

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI/2760 İLMÎ ESERLER/380

**ULUSLARARASI MEVLİD-İ NEBİ SEMPOZYUMU
PEYGAMBERİMİZ, CAMİ VE İRŞAT**

Genel Koordinatör
Prof. Dr. Huriye MARTI

Yayın Yönetmeni
Cafer Tayyar DOYMAZ

Yayın Koordinatörü
Önder ÖZKAN

Tashih
Kürşat ASLAN

Baskı Takip
İmam BAL

Grafik&Tasarım
Mehmet Ali KIRCA

Kapak Tasarım
Ali YÜCEER

Baskı
TDV Yay. Mat. Tic. İşl.
Ostim OSB Mah. 1256 Cadde No: 11
Yenimahalle/Ankara
Tel: (0 312) 354 91 31
Sertifika No: 48058

© Diyanet İşleri Başkanlığı
1. Baskı, Haziran 2025
2025-06-Y-0003-2760
ISBN: 978-625-435-924-8
Eser Yayın Kurulu Kararı: 21.02.2025/38
Sertifika No: 46325

İletişim
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0 312) 294 43 93 Faks: (0 312) 294 42 57
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

ULUSLARARASI MEVLİD-İ NEBİ SEMPOZYUMU

PEYGAMBERİMİZ CAMİ VE İRŞAT

1-3 EKİM 2022 • ANKARA

"Kitapta yer alan tebliğ, müzakere ve makalelerde ileri sürülen görüşlerin dinî, ilmî ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir."

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	9
Dr. Şaban KONDI	

AÇILIŞ OTURUMU

Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN.....	15
Prof. Dr. Ali ERBAŞ.....	17

I. OTURUM

MABET GELENEĞİ: TARİHİ, DEĞERİ VE DÖNÜŞÜMÜ

RESÛLULLAH'IN (SAS) CEMİYETİ İNŞA SÜRECİNDE CEMAATLE NAMAZIN YERİ VE ÖNEMİ	29
Doç. Dr. Mustafa GENÇ	
MABEDİN TARİHÇESİ VE İRŞAT İLE MABET ARASINDA VAR OLAN İLİŞKİ	53
Prof. Dr. Kerim BULADI	
POSTMODERN ÇAĞDA DİN BİLİMLERİNE GÖRE “KUTSAL”, “MABET” VE “DİNE DAVET” DİKOTOMİLERİ: KRİZLER, MEYDAN OKUMALAR VE OLASI YANITLAR.....	83
Prof. Dr. Mustafa ALICI	
EMEVLERİN MEKKE VE KÂBE HİZMETLERİ İLE İLGİLİ EVÂİL HABERLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	115
Arş. Gör. Dr. Kevser ÖZDOĞAN	
KADÎM MABED KÂBE TARİHİNDEN İBRET ALMAK.....	133
Doktorant Nilgün ÇEVİK, Prof. Dr. Şenay ÖZGÜR YILDIZ	

II. OTURUM

PEYGAMBERİMİZ VE MESCİT

المساجد المؤقتة والمنتقلة، والأحكام الفقهية المتعلقة بها.....	159
Dr. Öğr. Üyesi Bahaeddin ALJASEM	
FONKSİYONELLİĞİ BAĞLAMINDA MESCİD-İ NEBEVİ'NİN GÜNÜMÜZ CAMİLERİNE ÖRNEKLİĞİ	177
Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA	

TEMEL HADİS KAYNAKLARINDA MESCİT KAVRAMI -SEMANTİK TAHLİL DENEMESİ-.....	197
Dr. Kenan Oral	
HZ. PEYGAMBER'İN MESCİDİNİN BİRLEŞTİRİCİ ROLÜ VE GÜNÜMÜZE ÖRNEKLİĞİ	227
Dr. Keziban Gurbet GÜLDEN	

III. OTURUM

TEBLİĞ VE İRŞAT AÇISINDAN CAMİ

İSLAM'IN TANITIMINDA SELATİN CAMİLERİMİZ VE CAMİ REHBERLİĞİ.....	245
Prof. Dr. Süleyman DERİN	
الدور التعليمي للمساجد في عصر الخلفاء الراشدين د. حمدي شاهين	271
İLK ÇOCUKLUK DÖNEMİ DİN EĞİTİMİNDE CAMİLERİN YERİ	295
Dr. Zehra GELİCİ	
LİSE ÇOCUKLARININ ZİHİN DÜNYASINDA CAMİ-MESCİT: BİR METAFORİK ALGI ÇALIŞMASI.....	313
Dr. Öğr. Üyesi Vahdeddin ŞİMŞEK	

IV. OTURUM

PEYGAMBERİMİZ, DAVET VE İRŞAT

ALLAH RESÛLÜ'NÜN (SAS) TEBLİĞ VE DAVET USULÜ.....	335
Doç. Dr. Fatih KURT	
HZ. PEYGAMBER'İN MÜBELLİĞ ŞAHSİYETİ VE GÜNÜMÜZ İSLAM DAVETİNDE MODEL ALINMA ZARURETİ.....	359
Doç. Dr. Fahri HOŞAB	
GUIDANCE FROM THE CONVEYANCE OF PROPHET MUHAMMAD (S.A.W.) AND THE WISDOM OF DA'WAH IN THE 21ST CENTURY	383
Dr. Abdullah Hakim QUICK	
OSMANLI ŞAİRLERİNİN DİLİNDEN HZ. PEYGAMBER'İN DAVET VE İRŞADI.....	395
DR. ÖĞR. ÜYESİ Ersin DURMUŞ	
DİNÎ DANIŞMANLIĞIN SÜNNETTE VE İSLAM GELENEĞİNDEKİ İZDÜŞÜMLERİ.....	425
Dr. Fatma Yüksel ÇAMUR	

V. OTURUM

DAVET VE İRŞATTA İLKE VE İMKÂNLAR

DİN HİZMETLERİNDE ESTETİK BOYUT	439
Prof. Dr. Yusuf BATAR	
التوظيف النبويّ لوسائل الاتصال في خدمة رسالة المسجد وتطبيقاتها في ظلّ الإعلام الجديد	461
محمد أحمد حسن ربابعة	
DİNÎ TEBLİĞ DİLİNDE “ÖTEKİ” VURGUSUNUN SORUNLARI	487
Dr. Öğr. Üyesi Samet KARAHÜSEYİN	
FEATURES OF THE DA`WAH DISCOURSE FOR MUSLIM MINORITIES A CONTEMPORARY APPROACH	505
Dr. Wael SHEHAB	
DİJİTAL ÇAĞDA İRŞAT: NEYİ? NE ZAMAN? NASIL?	525
Sevdegül ÇEKİÇ	

VI. OTURUM

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ CAMİ VE İRŞAT HİZMETLERİ BAĞLAMINDAKİ ÇALIŞMALARI

İRŞAT VE TEBLİĞ BAĞLAMINDA DİN HİZMETLERİ -DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÖRNEĞİ	551
Dr. Şaban KONDİ	
YURTDIŞI CAMİLERİNİN DÜNÜ-BUGÜNÜ-GELECEĞİ (ALMANCA KAYNAKLARA GÖRE)	585
Prof. Dr. Ömer YILMAZ	
GÜVENLİ BÖLGELERDE İRŞAT FAALİYETLERİ	611
Prof. Dr. Mahmut ÇINAR	
ULUSLARARASI İLAHİYAT PROJESİ MEZUNU ÖĞRENCİLERİNİN YURT DIŞI DİN HİZMETLERİNDE KATKISINI ARTIRMAYA DÖNÜK ÖNERİLER	627
Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ	
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİ	643
Yasemin ÇEKİÇOĞLU	

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU

DEĞERLENDİRMELER.....	670

Sempozyum Onursal Başkanı

Prof. Dr. Ali ERBAŞ, Diyanet İşleri Başkanı

Sempozyum Bilim Kurulu

Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Huriye MARTI, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSLI, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Doç. Dr. Selim ARGUN, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Ali AVCU, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Hacı Mehmet GÜNAY, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Halis AYDEMİR, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Ömer KARA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Soner GÜNDÜZÖZ, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Doç. Dr. Fatih KURT, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat Enstitüsü, Azərbaycan
Prof. Dr. Ali Osman KURT, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Erdal TOPRAKYARAN, Eberhard Karls Universität Tübingen, Almanya
Prof. Dr. Eyüp BAŞ, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali AKINCI, Rouen Normandiya Üniversitesi, Fransa
Prof. Dr. Merdan GÜNEŞ, Osnabrück Üniversitesi, Almanya
Prof. Dr. Muhammet Şevki AYDIN, Erciyes Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN, Atatürk Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa KARATAŞ, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Moussa Abou RAMADAN, The University of Strasbourg, Fransa
Prof. Dr. Raşit KÜÇÜK, TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Türkiye
Prof. Dr. Ruggero Vimertaci SANSEVERINO, Eberhard Karls Universität Tübingen, Almanya
Prof. Dr. Saffet KÖSE, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Sultanmurat ABJALOV, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan
Prof. Dr. Yaşar SARIKAYA, Justus-Liebig Universität Giessen, Almanya
Doç. Dr. Zaylabidin ACİMAMATOV, Oş Üniversitesi, Kırgızistan
Sempozyum Düzenleme Kurulu
Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN (Başkan)
Dr. Şaban KONDİ
Zekeriya ABDULAZİZÖĞLU
Cemalettin GEZGİÇ
Ömer Faruk ARSLAN
Cemalettin NAZLIOĞLU
Fatih AKKOCA
İsmail ARABACI
Musa SAYGILI

TAKDİM

Tebliğ ve davet mücadelesinde en önemli şahsiyetler hiç şüphesiz Allah'tan aldıkları mesajları diğer insanlara ulaştırmakla görevlendirilen peygamberlerdir. Her peygamber kendi döneminde Allah'tan aldığı vahyi dönemin şartlarını da göz önünde bulundurarak farklı yöntem ve metotlarla, farklı zaman ve mekânlarda inanlara iletilmiştir. Tebliğ ve davet görevi sadece peygamberlere yüklenmemiştir. Bazı ayetlerde bizzat peygambere hitap edilirken, (Müddessir, 74/1-2, Mâide, 5/67) bazı ayetlerde de tüm Müslümanlar muhatap alınmıştır. Hayırlı ümmet olma şartı (Âl-i İmrân, 3/110) da insanları iyiliğe davet etme ve kötülükten sakındırma şartına bağlanmıştır.

İnsanoğlu, Yaratıcısını tanımayı, O'nun isteklerini gönülden kabullenmeyi, kişisel ve toplumsal sorumluluklarının neler olduğunu bilmeyi, iyiyi kötünden ayırt edebilme-yi, irşat ve tebliğ sayesinde öğrenmiştir. Bu sebeptedir ki Cenab-ı Hak, insanlık tarihinin atası Hz. Âdem'den beri peygamber gönderilmeyen hiçbir toplum bırakmamıştır. (İsra, 17/15) İslam'a davet dediğimiz irşat ve tebliğ, bütün peygamberlerin ve inananların ortak vasfı kılınmıştır.

Tebliğ ve davet faaliyeti, dinlerin var olabilmeleri, varlıklarını sürdürebilmeleri ve yayılabilmeleri için olmazsa olmaz çok önemli bir aktivitedir. Hz. Peygamber (sas), yirmi üç yıllık risalet hayatı boyunca davet, tebliğ ve irşat faaliyetleri ile İslam'ı insanlıkla buluşturmuştur. Hz. Peygamber (sas), içinde bulunduğu toplumda akrabalarından başlayarak (Şuarâ, 26/214) insanları, hikmet ve güzel öğütle İslam'a davet etmekle (Nahl, 16/25) görevlendirilmiştir. O, yeryüzünde fitne ve fesat ortadan kalkıncaya, din tamamen Allah'ın oluncaya (Enfâl, 8/39) ve İslam bütün dinlere üstün gelinceye kadar (Fetih, 48/28) mücadele etmiştir.

Ayet ve hadisler tarihin her döneminde inananlara toplumu din konusunda aydınlatmak, tebliğ ve irşat faaliyetlerinde bulunma noktasında yöntem ve üslup olarak açık ilkeler koymuştur. Bu konuda bizlere en net yol haritası çizen ayet; “Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!” (Nahl, 16/125) ayetidir. Bu ayet başta Hz. Peygamber (sas) olmak üzere bütün Müslümanların din hizmeti ve irşat faaliyetlerinde uymaları gereken metotları göstermesi bakımından önemlidir. Ayetin mesajları bütün insanlığı içermektedir.

Din hizmetleri ve irşatta dikkat edilirse bu yöntemler bir emir cümlesi ile kullanılmıştır. Kur'an'da ki irşat ve din hizmeti metodolojisinin temelini oluşturan bu ayet

irşat ve tebliğ faaliyetlerinde, insanları sahih dinî bilgi ile buluşturmada üç özelliğe dikkat çekmektedir. Asıl olan, hikmet, güzel öğüt ve en güzel yöntemle mücadele etmek. Önce ilim, sonra güzel öğüt daha sonrada ilim ve güzel öğüdü insanlara sunacak güzel bir yöntem

Vahyin gözetiminde devam eden Sevgili Peygamberimizin davet ve irşat faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında hiç şüphesiz takip edilen bu ve benzeri nebevi yöntemler etkili olmuştur. İnanç ve gayreti, samimiyet ve ihlası, güvenilirliği ve doğruluğu, sabrı ve merhameti, fesahat ve belagati, bu süreçte Hz. Peygamber'in en büyük yardımcısıdır. O, muhataplarına değer vermiş, onları iyi tanımış; onların akli derecelerine, ictimai seviyelerine ve içinde bulundukları şartlara göre hareket etmiştir. Tebliğ ettiklerini ilk önce kendisi yaşamış ve her zaman dediklerinin canlı bir misali olmuştur. Dünyayı, kılıçlar değil, söz değiştirmiştir. Şefkat, merhamet ve hoşgörüsüyle, mütebessim çehresiyle, tatlı dili ve teşvik edici üslubuyla gönüllere dokunmuştur. Yüze vurmadan hataları düzeltme ilkesini benimsemiş, genel ifadelerle yanlışlıkları dile getirerek muhatapları uyarmaya çalışmıştır. "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; sevdiren, nefret ettirmeyin." (Buhârî, İlim, 11) buyurmuş ve bunu bir hayat düsturu hâline getirmiştir. Muhataplarının istekli olup olmadığını dikkate almış; sözlerini, dikkatlerin dağılmayacağı bir süre içinde, kısa ve özlü bir şekilde ifade etmiştir. Çarpıcı sorularla muhatapların dikkatlerini söyleyeceği şeylere yöneltmiştir. Asla ötekileştiren bir dil kullanmamış, tedricilik prensibini ihmal etmemiş, muhatabın statü ve durumunu göz önünde bulundurarak irşat ve tebliğ faaliyetlerini icra etmiştir.

Yeryüzündeki ilk mabet olan Kâbe'nin (Âl-i İmrân, 3/96) birer şubesi olarak imar edilen mescit ve camiler; dua ve ibadetlerin, samimi duyguların Allah'a (cc) arz edildiği kutsal yerler olmalarının yanında maddi ve manevi anlamda şehirlerin ve insanların hayatlarına yön veren ve din hizmetlerinin en aktif yürütüldüğü mekânlar hâline gelmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (sas) risaletiyle birlikte Mekke'de davetin ilk yıllarında Erkam b. Ebi'l Erkam'ın evi davetin ve cemaat hâlinde ibadetin yapıldığı bir mabet olma vasfını taşımıştır. Ardından Medine'ye davet için görevlendirilen Mus'ab b. Umeyr ve Es'ad b. Zürare' nin gayretleriyle İslam'la şereflenen Medineliler için bir mescit inşa edilmiştir.

Hicretten sonra Kubâ Mescidi'nin ardından inşa edilen ve bizzat Hz. Peygamber'in (sas) inşasında çalıştığı Mescid-i Nebevi ise önemli bir mabet olmanın yanı sıra eşsiz bir ilim ve hikmet merkezi olma vasfıyla, kendinden sonraki bütün mescitlere de örnek teşkil etmiştir. Bizzat Hz. Peygamber (sas) tarafından "Şehirlerin Allah'a en sevimli mekânları" (Müslim, Mesâcid, 288) ve "Allah'ın evleri" (Müslim, Mesâcid, 282) olarak anılan camiler, tebliğ ve davetin yürütüldüğü önemli merkezler olmuştur. Mescid-i Nebevi

zamanla öylesine büyük bir irşat ve eğitim yuvasına dönüşmüştür ki burada yetişenler dünyanın dört bir köşesine ilim ve hikmeti, hak ve adaleti taşımıştır.

Hz. Peygamber (sas), mümin şahsiyetini inşa etmek, müminlerin gönüllerini imar etmek, zihinlerini beslemek, birlik-beraberlik ve kardeşliklerini pekiştirip aralarında sevgi ve dayanışma bağı kurmak, imanın ve İslam'ın toplumsal boyutlarını geliştirmek için camiyi merkez olarak kullanmıştır. Hz. Peygamber'i örnek alan ümmeti de cami merkezli bir medeniyet inşa etmiştir. Cami, mimari yapısıyla İslam'daki tevhit anlayışının, vahdet prensibinin taşa, tuğlaya, kubbeye, kemere, çiniye, hatta yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yüce dinimiz İslam'a davet görevi ve Müslümanları irşat etme vazifesi, Peygamber (sas) efendimizden sonra ümmet-i Muhammed'in uhdesine verilmiştir. Günümüz dünyasında İslam'ın davet ve irşat dilini güncelleyebilmenin, etkin ve verimli bir yöntem geliştirebilmenin daha çok yolları aranmalıdır. Değişen dünya şartlarında camilerimizi maddi ve manevi imar etmek, irşat ve irfan mektebi hâline getirmek, hayatın merkezi-ne yeniden taşımak hepimizin görevidir.

Diyanet İşleri Başkanlığı her yıl “Mevlid-i Nebi, Camiler ve Din Görevlileri Haftası, Ramazan Ayı” gibi vesileler ile önemli konuları kamuoyunun gündemine taşımaktadır. Bu yıl tarihlerinin yakın olması göz önünde bulundurularak Camiler ve Din Görevlileri Haftası ile Mevlid-i Nebi Haftası'nın “Peygamberimiz, Cami ve İrşat” temasıyla birlikte kutlanmasına karar verilmiştir. Hafta etkinlikleri çerçevesinde 1-3 Ekim 2022 tarihlerinde Ankara'da “Peygamberimiz, Cami ve İrşat” konulu Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu düzenlenmiştir.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüz ve Dini Yayınlar Genel Müdürlüğümüzün büyük bir emek vererek yayına hazırlamış olduğu bu kitapta, yurt içi ve yurt dışından 29 akademisyenin katıldığı, 6 oturum hâlinde gerçekleşen sempozyumda toplam 28 tebliğ yer almıştır.

Birinci oturumda “Mabed Geleneği, Tarihi Değeri ve Dönüşümü” ana başlığı altında; “Resûlullah'ın Cemiyeti İrşat Sürecinde Cemaatle Namazın Yeri ve Önemi”, “Mabedin Tarihçesi ve İrşat ile Mabed Arasındaki Var olan İlişki”, “Postmodern Çağda Din Bilimlerine Göre Kutsal Mabed, “Kadim Mabed Kâbe Tarihinden İbret Almak” gibi tebliğler sunulmuştur.

İkinci oturumda “Peygamberimiz ve Mescit” ana başlığı altında; “Geçici ve Mobil Camiler ve Bunlarla İlgili Fıkhi Hükümler” “Fonksiyonelliği Bağlamında Mescid-i Nebi'nin Günümüz Camilerine Örnekliği” “Hz. Peygamber'in Mescidinin Birleştirici Rolü Mescitte Erkek-Kadın, Yaşlı-Genç, Çocuk, Engelli-Engelsiz” gibi başlıklı tebliğler sunulmuştur.

Üçüncü oturumda “Tebliğ ve İrşat Açısından Cami” ana başlığı altında; “İslam'ın Tanıtımında Selatin Camilerimiz ve Cami Rehberliği”, “İlk Çocukluk Dönemi Din Eğitiminde Caminin Yeri”, “Lise Çocuklarının Zihin Dünyasında Cami” vb. başlıklı tebliğler sunulmuştur.

Dördüncü oturumda “Peygamberimiz Davet ve İrşat” ana başlığı altında; “Allah Resûlü'nün (sas) Tebliğ ve Davet Usulü”, “21. Yüzyılda Hz. Muhammed'in (sas) Tebliğinin Rehberliği ve Davetinin, Çağrısının Hikmeti” vb. başlıklı tebliğler sunulmuştur.

Beşinci oturumda “Davet ve İrşatta İlke ve İmkânlar” ana başlığı altında; “Din Hizmetlerinde Estetik Boyut”, “Mescitlerin Mesajını İletme Yolları İle İlgili Nebevi Uygulama ve Günümüz Medyasındaki Karşılığı”, “Dijital Çağda İrşat, Neyi? Ne zaman? Nasıl?” gibi başlıklı tebliğler sunulmuştur.

Altıncı ve son oturumda ise “Diyanet İşleri Başkanlığının Cami ve İrşat Hizmetleri Bağlamındaki Çalışmaları” ana başlığı altında; “İrşat ve Tebliğ Bağlamında Din Hizmetleri (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)”, “Yurtdışı Camilerinin Dünü-Bugünü-Geleceği (Almanca Kaynaklara Göre)”, “Uluslararası İlahiyat Projesi Mezunu Öğrencilerin Yurtdışı Din Hizmetlerinde Katkısını Arttırmaya Yönelik Öneriler”, “Diyanet İşleri Başkanlığının Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri” başlıklı tebliğler sunulmuştur.

Sonuç olarak sempozyumla, Hz. Peygamber'in (sas) davet ve irşat metodundan hareketle içinde bulunduğumuz toplumun ve zamanın ruhuna uygun bir strateji geliştirmek, İslam medeniyetinde caminin önemine güçlü bir şekilde vurgu yapmak, cami merkezli irşat faaliyetlerine yönelik bir gelecek perspektifi belirlemek ve günümüz dünyasında Başkanlığımızca toplumun farklı kesimlerine yönelik gerçekleştirilen irşat faaliyetlerinde kullanılması gereken dil, takip edilmesi gereken üslup ve metot noktasında ortaya konan fikir, düşünce ve tecrübelerden istifade etmek amaçlanmıştır. Sempozyumda sunulan tebliğ metinleri, ilim ve irfan dünyamızın istifadesine sunulmak üzere bu eserde bir araya getirilmiştir.

Bu vesileyle, sempozyuma katkı sağlayan alanlarında ihtisas sahibi ilim adamlarına, sempozyumun gerçekleşmesinde ve bu eserin okurlarıyla buluşmasında ciddi emeği olan, Cami Hizmetleri Daire Başkanlığımız ve İrşat Hizmetleri Daire Başkanlıklarımıza, emeği geçen herkese teşekkür eder, eserimizin hayırlara vesile olmasını Yüce Allah'tan niyaz ederim. Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Dr. Şaban KONDİ

Din Hizmetleri Genel Müdürü

AÇILIŞ OTURUMU

Takdim

Muhterem Diyanet İşleri Başkanım, saygıdeğer hocalarım, değerli hâzirûn ve şu anda Diyanet TV ekranlarından bizleri seyreden kıymetli izleyicilerimiz; Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından düzenlenen “Peygamberimiz, Cami ve İrşat” başlıklı sempozyumumuzun açılış oturumuna hepiniz hoş geldiniz. Allah'ın selamı rahmeti ve bereketi üzerinize olsun. Saygıdeğer konuklar ve değerli seyircilerimiz, hiç şüphe yok ki Yüce Kitabımız Kur'an-ı Kerim hayatlarımıza rehber, mümin gönüllerimize şifa, insanlığa rahmet ve hidayet kaynağıdır. Biz de sempozyumumuza sözlerin en güzeli olan Allah'ın Kelamı ile başlamak istiyoruz. Kur'an-ı Kerim tilaveti için Hacı Bayramı Veli Camii Uzman İmam-Hatibi Sayın Yunus KOÇAN Hocamızı huzurlarınıza takdim ediyorum.

(Kuran-ı Kerim tilaveti ve sinevizyon gösterimi)

Saygıdeğer konuklarımız ve ekranları başlarında bizleri takip eden değerli izleyicilerimiz, şimdi sempozyum düzenleme kurulu adına konuşmalarını yapmak üzere, Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN Hocamızı huzurlarınıza arz etmek istiyorum. Buyurunuz Sayın Hocam.

Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN

Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Bismillahirrahmanirrahim.

Muhterem Hocam, saygıdeğer misafirlerimiz ve kıymetli hocalarım, yurt içinden ve yurt dışından sempozyumumuza teşrif eden, katkı sunacak olan çok kıymetli akademisyen hocalarım ve bugün bizi yalnız bırakmayıp, sempozyumun açılış programına teşrif eden gerek Başkanlık merkezinden gerekse Ankara Müftülüğümüzün çeşitli kademelerinde görev yapan kıymetli hocalarım, hepiniz hoş geldiniz, sefalar getirdiniz. Sempozyumumuzun hayırlı, bereketli, verimli olmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ediyorum. Muhterem Hocam, malumunuz bu sene 1-7 Ekim tarihleri arası Camiler ve Din Görevlileri Haftası; 7-14 Ekim tarihleri arası ise Mevlid-i Nebi haftası olması dolayısıyla, hem bu iki haftayı hem de etkinlikleri bir başlık altında işlemeye, bir başlık altında konuşmaya gayret ediyoruz. Genel başlığımız “Peygamberimiz, Cami ve Irşat”. Bu çerçevede 28 Eylül Çarşamba günü zatıâlinizin katıldığı Camiler ve Din Görevlileri Haftasının ve Mevlid-i Nebi Haftasının açılışını yaptık. Dün de güzel bir hutbe ile Peygamber Efendimizin çağrısının iyiliğe, güzelliğe, ibadete, ahlaka ve elbette Rabbimize iman etmeye olduğunu bütün ülke genelinde, camilerimizin minberlerinden milletimize bu haftayı ve bu hafta yapılması gerekenleri duyurduk. Aynı zamanda da etkinliklere davet ettik. Bugün, inşallah üç gün sürecek olan ve altı oturumdan ibaret bulunan sempozyumumuz vesilesiyle, yurt içinden ve yurt dışından yirmi sekiz hocamızın tebliğlerinden istifade edeceğiz. Rabbim onların ecirlerini ve mükâfatlarını ihsan eylesin. Pazartesi günü, son oturum ve ardından değerlendirme oturumuyla programımız sona erecektir. Gerek sempozyumumuzun düzenlenmesinde gerekse Salı günü saat 19.00'da Sayın Cumhurbaşkanımızın da teşrif edecekleri Kuzey Ankara Hacı Bayram Üniversitesi Kongre ve Kültür Merkezinde ana programın hazırlanmasında ve gerçekleştirilmesinde emeği geçen, özellikle Din Hizmetleri Genel Müdürlüğünün her kademesinde görev yapan bütün arkadaşlarıma çok teşekkür ediyorum. İlaveten, Türkiye genelinde binlerce faaliyet yürütülecek, Allah nasip ederse bütün camilerde, Kur'an kurslarında, Peygamber Efendimizin (sas) mütevazı, duvarları kerpiçten, çatısı ise hurma dallarından ibaret olan Mescid-i Nebi'den dünyanın her tarafına ulaşan mesajını anlatmaya ve insanlara ulaştırmaya gayret eden bütün hocalarımızı tebrik ediyorum.

Özellikle de programımızın açılış konferansını verecek olan, İslam tarihi alanında hem eserleri hem de müktesebatıyla hepimizin hayatında mutlaka yeri olan Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma Hocam'a çok teşekkür ediyorum; zahmet ettiler, davetimize icabet ettiler. Hocamın da müsaadesi ile Peygamber Efendimizin Kâbe ile konuşmasından bir cümleyi arz edip, huzurunuzdan ayrılmak istiyorum. Peygamber Efendimiz (sas) yeryüzünde insanlar için kurulan ilk mabed olan Kâbe'ye hitaben diyor ki: "Ey Kâbe! Senin ne de güzel kokun var! Sen ne büyüksün! Ne büyük saygınlığın var! Allah'a yemin ederim ki, bir müminin saygınlığı Allah katında senin saygınlığından çok daha büyüktür!" İşte bu hafta vesilesi ile mabedden, mescitten yayılan mesaj böyle bir mesaj olmalı. Peygamber Efendimizin (sas) Kâbe üzerinden bütün insanlara verdiği mesaj; "Bir kulun hidayetle buluşması ve Allah'la buluşması bütün dünya ve içindekilerden daha hayırlıdır." mesajıdır. Bütün bu etkinliklerimizin, çalışmalarımızın ve sempozyumumuzun bir insanın yüreğine dokunması, bir insanın Rabbimizle buluşmaya vesile olması, Hz. Muhammed Mustafa'yı (sas) anmaya vesile olması, bizim için de iki cihanda en büyük kazanım olacaktır. Bu duygularla hepinize teşekkür ediyor ve hürmetlerimi sunuyorum.

Takdim

Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN Hocamıza konuşmalarından dolayı teşekkürlerimizi sunuyoruz. Saygıdeğer konuklar, sempozyumumuzun açılış oturumunu teşrif eden Diyanet İşleri Başkanımız Sayın Prof. Dr. Ali ERBAŞ Hocamızı konuşmalarını gerçekleştirmek üzere kürsüye arz ediyorum; buyurunuz Saygıdeğer Hocam.

PROF. DR. ALİ ERBAŞ

Diyanet İşleri Başkanı

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين. والصلاة والسلام على رسولنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين

Katından bir rahmet olarak yüce kitabımız Kur'an'ı ve kutlu rehberimiz Nebiy-i Zî-şan'ı bizlere gönderen, dinimiz İslam'ın rahmet ikliminde kalplerimizi kaynaştıran Yüce Rabbimize sonsuz hamdüsenalar olsun.

İlahi çağrının rehberi, müminlerin önderi Hz. Muhammed Mustafa'ya, onun Ehl-i Beytine, ashabına sayısız salât ve selam olsun.

Asırlardır insanlığın yolunu ve ufkunu aydınlatmak için mabedleri mektep yapan âlimlerimizi, ariflerimizi, yüreklere Allah ve Peygamber sevgisi aşılayan gönül erlerimizi hürmetle, minnetle yâd ediyorum.

Asr-ı Saadet'ten bugüne müminlerin refahı, insanlığın felahı ve yeryüzünün ıslahı için mücadele eden tüm Müslümanları sevgiyle, saygıyla selamlıyorum.

Yüce dinimiz İslam'ın izzetini her şeyin üstünde tutan, din, iman, vatan, Kur'an ve mukaddesat uğrunda mücadele eden, i'la-yı kelimetullah için canlarını feda eden aziz şehitlerimizi rahmetle, minnetle anıyorum. Gazilerimize şükranlarımı sunuyor, her birine hayırlı ve bereketli ömürler diliyorum.

Bu müstesna zamanda, bu anlamlı ilim meclisimizi teşrif eden siz değerli misafirlerimize ve ekranları başında gönüllerini bu muhabbet iklimine rapteden sevgili kardeşlerimize candan teşekkür ediyorum.

Hepinizi muhabbetle, Allah'ın selamıyla selamlıyorum.

Muhterem ilim insanları, değerli katılımcılar, basınımızın güzide mensupları,

Diyanet TV ekranlarından veya dijital mecralardan bizlere kulak veren kıymetli kardeşlerim!

Bugün burada, Camiler ve Din Görevlileri Haftası ve sene-i devriyesine erişmenin huzurunu yaşadığımız Velâdet-i Nebi vesilesiyle düzenlenen Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu için bir aradayız.

Hız. Peygamber'in (sas) çağrısını insanlığa ulaştırmak için çağımızın imkân ve şartları muvacehesinde bir davet ve irşat modeli geliştirmek, mabed merkezli hizmetlerimize yeni bir perspektif kazandırmak adına "Peygamberimiz, Cami ve İrşat" teması çerçevesinde kapsamlı müzakereler gerçekleştireceğiz.

Huzur ve güven bunalımlarının en yoğun yaşandığı; hak, hakikat, adalet ve merhamete ihtiyacın en fazla hissedildiği bir dönemde Peygamber Efendimizin (sas) kutlu çağrısını, davet ve irşat yöntemini onun örneğinde yeniden tefekkür edeceğiz.

Müjdeleyici, uyarıcı, davetçi ve bir şahit olarak gönderilen Hz. Nebi-i Zîşan Efendimizin doğum yıldönümü vesilesiyle icra ettiğimiz bu ilim meclisimizi Cenab-ı Mevla, hayırlı sonuçlara vesile kılsın.

İnşaaallah, 7 Ekim Cuma gecesi de Mevlid-i Şerif'i idrak edeceğiz. Bu müstesna doğumun 14 asır önce yeryüzünü aydınlattığı gibi, sene-i devriyesinin de tüm insanlık için yeni bir dirilişe vesile olmasını diliyorum. Bu kutlu vakti, Müslümanların vahdetine ve İslam medeniyetinin yeniden yükselişine milat kılmasını yüce Rabbimizden niyaz ediyorum.

Değerli hâzirûn!

Akıl, irade ve muhakeme kabiliyetiyle mahlukat arasında müstesna bir yeri olan insan, kendisine bahşedilen imkân ve nimetler karşısında dinî, ahlakî, içtimaî ve hukukî bakımdan yükümlülükleri olan bir varlıktır.

İnsanın en temel yükümlülüğü, varlığını, mülkün yegâne sahibi Yüce Allah'a borçlu olduğunu bilmek ve yalnız O'na hakkıyla kulluk etmektir. Her daim iyiye, doğruya, helal ve temiz olana yönelmek; kötülükten, günahıtan, haram ve münkerden sakınmaktır. Elbette her insan, yaratılıştan gelen özellikleri sayesinde söz konusu yükümlülüklerini ifa edebilecek bir donanıma, imkâna ve iradeye sahiptir.

Ne var ki insanın dünya imtihanını zorlaştıran da yine aynı özelliklerdir. Zira insanın fıtratında iyiliğe olduğu kadar kötülüğe, doğruya olduğu kadar yanlışla, helale olduğu kadar harama da meyiletme potansiyeli bulunmaktadır. Bu potansiyeli ne yönde kullanacağı ise kendi hür iradesine bağlıdır. İradî bir şekilde koyacağı tercihler neticesinde insan, dünya hayatında huzur veya huzursuzluk, ahirette ise ebedi mutluluk ya da sonsuz pişmanlıkla karşılaşacaktır.

Diğer yandan insan, sorumlulukları noktasında ihmale ve gaflete düşebilmekte; şeytanın aldatmalarına kanıp istikametini kaybedebilmektedir. Onun için insan, yaratılış gayesinden uzaklaşma tehlikesiyle her an karşı karşıyadır. Bu durum, insanın hayat yolculuğunda sağlam bir kılavuza muhtaç olduğunu göstermektedir. Tercihlerini iyiden, doğruıdan, haktan ve helalden yana kullanılması için ulvi bir rehberliğe daıma ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Hayatın zorluk ve sıkıntıları, dünyanın mihnet

ve sınamaları karşısında insanı savrılmaktan koruyacak, onun elinden tutacak, ona istikamet verecek, yolunu ve yönünü gösterecek bir irşada duyulan ihtiyaç, insanlıkla yaşıt bir olgudur.

Bu ihtiyaca binaen Cenab-ı Hak, ilk insandan bu yana vahiy ve elçiler göndererek hakikatin ve hidayetin yolunu göstermiştir. “er-Reşîd” olan yüce Allah, vahiy ve risalet meşalesiyle kullarına en doğru yolu göstererek onları irşat etmiştir. Böylece akıl, irade, duygu ve arzular ekseninde tebarüz eden eğilimlerini hakikate, iyiliğe ve hayra yöneltmiştir. Esasen bu, Yüce Rabbimizin insanlığa sonsuz rahmetinin, lütfunun ve inayetinin bir tecellisidir.

Nitekim Kur’an-ı Kerim’de vahyin ve risaletin ilahi bir lütuf olduğu açıkça bildirilmektedir:

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ

“Andolsun, Allah, müminlere kendi içlerinden; onlara ayetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara Kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur.” (Âl-i İmrân, 3/164)

Bu ilahi lütfu mazhar olabilmenin esası, Cenab-ı Hakk’ın davetine uymak ve O’na iman etmektir. İnsanın bu ilahi tecelliden tam anlamıyla nasibini alabilmesi ise Yaratıcı’nın teklif ettiği istikamette bir hayat yaşama azmine ve bu teklifinin idrakiyle varlığa, hayata ve çevreye dair sorumluluklarını gerçekleştirme hususundaki gayretine bağlıdır.

Aziz kardeşlerim!

Vahyin ve risaletin en temel hedefi, insana sorumluluklarını bildirmek, bu minvalde bir hayat yaşamanın yollarını göstermektir. İnsanı cehaletin karanlık dehlizlerinden ve sorumsuzluğun süflî neticelerinden kurtararak ilmin, irfanın ve hikmetin beslediği bir imanla sonsuz aydınlığa çıkarmaktır. İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem’in dünyaya gönderildiği andan bugüne Allah’ın bütün elçileri, bu ideali gerçekleştirmek için mücadele etmişlerdir. Bu uğurda dünyevi her şeylerinden vazgeçebilme cesaretini ve dirayetini göstermiş; tebliğ, davet ve irşat yolunda hayatlarını ortaya koymuşlardır. Âlemlere rahmet son peygamber Hz. Muhammed Mustafa’nın (sas) tebliğ ve davetinin özünde de aynı gaye, aynı kararlılık ve aynı mücadele vardır.

Resûl-i Ekrem’in (sas) gelişi, yolunu kaybeden, yönünü şaşırان, zihnî savrulmaların girdabında bocalayan ve bir hakikat ışığı arayan insanlık için kurtuluş umudu olmuştur. Onun bir ilim, irfan, hikmet ve muhabbet membaı olan örnek hayatı, insanlığı ebedî huzura kavuşturacak yolda şaşmaz bir kılavuz olmuştur. Onun getirdiği ilahi

kitap; hakkın, adaletin ve merhametin yüzünü perdeleyen her türlü cehaleti izale edebilmenin imkânını doğurmuştur. Manevi hastalıkların pençesinde kıvranan insanlık için bir kurtuluş reçetesi ve bir şifa kaynağı olmuştur.

Kur'an-ı Kerim, inançtan ahlaka, aileden topluma, eğitimden sanata, siyasetten iktisada kadar hayatı ilgilendiren her alanda insanlığı bilgiye, hakikate, iyiliğe, doğruluğa ve güzelliğe yönelten en hakiki mürşittir. İnsani erdemlerin ihya edilmesi hususunda kıyamete kadar bizlere rehberlik edecek bir hayat pusulası; bizleri iki cihan selametine eriştirecek bir hidayet rehberidir.

Nitekim Yüce Allah, İsra suresinde Kur'an-ı Kerim'i, şöyle tanımlamaktadır:

إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا

“Kuşkusuz bu Kur'an en doğru olana iletir; dünya ve ahiret için yararlı işler yapan müminlere, kendileri için büyük bir mükâfat olduğunu müjdelir.” (İsra, 17/9)

Kur'an, insanları hakikate davet eder ve en doğru olana yöneltir. İnsanları karanlıklardan aydınlığa, yani her şeye galip ve övgüye layık olan Allah'ın yoluna çağırır. Nefsinin dayatmalarına ve dünyanın aldatmalarına rağmen kendi irade ve tercihiyle zihnini, gönlünü, vicdanını bu çağrıya açtığında insan, sapasağlam bir kulpa tutunma imkânı bulmuş olacaktır. (Bakara, 2/256) Allah katından uzanan ve sonsuz huzurun kapılarını açan bu ilahi çağrıya kulak vermek, her insanın kulluk sorumluluğudur.

Kıymetli kardeşlerim!

Bugün dünyanın yaşadığı kaotik süreçte insanlığın yaşadığı bunalımlar, maruz kaldığı tehlikeler ve toplumların geleceğini tehdit eden sorunlar, hepinizin malumlarıdır. Bir yanda işgaller, savaşlar, çatışmalar ve terör olayları insanlara hayatı zindan ederken; diğer yanda insani, ailevi, ahlaki ve içtimai değerlerin örselendiği, ötelendiği nevezuhur ideolojik saplantılar, insanlığın bugününü ve geleceğini tehdit etmektedir.

Bütün bu yaşananlar karşısında Müslümanların ve İslam dünyasının etkin ve caydırıcı bir rol üstlenememiş olması ise meselenin en vahim boyutudur. Maalesef günümüz İslam dünyası, mezhep, meşrep, ırk ve benzeri alt aidyetleri birer ayrışma sebebi olarak görme yanılgısından kurtulmuş değildir. Bu yüzden ki güveni ortadan kaldıran şiddet eylemleri, vicdanları yaralayan merhametsizlikler ve ümmet birliğimizi dinamitleyen fitne çukurları içerisinde bocalayıp durmaktadır.

Bu karanlık tabloyu değiştirmenin ve insanlığa umut ışığı yakacak yeni bir tablo çizmenin yegâne yolu;

صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ

ayetinin sırrına ermektir. Her noktasının o kutlu boyayla boyandığı örnek bir tablo sunmaktır insanlığa.

Bunun için yeniden öze dönmekten, Kur'an'ın övgüsüne mazhar olmuş Nebî-yi Zîşan'ın ahlakını kuşanmaktan başka yol yoktur. Kur'an-ı Kerim'in rehberliği ve Hz. Peygamber'in (sas) önderliğiyle tarihe nakşedilen Asr-ı Saadet'i anlamaktan, o kutlu dönemin mimarını nümune-i imtisal bilmekten ve onun ahlakıyla bezenmiş bir toplum inşa etmekten başka çıkar yol bulunmamaktadır.

Kardeşlerim!

Bizler, Kur'an'ın taltif ettiği “mutedil ümmet” olmanın idrakiyle hareket etmek durumundayız. İslam'ın evrensel mesajlarını hayata taşıma ve insanlığa ulaştırma vazifesi bizim omuzlarımızdadır. Sevdirecek, müjdeleyecek, uyarak ve daha da önemlisi bizzat uygulayarak bütün insanlığa örnek/şahit olmak, Müslümanlar olarak bizim iman ve kulluk sorumluluğumuzdur.

İnsanları doğru yola çağırmak, irşat etmek, Allah'ın bu ümmete yüklediği özel bir vazifedir. Çünkü bu ümmet; dengenin, itidalin, adaletin ve merhametin vücut bulduğu ümmet-i Muhammed'dir. Ümmet-i Muhammed ise Hz. Peygamber'in şahitliğinde Cenab-ı Hakk'ın vahiyle inşa ettiği örnek bir toplumun ortak adıdır.

Nitekim Kur'an'ı Kerim'de

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا

“Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olacaksınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık.” (Bakara, 2/143) ayeti, bu gerçeğe vurgu yapmaktadır.

Diğer taraftan Cenab-ı Mevla,

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun...” (Âl-i İmrân, 3/104) ayetiyle de bu ümmetin içerisinden insanları irşat edecek özel, seçkin, ehil bir topluluğun bulunmasını ferman buyurmaktadır.

İrşat, temelde Allah'ın elçilerinin ve onların vârisleri olan âlimlerin omuzlarına yüklenmiş olmakla beraber esasen her Müslüman'ın gücü ve imkânı nispetinde mükellef

olduğu bir kulluk görevidir. Bütün Müslümanları ilgilendiren “emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i an’il-münker” prensibi, bu gerçeğe işaret etmektedir.

Müslümanlar olarak bizler, önce kendimizden başlamak üzere çevremizi ve bütün insanlığı Kur’an’ın ve sünnetin hayat veren ilkeleriyle, değerleriyle, mesajlarıyla buluşturmak durumundayız. Bu bağlamda Kur’an’ı Kerim’i ve sünnet-i seniyyeyi doğru anlamak büyük önem arz etmektedir. Peygamber Efendimizin davet ve irşat yöntemini iyi anlamamız gerekmektedir. Ruhumuzu, ufkumuzu ve yeryüzünü aydınlatmak için onun yöntemini bütün faaliyetlerimizin mikyası hâline dönüştürmenin zarureti son derece açıktır.

Parçacı ve parçalayıcı bir yaklaşımdan sakınarak bütüncül, kuşatıcı ve derinlikli bir okuma yapmaya ihtiyaç vardır. Böyle bir yaklaşımla Kur’an’a ve sünnete yöneldiğimizde hakikat membaından rahmet pınarlarının bizlere açıldığına şahit olacağız.

Bu bağlamda asrısaaadete baktığımızda, onun mabet merkezli bir irşat, inşa ve ihya faaliyeti yürüttüğünü görüyoruz. Çünkü meselenin özünde kulluk bilinci yer almaktadır. Ve camiler, bir kulluk bilinci inşa etme merkezleridir. Allah Resûlü, Mescid-i Nebvi’yi sadece cemaatle namaz kılınan bir mekân olarak değil; bilakis bu mekânda ortak bir şuurla (namazla) birleşen yürekleri, hayatın her alanında örnek birer şahsiyete dönüştürmenin imkânı olarak değerlendirmiştir. İlmi, irfanı, adaleti, merhameti, muhabbeti ve her türlü fazileti yeryüzüne egemen kılmanın karargâhı olarak kullanmıştır.

Bu yüzden bizler de hizmet anlayışımızın değişmez mihverdi olarak camilerimizi görüyoruz. İnaniyoruz ki fert olarak sağlam bir şuurla geliştirmemizin ve ümmet olarak yeniden yükselişimizin çıkış noktası yine camilerimiz olacaktır. İslam’ın rahmet mesajlarıyla insanları buluşturmanın, hayırlı nesiller yetiştirmenin, sevgiye, saygıya, yardımlaşmaya, paylaşmaya dayalı bir güven toplumu inşa etmenin odağında yine camilerimiz yer alacaktır.

Değerli kardeşlerim!

Gerek cami içi gerekse cami dışı davet ve irşat faaliyetlerimizin yankı bulmasında elbette dil, söylem, tavır, tutum ve üslubun önemli bir yeri vardır. Bu noktada bizler için en ideal örnek, yine âlemlere rahmet olarak gönderilen, hayatıyla, ahlakıyla, davet ve tebliğ metoduyla gönülleri fetheden Hz. Muhammed Mustafa’dır (sas).

Allah Resûlü:

وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ قِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا

“Onlara öğüt ver ve ruhlarına işleyecek tesirli sözler söyle.” (Nisa, 4/63) ayetinin mucibince büyük bir gayret ve samimiyetle, güçlü bir sabır ve merhametle, fasih bir dil ve

belagatle insanlara öğüt vermiş; İslam'ın hakikatlerini anlatmıştır. Cehaletin en kesif olduğu bir dönemde ilahi çağırının aydınlık mesajlarını nezaket ve zarafetle bir topluma gergef gergef işlemiştir. Güvenilir şahsiyeti, engin merhameti, mütebessim çehresi, kolaylaştırıcı ve müjdeleyici yaklaşımı insanların kısa sürede zihin ve gönül dünyalarını ona açmalarına vesile olmuştur.

Resûl-i Ekrem'in (sas) tebliğ ve davetinin asıl tesiri, insanlara telkin ettiklerini bizzat kendi hayatında yaşamasından kaynaklanmaktadır. Onun anlattığı İslam, ayakları sapasağlam yere basan, yaşanabilen, uygulanabilen bir hayat nizamıdır. Efsaneleşmiş, hayattan koparılmış ve hatta beşerin takatini aşan bir hüviyete büründürülmüş din tasavvurunun onun hayatında karşılık bulması mümkün değildir. Akıllı, zihni, ızan ve insafı ortadan kaldıran bir din anlayışının Kur'an ve sünnetten dayanak bulması mümkün değildir.

İslam, kalbe hitap ettiği kadar akla da hitap etmektedir. Duygulara dokunduğu kadar, zihinleri de inşa etmektedir. Yüce Rabbimizin tevhit çağrısında; akıl, ilim, basiret ve ferasete vurgu vardır:

قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعْتِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ

“De ki: “İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana uyanlar basiretle Allah'a çağırırız. Allah'ın şanı yücedir. Ben, Allah'a ortak koşanlardan değilim.” (Yusuf, 12/108)

Malumunuz olduğu üzere bu ayetteki basiret kelimesi, “açık ve kesin delil, bilgi, sezgi, idrak” gibi anlamlara gelmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber ve ona tabi olanların irşat yönteminde körü körüne bir davete asla yer olamaz. Onlar, içinde şüpheye mahal olmayan bilgiye, idrake, kavrayışa ve delile dayanarak Hakk'a davet ederler. Onlar, duyguları esir alacak bir efsunla değil, zihinleri inşa edecek bir basiretle Allah'a davet ederler. Onların davet ve irşadının karakterinde ikna edici bir ilim, kuşatıcı bir dil ve yapıcı bir üslup hâkimdir. Hz. Peygamber'in sünnetini ve yöntemini benimseyenlerin en bariz özelliği budur, böyle olmalıdır.

Ne var ki sözlerin çoğalıp anlamın kaybolduğu, seslerin yükselip idrakin azaldığı bir çağda yaşıyoruz. Bu çağın önemli sorunlarından biri de, dinleme yoksunluğudur. Herkes konuşmak istiyor. Herkes her şeyden haberdar. Oysa bir insanın her şeyi en iyi kendisinin bildiğini düşünmesinden daha cahilane ne olabilir?

Bugün irşat ve davet yapıyoruz düşüncesiyle korkunç hatalar yapıldığına şahit oluyoruz. Zaman zaman ötekileştirici, kırıcı ve rencide edici bir dil ile hakikatin telkin edilmeye çalışılmasının olumsuz sonuçlarını hep birlikte müşahade ediyoruz.

Önemle ifade etmeliyim ki, İslam adına eleştirdiğimiz ve yanlış bulduğumuz herhangi bir düşünce ya da davranışı, hikmetli bir dil, ikna edici bir bilgi ve etkileyici bir

üslup ile ortaya koymamız gerekiyor. Zira müminlerin bir yanlış, hata ve günah içinde olmalarından ızdırap duymak, nebevi bir ahlaktır.

Cenab-ı Mevla, Peygamberimizin bu özelliğine atfen şöyle buyurmaktadır:

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ
رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ

“Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.” (Tevbe, 9/128)

Şu bir gerçek ki özensiz bir şekilde kullanılan dil, söylem, üslup ve tavır, insanların haktan ve hakikatten daha da uzaklaşmasının zemini olabilmektedir. Sözün tesiri, doğruluğunda ve güzelliğindedir. (Güzel bir söz), kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir. Bu ağaç, Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir.” Güzel söz söylemek ve sözü güzel söylemek gerekir. Din adına, İslam adına, Peygamber Efendimiz adına söyleyeceğimiz sözün, günümüz insanının zihin dünyasında nasıl yankı bulacağını mutlaka hesaba katmalıyız. Şayet söylediğimizde yanlış anlaşılacaksa orada susmak, konuşmaktan daha eftaldir.

Bilmeliyiz ki insanların yanlış bir yol tutmasının vebali hepimizin üzerindedir. Ve bu durum bizlere ızdırap vermelidir. Ancak, bundan duyduğumuz acı ve üzüntü, bizleri asla fevri hareket etmeye, düşüncesizce tepki vermeye sürüklememelidir. Bizler, mümin feraseti ve sorumluluğuyla hareket etmeye mecburuz. Teenniyle hareket ederek hakikatin ve hakiki huzurun yollarını nebevi bir yöntemle insanlara göstermenin gayreti içinde olmalıyız.

İslam'ın hak-hakikat, adalet, merhamet ve güzel ahlak ilkelerinin bütün insanlığa ulaştırılması için çağımızın gerçekliklerini dikkate alan bir irşat metodu geliştirmek zorunda olduğumuzun altını çizmek isterim. Dolayısıyla “Peygamberimiz, Cami ve İrşat” temalı bu sempozyumun bu bağlamda önemli neticeleri olacağına inanıyorum. Burada sunulacak tebliğler ve yapılacak müzakereler, on dört asır önce Mescid-i Nebevi'den yükselen sözü, nebevi bir üslupla günümüze taşıma noktasında bizlere önemli ufuklar açacaktır. Peygamber Efendimizin cami merkezli davet, irşat ve medeniyet inşaa faaliyetleri hususunda ciddi bir farkındalık oluşturacaktır.

Başkanlığımızın yurt içi ve yurt dışındaki irşat hizmetlerine yeni bir boyut kazandıracak olan bu sempozyumun, Müslümanlar olarak irşat sorumluluğumuzun bihakkın ifasına katkı sunmasını temenni ediyorum. Tebliğ ve müzakereleriyle katkı sunacak kıymetli ilim insanlarımıza şükranlarımı sunuyor; çalışmalarımızın istifadeye medar olmasını Yüce Rabbimizden niyaz ediyorum.

Sunucu

Diyanet İşleri Başkanımız Sayın Prof. Dr. Ali ERBAŞ Hocamıza hitaplarından dolayı şükranlarımızı arz ediyoruz. Değerli misafirler, Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumumuzun açılış programının sonuna gelmiş bulunmaktayız. Sempozyumumuz, 3 Ekim 2022 Pazartesi günü 13.15'e kadar devam edecektir. Kıymetli konuklarımıza ve ekranları başından bizleri takip eden sayın izleyicilerimize ve tüm vatandaşlarımıza yönelik Diyanet TV üzerinden yayınlarımız devam edecektir. Saat 13.30'da "Mabet Geleneği: Tarihi, Değeri ve Dönüşümü" başlıklı ilk oturumda buluşmak üzere, Allah'a emanet olunuz.

I. OTURUM
MABET GELENEĞİ: TARİHİ,
DEĞERİ VE DÖNÜŞÜMÜ

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI (*Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı*)

İslam medeniyetinin merkezinde camilerimiz ve mescitlerimiz bulunmaktadır. Bu oturumumuzda, hem Camiler ve Din Görevlileri Haftası münasebetiyle hem de Mevlid-i Nebi Haftası münasebetiyle uluslararası sempozyumumuzun ismi “Peygamber Efendimiz, Cami ve İrşat” olarak tespit edilmiştir. Sempozyumumuzun birinci oturumuna geçmeden önce gerek yurt içinden gerekse yurt dışından sempozyumunuza iştirak eden çok değerli ilim adamlarını, çok kıymetli misafirlerimizi ve Diyanet TV ekranlarından bizleri takip eden sayın seyircilerimizi saygıyla, sevgiyle selamlıyorum. Bu oturumumuzda “Mabet Geleneği: Tarihi, Değeri ve Dönüşümü” ana başlığı altında beş sunum gerçekleştirilecektir.

Sözü ilk olarak Doç. Dr. Mustafa GENÇ Hocamıza bırakmak istiyorum. Kendisi Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Hocamızın konusu: “Resûlullah'ın Cemiyeti İrşat Sürecinde Cemaatle Namazın Yeri ve Önemi”. Buyurun Kıymetli Hocam.

RESÛLULLAH'IN (SAS) CEMİYETİ İNŞA SÜRECİNDE CEMAATLE NAMAZIN YERİ VE ÖNEMİ

DOÇ. DR. MUSTAFA GENÇ*

ÖZET

İslam hukukunda namazların cemaatle kılınmasına çok büyük bir yer verilmiş ve ihtimam gösterilmesi istenmiştir. Çünkü birtakım özel niteliklere sahip bir kişi (imam) ile aynı mekânda kendisine tabi olan müminlerin bu ibadeti topluca yapmalarının, cemiyetin inşa ve ihyasında çok önemli bir yeri ve değeri vardır. Nitekim model kişiliği ile âlemlere rahmet olarak gönderilen Peygamberimiz (sas) Medine'ye hicretinden sonra ilk işlerinden birisi olarak, Mescid-i Nebevi'yi yapmış ve onu sosyal hayatın merkezi konumuna getirmişti. Sosyal hayatın hemen her bir alanıyla ilgili işlerin görüldüğü veya planlandığı bu mekânı düzenli olarak aktif kılan en önemli faaliyet ise cemaatle namazdı. Böyle bir namaz, bir ibadet olarak kulluk kalitesini artırıyor ve çok yönlü bir eğitim faaliyeti olarak cehaletten kurtuluşa; ruhen ve bedenlen sağlıklı kişilerden oluşan cemiyetin inşasına zemin hazırlıyordu. Ayrıca bu faaliyet, günün şartlarında bir “sosyal ağ” fonksiyonu da icra ederek, birlik ve beraberlik bilinciyle kardeşliği pekiştiriyor; cemiyetin dirlik ve düzenine katkı sağlıyordu. Bunun için cemaatle namaz ve onun camilerde kılınması teşvik edilirken, namaza gelmeyenler şiddetle uyarılmışlardı. Bu çalışma ile Resûlullah'ın (sas) rehberliğindeki cemiyetin inşa sürecinde takip edilen yola dikkat çekilerek, cemiyetimiz için farkındalık oluşturulması hedeflenmektedir. Bu konuda -mahremiyet ölçüleri dikkate alınarak- günümüzün şart ve imkânlarıyla çağımızın insanına ulaşma yollarının aranması; onları cemaatle namazda buluşturma için camilerin birer cazibe merkezi hâline getirilmesi ve hassaten çocukların kendilerini camide “bulma”larına imkân verilmesi hayatî ehemmiyet arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cami, Cemaatle Namaz, Cemiyeti İnşa, Namaz, Resûlullah

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

IN THE CONSTRUCTION PROCESS OF THE SOCIETY OF PROPHET (SAS) THE PLACE AND IMPORTANCE OF PRAYER WITH CONGREGATION

ABSTRACT

In Islamic law had attached great importance to performing of prayers with congregation and required to give importance it. Because performing prayer behind the person who has special qualifications (imam), in the same place with Muslims which are subjected to him has quite important place in construction and recreation of society. Thus sent as a mercy to the worlds with his model personality, our Prophet Muhammad after his hegira to Madinah built masjid an-Nabawi in his first actions in Madinah and set up the masjid as center of the social life. The primary activity that regularly activated this place, where everything related to social life is carried out or planned was the performing of prayers with congregation. This kind of prayer as a worship was enhancing the quality of servitude and as a versatile educational activity, it was laying salvation from ignorance thus leaded up to society consisting of spiritually and physically healthy individuals. In addition, this activity also performed as a “social network” in the conditions of the day. For this reason, while the congregational prayer and praying with congregation in mosques were encouraged, those who did not attend the congregation had strongly warned. In this paper we aim to create awareness for our society by drawing attention to the way of Prophet Mohammad while he raises the society. In this regard, looking for ways to reach the people of our age in today's conditions and possibilities -by taking into consideration the privacy measures- turning mosques into attraction centers in order to bring people together in prayer with the congregation and in particular making it possible for children to “find” themselves in the mosques has crucial importance.

Keywords: Mosque, Prayer with Congregation, Construction the Society, Prayer, Messenger of Allah.

GİRİŞ

Namaz, Arapçada öncelikle dua anlamındaki “salât” (الصَّلَاةُ) kelimesinin dilimizdeki karşılığını ifade eder ve “daha önce apaçık bir sapkınlık içinde” olan bir

- 1 Bk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Ahmed ed-Dâvûdî (Dimaşk-Beyrût: Dârü'l-Kalem-Dâru's-Şâmiyye, 1412 H), “salâ”, 490-491; Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-lhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 1/37. Salât kelimesi, dua anlamıyla birlikte “ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak” gibi anlamları da ifade eder. Bilgi için bk. M. Kamil Yaşaroğlu, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayın-

topluluğun (Cuma, 62/2) yeniden inşa sürecinde, “kelime-i şehadet”ten sonra –İslam’ın beş temel esasından birisi konumunda– bulunan² ibadet için ad olarak kullanılan bir kavramdır.³ Bu anlamıyla (terim olarak) namaz: “Şartları belirlenmiş, bilinen zikirleri ve özel rükünleriyle belirli vakitlerde yapılan bir ibadettir.”⁴ “Bir bakıma kişiyi namaza hazırlama adımları olan namazın şartları ile insan hem ruh hem de beden dünyasıyla temizlenmekte, dünya kıyafetinden sıyrılarak örtünmekte ve yönelip tekbir getirerek dünyalıklarla olan tüm ilgisini ardında bırakarak Rabbinin huzuruna çıkmaktadır.”⁵

Yukarıda sözü edilen “huzura çıkış”ın bir de müsait olan müminlerle birlikte ve üstelik camide “cemaatle namaz” olarak da ifade edilen şekli vardır. İbadetin bu şekli, şartlarını taşıyan bir kişinin/imamın, aynı mekânda; aynı namaz için kendisine tabi olmaya müsait kişi veya kişiler ile -kuralları çerçevesinde- topluca namaz kılmalarını ifa eder.⁶ Resûlullah (sas) namazın bu şekilde edasına büyük bir ehemmiyet vermiş ve ihtimam göstermiştir.⁷ Çünkü saygın fertleriyle zarafet, nezaket ve hakkaniyetin hâkim olduğu bir sosyal hayatın varlık ve devamında namazın ve onun cemaatle kılınmasının yeri ve önemi çok büyüktür. Bunun için âlemlere rahmet olarak gönderilen Resûlullah (sas) (Enbiya, 21/107), “vasat (örnek) bir ümmet”in oluşmasında (Bakara, 2/143) -farklı bir ifade ile- dengeli ve dolayısıyla ölçülü ve ahenkli bir cemiyetin inşasında, en güzel örnek/model şahsiyet olarak gösterilmiş (Ahzâb, 33/21) ve kendisine uyulması istenmiştir.⁸

ları, 2006), 32/351.

- 2 Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstabil: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992), “İmân”, 1; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhamed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İmân”, 21-22.
- 3 Detaylı bilgi için bk. Yaşaroğlu, “Namaz”, 32/351 vd.
- 4 Mevsilî, *el-Ihtiyâr*, 1/37. Başka namaz tarifleri için bk. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cezîrî, *el-Fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1404/984), 1/175.
- 5 Mustafa Genç - Hatice Doğru. "Namazda Tesettür". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Haziran 2020), 76.
- 6 Benzer açıklamaların bir kısmı veya tamamı ile bu konuda Detaylı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrût: Dârü'l-fikr, 2. Basım, 1403/1983), 1/179 vd.; Mevsilî, *el-Ihtiyâr*, 1/57 vd.; Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn b. Hasan b. İdris el-Buhûtî, *Keşşâfu'l-kina' 'an metni'l-İkna'* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1402/1982.), 1/453 vd.; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe ed-Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ Şerhi'l-kebîr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/319 vd.; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, 1/367 vd.; Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh* (Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1418/1997), 1/746-747.
- 7 Bk. Buhârî, “Ezân”, 29-30; Müslim, “Mesâcid”, 252-253, 260.
- 8 Âl-i İmrân 3/31-32. Meâlleri: “De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir. De ki: "Allah'a ve

Üstelik ona uymak; itaat etmek, kendisini elçi olarak gönderene itaat sayılmıştır.⁹ (Nisâ, 4/80) En güzel örnek olan o elçi, örnek bir cemiyetin inşası için, sözü geçen itaat anlayışıyla kendisine muhatap olanlara, Yüce Allah'ın ayetlerini okumak, onları arındırmak, onlara kitabı ve hikmeti öğretmekle görevlendirilmiştir.¹⁰

Sözü geçen görevinin bir gereği olarak Peygamberimiz (sas) rahmete vesile olacak ve böylece dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşturacak dosdoğru yolda bizzat yürüyerek ümmetine rehberlik edip, örnek olmuş; cemiyeti özellikle bu vesilelerle inşa etme yolunu tutmuştur.¹¹ Daha açık bir anlatımla o, imanı, ihlası, samimiyeti, güvenilirliği, gayreti ve sabrıyla insanlara muhatap olup değer vermiş; onların akli derecelerine, sosyal konumlarına ve içinde bulundukları şartlara göre davranmıştır. Böylece o, anlattıklarına göre yaşamış; şefkati, merhameti, hoşgörüsü, güler yüzü, tatlı dili ve müjdeleyici üslubuyla gönüllere dokunmuştur.

Bu çalışmada, ümmetin bugünü ve yarınları için yeri başka bir şeyle doldurulamayacak derecede değerli olan cemaatle namaz konusunda farkındalık oluşturulması hedeflenmiştir. Bu hedef gözetilerek -konunun daha iyi anlaşılabilmesi için- buraya kadarki kısımda giriş mahiyetinde bazı bilgiler verilmeye çalışıldı. Şimdi ise iki başlık altında Resûlullah'ın (sas) cemiyeti inşasında cemaatle namazın yerinin ve öneminin takdimine gayret edilecektir.

CEMAATLE NAMAZIN TARİHİ, ÖNEMİ VE HÜKMÜ

Bu başlık altında, namazla birlikte cemaatle namazın kısaca tarihçesi ile dindeki yeri ve önemi anlatılmaya çalışılacaktır. Ayrıca cemaatle kılınan namazlardan ve onların hükümlerinden söz edilecektir.

Resûl'e itaat edin. Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez.”

9 Ayrıca bk. Buhârî, “İ'tisâm”, 2.

10 Bk. Cuma, 62/2. Meâli: “Ümmîlere kendi içlerinden, onlara ayetlerini okuyacak, onları arındıracak, onlara Kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O'dur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapkınlık içindeydiler.” Ayrıca bk. Ankebût, 29/45.

11 Veda Hutbesi, bu gerçeği en güzel anlatan belgelerden biri olarak takdim edilebilir. Bk. Buhârî, “Hac”, 132, “Megâzî”, 78.

CEMAATLE NAMAZIN KISACA TARİHÇESİ, DİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Yukarıda rahmet vesileleri ile cemiyetin inşasından söz edilmişti. İlahi rahmet¹² ve yardım¹³ vesilelerinden biri de namazdır. Kişileri ve dolayısıyla aileleri her türlü hayâsızlık ve kötülükten alıkoyma gücüne sahip olan bu ibadet¹⁴ ile “temiz bir cemiyet” kurma ve öyle bir cemiyette emniyetli bir hayat imkânı sağlanır. Aşağıda açıklanacağı üzere namazın cemaatle¹⁵ ve hassaten camilerde kılınmasının ise daha önemli bir yeri vardır ve değeri çok büyüktür.¹⁶

Mekke döneminde sabah ve akşam vakitlerinde; günde iki vakit olarak namaz kılınıyordu ve bu dönemin son yıllarında; Mi'râc gecesinde beş vakit namaz da farz kılınmıştı.¹⁷ Ne var ki Müslümanların bu ibadeti birlikte cemaatle eda edebilecekleri bir camileri yoktu ve cami inşa edebilecek imkânları da bulunmamaktaydı. Peygamberliğin ilk yıllarında Müslümanlar müşriklerin engellemeleri bulunmadığı zaman Kâbe'nin yanında; onların engellemeleri ile karşılaştıklarında ise göze çarpmayan yerlerde veya evlerinde ibadet ediyorlardı. Bu anlamda Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın (ra) evinin de ibadet maksadıyla kullanıldığı; dolayısıyla oranın bazen mescid hâline getirildiği söylenebilir.¹⁸ Ayrıca bilindiği üzere Müslümanlar o evde toplantı ve tebliğ faaliyetleri de yapıyorlardı.

Yeryüzünün uygun olan herhangi bir yerinde, beş vakit namazdan herhangi biri münferiden kılınabilirse de¹⁹ anlaşıldığı üzere cemiyetin kıvamında inşası için öncelik-

12 Bk. Tevbe, 9/71. Meâli: “Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Resûlü'ne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir.”

13 Bk. Bakara, 2/153. “Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır.”

14 Ankebût, 29/45. Meâli: “Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah'ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir.”

15 Biri imam diğeri de imama uyan olmak üzere iki kişiyle bile cemaat oluşturulmuş sayılacağını Peygamberimizden (sas) öğrenmiş bulunuyoruz. (Bk. Buhârî, “Ezân”, 35). Bilindiği üzere cuma namazının sıhhati için aranan kişi sayısı farklıdır.

16 Bk. Buhârî, “Ezân”, 36, 37

17 Bk. Yaşaroğlu, “Namaz”, 32/351.

18 Benzer açıklamalar için bk. Yaşaroğlu, “Namaz”, 32/351.

19 Nitekim Peygamberimiz (sas) şöyle buyurmuştur: “... Yeryüzü benim için mescid ve temiz kılındı. Bu bakımdan ümmetimden biri, kendisine namaz vaktinin geldiği yerde hemen namazını kılsın. ...” (Buhârî, “Teyemmüm”, 1).

le bir camiye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunun için Resûlullah (sas) Medine'ye hicretinden sonra yaptığı ilk işlerden birisi olarak arkadaşlarıyla birlikte Mescid-i Nebevi'yi inşa etmiş ve onu sosyal hayatın merkezi; âdeta kalbi konumuna getirmişti. Kısaca "Mescid-i Nebevi onun Medine'deki bütün faaliyetlerinin merkezinde yer almış ve fonksiyonları bakımından sonraki dönemde kurulan camilere örnek teşkil etmiştir." Zira orası bir ibadet mekânı olmasının yanında, bir taraftan şûrâ meclisi, idare merkezi, askerî karar-gâh ve sağlık ocağı gibi ve hatta hassaten "suffe"si ile konaklama fonksiyonlarının icra edildiği yer; diğer taraftan cemiyetin en küçük sosyal birimi olan ailelerin kuruluşunun, yardımlaşma ve dayanışmanın hareket noktası olmuştu.²⁰ Bu sayılanların ve benzerlerinin kıvamında gerçekleşebilmesi için öncelikle o faaliyetlerde rol alacak olan kişilerin/Müslüman şahsiyetlerin yetiştirilmesi gerekiyordu. Bu bakımdan Mescid-i Nebevi aynı zamanda irşat ve eğitim-öğretim faaliyetlerinin de merkezi olmuştu. Nitekim bu "merkez"in, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Mes'ûd (r.anhum) gibi seçkin sahabilerin içinde bulunduğu "ashab-ı suffe" topluluğunun yetiştirildiği özel kısmı da oluşturulmuştu.²¹

Yukarıda anlatıldığı üzere Medine'de Mescid-i Nebevi yapılmış ve öyle bir merkez hâline getirilmişti. Burayı asıl düzenli olarak aktif hâle getiren en önemli faaliyet ise cemaatle namazdı. Çünkü önce vaktin girişiyle tabîi olarak müminler oraya geliyor, Kâbe'ye doğru dümdüz safların²² sıralanışıyla oluşan muhteşem bir duruşla, hep birlikte "Allâhuekber" demenin coşkusu yaşıyordu. Böylece kalpler başta namaz gibi bir zikirle imar edilip huzura kavuşuyor,²³ zihinler vahyin aydınlığıyla gıdalanıp berraklaşıyordu. Bu gönül ve zihinlerle dipdiri duruş/cemaatle namaz, müminler arasında sevgi ve saygının kuvvetlenmesine; birlik ve beraberlik bilincinin canlılığına ve sonuç itibarıyla kardeşlik ruhunun tezahürlerine vesile olan asil bir kulluk arzıdır. Bu kulluğu arz biçimi cemiyetin dirlik ve düzenine katkı sağlayan müstesna bir faaliyettir.

20 Bk. Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Ağustos 2022).

21 Bk. Mustafa Bakır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/469-470.

22 Namazda safların tertibine ihtimam gösterilmesi konusunda çok sayıda rivayet için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Salât", 93. Ayrıca bk. Salim Öğüt, "Saf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ağustos 2022).

23 Birlikte bk. Ankebût, 29/45 ve Ra'd, 13/28. Meâli: "Bunlar, iman edenler ve Allah'ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur."

Anlaşıldığı üzere Yüce Allah'ın övgüsüne mazhar olan ashab-ı kiramın (Bakara, 2/143); en hayırlı neslin/cemiyetin²⁴ inşasında Mescid-i Nebevi'nin ve dolayısıyla cemaatle namazın katkısı çok olmuştur.

Bunun için Resûlullah (sas), bir taraftan çeşitli münasebetlerle cemaatle kılınan namazın tek başına kılınan namazdan daha faziletli olduğunu belirterek cemaatle namazı;²⁵ farz namazlardan herhangi birini kılmak üzere camiye gelen kişinin her bir adımıyla bir derece yükseleceğini ve kendisinden bir hatanın silineceğini bildirerek namazların camilerde kılınmasını²⁶ teşvik etmiştir. Böylece Peygamberimiz (sas), namazları camide cemaatle kılmanın ayrıca değerli ve önemi sayıldığını ifade etmiş ve hassaten yatsı ve sabah namazlarını bu şekilde kılmanın büyük faziletine şöyle dikkat çekmiştir: "Yatsı namazını cemaatle kılan kimse, gecenin yarısını namazla geçirmiş gibi olur; sabah namazını cemaatle kılan ise gecenin tamamında namaz kılmış gibi olur."²⁷ "... Şayet insanlar yatsı ve sabah namazlarındaki fazileti bilselerdi, emekleyerek ve sürünerek de olsa bu iki namazı cemaatle kılmak üzere (mescide) gelirlerdi."²⁸ Ashab-ı kiram da namazı cemaatle eda konusuna ayrı bir ihtimam göstermiştir.²⁹ Diğer taraftan Peygamberimiz (sas) cemaatle namaza gelmeyenler için çok kızmış ve -tabiri caiz ise- onlar hakkında ağır söylemiştir.³⁰

Kısaca: Resûlullah'ın (sas) devam ettiği ve her yönüyle âdeti üstüne titredikleri cemaatle namaz, dinin şiarlarından (مِنْ أَعْلَامِ الدِّينِ/مِنْ شَعَائِرِ الدِّينِ) sayılmış; onun

24 Bk. Buhârî, "Fezâ'ilü ashâbi'n-Nebî", 1.

25 Bu konuda Abdullah b. Ömer'den (ra) nakledilen rivayetin anlamı şöyledir: "Cemaatle kılınan namaz tek başına kılınan namazdan yirmi yedi derece daha üstündür."

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: صَلَاةُ الْجَمَاعَةِ تَفْضُلُ صَلَاةِ الْفَذِّ بِسَبْعٍ وَعِشْرِينَ دَرَجَةً. (Buhârî, "Ezan", 30).

Ebû Saîd el-Hudrî'den (ra) gelen rivayetin anlamı ise şöyledir: Cemaatle kılınan namaz tek başına kılınan namazdan yirmi beş derece daha üstündür." (Buhârî, "Ezan", 30).

26 Bk. Buhârî, "Ezan", 30.

27 Müslim, "Mesâcid" 260.

28 Buhârî, "Ezân", 9; Müslim, "salât", 129. Hadis-i şerifin tam metin tercümesi şöyledir: "İnsanlar ezan okuma ve birinci safta yer almadaki fazilet ve sevabı bilselerdi ve sonra bunları yapabilmek için kur'a çekmekten başka çıkar yol bulamasalardı; kesinlikle kur'a çekerlerdi. Eğer onlar namaz için erkenden yola çıkmanın (camide cemaate erken yetişmenin) ne kadar faziletli olduğunu bilselerdi, bu uğurda mutlaka birbirleriyle yarışarlardı. Şayet onlar yatsı ve sabah namazlarındaki fazileti bilselerdi, emekleyerek ve sürünerek de olsa bu iki namazı cemaatle kılmak üzere (mescide) gelirlerdi."

29 Bk. Buhârî, "Ezan", 30.

30 Bk. Buhârî, "Ezân", 29; Müslim, "Mesâcid", 252-253.

aksamaması ve aksatılmaması için çok önemli hükümler koyulmuş ve tedbirler alınmıştır.³¹ Çünkü temiz bir cemiyetin inşası öncelikle o cemiyeti oluşturan fertlerin cehalet karanlığından ilim ve irfan ile kurtuluşuna bağlıdır. Bunun için en uygun zeminin öncelikle camiler; en etkili faaliyetin de oralarda eda edilen cemaatle namaz olduğu açıktır. Cemaatle namazın ihmali ve hassaten camilerin beklenen cemaatten ve dolayısıyla mümin dillerin topluca tekbir seslerinden mahrum kalması ise ilim ve irfandan yeterince nasiplenmiş dolayısıyla gönülleri mamur; nezaket, zarafet ve hakkaniyet abidesi fertlerin inşa edeceği cemiyetten mahrumiyet demektir. Zira bilindiği üzere -istisnai durumlar dışında- camiler, müsait olan müminlerin, hiç kimsenin iznine muhtaç olmaksızın/kapı çalmadan girip rahatlıkla kulluk bilinciyle kalabileceği mekânlar; hazırlıklarıyla birlikte cemaatle namaz ve o maksatla camiye geliş ve orada bulunuş ise insanlık şerefine ve mümin olma vasfına uygun bir eğitimin ihmale gelmez imkânıdır. Bu konuda şu ayet-i kerime çok anlamlıdır: “Allah’ın mescidlerini ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazını kılan, zekâtını veren ve yalnız Allah’tan korkup çekinen kimseler imar edebilirler. İşte bunların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur.” (Tevbe, 9/18)³²

NAMAZ ÇEŞİTLERİNE GÖRE CEMAATLE NAMAZIN HÜKMÜ

Fıkıh bilginleri, bir kısmı da yukarıda sözü edilen ve nakledilen nasların hangi de-recede bir şer’î hüküm ifade ettiğini anlama ve dolayısıyla cemaatle namazın hükmü-nü tespit etme konusunda büyük bir ihtimam ile gayret sarf etmişlerdir. Hanefî³³ ve

31 Bk. Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*. thk. Ebû’l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts) 1/114; |Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî (İbn Âbidîn), *Hâşiyetü Reddî’l-muhtâr ‘ale’d-Durri’l-muhtâr şerhu Tenvîri’l-ebsâr* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 1/103; Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr ‘an Usûli Fahri’l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Basım, 2009), 2/450. Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb, *Mevâhibü’l-celîl li-şerhi Muhtasarı Halîl* (Dârü’l-fikr, 3. Baskı, 1402/1992), 2/81-82.

32 “Burada ‘imar etme’ ile mescidlerin maddi anlamdaki imarının yani inşası, onarımı ve bakımının mı yoksa manevi yönden ayakta tutulması için gerekli işlerin yapılmasının mı kastedildiği üzerinde durulmuştur. Ayet her iki manaya açık durmakla beraber, mescidlere gereken ilgiyi gösterme, Resûlullah’ın uygulamaları ışığında caminin fonksiyonlarını belirleyip bunları canlı tutma, özellikle Allah’a kulluk ve İslam kardeşliğinin pekiştirilmesi amacına dönük faaliyetlerle mescidleri ihya etme anlamı daha güçlü bulunmuştur.” [Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2020), 2/741].

33 Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/57; Zühaylî, *el-Fikhü’l-İslâmî*, 2/1167-1168.

Mâlikîler³⁴ farz olan vakit namazlarını cemaatle kılmanın sünnet-i müekkede olduğu kanaatine varmışlardır. Şâfiîler de aynı görüştedirler ancak onlara göre bu uygulamanın erkekler için farz-ı kifaye olduğu da söylenmiştir.³⁵ Hanbelîlere göre gücü yeten hür erkeler için cemaatle namaz farz-ı ayndır ancak cemaat, namazın sıhhat şartlarından biri değildir.³⁶ Zâhirîlere göre ise farz namazlardan herhangi birini mescitte imam ile birlikte cemaatle kılmak, ezanını işiten mükellef erkekler için farz-ı ayndır; özürsüz olarak kasten bu cemaati terk edenin namazı batıl olur.³⁷ Görüldüğü gibi fakihlerin çoğunluğuna/cumhura göre günde beş vakit farz namazların cemaatle kılınması sünnet-i müekkededir.

Vakit namazları dışında, Müslümanların cami ve çevresinde buluşmalarına vesile olan başka namazlar da bulunmaktadır. Onlardan birisi farz oluşu Kitap, sünnet ve icma ile sabit olan cuma namazıdır.³⁸ Haftalık bayram sayılan cuma gününde,³⁹ şartlarını taşıyan Müslümanların bu namazı cemaatle edası da farz kılınmıştır.⁴⁰ Bu sayede

34 Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed (İbn Cüzey), *el-Kavânînu'l-fıkhiyye* (b.y.: y.y., ts.), 48. Ayrıca bk. Desûkî, *Hâşiyetu Desûkî*, 1/319; Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, 2/1167-1168.

35 Detaylı bilgi için bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc* (b.y.; Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/465-466.

36 Buhûtî, *Keşşâfu'l-kina'*, 1/454-455. Ayrıca bk. Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, 2/1169. Hanbelîler bu konuda diğer delillerle birlikte şu anlamındaki iki ayet-i kerimeyi de delil olarak kullanmışlardır: “Sen onların arasında bulunup da namaz kıldırдың zaman ...” (Nisâ, 4/102) ve “Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.” (Bakara, 2/43)

37 Detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muhalîl bi'l-âsâr fî şerhi'l-Mucellâ bi'l-ihisâr*, thk. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündânî (Beyrut: Dârü'fîkr, ts.), 3/104.

38 Detaylı bilgi için bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/136-140. Ayrıca bk. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Kitâbü'l-Mebsût* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rîfe, 1406/1986), 2/21 vd. “Cuma günü öğle vaktinde öğle namazı yerine kılınan namaza cuma namazı denir.” (Karaman vd., Kur'an Yolu, 5/348).

39 Bk. Ebû Abdillâh (İmam) Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvattâ'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Tahâret”, 32.

40 Ebû Dâvûd, “Salât”, 208-209; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/425. Bu rivayetin tahriri ile ilgili bk. Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000), 3/70-71. Detaylı bilgi için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 2/23 vd.; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (İbn Rüşd), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2004/1425), 1/169 vd.; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 1/549, 600; Buhûtî, *Keşşâfu'l-kina'*, 2/22 vd.

Müslümanlar, haftada bir defa; üstelik haftanın en hayırlı gününde⁴¹ buluşup, selamlaşarak birbirlerine sevgi kaynağı olurlar.⁴² Ayrıca yılda iki defa cemaatle kılınan bayram namazlarının Müslümanlar için apayrı bir yeri ve değeri vardır. Ramazan ve Kurban Bayramı münasebetiyle yılda iki defa kılınan bayram namazı: “Güneşin doğması ve bir miktar yükselip kerahet vaktinin çıkmasından sonra cemaatle kılınan” iki rekâtlik bir namazdır.⁴³ Bu namaz, şartlarını taşıyan kimseler bakımından, Hanefîlerce en sahih görüşe göre vacip,⁴⁴ Mâlikîlerce meşhur olan görüşe göre sünnet,⁴⁵ Şâfiîlerce sünnet-i müekkede,⁴⁶ Hanbelîlere göre ise farz-ı kifayedir.⁴⁷ Hanefîlerinde içinde bulunduğu üç mezhebe göre bayram namazının cemaatle kılınması şart; Şâfiîlere göre ise sünnettir⁴⁸ ve bu mezhebe göre münferiden kılınması da meşrudur.⁴⁹ Ayrıca Ramazan ayında/yılda bir ay boyunca yatsı namazından sonra eda edilen teravih namazı ve daha başka namazların cemaatle edası da meşru kılınmıştır.⁵⁰

Namazları cemaatle kılmak bu kadar ehemmiyetli olmasına ve dolayısıyla teşvik edilip istenmesine rağmen, bazı durumlar cemaate katılmamanın mazeretlerinden sayılmıştır. Öz olarak söylemek gerekirse: Kişinin canı, malı veya şerefine zarar görmesinden yahut cemaate gitmesini zorlaştıracak bir hastalıkla yüzleşmesinden endişe edilmesi cemaate gitmemesi için bir özür sayılmıştır. Hassaten bir hastalığın ortaya çıkmasından endişe edilmesi hâlinde cuma ve cemaate katılmamak özür kabul edilmiştir.⁵¹ Nitekim Kovid-19 salgını sebebiyle alınan Din İşleri Yüksek Kurulu kararına istinaden, 16 Mart 2020 Pazartesi gününden itibaren camilerde cemaatle namaza ve

41 Müslim, “Cum'a”, 17.

42 Bk. Müslim, “İmân”, 93.

43 İbrahim Bayraktar, “Bayram (Dini Hükümler)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Mayıs 2023).

44 Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/85.

45 Desûkî, *Hâşiyetu Desûkî*, 1/396. Ayrıca bk. İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fıkhiyye*, 59.

46 Şâfiîlere göre bayram namazlarının farz-ı kifâye olduğu da söylenmiştir. Bk. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc fi-şerhi'l-Minhâc* (Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1357/1983), 3/39. Ayrıca bk. Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 1/587.

47 Buhûtî, *Keşşâfu'l-kina'*, 2/50.

48 İbrahim Bayraktar, “Bayram (Dini Hükümler)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Mayıs 2023). Ayrıca bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/552.

49 Bk. İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 3/40; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 1/587.

50 Birlikte bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/552; 2/45.

51 Detaylı bilgi için bk. Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, 2/1188-1189.

cuma namazlarına ara verildiği bildirilmiştir.⁵² Bilindiği üzere anılan salgın sebebiyle kısa bir süre camilerde cemaatle namaz kılınamamış; uzun sayılabilecek bir süre de -maske takma ve mesafeli saf düzeni oluşturma gibi- tedbirler çerçevesinde kılınabilmiştir. Bir süre sonra da normal saf tertibi ile cemaatle namazlar eda edilegelmiştir.

CEMİYETİN İNŞASINDA CEMAATLE NAMAZIN FONKSİYONU

Burada Resûlullah'ın (sas) cemiyeti inşasında, bazı yönleriyle cemaatle namazın fonksiyonundan dolayısıyla onun bu konudaki yerinden ve öneminden söz edilmeye çalışılacaktır.

TEMİZLİK, CEMİYET İÇİNE ÇIKMA HAZIRLIĞI VE KUL HAKKINA SAYGI

Namaza hazırlık için öncelikle biri hadesten diğeri ise necasetten taharet olmak üzere, iki bakımdan temizlik birer şart olarak farz kılınmıştır.⁵³ Bu farza uyan Müslüman hadesten taharet ile bedenini hükmî kirlilikten arındırmış sayılır; necasetten taharet ile ise hem bedenini hem elbisesini hem de namaz kılacağı yeri dolayısıyla kısmen de olsa çevresini hakiki kirlilerden temizlemiş olur.⁵⁴ Özellikle namazını camide cemaatle kılacaksa -ki normal şartlarda istenen budur- temizliğe daha büyük bir ihtimam gösterecektir.

Üstelik yukarıda sözü geçen konuda şu ek tedbirler de alınmıştır: Resûlullah (sas) -bir taraftan- cünüplük gibi gusûl gerektiren durumlar dışında haftada bir defa yıkanmayı Yüce Allah'ın kulları üzerindeki haklarından saymış,⁵⁵ hassaten mükellef olan Müslümanların cuma günü gusûl abdesti almalarını teşvik etmiş⁵⁶ ve "Sizden birisi cuma namazına geleceği zaman boy abdesti alsın" buyurmuştur.⁵⁷ Diğer taraftan da o (sas), kokusundan dolayı çevresindekiler rahatsız olur düşüncesiyle sarımsak veya

52 <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29452/diyanet-isleri-baskanligindan-cuma-namazi-ile-ilgili-aciklama> (Erişim 11 Ağustos 2022).

53 Bk. Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî, *el-Lubâb fî şerhi'l-kitâb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (İstanbul: Dersâdet, ts.), 1/64-65.

54 Salim Ögüt, "Tahâret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 39/382.

55 Müslim, "Cum'a", 9. İlgili rivayetin analımı şöyledir: "Her yedi günde bir defa başını ve bedenini yıkaması/banyo yapması, Allah'ın her bir Müslüman üzerindeki bir hakkıdır."

56 Ebû İshâ Muhammed b. İshâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Salat", 356; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *Sünenü Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992), "Cum'a", 9.

57 Buhârî, "Cum'a", 2. Hadis-i şerifin metni şöyledir: "إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمُ الْجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ"

soğan yiyen kimselerin camiye gelmeyip evlerinde oturmalarını da istemiştir.⁵⁸ İnşa ettiği cemiyetin üyeleri de onun yolunu tutmuşlardır. Mesela Ömer (ra) gusül abdesti almadan cuma namazına gelen bir sahabiye uyarmış⁵⁹ ve cüzzamlı bir kadını Kâbe'yi tavaftan menetmiştir.⁶⁰ Bu temizlik ve tedbirler ile bir taraftan ailesi, camisi ve cemiyeti içinde tertemiz kişiler olarak yaşamının rahatlığıyla Müslümanlar mutlu oluyor; diğer taraftan onların çirkin manzara ve kötü kokular sebebiyle oluşabilecek nefret ve “kul hakkı”ndan korunmaları sağlanıyordu. Böylece cemaatle namaz vesilesiyle kul hakkına saygıya da dikkat çekilmiş oluyordu.

Bilindiği üzere İslam hukukunda kul hakkı konusuna çok büyük bir değer verilmiş; hatta fıkıhın bir tasnifi “hak” temelli olarak Allah ve kul hakları ayrımı ile yapılmış⁶¹ ve kul hakkının bulunduğu bir konuda öncelikle onun sahibine “söz hakkı” verilmiştir.⁶² Zira “İslam âlimlerinin benimsediği bir kurala göre kul hakkı ile Allah hakkı arasında bir tercihte bulunmak gerektiğinde kul hakkı tercih edilir.”⁶³ İbadet oldukları için namazlar Allah hakkına;⁶⁴ kişinin etrafındakileri rahatsız etmemesi kul hakkına taalluk eder ve kul hakkı öne çıkar. Açıkça anlaşıyor ki, Resûlullah'ın (sas) bu rehberliğinde, fertler arasında nefrete sebep olabilecek durum ve olayların cemaatle namaz vesilesiyle önlenmesi ve böylece Müslüman ferdin cemiyet içinde kendisini rahat hissetmesini

58 Buhârî, “İ'tisâm”, 24. İlgili rivayetin analımı şöyledir: “Sarımsak veya soğan yemiş olan kimse, bizden yahut mescidimizden uzak dursun ve evinde otursun.” Ayrıca bk. Buhârî, “Et'ime” 49; “Ezân” 160; Müslim, “Mesâcid” 73: Ebû Dâvûd, “Et'ime”, 40; Tirmizî, “Et'ime”, 13; Nesâî, “Mesâcid” 16, 17.

59 Ömer (ra) bir sahabiye minberden uyarmıştır (bk. Buhârî, “Cum'a”, 2).

60 Bk. İmam Mâlik, “Hac”, 250; Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Abderi el-Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklîl*, (b.y.: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416/1994), 5/168.

61 Bk. Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî el-İskenderî (İbnü'l-Hümâm), *Fethü'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr* (Kahire: Mektebetü ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1389/1969), 5/454; Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm (Sirâceddin İbn Nüceym), *en-Nehrü'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, thk. Şeyh Ahmed İzzu'l-İzzu İnâye (b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1422/2002), 3/334; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 4/500. Haklara göre taksimin *Fethu'l-kadîr*'deki orijinali şöyledir:

عَرِفَ أَنَّ مَشْرُوعَاتِ الشَّارِعِ مُنْقَسِمَةٌ إِلَى حُقُوقِ اللَّهِ تَعَالَى خَالِصَةً، وَحُقُوقِ الْعِبَادِ خَالِصَةً، وَمَا اجْتَمَعَ فِيهِ الْحَقَّانِ وَحَقُّهُ تَعَالَى غَالِبٌ. وَمَا اجْتَمَعَ فِيهِ وَحَقُّ الْعِبَادِ غَالِبٌ.

62 Kısas hakkı misali ile ilgili olarak bk. Mevsilî, *el-Ihtiyâr*, 5/23-24; Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Guneymî el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb* (İstanbul: Dersâdet, ts.), 3/141.

63 Kaynaklarıyla birlikte bk. Ahmet Yaman, “Salgın Hastalıklar ve Toplu İbadet”, *Diyanet Aylık Dergi* (Nisan 2020), (Erişim 18 Eylül 2022).

64 Bk. Mustafa Genç, “Fürû-i Fıkıhın Temel Kavramları”, *İslam Hukuku Başlangıcı*, ed. Nuri Kahveci - Alpaslan Alkış (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 4. Basım, 2022), 224.

sağlama ve onu ruh ve beden sağlığı bakımından güçlü kılma imkânı vardır. Hiç şüphesiz kardeşliğin kıvamında devamına dolayısıyla Yüce Allah'ın rızasına ve böylece uhrevi mutluluğa kavuşma hedefine uygun olan da budur.

NAMAZIN VE ADAB-I MUAŞERETİN ÖĞRETİM VE EĞİTİMİ

Bir ibâdet olan namaz birçok yönü ile aynı zamanda bir eğitim faaliyetidir. Onun cemaatle edâsı bu faaliyetin kıvâmında gerçekleşmesini sağlamanın en güzel uygulamasıdır. Namazın Peygamberimizin (sas) namazı gibi kılınması da ancak bu sâyede mümkün olabilir. Daha açık bir anlatım ile namazın kılınış şeklini öğrenmek ve namazda meydana gelmesi muhtemel hataların nasıl telafi edilebileceğini bilmek de ancak ona uyup, kendisini görerek kılınan namazlarla gerçekleşebilir. Nitekim o (sas), "... Beni namaz kılarken nasıl görüyorsanız, siz de öyle kılınız..." buyurmuş⁶⁵ ve namaz vakitlerini soran kişiye sözlü cevap verme yerine, mescitte kendisiyle birlikte iki günlük namaz uygulamasıyla öğretme yolunu tercih etmiştir.⁶⁶ Bu bakımdan cemiyeti, cemaatle namazın hükümleri; imamet-cemaat kaideleri⁶⁷ ve hassaten saf düzeni⁶⁸ ile eğitilen müminlerle inşa etmek büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

Cemaatle namaz uygulamasında ârızı durumlarda nasıl davranılacağı da öğretiliyordu. Resûlullah'ın (sas) hastalandığı son günlerde, namaz kıldırması için Ebû Bekir'e (ra) haber göndermesi,⁶⁹ kendisinin mescide gidememiş olması ve bir kere de olsa namazı oturarak kıldırması⁷⁰ bu konuda çok önemlidir. Aynı zamanda hem bir öğretim ve eğitim hem de yönetim faaliyeti olarak değerlendirilmesi mümkün olan bu uygulamanın, onun inşa ettiği sahabe topluluğu ile ümmetinin geleceğine ışık tutması bakımından da çok değerli olduğu söylenebilir.

Resûlullah (sas) ashabına mescide gelme ve orada bulunma adabını da öğretiyordu. Böylece onun sadece mescid içinde değil, cemaatle namaz vesilesiyle ümmetine adab-ı muaşeret kaidelerini de öğretiyor; topluluk içinde faaliyette bulunanların başkalarını rahatsız etmeden iş görmeleri konusunda rehberlik ediyordu. Bu konuda onun sükûnetle cemaate geliş vakarını öğretmesini misal verebiliriz. Nitekim o (sas)

65 Buhârî, "Ezan", 18.

66 Müslim, "Mesâcid", 178.; İbn Mâce, "Mevâkitü's-salât", 1; Nesâî, "Mevâkitü's-salât", 7

67 Bilgi için bk. Şâfiî, *el-Ümm*, 1/179 vd.; Mevslî, *el-lhtiyâr*, 1/57 vd.; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, 1/319 vd.; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, 1/367 vd.; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 1/1164 vd.

68 Bk. Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *el-Müntekâ şerhü'l-Muvatta'* (Mısır: Matb'a-tü's-Sa'ade, 1332 H), 1/279-280; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: y.y., ts.), 5/254-264.

69 Aynî, *'Umdetu'l-kârî*, 5/186 vd. Ayrıca bk. Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 2/1188.

70 Buhârî, "Ezân" 39; Aynî, *'Umdetu'l-kârî*, 5/186 vd.

cemaate kavuşmak niyetiyle bile olsa cami içinde koşuşturmayı uygun bulmayarak şöyle buyurmuştur: “İkâmet/kâmet getirildiği vakit namaza koşarak gelmeyin, yürüyerek gelin! Sükûnet yolunu tutunuz, yetişebildiğiniz kadarını kılın; yetişemediğinizi (tek başınıza) tamamlayın!”⁷¹

SOSYAL HAYATIN NAMAZ VAKİTLERİNE GÖRE TANZİMİ

Öncelikle “namaz, her mümin için günlük hayatın akışını belirleyen ana unsur olma özelliği taşımaktadır. Zira Müslüman'ın vakti dünyalık işlerin ve nimetlerin etrafında değil namaz etrafında şekillenmektedir. Bu durum namazı her Müslüman ferdin dolayısıyla ümmetin öncelikli meselesi hâline getirmektedir.”⁷² Çünkü bu ibadetin vak-tinde cemaatle ve hassaten camilerde edası ve sosyal hayatın namaz vakitlerine bağlı olarak tanzimi hem ruhen hem de bedenlen sağlıklı fertlerden oluşan bir cemiyetin inşası için hayati önem arz etmektedir. Zira bu uygulama öncelikle kişiyi namazını vak-tinde eda etmiş olma huzur ve rahatlığıyla sosyal hayatın meşguliyetlerine götürecektir. Böylece o namazdan mahrum kalma endişesinden kurtulmuş bir zihin ve mutmain bir kalbin coşkusıyla selamlaşıp muhataplarıyla iyi geçinecek; işini güzel yapıp, Yüce Allah'ın sevgisine mazhar olmanın mutluluğunu yaşayacaktır.

HABERLEŞMEYİ KOLAYLAŞTIRMA

Cemaatle namazın bir hikmeti de “Müslümanların birbirleriyle görüşüp hâllerinden haberdar olmalarını, bilgi alışverişinde bulunmalarını, aralarında sevgi ve yardımlaşmanın yerleşmesini ve ibadetlerini birliktelik ruhuyla ve severek yapmalarını sağlama amacına yöneliktir.”⁷³ Hassaten o günün şartlarında cemaatle namazın yeri doldurulamaz bir iletişim vasıtası olduğu rahatlıkla söylenebilir. Farklı bir ifade ile cemaatle namaz, o yıllarda cemiyetin fertleri arasında bir “sosyal ağ” fonksiyonu da icra ediyordu. Böylece Müslümanlar hastalık, vefat vb. sebeplerle cemaatte görülmeyenler hakkında kolayca haber alabiliyor; önemli olay ve durumlar hakkında bilgilene im-kânı bulunuyorlardı. Böylece birbirleriyle ilgilenip kardeş olmanın gereği ile yaşamının mutluluğunu tadıyorlardı. Mesela Zeyd b. Hârise, Ca'fer b. Ebî Tâlib ve Abdullah b. Revâha'nın (r.anhum) vefat haberleri mescidde alınmıştı.⁷⁴ Resûlullah (sas) Mescid-i Nebi'de, adı geçen sahâbi kumandanların Mûte savaşında birer birer şehid oluşunu nakletmiş ve onlardan sonra Hâlid b. Velîd'in (ra) ordunun başına geçtiğini ve fetih

71 Müslim, “Mesâcid”, 151 (ayrıca bk. 152-154).

72 Genç – Doğru, “Namazda Tesettür”, 76.

73 *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*, Haz. Din İşleri Yüksek Kurulu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 52.

74 Bk. Buhârî, “Cenâiz”, 45.

müjdesini ashabına duyurmuş⁷⁵ ve daha sonra -muhatap olduğu kadarıyla- onların yakınlarıyla ilgilenmişti.⁷⁶ Denebilir ki bu vesileler ile beraber ağlayıp birlikte gülmüşlerdi. Daha önce anlatıldığı üzere bu ve diğer fonksiyonlarına binaen Resûlullah (sas) cemaate katılmak için atılan her bir adımın mükâfatlandırılacağını bildirerek cemaatle namazı teşvik etmiş⁷⁷ ve cemaate gelmeyenler hakkında çok öfkelenmişti.⁷⁸

MAHREMİYET ALGISI KAZANDIRMA VE BU KONUDA FARKINDALIK OLUŞTURMA

Hiç şüphesiz cemiyeti inşa sürecinde, o cemiyeti oluşturan fertlere mahremiyet algısının kazandırılmasının hayati önemi bulunmaktadır. Bunun için de namazın ve onun cemaatle kılınmasının yerinin ve öneminin çok büyük olduğu açıktır. Zira namaza hazırlık şartlarından biri de setr-i avrettir ki, bu namazdan önce yapılması gereken farzlardandır.⁷⁹ Setr-i avret, “namazda ve namaz dışında dinen örtülmesi gereken yerleri örtme anlamında bir fıkıh terimi”dir.⁸⁰ İbadet esnasında olduğu gibi diğer zamanlarda da edep kurallarına göre giyinmek farzdır.⁸¹ Dinin bir emri olarak bu farzı uygulayıp örtünmek, öncelikle kişinin kendisine, diğer insanlara ve hatta diğer varlıklara göstermesi gereken saygının bir alameti ve gereğidir. “Bu bakımdan İslam hukuku hem insan bedeninin saygınlık ve sağlığını bozacak durumları hem de insanların manevi şahsiyet ve şereflerine yakışmayan” şeyleri yasaklamıştır.⁸²

75 Hüseyin Algül, “Mûte Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 09 Mayıs 2023).

76 Detaylı bilgi için bk. Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Naim - Kâmil Miras (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 7/493-496.

77 Buhârî, “Ezan”, 30.

78 Bk. Buhârî, “Ezân”, 29; Müslim, “Mesâcid”, 252-253.

79 Bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Muhezzeb* (Medîne: Mektebetü's-Selefiyye, ts.), 3/166; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/45; Meydânî, *el-Lubâb*, 1/65.

80 Fatih Okumuş, “Setr-i Avret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/576.

81 “Ey Âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin; ...” (A'râf, 7/31) anlamındaki ayet-i kerîme bu konunun delillerindendir (Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/518-519).

82 Genç – Doğru, “Namazda Tesettür”, 77-78. Ayrıca bk. İslâm Demirci, “Helâl-Haram Bilinci ve Karakter Oluşumunda Psiko-Sosyal Etkileri”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu -I-*, ed. Yavuz Ünal vd. (Ordu: Ordu Üniversitesi, 10-12 Haziran 2016), 297-298.

Resûlullah (sas) çeşitli vesilelerle insanların avret sayılan yerleri hakkında bazı açıklamalar yapmıştır.⁸³ Buna göre setr-i avret kişilerin çeşitli durumları ve cinsiyetleri bakımından bazı farklılıklar arz etmektedir.⁸⁴ Bu farklılık namazın cemaatle edasında da görülmektedir. Mesela cemaatle namazın saf düzeninde kadınların yeri ve onlar için en sevaplı olan safa yapılan vurgu konumuz açısından çok zikre değer bir meseledir.⁸⁵ Resûlullah'ın (sas) bu vesile ile yaptığı bazı özel tembihlerinde mahremiyet konusuna ayrı bir önem verdiği ve dolayısıyla dikkat çektiği bilinmektedir. Nitekim Peygamberimiz (sas), sahabeden tek parça izâra⁸⁶ sarınarak namaz kılan erkeklerin avret yerlerinin, secdede bulundukları anda kadınlar tarafından görülmemesi için cemaate katılan kadınlara şöyle demiştir: “Erkekler doğrulup oturmadıkça başlarınızı secdeden kaldırmayınız.”⁸⁷ Kadınlara böyle bir tembihte bulunan Resûlullah (sas), muhtemelen cami çıkışında oluşabilecek kalabalık sebebiyle kadınların rahatsız olmamaları için namaz sonrasında erkek cemaati ile bir süre oturuyordu.⁸⁸ Böylece o, kadın cemaatine rahat bir çıkışı önceliği sağlamış oluyor ve ümmetine nezaket ve zarafetle mahremiyet dersi vererek nezih bir cemiyet inşa ediyordu.

DURUMLARINA GÖRE KİŞİLERİ ANLAMAYA DİKKAT ÇEKİLMESİ VE İHTİYAÇLARIN KARŞILANMASI

Resûlullah (sas), cemaatle namazı ile durumlarına göre insanların ihtiyaçlarının dikkate alınması konusunda farkındalık oluşturunuyordu. Böylece hâlden anlama ve ona göre davranma “inceliği” ile de ümmetine örnek oluyor ve cemiyetini bu anlayışla inşa ediyordu. Bu konuda onun namaz esnasında çocukların ağlaması üzerine anneler üzülüp meşakkat çekmesin diye kiraati kısa tutmasının çok güzel bir misal olduğu

83 İlgili rivayetlerin bir kısmı için bk. Buhârî, “Salât”, 12; Müslim, “Fezâ'ilü's-sahâbe”, 26; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 37.

84 Avretin ve örtünmenin sınırları ile ilgili ayrıntılarda da bazı görüş ayrılıkları da bulunmaktadır [Mehmet Şener, “Avret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/125].

85 Bk. Müslim, “Salât”, 132.

86 İzâr (الِإِزَار) sözlükte: Örtü, çarşaf ve battaniye (milhafa) gibi anlamları ifade eden bir kelimedir [bk. Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî (İbn Manzûr), *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414 H), “ezr”, 4/16 vd.]. Bu kavram “belden aşağıya mahsus örtü” anlamında kullanılır ve peştamal gibi şeyler izâr sayılırlar. Bu anlamıyla izâr, “belden yukarıya mahsus örtü” anlamında kullanılan “ridâ” kelimesinin zıddıdır. [Muallim Nâci, *Lugat-ı Nâcî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1987), “izâr”, 50].

87 Bk. Buhârî, “Salât”, 6. “Sahabenin öyle giyinişinin sebebi de fakirlik ve zaruret olarak anlaşılmaktadır” (Genç – Doğru, “Namazda Tesettür”, 88).

88 Bk. Buhârî, “Ezân”, 163; Ebû Dâvûd, “Salât”, 196-197.

söylenebilir. Kendisi bu konuyu (meâlen) şöyle ifade etmiştir: “Ben, (kıraati) uzatarak namaz kılma isteğim ile namaza durduğumda, bir çocuğun ağladığını işitince, onun annesine meşakkat vermemek için namazımı kısa tutarım.”⁸⁹ Uygulaması böyle olan Resûlullah (sas): “Biriniz insanlara namaz kıldırıldığı zaman hafif tutsun. Çünkü onlardan zayıf, hasta ve yaşlı olanları vardır. Tek başına namaz kılarken ise (namazını) istediği kadar uzatsın”⁹⁰ buyurmuş; kendisine namazı uzatan bir imamdan söz edilince de çok öfkelenmiş ve cemaat içinde ihtiyaç sahiplerinin bulunabileceğini de belirtilerek, imamlık yapacak olanlara namazı hafif tutmalarını tembih etmiştir.⁹¹ Ayrıca onun namaz esnasında bile çocukların oyunlarına ve onlara şefkat göstermeye uygun bir tavır alması⁹² da ümmetinin çocuk-oyun münasebetlerine dikkat çekmesi bakımından çok önemlidir. Bu tavırda cemiyetin camide “kendilerini bulan” çocuklarla inşasına da bir rehberlik olduğu açıktır ki, bunun “temiz bir cemiyet” için hayati ehemmiyeti vardır.

HATALARI DÜZELTME VEYA NOKSANLIKLARI TAMAMLAMA KOLAYLIĞI VE İRŞAT

Cemaatle namaz, kişileri rencide etmeden görülen hataların düzeltilmesine ve noksanlıkların tamamlanmasına imkân sağlıyordu. Hiç şüphesiz bu imkân hem insanlık şerefine korunması hem de kardeşlik kalesinin güçlü kalması bakımından çok ehemmiyetlidir. Hassaten cuma ve bayram namazları bu konuda güzel birer fırsattır. Çünkü bilindiği üzere sadece cemaatle eda edilebilen⁹³ bu namazlarda hutbe de okunur.⁹⁴ Resûlullah (sas) bir taraftan, görülen yanlışlık ve noksanlıkları hutbelerinde “bazı kimselere ne oluyor ki”⁹⁵ gibi genel ifadelerle dile getirerek, muhatapları uyarmaya çalışıyor ve böylece isim vermeden hataları hatırlatıp, “nefret ettirmeden” ıslah etmeye uygun bir yol tutuyordu. Diğer taraftan da o (sas), “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin.”⁹⁶ buyurarak sözleriyle de ümmetine rehberlik etmiş,

89 Bk. Buhârî, “Ezân”, 65.

90 Buhârî, “Ezân 62.

91 Bk. Buhârî, “İlim”, 28.

92 Bk. Buhârî, “Salât” 106; Müslim, “Mesâcid” 41, 42.

93 Detaylı bilgi için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 2/23; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 1/169; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 1/549, 600; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/136-140.

94 Bk. "İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 3/266, 295; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 1/549, 600; Zühaylî, *el-Fık-hü'l-İslâmî*, 2/1405.

95 Müslim, “Fedâil”, 127. Bu anlamda daha farklı ifadelerle cemaatin uyarılıp eğitildiği bir rivayet için bk. Buhârî, “Hiyel”, 15; Müslim, “İmâre”, 26.

96 Buhârî, “İlim”, 11.

uygulamalarıyla bunu bir hayat düsturu yapmıştır.⁹⁷ Ayrıca hutbelerde, her bir haftanın gündemini değerlendirmek, gün ve gelecekle ilgili olarak bilgi vermek ve böylece inananların bilgilerini taze, kulluk bilinçlerini diri tutma imkânı da vardır.

Cemaatle namaz için camiye gelenleri irşat için namaz öncesinde veya sonrasında yapılan sohbetler de sahabe topluluğunun inşasında çok etkili olmuştur. Hassaten Resûlullah'ın (sas) sabah namazlarından sonraki sohbetleri; bunlara bazen de gördüğü rüyaları eklemesi ve ashabının gördüğü rüyaları yorumlamaya zaman ayırması⁹⁸ onların pozitif enerji ile ev ve işlerine dönüşlerine çok büyük bir katkı sağlamıştır. Hiç şüphesiz cemiyetin cemaatle inşası bakımından bu ruh hâliyle sosyal hayata dönüş, hayati önem taşımaktadır. O (sas) bazen de sorular sorarak muhatapların dikkatlerini önemli konulara yönlitiyordu. Nitekim Ebû Hüreyre'nin (ra) naklettiği bir rivayete göre, Peygamberimiz (sas) bir sabah namazından sonra arkadaşlarının içinde Bilâl-i Habeşî'ye (ra) şöyle seslenmişti: “Ey Bilâl! Bana Müslüman olduktan sonra işlediğin ve çok fayda/sevap beklediğin bir amelini söyle! Zira ben (bu gece) cennette, senin nâlinlerinin sesini/ayak tıkrıklarını önümde işittim!” (Bu soruya Bilâl şöyle) cevap verdi: “Muhakkak ben gece veya gündüzün herhangi bir vaktinde, aldığım her abdest ile kılabilirdiğim kadar namaz kılarım. (İşte) en fazla ümit bağladığım amel budur.”⁹⁹ İlgili rivayetten anlaşıldığı üzere Resûl-i Ekrem (sas) Bilâl'i (ra) rüyasında görmüş ve âdeti olduğu gibi sabah namazını kıldırdıktan sonra o rüyayı soru-cevap metoduyla anlatarak ashabının irşadına vesilesi yapmıştır. Bu rüya ile abdest ve namazın faziletine vurgu yapılmış ve bunların sevap ve sevinme ve dolayısıyla cennete girme konusunda en çok ümit bağlanacak amellerden olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca bu rüyada ve onun anlatılmasında Müezzin Habeşî Bilâl'in fazileti apaçık beyan edilmiş ve ona özel ilgi gösterilmiştir.¹⁰⁰

Buraya kadar Resûlullah'ın (sas) cemiyeti inşasında, bazı yönleriyle cemaatle namazın fonksiyonlarından söz edilmeye çalışıldı. Bilindiği üzere o mescidinin dışında da yeri ve zamanı gelince çeşitli faaliyetlerinde de cemiyetin fertlerine özel ilgi göstermiş ve gönüllere dokunarak onları irşat etmiştir.¹⁰¹ Bu konuda Resûl-i Ekrem'in (sas), Enes b. Mâlik'in (ra) küçük kardeşi Ebû Umeyr'e (ra) karşı sözü ve tavrı çok güzel bir misaldir. İlgili rivayete göre küçük bir çocuk olan Ebû Umeyr'in (ra) kendisiyle oynadığı bir kuşu vardı. Bu kuş ölmüştü ve hâliyle çocuk çok üzülmüştü. Bunu öğrenen Resûlullah

97 Bk. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 5.

98 Rüyalarla ilgili olarak bk. Buhârî, “Ta'bîr”, 48. Bu konuda bk. Aynî, ‘*Umdetu'l-kârî*, 7/206 vd.

99 Buhârî, “Teheccüd”, 17; Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 108.

100 Benzer açıklamalar ve Detaylı bilgi bk. Aynî, ‘*Umdetu'l-kârî*, 7/206 vd.

101 Bu konuda bk. Buhârî, “Nikah”, 14, 50, Müslim, “Cenâiz”, 12-15; “Zikir ...”, 23-24; “Talâk”, 36.

(sas) hâline ve seviyesine göre bir hitap ile seslenerek onun gönlünü almaya çalışmıştı.¹⁰² Böylece onun model kişiliğinde Yüce Allah'ın övgüsüne mazhar olan (Bakara, 2/143) bir cemiyet örülmüş ve o örgü ile İslam bugünlere taşınmıştır. Ne mutlu nakış nakış o örgüde yer alanlara ve ne mutlu onların değerini bilenlere!

SONUÇ

Bu çalışmada, sahabe neslinin inşa sürecinde cemaatle namazın yer ve değerine dikkat çekilerek, cemiyetimiz için farkındalık oluşturmak hedeflenmektedir. Resûlullah (sas), her alanda olduğu gibi cemaatle namazın; farklı bir ifade ile cami merkezli hayatın nezih bir cemiyetin kuruluşuna nasıl katkı sağlayacağı konusunda da en güzel örnek olmuş ve en hayırlı cemiyeti inşa etmiştir. Kendisinden sonra uygun olan her yer ve zamanda, Yüce Allah'ın izniyle cami ve cemaatten feyz ve güç alarak İslam'a davet ve irşat vazifesi, onun ümmetine verilmiştir. Bu ulvi vazifenin ifası kıyamete kadar müminlerin öncelikli gayesidir.

Sözü geçen gaye için günümüzün şart ve imkânlarını meşru çerçevede en verimli şekilde kullanarak çağın insanına ve hassaten müminlere ulaşabilmenin yolları aranmalıdır. Bu yollarda yürürken, uygulanan metodun muhataplara uygun düşmesi ve İslam'ın davet ve irşat diliyle gönüllere dokunmak çok önemli olduğu gibi, inananları cemaatle namazda buluşturabilmek için çağın şart ve ihtiyaçlarına göre camileri imar edip, onları birer cazibe merkezi hâline getirmek gerekmektedir. Çünkü günümüzde cemaatle namaza ehemmiyet çok azalmış, maalesef camilerimizin birçoğunda, vakit namazları ya birkaç kişilik cemaatle yahut cemaatsiz olarak kılınır hâle gelmiştir. Özellikle gençlerin ve çocukların cami ve cemaatten mahrum kaldığını müşahade etmek, cemiyetimizin bugünü ve geleceği adına endişe verici boyuttadır.

Bu durumdan kurtulmak için Resûlullah'ın (sas) cami ile cemiyeti inşa süreci iyi incelenmeli ve tarihte olduğu gibi camiler tekrar kulluk bilinciyle doldurularak cemaatle namaza durulmalı; sosyal hayat camide mamur olmuş gönüllerle başlamalıdır. Hassaten çocukların kendilerini camide “bulma”ları ve camilerde Yüce Allah'ın “kadın kulları” bakımından mahremiyet şartlarına uygun mekân ve imkânların hazırlanması ümmetin bugünü ve yarınları için hayati ehemmiyet arz etmektedir. Çünkü aileleriyle birlikte cemiyeti oluşturan fertlerin vahyin aydınlığında cehaletten kurtuluşuna ihtiyaç vardır. Bunun için de en uygun zemin camiler en uygun faaliyet cemaatle namazlardır. Bu bakımdan “kalbi mescitlere bağlı adam” olma yolunda yarışmalı ve böylece imkân dâhilinde her bir namaz vaktini iple çekercesine beklemenin coşkusu ile yaşamının tadını duyarak ebedi mutluluğa doğru mesafe alınmalıdır. Bu konuda -daha önce de

102 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 69. Ayrıca kısmen bilgi için bk. Müslim, “Âdâb”, 30.

meâlen nakledilen- şu hadis-i şerifin hep hatırdâ tutulması ne kadar da güzel olur: "İnsanlar ezan okuma ve birinci safta yer almadaki fazilet ve sevabı bilselerdi de sonra bunları yapabilmek için kur'a çekmekten başka çıkar yol bulamasalardı; kesinlikle kur'a çekerlerdi. Eğer onlar namaz için erkenden yola çıkmanın (camide cemaate erken yetişmenin) ne kadar faziletli olduğunu bilselerdi, bu uğurda mutlaka birbirleriyle yarışlardı. Şayet onlar yatsı ve sabah namazlarındaki fazileti bilselerdi, emekleyerek (veya sürünerek) de olsa bu iki namazı cemaatle kılmak için (mescide) gelirlerdi" Bu ve benzeri sözleriyle öz olarak cemaatle namazı teşvik eden Resûlullah (sas), cemaatle namaza devam etmiş ve her yönüyle âdetâ üstüne titrediği bir amel olarak bu konuda ümmetinin ihtimam göstermesini istemiştir. Ümmetinin âlimleri de cemaatle namazı dinin şiarlarından saymış; onun aksamaması ve aksatılmaması için çok önemli hükümler koymuş ve tedbirler almışlardır. Bu cümleden olmak üzere fakihlerin çoğunluğu/cumhuru beş vakit namazın cemaatle kılınmasının sünnet-i müekkede derecesinde bir amel olduğu kanaatine varmışlar; hatta bazı fakihler onu farz saymışlardır.

Kısaca: Müminlerin Peygamberimizin (sas) örnekliğinde her yönüyle güvenli bir cemiyeti inşa ve ihya vazifesi bulunmaktadır. Bu vazife ancak dilinden ve elinden güvende olunacak kişilerle yapılabilir. Böyle kişilerin yetiştirilmesi için de öncelikle camilerin, personeli müstemilatı ve çevre düzenleriyle başta cemaatle namaz olmak üzere, ibadet hayatının kıvamında icrasına ve sosyal hayatın kardeşliği güçlü kılacak şekilde seyrine daha elverişli birer irşat ve irfan mektebi hâline getirilmesi gerekmektedir. Bu uğurda -israf sayılmayacak ölçüde- ehlinin eliyle yapılacak işler yeni bir "masraf kâpısı açmak" olarak değerlendirilmemelidir. Zira bu harcamalar, Yüce Allah'ın izni ile nimetlerinin kulları üzerinde ölçülü bir şekilde görülmesine vesile olacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığımızın Din Hizmetleri Genel Müdürlüğünün tertip ettiği sempozyumun da bu cümleden sayılması konusunda âcizâne niyazım ile ilimle meşguliyetme vesile oldukları için bütün yetkili ve ilgililere çok teşekkür ediyorum.

KAYNAKÇA

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahir'i'l-İslâm el-Pezdevî*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım 2009.
- Algül, Hüseyin. "Mûte Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mute-savasi>
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: y.y., ts.

- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef. *el-Müntekâ şerhü'l-Muvatta'*. 7 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Sa'ade, 1332 H.
- Baktır, Mustafa. "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bayraktar, İbrahim. "Bayram (Dini Hükümler)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bayram#2-dini-hukumler>
- Bozkurt, Nebi – Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mescid-i Nebevi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-nebevi>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî/el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt (üç mücellette). İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım. 1413/1992.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn b. Hasan b. İdris. *Keşşâfu'l-kina' 'an metni'l-İkna'*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1402/1982.
- Cezîrî, Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1404/1984.
- Demirci, İslâm. "Helâl-Haram Bilinci ve Karakter Oluşumunda Psiko-Sosyal Etkileri". *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu -I-*. ed. Yavuz Ünal vd. 279-307. Ordu: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016.
- Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe. *Hâşiyetü'd-Desûkî 'ale's-Şerhi'l-kebîr (Hâşiyetü 'ale's-Şerhi'l-kebîr)*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd/es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım. 1413/1992.
- Genç, Mustafa. "Fürû-i Fikhin Temel Kavramları". *İslam Hukuku Başlangıcı*. ed. Nuri Kahveci – Alpaslan Alkış. 223-258. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 4. Basım, 2022.
- Genç, Mustafa - Doğru, Hatice. "Namazda Tesettür". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Haziran 2020), 73-103. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.599219>
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hattâb, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân. *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasarı Halîl*. 6 Cilt. Dârü'l-Fikr. 3. Basım, 1412/1992.
- <https://www.diyaret.gov.tr/TR-Kurumsal/Detay/29452/diyaret-isleri-baskanligindan-cuma-namazi-ile-ilgili-aciklama> (Erişim 11 Ağustos 2022).
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseyînî ed-Dımaşkî. *Hâşiyetü Reddî'l-muhtâr 'ale'd-Durri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebsâr (Hâşiyetü kurretî 'uyûni'l-ahyâr tekmiyetü Reddî'l-muhtâr ile)*. 8 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsim Muhammed b. Ahmed. *el-Kavânînu'l-fıkhiyye*. b.y.: y.y., ts.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Tuhfetü'l-muhtâc fi-şerhi'l-Minhâc*, 10 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1357/1983.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muhalîlâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-Mucellâ bi'l-ihisâr*. thk. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'fîkr, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cild. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2004/1425.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethü'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr*. 9 Cilt (8 ve 9. Ciltlerde *Netâ'icu'l-efkâr fî keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr* ile). Beyrût: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*. Haz. Din İşleri Yüksek Kurulu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 52.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2020. (Not: Ayet-i kerime meâlleri bu eserden alınmıştır.)
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvattâ'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Mevsîlî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. *el-Ihtiyâr li-ta'lîlî'l-Muhtâr*. 5 Cilt (bir mücellette). İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Mevvâk, Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Abderi. *et-Tâc ve'l-iklîl li-Muhtasari Halil*. 8 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1994.
- Meydânî, Abdulganî b. Tâlib b. Hammâde. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. 4 Cilt (bir mücellette). İstanbul: Dersaadet, ts.
- Muallim Nâci. *Lugat-ı Nâcî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1987.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim/el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhamed Fuâd Abdülbâkî. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb. *Sünenü Nesâî*. 8 Cilt (iki mücellette). İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. 20 Cilt. Medîne: Mektebetü's-Selefiyye, ts.
- Okumuş, Fatih. "Setr-i Avret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/576. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öğüt, Salim. "Saf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/saf>
- Öğüt, Sâlim. "Tahâret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/382-385. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Râgib el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân/Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dimaşk - Beyrût: Dârü'l-Kalem - Dâru's-Şâmiyye, 1412 H.

- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Kitâbü'l-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Siraceddin İbn Nüceym, Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *en-Nehrü'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. thk. Şeyh Ahmed İzzu/lzso İnâye. 3 Cild. b.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. 8 Cilt (5 mücellette). Beyrût: Dârü'l-fıkr, 2. Basım, 1403/1983.
- Şener, Mehmet. "Avret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Şirbînî, Şemseddin Muhammed b. el-Hatib. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî. *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Kahraman, 1404/1984.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî/el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 6 Cilt (3 mücellette). İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Yaman, Ahmet. "Salgın Hastalıklar ve Toplu İbadet". *Diyanet Aylık Dergi* (Nisan 2020). Erişim 18 Eylül 2022. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=33279&SRC=>
- Yaşaroğlu, M. Kamil. "Namaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/350-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Terce-mesi ve Şerhi*. Çev. Ahmed Nâim - Kâmil Miras. 8 Cild. İstanbul: 2019.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*. 11 Cilt. Dimaşk: Dârü'l-fıkr, 4. Basım, 1418/1997.

Oturum Başkanı

Sayın Doç. Dr. Mustafa GENÇ hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Kendisine Allah'tan selamet ve hayırlı çalışmalar diliyoruz. Tabii ki cemaatle namaz Peygamber Efendimizin tebliğinde ve irşadında önemli bir yer tutmaktadır. Zira Peygamberimiz toplumun eğitiminin büyük bir bölümünü mescitte gerçekleştirmiştir. Bu açıdan cemaat meselesi tek başına sempozyum konusu olacak bir önemi ifade etmektedir. Gerek Allah sevgisi gerek sosyal esaslar gerekse şahsiyet eğitimi cami ve mescit merkezli bir süreçte insanlara veriliyordu. Tabii, cemaat diye neye diyoruz? İnanç ve ideal birliği olan bir toplumu cemaat olarak nitelendiriyoruz. Günümüzde cemaat diye kastedilen ifade, hocamızın da dediği gibi dert birliği olan bir toplumu ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in yetiştirdiği cemaate baktığımızda bir husus görüyoruz: Ebû Eyyûb el-Ensârî örneğinde gördüğümüz gibi, onun İstanbul'un fethi amacıyla gerçekleştirilen bir sefere katıldığında yaşı oldukça ileriydi. O yaşında şu şekilde düşünseydi, “Ben Medine’de oturuyorum. Hz. Peygamber’e mihmandarlık yaptım. Bundan sonra da Mescid-i Nebi’de ibadet hâlinde ömrümü geçirmek istiyorum.” Ama Peygamber Efendimizin yetiştirdiği nesilde bir dert var. Peygamber Efendimiz onlara bir ideal vermiş: Hz. Peygamber’den aldıklarını kendilerinden sonrakilere anlatmak öğretmek ve göstermek. Onların din anlayışı ile bizim din anlayışımızı zaman zaman mukayese etmekte fayda olacaktır. Yani Peygamber Efendimiz, insanları böyle bir dertle yetiştirmiş. Tabii ki kısaca bir cümle ile şöyle bir noktaya dikkat çekmekte de fayda var: Her bir sahabiye, Peygamber Efendimiz o kişinin kendisinde bulunan özelliklerine göre yetiştiriyor. Yani o kişinin kabiliyetlerini köreltmeden ve herkesi eşit özellikte görmeden bir eğitime tabi tutuyor. Günümüzde eğitim alanında yapılan bir eksiklik de, bu noktada görülmektedir. Her insan eşit eğitim sürecine tabi tutulmaktadır. Efendimizin eğitim süreci ise farklı karakterlere, farklı şekilde bir eğitim süreci uygulamasına rağmen, aynı hedef ve aynı ideale bağlı bir şuur vermiş olmasıdır.

Günümüz din görevlilerinin ve eğitim görevlilerinin bu hususa dikkat etmeleri gerekmektedir. Bu konuda Peygamber Efendimizin eğitim metoduna olan ihtiyacımız da ortaya çıkmaktadır. Şimdi sözü tebliğ metnini sunmak üzere Prof. Dr. Kerim BULADI Hocamıza veriyoruz. Konusu, “Mabedin Tarihçesi ve İrşat ile Mabet Arasındaki Var Olan İlişki.” Buyurunuz kıymetli hocam.

MABEDİN TARİHÇESİ VE İRŞAT İLE MABET ARASINDA VAR OLAN İLİŞKİ

PROF. DR. KERİM BULADI*

ÖZET

Bu bildiride Allah Teâlâ'ya kulluk için yaratılan insanın, fitratında var olan inanma duygusunu görünür kıldığı mekânlar olarak ortaya çıkaran mabet kavramı ve tarihçesi üzerinde durulacak, kulluğu idrak bağlamında mabet ve irşat ilişkisi incelenecektir. Tarih boyunca her toplumun, hak ya da batıl bir mabedi var olagelmıştır. Mabetler toplumların kültür ve medeniyet seviyelerine göre inşa edilmişlerdir. Böylesine geniş bir anlam yelpazesine sahip mabet kavramına İslam literatüründe daha ziyade mescit ve cami isimleri çerçevesinde yer verilmiştir. Bu nedenle bildiride, irşat ile ilişkisi bakımından cami ve mescit kavramları kullanılmıştır. Asr-ı Saadet'te Mescid-i Nebavi, sadece namaz kılınan yer olmanın ötesinde, dinî ve sosyal hayatın bütün gereksinimlerini içine alacak şekilde bir görev icra etmiştir. Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebi özelinde ortaya koyduğu bu örneklikten hareketle Müslümanlar mescid ve camileri, eğitim-öğretim, tebliğ ve irşadın merkezi hâline getirmişlerdir. Ayrıca bir mabet olmanın ötesinde, her devirde birlik ve beraberliğin tesis edildiği mekanlar olarak da işlevini sürdürmüştür. Kâbe'nin birer şubesi konumunda olan mescid ve camiler öncelikle tevhidin, adaletin, hakkın ve ahlaki değerlerin konuşulduğu ve hayata geçirildiği ulvî mekanlar olma işlevini bugün de devam ettirmektedir. Bu tebliğde öncelikle mabedin tarihi öyküsü genel hatları ile sunulacak, Kur'an'da zikri geçen mabetler ve özellikleri üzerinde durulacak, mabet ve irşat ilişkisi bağlamında mescit ve camilerin Müslüman toplum hayatındaki yerine dair tespitlerde ve değerlendirmelerde bulunulacak, sahip olduğu fonksiyonların geliştirilmesine yönelik tekliflere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mabet, İrşat, Tevhit, Eğitim, Öğretim.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi

THE HISTORY OF THE TEMPLE AND THE RELATIONSHIP BETWEEN ENLIGHTENMENT AND THE TEMPLE

ABSTRACT

In this paper, the relationship between temple and guidance is mentioned, and the concept and history of the temple, which reveals the feeling of belief in the nature of human beings, who were created to serve Allah, is emphasized. In the history of humanity, there has been a temple of every faith-based society, whether right or wrong. They built temples according to the level of culture and civilization. Since the concept of masjid and its glass is used instead of the concept of temple in Islamic literature, the concepts of mosque and masjid are used in the paper. In the Age of Bliss, Masjid an-Nabawi served not only as a place for prayer, but also to include all the necessities of religious and social life. In the times when Muslims made mosques the center of education, teaching and guidance, they both provided a higher level of unity and solidarity and had a say. Mosques, as a branch of the Ka'ba, have primarily been the works where tawhid, justice, truth, right and moral values are spoken and implemented. Temples, in other words mosques, have been and continue to be the source of trust, peace and happiness. All humanity is in need of the mosque's simple belief in oneness and its protection.

Keywords: Temple, Enlightenment, Tawhid, Education, Teaching.

GİRİŞ

Hak ya da batıl olsun belirli bir inanışa sahip olan her topluluğun hayatında mabet önemli yer tutar. İnançlarını çeşitli şekillerde yansıtan insanlar, tarihî süreç içerisinde birçok mabet tesis etmişler ve bu mekânlarda inançlarına göre ritüeller icra etmişlerdir. İslam'da hayatın merkezinde yer alan mescid ve camilerin Müslüman toplumlarda icra ettiği fonksiyon, diğer dinlerdeki mabet/tapınaklardan anlam ve muhteva bakımından çok daha geniş bir yapıya sahiptir. Çünkü İslam medeniyetinde mescid ve cami, maddi ve manevi, dünyevi ve uhrevi bütün yönleri ile toplumu kuşatan ve ona istikamet veren bir özellik arz eder. Zira insanları irşat etmek/aydınlatmak, onları İslam dininin güzelliklerine, dünya ve ahiret saadetini kazandıracak prensiplerine davet etmek için en uygun ortamlar, cami ve mescitlerdir. İslam dinin merkezinde, güneş misali Kâbe ve gökyüzünü süsleyen yıldızlar gibi onun yeryüzündeki şubeleri niteliğinde olan cami ve mescitler vardır.

Müslümanların dünya sahnesinde tekrar özne ve söz sahibi olabilmesi için mescid ve camilerin Asr-ı Saadet'ten beri yerine getirdiği çok yönlü fonksiyonu bugüne taşımak elzem görünmektedir. Bunun için mescid ve camilerdeki cemaatin nicelik ve

nitelik olarak çoğalması, camilerin dünya ve ahiret hayatının merkezine koyulması ve irşat hizmetlerinin mihverini oluşturması gerekmektedir. Şu gerçek hiç bir zaman unutulmamalıdır: Cami olmadan İslam anlaşılamaz ve İslam olmadan da caminin kıymeti bilinemez. İslam, tevhit inancının bir sembolü olan Kâbe ve onun şubeleri durumunda olan cami ve mescitlerle varlık sahnesine çıkmış, yeryüzüne yayılmıştır. Dolayısı ile camiler, İslam dininin yeryüzüne basılmış mühürleri ve mihenk taşlarıdır. Mescidler ve camiler İslam'ın dünyada görünür olmasını sağlayan yapılar olduğu gibi, ebedi âlemin saadet kapısı da onlarla açılır.

TARİHÎ SÜREÇTE MABETLERİN YERİ

1- Mabedin Kavramsal Çerçevesi

Boyun eğmek, itaat etmek, kulluk etmek anlamlarını içeren “a’bede-ya’büdü-‘ibâdeten (عَبَدَ-يَعْبُدُ-عِبَادَةٌ) kökünden türeyen “ma’bed” (مَعْبَد) kelimesi, ibadet edilen yer, ibadethane, ibadete tahsis edilen bina/kuruluş demektir.¹ Mabet, bir dine mensup olanların belli zamanlarda toplu olarak veya tek başlarına ibadet etmeleri için yapılmış özel mekânı ifade etmektedir. Batı dilleri başta olmak üzere değişik dillerde mabet karşılığında çeşitli kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. Ancak mabet, genelde bütün dinlerin ibadet mahallini ifade etmekte, özelde Müslüman mabedi için cami veya mescid kelimeleri kullanılmaktadır.² Mabet, Arapça kökenli bir kelime olmasına rağmen Türkçeleşmiş ve yaygın bir kullanımla genel olarak bütün inanç sahiplerinin ibadethanesi anlamında isimlendirilmesinin yanında mescitler ve camiler için de zikredilmektedir. Millî şairimiz Mehmet Âkif Ersoy’un İstiklal Marşı’nın “*Rûhumun senden, ilâhî, şudur ancak emeli/Değmesin mabedimin göğsüne nâ-mahrem eli/Bu ezanlar ki şehâdetleri dînin temeli/Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli*” mısralarında mabet sözcüğünün kullanımı, güzel bir şekilde yansıtılmıştır. Mabet kelimesi, Kur’an’da ve hadislerde pek kullanım alanı bulamamış ve bu yüzden İslam literatüründe ibadet edilen mekân anlamında mabetten ziyade, mescitler ve camiler kullanılmıştır. Müminlerin topluca cemaat hâlinde namaz kıldıkları yere “secde edilen yer” anlamında mescit ve yine ileride değineceğimiz gibi sonraki dönemlerde daha geniş çapta Müslümanları bir araya getiren ve cem eden/toplayan anlamında “cami” kavramı kullanılmıştır.

1 Geniş bilgi için bkz. Rağib el-İsfehânî, *Müfredatü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 2011), s. 542; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1999), 9/10-12; Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi* (İstanbul: Âsitane Yayınları, Tıpkı bs., ts.), 1/639-641.

2 Ahmet Güç, “Mâbed”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/276.

2- Tarihî Süreçte Mabet İnancı ve Algısı

Kulluk için yaratılan ve fânî dünyaya gönderilen insanoğlu, yaratılışında bulunan inanma kabiliyetinin gereği olarak hayat sürecinde yüz yüze geldiği çeşitli zorluklar karşısında hep yüksek bir iradeye inanma, bağlanma, yalvarma/dua ve himaye duygusuna muhtaç olmuştur.³ İster batıl dinin isterse hak dinin mensupları olsun, inandıkları yüce kudret sahibine bağlılıklarını göstermek ve onun korumasında olduklarını ortaya koymak için topluca ibadet ettikleri çeşitli mekânlar ihdas etmekten geri durmamışlardır. Tabii ki, bu mekânlar, inanç kesimlerinin itikadına, algısına, gelişmişliğine, eğitimine, kültür düzeyine hatta tavır ve anlayışlarına göre farklılık arz etmiştir. Mabetler, önceleri basit ve küçük yapılar şeklinde ortaya çıkmış daha sonraları ise büyük ve geniş yapılara dönüşerek gelişme göstermiştir. Hangi dine, hangi inanca ve hangi algılayışa özgü yapılsa yapılsın bütün mabetlerin oluşumunda kutsal mekân anlayışı hâkimdir, denilebilir. Gelişmiş kültür ve medeniyetlerin inanç hayatında ve mimari te-lakkisinde mabedin yapısal açıdan daha da önem kazandığı müşahade edilmektedir.

Tarihî süreçte değişik inançlara sahip olan toplulukların, çeşitli mabetler tesis ettiğini görmekteyiz. Sümerler ilahlara kurban takdim etmek maksadıyla tanrılar için mabetler yapmışlardır. Asurlular da mabetler yapmış ve bunlara bitişik mabet kuleleri inşa etmişlerdir. Mecusilikte, sürekli yakılan ve tanrının sembolü olarak kabul edilen kutsal ateşin muhafazası için mabetler tesis edilmiştir. Eski Mısır'da, eski Yunan'da, Roma'da, Hindistan'da Hinduizm'de, Budizm'de mabet anlayışının çeşitli şekillerde ve yapılarda yansıdığı görülmektedir. Sih dinine mensup olanların hayatında mabet önemli bir rol oynamakta ve bu çerçevede inanç ve ibadetlerinin merkezi olarak kabul edilen Altın Mabet adında bir bina yaptıkları bilinmektedir. Milattan önce II. yüzyılda Çin'de Luh hükümdarı Konfüçyüs için bir mabet inşa edildiği tarihî kayıtlara geçmiştir. Japonların yerli/millî dini olan Şintoizm'de mabet yapımına önem verildiği ve milattan önce IV. yüzyılda güneş tanrıçası Amateraus adına yapılmış millî mabetten söz edilir. Yahudi tarihinin çeşitli dönemlerinde farklı ibadet yerleri ile karşılaşılacaktır. Sade ve göçebe hayat yaşayan Yahudi ataları, dinî görevlerini yerine getirebilmek için her konakladıkları yerde veya önemli gördükleri mahallerde birer ibadet yeri kurmuşlardır. Hz. Musa, kavminin Mısır esaretinden kurtardıktan sonra onlarla çölde kırk yıl ortak bir hayat sürmüş ve Tanrı'nın talimatıyla yine Tanrı'nın ikameti ve ibadetlerinin ifası için bir mesken (mişkan) yapılmıştır. Ken'ân bölgesine yerleşen İsrailoğulları'nın ibadetlerini ifa ettikleri çeşitli yerlerin en önemlisi, Hâkimler döneminde onların başlıca kutsal mekânı olan ve toplanma çadırının kurulduğu Şilo ile Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği Kudüs'tür. Bu mabet, banisinin ismiyle Süleyman Mabedi ve "kutsal ev"

3 Yûnus, 10/22-23; Ankebût, 29/65.

anlamında İbranice Beit ha-Mikdaş, Arapça Beytü'l-makdis olarak anılmıştır. Süleyman (as), babası Davud'un (as) başlattığı Kudüs'teki mabedi tamamlamıştır. İsrail tarihinin en önemli mabedi olan Süleyman Mabedi, milattan sonra 70'te Romalılar tarafından tahrip edilmiştir. Söz konusu mabetten sadece ağılama duvarı da denilen batı duvarı günümüze kadar ulaşmıştır. Yahudi cemaatinin öncelikle topluca ibadet etmek, halkı eğitmek ve kültürel kimliklerini korumak amacıyla toplandıkları yere İbranicede "beit ha-keneset (toplanma evi), Grekçe'de sinagog adı verilir. Hristiyanlığın başlıca ibadet yeri kilisedir. "Şapel" kelimesi de mahalli bir kilise veya katedral dışında hapisane yahut gösterişli bir bina içerisindeki ibadet yerlerini ifade eder. Bir piskoposluk bölgesinde kurulan ve çok sayıda görevlisi bulunan, sıradan bir kiliseden daha büyük olan binalara ise "katedral" adı verilir.⁴

İslam edebiyatında Hristiyanların ibadet yerlerini ifade etmek için "bîa"⁵, "kenîse"⁶ ve "deyr"⁷, manastır anlamında "savmaa"⁸ sözcükleri kullanılmıştır. Kur'an'da Hac suresi, 40. ayette özellikle Ehl-i Kitab'ın ve Müslümanların mabetlerine işaret edilmiş, Hristiyanların "bîa"sından (manastırlarından) ve "savâmî"nininden (kiliselerinden), Yahudilerin "salavât"ından (havralarından) söz edilmiş, Müslümanların mabetleri ise "mesâcid" şeklinde zikredilmiştir. Gerek ayetlerde ve gerek hadislerde Müslümanların ibadet yerleri için kullanılan kelime mescittir ve bu sözcük Allah'a ibadet etmek için tahsis edilen küçük büyük bütün ibadet mekânları için kullanılmıştır.⁹ Kur'an'da "namaz kılınan yer" anlamında "musalla" kavramı, Bakara suresi, 125. ayette Hz. İbrahim'in, oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi inşa etmelerini anlatan kısımda geçmektedir. Bir de Kur'an'da "mihrap" bazı ayetlerde tekil ve çoğul kipi ile gelmiş,¹⁰ savaşmak anlamındaki "harp" kökünden türemiştir ki harp ve cihad vasıtası demektir. Mihrap, oda anlamına gelir. Mihrap çoğunluğun görüşüne göre mescitte imamın namaz kıldırıldığı yerdir. İsrailoğulları'nın mihraplarının, namaz kılmak için toplandıkları mescitler olduğu

4 Güç, Ahmet, "Mâbed", *DİA*, 27/276-279.

5 Hac, 22/40; Buhârî, "Salât", 54; Müslim, "Birr", 7, 8; Nesâî, "Mesâcid", 11; İbn Mâce, "Mesâcid", 5; Ahmed b Hanbel, *Müsned*, 2/222; Ebû'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâfû an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Mustafa Hüseyin Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-'Arabiyyi, ts.), III,160; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî. *Fethu'l-kadîr el-camiu beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*, thk. Ahmed Abdüsselâm (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 3/566.

6 Buhârî, "Salât", 48; Müslim, "Mesâcid", 16, 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/222.

7 Müslim, "Birr", 7; Ebû Dâvûd, "Edeb", 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/434.

8 Hac, 22/40; Ebû Dâvûd, "Birr", 44.

9 Cîr, 72/18.

10 Âl-i İmrân 3/38, 39; Meryem, 19/11; es-Sebe', 34/13; es-Sâd, 38/21.

da belirtilmiştir. Meclislerin ön tarafına ve en yükseğine de denilmiştir.¹¹ Cami, mescit ve namazgâhlarda kıbleyi ve imamın namaz kıldırırken duracağı yeri gösteren mimari bölümün adına mihrap denilmiştir ki, bunun sebebi de oranın şeytan ve nefsanî arzularla yapılan savaşın mahalli olduğu şeklinde yorumlanmıştır.¹² “Mihrap” kelimesinin Kur’an’daki kullanımları incelendiğinde mihrabın, Yahudiler tarafından ibadet maksadıyla kullanılan bir mimari olduğu söylenebilir.¹³ Cami kelimesine Kur’an’da, hadislerde ve ilk tarihî eserlerde rastlanmadığını da söylemeliyiz. Mabetlerin tarihi ile ilgili bu açıklamalardan sonra Kur’an’da değinilen ve Müslümanların dinî, ahlaki, iktisadi, sosyal ve siyasal hayatlarında büyük rol oynayan mabetlerden söz etmek istiyoruz.

B- KUR’AN’DA MÜSLÜMANLARIN DİNÎ VE SOSYAL HAYATLARI AÇISINDAN ÖNEM ARZ EDEN MÜESSESELERİ

Araştırmamızın bu bölümünde insanlık tarihi açısından ve özellikle de Müslümanların hem dünyevi hem de uhrevî hayatları için vazgeçilmez unsurlardan olan ibadet yerlerinin en başında gelen yapılardan söz edeceğiz. Elbette burada öncelikle bahse konu olacak ilk mabed, yürüyüşünün ilk mabedi olma hüviyetine sahip Kâbe’dir.

1- Kâbe: Beytullah

Müminler için Kur’an’ın verdiği malumat, hem iman kaynağı olması hem de doğru bilgi vermesi açısından imanın vazgeçilmez şartıdır. Mabedin tarihçesi ele alınırken bu hususun dikkate alınması zorunludur. Daha önce insanlık tarihinde her dinin ve inanın, kendi kültür, medeniyet ve algılarına göre bir mabet anlayışının olduğu ve bu çerçevede çeşitli yapıların inşa edildiğinden kısaca söz edilmişti. Kâbe’nin insanlık için inşa edilen ilk mabed olduğu Kur’an’da açıkça ifade edilmektedir. Nitekim bu duruma “Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabet), Mekke’deki (Kâbe)’dir.”¹⁴ ayetinde dikkat çekilmiştir. Ancak ilgili ayetteki “ilk mabed” ile kastedilenin ne olduğu hususunda farklı yorumlar yapılmıştır. Kâbe’nin ilk ev/mabet olup olmadığı kendisine sorulan Hz. Ali, ondan önce de evler/mabetler varolduğunu, fakat içinde bereket, rahmet, hidayet bulunan mübarek bir ev olarak

11 İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Mu’cemü’s-sihâh*, haz. Halil Memun Şeyha (Beyrut: Dârü’l-Mârifet, 2008), s. 220; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Mu’cemü tehzîbi’l-lügâ*, thk. Zeki Kasım (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2001), 1/772; Kehf, 18/17.

12 Geniş bilgi için bkz. İsfahânî, *Müfredatü Elfazî’l-Kur’an*, s. 225.

13 Mehmet Bağcıvan, *Kur’ân-ı Kerîm’de İbadet Yerleri ile İlgili Kavramların Değerlendirilmesi* (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019, IX. Uluslararası Din Görevliler Sempozyumu içinde), s.74-75.

14 Âl-i İmrân 32/96.

insanlar için inşa edilen ilk mabedin Kâbe olduğunu söyler.¹⁵ Zemahşerî Kâbe'nin ilk mabet oluşunu zamanda değil, şerefte ilk olması şeklinde anlar.¹⁶

Kâbe'nin inşasından bahseden diğer iki ayet ise Bakara ve Hac surelerinde şöyle geçmektedir: “*Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah'ın temellerini yükseltiyor, (şöyle diyordu:) Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin.*”¹⁷ *Hani biz İbrahim'e, Kâbe'nin yerini, “Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler için temizle” diye belirlemiştik.*”¹⁸

Zikredilen bu ayetlerde “*Beytullah'ın temellerini yükseltiyor*”, “*Kâbe'nin yerini belirlemiştik/hazırlamıştık/göstermiştik/hatırlatmıştık*” gibi ifadeler, aslında ilk olarak Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından inşa edilmediğine vurgu yapmaktadır. Ayetlerden açıkça anlaşılacağı üzere Hz. İbrahim, varolan temeller üzerine Kâbe'nin duvarlarını yükseltmiş ve tamamlamıştır. Beytullah'ın temelleri Hz. İbrahim'den önce atılmıştı. Bu durum, Kâbe'nin tarihçesinin çok eskilere dayandığını gösterir.¹⁹

Kâbe'nin yapılışı hakkındaki rivayetlere göre, Hz. Âdem ile Havva cennetten çıkarıldıkları vakit yeryüzünde Arafat'ta buluşurlar, beraberce batıya doğru yürürler, Kâbe'nin bulunduğu yere gelirler. Bu esnada Âdem, bu buluşmaya şükür olmak üzere Rabbine ibadet etmek ister ve cennette iken, etrafında tavaf ederek ibadet ettiği nurdan sütunun tekrar kendisine verilmesini diler. O nurdan sütun orada tecelli eder ve Hz. Âdem, onun etrafında tavaf ederek Allah'a ibadet eder. Bu nurdan sütun, Hz. Şit zamanında kaybolur, yerinde siyah bir taş kalır. Bunun üzerine Hz. Şit, bu taşın yerine onun gibi dört köşe bina yapar ve siyah taşı, binanın bir köşesine yerleştirir. İşte bugün Hacer-i Esved diye bilinen siyah taş odur. Nuh tufanından sonra bu bina, kumlar altında uzunca bir süre gizli kalır. Hz. İbrahim, Allah'ın emriyle Kâbe'nin bulunduğu yere gider, oğlu İsmail'i annesiyle birlikte orada iskân eder. Sonra İsmail ile beraber Kâbe'nin bulunduğu yeri kazar. Hz. Şit tarafından yapılan binanın temellerini bulur ve temellerin üzerine bugün mevcut olan Kâbe'yi inşa eder.²⁰

15 Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/386.

16 Nâsiruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut: y.y., ts.) 1/543, (*Kitabun mecmua mine't-tefâsir* içinde).

17 Bakara, 2/127.

18 Hac, 22/26.

19 Bu yorumlar için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984) 1/259-260.

20 Bkz. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1987), 1/428-430; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, I, 259-260; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), c.1, cz. 2/116-118; Ali Özek vd., *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli* (Medine: Medine, Kral

Kaynaklarda Kâbe'nin tarihi ve yapımı ile ilgili çeşitli görüşler zikredilmiş ve değerlendirilmeler yapılmıştır. Taberî'ye (ö. 310/923) göre, bu görüşlerden tercihe şayan olanı, Kâbe'nin ibadet için yapılan ilk ev olduğunu söyleyen görüştür. Zira bu hususta Resûlullah'tan (sas) gelen sahih bir habere göre Peygamber (sas), ilk yapılan mescidin Mescid-i Haram olduğunu belirtmiştir.²¹

2- Mescid-i Aksâ

Kur'an'da Mescid-i Aksâ terkibi sadece bir ayette geçmektedir. İsrâ suresinin birinci ayetinde Hz. Peygamber'in geceleyin Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya götürüldüğü ifade edilmektedir. *“Bir gece, kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Haram'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah, noksan sıfatlardan münezzehtir.”*²² Bu ayetin işaret ettiği üzere Mescid-i Aksâ, Hz. Peygamber'in miraca çıkarken uğradığı kutsal bir mabettir. Bu mabedin hürmetine, çevresi de Allah tarafından mübarek kılınmıştır. Hz. Peygamber'e yeryüzünde hangi mescidin ilk önce yapıldığı sorulduğunda, ilk olarak Mescid-i Haram'ın, ikinci olarak da Mescidi Aksâ'nın yapıldığını belirtmiştir.²³

Dâvud (as), Beytül-Mukaddes binasını yapmaya başlamış, daha tamam olmadan vefat etmiş ve onu tamamlamasını Süleyman'a (as) vasiyet etmiştir. Süleyman (as) onu tamamlamaya gayret etmiş, bu inşaatın işlerinde cinleri çalıştırmıştır. Bu inşaatın tamamlanmasına az bir zaman kala vefat etmiş, cinler onun vefatından bir hikmete bağlı olarak bir müddet haberdar olmamışlardır. Süleyman (as) çoğu kere tam bir gece, tam bir gün ve bazen daha ziyade esasına dayanarak namazda ve niyazda bulunurdu. Yine öyle bir vaziyette iken vefat etmiş, bir müddet o asaya dayanmış bir hâlde kalmış, cinler ise onu ibadete devam ediyor sanmışlar, Beyt-i Makdis'in inşaatında çalışıp durmuşlardır. Neticede çalışıp inşaatı tamamlamışlardır. Aradan bir müddet geçince o asayı altından bir ağaç kurdu kemire kemire yere düşmesine sebebiyet vermiş, ona dayanan Hz. Süleyman yere düşünce o zaman cinler onun vefat etmiş olduğunu anlamışlardır. O mübarek zatın vefatından haberdar olunca gayba vakıf olmadıklarını anlamışlar ve onun ahirete irtihalinden sonra da öyle bir müddet meşakkatli bina işlerinde

Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2003), Bakara, 127. ayetin izahı.

21 Buhârî, “Enbiyâ”, 40; İbn Mâce, “Mesâcid”, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 150; Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 4/7.

22 İsrâ, 17/1.

23 Buhârî, “Enbiyâ”, 40; İbn Mâce, “Mesâcid”, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 150.

bulunduklarını söylemişlerdir. Bu müddetin ne kadar olduğu kati surette malum değildir.²⁴ Kur'an-ı Kerim'de bu konuya özet olarak yer verilmiştir.²⁵

İbn Kesîr'in ifadesine göre Süleyman (as) Mescid-i Aksâ'yı inşa etmekle emrolunduğunda onu sağlam bir şekilde inşa ettirdi. Süleyman'ın (as) yaptığı sadece o mescidi yenilemek ve onarmaktan ibaretti. Orayı ilk olarak mescid yapan Yakub Peygamber'dir.²⁶

Abdullah b. Amr'ın rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Davud'un oğlu Süleyman Beyt-i Makdis'in inşaatını tamamlayınca Allah'tan üç şey istedi. Birincisi, Rabbinin hükmüne uygun bir hükmü kendisine vermesini (Allah'ın hükmüne muvafık hüküm vermesini) diledi. İkincisi, Rabbinden kendisinden sonra hiçbir kimseye verilmeyecek bir mülk (hükümdarlık) talep etti. Üçüncüsü, Rabbinden, her kim Mescid-i Aksâ'da namaz kılmak maksadıyla kendi evinden çıkarsa, anasından doğduğu günkü gibi günahlarından çıkmasını istedi. Rabbi ona ikisini verdi. Üçüncüsünün bana verilmesini ümit ediyorum."²⁷

Sahabiler, Hz. Peygamber'den Beyt-i Makdis hakkında açıklama yapmasını isteyince bunun üzerine Hz. Peygamber; "*Orası mahşer yeridir (kıyamet yaklaştığında haşrolunacak yerdir). Oraya gidin namaz kılın. Orada kılınan bir rekât namaz, onun dışındaki bir yerde kılınan 1000 rekât namaza bedeldir.*" Hadisi rivayet eden sahabi, "Ya Resûlallah! Oraya gitmeye imkân bulamazsam ne yapayım?" demesi üzerine Hz. Peygamber; "*Orada kandilin yanması için yağ hediye edersin. Kim böyle yaparsa, oraya gitmiş gibi olur.*" buyurdu.²⁸

Mescid-i Aksâ, Kâbe'den sonra Müslümanların siyasi ve sosyal hayatında tarih boyu birliğin, beraberliğin, dayanışmanın merkezi olmuştur. Mescid-i Aksâ, ziyaret edilebilecek üç mescitten biri olduğu hadislerde zikredilmiştir.²⁹

3- Mescid-i Kuba

Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret ederken ilk olarak Kuba köyüne ulaşmış, buranın en tanınan yerlilerinden olan Külsüm b. Hıdm, onu misafir etmiştir. Resûl-i

24 Ömer Nasuhî Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâlî Âlîsi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1979) 4/2652-2653.

25 Sebe', 34/14.

26 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, trc. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınlar, 1994), 2/46.

27 Nesâî, "Mesâcid", 6; İbn Mâce, "İkâmet'üs-salât", 196; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/176.

28 İbn Mâce, "İkâmet'üs-salât", 196; Ebû Dâvûd, "Salât", 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/463.

29 Buhârî, "Mescid-i Mekke", 1, 6, "Savm", 67; "Sayd", 26; Müslim, "Hac", 415, 511, 512; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 94; Tirmizî, "Salât", 136; Nesâî, "Mesâcid", 10; Dârimî, "Salât", , 132; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/234, 238, 278; III, 7/34, 45.

Ekrem, Kuba'ya teşrif ettiğinde bu aile onu ağırlamış, çeşitli yerlerden buraya gelen ensâr, Resûl-i Ekrem'i tebrik etmişlerdir.³⁰ Sîret ve tarih yazarları, Hz. Peygamber'in Kuba'da dört gün kaldığını söylerler. Ancak Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler, Hz. Peygamber'in burada 14 gün kaldığını söylerler ki,³¹ bu görüş daha fazla kabul görmüştür.³² Hz. Peygamber, burada Kur'an'da zikredilen ve İslam tarihinde de şöhret bulan Kuba mescidini inşa ettirmiştir. Hz. Peygamber, bu yapının inşasına o kadar önem vermiştir ki, bizzat kendisi de bir işçi gibi çalışmış, taş taşımış ve inşaatı bizzat organize etmiştir. Hatta bu mescidin inşasında öyle gayret sarf ediyordu ki taşıdığı taşların ağırlığı altında vücudu eğiliyordu. Müslümanlar, Resûl-i Ekrem'in durumunu görür ve ona gelerek; *"Senin uğrunda canımız feda olsun, biz taşıyalım"* derler, fakat Resûl-i Ekrem, onlara elindeki taşı verir, daha sonra aynı ağırlıkta başka bir taş alarak çalışmaya iştirak ederdi.³³

Kur'an-ı Kerim, ihlas ve samimiyetle inşa edilen bu mescit hakkında şöyle malumat verir: *"Onun içinde asla namaz kılma! İlk günden takva üzerine kurulan mescid (Kuba mescidi) içinde namaz kılman elbette daha doğrudur. Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da çok temizlenenleri sever."*³⁴ Bu ayet, münafıkların, Müslümanlara zarar vermek, Müslümanların arasına tefrika sokmak, Allah ve Resûlü'ne karşı harp açmak gayesi ile bir mescit inşa etmeleri üzerine inmiştir. İslam tarihinde bu mescide "Mescid-i Dirâr" denilir.

Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce, Ebû Hüreyre'nin şöyle dediğini rivayet ederler; Peygamber (sas) buyurdu ki: *"Orada, temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da çok temizlenenleri sever."* ayeti, Kuba halkı hakkında nazil olmuştur. Çünkü Kubalılar, su ile istinca yaparlardı. Bunun üzerine bu ayet, onlar hakkında indirilmiştir.³⁵

30 Mevlânâ Şiblî, *Büyük İslam Tarihi Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, sad. Osman Zeki Molamehmedoğlu (İstanbul: Eser Neşriyat, 1977), 1/201; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), 1/189-190; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân-ı'l-Azîm*, 3/312.

31 Buhârî, "Salât", 48, "Menâkibu'l-Ensâr", 46; Müslim, "Mesâcid", 9, 10, "Zekât", 69; Ebû Dâvûd, "Salât", 12; Nesâî, "Mesâcid", 12, "Zekât", 64; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/212, IV, 358.

32 Mevlânâ Şiblî, *Büyük İslam Tarihi*, I, 201.

33 Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, 1/189; Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saadet*, 1/201-202.

34 Tevbe, 9/108

35 Ebû Davûd, "Tahâret", 23; Tirmizi, "Tahâret", 28; İbn Mâce, "Tefsir", 10

Müfessirlerin çoğu “temeli takva üzerine atılan mescid”in, Kuba mescidi olduğunu açıklamışlardır.³⁶ Buhârî’de de böyle bir rivayet vardır.³⁷

Kur’an’ın temeli takva üzerine atıldığını³⁸ ifade ettiği Kuba Mescidi, o günden kıyamete kadar bütün müminler için bir örnek teşkil etmiş, çeşitli nedenlerle göç ettikleri ve yerleştikleri bütün yeryüzü coğrafyasını yıldızlar misali cami/mescitle donatmaktan geri durmamışlardır. Resûl-i Ekrem’in, hicret esnasındaki yol meşakkatini ve yorgunluğunu hiçe sayarak daha dinlenmeden Kuba mescidini inşa ettirmesi, İslam tarihinde yeni bir safha açmıştır. Onun, Kuba mescidinin yapımında bizzat çalışarak, temel kazarak, taş taşıyarak, moral aşılayarak yaptığı bu uygulama, müminlerin ruhunda derin iz bırakmıştır. Hz. Peygamber’in, hicret esnasında böyle bir mescit inşa ettirmesi, Müslümanların ruhlarında taçlanmış, gönüllerinde taht kurmuş ve zihinlerinde abideleşmiştir. Çünkü bu hareket, İslam dininin dünya üzerindeki mührü, alameti ve şiarı olan bütün cami ve mescitlerin taslak ve temel projelerine örnek teşkil etmiştir.³⁹

4- Mescid-i Nebevi

Hz. Peygamber, Kuba Mescidi’nin inşaatını tamamladıktan sonra Medine’ye hareket etti. Medine’ye ulaşınca (dayıları olan) Neccaroğulları’nın ileri gelenlerine haber gönderdi. Yanına geldiklerinde onlara şöyle buyurdu: “*Şu bahçenizi bana satın.*” Bunun üzerine onlar; “*Hayır! vallahi olmaz. Biz ancak onun kıymetini Allah’tan isteriz.*” dediler. Resûlullah, mescidin inşasında bizzat çalışmış, kaya parçalarını taşımıştır. Bu esnada ashab neşideler (şiiirler) okuyor, Resûlullah da (sas) onlarla birlikte şöyle diyordu: “*Allah’ım, ahiret hayrından başka hayır yoktur. Ensâr ile muhacirlere yardım et, onları bağışla.*”⁴⁰

Bir başka rivayete göre, Mescid-i Nebevi’nin yeri, hurma kurutma arsası olup Es’ad b. Zürrâre’nin himayesinde olan Sehl ve Süheyl adındaki iki yetim çocuğun mülkiyetinde idi. Resûlullah (sas), bu arsayı mescit yapmak için satın almak istedi. Sehl ve Süheyl

36 Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/311; Neseî, Ebû’l-Berakât Abdullah b. Ahmed Neseî, *Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl* (Beyrut, y.y, ts.), 3/196, (*Kitabun mecmua mine’t-tefâsir* içinde); Kurtubî, el-Câmiu li ahkâmîl-Kur’ân, c. 4, cz. 8/180; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Eser Kitapevi, 1971), 4/2617-2618.

37 Buhârî, “Menâkıbü’l-ensâr”, 45.

38 Tevbe, 10/108.

39 Kerim Buladı, *Eğitim-Öğretim ve Sosyal Açıdan Camilerin Fonksiyonu* (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019, (3-4 Kasım, 2018, IX. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu, “Şehir ve Medeniyetin İnşasında Cami Ve Din Görevlilerinin Rolü”, içinde), s. 246.

40 Buhârî, “Salât”, 48, “Menâkıbü’l-Ensâr”, 46; Müslim, “Mesâcid”, 9, “Zekât”, 69; Ebû Dâvûd, “Salât”, 12; “Nesâ”, “Mesâcid”, 12, “Zekât”, 64; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/212, IV, 358.

ile pazarlık etti. Onlar şu cevabı verdiler: “Ey Allah’ın Resûlü! Biz bu arsayı satmayız. Ancak onu sana hibe ederiz.” Resûl-i Ekrem, hibe olarak arsayı almayı kabul etmedi. Onlardan arsayı satın aldı ve mescidi oraya inşa ettirdi. Mescidin inşasında da ashabla birlikte çalışmış, kerpiç taşımış ensâr ile muhacirlere dua etmiştir.⁴¹

Ahmed b. Hanbel, Ebû Saîd el-Hudrî’nin şöyle dediğini rivayet eder. Hudreoğulları’ndan bir adamla Amr b. Avfoğulları’ndan bir adam, takva üzerine inşa edilen mescidin, hangi mescid olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Hudreoğulları’ndan olan adam şöyle dedi: “Bu mescid, Resûlullah’ın mescididir.” Amr b. Avf oğullarından olan adam ise: “Hayır, bu Kuba Mescidi’dir” dedi. Sonra ikisi Resûlullah’ın yanına gelip takva üzerine inşa edilen mescidin hangisi olduğunu sordular. Resûlullah: “O, benim şu mescidimdir” dedi ve Kuba Mescidi hakkında da: “Onda da çok hayır vardır.” buyurdu.⁴²

Übey b. Ka’b’ın bildirdiğine göre, Resûlullah’a (sas) “*takva üzerine yaptırılan mescid*” hakkında sorulunca Resûlullah (sas); “O, benim mescidimdir” diye cevap verdi.⁴³

Çeşitli yollardan gelen ve kesinlikle yakın ifadeleri içeren bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, takva üzerine tesis edilen mescid, Resûlullah’ın (sas) mescididir. Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit ve Said b. Müseyyeb bu görüşü kabul etmişlerdir. Resûlullah’tan (sas) bu konuda gelen haberlerin sahih olmasından dolayı Taberî de bu görüşü benimsemiştir.⁴⁴

“...İlk günde temeli takva üzerine atılan mescid...” ayetinin Kuba Mescidi hakkında nazil oluşu ile ilgili zikredilen hadislerle, takva üzerine inşa edilen mescidin, Mescid-i Nebevi olduğunu bildiren rivayetler arasında temel amaç bakımından aslında tezat yoktur. Çünkü Mescid-i Nebevi de takva üzerine inşa edilmiş, Kuba Mescidi de. Her ikisi de İslam dininde mübarek büyük mescitlerdendir. Ancak Mescid-i Nebevi, Müslümanların ikinci haremidir.⁴⁵ Bu açıdan ayette söz edilen sığfata Mescid-i Nebevi daha layıktır. Zira Mescid-i Nebevi, dışarıdan (Medine’nin dışında bulunan yerlerden, ülkelerden vs.) gelinip ziyaret edilmeye değer olan üç mescitten biridir. Bu durum, Hz. Peygamber tarafından özellikle vurgulanmıştır. “Benim şu mescidimde kılınan bir namaz, Mescid-i Haram müstesna, diğer mescidlerde kılınan bin namazdan daha hayırlıdır.”⁴⁶ “Ancak

41 Buhârî, “Menâkıbü’l-ensâr”, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994) 3/ 321-322; Ahmed Davudoğlu, *Sahih Müslim Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1975), 3/1547.

42 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/8; Tirmizî, “Tefsir”, Sûre, 9, 14; Nesâî, “Mesâcid”, 8

43 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/116, 335.

44 Taberî, *Camîu’l-beyân*, c. 7, cz. 11/21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 3/327

45 Bkz. Yusuf Kardâvî, *Fetâvâyı Muâsıra* (Kahire: 2001), 1/217.

46 Buhârî, “Fadlu’s-salât fî mescid-i Mekke, 1; Müslim, “Hac”, 505- 509; Nesâî, “Menâsik”, 124;

üç mescide ziyaret için göç bağlanıp gelinir: Benim şu mescidim ile Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksâ.”⁴⁷

Mescid-i Nebevi, Kur'an-ı Kerim'de isim olarak değinilmese bile, Resûlullah'ın (sas) hanımlarına ait odalar⁴⁸ zikredilmiştir ki, bu odalar, Mescid-i Nebevi'ye bitişik olarak bulunuyorlardı. Bu durum, Kur'an'da dolaylı olarak Mescid-i Nebevi'ye işaret edildiğini göstermektedir. Hz. Peygamber, Müslümanların dinî, ahlaki, iktisadi, sosyal, siyasal eğitim ve öğretimi ile ilgili bütün meselelerini burada istişare etmiş ve karara bağlamıştır.⁴⁹

C- MABET VE İRŞAT İLİŞKİSİ

Araştırmamızın bu bölümünde mabet ve irşat ilişkisi üzerinde durulacaktır. Mabet ve irşat ilişkisi denilince tabii ki ilk olarak Kâbe akla gelmektedir. Zira yeryüzünde irili ufaklı bütün mescitler ve camiler onun birer şubesi mevkiindedir. Ancak başlıkta geçen mabet kavramı yerine mescit ve cami kavramları kullanılacaktır. Zira Müslümanların dinî ve sosyal hayatlarında mabetten ziyade ibadet edilen ve namaz kılınan yerlere cami ve mescit denilmiştir. Mabet kelmesi daha önce açıklandığından burada başlıkta geçen “irşat” kavramı ele alınacaktır.

“İrşat” kelimesi, doğru yolu göstermek, bir şeye yönlendirmek, yöneltmek, bilgi vermek, gerçeğini bildirmek, öğütlemek gibi anlamlara gelmektedir. Rüşd, sapıklığın/eğriliğin zıddıdır. Hidayet kelimesiyle eş anlamlıdır.⁵⁰ Rüşd kelimesi ve türevleri Kur'an'da 19 yerde geçmektedir.⁵¹ Hepsinin ortak teması; hidayet, doğru yol, aydınlatmak, öğüt vermek, doğru yolda olmak şeklinde özetlenebilir.

İrşadın kavramsal açıklaması, müminleri, dinî görevlerini yerine getirmeye çağırmak şeklindedir. İrşat eden kimseye *mürşit* denir. “Allah, kime hidayet ederse/yol

Tirmizî, “Mevâkit”, 126, “Menâkib”, 67; İbn Mâce, “İkâme”, 195; 198, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/16, 29, 53, 54, 68.

47 Buhârî, “Mescid-i Mekke”, 1, 6, “Savm”, 68; Müslim, “Hac”, 415, 511, 512; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 94; Tirmizî, “Salât”, 216; Nesâî, “Mesâcid”, 10; Darimî, “Salât”, 132; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/234, 238, 3/7, 34, 45.

48 Hucurât, 49/4.

49 Bkz. geniş bilgi için, Kerim Buladı, *Kur'an'da Sosyal Dayanışma* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2004), s. 161-162.

50 İsfahânî, *Müfredâtü elfâzî'l-Kur'an*, s. 354; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Mu'cemü's-sihâh*, haz. Halil Memun Şeyha (Beyrut: Dârü'l-Mârif, 2008), s. 408; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Mu'cemü tehzîbi'l-lüğâ*, thk. Zeki Kâsım (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2001), 2/1411.

51 Muhammed Fuad Abdulkaki, *Mu'cemü'l-müfehres li elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, ty.), s. 320-321.

gösterirse işte o, doğru yolu bulandır. Kimi de şaşırtırsa, artık ona doğru yolu gösteren (mürşit) bir dost, bir koruyucu bulamazsın.”⁵² ayetinde gerçek irşat edicinin Allah olduğu belirtilmiştir. Yapılan irşadın, hikmetle ve güzel öğütle yapılması, Kur’an’ın bu konudaki en önemli emirlerinden biridir.⁵³ Öte yandan irşat faaliyetinde fiilî irşat (yaşayarak gösterme) yöntemi de önemlidir. İslam’ın, doğuşundan itibaren insanların gönlünde yer etmesi ve oldukça geniş coğrafyaya yayılmasında, başta Peygamber Efendimiz olmak üzere mensuplarının dinin gereklerini yerine getirmesi, sözleriyle fiillerinin birbirine uymasının rolü büyüktür.⁵⁴ Bu çerçevede düşünüldüğünde mabet ve irşat ilişkisinin ilk konusu elbette Kâbe olacaktır.

1- İrşadın Kaynağı Olarak Kâbe

Bütün insanlar ve özelde müttakiler için hidayet rehberi olan Kur’an, Kâbe’nin bir bereket ve hidayet kaynağı olduğunu bildirir. “Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabet), Mekke’deki Kâbe’dir.”⁵⁵ Ayetle Kâbe’nin bir sıfatı olarak zikredilen “mübarek” kelimesi, hacceden, umre yapan, yanında itikâfa giren ve etrafında tavaf eden insanlar için hayır ve yararı çok anlamında yorumlanmıştır.⁵⁶ Bereketi ve hayrı çok olan ilk evin/mabedin Kâbe olduğu belirtilmiştir. Müminlerin namazlarında yöneldiği kible olmasına dikkat çekilmiştir.⁵⁷ Kâbe ve onun dalları mesabesinde olan cami ve mescitler bir anlamda hem konum hem de yapı olarak bizatihi irşadın öznelereydir. Mecazen de olsa, icra ettikleri fonksiyonlar itibarıyla en can alıcı ve dikkat çekici mürşitlerdir.

Allah Teâlâ, Kâbe’yi “Beytü’l-Harem adıyla şerefleştirmiştir ki, bu durum ayetlerde açıkça ifade edilmiştir. “Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o Eski Beyt’i (Kâbe’yi) tavaf etsinler.”⁵⁸ “Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Hareminin (Kâbe’nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vadiye yerleştirdim...”⁵⁹ Bazı ayetlerde de Kâbe, “beyt” ismiyle anılmaktadır.⁶⁰

52 Kehf, 18/17.

53 Nahl, 16/125.

54 Fikret Karaman vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), s. 320-321.

55 Âl-i İmrân, 3/96.

56 Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, 1/545.

57 Nesefî, *Medârikü’t-Tenzîl*, 1/545; Hâzin, Alâuddin b. Muhammed b. İbrahim, *Lübâbü’t-te’vîl fi meâni’t-tenzîl*, (Beyrut, y.y, ts.), 1/545 (*Kitabun mecmua mine’t-tefâsir* içinde).

58 Hac, 22/29.

59 İbrahim, 14/37.

60 Bakara, 2/125, 127; Hac, 22/26; Nûh, 71/28.

“Beyt” kelimesi, köşk, ev, hane, dükkân anlamlarına gelir.⁶¹ “Beyt” kelimesi, ayrıca insanın geceleyin barındığı, kaldığı yer demektir. Geceyi itibara almaksızın oturulan meskene de denilmiştir. Çoğulu “büyût” gelir. Nitekim Nuh (as), tufan esnasında bindiği gemiyi “beyt” adıyla anmıştır.⁶² “Beyt” kelimesine yüklenen bu anlamlar çerçevesinde düşünüldüğünde şu söylenebilir. “Beytullah”/Kâbe, güven ve huzurun simgesidir. Hakiki emniyet ve sükûnun kaynağı orasıdır. Allah, orayı emin ve güvenilir bir yer kılmış, putlardan, pisliklerden, maddi ve manevi bütün kirlerden Kâbe’nin temiz tutulmasını emretmiştir.⁶³

Tarih boyu tevhidi temsil eden Kâbe, insanlık tarihinin en saf, en sade ve en güzide mabedi olmuştur. Aynı zamanda Kâbe, kurulduğu günden itibaren sosyal dayanışmanın ve yardımlaşmanın merkezi ve kalbi olmuştur. Müslümanların kiblesi olunca bütün kalpler ve dikkatler oraya yönelmiştir. Başlangıcından günümüze kadar sayısız topluluklar tarafından saygı ve hürmetle anılan, büyük bir aşk ve heyecanla tavaf ve ziyaret edilen ve özellikle Müslümanların günde beş vakit kıldıkları namazlarda yöneldikleri mukaddes ve mübarek ev Kâbe, insanlık tarihinin en güzide mabedidir. İnsanlık, sevgi, saygı, merhamet, tevazu ve şefkat şuurunu onun sayesinde kazanmış, onun hâl diliyle kazandırdığı enerji ve heyecanla bu yüksek değerlerin zirvesine ulaşmıştır. Bakara suresi 125. ayette geçen “mesâbeten” (sevap mahalli) kavramı bu açıklamayı teyit etmekte ve Kâbe’nin bütün iyiliklerin merkezi olduğunu göstermektedir.

Kâbe, bir mümin için en üst kimliktir. Yeryüzündeki Müslümanların vahdetini ancak Kâbe temin eder. Kâbe kiblemizdir. İnsanlık tarihinde vuku bulan tabii afetler, sosyal, siyasal ve iktisadi krizlere karşı tek değişmeyen gerçek “kible”dir. Allah’ın tayin ettiği kibleyi şaşıran, her şeyini kaybeder. Kur’an’a inanan müminler olarak kıyamete kadar sabit kalacak ve değişmeyecek olan Allah’ın kiblesini, insanlığa iyi anlatma sorumluluğumuzu hatırlatmaya bile ihtiyaç yoktur. Zira darmadağın kalpleri, hercümerç olmuş düşünce ve tasavvurları, muvazenesini ve irfanını kaybetmiş insanlığı kiblede başka düzelterek bir unsur yoktur.

2- Camiler ve İrşat

Cami, toplamak, bir araya getirmek anlamındaki “cemea” fiilinin kökünden türemiş, toplayan, bir araya getiren demektir. El-cemu’; bir nesneyi, parçalarını ya da bölümlerini birbirine yaklaştırarak bir araya getirmek ya da toplamaktır. İnsanların

61 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/545.

62 Bkz. İsfahânî, *Müfredâtü elfazil-Kur’ân*, s. 151-152; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/545-546.

63 Bakara, 2/125.

namaz için bir araya geldiği ve toplandığı güne bu yüzden yevmü'l-cuma/Cuma günü denmiştir.⁶⁴

Cami kelimesi, başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan el-mescidü'l-câmi' (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir. Bu tabirin, tabiîn döneminde kesin olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Hicri, IV. (X.) yüzyılın başlarında "câmi" kelimesinin tek başına kullanılmaya başlandığı da söylenmiştir. Daha sonra içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescitler cami, minberi bulunmayan yani, cuma namazı kılınmayan küçük mescitler ise sadece mescit olarak anılır olmuştur. Ancak Mescid-i Haram, Mescidi-i Nebevi, Mescid-i Aksa ve genellikle mezhep imamlarıyla ileri gelenlerin kabirlerinin bulunduğu camilere mescit denilmektedir. Kur'an-ı Kerim, hadisler ve ilk İslam kaynaklarında cami karşılığında secde edilen yer anlamında mescit kelimesi kullanılmıştır.⁶⁵

Gerek Türkiye ve gerek diğer coğrafyalarda yaşayan Müslümanlar, cami ve aynı fonksiyonu icra eden mescitler ya da müesseseler bakımından oldukça zengin bir mirasa sahiptir ve bu miras zenginleşerek/artarak devam etmektedir. Ancak bu paha biçilmez mirası, geçmişteki kurumlardan alınan örnek ve tecrübe birikimi ile çağımızda istenilen verimlilikte kullanabiliyor muyuz? Asrımızda gerçekleşen teknolojik ve fikrî değişim ve dönüşümleri de dikkate alarak irşat, tebliğ, eğitim-öğretim başta olmak üzere İslam dininin, dünya ve âhiret mutluluğunu kazandıracak ilkelerini yeterince muhataplara ulaştırabiliyor muyuz? Bu sorulara verilecek cevaplar bağlamında cami ve irşatla ilgili şu hususlar önem arz etmektedir:

a- Camiyi Irşat ve Hayatın Merkezi Kılmak

Peygamber Efendimiz zamanında mescit/cami, hayatın merkeziydi. Asrımızda ise, camilerin bu fonksiyonunu yeterince yerine getiremediği izahıtan varestedir. Genelde Müslümanların özelde resmî ya da gayri resmi olarak bu müesseselerde görev/hizmet yürütenlerin bu sorumluluğu istenilen seviyede gerçekleştiremedikleri söylenebilir. Böylesine ağır ve yüce görevin icra edilmesinde elbette Mescid-i Nebi özelinde oluşan örneklik yol gösterici olacaktır.

Daha önce kısmen işaret edildiği gibi burada Mescid-i Nebevi'nin işlevine kısaca değinmekte yarar vardır. Mescid-i Nebevi, İslam devletinin bütün işlerinin planlandığı, karara bağlandığı ve yürürlüğe koyulduğu bir yerdi. Toplumu ve Müslümanları

64 İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi-Kur'an*, s. 201-202.

65 Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, *Cami, Diyanet İslam Ansiklopedisi*, DİA (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993) 7/46.

ilgilendiren dünyevî ve uhrevî meselelerle ilgili bütün işler burada istişare edilir yürür-lüğe konulurdu. Askerî, malî, iktisadî ve savaş kararları burada alınırdı. Devletlerarası görüşmeler burada yapılırdı. Ayrıca mescit, Müslümanların dertlerini paylaştıkları bir mekândı. İstirap ve sıkıntıya maruz kalanlar oraya sığınırdu. Mazlumların, mağdurların, mahrumların nefes aldığı yer orasıydı. Mescid-i Nebevi, toplumsal dayanışmanın ve yardımlaşmanın odak noktası idi. Toplumsal bilinç orada aşılanıyordu. Yardımlaşma ve içtimâî tesânüt ruhu burada kazanılıyordu. Burası bir ibadethane olmanın yanı sıra aynı zamanda bir okul idi.⁶⁶

İslam dininde caminin anlamı ve işlevi, diğer dinlerdeki mabedlerin anlamının üzerinde ve ötesinde bir anlam taşır. Mukayese bile kabul etmez. Ahmet Haşim'e (1887-1933) atfedilen şu ifade caminin konumunu çok güzel tasvir etmektedir: "Bütün mabetler içinde güneşten ilk ışık alan camidir."⁶⁷ Cami, dünya ve âhiretin güneşidir. Onun aydınlığı ile insanın kalbi, akli, zihni, düşünce ve tasavvurları aydınlanır. İslam'da cami denilince, o sosyal hayatın içindedir, merkezindedir ve ortasındadır. Bu yüzden caminin taşıdığı amaç sadece öteki dünyaya dönük değildir; aksine hem bu dünyaya hem de öteki âleme/âhiret hayatına bakan bir veçhesi vardır. Âhiret yurdunu aramak ve kazanmak ama bunun yanı sıra dünyadan da nasibi unutmamak Kur'an'ın temel ilkesidir.⁶⁸ Dünya olmadan âhiret, âhiret olmadan dünyanın bir anlam oluşturmaması söz konusu değildir. Bu yüzden İslam dini, kendisinde iki dünyanın barıştığı bir dindir. Bu çerçevede düşünüldüğünde cami, her iki dünyayı barıştıran bir güce ve ruha sahiptir. Camisiz âhiret kazanılmayacağı gibi, âhiresiz caminin de bir önemi yoktur. Cami, adeta iki dünyayı birbirine kenetleyen ve perçinleştiren bir güçtür. Kur'an, insanın bütünlüğüne bir başka deyişle hem maddi hem de ruhî yönüne hitap eder. Zira insanın biyolojik, fizyolojik ve ruhi yapısında bir vahdet mevcuttur.⁶⁹ İşte bu noktada cami, söz konusu bütünlüğü sağlayan en mühim irşat merkezidir. Burada irşat vazifesi görenler de bu hususları dikkate alarak faaliyette bulunmalıdırlar.

İnsanın felahı/kurtuluşu camiden başlar. Temiz, dürüst ve ahlaklı bir toplumun oluşmasında cami vazgeçilmez irşat ocağıdır. Aile, neslin yetişmesinde ilk mektep ise, camide orta mekteptir. Orta mektep atlanarak ya da gözden ırak edilerek kurulan ve

66 Kerim Buladı, *Eğitim-Öğretim ve Sosyal Açısından Camilerin Fonksiyonu*, s. 247-248.

67 Şükrü Haluk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), s. 1319.

68 Ankebût, 28/77.

69 Geniş bilgi için bkz. Kerim Buladı, *Kur'an'da Nankörlük Kavramı* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), s. 26-27.

düşlenen bir hayatın, insanın mutluluğunu sağlaması düşünülemez. Aile, cami, okul birlikteliği ile insan ancak kerem sıfatını kazanır⁷⁰

“*Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan isteyin*”⁷¹ ilâhî kelâmı, camiyle hayatın birbirine kopmaz bir şekilde nasıl kenetlendiğini, ortaya koymaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse, cami, dünya ile âhireti iç içe yaşatan bir kutsal mekândır.

Sezai Karakoç’un (1933-2021), irşat çerçevesinde değerlendirilebilecek cami ile ilgili şu mütalaası da oldukça dikkate şayandır: “Cami, mihrabıyla bir tapınak, minberiyle bir toplum ve bir devlet, kürsüsüyle bir okuldur... Cami halkın hayatına kök salmış ulu bir çınardır. Cami köktür; Müslüman halk, caminin gövdesidir. Cami, kıyamete kadar ezanlarıyla bütün insanlığı Allah’a çağırarak, namazıyla Müslüman’ı Allah’ın katına yükseltecek, hutbesiyle üstün insanlık düzenini tebliğ edecek, doğruluklara doğrultacak, eğriliklerden çevirecek, vaazıyla ilim ve ahlâk, marifet ve hikmet dersini verecektir. Cami Hakla halk arasına kurulmuş bir köprüdür. Cami, hakikatin köprüsüdür. Cami, toplumun kalbidir. Oraya dokunulamaz. Caminin aldığı bir yara, kalbin aldığı bir yara-dan farksızdır. Camilerimizle ayakta duruyoruz. Bunun farkında değil miyiz?”⁷²

b- Yaygın ve Örgün Eğitim Açısından Cami-Suffe ve İrşat İlişkisi

Camiler İslam’ın en güzel bir şekilde tebliğ edildiği ve insanların irşat edildiği/aydınlatıldığı müesseseler olması itibarı ile de vazgeçilmez bir öneme sahiptirler. Vaazı, hutbesi, kıraati, duası ve niyazı ile müminlerin en fazla etki eden camilerdir. Zira müminler oraya safi bir kalp ve arı bir düşüncenin yanı sıra teslimiyet ve ihlasla gelirler. Bu yüzden irşada ve tebliğe en müsait ve bereketli yerler camilerdir.

Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevi’nin hemen yanı başında eğitim-öğretim ve irşat açısından büyük önem arz eden ve “suffe” olarak zikredilen geniş bir oda inşa ettirmiştir.⁷³ Bu nedenle Mescid-i Nebevi, Müslümanlar açısından hem yaygın hem de örgün eğitimin merkezi ve aynı zamanda tebliğ ve irşat hizmetlerinin kalbi olmuştur. Örneklik teşkil etmesi açısından Suffe’nin fonksiyonu üzerinde de biraz durmak gerekir. Suffe, ilk İslam üniversitesidir. Bizzat Resûlullah (s.a.vs) burada dersler veriyordu. Medine’de yatıp kalkacak bir evi bulunmayanlar için Suffe, aynı zamanda geceleri bir yurt-yatakhane olarak da kullanılmaktaydı. Yine burada, İslam’ın temel esaslarının neler olduğunu öğrenmek üzere dışarıdan gelen yabancılar da kalmaktaydı. Bu gibi kimseler,

70 İsrâ, 17/70 karşılaştırmalı olarak bkz. Tîn, 95/4-5.

71 Cuma, 62/10.

72 Sezai Karakoç, *Sütun*, (İstanbul: Diriliş Yayınları, 1975), s. 715-717.

73 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), 1/193.

kendi yurtlarına dönmeden önce burada bir müddet kalırlardı. Bir seferinde burada 80 kadar Temîm kabilesine mensup yabancı barındırılmıştı. Medineli cömert insan Sa'd b. Ubâde, 80 talebenin yiyecek ve içeceğini temin etmekteydi. Öyle bir zaman geldi ki Suffe'de okuyan talebelerin sayısı 400'e kadar yükseldi. Muhtemelen bu sayıya yerli ve yabancı talebeler dâhildir. Resûlullah (sas), Suffe'de kalan, su taşımak ve odun kesmek vs. suretiyle hayatlarını kazanan bu yabancı talebelerin ihtiyaçlarını gidermek üzere, Medinelilerin sahâvet ve iyilikseverlik duygularına hitap ediyordu.⁷⁴

Muhammed Hamidullah'ın (1908-2002) belirttiğine göre, Suffe'deki talebeler, mübelliğ-muallimler, iman taşıyıcıları olarak Arap Yarımadası'nın dört bir köşesinde vazife görmek üzere kendilerini yetiştirip hazırlıyorlardı. Suffe'de toplanan talebeler esas itibarıyla Kur'an-ı Kerim öğrenimi ile meşgul oluyorlardı ki, bunlara aynı zamanda "kârî" denmesi bu yüzdendir. Hz. Peygamber zamanla buradaki yığılmayı önlemek için, çeşitli mahallelerde ilkokul ya da hazırlık okulları diyebileceğimiz birçok okul açtırmıştır.⁷⁵

Görüldüğü gibi Suffe, İslam'ın öğretilmesinde, tebliğ ve irşat faaliyetlerinin yürütülmesinde önemli görev icra edecek muallimleri ve mürşitleri yetiştirmiştir. Diğer taraftan, örgün eğitimin Suffe merkezli devam etmesinin yanı sıra Mescid-i Nebevi de yaygın eğitimin ana omurgasını teşkil ediyordu. Kadınlar, erkekler ve çocuklar da söz konusu yaygın eğitimin talebeleriydi. Kadınların günlük cemaate iştirak etmeleri⁷⁶, Hz. Peygamber'in vaaz vermek için kadınlara belirli bir gün ayırması⁷⁷, yaygın eğitimin en canlı örneklerindendir ki, bu uygulamanın çağdaş Müslüman toplumlarda nasıl makes bulduğunun yeniden gözden geçirilmesi büyük önem taşımaktadır.⁷⁸

c- Camilerin Eğitim-Öğretim ve İrşat Açısından Önemi

Bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmının dua ve zikirle, diğer bir kısmının ilimle meşgul olduğunu gören Hz. Peygamber'in "*Ben muallim olarak gönderildim!*" buyurarak ilimle uğraşanların yanına oturması⁷⁹, Asr-ı Saâdet'te mescidin, daha sonraki dönemlerde kullanımıyla caminin eğitim ve öğretim alanındaki fonksiyonunu göstermeye yeterlidir.⁸⁰

74 Geniş bilgi için bkz. Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, 2/830-832.

75 Geniş bilgi için bkz. Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, 2/830-833.

76 Buhârî, "Ezân", 65, 162, 163, 164, 165; Müslim, "Salât", 191, 192; Tirmizî, "Salât", 2.

77 Buhârî, "İlim", 35; Müslim, "Birr", 152.

78 Kerim Buladı, Hz. Peygamber'in İnşa Ettiği İslam Toplumunun Temel Unsurları (Kahramanmaraş: *Kur'an'ın Nüzûlünün Medine Dönemi*, 17-19 Mayıs, 2013, içinde), s. 367-371 (357-386).

79 İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

80 Ahmet Önkal- Nebi Bozkurt, *DîA*, 7/50.

İslam'ın ilk eğitim ve öğretim faaliyetleri Mekke döneminde Dârü'l-Erkam'da başlamış, Mescid-i Nebevi'nin inşasından sonra buna hız verilmiştir. Hz. Peygamber'in Mescid-i-Nebevi'deki derslerine bazı sahabiler de yardımcı olmuşlardır. Camiler/mescitler, yalnız, dinî eğitimin ve öğretimin yapıldığı yerler değil, aynı zamanda Kur'an ve hadisi anlamadaki öneminden dolayı, daha ilk asırlardan itibaren edebiyat, bilhassa eski Arap şiiri de bu derslerin konuları arasındaydı. Camiler, ilmi eserlerin muhafazası ve âlimlerin istifadesine sunulması bakımından da görev yapmış ve camilerde kütüphaneler kurulmuş. Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneği Osmanlılarda başlangıcından beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur.⁸¹

Geçmişteki uygulamalardan örnek alarak ve günümüzdeki gelişmeleri ve değişimleri de göz önüne alarak camilerimizi en başta irşadın merkezi, eğitim ve öğretimin icra edildiği mekân olarak nasıl işlevsel hâle getirebiliriz? Mescid-i Nebevi örnekliğinden hareketle geçmişte uygulanan bir meseleyi tekrar hatırlatmak istiyoruz. Bu hususta "Cami Dersleri" canlı bir şahit olarak tarihin kayıtlarına geçmiştir. Medrese, Selçuklu devri Türk icadı öğretim sistemidir. XI. asrın son çeyreği başlarken ortaya çıkmıştır. Ondan önceki tedris sistemi, cami öğrenimidir. Camiler aynı zamanda ibadet saatleri dışında birer okul hâlindeydi. Osmanlı Türkiye'sinde de durum Cumhuriyete kadar böyle devam etmiş ve medrese öğretimine çok katkıda bulunmuştur. Çok değerli bilginler, camilerde ders vermiştir. Selâtin camileri bu şekilde, birer yüksek din okulu hâlindeydi. Küçük camilerde de daha aşağı derecede tedrisat yapıldı. Cami dersleri, medrese derslerinden daha ziyade umuma açık derslerdi. Cami dersi veren müderrise "ders-i âm" denilirdi. Ders-i âm efendi, mevzuyu kısaca takrir ettikten sonra sorular başlar, dersler sorulu cevaplı yürürdü. Cami dersleri, sabah, öğle ve ikindi namazlarından sonra verilirdi. Sultan Abdulaziz'in Şeyhu'l-İslâm'ı Turşucu-zâde Ahmed Muh-tar Efendi, böyle cami derslerinden yetişmiş, sonra imtihan vererek "İstanbul Rûûsu" denilen en yüksek diplomayı almıştı. Babası turşucu idi. Medreseye devam etmesine izin vermemişti. Herkes ders-i âm olamazdı. Jüri önünde ders-i âm rûûsu alması şarttı. Maaşları vakıflardan karşılanırdı. İçlerinde büyük hatip, bilgin ve yazar olarak parılayanlar himaye edilir, padişah huzurunda ders vermek üzere "huzûr ders-i âmı" olarak atanırdı.⁸² Osmanlılarda XVI-XVII. yüz yıllarda medreselere tayin edilecek müderrisler arasında yapılan yarışma imtihanları ile ilgili olarak müderrislerin uygulamalı dersleri genellikle Fatih, Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilerde halka açık olarak

81 Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, *DİA*, 7/50-51.

82 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1978), 10/314-315.

yapılmaktaydı. Burada aday, ilim heyetinin ve hazır bulunan cemaatin önünde önceden belirlenen konudaki dersini verir, daha sonra değerlendirilmesi yapıldı.⁸³

İrşat açısından bu uygulamayı anlamlı bulmaktayız. Bilindiği üzere irşat faaliyeti bir başka deyişle İslam’a davet bilgi olmadan hedefine ulaşamaz. Bu uygulamalar bize camilerde ders halkalarının oluşturulmasının önemini gayet açık bir şekilde göstermektedir. Özellikle din ilimleriyle iştigal eden bir âlimin, bir akademisyenin öğrendiği ve ürettiği bilgiyi halkın seviyesine inerek başarılı bir şekilde onlarla paylaşması irşat, eğitim-öğretim ve açısından büyük önem taşımaktadır. Geçmişte birçok İslam âliminin cami kürsülerinde vaaz verdiği bilinmektedir. Bugün de bu geleneğin daha canlı bir şekilde yürütülmesine her zamankinden daha çok ihtiyaç vardır. Ehl-i ilmin bu husustaki gayretleri cami-irşat ilişkisini daha canlı hâle getirecektir.

d- Camiyi Sevdirmek

Mümin, Kâbe’nin şubesi olan camide adeta kendini bulur, tanır ve dünyadaki konumunu fark eder, kendisini ilahi güvencede hisseder. Camiler Allah’ın adının anılması için yapılan mekânlar olduğu için⁸⁴ mümin orada huzura erer. Bu yüzden, mümin camiyi sever. Hatta camiye o kadar bağlıdır ki, kendi evinin eksikliği dururken caminin ihtiyaçlarını ve noksanlıkların gidermeye çalışır ve bu uğurda fedakârlıktan çekinmez. Mümin, camilere uzak kaldıkça Rabbine, kendine ve topluma yabancılaşacağına şu-urunda olan kimsedir. Bir müminin camide/mescitte namaz ve Allah’ı zikir için bulunmasına, Peygamberimizin (sas) ifadesiyle, aile halkının, yakınının, gurbetten eve dönmesi ile sevinmesi/neşelenmesi gibi Allah sevinir/hoşnut olur.⁸⁵

Günlük hayatta çeşitli meşgalelerle, problemlerle ve streslerle karşılaşan insanlar, birbirlerine yabancılaşırken, müminler, camilerde buluşuyor ve imkân dâhilinde günde beş defa bir araya geliyorlar, aynı safta kibleye yöneliyor ve sevginin ve saygının doruğuna ulaşmanın çabasını gösteriyorlar. Günümüzde belki de neslimize, mümin kardeşlerimize hatta bütün insanlığa “*Yalnız Sana kulluk ederiz ve yalnız Senden yardım isteriz*” şeklinde ifade edilen yaratılış gayesini özetleyen cümlelerin anlatılması, benimsetilmesi ve bu ifadenin coşkuyla söylendiği camilerin sevdinmesi, en mühim evrensel bir hizmet olacaktır.

83 Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, *DîA*, 7/51.

84 Cîn, 72/18.

85 İbn Mâce, “Mesâcid”, 19.

e- İrşadın Başarılı Olmasında Cemaat ve Görevli Arasındaki Memnuniyetin Önemi

Cami hizmeti yürüten/yürütecek olanların, görevlerini ifa ederlerken cemaatle/ muhatap kitle ile ilişkilerinde güvenilir, saygın ve etkin bir iletişimin geliştirilmesi gerekir. Cami hizmeti sunan bütün görevlilerin, kurumların, tüzel ve gönüllü teşekküllerin, çok hassasiyet ve titizlik gösterilmesi gereken din hizmetlerinde, öncelikle cemaatin, çevrelerinin ve vatandaşların nezdinde müspet bir imaj edinmesi, itibar kazanması, sözü edilen hizmetin kalitesi ve sunum tarzı ile doğrudan ilintilidir. Ziracemaatin güvenini, desteğini ve beğenisini almadan, onların sevgi ve saygısını kazanmadan din hizmetinin hakkıyla yerine getirilmesi mümkün görülmemektedir. Aslında bu durum, cemaatle iletişimin etkin bir şekilde kurulmasının temel ilkeleri olarak da değerlendirilebilir. Cami görevlisinin irşat faaliyetinde başarılı olması, cemaatle kurduğu ilişkiye ve onların memnuniyetini kazanmaya bağlıdır dense yeridir. Peygamber'in (sas) şu hadisi aslında din hizmetini yürüten cami görevlilerinin, bir anlamda cemaatin memnuniyet anketine ihtiyaç duyulduğunu gösterir. *"Üç kişinin kıyamet gününde misk kokulu kum tepelerinde olduğu (oturduğu) bana gösterildi/bildirildi. Önceki ve sonraki bütün topluluklar, onlara gıpta eder/imrenir. Bunlardan biri, Allah'ın ve tebaasının hakkını yerine getiren. İkincisi, bir topluma imamlık yapan ve topluluğun hoşnut/razı olduğu kimse. Üçüncüsü, her gün her gece beş vakit namaza çağıran (ezan okuyan) kimse."*⁸⁶

Hadisten açıkça anlaşılacağı üzere, cemaatin memnuniyeti çok değerli bir amel olarak görülmektedir. Cemaatini; imajı, hizmeti, gayreti, dürüstlüğü, güveni, ihlâsı ve samimiyeti ile memnun eden imam ve müezzin, kıyamet gününde herkesin imrendiği bir dereceye yükseltelecektir. Bu yüzden, din hizmetinde cemaatin memnuniyetini, hoşnutluğunu kazanmak, büyük önem taşımaktadır. Bir ürünün kalitesi ve müşterinin memnuniyeti konusunda çeşitli araştırma şirketleri tarafından anketler yapılıyorsa, bir siyasetçiden halkın nasıl hoşnut olup olmadığı anketlerle ortaya çıkarılmaya çalışılıyorsa, camide din hizmeti sunan bir görevlinin zaman zaman cemaatinin memnuniyetini araştırması, görev heyecanını artıp çoğalmasına ve daha üstün kalitede hizmet sunmasına vesile olacaktır. Belki bu zor bir husustur, ama bunu gerçekleştirmekten korkmamak gerekir, diye düşünüyorum.

f- Cami-İrşat Hizmetine Adanmışlığı Sağlamak

En fazla hassasiyet, gayret ve özveri gösterilmesi gereken faaliyet, din hizmetidir. İnsanları Allah Teâlâ'nın dinine davet etmek kadar sabır, bilgi, beceri, maharet, disiplin, incelik, nezaket ve nezahet isteyen hiçbir hizmet yoktur. Çünkü Hakka davet

86 Tirmizî, "Birr", 54, "Cennet", 25; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/26.

etmek, tebliğ ve irşat vazifesini yürütmek, peygamberlik mesleğidir. Bu mesleğin, en başta gelen dinamikleri, merhamet, bağışlama, sevgi, saygı, sabır, metanet, kanaat, sahâvet, göz tokluğu, söz ve özde mutabakat ve en önemlisi meslekte liyakattir.

Din hizmetinde adanmışlık tabiriyle, mesleğini severek yapmayı ve onun bir anlamda kutsiyetini fark edebilmeyi kastetmekteyiz. Örnek olması açısından Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yıllarca hizmet eden ve iz bırakan ahîlik ahlakından söz etmek istiyoruz. Ahîlik teşkilatında ahî ahlakı, formel/resmî/biçimsel, informel/gayri resmi olarak açıklanmıştır. İslam ahlakı, ahîlikteki ahlak anlayışının formel yanını meydana getirir. Genel bir ahlak yapısını yansıtan formel ahlak, kaideleri açık ve kapalı, dışa ve içe ait olmak üzere sınıflandırılan on iki emirden meydana gelir. Kapalı ve dışa ait olan altı emir, açık ve içe ait olan altı emirden söz edilir. Informel ahlak, daha çok meslekî dayanışma ve teşkilat içi münasebetleri düzenleme ihtiyacından doğar. Ahîlikte bütün bunlar bir sisteme bağlanmıştır.⁸⁷

Cami görevlisi, resmi görevinin dışında hatta daha da ötesinde resmî olmayan kurallara da bağlıdır ve Allah katında irşat ve tebliğ hizmetlerini sürdürmesi için bunları yürütmekle de sorumludur. Resmi görevinin dışında gecesı gündüzü olmayan, yazı kışı, tatili ve istirahati bulunmayan cami görevlisinin, resmî olmayan ilkeler, onun hizmet alanının belkemiğini oluşturur. Çünkü peygamber mesleğini yürütmek, irşat ve tebliği sürdürmek hem ağır hem de mükâfatı büyüktür.

g- İrşadın En Önemli Ayağı Camide Cemaatle Namaz

İslam dini cemaatle namaz kılmaya büyük önem vermiş, bunu kardeşliğin, birlik ve beraberliğin vazgeçilmez unsuru olarak telakki etmiştir. Farz namazlarının cemaatle kılınmasının teşvik edilmesi, cuma ve bayram namazlarının topluca yerine getirilmesinin en mühim sebeplerinden birinin de kardeşlik ruhunun tesisidir.

Kur'an, Müslümanların cemaatleşmesinin önemine dikkat çekmiş ve beraberce Allah'ın huzurunda rükûa durmalarını ve secde etmelerini istemiştir.⁸⁸ Kur'an, cemaatle namaza öyle dikkat çekmiştir ki, düşman saldırılarının en yoğun olduğu savaş esnasında bile cemaatle namaz kılınmasını emretmiştir.⁸⁹ Peygamber Efendimiz'in, cemaatle namaz kılmaya dair önemli teşvikleri olmuştur.⁹⁰ Her farz namazın, cemaatle kılınmasının mühim olması ile birlikte Hz. Peygamber, özellikle sabah ve yatsı

87 Geniş bilgi için bkz.Yusuf Ekinci, *Ahî Evran'ın İnsan Yetiştirme Modeli Ahîlik* (İstanbul: Mihra-bad Yayınları, 2016), s. 44-46.

88 Bakara 2/43.

89 Nisâ 4/102.

90 Buhârî, "Ezan", 30; Müslim, "Mesâcid", 247, 249, Nesâî, "İmamet", 42; Muvatta, "Cemaat", 1, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/65.

namazlarının cemaatle edasının önemine dikkat çekmiş, bunun bütün geceyi ihya etmek anlamında olduğunu bildirmiştir.”⁹¹ Hz. Peygamber, cemaatle namaz kılmaya öyle önem vermiştir ki, âhîret yolculuğuna ve en yüce dosta yürüdüğü son hastalığı sırasında bile cemaati terk etmemiştir.⁹²

Cemaatle namaz kılmak kardeşlik eğitiminin en belirgin tezahürüdür. İslam kardeşliğinin ve İslam inancının evrensel görünümü, namaz sayesinde günde beş kez bütün insanlığın gösterimine sunulur. Bu birlikteliği ve yekvücut oluşumu, Kelime-i Tevhid’in bir pratiği olan namazdan başka bir kuvvet sağlayamaz. Evrensel kardeşliğin ve eşitliğin en görkemli fotoğrafı olan cemaatle namazın, çağımızda silik bir fotoğraf gibi görünmeye başladığını, günümüzdeki camilerde cemaatin vakit namazlarına iştirakinden anlamamız mümkündür. Bu sebeple, Müslümanların tekrar tarih sahnesinde özne ve yetki sahibi olabilmeleri cemaatle namaz kılan müminlerin çoğaltılmasına bağlıdır. Müslümanların, kardeşliklerini tesis etmelerinin yolunun da cemaatle namazdan geçtiğini fark ettikleri gün, dünyamızın çehresi yeniden değişecektir.⁹³ Camilerde yapılacak en önemli hizmet, müminleri cemaatle namaz kılmaya teşvik etmek ve onları bu konuda irşat etmektir.

h- İrşada En Mûsait Mekânlar Olarak Camiler

Cami ve mescitler, Allah Teâlâ’yı anma şekillerinin en kapsamlısı ve en mükemmel olan namaz ibadetinin ifa edildiği yerlerdir. Hem maddi hem de manevi yönden insanı huzura erdiren bir özelliğe ve güzelliğe sahip olan namazın kılındığı cami ve mescitler, dünya ve uhrevi saadetin kazanılmasında önemli mekânlardır.

Huzaa kabilesinden bir adam “*keşke namaz kılsam da rahatlasam*” deyince çevresinde bulunanlar bu zatı ayıplamıştı. Bunun üzerine Salim adındaki bir sahâbî şöyle demiştir: “Ben Resûlullah’tan (sas) “*Ey Bilal! Kalk (ezan oku da) bizi namazla rahatlat*” derken işittim.”⁹⁴

Namazın bu hususiyeti, camilerin maddi ve manevi iklimine derin ve etkili bir şekilde yansımıştır. Camiler, insanı rahata kavuşturan, dinlendiren, iç huzurunu temin eden bir ibadet mahalleridir. Cami, dünyanın meşguliyetlerinden ve stresten uzaklaştırarak insanı ruhen sükûna erdiren bir işlev görür. Hz. Peygamber’imiz, bir üzüntü ve sıkıntı ile karşılaştığında namaz kılardı.⁹⁵ Bu rivayetten açıkça anlaşılacağı üzere peygamber

91 Müslim, “Salât”, 129, “Kitabu’l-mesâcid”, 260.

92 Buhârî, “Ezân”, 51; Müslim, “Salât”, 90; Nesâî, “İmamet”, 40; Dârimî, “Salât”, 44; Ahmed b. Hanbel, *Mûsned*, 2/52.

93 Kerim Buladı, *Allah’a Yönelişin Zirvesi*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2022), s. 44-49.

94 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 86; Ahmed b. Hanbel, *Mûsned*, 5/364.

95 Ahmed b. Hanbel, *Mûsned*, 1/206, 268, V, 388; Nesâî, “Mevâkîf”, 46.

(sas), zor ve sıkıntılı bir iş ile karşılaştığında namaz kılmış ve kendisini Allah'a teslim ederek rahatlamaya çalışmıştır. Camileri, dokunulmaz yapan, sükûn ve huzur mekânı kılan, içinde eda edilen namazlardır.

Cami insana, hayatın gayesini ve dünya ve âhiretin saadetini kazandırır. “*Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz.*” Bu ayeti okuyan tüm streslerden, bunalmıslardan kurtulur. Bu ayeti günde kırk kez okuyan, hele ömür boyu bu ritmi sürdüren yani, namazı aralıksız kılan işte kurtuluşa erenlerden olur. Tüm aşırılıklardan, kötülüklerden kurtulur. Namaz, insanın iç dünyasına vurulan ilahî bir damgadır ve ilk nimetini ruh sağlığında hemen görürüz. Felâhı, mutluluğu bu noktada hissetmemek için kör olmak gerekir. Eğer bazılarında bu etkiyi göremiyorsak o namazın ihlissiz bir gösteriş olmasındandır.”⁹⁶

Cami, kulluğun ve teslimiyetin zengince tezahür ettiği bir binadır. İrşat faaliyetinin en uygun ortamı camilerdir. Zira kalpler, camilerde vahdete erer, dağınıklıktan, parçalanmışlıktan kurtulur. Düşünce ve tasavvurlar oralarda berraklaşır. Aşağıdaki uygulama bunun en önemli alameti ve ispatıdır. Peygamber (sas), Sakîf heyetini, kalplerinin daha fazla etkilenmesi ve yumuşaması için onları Mescidinde ağırlamış ve dinlemiştir. Onlar, Peygamber'e (sas) kendilerini cihada çağırmama, mallarından öşür/zekât alma-ma, kendilerine başkalarını idareci atamama ve namaz kılmama tekliflerini sundular. Hz. Peygamber, onların üç teklifini kabul etmiş, “*İçinde rükû olmayan bir dinde hayır yoktur*” buyurarak namaz kılmama tekliflerini reddetmiştir.⁹⁷ Peygamber (sas), onların Müslüman oldukları takdirde diğer görevleri yerine getireceklerini biliyor, tahmin ediyordu. Yoksa Peygamber (sas), İslam dininin en önemli ilkelerinden olan konularda onlara taviz vermiş değildir.

Bu uygulamadan anlaşılacağı üzere kalplerin irşada, öğüde, telkine en yatkın ve uygun olduğu mekânlar, camilerin ve mescitlerin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira cami ve mescitler, insanların güven, huzur ve emniyet içerisinde geldikleri yerlerdir. Güven ve huzur duyulan yerde, kalplerde yumuşar ve telkine hazır vaziyete gelir.

I- Cami İrşat İlişkisi Bağlamında Kadınların Cemaate İştiraki

Cami ve irşat ilişkisi açısından en hayatiyet kesbeden hizmetlerden biri de kadın-ları, cami ile buluşturmak, onları caminin asli cemaatinden yapmaya gayret etmek ve onları bu hususta şümüllü bir irşada tabi tutmaktır. Camileri kadınların gönül rahatlığı ile iştirak edebilecekleri bir yapı hâline getirmek onların irşadı açısından büyük önem

96 Bkz. Haluk Nurbaki, *Kur'ân-ı Kerim'den Âyetler ve İlmi Gerçekler* (Ankara: Diyanet yayınları, 2001), s. 152-157.

97 Ebû Dâvûd, “İmâret”, 54; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/ 218.

taşımaktadır. Asr-ı Saadette dinî prensiplerin yaşanması, tebliğ edilmesi, öğrenilmesi ve öğretilmesi konusunda kadının, sosyal hayatın merkezinde yer aldığı görülür. Hz. Peygamber'in döneminde kadınların, vakit namazlarında cemaate katıldığı çeşitli hadislerde zikredilmiştir. Hz. Aişe'nin rivayetine göre mümin kadınlar, sabah namazını Hz. Peygamberle kılarlardı. Sonra çarşaflarına bürünerek evlerine dönerler ve onları kimse tanımazdı.⁹⁸ Peygamber (sas), hanımların gece ve gündüz cemaate çıkmasına izin vermiştir. Vakıit, cuma, bayram cenâze ve güneş tutulmasında kılınan namazlara iştirak etmelerine müsaade etmiştir. Zaman içerisinde "fitne korkusu" gibi bir gerekçe ile kadınların cemaate katılmasına engel olunmuştur. Bunun neticesi olarak da camiler, mescitler, erkek nüfusuna ve varlığına göre planlanmış, yapılmış ve tasarlanmıştır. Böyle bir uygulamanın, İslam'ın ruhu ile bağdaşmadığı gibi, dinî açıdan büyük bir kitlenin câhil kalmasına da sebep olmuştur.⁹⁹

Hz. Peygamber zamanında kadınlar cemaatten ayrılmamak ve Resûlullah'ın (sas) arkasında namaz kılmak için adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Hatta bu konuda öyle istekli idiler ki, küçük çocukları olan hanımlar bile çocuklarını yanlarına alarak sabah namazına iştirak ediyorlardı. Hz. Peygamber: *"Ben (bazen) namaza, uzatmak niyeti ile giriyorum. Fakat bir çocuğun ağlayışını duyunca annesinin ona gösterdiği fazla şefkat ve üzüntüden dolayı namazı hafif kıldırıyorum"* buyurdular.¹⁰⁰ Hz. Peygamber'in, kadınların bayram namazlarına iştirak etmesine izin verdiğini ve teşvikte bulunduğunu¹⁰¹, Cuma namazına katılmalarına müsaade ettiğini¹⁰² çeşitli rivayetlerden okumaktayız. Öte yandan kadınlara, Hz. Peygamber'in vaaz ve sohbetlerinden istifade etmeleri için hususi bir günün tahsis edildiğini de görmekteyiz.¹⁰³

SONUÇ

Camiler ve mescitler, Müslümanlar olarak vahdetimizi sağlamada, varlığımızı ve kimliğimizi tekrar onarıp ayağa kalkmamızda ve kendi benliğimize dönmemizde merkezi bir role sahiptir. Ümmet olarak dünyada söz sahibi olmamızın belki de en önemli ayağı, camileri ibadet mekanı olmanın ötesinde ilim, irfan ve irşat mekanları olarak ihya etmek durumundayız. Peygamber Efendimiz zamanında Allah'a secde edilen yer

98 Bkz. Buhârî, "Salât", 13; "Mevâkîf", 27; "Ezân", 162-163; Müslim, "Mesâcid", 230-232; Ebû Dâvûd, "Salât", 8; Tirmizî, "Mevâkîf", 2; Nesâî, "Sehv", 101.

99 Bkz. Kerim Buladı, *Kadına Kitabı Bir Bakış*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011, üçüncü baskı), s. 28-29.

100 Buhârî, "Ezân", 65, 163; Müslim, "Salât", 192.

101 Buhârî, "İdeyn", 20, 21; Müslim, "İdeyn", 12; Tirmizî, "Salât", 388.

102 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/135, 4/435.

103 Buhârî, İlim, 35; Müslim, "Birri", 152.

olmanın ötesinde, cami ve mescitlerin ümmeti eğiten, bilinçlendiren bir mekân ve hayatın merkezinde oluşunun bıraktığı örnekliği bugün de uygulamalıyız. Müslümanların güçlü ve dünyada söz sahibi oldukları dönemlerde camiler, bu işlevlerini yerine getirmişlerdir. Modern dünyanın ifsat edici, şaşırtıcı, saptırıcı ve kandırıcı saldırıları karşısında, camileri yeniden hayatın, tebliğ ve irşadın merkezi hâline getirmek Müslümanlar için bir zarurettir. Müminler olarak bizi bekleyen en acil ve en hassas görev; cami ve mescitlerin geçmişte icrâ ettiği fonksiyonlarını günümüz şartlarına uyarlayarak daha canlı bir şekilde işlevsel hâle getirmek ve gerçekleştirmek camileri tekrar inşa edilmiş gayesine geri döndürmektir.

KAYNAKÇA

- Abdubâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- Akalın, Şükrü Haluk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Âsım Efendi. *Kâmûs Tercümesi*. 3 Cilt. İstanbul: Âsitâne Yayınları, (Tıpkbs.), ts.
- Bağcıvan, Mehmet, Mehmet Bağcıvan, *Kur'ân-ı Kerîm'de İbadet Yerleri ile İlgili Kavramların Değerlendirilmesi* (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019, IX. Uluslararası Din Görevliler Sempozyumu içinde).
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Said Abdullah b. Ömer el-Beydâvî. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-Te'vîl*. 6 Cilt. (Kitabün mecmuatün mine't-tefâsîr içinde). Beyrut: ts.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1979.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Buladı, Kerim, *Allah'a Yönelişin Zirvesi*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2022.
- Buladı, Kerim, *Eğitim-Öğretim ve Sosyal Açından Camilerin Fonksiyonu*. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019. (3-4 Kasım, 2018, IX. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu, "Şehir ve Medeniyetin İnşasında Cami Ve Din Görevlilerinin Rolü", içinde).
- Buladı, Kerim, Hz. Peygamber'in İnşa Ettiği İslam Toplumunun Temel Unsurları. Kahramanmaraş: *Kur'an'ın Nüzûlünün Medine Dönemi*, 17-19 Mayıs, 2013, içinde), s. 367-371 (357-386).
- Buladı, Kerim, *Kur'ân'da Sosyal Dayanışma*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2004.
- Buladı, Kerim, *Kur'ân'da Nankörlük Kavramı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *Mu'cemü's-sıhâh*. haz. Halil Memun Şeyha. Beyrut: Dârü'l-Mârifet, 2008.
- Davutoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. 12 Cilt. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1978.
- Ekinci, Yusuf, *Ahî Evran'ın İnsan Yetiştirme Modeli Ahîlik* İstanbul: İstanbul: Mihrabad Yayınları, 2016.

- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Mu'cemü tehzîbi'l-lüğa*. thk. Zeki Kâsım. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 2001.
- Güç, Ahmet, "Mâbed", *DîA, Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 44. Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980.
- Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim. *Lübâbu't-te'vîl fi meâni't-tenzîl*. 6 cilt. (Kitabun mecmûatün mine't-tefâsîr içinde). Beyrut: ts.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Meâfirî, *es-Sîretü'n-nebeviyyeh*, thk., Şeyh Ahmed Câd. 4 Cilt. Mısır: Dârü'l-Ğaddî'l-Cedîd, 2005.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.)
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbni Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İbn Kesîr, İsmâil İbn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ vd. 8 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.
- İbn Manzûr. Ebü'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyyi, 1999.
- el-İsfahânî, Ragîb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 2011.
- Karadâvî, Yusuf, *Fetâvây-ı Muâsıra*. Kahire: 2001.
- Karaman, Fikret vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Karakoç, Sezai, *Sütun*, İstanbul: Diriliş Yayınları, 1975.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995.
- Mübârekfûrî, Safiyyurrahmân. *er-Rahîku'l-mahtûm bahsün fi's-sireti'n-nebeviyyeh*. Medine: Dârü'l-Vefâ, 2005.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *es-Sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nesefî, Ebü'l-Berakât Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, 6 Cilt. (Kitabun mecmûatün mine't-tefâsîr içinde). Beyrut: ts.
- Önkâl, Ahmet-Bozkurt, Nebi, *Cami, Diyanet İslam Ansiklopedisi, DîA*. 44. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- Özek, Ali vd., *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli*. Medine: Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2003.
- Sarıçam, İbrahim. *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.

- Nurbaki, Haluk, *Kur'ân-ı Kerim'den Âyetler ve İlmî Gerçekler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001.
- es-Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr el-cami'u beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*. thk. Ahmed Abdusselâm. 5 Cilt. Beyrut: 1994.
- Şiblî, Mevlânâ. *Büyük İslâm Tarihi Asr-ı Saadet*. çev. Ömer Rıza Doğrul. sad. Osman Zeki Mollamehmetoğlu. İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 12 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1987.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 6 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, 1971.
- Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*. 13 Cilt. İzmir: Anadolu Yayınları, 1986.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâfû an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kita-bi'l-'Arabiyyi, ts.

Oturum Başkanı

Prof. Dr. Kerim BULADI hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Kuşkusuz Mescid-i Nebi etrafında yerinin satın alınmasından itibaren Peygamberimizin her davranışı ayrı bir irşat örneğidir. Hatta inşaat sürecinde de Peygamber Efendimizin irşat örnekliğine şahit olmaktayız. Herkesle birlikte çalışıyor, kendisini ayrı bir yere koymuyor, dışarıdan gelen heyetler topluma baktıklarında, “Sizin efendiniz kim?” diyerek sorma gereği duyuyorlar. Bütün bunların hepsi irşat. Bu açıdan hocamızın değindiği husus gerçekten çok önemlidir.

Diğer bir konuşmacımız ise, Prof. Dr. Mustafa ALICI beyefendi. Kendisi dinler tarihi hocamız. Konusu, “Postmodern Çağda Din Bilimlerine Göre Kutsal Mabet ve Dine Davet Dikotomileri, Krizler, Meydan Okumalar ve Yanıtlar” Buyurun Kıymetli hocam.

POSTMODERN ÇAĞDA DİN BİLİMLERİNE GÖRE “KUTSAL”, “MABET” VE “DİNE DAVET” DİKOTOMİLERİ: KRİZLER, MEYDAN OKUMALAR VE OLASI YANITLAR

PROF. DR. MUSTAFA ALICI*

ÖZET

Çok boyutlu postmodern kutsal mekan teorileri, “tüm toplumlarda farklı şekillerde kendini gösteren, tarihsel değişimlere maruz kalabilen, zaman birikimini veya süreksizliği kapsayan ve özellikle tek bir mekân içerisine bağdaşmayan veya sığmayan yaklaşımlar sunarlar. Dahası bu mekan teorileri pek çok öznellik, rol, işlev açısından mekansallıkları içerebilen, kendi varlığından soyutlanabilen (fiziksel varlığı olmayan cami kavramı gibi) kendi dışındaki seküler mekanlarla arasında hayati karşılıklı bağları koruyup kendini sürekli fonksiyonel bağlarla ilintileyen ama ayrışık kalabilen bir yer olarak tanımlamaktadır.

Bu çalışmamızda gittikçe “postmodern bir din bilimine dönüşmekte” olan mukayeseli dinler tarihinin perspektifinde din tanımlamalarını, kutsal ve monoteizm tipolojilerini, günümüz mabet kavramını çeşitlendirebilecek mekan teorilerini ve buna bağlı gelişen davet sorunlarının yanısıra muhtemel yanıtları değerlendirmeye çabalayacağız.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Mabet, Kutsal, Postmodernizm, Dinî Davet

DICHOTOMIES OF "HOLY", "TEMPLE" AND "INVITATION TO RELIGION" ACCORDING TO RELIGIOUS STUDIES IN THE POSTMODERN AGE: CRISES, CHALLENGES AND POSSIBLE ANSWERS

SUMMARY

Multidimensional postmodern theories of sacred space offer approaches that manifest themselves in different ways in all societies, can be exposed to historical changes, include time accumulation or discontinuity, and are not compatible or fit

* Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

into a single space. Moreover, these theories of space define it as a place that can contain spatialities in terms of many subjectivities as well as roles and functions, and they can be abstracted from its own existence (such as the concept of a mosque without physical existence), maintain vital interconnections with secular spaces outside itself, and that is constantly related to itself by functional ties, but can remain disjointed.

In this study, we will try to evaluate postmodern definitions of religion, typologies of sacred and monotheism, theories of space that can diversify the concept of today's temple, and possible answers, as well as the problems of invitation, in the perspective of the comparative History of Religions, which is gradually becoming "a postmodern science of religion".

Keywords: History of Religions, Temple, Holy, Postmodernism, Religious Preaching

GİRİŞ

Gerçek bir din bilimi, statik inanç konuları ve dinamik insani sorunlarıyla güncel karakterdeki din kadar kendisini canlı tutabilmelidir. Teolojik ve normatif olmayan çok bileşenli bir akademik din çalışması olarak dinler tarihi, sahip olduğu zengin yöntemsel araçlarıyla din(lerin) özgün sosyo-kültürel gelişmelerini takip edebilmekte, tarihsel ve kutsal metinlerini “okuyucu birikimli eleştirel ve yapı-sökümcü hermenötik anlama aygıtlarıyla yorumlayabilmektedir. Yine o, din fenomenlerine yönelik analitik, yeni mukayeseci, kognitif mahiyetteki fenomenolojik yaklaşımlarıyla çağdaş, çok boyut ve bileşenli, sosyo-kültürel, seküler ve beşeri bir din bilim olarak gelişmeleri takip etmektedir.¹

Dinler tarihi “eleştirel din alanı olarak”, çoklu ve şeffaf akışkanlıklarla (fluidity) radikal dönüşümler vaat eden yaşadığımız dijital teknolojik çağda dinlerin basmakalıp normatif teolojik çevreleri, din olgusundaki tahayyüle dayalı, kurgusal, yapay karakterdeki karışıklık içeren değişim iddialarına merakla incelerken, aynı zamanda insan doğasına karşı meydan okuyucu yeni ve açık uçlu post-hümanizm, trans-hümanizm, anti-hümanizm gibi insanın biyo-değişimlerini konu edilen aktüel antropolojik tipolojilere de ilgi duymaktadır.

Nitekim kendisini bağımsız hissedebilen bir alan olarak dinler tarihi, güncel ekonomi, ahlak, fen ve sosyal alanlardan katkılar kabul ederek insandaki postmodern değişimlerin üç önemli din kademesi olan “inanç/iman”, “amel/ibadet” ve “tecrübe/

1 Dinler tarihinin bu karakteristik özelliklerine dair geniş bilgi için Mustafa Alıcı, “Dünyanın Yerel Bilimi: Dinler Tarihi, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 1/1 (2009), 157- 180.

mistik” boyutlarındaki gelişim, etkileşim ve dönüşümleri zengin entelektüel, kültürel ve eleştirel analitik anlayışlarla inceleyebilmektedir.²

Biz bu tebliğimizde gittikçe “postmodern bir din bilimine dönüşmekte” olan mukayeseli dinler tarihinin perspektifinde din tanımlamalarını, kutsal ve monoteizm ti-polojilerini, günümüz mabet kavramını çeşitlendirebilecek mekan teorilerini ve buna bağlı gelişen davet sorunlarının yanısıra muhtemel yanıtları değerlendirmeye çabala-yacağız.

1. MUKAYESELİ DİN BİLİMLERİ PERSPEKTİFİNDE POSTMODERN DİN TANIMLAMALARI

Postmodern din, misyoner karakterdeki inançlar bağlamında senkretik (bağdaştırıcı) yapıdadır. Bu açıdan o, inanç bazında uzlaşması güç olan başka unsurları da kendi bünyesinde harmanlamak istemektedir. Daha açık ifadeyle teorik fikirlerin seçiciliğinden daha kapalı, üstün körü ve bilinçsiz bir şekilde inanç veya kültürel unsurların kabulünü gerektiren senkretizm, gibi neo-pagan akımlar için de söz konusudur. Söz gelişi Latin Amerikan toplumlarında Kızılderili kültürü ile klasik Katolik yapıları bağdaştırmak, yeni boyutlar düzleminde daha etkili olabilecektir. Son olarak bu çağın inancı, farklı yapısal fenomenlerden tamamen “başka” sentezci bir yapı kazanmaya (sentetik boyutlarla) meyilli görünmektedir.

Günümüzde din olgusunun klasik teolojik homojen unsurları (tanrı, kutsal kitap, ritüel, dogmatik öğreti, ahiret vs) gittikçe daha fazla objektif formlarla “antropolojik boyutlara dönüştürülürken bunun tam tersi olarak dinin antropolojik unsurları ise heterojen kültürel aygıtlar (sanat, ahlak, dünya görüşleri, folklor, medeniyet, adet gibi) yardımıyla daha çoklu, yaygın ve yakın ilişkiler içinde hatta aralarındaki sınırlarının kaldırıldığı daha fazla öznel gündelik hayata ve gündelik bilgi teorilerine ait olabilen subjektif ve pragmatik “metafizik formlar” hâlinde yansıtılmak istenmektedir.³

Çağdaş dönemde yeni ve güncel yöntemsel aygıtları kullanan Dinler Tarihçisi artık benzerliklerde öne çıkaran bilhassa ortaklıklara, farklılıklar ve değişikliklere vurgu yaparak odaklanan bir yaklaşıma sahip bulunmaktadır. Bu sayede dinler tarihçisine göre kültürlerdeki ortak noktalar veya aynilikler, bir kültürel olguyu kendi sert ve içe kapalı bağlamından kopararak onu kaçınılmaz olarak daha çoklu bir kültürel kimliğe

2 Calvin Mercer, “Introduction: Making the Unknown Known”, *Religion and Transhumanism The Unknown Future of Human Enhancement* ed. Calvin Mercer- Tracy J. T. Roten (Santa Barbara- Oxford: Oxford, 2015), X- XI.

3 Gregory E. Jordan, “Apologia for Transhumanist Religion”, *Journal of Evolution & Technology* 15/1 (2006), 55-56.

ve çoğulcu bir yapıya kavuşturmakta; onu tamamen yüzeysel tekelciliklerden ve normatif dışlayıcılıklardan uzaklaştırmaktadır. Ortaya çıkan yeni mukayeseci durum, kendine daha berrak, daha antropolojik ve daha meydan okuyucu bir tarzda yeni bir konum belirlemektedir. Bu bakımdan yeni mukayesecilik anlayışına göre her cemiyet – dolayısıyla her yerel kültür- sadece kendi için yaygın ve ortak olabilen bir genelleme prensibi üretebilmektedir. Buna toplumun “ortak faktörleri veya ortak kanaatleri” denebilir. Yeni mukayesecilere göre günümüzde asıl bu ortak yönler ortaya çıkarılmalı ve mukayese edilmelidir.⁴

Yeni mukayeseciliği benimseyerek eleştirel din bilimi formuna dönüşen dinler tarihi, aktif iletkenliğe dayalı dönüştürücü metodolojilere sahip olarak ona meydan okuyacak her türlü düzen koruyucu veya baskıcı düzenleme prensiplerine karşı durarak dini dünya görüşlerinin yerelliği ve çok sesliliği esas alan vurgularıyla olumlu anlamda her türlü dini sistemi kendi bütünlüğü içinde ve birbirleriyle kıyaslayarak analiz etmeyi çağa uygun en doğru yaklaşım görmektedir⁵. Bu amaçla dinler tarihi, ironiyi açık, dinin kutsallıkları dahil her fenomeni güncelleyerek dönüştürücü, düalist tavırlarla donanarak hem “dışardan” inkarları ve ret anlayışlarını hem de “içerden” normatiflikleri yansıtıcı ve dini koruyucu nitelikte olumlu yanıtları “bir bütün” olarak her yönden incelemek niyetindedir.⁶

2. SACRUM POST-HUMANUM: DİNE DAVETİN İÇERİĞİNİ ETKİLEYEN İLERİ SEKÜLER İÇKİNLİK VE AŞKİNLIKLA ÖRÜLÜ MANEVİYAT ALANLARI, MONOTEİST TANRI TİPOLOJİLERİ

Geleneksel dinler tarihi kutsal kategorik tanımlarında “kutsal”, Friedrich Schleiermacher’ın “doğüstüne karşı beşerin mutlak bağımlılık duygusu” anlayışına atıfla Rudolf Otto tarafından geliştirilen “tamamen başka olana yönelik rasyonel boyutlarıyla korku, titreme ve büyülenme olarak ortak bir şekilde ortaya çıkan beşerin bilişsel dini tecrübesi” olarak tanımlanmaktaydı. Böylece ürkütücü, rasyonel olmayan dini

4 Robert A. Segal, “Classification and Comparison in the Study of Religion: The Work of Jonathan Z. Smith Reviewed Work(s): *Relating Religion: Essays in the Study of Religion* by Jonathan Z. Smith”, *Journal of the American Academy of Religion* 73/4 (December 2005), 1181-1183.

5 Kimberly C. Patton- Benjamin C. Ray, “Introduction”, *A Magic Still Dwells- Comparative Religion in the Postmodern Age* ed. Kimberly C. Patton- Benjamin C. Ray (Los Angeles- London: Berkeley, 2000), 1-2.

6 Naomi Schor, “Fetishism and Its Ironies”, *Fetishism as Cultural Discourse* ed. Emily Apter – William Pletz (New York: Cornell Up, 1993), 97.

tecrübe boyutlarına vurgu yapan Otto'dan farklı olarak Mircea Eliade kutsal-profan ayırımına ve kutsalın tecelli türlerine (hiyerofanilerine) örneklerle işaret etmektedir.⁷

Geleneksel ve alışıldık inançların verdiği ve Otto'nun tanımlayabildiği kadarıyla kutsalın huşu verici sübjektif tecrübeleri ve Eliade'nin onu profandan ayırıştırıran yönlerine vurguları yerine postmodern çağda (yani Post-Eliade döneminde) daha görünür, çoklu-objektiflik içinde ve daha tekno-dijital ve doğadaki tüm mevcut varlıkların her birinin özellikle de doğal karakteristikleriyle görsel, metne bağlı hatta bilim kurguyu merkeze alan, aşkına yönelik karmaşık beşeri duyguların, eklemelerin hatta yeni şeylerin konulduğu, dini tecrübelerin yoğun yaşandığı, aşırı görsel, sanal ve kurgusal (fantastik) bir postmodern kutsallığa dönüştürülme süreçleri yaşanmaktadır.⁸ Bu süreçlerde her şeyi küçümseyici postmodern insanın özgün olarak mükemmelliği arayıp bulduğu özlerindeki derin anlamlarını ve çoklu değerlerin bile popüler kültürlerdeki ürkütücü, büyüleyici, korkutucu ve hayran bırakıcı unsurların haz vericilikle birleşip eklenilerek aşırı gerçek üstü (hiper-real) ve hiçbir teolojik sınırları olmayan bir formda yeniden yaratımları söz konusudur.

Geleneksel dinlerdeki kutsallık ve aşkınlık, doğaüstü alem ve varlıkları tecrübe etmek ve nihayetinde onlara dair gizemlere bizzat erişimle yakından ilişkiliydi. Postmodern aşkınlık duygusu ise artık aktüel bilim ve doğa algısı sayesinde bilhassa insandaki içkinliğe yerleşen her türlü doğaüstülüğü veya doğa dışı olmayı açık bir dille reddetmektedir. Seküler olan her şeyin kutsallaştırılma sürecine sokulduğu postmodern aşkınlık, görülebilen ve fiziksel bir alan içinde ve evrimci bir bağlamda değer kazanarak maddi alemin sıradan güçlerinin ötesine ancak yine insana benzeyen, insanın sevdiği, insani olabilen ama ondan çok daha güçlü yeni aygıtlarla nüfuz edilebileceğine veya gidilebileceğine inanılmaktadır. En kısa ifadeyle form değiştirici bir karakterdeki postmodern maneviyat, aşkınlığı anlamlandırırken bu aşkınlık ise fiziksel açıdan görünür şekilleriyle mimaride, sanatta, kültürel etkinliklerde, teknolojik yeniliklerde, beşeri mizaç ve ruhsal ifadelerde kendi anlamlarını çok boyutlu ve interaktif bir şekilde kazanmaktadır.⁹

Teist anlayışlar açısından düşündüğümüzde postmodern kutsalın en büyük yansımaları olarak genelde anlamda *postmodern monoteizm diyeceğimiz* ve “Geleceğin

7 Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri* (İstanbul: İz Yayıncılık: 2007), 231- 255.

8 Em McAvan, “Postmodern Sacred”, *Journal of Religion and Popular Culture*, 22/1 (Spring 2010), 1-20.

9 Raymond Kurzweil, *The Singularity is Near*, (New York: Viking, 2005), 60 ve 388; Bradley B. Onishi, *The Sacrality of the Secular: Postmodern Philosophy of Religion*, (New York: Colombia University Press, 2018), 1-23.

Tanrısı” veya “Yarının Tanrısı” gibi sıfatlara sahip olup çok kültürlü asimetrik çoğulculuk perspektiflerine, üretmeden tüketen yeni toplum anlayışlarına dayanan, oldukça muğlak ve esnek yapıdaki dünya görüşleri/ hayat tarzlarına dayanan Tanrı tipolojileridir. Bu postmodern monoteizm, bizzat kaynak olarak beslendiği, uyuşmadığında itiraz ettiği ve meydan okuduğunda yıkmak istediği klasik (modern-öncesi) ve modern monoteizmlerden farklıdır.

Antik veya kasık monoteizm, eski çağlardan beri birbirleriyle ardışıklık ve yakın ilişkiler içindeki akraba toplulukların Tanrı merkezli bir evren, insan merkezli bir dünya görüşüyle şekillenen ve karşı çıktığı ve içeriğini aldığı klasik pagan inançlarla sürekli kavgalı olan bir monoteizm türü olarak epistemolojik açıdan vahiy, ilahi sezgi veya ilham ile hareket eden peygamberler tarafından tebliğ edilmektedir.¹⁰

Modern monoteizm ise beslendiği klasik monoteizm ile bizzat mücadele eden ardışıl süreçler içinde öncelikle Aydınlanmacı, rasyonalist insan anlayışına ve evren dahil tüm doğaya büyük önem veren deist bir bakışla beslenen “hemen” ve “şimdi” kelimelerine özel önem verdiği iddiasındaki bir tipolojidir. Bu monoteizm, doğal Tanrı-doğal insan ve doğal insan- doğa dikotomileriyle büyüyerek klasik monoteizmden büyük kopuşlar yaşamıştır. Zaman içinde insan-doğa ilişkisinde bilhassa şüphecî bir tarzda ilerleyen mutlak bilim peşindeki Dekartçı *cogito* ile gittikçe güçlenerek kendine özel otorite alanı belirleyen ateist insanın mutlak hakimiyetine sebep olan Aydınlanmacı ateizmin hemen yanında yine aydınlanmadan beslenen modern deist bir monoteizm tipolojisi kendini izhar ederek klasik kurum ve yapıları modernize etmek niyetindeydi. Bu tavırların sonucu oluşan sekülerleşme sürecinde modern monoteizm fikri, son dönemlerde yeniden eleştirilip sorgulanmaya başlanmış ve bilhassa olgunlaştırılan ve totaliter bir güce dönüştürülen “modern evrensel akıl” kavramına ciddi eleştiriler getiren ileri ve yeni bir monoteizm tipi postmodern dönemde geliştirmektedir.¹¹

Böylece modern monoteizm tipolojisinden doğan *Postmodern monoteizm anlayışları* ise öncelikle her türlü kesinlikten uzak, mutlak doğrulamalar yerine yanlışlanabilir sağlamalar yapabilen, eldeki bilimsel bilginin tek bilgi kaynağı olmasına itiraz eden, seçici/eklektik tarzda diğer inançlarla iç içe hatta senkretik uzlaşıdan yana olan, hakikati tek parça düşünmeyip onu parçalayan, bilgi felsefesinde nispiyet anlayışının hakimiyetinde çatışma yerine örtüştürücü (dikotomik) doğaları öne çıkarmaktadır. Söz gelişi postmodern filozof Jacques Derrida, Tanrı kavramının, aktarılamayan,

10 Mustafa Alıcı, *Evrimsel Politeizm- Devrimci Monoteizm*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 333-388.

11 Mustafa Tekin, “Postmodern Tanrı”, *Bir Dünya Tanrı* ed. Mustafa Tekin, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 544-551.

temsili mümkün olmayan, tam anlamı verilemeyen, fiziksel açıdan varlığı olmayan bu yüzden de yapı-söküme maruz kalamayan bir doğada olduğunu iddia etmektedir.¹²

Klasik monoteizmdeki Tanrı fikrinin yetkin, etkin ve merkezi rolünün kaybolduğu, buna karşın insanın “ya hep” “ya hiç” olarak aşırı uçlarda gezindiği bir zihinsel otorite aygıtlarıyla donanan paradigmatic değişimler vasıtasıyla postmodern monoteizm, aslında neo-teizm dahil tüm yeni tanrı tipolojilerinin geleceğini de belirleyecek güçtedir. Objektif gerçekliğin reddedildiği, mutlaklığı ve kesinliği olmayan bunun yerine yüksek ihtimalli, soyut ve septik kuramsal aygıtların öne çıktığı bir ortamda postmodern monoteizm, klasik monoteist dinlerin, “Tanrı”, “insan” ve “alem” üçlemeleri hakkındaki tüm bilinen hakikatlerin, bütün insanları kapsayan mutlak hakikatler olamayacağından hareket etmektedir. Postmodern teolojiler, önceki her monoteist söylem ve tecrübeyi birer sorun hâline getirmekte, klasik dinlerin evrensellik ve bütünlük iddialarını reddetmekte neticede çoklu kültürel, anti-siyasal reaksiyonlara bağlı ve a-sosyolojik çoğulculuk fikirlerini boyutlandırarak genişletmek istemektedir. Bu hâliyle postmodern monoteizme göre toplumsal açıdan eski monoteist Tanrı fikirleri, artık adil, uygar, mutlu ve yeni bir dünya yaratamadığından “Yarının Tanrısı” denebilecek “Postmodern Tanrıya” ihtiyaç duyulmaktadır. Yine klasik monoteizm fikrindeki emredici Tanrı- itaat edici insan arasındaki hiyerarşiye dayalı yakın ilişki yerine Tanrı’yı her an bireysel tecrübeleriyle ifşa edebilen yegane canlı olan insanın, her canı istediğinde Tanrısı ile konuşabildiği, O’nu kendine göre tecrübe edebildiği ve hatta O’nunla bütünleşip daha merkezi ve gerçek varlığa bürünebileceği bir anlayışa doğru meyletmektedir.¹³

Neticede postmodern dönemde hem aşkınlığı hem de içkinliği aynı anda barındıran Tanrı, yeni maneviyat dünyasında “birincil kelime” olmayı korumaktadır. Ancak neo-pagan çağ olarak da bilinen bu çağın monoteizm tipolojileri bile “paramparça”, “öznel” ve “en detaylı olduğunda” bile muğlak formlarda seçici, (eklektik) ve bağdaştırıcı (senkretik) bir anlayışla çoklu- tektanrıcılık (poli-monoteizmler) şeklindedir. Bu bakımdan postmodern monoteizm, artık zatı olan tektanrıcılıktan zatı olmayanına kadar yayılan geniş bir yelpazede dağınıklık ve çeşitlilik içinde sırasıyla “neo-teist”, “transhümanist”, “yeni maneviyatçı”, “yeni çağcı” ve “neo- agnostik” tektanrıcılık tipolojileri gibi en az politeizm kadar pek çok alt türlere ayrılmaktadır.

a. Neo- Teist Monoteizm Tipolojisi

Klasik teist dinlerin savunduğu anlamda aşkın ve yaratıcı bir varlığın mevcudiyetini benimseyen Tanrı tasavvuru olarak klasik teizm iki önemli fenomenolojik safhada

12 Jean-Luc Marion, *God Without Being* (Chicago: Chicago University Press, 1991), 35.

13 Mustafa Tekin, “Postmodern Tanrı”, *Bir Dünya Tanrı* ed. Mustafa Tekin, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 567-568.

gelişmişti; aa.) Pratiğin teorinin önünde olduğu, bu yüzden ahlakın mutlak anlamda inancı belirlediği ve neticede Tanrı ile özdeş kılınan Hakikat fikrinin beşeri gerçeklik söylemlerini beslediği, beşer söylemlerinin ise ihlaslı orta yol öğretilere [*doxa*] veya kanaatlere bürünüp ihlaslı pratikler olarak yaşandığı “peygamberane monoteizm”. bb.) Peygamberlerin bizzat yaşayıp acısını çekip öğrettiği bu monoteizmi, alimleri veya ruhbanları tarafından dogmatik bir potada kalıplara dökerek ilmi/felsefi söylemler ve teorik inanç esaslar hâline dönüştürüp daha fazla antropomorfik karakterlerle teizmi izah ederken insanı özellikle ruhbanları ise tam tersine daha fazla teolojikleştirip metafizikselleştiren “geleneksel teolojik teizm”.¹⁴

Bu iki safhanın sonucu olarak postmodern/yeniçağın şekillendirdiği neo-teizm ise daha çok eleştirel, çok parçalı ve alabildiğine öznel değerleri ve anti-rasyonel kişisel ahlaki yargıları önemseyen anlamların yitirilmemesine odaklıdır. Bu bakımdan neo-teist monoteizm, “yeni klasiğin teizmi” olup olumlu anlamda var olanın derin anlamlarını parçalar hâline getirdiğinden sınırsız hâle gelen teolojik bir hakikat, insan üzerinde hakimiyet kurabilecek ve onun kişisel dünyasını mükemmel bir şekilde inşa edecek güçtedir. “Açık teizm” de denen ve “kendisine ait dünyanın” sadece gerçek ve anlamlı bir yaşam alanı olabileceğini anlatan bu neo-teizm tipolojisi, en iyimser hâliyle “bir tanrının olmadığı dünyanın anlamsızlığına nedenleriyle beraber güçlü vurgular yapmaktadır”. Neo-teizm aynı zamanda “bir süreç teolojisi” olarak Tanrı’nın zatının “değişebilen” ve “doğasının da akışkan olduğunu hatta ilahi zihnin dindar insanına bağlı olarak farklılaşabilen bir karakterde olabileceğini iddia etmektedir. Neo-teizm, klasik olan kadar Tanrı’nın Sonsuz Kadir ve Sonsuz Alim olduğunu söylemesine rağmen fiziksel alemde O’nun değişebilir bir doğaya sahip olmasını savunup geleceğe dair mutlak bilgi sahibi oluşuna ciddi itirazlar yöneltirken daha derinden Tanrı’nın beşer üzerindeki mutlak kudretine inanmayıp O’nun daha çok mahalli veya öznel anlamlar alabileceğine dair kesin uyarıcı iddialar ileri sürmektedir.¹⁵

b. Yeni Maneviyatçı Tanrı Tipolojisi

Yeni dini hareketlerin çağı olan postmodern dönem, aynı zamanda gelecek geleneksel dinle beraber geleneksel dindar tipinin de düşüşünü hızlandırmakta ve gelecek de büyük olasılıkla ortadan kalmasını yol açacaktır. Çünkü geleceğin inançlarının temel misyonlarından birini, her türlü modern mensubiyet alışkanlığından uzak, insan benliğini, zihin-madde, süje-obje, birey-doğa düalizmini öne çıkaran geleneğin gücünden arındırıcı, daha geniş odaklı, daha açık fikirli ve sonsuzluk hissi veren bir özgürlük

14 Süleyman Gümüş, “Teist Tanrı”, *Bir Dünya Tanrı* ed. Mustafa Tekin, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 368-370.

15 Gümüş, “Teist Tanrı”, 369-388.

fikrine meyilli ama “daha ezoterik temelli” argümanlar geliştirmek oluşturmaktadır. Bu formuyla yeniçağın misyonu daha çok teorik fizik ve biyolojik aygıtlardan beslenen “doğanın anti-mekanik çağrısına” beşeri cevaplar şeklinde olacağından insana ait hiçbir olguyu birbirinden ayırtırmayan parçalı ama bütün olarak değerlendiren maneviyatçı bakış açıları şeklindedir.

Postmodern bir inanç formu olarak yeni maneviyatçılık karakteristik olarak birinci olarak davetin muhatabı açısından diğer dinlerin varlığını tümünden reddeden her türlü dışlayıcılıktan uzak bir inanç olup aksine daha uzlaşıcı olmaya yönelmekte veya neticede tek bir dine güvenmek yerine daha karma ve sentetik form kazanmış olarak iman türü olarak daha çok değişik dünya dinlerinin yerel kaynaklarına dayanarak “kültürlerarası bir dünya görüşü” meydana getirmek istemektedir. İkincisi postmodern karakterde olmasına rağmen ne-teistik monoteizmden farklı olarak yeni maneviyatçılık, her türlü dogmatik yapının varlığından tamamen uzaklaşıp farklı deneyimlere ilgi duymak suretiyle klasik dinlerin mutlak gerçek olamayacağı şeklindeki neticeye ulaşmaktadır. Üçüncüsü bu inanç formu, diğerlerinden farklı olarak klasik dini cemaat yerine kolektif oluştan kişisel dindarlığa dönüşümün sonucu daha fazla şifa ve esenlik verici, sevgi, hümanist değerler odaklı ve insanlarla daha etkin anlamlı ilişkilere girmek gibi bireysel faaliyet ya da uygulamaları gittikçe daha fazla güçlendirmek istemektedir. Dördüncüsü, yeni maneviyatçılık, klasik dinlerin hiyerarşiye dayalı geleneksel yapıları yerine daha eşitlikçi bir yaşam görünümüne doğru yönelip gittikçe daha sınırları muğlak yapılarından hoşlanmaktadır. Beşincisi bu inanç türü, ürkütücü ölümden sonraki müjdeli veya korkutucu yaşam seçenekleri, cennet –cehennem yerine bu dünyaya yönelmekte ve daha canlı, renkli ve dinamik hayata odaklanmaktadır. Neticede yeni maneviyatçılık, Tanrı'nın insanda ve bu dünyada yerleşik içkinliğini kabul edilirken öte alemdeki sonsuz ceza olarak cehennem inancı ve ödül alanı olarak cennet dışlamaktadır.¹⁶

c. Neo-Agnostik Monoteizm

Huxley'ci bir perspektifle Tanrı hakkında doğru veya yanlış gibi kanaat ile varlığı veya yokluğunu dair herhangi bir görüş bildirmeyen klasik *agnostisizm*, bir sonuç değil arayış içindekilerin tavrı olarak tanrıya inanan (teist) ile inanmayan (ateist) arasında orta yoldaki bilinemezci olanı işaretlemekteydi. Bu bakımdan *agnostik bir dindar, hiçbir şeyin bilinmediği veya Tanrı'nın varlığı başta olmak üzere maddi olmayan metafizik hiçbir şeyin asla bilinmeyeceği* inancını sahiplenmiş kişidir. Postmodern dönemde neo agnostisizm ise ister ateist, ister politeist ister monoteist olsun çoğu dindar dünyaya toplumlarını ve sosyo-politik kurumlarını taramak eğilimindedir. Söz gelişi dinlere

16 Mustafa Alıcı, “Dindar Değil Maneviyatçım: Postmodern Din Bilimlerinde Dindarlık- Maneviyat Tartışmaları” *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6(16), 16-17.

incelemede tutulan bu yeni yöntemsel yaklaşım, içerdiği bilişsel ve rasyonel aygıtlar sayesinde dindarların psikolojik, sosyolojik, politik, felsefi ve fideist deneyimlerini anlamak üzere “tarafsız bir veri sağlayıcı yaklaşım” olarak kullanılmaktadır.¹⁷

Günümüz din bilimine göre yeni agnostisizm türleri de vardır. Söz gelişi *kamusal agnostisizm* kamusal alanda agnostik davranma gereğinin dinsel ve tanrısal inanç veya inançsızlıkla ilişkisi enine boyuna irdelemekte olup o, küresel kapitalizm, küreselleşme ve bireyselleşme kavramları ile dinamik bir ilişki içindedir. Zira seküler büyük ekonomik güçler, insanların agnostik olmasını kendi çoklu çıkarları için daha uygun bulmaktadırlar. Bunun yanında *politik agnostisizm* ise özellikle 2000 sonrası oluşan inanç haritalarında, bir zihniyet, anlayış veya yöntem olarak genel anlamda insan hakları, sivil haklar, yönetimler, yetkiler ve sınırlar, laiklik, dini özgürlükler gibi yaygın dinamik kavramları etkilemektedir.¹⁸

3. Postmodern Mekan Teorileri ve Mabetlerin Çok Boyutlu Anlam Dünyalarına Katkıları

Modern dönemde dinî inançların kutsal mekanlarının tasdik edilme duygusu ve onun tekrar canlandırılma arzusu klasik dönemden farkı olarak ortaya çıkarmıştır. Modern anlayışta dil, din ve kültür gibi olgular bu mekan anlayışında benlik ve birlik gibi beşer duygularıyla karıştırılarak yeniden şekillendirmek ve kültürel unsurlarla karılan dini ritüel hâline getirilmek istenmiştir. Nitekim modern dönemde seküler veya kutsal olsun bir mekan algısı, belli bir topluma ait olan amaçlar çerçevesinde evrensel veya bütüncül geleneklerin teolojik değerleriyle biçimlendirilirken postmodern dönemde kutsal veya seküler mekânlar, toplumsal amaçlardan öncelikle uzak, zaman dışı veya tamamen kendi içinde, yargılardan bağımsız¹⁹ onu bütün olarak görmemizi sağlayan mantıksal temellerin ortadan kalktığı, her türlü sınırlayıcı bağdan radikal olarak koparılmış hatta sosyo-kültürel değerleri parçalanmış ve özellikle öznel metafiziğini kendi içeriğine borçlu olan alanlar olarak algılanmaktadır.²⁰

17 Duygu Mete, “Din Bilimcisi Ne Kadar Agnostiktir? Çağdaş Din Bilimlerinde Agnostisizm Sorunu” *Kesit Akademi Dergisi*, 14/4 (2018), 396- 409.

18 Muhammed Özdemir, “Agnostik Tanrı”, *Bir Dünya Tanrı* ed. Mustafa Tekin, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 435-466.

19 David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul 2019, s. 85.

20 Elif Karakurt, Kentsel Mekanı Düzenleme Önerileri: Modern Kent Planlama Anlayışı Ve Postmodern Kent Planlama Anlayışı, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 26, Ocak – Haziran 2006, s. 15.

Dinler tarihine göre eskisinden daha güçlü bir şekilde günümüzde insanlar her mekânı aynı değerle görmemektedir. Özellikle dünyevi, din dışı ve basitlikler içeren (yani profan) alanla kesin çizgilerle ayrılan kutsal alanın farkında olan çağdaş bireyler, özel anlar yaşadıkları belli bazı alanlara “ayrıcalık” ve “önem” yüklemekte ve hatta en azından yaşamış oldukları, etkili bellekleriyle onları kutsallaştırdıkları bilinmektedir. Böylece postmodern dindar birey, her zamankinden daha fazla arzuladığı öznel hedefi olan alabildiğine tanrısal, metafizik ve mukaddes bir dünyada yaşamak ve sonrasında Tanrı’nın evine benzetilmesini istediği mabetleri çok özel ve öznel bir mekan olarak görmek ve onun inşa ettiği “ilahi bir dünyada yaşamak istemektedir.”²¹

Bu yönde Huizinga, Foucault ve Derrida gibi filozofların ortaya koydukları postmodern teoriler kimilerine göre günümüz insanına ait daha güçlü bir şekilde anlam ve kimlik ilişkilerini belirleyen beşeri özelliklere daha fazla önem veren ve insan ruhunu merkezileştiren özel bir mekâna aidiyet duygusunu daha yakından hissetmeyi ve tecrübe etmeyi öne çıkaran anlayışlardır.

a. Huizinga’nın Oyun İnsanı (Homo Ludens) Teorisi ve Kutsal Mekânların Anlam Dünyasına Katkıları

Postmodern kutsal mekan algısına tanımlayıcı anlam verebilen önemli teorilerden biri Hollandalı filozof Johan Huizinga(1872-1945)’ya aittir. O, ölümünden sonra (1950 yılında) yayımlanan *Homo Ludens: A Study of The Play Element in Culture* isimli eserinde dini ve seküler hayatın temel anlamlandırma aygıtlardan biri olarak oyun ve eğlenceyi öne çıkarmaktadır. Huizinga’ya göre oyun kavramı, “özgür olarak kabul edilen, ama tamamen emredici ve mutlak bağlayıcılığı olan kurallara uygun olarak belirlenmiş özel zaman ve mekân sınırları içinde gerçekleştirilen, bir amacı olan, gerilim ve sevinç duygusu ile alışılmış yaşamdan başka türlü olmak üzere bilinçli ama spontane, iradi ama eğlenceli bir eylem olarak beceri, çift kutuplu sosyal hayat ortaklığı ve dayanışması içinde fiziksel idmanlarla güç, zekâ ve şans gösterileriyle belirgin hâle gelip icra edilen beşerin en temel olgularından biridir.”²²

Mabet-irşat örtüştürücü ilişkiler bağlamında Homo Ludens teorisinin önemli katkılarını şöyle özetleyebiliriz; a.) Öncelikle Huizinga’ya göre oyun, maddi olmayan alana ait olduğu için ancak manevi nitelikte yani ruhsal ve irrasyonel karakterde ama karmaşık sosyal işlevleri olan önemli bir etkinlik biçimidir. b.) Bu açıdan oyun, sadece eğlendirici, zevk verici ve gönüllü bir etkinlik değil aynı zamanda maddi olandan zihinsel olana, gerçek olandan hayali olana dünyevi olandan metafizik olana kolayca geçiş

21 Eliade, *Kutsal ve Din Dışı* çev. Ali Berkay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 4 ve 46.

22 Johan Huizinga, *Homo Ludens: A Study of the Play Element in Culture* (Boston, 1950), 50 ve 197.

hareketliği sağlayan bir araç rolündedir. c.) Buna bağlı olarak metafizik aleme bilhassa kutsallıklara doğru boyutlanarak genişleyen oyunun anlam içeriği, somuttan soyuta yani spekülatif dil, şaka, ironik ciddiyet ve inanani için gerçek olan mitsel/ hayali karakterdeki mitolojiye kadar renkli ve zengindir. d.) Oyun, bilişsel ve ahlaki alandan ziyade estetik alana çok daha yakındır. Ancak buna rağmen oyun hiçbir şekilde estetikle eş anlamlı değildir. Aksine oyundan çıkan öge kültür ve kültürel değerlerdir. Bu anlamıyla oyunun doğası gereği diğer sosyal oluşumlarla birleştiğinde dini, kültürel, ahlaki, adli ve estetik yönleri bulunmaktadır. e.) Huizinga, oyun türleri ile mabetlerde icra edilen dini ibadet biçimlerinin fenomenolojik benzerlik temellinde aralarında çok boyutlu derin bağlar bulunduğunu açıklamaktadır. Buna göre aslında mabette ibadet eden topluluklar, kendine özgü dünyalarının esenliğini güvenceye alma imkanı veren ritüelleri (söz gelişi ayin, adama, bağış, tövbe gibi törenleri) kelimenin gerçek anlamıyla basit birer oyun formunda ifa, icra ve ikmal etmektedirler.²³ f.) Dahası Huizinga, oyunda olduğu gibi dini ritüellerin de kendi tanımının tüm biçimsel özelliklerini yansıtarak gösterdiğini, kutsalın dini törenin gerçekleştiği dünyayla ve sıradan yaşamdan ayrıştırılarak sınırlandırıldığını ve ayrılmış kapalı alana dönüştürüldüğü bu kapalı mekânda, belli biçimlerle insanların belirli bir süre boyunca sembolik bazı eylemlerle aşkın gerçeklikleri birtakım temsillerle yeniden yaşayıp canlandırdığını iddia etmektedir.²⁴ g.) Nitekim oyun sahası, masası, sahnesi varsa perdesi veyahut diğer tapınak ve türbeye ait asli unsurların tamamı biçim ve işlev açısından oyun alanlarına katkı sağlamakta olup sanki oyun için tahsis edilmiş, ayrılmış, çevresine parmaklık çekilmiş, kutsallaştırılmış ve kendi sınırları içinde özel kurallara tabi kılınmış yerlere dönüştürülmüştür. h.) Ancak Huizinga bilhassa tanrının evinde oyun zamanlarındaki hoş vakit geçirilme ve eğlence durumlarını irdelerken bilinen fiziksel dünyanın ortasında, ritüel, yakarış, adama gibi belirli eylemlerin gerçekleştirilmesi amacıyla mabetlerin “geçici dünyalar” olarak tasarlandıklarını ifade etmektedir. i.) Huizinga gerçek ve kendiliğinden gelişen oyunlardaki beşeri tavırların, kutsal eylemler için de aynen geçerli olmak üzere resmiyet ve ciddiyet barındırabildiğini ifade etmektedir.²⁵ l.) Son tahlilde *Homo Ludens* teorisini bağlamında mabet-irşat ilişkisinde teolojik bir yaratıcılık, canlı bir ritüel perspektifi ve oyun alanına dönüşen mabet algılarıyla yakınlaşma peşindeki postmodern insanın kendi Tanrı anlayışı da *Deus ludens* (*Oyun Tanrısı*) karakterine bürünebilecektir.

b. Michel Foucault’un Heterotopia Teorisi ve Kutsal Mekânın Anlam Dünyasına Katkıları

23 Huizinga, *Homo Ludens*, 21 ve 39.

24 Robert Anchor, “History And Play”, *History and Theory*, (1978), 79.

25 Huizinga, *Homo Ludens*, 27- 38.

Çağdaş Fransız postmodern filozof Michel Foucault (fuko), antik çağın dünyevi mekan anlayışında kozmolojik katmanlar hâlindeki *göksel ve süper göksel mekanlar* bulunduğunu bu olağanüstü mekânlarda, zorla yerleştirilen eşyalar olduğu gibi doğal unsurlarında bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre bu mekan algısında ortaçağ *yerelleşme mekan anlayışı* etkili olmuş olabilir.²⁶

Michel Foucault'a göre XVII. yüzyıldan itibaren ortaçağın yerelleşme formundaki mekan algısının yerini aydınlanma çağı ve sonrasındaki coğrafi keşifler sebebiyle uzama ve *genişleme mekan* perspektifi almıştır. Günümüzde ise artık "tutarlı ve düzenleyici anlamında "sistematize olmuş yerleşmeli mekanlaşma" hakimdir. Burada sistematize terimi biçimsel anlamda ağaçlar, dizili eşyalar ve sosyal ve kültürel ağlarla tanımlanabilen temel disipline edici noktalar ile hesaplayıcı sonuçlar, trafik işaretleri, iletişim araçlarının sesleri, konum belirleyiciler ve zamana değil mekana bağlı kaygıları giderici şeyler gibi yardımcı unsurları yoluyla dinamik ve interaktif ilişkilerle belirlenen ve düzen kalıplarıyla kolayca tanımlanan anlayış gelişmiştir. Foucault'a göre kutsal mekanlar bağlamında artık kozmik kutsal düzen ve çağdaş düzenleyici mekân algısı arasında birbiriyle uyumlu birlikteliğin olması gerekmektedir. Foucault postmodern düzenleyici mekan tipolojisinde "kamusal, özel, aile, sosyal, düzenleyici mekanların yanında "kültürel ve faydacı mekanlar", "zevk ve çalışma mekanları" gibi insan hayatını sistematize eden, onları yöneten veya hâlâ dokunulamayan ve kutsallığını devam ettiren karışıklıklar barındıran mekanlardan tipolojik açıdan bahsetmektedir.²⁷

Antik dönemin topos, polis ve ütopya gibi kavramlarını postmodern döneme uyarlayan bir filozof olarak Foucault'a göre fenomenolojinin mekan tanımları bize homojen ve boş olan değil heterojen niteliklerle doymuş, Bachelard'ın büyük katkı verdiği iç tecrübeleri artırıcı iç mekan ferahlığıyla, hayallerle zenginleşen, temel algılarla dolan düşünce ve tutkularla belirgin hâle gelip zenginleşen geniş "spektral bir aura/muhit" olarak mekanda yaşadığımızı göstermektedir. Foucault teori olarak inşa etmek istediği dış mekân kavramını, insanı yıpratıcı, tüketen, tarihin erozyonunun gerçekleştiği kendi içinde heterojen bir mekan olarak nitelendirmektedir.²⁸

Böylece Foucault, postmodern bir perspektifle mekânı "*ütopya mekanlar*" ve "*heterotopya mekanlar*" olmak üzere tipolojik olarak ikiye ayırmaktadır. Buna göre, ütopyalar, gerçek alan olmayan, toplumun gerçek mekânı ile doğrudan ya da ters analogi ilişkisi olan düzenlemeler olup mükemmelliğe getirilmiş veya tam tersi karşılığı

26 Michel Foucault, "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias", *Architecture/Mouvement/Continuite*, (1984), 1-2.

27 Foucault, *Of Other Spaces*, 1-2.

28 Foucault, "Of Other Spaces", 2-3.

olmayan gerçek dışı mekanlardır. *Heterotopya mekanlar* ise zamansal ve mekânsal farklılıklarıyla birlikte gerçek olmayan ütopya mekanların dışında da var olabilen “başka bir mekan” olarak tanımlamaktadır. Heterotopyalar, sakininin her şeyini yansıtıcı bir aynaya benzeyen, fiziksel, zihinsel zamana bağlı ve uzam açısından sanal ve hayali olmayan, “gerçek, yaşanabilir, güncel ve karşılığı olan mekanlardır. Ona göre özellikle ayna bir ütopyadır. Zira yeri olmayan, kendimi olmadığım yerde gördüğüm, yüzeyin ardında sanal olarak açılan gerçek dışı bir mekan olarak kendi görünürlüğümü bana veren, olmadığım yerde kendime bakmamı sağlayan bir gölge ütopyasıdır. Ama aynı zamanda heterotopyadır zira; gerçekten var olduğu ölçüde ve kişinin bulunduğu yerde bir tür geri dönüş etkisine sahip olan, kendisini orada gösteren hatta kişiyi bulunduğu yerde olmadığını keşfettirendir.”²⁹ Bu noktada Foucault’un bireysel öznellik anlayışında modernizmin savunduğu birlik, rasyonellik ve evrensellik ilkeleri yerine karmaşık çokluk, mit ve ihtimaliyet aygıtları gibi postmodern unsurlar çok etkilidir.³⁰

Michel Foucault, dış alem mekanı olarak heterotopyayı altı temel ilkeden yola çıkarak tanımlamaktadır.

a. *Her toplum için özgün, sabit özellikleri olan çok bileşenli heterotopya bir mekan anlayışı mevcuttur.* Foucault’a göre dünya üzerinde her insan topluluğu, her kültür özgün bir heterotopyadan oluşmakta farklı biçimlere bürünmekte ama tek, mutlak bir evrensel biçimi var etmeyebilmektedir. Bu anlamda özgün heterotopyaları “kriz heterotopyası” ve “sapma heterotopyası” olarak sınıflandıran Foucault, erken kültürel dönemde ilkel topluluklarda adet dönemindeki kadın, hamile kadın, ergenliğe ulaşmış çocuk, yaşlanmış insan gibi kriz anlarının belirlediği *kriz heterotopyası* artık yerini günümüzde sapma heterotopyasına bıraktığını açıklamaktadır. Zira ‘davranışı, ortalama ya da istenen norma göre sapkın olan insanların içine yerleştirildiği heterotopya olarak sapma türündeki bu mekanları, huzur evleri, psikiyatri klinikleri ve hapishaneler gibi yerler oluşturmaktadır.”³¹

b. *Her toplumun tarih boyunca somut olarak yaşanan, kesin ve iyi tanımlanmış, farklı sosyal fonksiyonlara sahip ve günümüzde mevcut olan, hiçbir zaman ortadan kalkmayacak aksine farklı formlarla şekillendirilecek pratik bir heterotopyası vardır.* Bu ikinci ilkeye mezarlıkları örnek veren Foucault, mezarlıkları sıradan kültürel mekanlara göre çok farklı bir yer görmekte; her ailenin mezarlıklarda ölmüş bir akrabası veya bir yakını olduğu için buraların kentin, toplumun, köyün tüm konumlarıyla yakından bağlantılı

29 Foucault, “Of Other Spaces”, 3.

30 John Blevins, “Different Subjects: Postmodern Selves in Psychology and Religion”, *Pastoral Psychol*, 57(2008), 25-40.

31 Foucault, “Of Other Spaces”, 3- 4.

olduğunu söz gelişi Batı'da XVIII. yüzyılın sonuna kadar memonto mori (ölümlü ve fani olman gerektiğini olduğunu hatırla) ilkesinden hareketle sonsuzlukla fani alemin iletişimini kuran tek bağlantı noktası olarak mezarlıkların şehrin tam kalbinde, Tanrı'nın gözü sayılan kutsal mabetlerin (kiliselerin) bahçesinde veya çok yakınında bulunduğunu açıklamaktadır. Ona göre mezarlıkların içinde de bir hiyerarşi mevcuttu ve bu hiyerarşiye göre bazı mezarlar çok basit iken bazıları ise mermer levhalı hatta heykelli, kült mekanlar (türbeler) şeklindeydi. Ona göre XIX. Yüzyıldan itibaren Batı'da mezarlıklar merkezi konumdan taşınarak uzaklara, görünmeyen yerlere mesela şehrin eteklerine kaydırılmaya başlanmıştı. Çünkü bu dönemde artık ölümlerin ve mezarlıkların insanlara hastalık bulaştırdığı ve ölüm yaydığı düşüncesi ortaya çıkmış ve bu düşünce mezarlıkları "kutsalın ve ölümsüzlüğün mekanı" olmaktan çıkarmış, öteki şehri, uzak mekanı yani bir başka boyutuyla "heterotopyayı" temsil eder hâle getirmiştir.³²

c. *Üçüncü ilke olarak heterotopya, cemiyet içinde birbiriyle bağdaşmayan, aksine çelişkili, farklı, uyumsuz bir çok alanları ve konumları karmaşık bir bütünlük içinde bir araya getirip tek bir gerçek mekana dönüştürebilme gücüne sahiptir.* Ona göre Batılı tiyatro, sinema alanları hatta Doğu kültürlerinde (mesela dünyanın dört parçasını temsil eden kutsal mekan görülen kadim pers gülistan bahçeleri ve Babil'in asma katlı bahçelerinde olduğu gibi) klasik dönemlerden beri çok derin anlamlar taşımaktadır. Ona göre çağdaş sinema mekanları veya kadim zamanların bahçeleri, dünyanın en küçük parçası olarak mutlu ve evrensel bir heterotopya oluşturarak "mekânsal bütünlüğünü" temsil etmektedir. Ona göre heterotopya olarak tiyatro, gerçek hayatın üç boyutluluğunun sahne sayesinde iki boyuta indirgenmesiyle meydana gelirken onun dev bir ekrana dönüşmesi ise sinemayı oluşturmaktadır. Son olarak bahçeler çelişkileri ve tezatlıkları homojenleştiren bir yapıya işaret etmekte ve dünyanın merkezindeki havuzun imlediği sonsuz yaşamın kaynağı olan su burada aşkın bir mertebede evrenin ve bilginin kökenini temsil etmektedir.³³

d. *"Heterokroni" denen ve heterotopyalarda çoğunlukla farklı boyutta parçacıklar hâlinde özgün zaman odaklanmaları bulunmaktadır.* Foucault, geleneksel zaman tabiriyle kastettiği tarihsel zaman anlayışından kopuk bir şekilde postmodern algıyla çoklu zaman dilimlerindeki birikmeleri, bölünmeleri ve farklılıklara ayrışmaları "heterokroni" adıyla belirlemektedir. Ona göre bu özelliğe sahip mekanlar yardımıyla çağımızdaki insanlar, kendilerini geleneksel, sıradan ve akıp giden zamanların toptan ihlali içinde bulmaktadırlar. Bu tür geçmiş zaman heterokronisine örnek olarak mezarlıkları gösteren Foucault, bireyin yaşamının yok olması, silinmesi açısından hem kaybolma hem

32 Foucault, "Of Other Spaces", 4-5.

33 Foucault, "Of Other Spaces", 6.

de sonsuzluk gibi zıt iki durumu simgeledikleri için mezarlıkları oldukça “heterokronik yerler” olarak kabul etmektedir. Son tahlilde Foucault, günümüzün dünyasındaki heterokronileri ise üçe ayırmaktadır; “sonsuz zamanı biriktiren müze ve kütüphaneler”, “geçici zamana bağlı kurulan panayırlar, sirkler, fuarlar ve festivaller gibi eğlence yerleri” ve son olarak ilk ikisinin sentezi olan tatil köyleridir.³⁴

e. *Heterotopyalar bazen herkese açık olmama tam ulaşılabilirlik ya da yalıtılmışlık açısından mekanların kendi içinde bir açılma ve kapanma sistemlerinin olmasıdır.* Beşinci ilkeye göre genellikle, hiçbir heterotopyaya bir kamusal alandaki gibi rahatlıkla giriş- çıkış yapılmaz. Dolayısıyla bu tip heterotopyalar birçok alt sınıfa ayrılmaktadır. Bunlar, “tamamen kapalı olan heterotopyalar (örneğin, kışla ve hapishaneler girişi zorunlu, ancak çıkışı izne bağlı olan mekanlar)”, “sınırlı giriş-çıkış yapılabilen, istendiğinde girildiği zannedilen mekanlar (örneğin Brezilya’nın büyük çiftliklerinde ve Güney Amerika’nın bazı yerlerinde bulunan konuk odaları) gösterilebilir.”³⁵

f. Altıncı ve son ilke olarak *Heterotopyaların diğer tüm mekanlarla ilişki içerisinde olmasıdır.* Yani, bir heterotopyanın dışında kalan mekanlar bağlamında da bir işlevi vardır. Bu işlev, iki aşırı uç kutup arasında ortaya çıkar; bir tarafta her gerçek mekan insan hayatının bölümlenmiş olduğu tüm alanları içinde daha da aldatıcı olduğu gibi ortaya koyan bir yanılsama alanı yaratırken diğer tarafta ise tam zıt olarak düzensiz, kötü inşa edilmiş, karmakarışık düzenlenmiş mekanlara karşı mükemmel, ideal, titiz ve sistematik, bambaşka olan bir başka gerçek mekan yaratmaktır. Foucault’ya göre bu tip mekanlara, yanılsama değil; ‘ödüllendirme heterotopyası’ denebilir. O, bu ilkeye örnek olarak da Amerika’da İngilizler tarafından kurulan Puritan mezheplerine ait kolonileri ve Güney Amerika’da bulunan idealize edilmiş gerçeklik olarak Yahudi Kolonilerini vermektedir.³⁶

Neticede Foucault, a) postmodern insanın dış güçleri olarak kitle iletişim araçları, kopya ve tekrar, kitle kültürü; postmodern insanın içkin özellikleri olarak tüketim alışkanlığı, ortak beğeni, heterojenlik şeklindeki özellikleri öne çıkarmaktadır. b) O, böylece özgün mekan algısıyla ortaya koymuştur ki modern insan ulusal bir kimlik kazanırken postmodern insan ise dijital, yıkıcı ve asimetrik alanda çoklu kültürel kimlikleri önem çıkarmaktadır. c) Foucault, kutsallık meselesi bağlamında mekanı irdelemekte; klasik bilgi anlayışında teorik olarak kutsallıktan kurtulan mekanın, aslında pratikte hâlâ kurtulamadığına dikkat çekmiş; özel mekân/kamusal mekân, aile mekânı/toplumsal mekân, kültürel mekân/yararlı mekân, boş vakit mekânı/çalışma mekânı gibi

34 Foucault, “Of Other Spaces”, 6-7.

35 Foucault, “Of Other Spaces”, 7-8.

36 Foucault, “Of Other Spaces”, 8-9.

dikotomik karşıtlıklar oluşturarak dokunulmazlığını hâlâ koruyan tüm bu mekanların hâlâ açıkça belli olmayan bir kutsallaştırmayla yönetildiğini belirtmiştir. d) O, mekan açısından bu kutsallaştırma sürecini iç ve dış mekan diye tasnif ederek mabetler gibi iç mekanları daha manevi tecrübelere ve batini yolculuklara müsait olan “oto-kontrol merkezli yerler” kabul ederken dış mekanları ise heterotopik bağlamda ilişkiler ağı içerisinde “uyumlu” ya da “uyumsuz yerler” olarak tanımlamıştır. e) Foucault, dış mekanların ise içinde yaşadığımız, bizi kendi dışımıza çeken, özellikle yaşamımızın, zamanımızın ve tarihimizin erozyona uğradığı mekân, bizi kemiren ve aşındıran bu mekân, heterojen bir mekânlar olduklarını belirtmiştir. f) Foucault, son olarak bireylerin ve şeylerin rastgele yerleştirildiği veya ıslıl ıslıl farklı renklerle boyalı bir boşluğun içinde yaşamadıklarını aksine birbirine asla indirenemeyen ve asla üst üste konamayan mevkilerde sosyo-kültürel açıdan ilişki ağları bütünlüğü içinde karmaşık bir düzende yaşamak istediklerini belirtmektedir.³⁷

c. Jacques Derrida’nın İltica ve Konukseverlik Teorisi ve Kutsal Mekanın Anlam Dünyasına Katkıları

Konukseverlik başlığı altında bir makale³⁸ kaleme alan Yahudi asıllı Fransız post-modern filozof Jacques Derrida (ö. 2004) burada günümüzde etkisini oldukça fazla hissettiren bir sorun olarak en olumsuz anlamda mülteci ve en olumlu anlamda konuksever oluş dikotomisinde kendi teorisini “postmodern antropoloji perspektifinde” inşa etmektedir.³⁹ Derrida, göç ederek başka yerlere giden mültecilerin yüksek refah seviyesinde yaşamaları, suçun engellenmesi, karmaşanın önüne geçilmesi için “*sığınma/iltica mekanlarına*” dönüşmüş yerler bilhassa şehirler hakkında postmodern bakış açılarının oluşturulması gerektiğini ifade etmektedir. Derrida, teorisini inşa ederken E. Levinas’ın konukseverlik düşüncesinden bilhassa “*beşeri iletişim dilinin özü dostluk ve konukseverliktir*” anlayışından derinden etkilenmiştir.⁴⁰

Derrida, konukseverliği “*misafire ismini sormadan ve ondan karşılık beklemeden hatta en ufak bir şart yerine getirmesine gerek duymadan kendisini ve tüm imkanlarını açarak ve ona evinde veya oraya aitmiş gibi hissettirerek ona eviyle birlikte adamak*”

37 Şeyma Nalan Ekice, “Heterotopyalar İçinde Bir Birey Nasıl Yaşayabilir?”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi -Özel Sayı*, (2019), 474.

38 Jacques Derrida, *Of Hospitality*, Anne Dufourmantelle invites Jacques Derrida to respond, trans. By Rachel Bowlby (Stanford: Stanford University Press, 2000).

39 Baran Yıldırım, Konukseverlik Etiğinin İlişkisel Analizi ve Hakikatler Etiği, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Yıl 11, S. 39, Temmuz 2021, s. 931.

40 Puspa Damai, *Messianic-City: Ruins, Refuge and Hospitality in Derrida*, Marshall University Marshall Digital Scholar, 2005, 68-94.

olarak tanımlamaktadır.⁴¹ Derrida'ya göre bir hak ve zorunluluk olarak konuk olma durumu, konuksever olan ev sahibinin otoritesine zarar vermeden konuk çizgisini aşmadan veya konukseverin sınırına girmeden ortaya çıkmalıdır. Akışkan bir interaktiflik içinde ev sahibi ise konuğunu ağırlarken onunla aynı otoriteye sahip bir kişi olarak özdeşlik yasasını koruyarak kalabilmelidir.⁴²

Derrida'nın konukseverlik teorisi, *kozmpolit durum ve kozmos ile de yakından ilintilidir. Kozmopolitlik, bir düşünce olarak küresel bir topluluk içinde yaşayan insanların olağan birliğini ifade etmektedir.* Ona göre dünya üzerinde herkesin ortak mülkiyete sahip olma hakkı olduğu için mülteci bir kişinin bile nerede olursa olsun kendisinin toplumda yer edinmesi gerekmektedir.⁴³ Dünya bir küreden ibaret olduğu için sonsuz alan söz konusu değildir. Bu yüzden hiçbir kimse dünya üzerinde diğerlerinden daha fazla yere sahip olduğunu iddia edemez ve insanlar birbirlerine tahammül etmelidir. Derrida'ya göre birbirinden uzak kıtalar bile sonunda kamu kanunlarıyla düzenlenen barışa dayalı, karşılıklı sıcak ilişkilere girebilir ve böylece insan ırkı kozmpolit bir anayasa ile yakınlaştıracaktır.⁴⁴

Yine Derrida, misafirin hoş bulduk demediği buna benzer şekilde ev sahibinin beklemediği hâlde hoş geldiniz diyebildiği mutlak bir konukseverlik durumunu anlatmaktadır, Burada Derrida, tipolojik bir paradoks olarak misafire yönelik hazırlık yapılan ve onun tarafından aşına olunan “davete dayalı konukseverlik” ile aşına olunmayan, hazırlık yapılmadan gerçekleştirilen ev sahibi açısından bilinmeyene, beklenmeyene ve istenmeyene hatta rahatsız edici olana karşı hoş davranmayı gerektiren “ziyarete dayalı konukseverliği” içerdiğini⁴⁵ açıklamaktadır. O, ayrıca bilim, politika, hukuk alanında, teknik alanda ve geleneksel ortamlarda yapılan resmi düzenlemelere sadık kalınarak *konuksever olunamayacağını* dile getirmektedir. Derrida, bu sürecin ön şartları olarak “insani haklar”, “hukuki kanunlar” ve “sosyo-ekonomik borçluluk” ile şekillenebilen *koşulsuz konukseverliliği* önemsemektedir.⁴⁶ Sığınma isteyen konuğunu misafir etme ev sahibine bir armağan olsa da sadece ev sahibinin kurallarını kabul ettiği takdirde konuk olarak kalması şartı taşıdığı için bu aslında koşullu bir ağırlamadır. Bu gerilimli

41 Kevin O’Gorman, Jacques Derrida’s Philosophy of Hospitality, The Hospitality Review, 2006, s. 50-57.

42 Gültekin, s. 17.

43 Jacques Derrida, *Of Hospitality Anne Dufourmantelle Invites Jacques Derrida To Respond*, trans. Rachel Bowlby, Standfor University Press, California 2000, 49.

44 Derrida, Hostipitality, s. 5.

45 İbrahim as. kavmun munkerun

46 Şevki Işıklı, İlticanın Yapısökümcü Felsefesi, s. 55-75.

süreç, koşulsuz konukseverliğe götüren sosyo-politik şartlarla ve ahlaki açıdan iyi işlenmiş kurallarla sağlıklı işlemediği taktirde endişe, düşmanlık, ilişkilerde felçlilik gibi aksi durumlarla imkansız konukseverliği yani konuksevmezliği doğurabilecektir.⁴⁷ Bunları aşmak için Derridacı teorisyenler, konukseverlik siyaseti olarak misafire doğru ve lehine olmak üzere sürekli genişleyen bir “hoşgeldiniz” eyleminin ev sahibinin güçlü bir söylem dili olması gerektiğinin altını çizmektedirler.⁴⁸

Neticede din bilimi perspektifinde dine davet-mabet bağlamında Derrida’nın teorisinden şu sonuçlara ulaşabiliriz. a) Bu teori, batının klasik misyonerliğinin ötekini medeni olmayan, gelişmemiş, ulaşılmamış, aydınlanmamış, karanlıktaki öteki insanlara yönelik acı verici, zorlayıcı, ideolojik ve hegemonyacı katkılarını ortadan kaldırıci mahiyettir. b) Derrida’nın bu konukseverlik teorisi ekonomik kaygıları öncelemeyen, iyiliği, sığınmayı ve dostluğu emredici yeni bir bakış açısıyla post-sömürgeci bir davet ve irşat teolojisine dönüşümcü katkı sağlamaktadır. c) Kozmopolitizm temelinde, ahlaki-ekonomik yükümlülüklerle ve sağlıklı benlik ve kimlik tanımlamaları ve kabul lenmeleriyle batıya ait kutsallık ve sonsuzluk kavramının muammaya dönüşen anlamlarını doğru bir dille düzeltici antropolojik bir bakışla diğer insanlara doğru genişletmektedir. d) Kutsal bir mekana girmek demek, Derrida teorisi bağlamında metafizik açıdan tanrısal alana sığınmak, geçici olarak onu işgal ederek ona iltica etmeyi somut olarak göstermek olduğundan dine daveti misafirperver bir dile dönüştürebilecektir. e) Din görevlisi, iletişim dili olarak koşulsuz konukseverlik teorisini benimsediğinde yabancı, eşitlik ilkesinde kendisi gibi olacak ve hoş karşılama terimleri ile onu evinde hissettirecek nazik, şiirsel ve estetik içeriklerle zengin bir soru- cevaplarla gelişen ortamda karşılıklı, değişim ekonomisine dayalı ve iyi niyetli antlaşmalarla süren bir anlayış ortaya çıkabilecektir. f) Derrida’nın teorisine göre buna karşılık dışardan gelen misafir, konukseverlik antlaşmasına göre Yahudi- Hristiyan teolojilerinde çerçevesi çizilen ve Greko-Romen medeniyetlerinde pratik olarak izleri sürülebilen sağlıklı öteki kriterlerine uygun davranabilmelidir. g) Derrida felsefesine göre konukseverlik, batılı misyoner zihin için ötekine yönelik basit bir insani ev sahipliği eyleminde gerçekleşmez aksine daha ötesinde konukseverlik bir iman izhar eylemi olduğundan Hristiyan bir ev sahibi için daha ötesinde konuk olarak Mesih’in evini beklenmedik bir sürpriz ziyareti kadar önemli bir armağan sayılabilmektedir.⁴⁹

47 Sezal Çınar Özkan, Levinas’ta Etik Sonsuzluk, Şiddet Ve Derrida, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2019, S. 28, s. 35-54.

48 John D. Caputo, *Deconstruction in a Nutshell: A Conversation with Jacques Derrida* (New York: Fordham University Press, 1997), 110.

49 Jacques Derrida, “Hospitality, Justice and Responsibility: A Dialogue with Jacques Derri-

4. Paradigmatik İrşat Dönüşümleri: Postmodern Eleştirel, Yapı Sökümcü, Özne Merkezli Yeni Davet Perspektifleri

Postmodern davet, yeni monoteist tipolojileriyle ruhani bir devrim olarak geleneksel dine bakışı değiştiren, buna karşın çağa uygun yeni sorunlar doğuran, yeni paradigmlar geliştiren, dinamik bir dini betimleme dilleri icat eden ve bilhassa metin - okuyucu özdeşleşliğini öne çıkaran hatta bilgi birikimli okuyucuyu merkeze alan öznel hermenötik yorumlamalar içeren söylem dilleri (jargonlar) üreten ve neticede yeni bir davet gündemi oluşturabilecek güçtedir.⁵⁰

Bilhassa postmodern teorileriyle klasik misyon, teoloji ve insan perspektiflerinde sorgulayıcı, eleştirel ve geleneği kesici değişimler yapmak istemektedir. Söz gelişi konuksever, oyun perspektifli teorileriyle postmodern irşat inşaları, bir sonsuzluk arayışı, imkansıza duyulan beşeri bir tutkuya dönüşürken dindarlaştırıcı sertliğini bırakan davetçinin muhatabını anlayıcı, esnek ve yumuşak bir dille iletişim kurmayı amaçlanmaktadır. Bu anlamda davet misyonuna bürünen bir din görevlisi, kendisini teslimiyet içinde daha edilgen bir konuma indirgemekte ve muhatabı tarafından sözü bölünbilmeyi göze alabilmektedir. Konukseverlik kavramıyla muhatabına yaklaşırken klasik dönemlerden miras aldığı, bilgi, teoloji, tecrübe ve uygulamalarda radikal değişiklik yapabilecek yapı-sökümlere gidebilmeli ve muamma olabilen bir muhatapla yüzleşmeye ve sınırları muğlak bir ilişkiye açık olduğunu aktif bir öznellik daima hazır olduğunu izhar edebilmelidir.⁵¹

Klasik olanın “eski” “saçma” ve “ahmakça” görüldüğü bu çağın ironi inanç haritasında çoğulcu yaşamlara ve aşkın nihai değerinin kendini kanıtlayan argüman kabul edildiği dini idealler, artık birer aksiyom formunda yaşanmaktadır.⁵² Postmodern dindar insan bilinci ise dini kavram ve inançları diğerlerinden aktarırken mutlaka yeni şeyler katarak davet eylemlerini tamamlamak ister.⁵³

da” in R Kearney and M Dooley (eds) *Questioning Ethics: Contemporary Debates in Philosophy* (London: Routledge, 1998), 70; Jacques Derrida, *Deconstruction Engaged: The Sydney Seminars*, P. Patton and T. Smith (eds) (Sydney: Power publications, 2001), 67.

50 Woodhead L.Heelas, *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality* (New York: Blackwell 2005), 252.

51 Jacques Derrida, *Rogues*, trans. By Pascale-Anne Brault and Michel Naas (Stanford: Stanford University Press, 2005), 81-82; Immanuel Levinas, *Totality and Infinity* (Pittsburg: Duquesene university Press, 1969), 112.

52 R. L. Patterson, “History and the Future of Science and Religion, *International Journal for Philosophy of Religion*, 2/2 (1971), 75-77.

53 Pascal Boyer, *Religion Explained: Evolutionary Origins of Religious Thought* (Basic Books: New York 2001), 44-46.

Çok yönlü geleceği muğlak inşa edici umut ve farklılık aşılayan, aidiyetleri yerelleştiren, sürekli dönüşümler vaat edici, çoklu perspektiflerle artırılmış görecelilik bahşedici öznel kurtuluş vaatleri gibi anahtar terimlere sahip postmodern davet anlayışlarıyla⁵⁴ inançların yapısallığında tekdüze veya mono-blog yapılar barınamayacak aksine farklı pek çok türden inançlar, adetler, felsefeler, seküler uygulamalar, tek karma bir pota içinde eritilecektir. Bu meydan okuyucu çok bileşenli davet tavırları yüzünden dini misyon temaları veya davet konuları güçlü beşeri otorite ve hakikat kaynakları kabul edilen zengin içerikli rüyalar, geleceğe dair kehanetler, meditasyonlar, telepatiler, yoga türü tefekkür yoğunlaşmaları, sağaltıcı homeopatiler ve şamanik coşkularla daha eklektik çeşitlikte formlar kazanabilecektir.⁵⁵

Geleneksel dinlerin kurtuluş ekseninden kaymış ve yenilenerek güncellenmiş yüzleri olarak postmodern inançların çoklu davet temaları arasında ahlak, ekoloji, kültürel ve sosyal küresel sorunların temel ruhani ve dini amaçlar hâline gelmesi muhtemeldir. Hatta politik güçlerin derin etkisiyle bu misyonların daha çoğulcu, kültürlerarası, çoklu ideolojik, seküler ve hümanist boyutlar kazanması kaçınılmazdır. Bu açıdan misyoner geleceğin içeriğini oluşturan ana dinamik unsurları şöyle listeleyebiliriz; dogmatik olmayan, geniş ölçüde düzensiz, herhangi bir formel yapıda ısrarcı olmayan, hakikat iddialarında kişisel tecrübeleri esas alan, dine kendini revize sistemi olarak bakan, aracısız kurtuluşu özgürleşme ile özdeşleştiren, çoklu üyeliklere kapı aralayan, kendine yabancılaşmayı ortadan kaldıran ben-merkezli bilgiyi esas alan, insanlığın kurtuluşunu hedeflerken bireysel ben ile evrensel ben arasında interaktif ilişkileri öne çıkaran özellikle benliğin güçlü vurgularla dönüşümlerini esas alan perspektifler.

Postmodern filozof Heidegger'e göre dine davet, teolojik açıdan "kurtuluş odaklı bir ilan" anlaşılırken günümüzde ise çağın ruhuna uygun gerçek irşat olarak dinin her yönünü kucaklayıcı tecrübelerle dayalı yeni bir ilan fenomenolojisini gerektirmektedir. Yeni Kantçı bir bakışla artık teolojinin merkezinde tanrının varlığı değil, insan özgürlüğü olmalıdır. Dindeki ilk davetçi figürlerin dinamik örnekliği anlık olgusal hayat tecrübelerinin dini tarihsel yönlerini anlayıcı, yorumlayıcı, yanıtlayıcı ve iletişime uygun olarak bariz kılacaktır. İslam (sahabe modelleri) ve Hristiyanlık (havarisel gelenek) gibi dinler tarihsel somut yaşanmış gerçekliklerle inşa edildiklerinden zamanı soyut ve spekülâtif olarak değil bizzat ilahi sözün geçiş hâliyle (*verbum transtivum*) yaşamakta, anlık olarak hissettiği sekine verici İlahi Varlığa dönmeyi, putlardan yüzünü çevirmeyi anlatan

54 Grace Davie, *Religion in Late Modernity: Essays in Honour of Pal Repstad* (Trondheim: Tapir Academic Press, 2007), 37-53.

55 M. C. Berg, "New Age to Advice? Ticket to Happiness", *Journal of Happiness Studies*, 3(2008), 363.

çift yönlü bir dönüştürücü iman kabulünü gerektiren “dinamik bir dille” sunulmaktadır. Yine ona göre dini davet, “duruma uygun olarak salt bilişsel ve epistemik değil aynı zamanda ilahi huzurda bekleyip (kıyam) anlık olabilen, olağanüstülük gerektirmeyen aksine sıradanlığı vurgulayan bir kul olmayı, zamana bağlı dindarlıkları yaşayan “empatik tecrübeler” olarak da vurgulanmaktadır.⁵⁶

Neticede postmodern din olgusunun irşat tipolojilerine baktığımızda; a) Postmodern irşat anlayışında dindarların oluşturduğu dini yapılar (ümmet, kilise, seçilmiş halk, cemaat gibi) ile davet özdeş kılınmakta, birbirleriyle bir bütünlük içinde hareket hâlinde ve gittikçe çemberi genişleterek bir ilerleme peşindedir. b) Dini tebliğ ve irşat ile anlam kazanan dindar misyonu, daha iyiye ulaşmak için eleştirel, yenileyici, belirleyici, inisiyatif alıcı ve ayrıştırıcı mukayeseler yapabilen kimliktedir. c) Dine davetin temel unsuru olan davetçinin kendisini yenilemesi, eğitmesinden de ötede öz eleştirel dolu dönüşümler yaşamasını ifade etmektedir; bunun için sürekli hareket hâlindeki, kendi inancının temel unsurlarının özlerini ve anlamlarını hatırlatıcı (yani fenomenolojik karakterde olan), fikirlerde radikalleşmeyen veya marjinalleşmeyen aksine epistemolojik açıdan dini geleneğin en temel sistematik kaynaklarını kullanabilen Batı düşüncesinin ideolojik tekeline maruz kalmayan aksine dinin en merkezi görüşlerine odaklanan çoklu kapsayıcı bir davet hermenötiği şarttır. d) Davet ve irşadın toprakları mekanları da aşan, tüm insanlara ulaşabilen, Müslüman olabilmenin avantajlarından haberdar olan, yol gösterici bilgilerle dolu, belli bir bölgeye, ideolojiye odaklı olmayan bölücülükten uzak, parçalayıcı olmayan, güç, iktidar veya varlık odaklı çalışmayan, dinin gayelerini insanlara ulaştırıp sosyal prestij veya çıkarlar kazanım peşinde olmayan ve son olarak evrensel yerine parçalı bütünlük peşindeki yetişmiş, dönüşerek erginleşmiş, çok yönlü ve hem dinin özgün tarihi hem de dinler tarihi açısından donanımlı bireyler ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.⁵⁷ e) Postmodern dönemde dini irşadın sınırlarını çizen beş önemli nokta dikkatlerden kaçmayacaktır. 1) Postmodern davette artık herhangi bir dini otoriter kuruma dayanmaktan yoksun olan ama daha çok soyut zihinsel dini güçlere alanlar açan yeni bir iletişim diline ihtiyaç duyulmaktadır. 2) Klasik davet ve irşat teknikleri artık günümüzde işlememekte koruyucu, savunucu, kollayıcı bakış açıları yerine tartışmaları bol faraziler çoklu anlamlara gelebilen hakikat iddiaları artık yabana atılmamaktadır. 3) Postmodern toplum artık kutsalı kendisiyle çelişmeyen, dini davetin de toplumun farklılıklarına cevap verebilen, ibadetin faydalarını

56 Martin Heidegger, *The Phenomenology of Religious Life*, trans. Matthias Fritsch, (Indiana: Indiana University Press, 2010), 55-74.

57 Nelus Miemandt, “A Missional Hermeneutic for The Transformation of Theological Education in Africa”, *HTS Theologiese Studies/Theological Studies*, (2019), 1-10.

görebilecek şekilde dini açıdan işbirliklerine girebilen ben-kimlikleri ve güçlü yerel kolektif cemiyetleri arzulamaktadır. 4) Tanrı'nın tarihte anlatılan büyük kıssalarda değil artık anlık zamanda müdahil olduğu mahalli etkileriyle kutsallığın izleri sürülmeli veya mega anlatıların gerçek hayattaki karşılıkları belirgin olarak yansıtılmalıdır. 5) Postmodern kültür, dini irşadın dili olarak benimsendiğinden birbirleriyle çatışan kavram, kişi veya konular değil eleştirel olduğu kadar çoklu ve tutarlı olanlar tercih edilmelidir.⁵⁸

5. Postmodern Perspektiflerinin Meydan Okuyucu Polemikleri ve Sorun Merkezli Apolojiler

Bu çağın en büyük meydan okuyucu özelliklerinden biri, ele aldığı her nesneyi ironiye dönüştürücü, din dahil her fenomeni çoklu anlamda hem olumsuz anlamda inkar ve ret karşılıkları verebilmesi hem de olumlu anlamda içeri yansıtıcı ve koruyucu nitelikte görebilmesidir.⁵⁹ Bu dönüşümlü sistematik çağ, yapay zeka aygıtlarıyla, yüksek teknolojik gelişmelerle postmodernliğin temel anlama unsurlarını yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Nitekim dünyanın pek çok yerinde bilhassa Batı dünyasındaki gündelik hayat pratikleri ve düşünce açısından kimi nitelikleri açısından modern, kimi nitelikleri bağlamında postmodern olduğuna şahit olmaktayız. Daha baskın olarak klasiğin göz ardı edildiği, modernin tüm tonlarıyla hakim olduğu her şeyin gittikçe tran-nasyonal hâle geldiği, yerel küreselliklerin/glolokalizmin, dijital iletişim aygıtlarının büyük değişim ve gelişim içinde olduğu, sanal ve soyut tüketim araçlarının geçirgen ve akışkan hâle dönüştüğü, entelektüel alana ilave olarak insan genetiği alanındaki mükemmelleştirici fen çalışmalarının hız kazanmasının birikimsel problematik meselelerin seküler, yapısalcılık, ideolojizm ve sömürgecilik gibi yöntemsel kavramlara post önekinin getirilerek transhümanizm ve posthümanizme doğru icbar ettiği değişimler gözden kaçmamaktadır.⁶⁰

Bu çağın en önemli davet perspektiflerinden biri de davetin ana konularını odaktan çıkarıp saldırı, meydan okuma ve polemiklerle örülü eleştirel ciddi sorunlara yönelerek çözüm üretici kimlikte yanıt verici, meydan okuyucu, şüpheleri ve krizleri giderici apolojilerden oluşmasıdır.⁶¹

58 Ravi Zacharias, *Telling the Truth: Evangelizing Postmoderns*, ed. D. A. Carson (Grand Rapids: Zondervan, 2000), 26-28.

59 Naomi Schor, "Fetishism and Its Ironies", *Fetishism as Cultural Discourse* ed. Emily Apter – William Pletz (New York: Cornell Up, 1993), 97.

60 Mustafa Tekin, "Postmodern Tanrı", *Bir Dünya Tanrı* ed. Mustafa Tekin, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 567-568.

61 Michael Miller, "Apologizing to Postmoderns: Developing An Effective Apologetic for Contemporary Gospel Preaching" *Journal of Biblical and Theological Missions*, 6/2, 58.

Postmodernizmin bu polemik üretici, şüpheci hatta tehdit edici özelliğinin altında öznel ve eleştirel bilgiyi baskın bir ideolojik aygıt olarak görmesi ve buna bağlı olarak dini davetteki tekelciliği, dindeki savunmacı mutlak kesinliği ve dinin evrenselliğini çağrıştıracak olan tüm teolojik kesin tanımlamaları açık bir dille reddetmesi yatmaktadır. Bu anlayışa göre eleştirel yönden din ve dini olanı anlamak, postmodern bakış için hayati olduğundan söz gelişi modernitenin “*din evrensel bir olgudur*” cümlesinin postmodern çevrede bir anlamı yoktur; Onun yerine her milletin hatta etnik veya daha alt yerel grupların kendi inanç ve fikirlerini ifade etme hakkı savunulmalıdır. Bu fikre göre farklı kültürler ve dinî inançlar ile azınlıklar aynı toplumda kavgasız, tartışmasız, özgürce ve barışçıl bir ortamda, parçalı yerel değerlerin öne çıkarılmasını teşvik etmeyi dindarların yarattığı sınırsız yaşam alanına ilgiyi artıracaktır. Yine postmodern dindarlık formu kendisi için olumlu, klasik din mensupları için meydan okuyucu olarak yüksek teknolojiye dayanma gayreti, tele-teolojilerle yaşama, tele misyonerliklerin ortamında olmak, özgür din pazarlama alanı, sınırsız dindarlıkların ve çoğulcu teolojik kültürel bir cemiyette olduğunu hissetmek, çoklu ortamlarda dini anlamak, milenyumlar çağında yaşamak ve dini ihtiyaçların anında görülmesi demektir.

Bu dine davet anlayışı, eski tüm kesinliklerinin ve aksiyomlarının yeniden gözden geçirilmesi, güncellenmesi veya şekil değiştirilip iyileştirilmesini kesinlikle ilan etmektedir. Yine postmodernizm ile birlikte bireysel açıdan ferdin hayatındaki dinî boyutun anlaşılması, dinin çok yönlü pratiğinin sağlanması ve betimlenmesinin yanında dinî hayatın izah edilmesine yönelik en son yöntemlerin geliştirilmesi gibi fırsatlar, dinin her alanında yeni metot ve teorilere dayalı çağdaş, güncellenen bir yeterliliğin olmasını gerektirmektedir. Bunun sonucunda günümüz dünyasında önemli bir karakteristik olarak daha önce hiç görülmemiş yoğunlukta ve biçimde insanların “gerçeklerine” ve insanlar arasındaki “ilişkilere” ilgi duyulmakta, soyut bilginin gücü her zamankinden daha fazla etkisini hissettirmiştir. Son olarak postmodern dönemde dine yönelik diğer meydan okumalar arasında; bu kadarla sınırlı olmamış geçmişten ayrı olarak farklı cinsiyetlere hatta cinsiyetsizliklere olumlu bakış açılarıyla, değişik dinler arasındaki yakın ilişkilere ilgi duyması, gittikçe yaygınlaşan ruhani ve karmaşık yeni hareketlere ardına kadar imkan sağlaması, sarmal kültürler arası senkretik eylemlere açık kapı bırakması ve son olarak din olgusunda daha fazla seküler bağlamlara vurgu yapması sayılabilir.⁶²

Bilgiyi otoritelerin basit bir aracı” olarak değil farklılıklarımızı rafine etmek, ölçülemez olanları tolere edebilme yeteneği vermek için kullanan, epistemolojiyi ise

62 Mustafa Alıcı, “Çağdaş Din Bilimleri Metodolojisinde Modernizm-Postmodernizm Tartışmaları”. *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 12 (2017), 42- 47.

uzmanının “homolojisi” için değil mucidinin “paralojisi” için faydalı gören postmodernizm⁶³, inanç, kültür ve ideolojik sınırları ortadan kaldıran buna karşın karşılıklı oluşu ve interaktif ilişkileri dinamik bir biçimde epistemolojik haritasında tesis eden bir anlayışla öne çıkmaktadır. Dahası postmodernizm, hakikatin tek bir dinde, belli bir bölgede veya özel bir kişide olmadığını aksine farklı inançlarda, bölgelerde veya kişilerde de olabileceğini iddia ederek klasik dinleri, teolojileri ve mekanları ucu açık hakikatlerle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu açıdan postmodernizm dindar toplumlar için geleceklere adına yenilikler getirdiği kadar klasik kaynakları için tehdit edici meydan okumalar da meydana getirmektedir.⁶⁴ Bu bağlamda dinlerin bunlara yanıtları postmodern bireyin öznelliğinde ise birlik, rasyonellik ve evrensellik gibi modern ilkeler yerine karmaşık çokluk, mit ve ihtimaliyet aygıtları gibi postmodern aygıtlarla çok daha etkili olacaktır.⁶⁵

Din bilimcilerine göre karşıt yanıtlar veya apolojiler olarak postmodernizmin öncelikle geleneksel inanç sistemleriyle açık senkretizm peşinde olduğu bilinmektedir. Kurtuluş öğretilerine sahip geleneksel dinlerin karışımı bir uygunlaştırılmış ve teknolo-dijital kaygıların giderilmiş olduğu üçüncü bir yolun hem post-human temalar hem de geleneksel dini fenomenleri birbirine karılarak ortaya konulması geleneksel dindar için barışçıl bir çözüm kabul edilebilmektedir. Geleneksel din mensupları için klasik dinlerin postmodern fikirlerle iletilmek üzere filolojik bir melezlik ile baskın hâle getirilmesi dinlerin yararına sayılabilmektedir.⁶⁶ Zira onlara göre bu karılma ve bağdaştırma zorunludur; çünkü geleneksel dinler, insanın samimi, sorgulamaz, tenkit etmeden kabullendiği, hurafelerle beslediği iman alanını sürekli suiistimal etmekteyken postmodern inançlar, gelecek vaat edici, dindarın başlıca tasarlayıcısı ve dine anlam verici yegane insani faaliyettir.⁶⁷

SONUÇ

Diyametrik açıdan Tanrı yerine, soyut insanı, vahiy yerine mutlak aklı, ilahi hakikat yerine evrensel seküler mutlak gerçekliği tercih eden modernizmin en büyük rakibi olarak Postmodernizm bizzat yeni bir insan algısını yerleştirmek istemektedir. Neo Kantçı bir anlayışla postmodern teolojiler artık tanrının varlığını merkeze almak

63 Jean-Francois Lyotard. *The Postmodern Explained: Correspondence, 1982-1985*, trans. Don Barry (Minneapolis: Minnesota UP, 1993), 73.

64 Timothy Hynes, “Postmodernism and Church: An Opportunity and a Challenge”, *The Person and The Challenges*, 6/2 (2016), 67-83.

65 John Blevins, “Different Subjects: Postmodern Selves in Psychology and Religion”, *Pastoral Psychol*, 57(2008), 25-40.

66 Jordan, “Apologia for Transhumanist Religion”, 60.

67 Jordan, “Apologia for Transhumanist Religion”, 58-59.

yerine etik teolojiyi yani “insanın özgürlüğünü” odak noktası kabul edecektir. Bu yeni dönüşüm ise şu sonuçları doğuracaktır; dogmatik şüphecilik yani metafizik hakikatin nesnel açıdan ispatlanamazlığını ve teolojik sorgulamaların beyhude ve lüzumsuz olduğunu iddia etmek yerine dogmatik teolojinin mutlak gördüğü her şeye karşı sonuna kadar “sorgulayıcı eleştirel şüphecilik” esastır.

Bu anlamda Postmodern insan, modern olanlara eklemli veya alternatif olarak alabildiğine akışkan, muğlak, anti-rasyonel özneye, zihinsel açıdan parçalı, inançta oldukça kuşkululu ve çoklu dini hakikatlere sahip biridir. Bu meydan okuyucu çabalarıyla durum hâline dönüşen postmodernizm, dogmatik geleneksel inançların yerine yapı sökümlere ve eleştirilere maruz kalabilen özgürlük verici çoklu din olguları varyantlı teolojilerle şekillendirmek istemektedir. Bu yönde kutsalın ironileştirilip üzerinde oyunlar oynanması, küçümsenerek alçaltılıp benzerlerinin getirildiği alt aşamalarla sekülerleştirilmesi, seküler olanın ise aşkınlaştırılıp kutsanması, kutsalın ise insanileştirilmesi gibi çoklu aşamalı süreçler yaşanmaktadır. Unutmamak gerekir ki insan, ait olduklarını metafizikleştirme sürecine soktuğu her şeyi aslında beşeri anlama kapasitesinin dışına taşımakta aslında bir boyutuyla yok etmektedir. Bu açıdan postmodern insanın din-dünya ilişkisinde reflektif ve interaktiflik öne çıkmakta klasik dindar ve ahlaklı insan profili yerine, bireysel açıdan özerk, rasyonel ve eleştirel açıdan özgür, evrensel ahlak sahibi, biyo-kognitif açıdan tam bir insan olup son süreçte kurumsal olmayan bir dindar olma gibi gelişim safhaları bulunmaktadır.

Çağımız, çatışmacı ilişkilerden ziyade (örtüstürücü, tamamlayıcı ve karşılığı olabilen unsurlardan oluşan) interaktif ilişkileri öne çıkarmakta; somut tarihsel ve evrensel olgular yerine soyut, tarih karşıtı olan, yerel ve öznel değerleri önemsemektedir. Bu karmaşık süreçler çağında dindara ait büyütülen tüm insani meseleler, abartılı, ürkütücü, muazzam, aşkın, mukaddes “metafizikler hâline” getirilirken çeşitli ön ve son eklemelerle aşığılanan ve düşük formlara sokulan, sıradanlaştırılan klasik ilahi/metafizik konular ise artık alabildiğine “insanileştirilmiş formlara” dönüştürülmektedir.

Postmodernizme göre en büyük rakibi olan modernizm artık çoğu kez klasik/geleneksel din dilini anlayıp izah etmekte yetersiz hatta acziyet içinde kalmıştır. Özellikle kendi din dilini inşa etmeye başlayan postmodernizm bu konuyu daha da zorlaştıracı sistematik yaklaşımlar üretmektedir. Bu bağlamda postmodern dini davet ve irşat dilinde “varlığı olmayan Tanrı”, “teolojisi olmayan din”, “amelî olmayan kendi amel ve ibadetlerini yaratan dindar”, “dini kurumlar olmayan inanç”, “Tanrı kavramını odaklamayan kutsallıklar”, “din adamına muhtaç olmayan ibadetler” gibi gelenek ile çelişik perspektifler yüksek sesle dile getirilmektedir. Böylelikle postmodernizm dinin geleceği adına dönüşümcü yenilikler getirdiği kadar klasik kaynakları için tehdit edici meydan okumalar da meydana getirmektedir.

Klasik, modern ve postmodern mabet perspektifleri birbirinden bilişsel ve estetik açıdan farklıdır. Daha açık bir dille klasik mabet anlayışı, bilişsel açıdan ilk dönem formları koruyucu, nostaljik geri dönüş talep eden keskin tanımlamalar içermektedir. Modern dönemde ise özellikle yeni ve modern bir tavır olarak mabetlerin işlevsel açıdan profanlaşması, mimari açıdan fizikselleştirilip rasyonelleşmesi veya aşırı ekonomik açıdan maddileştirilmesi hatta aydınlanmadan beri devam eden evrimci perspektifteki seküleşme sürecinde enkültüre edilmesi gibi modernizasyon süreçleri gözlemlenmektedir. Postmodernizmde ise her iki bakışa meydan okuyucu anlamda mabetlerin artık en saf, naiv, erken görünümlü, arketip forma kavuşması, tamamen kutsalın tecelli ettiği özel alanların yeniden öznel olarak yaşanması, *axis mundi* (alemin eksenini) kabul ettiği kutsal tezahürlerin (*numinous hierophanie*) talep edilmesi, bireydeki tarif edilemez huşu etkileri ve öznel hayranlıklarla dolu derin anlamların daha interaktif bir şekilde bizzat tecrübe edilmesi bu arada dokunarak, hissederek ve yaşanarak bu mekanların canlı olarak kullanılması istenmektedir.

Bu doğrultuda çok boyutlu postmodern kutsal mekan teorileri genel olarak, “tüm toplumlarda farklı şekillerde kendini gösteren, tarihsel değişimlere maruz kalabilen, zaman birikimini veya süreksizliği kapsayan tek bir mekân içerisinde bağdaşmayan veya sığmayan aksine pek çok öznellik, rol, işlev açısından mekansallıkları içerebilen, kendi varlığından soyutlanabilen (fiziksel varlığı olmayan cami kavramı gibi) kendi dışındaki seküler mekanlarla arasında hayati karşılıklı bağları koruyup kendini sürekli fonksiyonel bağlarla ilintileyen ama ayrışık kalabilen bir yer olarak tanımlamaktadır.

Dönüşümler yaşayan ve kendini yenileye bir dindar tipi üreten Postmodernizmin insan algısında Huizinga’da olduğu gibi bazen bir oyun insanı (*homo ludens*) olarak dindar, oyun ile ritüelleri (dini ibadetleri) interaktif bir ilişki içinde görerek mekan bağlamında gündelik hayata ekleyip tamamlayıcı vurgular yapmaktadır. Bunun yanında Postmodernizmin bu meydan okumalarının her birine hatta her bir cümlesine cevap verilecek uygun bir ifade arayışı kesinlikle olacaktır.

Çağdaş dönemde çok boyutlu meta-kültürel eğilimlerin etkisiyle, tüm metafizik konularıyla maneviyatlar formunda din olgusunun yapısallıktan uzaklaşıp daha soyut, teknolojik uygulamalara odaklı, dramatik açıdan zihinsel güçlere odaklı, yerel kültürler açısından daha çoğulcu, beşerin mükemmel fiziksel özelliklerine vurgular yapan ve evrenselliğinden uzaklaşarak gittikçe parçalayıcı dini anlayışlar geliştirdikleri söylenebilir. Bütün bu gelişmeler, tarihsel fenomenolojik metodolojik çatısıyla dinler tarihi için dinin insanlığın doğasındaki ve beşeri şartlarındaki dönüşerek ciddi değişimlerini göstermektedir.

Klasik ve modern olanın “savunmacı” dil kullandığı postmodern olanın ise asimetrik saldırgan jargonlara sahip olduğu günümüzün postmodern din anlayışlarında insana dokunmayan, insanı merkeze almayan, onunla canlı bir şekilde konuşmayan, ona fayda sağlamayan, onun bencil ve sonsuz ihtiyaçlarına durup dinlenmeden olumlu ve çok boyutlu cevaplar vermeyen monoteizm fikrinden gittikçe uzaklaşan bir din formu gittikçe revaç bulmaktadır. Bu açıdan postmodern dönemde “ileri ve gelişmiş insan anlayışlara kapı aralayacak şekilde öncelikle klasik ve modern kutsal ve aşkınlık fikirlerinde meydan okuyucu mahiyette keskin ve radikal değişiklikler istenmektedir. Unutmamak lazımdır ki medeniyetlerin maddi unsurlarının mukayese edilmesi değerlerini düşürürken manevi unsurlarının mukayesesi değerleri yükseltecektir.

Bu sebeple bir bütün olarak insanlık, durağan bir gerçeklik olarak din fikrine sahip olmak yerine din dahil her şeyin yenilenerek iletildiği değişik, mukayeseli, çok kültürlü ve karma bileşenleri çok boyutlu, interdisipliner yaşam bakışlarına doğru gitmektedir. Bu farklı yaşam modları, insan bedeninin et ve kemikten ibaret olmadığı aksine yüksek teknolojik aygıtlarla entegre olmasını, bireysel ben-kimliğinin yeni teknolojik anlayışlarla mükemmel bir tarzda yeniden biçimlenmesini, özellikle de her türlü noksanlıktan arındırılmış transforme insan umudu içinde bulunmaktadır.

Neticede dinler tarihi perspektifiyle bakıldığında yüksek gelişmiş dijital çağda “mükemmel insan” olarak posthuman perspektiflerle ve ileri Hermenötik anlayışlarla çok boyutlu akademik çabalar, post seküler anlamlar kazandırabilen postmodern misyonlar yüklenen irşat çabaları, alabildiğine sanal aleme doğru akışkan, geleceğin yapay dünyalarına doğru gelişmeci yeni terimlerle donanan, dillendirilmeyen, konuşulmadık hatta tartışılmadık hiçbir dini meselenin olamayacağı, klasik dini sistemlere onların tüm yapılarına karşı olumsuz, yenileyici, güncelleyici eleştirel hatta meydan okuyucu veya zengin alternatifler üretici hatta kayıtsız kalan yeni terminolojiler sunabilen varlığı zor, ihtimal dışı veya imkansız olan şeylere talip olabilen, muhatap olarak fedakarlıklarda alabildiğine tutumlu veya zengin sevgilerini aktarmada cimri ama dert, stres ve kriz aktarımında oldukça çevresine yoğun duyarlı olan insana yönelik özellikle asimetrik ve konvansiyonel olmayan, ilişkilere odaklı farklı davet tipolojilerini öne çıkarmak istemektedir.

Son olarak Postmodern irşat anlayışının geleceğine çok boyutlu, savunmacı olmayan radikal eleştirel reddiyeciliklerle donanmış, canlı interaktif ilişkilerle zenginleştirilmiş çoklu teorik yaklaşımlar hakimdir. Özgürlük ve esneklik ruhlarına uygunluk içinde çeşitli fikirler ve tasavvurlar bazında “daha eklektik” karakteristikleriyle hareket eden bu anlayış daha senkretik bir tavır göstererek hemen hemen her düşünce veya dini sistemden pragmatik bir bağdaştırıcı anlayışlarla kendilerine uygun olanı devşirmek uymayanları dışarıda bırakmak suretiyle “açık büfe inançlarla” daha üst seviyede ve

yepyeni görüntü verecek varsayımlar etrafında toplanmak istemektedir. Zira insanoğlu, dindar olsun olmasın gittikçe postmodernizmi bir ideoloji olmaktan çıkarıp durum hâline dönüştürmektedir. Eskiye ait olanların küçültülüp yeni olanların yüceltildiği süreçler zinciri, dinin en büyük meydan okuyucusu olarak karşımızdadır. İnsan, bireysel ve sosyal ilişkilerini kültürler ile cemiyetler hakkındaki sorunlar temelinde eklektik bir tarzda birleştirici sonuçlar verecek şekilde evrimci biyolojik perspektiflerle, deneysel psikolojilerle sağlaması yapılarak, halka inmiş nano ekonomilerle ve ben merkezli bilişsel antropolojilerden yola çıkarak anlamak ve çözmek istemektedir. Buna karşın başlangıçta reddettiği her şeyle uzlaşmaya çoktan razı olan insan, yok olmamak ve silinmemek için artık olanları sindirme ve benimseme aşamasındadır.

KAYNAKÇA

- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Alıcı, Mustafa. "Dünyanın Yerel Bilimi: Dinler Tarihi". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*. 1/1 (2009), 157- 185.
- Alıcı, Mustafa. *Evrimsel Politeizm- Devrimci Monoteizm*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Alıcı, Mustafa. "Çağdaş Din Bilimleri Metodolojisinde Modernizm-Postmodernizm Tartışmaları". *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 12(2017), 35-49.
- Alıcı, Mustafa. "Dindar Değil Maneviyatçıyım: Postmodern Din Bilimlerinde Maneviyat-Dindarlık Tartışmaları", *Akra Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6(2018), 11-20.
- Anchor, Robert. "History And Play", *History and Theory*, 1978.
- Baudrillard, Jean. *For a Critique of the Political Economy of the Sign*. trans. Charles Levin. St. Louis: Telos Press, 1981.
- Onishi, Bradley B. *The Sacrality of the Secular: Postmodern Philosophy of Religion*. New York: Colombia University Press, 2018.
- Berg, M. C. "New Age to Advice? Ticket to Happiness". *Journal of Happiness Studies*, 3(2008), 361-377.
- Blevins, John. "Different Subjects: Postmodern Selves in Psychology and Religion", *Pastoral Psychology*, 57(2008), 25-44.
- Bostrom, Nick. 2005. "A History of Transhumanist Thought". *Journal of Evolution and Technology*. 14/1(2005), 1- 30.
- Bostrom, Nick. *The Transhumanist FAQ*. (Erişim 11 Haziran 2022) <http://www.transhumanism.org/resources/faq.html>.
- Boyer, Pascal. *Religion Explained: Evolutionary Origins of Religious Thought* Basic Books: New York 2001.
- Caputo, John D. *Deconstruction in a Nutshell: A Conversation with Jacques Derrida*, New York: Fordham University Press, 1997.

- Davie, Grace. *Religion in Late Modernity: Essays in Honour of Pal Repstad*. Trondheim: Tapir Academic Press, 2007.
- Derrida, Jacques, "Hospitality, Justice and Responsibility: A Dialogue with Jacques Derrida" in R Kearney and M Dooley (eds) *Questioning Ethics: Contemporary Debates in Philosophy*, London: Routledge, 1998.
- Derrida, Jacques. *Deconstruction Engaged: The Sydney Seminars*, ed. P. Patton and T. Smith, Sydney: Power publications, 2001.
- Ekice, Şeyma Nalan. "Heterotopyalar İçinde Bir Birey Nasıl Yaşayabilir?", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi - Özel Sayı*, (2019), 466-484.
- Eliade, Mircea, *Kutsal ve Din Dışı* çev. Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.
- Foucault, Michel. "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias", *Architecture/Mouvement/Continuite*. trans. Jay Miscoewich, (1984), 1-9.
- Gümüş, Süleyman. (2022), Teist Tanrı, *Bir Dünya Tanrı, Bir Dünya Tanrı* ed. Mustafa Tekin, (ss. 367-402) Rağbet Yayınları.
- Harvey, David. Postmodernliğin Durumu, çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul 2019.
- Heelas, P. Woodhead, L. *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. London: Blackwell; 2005
- Heidegger, Martin. *The Phenomenology of Religious Life*, trans. Matthias Fritsch. Indianapolis: Indiana University Press, 2010.
- Huizinga, Johan. *Homo Ludens*, çev. Orhan Düz, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- Hynes, Timothy. "Postmodernism and Church: An Opportunity and a Challenge", *The Person and The Challenges*, 6/2 (2016), 67-85.
- Jordan, Gregory E. "Apologia for Transhumanist Religion". *Journal of Evolution & Technology*. 15/1 (2006), 55-72.
- Karakurt, Elif. "Kentsel Mekanı Düzenleme Önerileri: Modern Kent Planlama Anlayışı Ve Postmodern Kent Planlama Anlayışı", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 26, Ocak – Haziran 2006,
- Lawson, Thomas. McCauley, *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Liotard, Jean-Francois. *The Postmodern Explained: Correspondence, 1982-1985*, trans. Don Barry Minneapolis: Minnesota UP, 1993.
- Marion, Jean-Luc. *God Without Being*. Chicago: Chicago University Press, 1991.
- McAvan, Em. "Postmodern Sacred". *Journal of Religion and Popular Culture*, 22/1 (Spring 2010), 1-23.
- Mercer, Calvin. *Introduction: Making the Unknown Known, Religion and Transhumanism: The Unknown Future of Human Enhancement*, ed. Calvin Mercer- Tracy J. T. Roten. IX- XIV. Santa Barbara- Oxford: Praeger, 2015.

- Miemandt, Nelus, "A Missional Hermeneutic for The Transformation of Theological Education in Africa", *HTS Theologiese Studies/Theological Studies*, (2019), 1-10.
- Miller, Michael. "Apologizing to Postmoderns: Developing An Effective Apologetic for Contemporary Gospel Preaching". *Journal of Biblical and Theological Missions*, 6/2, 52-62.
- Paden, William. *Religious Word: The Comparative Study of Religion* Oxford: Beacon 1994,
- Patterson, R. L. (1971). "History and the Future of Science and Religion". *International Journal for Philosophy of Religion*, 2 (2), 65-77.
- Patton, Kimberly C. - Benjamin C. Ray. "Introduction". *A Magic Still Dwells- Comparative Religion in the Postmodern Age*, ed. Kimberly C. Patton- Benjamin C. Ray. 1-19. Los Angeles- London: Berkeley, 2000.
- Schor, Noami. "Fetishism and Its Ironies". *Fetishism as Cultural Discourse*. ed. Emily Apter – William Pletz. 92-100. New York: Cornell Up, 1993.
- Segal, Robert A. "Classification and Comparison in the Study of Religion: The Work of Jonathan Z. Smith Reviewed Work(s)". *Journal of the American Academy of Religion* 73/4 (December 2005), 1175-1188.
- Tekin, Mustafa. "Postmodern Tanrı", *Bir Dünya Tanrı*. ed. Mustafa Tekin. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022, 543-574.
- White, Claire. *An Introduction to the Cognitive Science of Religion- Connection Evolution, Brain, Cognition and Culture*. London- New York: Routledge, 2021.
- Zacharias, Ravi. *Telling the Truth: Evangelizing Postmoderns*. ed. D. A. Carson. Grand Rapids: Zondervan, 2000.
- Zizek, Slavoj. "Undergrowth of Enjoyment: How Popular Culture Can Serve as an Introduction to Lacan". *The Zizek Reader*, ed. E. Wright. 9-11. Oxford: Blackwell, 2007.

Oturum Başkanı

Sayın Prof. Dr. Mustafa ALICI hocamıza tebliğinden dolayı çok teşekkür ediyoruz. Hocamızın ifade ettiği üzere, günümüzde muhatabımızın postmodern insanlar olduğunu kabul etmemiz lazım. Camideki insan da ilahiyat fakültesindeki insan da bu şekildedir. Önce onları tanımanız ve kendilerine tanıtmanız önemli. Hocamızın tebliği bu açıdan çok anlamlı. Zihinlerinde taşıdıkları düşünceleri nereye dayandıklarını bilirse insanoğlu; o zaman daha faydalı bir farkındalık oluşacaktır. Bendeniz ibadet esasları derslerine girdiğimde öncelikle postmodernizmi, yani içinde yaşadığımız dünyayı anlatırdım. Postmodern bir çağda yetişmiş bir çocuğa dini değerleri aşılama elbette ki bilindik ölçülerle ve yöntemlerle mümkün olmayacaktır. Öncelikle onun düşünce ve duygu dünyasını temizlemek ve arındırmak gerekiyor. Bu açıdan bu çalışmalar çok önemli.

Sıradaki tebliğcimiz, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim görevlisi Sayın Dr. Kevser ÖZDOĞAN Hanımefendi “Emevîlerin Kâbe ve Mescid-i Haram Hizmetleri ile İlgili Evâil Haberlerinin Değerlendirilmesi” başlıklı tebliğini sunacaklar. Buyurunuz kıymetli hocam.

EMEVLERİN MEKKE VE KÂBE HİZMETLERİ İLE İLGİLİ EVÂİL HABERLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

ARŞ. GÖR. DR. KEVSER ÖZDOĞAN*

ÖZET

İslam'ın ilk mabedi olan Kâbe'ye hizmet, siyasi, dinî ve ekonomik sebeplerden dolayı İslam tarihi boyunca hep önemli bir yere sahip olmuştur. Hulefâ-yı Râşidîn döneminden sonra yönetime gelen Emevîlerin, Mekke'yi işgal ederek Kâbe'yi mancınıklarla taşıması, kutsal ve manevi değerlere karşı saygısızlıklarının en bariz örnekleri arasında sayılmış ve eleştirilmelerine sebep olmuştur. Ayrıca bu olayın, Emevîlerin dinle ilgili kutsalları tahrip ettikleri ve dinî değerlere karşı saygılı olmadıkları vurgusu için kullanıldığı; sadece Yezîd b. Muâviye döneminde meydana gelen bir olayın tüm Emevîlere mal edildiği ve onları itibarsızlaştırmak için kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte yeni bir devlet olan Emevîlere siyasi bir meşruiyet kazandıracak olan Mekke ve Kâbe hizmetleriyle ilgili evâil haberleri mevcuttur. Bu evâil haberleri, Mekke tarihiyle ilgili hicrî III. yy.'da yazılmış önemli eserlerden olan Ezrakî ile Fâkihî'nin *Ahbâru Mekke'si* özelinde ele alınmıştır. Hem soyca Ümeyyegoğulları'ndan gelenlerin hem de Emevî Devleti idarecilerinin Mekke ve Kâbe konusundaki evâil haberlerinin, Emevîlerin dinî ve siyasi meşruiyetine katkısının olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Emevîlerin Mekke ve Kâbe'yi siyasete dahil etmeleri ve buralara yaptıkları hizmetleriyle bir yenilik getirip getirmedikleri, kendilerinden önceki dönem uygulamalarıyla mukayese edilerek belirlenmeye çalışılmıştır.

Emevîlerin dinî unsurları siyasete dâhil ettiği evâil haberleri, onların olumsuz algılarını vurgulamaya yönelikken; hizmetler konusundaki evâil haberlerinin bu olumsuz algının kırılmasına yardım ettiği görülmektedir. Emevîlerin Mekke ve Kâbe hizmetleri konusunda gerçekten ilk olmasalar da kendi dönemleri itibarıyla ilk oldukları ve yönetici olarak yapmaları gereken hizmeti icra etmekten geri durmadıkları tespit edilmiştir. Bu konudaki evâil haberlerinin, onların döneminde meydana gelen Kâbe'nin tahrip edilmesinin oluşturduğu kötü algıyı izale ettiği hatta devletin gücünü ve zenginliğini

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Ana Bilim Dalı.

gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. Çünkü Emevî halifeleri, Mekke ve Kâbe'ye hizmet etmenin getireceği manevi nüfuz ve ayrıcalıklarla birlikte toplum nezdindeki meşruiyetleri noktasında kendilerine yarar sağlayacağını farkındaydılar.

Anahtar kelimeler: Emevî Halifeleri, Din, Siyaset, Tezyinât, İlkler

EVALUATION OF THE AWÂIL ACCOUNTS OF MECCA AND KA'BA SERVICES OF THE Umayyads

ABSTRACT

The service of the Ka'ba, the first temple of Islam, has always had an important place throughout the history of Islam due to political, religious and economic reasons. The Umayyads, who seized power after al-Khulafâ' al-Râshidûn, occupied Mecca and stoned the Ka'ba with catapults, were seen as an attack on sacred and spiritual values and were criticized for this reason. In addition, it is observed that this incident is used to point out that the Umayyads destroyed the sacred and did not respect religious values; and even though it occurred during the reign of Yazîd ibn Mu'âwiyah, it was used as a tool to show that all the Umayyads shared the same characters. Along with that, there are awâil accounts that the Umayyads, who had just established their state, served Mecca and Ka'ba in order to secure their political legitimacy. These awâil accounts will be discussed on the basis of *Kitâb Akhbâr Makka* by Azraqî and al-Fakihi, which is one of the important works on the history of Mecca written in hijri 3rd century. This study tries to determine whether the awâil accounts about Mecca and Ka'ba belonging to both the Umayyads and other state administrators contributed to the religious and political legitimacy of the Umayyads. In addition, this study aims to determine whether the Umayyads included Mecca and the Ka'ba in politics, and whether they brought innovations to these places by comparing their practices with those of the previous period.

While the accounts of awâil stating that the Umayyads used religious affairs as a tool for politics was aimed at emphasizing their negative perceptions; it is seen that awâil news about their services helped to break this negative perception. Although the Umayyads were not the first to serve Mecca and the Ka'ba, it has been determined that they did not hesitate to perform the service they should provide as administrators in their own time. It has been concluded that the awâil accounts on this subject ensure that they eliminated the negative perception caused by the destruction of the Ka'ba, which occurred during their time, and that they even presented the power and wealth of the state with their services. This is because the Umayyad caliphs were

aware that the spiritual influence and privileges of serving Mecca and the Ka'ba would benefit them in terms of their legitimacy in the society.

Keywords: Umayyad Caliphs, Religion, Politics, Ornaments, Firsts

GİRİŞ

“Evel” sözcüğünün çoğulu olan evâil, sözlükte, “dönmek, rücu’ etmek, ilk, bir şeyin başlangıcı” anlamlarına gelir.⁶⁸ “Önemli işlerin başlangıcını/temelini bilmek”;⁶⁹ “ilk yapılan şeyler ve bunu ilk yapanlar”⁷⁰ ve önce olan tek şey olarak da tanımlanır.⁷¹ Tarihçi için bir şeyin kökenini ve “ilk neydi ya da kimdi” sorusunun cevabını aramak en temel görevlerdendir.⁷² Evâil haberleri, tarihte yaşanan fiilî ve fikrî mücadelelerde birer delil olarak kullanılarak olayları, durumları ve kurumları meşrulaştırmaya hizmet edebilmektedir.

Hulefâ-yı Râşidîn döneminden sonra yönetime gelen Emevîlerin, Mekke’yi işgal ederek Kâbe’yi mançınıklarla taşlaması kutsal ve manevi değerlere karşı saygısızlıklarının en bariz örnekleri arasında sayılarak eleştirilmelerine sebep olmuştur. Ayrıca bu olayın, Emevîlerin dinle ilgili kutsalları tahrip ettikleri ve dinî değerlere karşı saygılı olmadıkları vurgusu için kullanıldığı; sadece Yezîd döneminde meydana gelen bir olayın tüm Emevî halifelerine mal edildiği ve Emevî devletinin temel meşruiyetini sorgulamak için Emevîlere karşı sonradan oluşturulmuş bir algı olduğu ve Emevîleri itibarsızlaştırmak için kullanılan bir unsur hâline geldiği görülmektedir.⁷³ Bununla birlikte yeni bir devlet olan Emevîlere siyasî anlamda meşruiyet kazandıracak olan

68 İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, thk. Emin Muhammed Abdulvahab, Muhammed Sadıkulabdi, (Beyrut: Daru ihyâi’t-turâsi’l-arabî, 1999), 1/264; 15/192-195; Mecduddin Fîrûzâbâdî, *Kamû-su’l-muhîr*, thk. Enes Muhammed eş-Şâmî, Zekeriya Cabir Ahmed (Kahire: Dârü’l-Hadis, 2008), 83, 1723-1724.

69 Ebû’l-Abbâs Ahmed Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ* (Kahire: Dârü’l-kütübi’l-mısıryye, 1922), 1/412.

70 İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Musannef*, thk. Hamed b. Abdullah el-Cemâa, Muhammed b. İbrahim el-Luheydan (Riyad: Mektebetu’l-rüşdi, 2004), 13/5.

71 Muhammed Fahreddîn Râzî, *Tefsîru’l-Fahreddîn Râzî (Tefsîru’l-kebîr ve Mefâtîhu’l-gayb)* (Dârü’l-fikr, 1981), 8/155-156.

72 Franz Rosenthal, “Awa’il”, *The Encyclopedia of Islam*, ed. H. A. R. Gibb J. H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schacht (Leiden: E. J. Brill, 1986), 1/758.

73 Kâbe’nin taşlanması dışında Emevîlerin halifelîğe gelişi şekilleri, Kerbelâ ve Muâviye b. Ebû Süfyan’ın Ziyâd b. Ebîh’i babasının nesebine katması gibi konularda eleştirildikleri de bilinmektedir. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 13/ 33, 63.

Mekke ve Kâbe hizmetleriyle ve buraları siyasete dahil etmeleriyle ilgili evâil haberleri de mevcuttur. Bu durum ise bir tezat ve problem teşkil etmektedir. Emevîlerin Mekke ve Kâbe hizmetleriyle ilgili evâil haberleri, Mekke tarihiyle ilgili hicrî III. yy.'da yazılmış önemli eserlerden olan Ezrakî ile Fâkihî'nin *Ahbâru Mekke*'si özelinde ele alınacaktır. İlk önce Mekke ile ilgili hem siyasi hem de dinî yönü bulunan evâil haberleri daha sonra da Mekke ve Kâbe'ye hizmetlerini konu edinen haberler incelenecektir. Hem soyca Ümeyyeoğulları'ndan gelenlere hem de Emevî Devleti idarecilerinin Mekke ve Kâbe konusundaki uygulamalarının, Emevîlerin dinî ve siyasi meşruiyetine katkısının olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca Emevîlerin Mekke ve Kâbe'yi siyasete dahil etmeleri ve buralara yaptıkları hizmetleriyle bir yenilik getirip getirmediikleri, bu konudaki önceki dönem uygulamalarıyla mukayese ve analiz edilerek belirlenmeye çalışılacaktır. İslam tarihi kaynaklarında Emevîlerin Mekke ve Kâbe hizmetleriyle ilgili farklı evâil haberleri bulunmasına rağmen sadece yukarıda zikrettiğimiz eserlerdeki haberleri inceleyeceğimizi özellikle belirtmeliyiz.

1. MEKKE VE KÂBE ÜZERİNDEN YAPILAN SİYASETİN EVÂİL YÖNÜ: DİNİ UNSURLARIN SİYASETE DÂHİL EDİLMESİ

Kâbe ve görevleri üzerinde söz sahibi olmak, Kusay'dan beri Araplar üzerinde hakimiyet ve şeref kazanmak anlamına geliyordu.⁷⁴ Bu yüzden Kâbe'ye dair görevleri elde etmek için Kusay'ın çocukları arasında mücadeleler olmuştur.⁷⁵ Ayrıca Hâşim ile Ümeyye arasında cahiliyeden beri süren üstünlük yarışının Ümeyye aleyhine sonuçlandığı da bilinmektedir.⁷⁶ Bu yüzden Hulefâ-yı Râşidîn döneminden sonra yönetime gelen Emevîler, Mekke ve dolayısıyla Kâbe'ye karşı yapılacak hizmetlerin, kendilerine kazandıracakları nüfuz ve ayrıcalığın farkındaydılar. Ancak Yezîd b. Muâviye döneminde Kâbe'nin manevîliklerle taşlanması, Emevîlerin, dinî değerlere yeterince önem vermediğinin kanıtı olarak gösterilmiştir. Özellikle de kaynaklarda Yezîd'in komutanlarından olan Müslim'in öldükten sonra yerine geçen Husayn b. Nümeyr'in, Abdullah b.

74 bkz. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm el-Himyârî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Sakâ vd. (Turâsî'l-İslâm, ts.), 1/124-125.

75 Kusay'ın, Abdüddâr'a bıraktığı Kâbe görevleriyle ilgili muteyyebûn (Benî Abdümenaf) ve ahlâf (Benî Abdüddâr) arasında çıkan anlaşmazlıkta Benî Abdümenaf'a sıkâye ve rifâde; Benî Abdüddâr'a ise hicâbe, livâ ve nedve görevlerinin verilmesiyle anlaşma sağlandı. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/130-132.

76 Hâşim'in kıtlık zamanında Kureyş'i doyurması zengin olan Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenaf b. Kusay'ın, Hâşim'e hased ederek münafereye girmesine sebep oldu. Ümeyye, bu yarış kaybederek on yıl Şam'a gitti. Muhammed b. Sa'd b. Menîr ez-Zührî, *Kitabu't-Tabakât-i'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 1/57-58.

Zübeyr'e biat eden Mekkelilerle savaşı ve Kâbe'yi mancınıklarla taşıyıp ateşe vermesi⁷⁷ veya Husayn b. Nümeyr'in askerleri Mekke'ye geldikleri zaman Beni Cumah kapısı önünde yaktıkları ateşin mescitteki çadırlara sıçraması sebebiyle Beyt'in yanması⁷⁸ gibi bilgiler, "İbnü'z-Zübeyr zamanında Kâbe'yi yakanların ilkinin Husayn b. Nümeyr"⁷⁹ olduğu yönündeki evâil haberiyle pekiştirilmektedir. Yezîd b. Muâviye'nin, komutanı Husayn b. Nümeyr sebebiyle Kâbe'nin yanmasından sorumlu tutulduğu açıktır. Ancak Kâbe'nin yanmasından Abdullah b. Zübeyr'in adamlarının sorumlu tutulduğuna dair haberler de mevcuttur. İbnü'z-Zübeyr'in arkadaşlarından birisinin mızrağın ucuna aldığı ateşin veya onların Kâbe çevresinde yaktığı ateşin, rüzgar sebebiyle Kâbe örtülerini tutuşturması üzerine Beyt'in yandığı da aktarılmaktadır.⁸⁰ Hatta İbnü'z-Zübeyr'in insanları Şam halkına karşı kıskırtmak için Şamlıların attığı ateş sonucunda çıkan Kâbe'deki yangının söndürülmesine engel olduğu⁸¹ da nakledilmektedir. Kâbe'nin İbnü'z-Zübeyr'in arkadaşlarının yaktığı ateş sebebiyle yandığı ve onların bunu Husayn b. Nümeyr ve ordusunun attıkları petrol ve ateş dolayısıyla Kâbe'nin yandığını söyleyerek onları suçladığına yönelik bir haber de aktarılmaktadır.⁸² Ancak her ne kadar Husayn b. Nümeyr, Harem bölgesinde İbnü'z-Zübeyr ile savaşmış olsa⁸³ da Kâbe'ye sığınmasından dolayı Abdullah b. Zübeyr'in bu olayı başlatmış olduğu söylenebilir. İbnü'z-Zübeyr, Kâbe'nin harem bölgesi olması dolayısıyla Husayn b. Nümeyr ve ordusunun burada savaşmaya cesaret edemeyeceklerini düşünmüş olmalıdır. Her ne kadar bu konuda iki taraf birbirini suçlamaya meyilli olsa da mancınıktan atılan taşlar dolayısıyla Kâbe'nin tahrip⁸⁴ olduğu ve sıçrayan ateş dolayısıyla da yandığı aşikardır. Yangın ister Husayn b. Nümeyr ordusunun isterse İbnü'z-Zübeyr'in arkadaşlarının ateşi

77 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 3/361; İzzüddîn Ebi'l-Hasan Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 3/463-464.

78 Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî Sâlih Melhas (Beyrut: Dârü'l-Endülüs 1403/1983), 1/200.

79 Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsîh*, thk. Abdülmelik b. Abdullah Dehîş (Beyrut: Dârü'l Hadr, 1414/1994), 3/226.

80 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/198; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbul-eşrâf*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2011), 4/23-24; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/361-362; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/464.

81 İbn Vâdîh Ahmed b. İshak b. Câfer el-Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, thk. Abdü'l-Emir Muhanna (Beyrut: y.y., 2010), 2/166-167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/464.

82 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/197-198.

83 Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2/166.

84 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/198-199.

dolayısıyla yanmış olsun her iki tarafın da bu olaydan sorumlu oldukları ve Kâbe'yi kendi siyasi düşüncelerine alet ettikleri gerçeği değişmemektedir. Ayrıca Kâbe'yi yakının Husayn b. Nümeyr olduğu haberi de tek taraflı görüş ifade eden bir haber olmakla birlikte Emevîlerin din konusundaki olumsuz algısını pekiştirmeye yönelik kasıtlı bir haber olma ihtimali yüksektir.

Mekke ve Kâbe'nin siyasete dâhil edilmesiyle ilgili “-Mekke’de- *haleddilenlerin* (tahttan indirilenlerin) ilkinin Yezîd b. Muâviye”⁸⁵ olduğu haberi nakledilmektedir. Ancak bu haber, Yezîd’in halifeliğini kabul etmeyerek Abdullah b. Zübeyr’e biat eden Mekkelilerin, Yezîd’i halettikleri kabul edilerek söylenmiş bir haber olabilir. Çünkü Yezîd’in halifeliğinin hicrî 64 yılında vefatıyla⁸⁶ son bulduğu bilinmektedir. Ayrıca bu haberin Mekke’de kabul görmeyen ilk halife anlamında kullanılmış olması da mümkündür.

Emevîlerin siyaset anlayışını yansıtan “Mekke’ye *casus* gönderenlerin ilkinin Muâviye”⁸⁷ olduğu haberi mevcuttur. Ancak Besbes b. Amr ve Adî b. Ebû Zegba’ el-Cühenî’nin Resûlullah’ın Bedir günü casuslarından olduğu bilinmektedir.⁸⁸ Hz. Osman döneminde de haber almak için gönderilen casuslardan bahsedilmektedir.⁸⁹ Bu da casus uygulamasının Hz. Peygamber döneminden beri olmakla birlikte Muâviye’nin kendi halifeliği ve oğlu Yezîd’in veliahtlığı hakkında Mekkelilerin ne düşündüklerini öğrenmek amacıyla bu yola başvurmuş olma ihtimalini akla getirmektedir. Bu yüzden hakiki anlamdaki bir ilklikten ziyade bölgesel anlamda bir ilklikten bahsedilebilir.

“Yöneticileri/valileri *lanetleme* işini ihdas edenlerin ve Mekke’de bunu yapanların ilkinin Halid b. Abdullah el-Kasrî” olduğu ve buna binaen Halife Süleyman’ın emriyle Haccâc’ın lanetlendiği bildirilmektedir.⁹⁰ Velîd b. Abdülmelik, kardeşi Süleyman’ı veliahtlıktan azledip yerine oğlu Abdülaziz’i getirmek istediğinde Haccâc bunu desteklediği⁹¹ için veyahut da valiliği döneminde çok fazla kişiyi öldürdüğü⁹² için Süleyman b. Abdülmelik bunu Halid’den istemiş olabilir. Daha önce Hz. Ali’ye lanet edildiği bilindiğine göre bunun hakiki bir ilk olması mümkün değildir. Ancak Emevîlerin, kendilerine hizmet etmiş birisini lanetleme konusunda ilk olma ihtimalleri yüksektir.

85 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/216.

86 Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/362.

87 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/226, 230.

88 İbn Hişâm, *es-Siretu’n-nebeviyye*, 1/617; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/469.

89 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 3/30.

90 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/240.

91 Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 4/34; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 4/293.

92 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 4/286.

Siyasetle ilişkili olarak *minber* konusunda “Mekke’de minber üzerinde hutbe verenlerin ilki Muâviye b. Ebû Süfyan”⁹³ olduğu nakledilir. Bu haberin devamında ise şu ifadeler yer almaktadır: “Bu üç basamaklı küçük minberi Muâviye halifeliğinin Hac yılında Şam’dan getirtti. Bundan önceki halife ve valiler Cuma günü Kâbe önünde ve Hicr’de ayakta hutbe verirlerdi. Müminlerin emiri Harun er-Reşid halifeliğinde hacca gelene kadar Muâviye’nin getirttiği minber harap olduğunda ona herhangi bir ilave de bulunulmadan tamir edildi.”⁹⁴ Burada “ayakta hutbe” verildiğinden bahsedilmesi Muâviye’nin minberde oturarak hutbe verdiğini akla getirmektedir. Nitekim ayaklarından rahatsız olduğu için “oturarak hutbe verenleri ilkinin Muâviye”⁹⁵ olduğu haberiyle birlikte düşünüldüğünde buradaki asıl mevzunun minberden ziyade “oturarak hutbe vermek” olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine Resûlullah’ın Ensar kadınlarından birisinin kölesinin ilgin ağaçlarından yaptığı minberi kullandığı,⁹⁶ minber üzerinde⁹⁷ ve ayakta hutbe verdiği⁹⁸ de bilindiğine göre Muâviye’nin burada minber edinmesi bir sorun teşkil etmemektedir. Muhtemelen Muâviye’nin bu minberde oturarak hutbe vermesi eleştirilmiştir. Muâviye’nin minber edinmesi hakiki anlamdaki bir ilklikten ziyade Kâbe özelinde bir ilklik olması daha muhtemeldir. Hutbe verirken oturması ise Hz. Peygamber’in uygulamasının hilâfıdır.

Kâbe’yi “*tavaf ederken erkek ve kadınları ayıranların ilki Halid (b. Abdullah) el-Kasrî*”⁹⁹ olduğu bilgisi verilmektedir. Yine bu konuda (İbrahim) İbn Hişâm’ın ve Hz. Ömer’in de yasak koyduğundan bahsedilmektedir.¹⁰⁰ Hz. Ömer’in bu yasağı koyduğunu ifade eden olay şöyledir: “Hz. Ömer, bir erkeği kadınlarla beraber tavaf ederken gördüğünde ona kamçıyla vurdu. Bunun üzerine adam “Şayet ben iyi bir şey yaptıysam sen bana zulmettin, şayet kötü bir şey yaptıysam sen bana öğretmedin” deyince Hz. Ömer kamçısını ona vererek aynısını kendisine yapmasını istedi. Bunun üzerine o kişi Hz. Ömer’i affetti.”¹⁰¹ Bu olayda Hz. Ömer’in kadınlarla birlikte erkeklerin tavafını engelleme girişimi, Hz. Ömer’in geri adım atmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber’in hanımlarının, hicab ayeti indikten sonra erkeklerle beraber tavaf ettikleri ancak Hz. Aişe’nin

93 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/99-100; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/215.

94 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/99-100.

95 İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 13/39.

96 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Şahîhu'l-Buhârî* (Riyâd: Dâru's-Selâm 1999), “Cum’a”, 26 (No. 917).

97 Buhârî, “Cum’a”, 26.

98 Buhârî, “Cum’a”, 27.

99 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/20; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/251.

100 Buhârî, “Hac”, 64 (No. 1618); Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/252.

101 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/252-253.

erkekler arasına karışmadan tavaf ettiği de bilindiğinden¹⁰² bu hususta kesin bir yasaktan bahsedilmesi pek mümkün değildir.

Kadın ve erkeğin birlikte tavaf etmesine yasak koyduğu söylenen Halid b. Abdullah, Velîd b. Abdülmelik döneminde 89 veya 91 yılında;¹⁰³ İbrahim b. Hişâm'ın ise, Hişâm b. Abdülmelik tarafından 106 yılında Mekke valiliğine atandığı¹⁰⁴ bilindiğine göre Halid'in bu yasağı koyması İbn Hişâm'dan önceye tekabül etmektedir. Halid'den önce de bu konuda teşebbüsler olduğu için onun hakiki anlamdaki bir ilk olmadığı söylenebilir. Halid'den sonra İbn Hişâm için de böyle bir ilklikten bahsedilmesi bu yasağın uzun süre uygulanmadığı anlamına da gelebilir. Ama bu yasağın genel itibarıyla Hz. Peygamber'in uygulamasına muhalefet olduğu da aşıkardır. Emevî valisi Halid hakkındaki bu haberin Emevîlerin din konusunda yaptıkları olumsuz icraatlar algısına katkı sağladığı da söylenebilir.

“Kâbe'nin etrafında namaz saflarını *halka* şeklinde yapanların ilkinin Halid b. Abdullah el-Kasrî”¹⁰⁵ olduğu nakledilmektedir. Safların düzgün ve sık olması konusunda Hz. Peygamber'in uyarısı bulunmasına rağmen¹⁰⁶ safların şekli konusunda herhangi bir ölçü konulmaması ibadet mekânına göre saf tutulabileceğini göstermektedir.

“Ramazanda tavafesnasında *tekbir* getirenlerin ilkinin Halid b. Abdullah el-Kasrî”¹⁰⁷ olduğuna yönelik evâil haberi bulunmaktadır. Halid b. Abdullah el-Kasrî, Mekke'ye vali olduğu yılın ramazan ayında, mescidin üst kısmının cemaate dar gelmesi üzerine cemaate Kâbe etrafında namaz saflarını halka şeklinde yapmalarını emretti. Bu emir yerine getirildiği zaman “farz olmayan namaz için tavaf kesilmiş oluyor” denildi. Böylece Halid de onlara teravih namazının her iki rekatından sonra Kâbe'yi yedi defa tavaf etmelerini emretti. Namaz arasında yapılan tavafın bittiğini ve namaza başlanacağını ilan etmek için bu tekbir uygulaması başladı.¹⁰⁸ Buradan anlatımdan Kâbe'de daire şeklinde saf tutulmasıyla tekbir uygulamasının birbiriyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber deve üzerinde Beyt'i tavaf ederken rükne her geldiğinde, elinde

102 Buhârî, “Hac”, 64 (No. 1618); Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/252.

103 Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/679; 4/8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/249.

104 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/20; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/114.

105 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/65; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/215.

106 Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî el-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Heysem b. Nizâr Temîm (Beyrut: Dârü'l-Erkâm, 1420/1999), “Salât”, 93/95.

107 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/215.

108 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/65-66.

bulunan bir şey ile rüknü işaret edip tekbir getirdiği¹⁰⁹ bilinmesine rağmen Halid'in tekbiri başka bir amaç için kullanması kendi dönemi için ilk olduğu şeklinde yorumlanabilir.

“*Mahâmilde* (tahtirevan) hac yapanların ilkinin Haccâc b. Yusuf”¹¹⁰ olduğu nakledilmektedir. Bu haberde Haccâc'ın mahâmili hac için kullandığı söylenmekle birlikte başka bir evâil haberinde “mahâmil edinen ve onunla taşınanların ilkinin Haccâc b. Yusuf”¹¹¹ olduğu aktarılmaktadır. Oturulan yer, deve üzerinde eşya vb. şeylerin taşındığı mahâmil¹¹² gösteriş veya idareciye karşı yapılacak saldırılara karşı güvenlik amaçlı kullanılabilmektedir. Bu da Haccâc'a mahâmil edinme noktasında bir ilklik kazandırmaktadır. Ayrıca mahâmille aynı amaca matuf maksure ve serîr gibi şeylerin ilk defa Emevî yöneticileri tarafından kullanılmış olması¹¹³ Emevî idarecilerinin halktan uzaklaşmaları şeklinde yorumlanabilir.

“Cuma günü Mekke'de ezan ihdas edenlerin ilkinin Haccâc b. Yusuf” olduğu söylenir.¹¹⁴ Hz. Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer zamanlarında cuma günü ezanın ilki (iç ezan) imam minbere oturduğunda okunurdu. Hz. Osman halife olduğu ve insanlar çoğaldığı zaman (h. 30) onun Medine çarşısında bir yer olan Zevrâ'da okunan üçüncü ezanı (dış ezanı) ilave ettiği bilinmektedir.¹¹⁵ Hz. Osman'ın insanların duymasını kolaylaştırmak için Cuma günü okunan dış ezanı başlattığı, iç ezanın da daha önceki dönemlerde var olduğu dikkate alındığında Haccâc'ın bu konuda hakiki anlamda bir ilk olmasını mümkün kılmamaktadır. Ancak Hz. Osman'ın uygulamasını Mekke'de icra eden ilk kişi olabilir.

Mekke ve Kâbe'nin siyasete dahil edildiği Emevîler hakkındaki evâil haberlerinin, onların meşruiyetini sarsmaya yönelik olduğu ve dinde söz sahibi olmak adına yaptıkları bazı icraatlarda ise kalıcı olamadıkları ve onların aleyhine kullanılacak birer unsura dönüştüğü görülmektedir.

109 Buhârî, “Hac”, 62.

110 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/234.

111 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 553.

112 Fîrûzâbâdî, *Kamûsu'l-Muhîd*, 406.

113 Geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 553; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2/142.

114 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/238-239.

115 Buhârî, “Cum'a”, 21; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/617; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/11.

2. MEKKE VE KÂBE HİZMETLERİNİN EVÂİL YÖNÜ: DEVLETİN GÜCÜNÜ ORTAYA KOYMA

Kâbe hizmetleri arasında yer alan *tezyinat* konusunda Emevî halifelerinden Velîd b. Abdülmelik öne çıkmaktadır. Yaptığı fetihlerle Emevî Devleti'nin refah ve zenginliği artıran Velîd b. Abdülmelik'in,¹¹⁶ Kâbe'nin içindeki altından direklerle ve oluğunun içi ve dışını altınla kaplattığı, dolayısıyla da onun "İslam döneminde Kâbe'yi altınla süsleyenlerin ilki olduğu"¹¹⁷ aktarılmaktadır. Bu bilginin Fâkihî'de "Kâbe'ye altın oluk yaptıranların ilki Velîd b. Abdülmelik b. Mervan"¹¹⁸ şekline dönüştüğü görülmektedir.

Altından oluk ve direkler dışında "İslam'da Kâbe kapısını altından yapanların ilkinin Abdülmelik b. Mervan"¹¹⁹ olduğu da nakledilmektedir. Ancak Ezrakî Kâbe'deki altından olan şeylerin Velîd b. Abdülmelik'in halifeliliği döneminde yapıldığı ve Mekke valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye 36 bin dinar gönderdiği; bu parayla direklerin ve oluğun altın levhalarla kaplatıldığı ve Kâbe'nin her iki kapısının üzerine altın levhalar yaptırıldığı aktarılmaktadır.¹²⁰ Bu iki bilgi birbiriyle çelişiyor gibi görünmesine rağmen aslında birbirini tamamlayan haberlerdir. Ezrakî'nin haberi fazla genellemeci bir yargıyla verilmekte ve kapı konusunda bir ilklık atfedilmemektedir. Ezrakî'nin bu genellemeci yargısıyla ilklık haberinin birleşimini Ya'kubî de nakletmektedir.¹²¹

Kâbe'yi altınla süslemek dışında Velîd b. Abdülmelik'in, Kâbe'nin iç duvarlarını ve zeminini Şam'dan getirttiği kırmızı, yeşil ve beyaz mermerlerle döşettiği ve Kâbe'deki bütün mermerlerin tamamını onun yaptırdığı da nakledilmektedir. Bu bilgiler ise Velîd b. Abdülmelik'in "Kâbe'nin duvarlarını mermerle kaplatanların ve mescitleri süsleyenlerin"¹²² ve Mescid-i Haram'da mozaïği kullananların ilki"¹²³ olduğu bilgisine dönüşmektedir. Ancak İbnü'z-Zübeyr Kâbe'nin inşaatı için San'a'ya adam gönderdiği; oradan "belak" (yemende bulunan billur gibi şeffaf mermer) denilen beyaz mermer getirterek ışık alması için Kâbe'nin çatısındaki pencerelere koydurduğu¹²⁴ ve Abdülmelik'in mermer

116 Mevlüt Koyuncu, "Velid I", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 43/31.

117 Ezrakî, *Ahbâru Mekke* 1/212, 291.

118 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/242.

119 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/237.

120 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/211-212.

121 "Velîd Mekke'deki Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye otuz bin dinar gönderir. Bununla yaptırdığı plakalarla Kâbe kapısını ve iç direkleri, köşeleri/direkleri ve oluğu kaplar. Böylece İslam'da beyti altınla kaplayanları ilki oldu." Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2/206.

122 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/212-213.

123 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/72; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/242.

124 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/209.

direkleri gönderenlerin ilki¹²⁵ olduğu bilgilerinden hareketle Velîd'in Kâbe de mermer kullanan ilk kişi olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

Altın, devletin zenginliğini ve gücünü gösteren bir maden olmakla birlikte bütün maddelerin efendisi kabul edilmektedir. Çünkü madenler arasında bakırın üstünde, gümüş; gümüşün üstünde ise ondan daha güzel ve daha iyi olan altın bulunduğu söylenmektedir.¹²⁶ Fars krallarının hazinelerinde muhafaza edilen bazı malzemeleri kutsal/uğurlu saydıkları için altın ve atlasla kapladıkları¹²⁷ ve İslam mimarisinin çevre kültürlerden de etkilendiği düşünüldüğünde, Emevîler döneminde Kâbe için kullanılan malzemelere bir kutsiyet atfedilip atfedilemeyeceği sorusu akla gelmektedir. Ancak Ebrehe'nin Kâbe'ye karşı yaptırdığı Kulles adındaki beytte/mabette, yeşil, kırmızı, beyaz, sarı ve siyah taşlar, çeşitli ağaçlar, altın, gümüş, mozaik ve belak denilen mermerler kullanılarak inşa edilmiş¹²⁸ olmasına rağmen burası Kâbe kadar rağbet görmemiştir. Ayrıca İslam mimarisinde belirli bir forma, malzemeye, biçime kutsiyet atfedilmediği¹²⁹ dikkate alındığında kalıcı, sert ve estetik olması sebebiyle altının tercih edilmiş olma ihtimali yüksektir. Bu malzemeler Kâbe'nin maddi değerini artırmaktan ziyade, zaten değerli olan bir şeye, halifelerin verdiği değeri ve saygıyı göstermek için özellikle seçtikleri söylenebilir. Devletin bu dönemdeki gücünü ve zenginliğini göstermek için de bu malzemelerin tercih edilmesi mümkündür.

Tezyinât altında değerlendirilebilecek *Kâbe örtüsü* hakkında ise “Kâbe'yi atlasla/saf ipekle örtenlerin ilkinin Yezîd b. Muâviye, İbnü'z-Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervan olduğu söylenilir”¹³⁰ haberi nakledilmektedir. Bu haberde hem ilk denilip hem de birden fazla ismin zikredilmesi bir çelişki oluşturmaktadır. “Söylenilir” denilmek suretiyle bu konudaki farklı bilgilerin mevcudiyetine dikkat çekilmektedir. Ayrıca üstteki haberde zikredilmeyen Haccâc b. Yusuf'un da” Kâbe'yi atlas ile örtenlerin ilki”¹³¹ olduğu haber verilmektedir.

125 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/71.

126 Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/324, 351.

127 Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/122.

128 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/138-139.

129 Ümit Arpacıoğlu, “İslam ve Cami Mimarisinde Malzeme, Teknoloji ve Sanat Kullanımının Değerlendirilmesi”, *İ. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler 2-5 Ekim 2012* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012), 403.

130 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/253.

131 İbn Hişâm, *es-Siretu'n-nebeviyye*, 1/198-199; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/253.

“Cahiliyede bir kadının ateşinden sıçrayan kıvılcım sebebiyle Kâbe ve üzerindeki örtü yığınının yandığı” bilgisinden cahiliyeden beri Kâbe’nin örtüyle kaplanma âdetinin olduğu anlaşılmaktadır.¹³² Atlasla olmamasına rağmen “Beyt’i örtüyle kaplayanların ilkinin Tübbâ olduğu” da zikredilmektedir. Onun Mekke’deyken gördüğü rüyalar sebebiyle Beyt’i önce hurma yaprak ve liflerinden yapılmış bir hasırla, daha sonra Yemen kumaşı meafirle, bundan sonra ise mûlae ve vesail denilen kumaşla örttüğü söylenmektedir.¹³³ Ayrıca Kâbe’nin Cahiliye döneminde deriyle; Hz. Peygamber döneminde Yemen kumaşı veya Mısır’da üretilen kubtiyyeyle; Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde ise kubtiyye veya Yemen kumaşı bürüd ile örtüldüğü de aktarılmaktadır.¹³⁴ Bu haberlere bakıldığında Emevîler dönemine kadar Kâbe için çeşitli örtüler kullanıldığı görülmektedir. Evâil haberine göre bu konuda Emevîler döneminin farkı, atlas kumaş kullanılmasıyla olmaktadır. Ancak Emevîlerden önceki dönemde kimin örttüğü konusunda bir birlik olmasa da atlas kullanıldığına dair haberler de mevcuttur. Nitekim Cahiliye döneminde karşılaştığı bir kafileden aldığı atlası Kâbe’ye gönderen Halid b. Cafer b. Kilab’tan ve Abbas b. Abdulmuttalib’in annesi Netile bt. Hayyan’ın Abbas küçükken kaybolduğunda onu bulursa Kâbe’yi atlasla giydireceğine dair adakta bulunmasından bahsedilir. Bundan dolayı hem Halid b. Cafer’den hem de Netile bt. Hayyan’dan “Kâbe’yi atlasla örtenlerin ilki” olarak bahsedilir.¹³⁵ İbn Hacer “Kâbe’yi atlasla örtenlerin ilki hakkında Halid, Netile, Muâviye, Yezîd, İbnü’z-Zübeyr, Haccâc olarak altı kişiyi sayarak bu isimlerin Kâbe örtüsüyle ilgili yaptıklarını şöyle açıklamaktadır: “Bunlar arasında Netile ile Halid’in örtüsü, Kâbe’nin tamamını kaplamadığı konusunda ittifak vardır. Onlar Kâbe’yi atlastan bir parçayla kapladılar. Muâviye’ye gelince hilafetinin sonlarında Kâbe’yi atlasla kaplamasının tamamlanması, oğlu Yezîd’in halifeliğine rastladı. İbnü’z-Zübeyr ise, Kâbe’nin imaretini yeniledikten sonra örtüyle kapladı. Onu ilk giydirmesi bu itibarladır. Fakat İbnü’z-Zübeyr, atlasla Kâbe’yi örtmeye devam etmemiş; Abdülmelik’in emriyle Haccâc bunu devam ettirmiştir. O, her sene Kâbe’yi atlasla örtmeye devam edenlerin ilkiydi.”¹³⁶ Bütün bu haberlerden de anlaşılabacağı üzere Emevîler döneminde sayılan isimlerin Kâbe’yi ilk atlasla kaplayan kişi olmaları pek mümkün değildir. Çünkü gerek kendi dönemlerinde birden fazla ismin zikredilmesi gerekse önceki dönemlerde bunu gerçekleştirenler bulunması her bir dönemde kendisine ayrıcalık kazandırmak istenilen kişiler için bu haberlerin ortaya konulduğunu akla getirmektedir. Ancak Emevîler döneminde Kâbe’de atlas kullanımıyla

132 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/160.

133 İbn Hişâm, *es-Siretu’n-nebeviyye*, 1/24-25

134 İbn Hişâm, *es-Siretu’n-nebeviyye*, 1/198-199; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/253.

135 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/257.

136 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/258.

ilgili üç kişinin isminin zikredilmesi bu dönemde artan zenginliğin, gösterişin ve gücün Kâbe'ye de yansıdığını göstermektedir.

Bu konuda “Kâbe’yi örtmekle görevli kişileri tahsis edenlerin ilkinin Yezîd b. Muâviye” olduğuna yönelik evâil haberi de nakledilmektedir.¹³⁷ Bu haber Yezîd’in Kâbe’yi örtme işini ciddiye alarak bu konuda kurumsallaşmanın ilk adımlarını attığı söylenebilir.

Kâbe’yi güzel kokularla kokulamak, ona hizmetler arasında sayılabilecek bir diğer unsurdur. Bu konuda “Kâbe’yi haluk/safranlı koku sürenlerin, buhurdanlık kullananların ilkinin Muâviye” olduğu söylenmektedir.¹³⁸ “Cahiliye’de Kâbe kokulandığında İbrahim’in kurban ettiği koçun boynuzlarının da haluklanıp kokulandığı”¹³⁹ bilgisine göre Kâbe’yi güzel kokularla kokulamak Cahiliye’den beri mevcut olan bir uygulamadır. Yine Hz. Peygamber’in “evlerde mescid edinilen yerlerin temiz tutulup güzel kokuyla kokulanmasını emretmesi”¹⁴⁰ ve Resûlullah’ın mescitte gördüğü balgamı Ensar’dan bir kadının temizleyip oraya haluk/safranlı bir koku sürdüğünde Resûlullah’ın “Ne güzel oldu” demesi¹⁴¹ bu konudaki teşviki göstermektedir. Ayrıca Hz. Âişe’nin de Kâbe’yi güzel kokularla kokulamayı onu temizlemekten sayması ve oraya altın ve gümüş hediye etmekten daha sevimli bulması¹⁴² ibadet edilen alanların temiz ve hoş kokularla kokulanmasının değerini göstermektedir. Emevîlerin Cahiliyeden beri olan uygulamayı devam ettirdikleri için bu konu da bir ilkliliklerinden bahsedilemez. Belki bu kokulamanın buhurdanlıkla yapılması bir ilklilik teşkil edebilir. Kâbe’yi kokulamaları, Emevîlerin Hz. Peygamber’in tavsiyesine uyduklarını göstermektedir.

Emevîlerin bir diğer hizmetleri *aydınlatma ve güvenlik* konusundadır. “Mescid için zeytinyağı ve kandilleri koyanların; mescidin kandilleri için zeytinyağını beytülmâlden karşılayanların ilkinin Muâviye b. Ebû Süfyan”¹⁴³ olduğu nakledilmektedir. “Süleyman b. Abdülmelik’in hilafetinin hac ayında ve recep ayında Safa ile Merve arasında kandil yakanların ilkinin Halid b. Abdullah el-Kasrî”¹⁴⁴ olduğu bilgisi verilmektedir. Yine Süleyman b. Abdülmelik b. Mervan döneminde Halid b. Abdullah el-Kasrî’nin “Hacerülesved

137 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/255.

138 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/254.

139 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/160.

140 Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce* (Riyâd: Dârü’s-Selâm 1999), “Mesâcid ve Cemâ’ât”, 9.

141 Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî* (Beyrut:Dârü’l-Kütübi’l-İlmîyye 2009), “Mesâcid”, 35.

142 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/257.

143 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/254, 286.

144 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/287; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/240.

köşesinin karşısına tavaf edenler için Zemzem kandili koyanların ilki”¹⁴⁵ olduğu söylenmektedir.

Hız. Peygamber döneminde mescidlerde kandil yakanların ilkinin Temim ed-Dâri¹⁴⁶ olması ve Hız. Peygamber’in mevlâsı Meymûne’ye Beytül-Makdis’e gitmeye gücü yetmezse oranın aydınlatılması için zeytinyağı hediye etmesini tavsiye etmesi¹⁴⁷ mescitleri aydınlatma uygulamasının Hız. Peygamber döneminde olduğunu ve Hız. Peygamber’in buna teşvik ettiğini göstermektedir. Tavaf edenler için Mescid-i Haram’ı aydınlatanların ilkinin evi, Kâbe’nin ön tarafından Mescid-i Haram’a bitişik olan muhtemelen Ezrakî’nin dedelerinden olan Ukbe b. el-Ezrak b. Amr¹⁴⁸ olduğu ve Hız. Ömer döneminde onun Mescid-i Harâm alanını genişlettikten sonra ihata duvarı üzerine lambalar/kandiller koydurduğu¹⁴⁹ bilgilerinden hareketle Kâbe ve Mescid-i Haram’ı aydınlatma işinin Emevîlerden önceki dönemlerde de olduğu anlaşılmaktadır. Emevîlerin bu konuda hakiki bir ilklığe sahip olmasalar da Hız. Peygamber’in tavsiyesini devam ettirdikleri söylenebilir. Ancak bu kandiller için gerekli malzemenin beytûlmalden karşılanması bu işin daha sistemli bir hâle getirildiğinin işaretidir.

“Hacıların güvenliğı için Mina, Arafat ve Mekke’ye vekil/görevli gönderenlerin ilkinin Mervân b. Hakem”¹⁵⁰ olduğu nakledilmektedir. Fakat daha sonraki süreçte Ömer b. Abdülaziz’in Mekke vadilerinde yağmalanmaktan korkan hacılar için ateş yakılmasını ve kandil konulmasını emrettiğı zikredilmektedir.¹⁵¹ Kureys’in atası Kusay’ın, Müzdelife’de vakfe yaptığı sırada orada ateş yakmayı ihdas ettiğı hatta bu ateş Arafat’tan dönenlerin gördüğü ve bu ateşin Resûlullah, Ebû Bekir, Ömer ve Osman dönemlerinde yakılmaya devam ettiğı nakledilir.¹⁵² Mervân’ın hacıların güvenliğı için ateşten ziyade görevli tahsis etmesi bu işi ciddiye alarak kurumlaşma yönünde ilk adımları attığını göstermektedir. Ancak Ömer b. Abdülaziz’in bu iş için görevli atamaktan ziyade Kusay dönemindeki ateş geleneğini devam ettirmesi, Mervân b. Hakem’in bu konuda başlattığı kurumsallaşmanın kalıcı olmadığı sonucuna ulaştırır.

145 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/240.

146 İbn Mâce, “Mesâcid ve Cemâ’ât”, 9.

147 İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salavât”, 196.

148 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/286; Ebû’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. en-Nedîm, *Kitâbü’l-Fihrist li’n-Nedîm*, thk. Rızâ Teceddüd, (y.y.: ts.), 124.

149 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/158.

150 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/215.

151 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/287; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/171-172.

152 İbn Sa’d, *Kitabu’t-Tabakâti’l-kebîr*, 1/54.

Güvenlik altında değerlendirilebilecek bir diğer haber şöyledir: “Mekke’de dağ eteklerine yapılan ilk duvarın/*surun* nahle mevkinde ruha (rumiyye) denilen sur olduğu ve onun Muâviye tarafından veya Abbasiler döneminde yapıldığı söylenmektedir.”¹⁵³ Muâviye’nin valilik döneminde mi yoksa halifelik döneminde yapıldığını bilemediğimiz bu *surun* savunma amaçlı yapılmış olma ihtimali yüksektir. Bunun Kâbe’nin siyasî olaylara çok fazla sahne olmaya başladıktan sonraki süreçte yani Abbasiler döneminde yapılmış olması muhtemeldir.

Kâbe’yi ziyarete gelen hacılara *yemek ikramı* konusunda “Hacılara cömertlikte/ikram etmede öne geçenlerin ilkinin Arafat’ta Abdullah b. Amir olduğu hatta meliklerden bu konuda onu geçebilen olmadığı” aktarılır.¹⁵⁴ Osman b. Affân ve Muâviye b. Ebû Süfyân dönemi valilerinden olan Abdullah, Kureys’in atası Kusay döneminde başlatılan Kâbe’yi ziyarete gelenlere yemek ikram etme görevi olan rifadeye¹⁵⁵ karşılık gelen bir iş yaptığı için onun hakiki anlamda bir ilk olması pek mümkün değildir. Bu haber, Abdullah b. Amir’in cömertliğini vurgulamak için söylenmiş olmalıdır.

Kâbe’ye hizmete yönelik haberlerin çoğunda Emevîlerin ilk olmadığı açık olmakla birlikte onlara yönelik yapılan ilklik vurgusu hem onların toplum nezdindeki meşruiyetini sağlamaya hem de yaptıkları hizmetlerle İslam devletinin temsilci olduklarını göstermeye yöneliktir. Ayrıca dinî unsurlara karşı saygılı olmadıklarına dair kendilerine yapılan eleştirilerin haklı olmadığını gösterme amaçlı olduğu da söylenebilir.

SONUÇ

Emevîler döneminde Mekke ve Kâbe’nin siyasî olaylarla anıldığı görülmektedir. Bu konudaki en önemli olay ise Yezîd b. Muâviye döneminde Kâbe’nin taşlanması ve yanmasıdır. Bu olayda hem Emevîlerin hem de Abdullah b. Zübeyr’in sorumluluğu olmasına rağmen bu mevzu Emevîlerin dinî değerlere saygı göstermedikleri algısına sebep olmuştur. Emevîlerin siyaseti dahil ettiği unsurlardan casus, yöneticileri lanetleme, minber ve ezan mevzularında hakiki anlamda bir ilk olmamakla birlikte bunları farklı bir amaç için kullanarak bölgesel bir ilklik kazandıkları görülmüştür. Kâbe’de yapılan ibadetlere müdahalelerden olan tavaf esnasında kadın ve erkeği ayırma uygulaması daha önceki dönemlerde de olduğu için hakiki anlamda ilk ve kalıcı bir uygulama değildir. Kâbe etrafında daire şeklinde saf tutulması ve tekbir icraatları birbiriyle ilişkili olup mevcut uygulamaların farklı amaç için kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Mahâmil kullanımı ise, siyasî veya gösteriş amacıyla Emevîlerin başlattığı evâildendir.

153 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/229.

154 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/232.

155 İbn Sa’d, *Kitabu’t-Tabakâti’l-kebîr*, 1/54.

Emevîler, Kâbe'nin tezvinatında altın kullanma konusunda bir ilkken; mermerle süsleme ve Kâbe örtüsünü atlastan yapma konusunda ilk değıllerdir. Koku konusunda cahiliyeden beri var olan uygulamayı devam ettirdikleri ancak malzemelerin devlet hazinesinden karşılanması konusunda ilk oldukları söylenebilir. Aydınlatma işinin Emevîlerden önceki dönemlerde de olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kandiller için gerekli malzemenin beytülmalden karşılanması bu işin daha sistemli bir hâle getirildiğinin işaretidir. Güvenlik konusunda Kusay'dan beri devam eden ateş yakma uygulamasını, Mervân b. Hakem görevli atayarak kurumsallaştırmaya çalışmış ancak diğler halifeler döneminde devam ettirilememiştir. Yemek ikramı da Emevîlere has bir ilk değıldir.

Nihaî olarak Emevîlerin dinî unsurları siyasete dahil ettiğı evâil haberleri, onların olumsuz algılarını vurgulamaya yönelikken; hizmetler konusundaki evâil haberlerinin bu olumsuz algının kırılmasına yardım ettiğı görölmektedir. İslam tarihi açısından Emevîlerin Mekke ve Kâbe hizmetleri konusunda gerçekten ilk olmasalar da kendi dönemleri itibarıyla ilk oldukları ve yönetici olarak yapmaları gereken hizmeti icra etmekten geri durmadıkları ifade edilebilir. Bu konudaki evâil haberlerinin, onların döneminde meydana gelen Kâbe'nin tahrip edilmesinin oluşturduğu kötü algıyı izale ettiğini hatta devletin gücünü ve zenginliğini gösterdiği sonucuna ulaşılabilir. Çünkü Emevî halifeleri Mekke ve Kâbe'ye hizmet etmenin getireceğı manevi nüfuz ve ayrıcalıklarla birlikte toplum nezdindeki meşruiyetleri noktasında kendilerine yarar sağlayacağını farkındaydılar. Ayrıca Emevîlerin Kâbe'ye hizmet ettikleri algısının oluşmasında, evâil haberlerinin etkisi bulunduğu da yadsınamaz.

KAYNAKÇA

- Arpacioğlu, Ümit. "İslam ve Cami Mimarisinde Malzeme, Teknoloji ve Sanat Kullanımının Değerlendirilmesi". *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler 2-5 Ekim 2012*. 401-410. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbul-eşrâf*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 8 cilt. Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Şahîhu'l-Buhârî*. Riyâd: Dâru's-Selâm 1999.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî el-Sicistânî. *Sünen-i Ebû Dâvud*. thk. Heysem b. Nizâr Temîm. Beyrut: Dârü'l-Erkâm, 1420/1999.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr*. thk. Rüşdî Sâlih Melhas. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Endülüs 1403/1983.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs. *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsih*. thk. Abdülmelik b. Abdullah Dehş. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l Hadr, 1414/1994.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin. *Kamûsu'l-Muhîd*. thk. Enes Muhammed eş-Şâmî, Zekerîya Cabir Ahmed. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2008.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Muşannef*. thk. Hamed b. Abdullah el-Cemâa, Muhammed b. İbrahim el-Luheydan. 16 cilt. Riyad: Mektebetu'l-rüşdi, 2004.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyerî. *es-Siretu'n-nebeviyye*. thk. Mustafa Sakâ vd. 2 cilt. Turâsi'l-İslâm, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- İbn Mâce. Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. Riyâd: Dâru's-Selâm 1999.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-arab*. thk. Emin Muhammed Abdulvahab, Muhammed Sadıkulabdi. 18 cilt. Beyrut: Daru ihyâi't-turâsi'l-arabî, 1999.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *Kitabu't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer. 11 cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebî'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el- Kâdî. 11 cilt. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *Kitâbü'l-Fihrist li'n-Nedîm*, thk. Rızâ Teceddüd. y.y.: ts.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. *Şubhu'l-a'sâ*. 14 cilt. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-mısıriyye, 1922.
- Koyuncu, Mevlüt. "Velid I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/30-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 2009.
- Râzî, Muhammed Fahreddîn. *Tefsîru'l-Fahreddîn Râzî (Tefsîru'l-kebîr ve Mefâtihu'l-ğayb)*. 32 cilt. Dârü'l-fikr, 1981.
- Rosenthal, Franz. "Awa'il". *The Encyclopedia of Islam*. ed. H. A. R. Gibb J. H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schacht. 1/758-759. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 6 cilt. Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Ya'kûbî, İbn Vâdih Ahmed b. İshak b. Câfer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdü'l-Emir Muhanna. 2 cilt. Beyrut: y.y., 2010.

Oturum Başkanı

Sayın Dr. Kevser ÖZDOĞAN Hanımefendi'ye çok teşekkür ediyoruz. Rivayet geleneğimizde tabii bu türlü siyasi konular var maalesef. Ancak bu vesile ile bir hususa dikkat çekmek istiyorum. Son zamanlarda bazı etkilerle Emevi dini konusundan bahsedilmektedir ki bu şekilde bir anlayış çok yanlış bir anlayıştır. İslam şuurunun olumsuz şekilde zarar görmesi için oluşturulan bir söylemdir. İslam geleneği sistemi daima sivil bir sistemdir. Yani eimme-i müctehidin dediğimiz insanların hayatlarını biliyoruz. Onların hocalarının hayatlarını biliyoruz. Onların da hocaları olan sahabenin hayatlarını biliyoruz. Tabii ki siyasetin etkisi birtakım yerlerde kendisini gösterecektir ama böyle bir söylem yanlış, tahrip edici ve belli çevrelere hizmet edici bir söylemdir. Onun için bu hususta dikkat etmemiz gerekiyor. İslami ilimler sahasını daha ciddi, daha derinlikli çalışmalarla, daha dikkatli ve objektif bir şekilde okunmalıdır. Bu ezberci söylemlerden daha bağımsız çalışmalara ihtiyacımız var.

Son konuşmacımız, Diyanet İşleri Başkanlığı Karşıyaka Müftülüğünden Nilgün ÇEVİK hanımefendi, "Kadim Mabet Kâbe Tarihinden İbret Almak" konulu tebliğini sunacaktır. Buyurun sayın hocam.

KADÎM MABED KÂBE TARİHİNDEN İBRET ALMAK

DOKTORANT NİLGÜN ÇEVİK*
PROF. DR. ŞENAY ÖZGÜR YILDIZ**

ÖZET

Kutsal Kâbe, Kur'an-ı Kerim'in beyanında "yeryüzünde ibadet amacıyla imar edilen ilk mabed" olarak ifade edilmektedir. Mukaddes Kâbe'ye yeryüzü mescitlerinin en kıdemlisi ve en değerlisi olduğu için "Beytü'l-Atîk" ve kıdemi ile kalabalık topluluğun toplanma mekanını ifade ettiği için "Karyetü'l-Kadîme" ismi verilmiştir. Mukaddes Kâbe, Müslümanların namaz ibadetinde bireysel veya cemaat hâlinde yöneldikleri kibleleri, hac ibadetlerinde ümmet olarak bir araya geldikleri uluslararası buluşma mekânıdır. Tarihî süreç içerisinde dinî bir merkez olduğu kadar coğrafi, kültürel, ekonomik ve siyasî bir merkez olarak da önemli rol oynamıştır. İslam tarihi kaynaklarında kâinatın yaratılışından günümüze fonksiyonunu hiç kaybetmeyen bu mabedin müteaddit kereler inşa edildiği zikredilmiştir. Bunlardan dördünün inşasının sebep, süreç ve sonuçları tebliğimizin ana teması olacaktır. Bunlar Hz. İbrâhim (as), Kureyş, İbn Zübeyr ve Haccâc b. Yusuf'un inşalarıdır. Kâbe'nin tarihi boyunca tamirat ve tadilat sürecinde yaşanan hadiseler pek çok mesaj taşımaktadır. Bu hadiseler, mescid inşasında gerekli olan samimiyet, ihlas ve bedenî çabanın yapıcı yönleri ile şahsî ve muhteris düşüncenin yıkıcı örneklerini yansıtmaktadır. Kâbe'nin ilk mimarı Hz. İbrahim (as), eşi ve oğluyla birlikte teslimiyet ve samimiyetle mabedin temelini atmışlardır. Kureyş'in kutsal Kâbe'yi inşasında mescidin helal para ile yapılmasının gerekliliği görülmektedir. Hz. Muhammed'in (sas) risâlet öncesine tekabül eden bu inşada bedenlen çaba sarfetmesi, risâlet görevini aldıktan sonra Kâbe'nin mimarisinde değişiklik yapmak istese dahi bunu şiddet kullanarak yapmak istemediği için bu arzusundan tamamen vazgeçmesi dikkate değerdir. Hulefâ-i Râşidîn'in de bu minvâl üzere devam ettiği bilinmektedir. Abdullah b. Zübeyr ile Haccâc b. Yusuf es-Sekaff'nin kutsal Kâbe'yi tamir etme hadiseleri ise Müslümanlar için birer ibret tablosu olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

** Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Anahtar Kelimeler: Kâbe, Mescid-i Haram, Hulefa-i Raşidin, Abdullah b. Zübeyr, Haccâc b. Yusuf.

TAKING LESSONS FROM THE HISTORY OF ANCIENT TEMPLE KAABA

ABSTRACT

The Holy Kaaba is described as "the first temple that has been built for worship on earth" in the declaration of the Qur'an. Sacred Kaaba is given the name of "al-Bayt al-ʿAtîq" because of being the earliest and the most precious of the masjids on the earth, and it is also given the name of "al-Qaryah al-Qadîmah" due to its seniority and being the gathering place of a crowded community. Sacred Kaaba is the qibla where Muslims face during their prayers either individually or in groups, and the international meeting place where Muslims come together as an ummah during the pilgrimage. In the historical process, it has played an important role as a geographical, cultural, economic and political center as well as a religious center. It is mentioned in Islamic historical sources that this temple, which has never lost its function from the creation of the universe to the present, was built several times. The reasons, processes and results of the construction of four of these constructions will be the main theme of our paper. These are the constructions of Prophet Abraham, of Quraysh, of Ibn al-Zubayr, and of al-Hajjāj ibn Yūsuf. The events during the repair and renovation process of the Kaaba carry many messages. These events reflect the supportive apower of sincerity, genuineness and physical effort required in the construction of the mosque, as well as the destructive consequences of selfish and greedy acts. The first architect of the Kaaba, Ibrahim, together with his wife and son, laid the foundation of the temple with submission and sincerity. The construction of Kaaba by the Quraysh shows us the necessity of utilization of halal (lawful, legitimate) money in the construction of a masjid. It is noteworthy that Prophet Muhammad had involved in this construction which had took place before his prophecy, and even if he wanted to make changes in the architecture of the Kaaba after he became a prophet, he completely gave up on this desire because he did not want to do it by force and violence. It is known that the Rashidun Caliphate continued in this way. The events around the repair and renovation of the holy Kaaba by ʿAbd Allāh ibn al-Zubayr and al-Hajjāj ibn Yūsuf al-Thaqafī have taken their places in the pages of history as a warning for Muslims.

Keywords: Kaaba, al-Masjid al-Harām, al-Khulafāʾ al-Rāshidin, ʿAbd Allāh ibn al-Zubayr, al-Hajjāj ibn Yūsuf

Kâbe, Kur'an-ı Kerim'in "Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev (mabed) âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir" (Âli İmrân, 3/96)

beyanında bildirildiği üzere ilk mabettir. “Beytü’l-Atîk” ve “Karyetü’l-Kadîme” Kâbe için kullanılan isimlerdendir. Bu ilk mabedin Kâbe ismi dışında kullanılan isimleri onun özellikleri, faziletleri ve değeri ile alakalıdır. Yeryüzü mescitlerinin en değerlisi sayıldığı için “Beytü’l-Atîk”¹ ve en kıdemlisi olarak “Karyetü’l-Kadîme”² ismiyle anılır. Ayette o kadîm evi “Beytü’l-atîk’i tavaf etsinler.” (Hac, 22/29) bildirilen ev Kâbe’dir. Meşhur tâbiî Hasan-ı Basri (ö. 110/728) Kâbe’yi yeryüzünde kurulan mabetlerin en eskisi³ olarak nitelemektedir. Ayrıca şerefi ve yüksek itibarı sebebiyle “el-Beytü’l-atîk”⁴ diye anıldığı ve yine şerefi sebebiyle Nuh tufanı zamanında yerden kaldırıldığı için “atîk”⁵ adı verildiği kaydedilmektedir. Kâbe’ye verilen diğer bir isim kıdemi ve kalabalık topluluğun toplanma mekanını ifade ettiği için “Karyetü’l-Kadîme”⁶ dir.

Mescid ve camilerin tabiatı gereği insanları bir araya topladıkları bir gerçektir. Kâbe ise sadece Müslümanların namaz ibadetlerinde bireysel veya cemaat hâlinde yöneldikleri kibleleri olmayıp hac ve umre ibadetlerinde ümmet olarak buluştukları

- 1 Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî I-VIII, Beyrut: Mektebetu’l-Hilâl, 1988.) 1: 46; Ezrakî, Ebû’l-Velîd Muhammed b. Abdullâh el-Ğassânî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine’l-Âsâr* (nşr. Ruşdî es-Sâlih Mulahas) I-II, (Beyrut: Dârü’l-Endelus, 1403/1983) 1: 89; İbn Manzur, Ebû’l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Âlî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî, *Lisânü’l-‘Arab*, I-XV, (Beyrût: Dâru Sâdir, 1414/1993) 10: 236.
- 2 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 280; Şihâbu’d-Dîn Ahmed b. Abdilvahhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nuveyrî, *Nihâyetu’l-Ereb fî Funûni’l-Edeb* (nşr.) I-XXXIII, (Kahire: Dârü’l-Kutub ve’l-Vesâîku’l-Kavmiyye, 1423) 1: 313; Fâsî, Ebû’t-Tîb Muhammed b. Ahmed b. Âlî el-Fâsî, *Şifâu’l-Ğarâm bi Ahbâri’l-Beledi’l-Harâm* (nşr.) I-II, (Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421/2000.) 1: 174; Fâsî, *el-İkdü’s-semîn fî târihi’l-beledi’l-emîn*, (Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419) 1: 228; İbnü’d-Diyâ, Ebû’l-Bikâ Muhammed b. Ahmed el-Mekkî, *Târîhu Mekketi’l-Muşerreffe* (nşr. Âlâ İbrahim- Eymen Nasr) Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2004) 123; Eyüb Sabri Paşa, *Mir’âtü’l-Haremeyn: Mir’ât-ı Mekke’* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018) 1: 223.
- 3 Hasen el-Basrî, Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî, *Fedâilu Mekke ve’s-Sekenu fihâ* (nşr. Sâmi Mekki el-Ânî) Kuveyt: Mektebetu’l-Felâh) 15; İbn Manzûr, 10: 236.
- 4 Zebîdî, Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, (nşr. Âlî Şîrî) I-XX, (Dârü’l-Fikr, 1424.) 13: 314
- 5 Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*. 1:146; Ezherî, 1: 202; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, 3: 424; Ahmed b. Muhammed el- Esedî el-Mekkî, *İhbâru’l-Kirâm bi-Ahbâri’l-Mescidi’l-Harâm*, (İzmir: İzmir Millî Kütüphânesi Yazma Eserler Kataloğu, 1992-1997) 357/8 demirbaş numaralı yazma eser: Vr. 2-b.
- 6 Eyüb Sabri Paşa, 1: 223.

uluslararası bir buluşma noktasıdır. Müslümanlar hac farızasının ifası münasebetiyle dinî birlikteliklerini koruyup ilerletmekle birlikte diğer bütün İslam ülkeleri arasında ticaret bağlarını da maddeten sağlamlaştırmışlardır. Bu, birbirlerinin memleketlerini tanımaları için fırsat oluşturmuştur.⁷ Dolayısıyla İslam inancının özü olan tevhidin merkezi olan kutsal mabed Kâbe'nin tarihi süreç içerisinde dinî bir merkez olduğu kadar coğrafi, kültürel, ekonomik ve siyasî bir merkez hâline geldiği de bir gerçektir. Bu mabed sadece Allah'ındır, başka hiçbir sahibi yoktur. Bu minvalde Kâbe, Allâh'ın evi anlamında "Beytullah"⁸ ismiyle tarif edilirken Beytullah civarında oturanlara Allâh'ın komşuları anlamında "Cîrânullâh"⁹ denilmektedir. Kutsal evin ziyaretçileri hacılar ise Allah'ın misafirleri "Duyufu'r-rahmân"¹⁰ sayılmaktadır.

Kutsiyeti ve değerini zikrettiğimiz Mukaddes Kâbe'nin İslam tarihi kaynaklarında kâinatın yaratılışından günümüze kadar fonksiyonunu hiç kaybetmeden müteaddit kereler inşa edildiği anlatılır. Kâbe'nin; birinci inşası melekler, ikinci inşası Hz. Âdem (as.), üçüncü inşası Âdem'in oğlu Şit (as), dördüncü inşası Hz. İbrâhim (as.), beşinci inşası Âmelika, altıncı inşası Cürhüm, yedinci inşası Kusay b. Kîlâb, sekizinci inşası Abdulmuttalib, dokuzuncu inşası Kureyş, onuncu inşası İbn Zübeyr, on birincisi inşası Haccâc b. Yusuf, on ikinci inşası Sultan Murad Han¹¹ ve sonuncu tamirâtı Suud¹² tarafından olmak üzere on üç kere inşa edildiği kaydedilmektedir.¹³ Her bir inşa çok önemli ve özel içeriklere sahip olmakla birlikte ele alacağımız konu kapsamında mezkûr inşaatlardan dördü özellikle Hz. İbrâhim (as), Kureyş, İbn Zübeyr ve Haccâc b. Yusuf'un yapıları tebliğimizin ana temasını oluşturacaktır.

7 J. H. Kramers, *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, (İstanbul: Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Türkiye Matbaası, 1934) 8.

8 Sâhib, Ebû'l-Kâsım İsmail b. 'Abbâd et-Tâlikânî, *el-Muhîṭ fi'l-Luḡa* (nşr. Muhammed Hasen Âlu Yâsîn) I-X, (Beyrut Âlemu'l-Kutub, 1414/1994) 9/473.

9 Hasen el-Basrî, *Fedâilu Mekke*, 28; İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdûlmelik b. Hişâm el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafâ es-Sakkâr vd.) I-II, (Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955) 1: 118; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/194.

10 Evliya Çelebi, *Rihletü'l-Hicaziyye*, Safsâfi Ahmed el-Mürsî, (Dârü'l-Âfâk el-Arabiyye, 1999.) 201; <https://darp.gov.sa/> (erişim tarihi: 03.09.2022)

11 Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Hüseynî el-Mekkî et-Taberî, *el-Ercü'l-miskî ve't-târîhu'l-Mekkî fî ahbâri'l-Harem ve'l-Kâ'be ve terâcimi'l-mülûk ve'l-hulefâ*; thk. Eşref Ahmed el-Cemmâl, (Mekke: El-Mekketü't-Ticâriyye, 1416/1996.) 143; Esedî, Vr.12-b.

12 Hüseyin Abdullah Bâ Selâme, *Târîhu'l-Kâ'beti'l-Muazzama: imaretuha ve kisvetuha ve sedanetuha*, (2. Baskı) (Riyâd: Fihriyetü'l-Mektebetil-Melik Fahd, 1982/1402.) 467.

13 Muhammed Tahir b. Abdülkadir b. Mahmûd Kürdî, *el-Mekki Tarihü'l-kavim li-Mekke ve Beytullahi'l-Kerim*, (Mekke: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, 2000) 4: 68.

Kutsiyeti, ehemmiyeti ve değeri tartışılmaz olan Kâbe'yi inşa etmenin ve onun hizmetinde bulunmanın onur vesilesi olduğu bir gerçektir. Zira cami inşa etmenin kıymeti Kur'an-ı Kerim tarafından da açıkça bildirilmiştir. (Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namazını kılan, zekâtını veren ve yalnız Allah'tan korkup çeken kimseler imar edebilirler. İşte bunların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur (Tevbe, 9/18). Kanaatimizce kutsal mabed Kâbe'nin tarihinde yapılan tamirat ve tadilat süreçlerinde yaşanan hadiseler bizlere önemli mesajlar vermektedir. Bu hadiseler, bir taraftan mescid inşasında gerekli olan samimiyet, ihlas ve bedenî çabanın kıymetini göz önüne çıkarırken diğer taraftan şahsî ve muhteris düşüncenin verdiği zararları yansıtmaktadır. Kâbe'nin inşaları mescid yapımında Müslümanlara örneklik teşkil etmektedir. Mescid inşası gibi kutlu ve gururlu vazifeyi yerine getirirken tarihten alacağımız dersler olduğunu söylemeliyiz.

HZ. İBRÂHİM'İN (AS) KÂBE'Yİ İNŞASI

Hiz. İbrahim zamanında kutsal Kâbe'nin var olduğu bilgisi Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır. (Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsiner. (İbrahim Suresi, 14/36.) Hiz. İbrahim'in (as) oğlu İsmail'i (as) ve eşi Hacer'i Kâbe'nin yakınına bıraktığı¹⁴ Hiz. İsmail'in (as.) barınmak için Kâbe'nin bulunduğu yeri kendisine ev edindiği, buranın etrafını palmye ve hurma ağaçları ile çevirdiği ve koyunları için burayı ağıl hâline getirdiği nakledilmektedir. Hiz. İbrahim (as) defalarca ailesini Suriye'den ziyarete gelmiş¹⁵ ve son seferinde ağılın bulunduğu yere Kâbe'yi inşa etmekle emrolunmuş ve emri yerine getirerek bu mekânda Kâbe'yi inşa etmiştir. Oğlu Hiz. İsmail (as) ona yardımcı olmuş¹⁶ ve babasıyla beraber Kutsal Kâbe'nin duvarlarını aralarında harç bulunmayan büyük ve kuru taşları üst üste dizerek bina etmiştir. Hiz.

14 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1:54; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (nşr. 'Abdullâh b. 'Abdilmuhsin et-Turkî) I-XXIV. (Dâru Hicr, 1422/ 2001) 2/554.

15 Fâkihî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi* (nşr. 'Abdumelik 'Abdullâh Dehîş) I-VI, (Beyrut: Dâr-u Hadar, 1414H) 5/85; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1: 93; Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, 2/8.

16 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, ve Sılatu Târîh*, I-XI, (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967) 1: 255; Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî, *Ahbâru'z-Zamân ve min Âbâdihi'l-Hudsân*, Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1416/1996) 103.

İsmail, annesi Hacer ile ölünceye kadar Mekke'de yaşamış ve öldükten sonra her ikisi de kutsal Kâbe'nin hemen yanında yer alan "Hicr" adını taşıyan yere defnedilmiştir.¹⁷

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Kâbe binasının yüksekliği 9 zirâ¹⁸ yani 4,5 metredir.¹⁹ Haceru'l-Esved köşesinden Irak köşesine kadar olan "kuzeydoğu duvarı" 32 zirâ yani 16 metredir. Bu duvarın paralelinde yer alan Yemânî köşesinden Şam köşesine kadar olan "güneybatı duvarı" 31 zirâ yani 15,5 metredir. Irak köşesi ile Şam köşesi arasında yer alan "kuzeybatı duvarı" 22 zirâ yani 11 metre²⁰ ölçülerindedir. Yemânî köşesinden Haceru'l-Esved'e kadar olan "güneydoğu duvarı" 20 zirâ yani 10 metre ölçülerindedir.²¹ Kâbe çatısız ve kanatsız kapalıdır.²²

Kutsal Kâbe'nin tamamlanması ve bu beldenin emîn bir belde olması Kâbe'nin Kur'an'da zikredilen ilk mimarı Hz. İbrahim'in makbûl duasının neticesi olmalıdır. Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle İbrâhim İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltirken fiilen çalışıyor, şifâen: "Rabbim! Burayı güvenli bir şehir yap, halkından Allah'a ve âhiret gününe inananları da çeşitli ürünlerle rızıklandır" (Bakara, 2 /126) ve "Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin (Bakara, 2 /127) diye yalvarıyordu. Teslimiyet ve samimiyetle yapılan bu mabed ve etrafı bir medeniyetin merkezi hâline gelmiştir. Kutsal Kâbe Hz. İbrahim ile oğlu Hz. İsmail'in inşasından sonra oğlu Hz. İsmail ve onun oğulları tarafından yönetilmiştir. Kâbe, kendilerinden sonra

17 Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 1: 80; el-Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, 1: 289; İbnü'd-Dîyâ', Ebü'l-Beka Bahaeddin Muhammed b. Ahmed el-Mekki, *Târîhu Mekkete'l-Müşerreffe ve'l-Mescidi'l-Haram ve'l-Medîneti's-şerife ve'l-kabri's-şerif*, tahk. Ala İbrâhim Ezheri, Emin Nasr Ezheri, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1418) 49.

18 Zirâ (çoğulu ezrû', zur'ân). Türk lehçelerinde arşun, arçın, arjin ve alçin şeklinde yer alan bu kelime, Pehlevîce areşnden (yeni Farsça âreş, reş) gelmektedir. Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder; Arşın veya zirâ isim ve uzunlukları, zaman ve mekâna göre çeşitlilik arz ettiği gibi ölçülen nesnelerin cinsine göre de farklılık göstermekte ve dolayısıyla uzunluklarının tespiti hususunda zorluklarla karşılaşmaktadır. Detaylı bilgi için: Mehmet Erkal, "Arşın" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 3: 411-413.

19 Mahmud b. Ahmed Devserî, *el-Kâbetü'l-Müşerreffe: Ta'rifuha, Esmauha, Binauha, Fezailuha, Hasaisuha, Ahkamuha*, (Demmam: Dar-ü İbnü'l-Cevzi1434/2013) 31.

20 Devserî, 31.

21 Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 64; Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, 1: 127; Esedî, Vr. 14-a.

22 Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 64; Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Taîkî, *Tarihü'l-Ka'beti'l-Müşerreffe*, (Riyad: Fihrisetü Mektebetü el Melik Fahd el Vataniyye, 2007/1428) 197; Ahmed b. Muhammed İlyas Abdülğani, *Tarihü'l Mekke el Musavvira*, (Medine: Fihrisetü Mektebetü el-Melik Fahd el-Vataniyye, 2. Basım, h.1432) 33; Devserî, 31.

Kureyş'in inşasına²³ kadar Amâlikâlîlar,²⁴ Cürhümlüler,²⁵ ve Kusay b. Kilâb²⁶ tarafından inşa edilmiştir.

KUREYŞ'İN KÂBE'Yİ İNŞASI

Kâbe'nin inşasının m. 607-608 yıllarında, risaletten 5 yıl önce Hz. Muhammed 35 yaşlarında iken²⁷ kabilelerin ortak çalışmasıyla yapıldığı rivayet edilmektedir. Mabe-din büyük bir yangın ve hemen arkasından yağın şiddetli yağmur nedeniyle harabe²⁸ gibi görüldüğü nakledilmektedir. Kureyşliler Kâbe'yi tamir etmek yerine temelden

23 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 171; Müslim, Hac, 399; Nesâî, *Menâsikü'l-Hac*, 125; *Muvatta*, Hacc, 33.

24 Havârizmî, Muhammed b. İshâk el-Havârizmî, *İsâretü't-Terğîb ve't-Teşvîkilâ'l-Mesâci-di's-Selâse ve'l-Beyti'l-'Atîk* (nşr. Mustafâ Muhammed ez-Zehebî) Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1418 H.99; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/61; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 5/107; Mes'ûdî, *Ahbâru'z-Zamân*, 2/23; Süheylî, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. 'Abdullâh b. Ahmed, *er-Ravd'ul-Unf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebevîyye* (nşr. 'Umar 'Abdus-selâm es-Selâmî) I-VII, (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, 1421/2000) 1/92; İbn Kesîr Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Kesîr ed-Dî-meşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. 'Abdullâh b. 'Abdi'l-Muhsin et-Turkî) I-XXI, (Dâr-u Hicr, 1418/1997) 2/244; Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, 1/129.

Kaynaklarda yer alan bilgilerde, Hz. İbrahim'den sonra Cürhüm veya Amâlika'dan han-gisinin önce inşa ettiği konusunda netlik yoktur. Ezrakî ve Mes'ûdî önce Âmelika sonra Cürhüm'ün inşasını esas almıştır. Fâkihî önce Cürhüm sonra da Âmelika'nın inşa ettiğini beyan etmektedir.

25 Hz. İsmail'in (as) Cürhümlülerden bir kızla evlenip akraba ilişkisi kurduğu ve Cürhüm ka-bilesinin Mekke'ye önem verdiği ve Kâbe ye gereken saygıyı gösterdikleri bilinmektedir. Dönemlerinde gerçekleşen bir sel vakiasında Kâbe nin tahrip olduğu ve Kâbe'yi yeniden inşa ettikleri rivayet edilmektedir. Cürhümlülerden Kâbe'yi inşa eden Ebû'l-Cüdere adlı ki-şiye "Amr el-Câdir" adı verilmiştir. (bkz.) Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 86; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 5: 208; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, 1: 105; İbn Sa'd, *Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî, et-Tabakât* (nşr. 'Alî Muhammed 'Omer) I-XI, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1421/2001) 1: 53; Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşrâf* (nşr. Suheyl Zekkâr, *Riyâd ez-Ziriklî*) I-XIII, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996.) 1: 48.

26 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 5: 209; Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, 1: 128; Muhammed Tahir b. Abdülkadir b. Mahmûd el-Mekki, *Târîhü'l-kavim li-Mekke ve Beytullahi'l-Kerîm*, (Mekke, Dârü'n-Nehda-ti'l-Hadise, 2000) 3: 20.

27 Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî, *es-Sîre (Kitâbü's-Siyer ve'l-Meğâzî)* (nşr. Süheyl Zekkâr) (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1398/1978) 88; Tarîkî, 52; Yılmaz Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008) 72.

28 Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, ter. Abdülaziz Hatip, Mahmûd Kanık, (İstan-bul: Beyan Yayınları, 2018) 35.

yeniden yapmayı tercih etmiştir. Kutsal mabed Kâbe'nin tahribata uğradığı tarihlerde Roma'ya ait bir geminin Mekke sahili²⁹ Şuaybe³⁰ limanında karaya vurduğu ve Kureyşliler' in Velîd b. Muğîre' nin liderliğinde mezkûr gemiye giderek bu geminin kerestesini satın alıp Mekke'ye getirdikleri³¹ anlatılmaktadır.

Kâbe'nin yıkımı sonrası binanın yeniden inşasında ribâ, zina veya zulüm yoluyla kazanılan haram para kullanılmaması, sadece helal gelir ile inşa edilmesi ³² kararı alınmıştır. İnşaat sırasında yaşanan maddi yetersizlik sebebiyle Kâbe, Hatim (Hicr) tarafından 6 zirâ, 1 parmak ölçüsünde,³³ 3,25 metre³⁴ kısaltılmıştır. Kâbe'nin daraltılmasıyla³⁵ Hicr bölgesinin dışarıda bırakıldığı, Kâbe'ye ait sınır belirlendiği³⁶ ve artan malzemeye eski temel üzerinden Hatim adı verilen yarım daire şeklindeki duvar inşa ederek bu alanın Kâbe'ye ait olduğunu belirtmek istedikleri³⁷ nakledilmektedir.

Kureyş'in her kabilesinin bir lideri olduğu ve bunların beraberce Kâbe'yi yüksek duvarlı ve çatılı olarak inşa etmek istedikleri bildirilmektedir.³⁸ Kureyşliler binanın ya-

29 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/157;

30 'Abdurrezzâk, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef* (nşr. Heyet) (Kahire: Dâru't-Te'sîl 1435/2015) 4/346; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 179, Fâkihî, 5: 210; M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006) 22. Hicaz'ın limanları Yenbe'u'l-Bahr ile Cidde'dir. Cidde işlek bir liman olup Hicaz'ın anahtarı konumundadır.

31 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1: 116; Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995) 3: 350; Âdem Apak, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu* (İstanbul: Kuramer, 2017), 268.

Hac ibadetinin Mekke'de yapılması sebebiyle burada yapılan ticaretin yerel ticaret olmayıp, uluslararası nitelikte olduğu, Şuaybe limanının da uluslararası mahiyette olduğu ve Mekkelilerin Kâbe'nin tamiri için gerekli inşaat malzemesini bu limandan temin ettikleri bildirilmektedir.

32 İbn İshâk, *es-Sîre* (nşr. Süheyl Zekkâr) 104; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 194; Esedî, Vr. 14-b; Tarîkî, 53.

33 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 158; Devserî, Mahmud b. Ahmed, *el-Kâbetü'l-Müşerrefe: Ta'rifuha, Esmauha, Binauha, Fezailuha, Hasaisuha, Ahkamuha*, Dar-u İbnü'l-Cevzî, Demmam, 1434/2013. 33.

34 Devserî, 33.

35 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8: 250.

36 Fuat Günel, "Hicr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 18: 456.

37 Mustafa S. Küçükbaşçı, *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Harameyn*, (Yayınlanmış Doktora Tezi) (İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) 40.

38 İbn İshâk, *es-Sîre* (nşr. Süheyl Zekkâr) 105. Kâbe'nin o zamanki hâlini tasvir eden rivayete göre Kâbe bir insan boyunun biraz fazlası boyunda ve üst üste konulmuş taşlardan oluş-

pımını taksim ederek Haceru'l-Esved'in konulacağı yere kadar binayı beraber inşa etmişlerdir.³⁹ Taşın yerleştirileceği yüksekliğe ulaşıldığında onu yerine koyma hususunda ihtilafa düşmüşlerdir, çünkü her kabile taşı yerine kendisi yerleştirmek istemektedir,⁴⁰ bu sebeple dört beş gece birbirlerinden uzak bir şekilde çözüm üretmeden beklemişlerdir. Kureyş'in en büyüğü Ebû Ümeyye'nin hakem teklifinde⁴¹ bulunduğu ve mescide girecek ilk kişinin hakemliğine müracaat edilmesine karar verdikleri esnada oraya gelen Hz. Muhammed'i gördüklerinde "Bu Emin bir kimsedir⁴² ve onun vereceği hükme razıyız" diyerek sorunu ona aktarmışlardır. Hz. Muhammed kendi eliyle Haceru'l-Esved'i bir bezin üzerine koyarak⁴³ ve onu kabilelerin taşımalarını sağlayarak kendi elleriyle taşı yerine yerleştirmiştir.⁴⁴ İnşaat daha sonra devam etmiş ve bina tamamlan-

muştur. Nakle göre mabedin hırsızın kolaylıkla girebildiği ve hazineyi götürdüğü emniyetsiz bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

39 İbn İshâk, *es-Sîre* (nşr. Süheyl Zekkâr) 85; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/195; Taberî, *et-Târîh*, 2: 288; Süheylî, *er-Ravd'ul-Unf*, 2/171.

40 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1: 120. Rivayette, Kâbe'nin Hacerü'l-Esved hizasına kadar inşa edildiği, bu safhaya gelince her kabile Hacerü'l-Esved'i yerleştirmeye daha layık olduğu için ihtilaf ettikleri neredeyse savaşımdan korktukları, akabinde Benî Şeybe kapısından kim girerse Haceru'l-esved'i o kişinin koyması hususunda anlaşmaları anlatılmaktadır. Bütün kabilelerin buna razı olduğu, ilk giren kişinin Resûlullah (sas) olunca onu gördüklerinde "Bu emin bir adamdır, aramızda vereceği hükme razıyız." dedikleri bildirilmiştir.

41 Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 1: 173. Rivayete göre Kureyş Kâbe'nin ön tarafını inşa ederken anlaşmazlık içerisine düştüklerinde Ebu Ümeyye b. el-Mugîre "Ey Kureyşliler! Tartışmayın, birbirinize buğzetmeyin, aksi takdirde başkaları size söver, kabileleri dört parçaya bölerek beytin bölüm bölüm inşasını gerçekleştirin ve kapıdan ilk giren kimseyi hakem tayin edin" demiştir.

42 İbn İshâk, *es-Sîre* (nşr. Süheyl Zekkâr) 88. Hz. Muhammed'e verilen "el- Emîn" sıfatı kendisine vahiy gelmeden önce Cahiliye zamanında bu hadisede ortaya çıkmaktadır.

43 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1: 122. İbn Sa'd'ın naklettiğine göre Resûlullah, Haceru'l-Esved'i yere serdiği kendi elbisenin parçasına koyarak "Kureyş'in her kabilesinden biri gelsin" ve "sizden her biri kişi örtünün bir köşesinden tutup kaldırsın" demiştir.

44 İbn İshâk, *es-Sîre* (nşr. Süheyl Zekkâr) 85; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2: 19; Taberî, *et-Târîh*, 1: 526; Mâverîdî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Basrî, el-Hâvî'l-Kebîr fî Fıkhi Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfiî (nşr. 'Alî Muhammed Mu'âvvad, Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd) I-XIX, (Beyrut: Dârü'l-Kütüb-il-İlmiyye, 1419-1999) 14: 6; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4: 466; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 1: 645; Makrîzî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. 'Alî el-Huseynî, *İmtâ'u'l-Esmâ* (nşr. Muhammed 'Abdulhamîd en-Nemîsî), I-XV, (Beyrut: Dârü'l-Kütüb-il-İlmiyye, 1420/1999)1: 19.

mıştır.⁴⁵ Hz. Muhammed'in mabedin inşasında amcası Abbas ile taş taşıdıkları⁴⁶ nakledilmektedir. Duvarın bir sıra taş bir sıra kerestenin münavebeli kullanımıyla örülen Kâbe'nin yüksekliği 9 zirâdan 18 zirâ yüksekliğe çıkartılmıştır.⁴⁷

Kâbe'ye, açılıp kapanan ve kilitlenen bir kapı⁴⁸ ile yüksek bir eşik, ayrıca Kâbe'nin içine, yukarıya çıkmak için ahşaptan bir merdiven, tavanı tutması için Şam- Yemen istikametinde iki sıra hâlinde 6 direk yapıldığı nakledilmektedir. Binaya düz tavan yapılmış ayrıca tavanın suyunu tahliye etmesi için Hicr tarafına Mizâb konmuştur.⁴⁹ İnşaat tamamlanınca mabede ait eşyalar yerine yerleştirilmiş⁵⁰ ve mabed "Hıbera" isimli değerli Yemen kumaşıyla örtülmüştür.⁵¹

Hz. Muhammed'in (sas) risâlet öncesine tekabül eden bu inşada Kureyş'in mabedin helal para ile yapılması için gösterdiği ihtimam dikkate değerdir. Helal para kullanılması gereği malzemenin yettiği kadar kullanılması, mabedin fiziki şekli Hz. İbrahim'in imarına göre biraz değişmesine, eninden daraltılmış ve yüksekliği artırılmış olarak yeni bir görünüm kazanmasına neden olmuştur. Kutsal Kâbe'nin Kureyş zamanındaki temelden yapımı vesilesiyle bir mabed inşasında ihlas ve samimiyet ile bedenen çaba sarfetmenin gereğini öğreten "el-Emîn Muhammed" olmuştur.

Hz. Muhammed (sas) risâlet görevini üstlendikten sonra Hz. Aişe'ye hitaben "Şayet senin kavmin henüz küfürden yeni kurtulmuş olmasaydı, Kâbe'yi yıkar, onu İbrahim'in temelleri üzerine yeniden inşa ederdim. Çünkü Kureyşliler, Kâbe'yi yaptığında biraz kısalttılar ve bir kapısını iptal ettiler"⁵² sözleri ile bütün Kâbe binasını yıkıp biri "giriş" diğeri "çıkış" amacıyla kullanılmak üzere iki kapılı Kâbe'yi inşa etmeyi⁵³ ve üstü açık

45 İbn İshâk, *es-Sîre* (nşr. Süheyl Zekkâr) 88.

46 'Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 1: 409; Buhârî, *Salat*, 8.

47 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 164; Tarîkî, 57; İbnü'd-Dîyâ', *Târîhu Mekke*, 99; Kürdî, 3/30

48 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/164; Tarîkî, 57.

49 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/164; Tarîkî, 58.

50 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/166. Kureyş'in, bu süreçte Kâbe'nin içerisindeki değerli eşyaları, ziynetleri ve Hz. İbrahim'in kurban ettiği koçun iki boynuzunu çıkarıp, Ebû Talha b. Abdiluzza b. Osman b. Abdiddâr b. Kusay'ın evine naklettiği, Kâbe'nin kasasının üzerinde bulunan Hübel'i de Kâbe'den çıkararak Makam-ı İbrahim'in yanına yerleştirdiği, inşaat tamamlanınca Ebû Talha'ya bırakılan eşyaların kâbe hazinesine iade edildiği, Hübel adlı putun da eskiden olduğu gibi kasanın üzerine yerleştirildiği nakledilmektedir.

51 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/164.

52 'Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 4: 363; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/117; Buhârî, *Hac*, 42; Tayâlisî, Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Basrî*, *el-Musned* (nşr. Muhammed b. 'Abdulmuhsin et-Türkî) I-IV, (Kahire: Dâru Hecer, 1419/1999) 198; İbn Kesîr, *et-Tefsîr*, 310.

53 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/214; Nesai, *Menâsikü'l-Hac*, 125. Resûlullah "İnşallah, Allâh bana

vaziyette duran dairevî Hatîm kısmını da içine alacak şekilde bir tek çatı altında toplamayı istemesine rağmen şiddet kullanmak istemediğinden bu arzusundan tamamen vazgeçmiştir.⁵⁴

H. Muhammed, risaletinden önce inşasına emek verdiği kutsal Kâbe'ye yönelik arzularını risâlet süresince tahakkuk ettirmemiştir. Mekke'nin fethiyle beraber Kâbe etrafında mevcut 360 putu kırıp Kâbe binasında tevhit inancına aykırı bütün iz ve işaretleri silip ortadan kaldırmıştır. Kâbe hizmetlerinden bazısının sürdürülmesine hükmetmiştir.

Hulefâ-i Râşidîn (632-661) tarafından Kâbe'nin imarında bir değişiklik yapılmadığı ve Hz. Peygamber'in uygulamasına devam edildiği, bununla birlikte Mescid-i Haram'a yönelik hizmetlerin sürdürüldüğü kaydedilmiştir.

ABDULLAH B. ZÜBEYR'İN KÂBE'Yİ İNŞASI (64/ 683)

Râşid halifeler döneminden sonra iktidara gelen Emevîler döneminde önemli hadiselerin cereyan ettiği, bazı mücadelelerin yaşandığı, bunlardan bazısının Mekke merkezli olduğu bilinmektedir. Bu dönemde kutsal Kâbe binasının tahribatı ve tamirâtı ile ilgili dikkate değer hadiseler Emevî-Zübeyrî mücadelesinde görülmektedir. I. Mekke Muhasarası'nda (64/683) mabedin mancınıklarla atılan taşlar yüzünden zayıfladığı ve Kâbe'de çıkan yangın⁵⁵ nedeniyle de çok yıprandığı nakledilmiştir. İbn Zübeyr h. 64 yılında Hz. Peygamber'in *"inşallah, Allâh bana Mekke'yi fethetmeyi kısmet ederse, Kâbe'yi Hz. İbrahim zamanındaki durumu gibi Hatim'i Kâbe'ye dahil edip kapısını yerden yaparak bir kapı daha açacağım. Kureyş Kâbe'ye basamaklar koydu ki onun içine kimse izinsiz girmesin."*⁵⁶ sözlerini delil göstererek Kâbe'nin yenilenmesi için Hz. Peygamber'in vefatından 54 yıl sonra⁵⁷ girişimde bulunmuştur. Bu süreçte Mekkelilerin ileri gelenleriyle istişare ederek mabedin temelden yenilenmesi gerektiğini⁵⁸ anlatmış,

Mekke'yi fethetmeyi kısmet ederse, Kâbe'yi Hz. İbrahim zamanındaki durumu gibi hatimi Kâbe'ye dahil edip, kapısını yerden yaparak, bir kapı daha açacağım. Kureyş Kâbe'ye basamaklar koydu ki onun içine kimse izinsiz girmesin."

54 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayınları, 1991) 1/834.

55 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/196; Taberî, *et-Târîh*, 5/576; Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ'*, 14/152.

56 Ezrakî, 1/214.

57 Mustafa S. Küçükaşçı, *Sanat ve İnanç*, (yay. haz. Banu Mahir, Halenur Katipoğlu) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sayı: 1/103.

58 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/488; Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, 1/282; Eyüp Sabri Paşa, 1/639.

harap durumdaki Kâbe'yi hemen tamirata girişmeyerek⁵⁹ hac zamanı gelene kadar beklemiş, böylece Kâbe'nin muharebeden sonraki vaziyetini huccâcın görmesini sağlamıştır. Hacılar gelince "Ey insanlar! Kâbe'nin tamirâtı hususunda, yıkıp yeniden mi yapmalı yoksa tadilat mı olmalı hususunda fikrinizi söyleyin." diyerek onların onaylarını almayı amaçlamıştır. Uzun süren istişareler sonrasında⁶⁰ sahabeden bazıları Kâbe'nin yıkılarak yeniden yapılmasını hoş görmemiştir. Bu görüşe sahip Abdullah b. Abbas'ın kutsal mabed Kâbe'nin taşıdığı hatıralar sebebiyle yıkılmamasını önerdiği nakledilmektedir. Abdullah b. Zübeyr'in "Sizden birinizin evi yansa, onu yenilemeden içi rahat etmeyeceği gibi, hiçbiriniz Allah'ın evinin böyle kalmasına da razı olamaz." veya "Sizin hiçbiriniz, anne ve babasından kalan evin yanmasına razı olmayacağı gibi, ben de Allah'ın evini, tamamen tahrip olmuş, bir güvercinin bile konmasından dökülür hâlde gelen binayı yamamamaya nasıl razı olurum?"⁶¹ dediği ifade edilmiştir. İbn Abbas'ın İbn Zübeyr'e karşı çıkışının sebebi, binanın yıkılıp yeniden yapılması değil, Kâbe'nin yıkılıp yeniden yapılması hâlinde insanların Kâbe'ye karşı hürmetinin azalacağı endişesini taşımasıdır.⁶² İbn Zübeyr'e endişesini "Senden sonra da Kâbe'yi yıkıp yapacak birilerinin olmasından korkuyorum."⁶³ diyerek dile getirdiğinde İbn Zübeyr cevap vermemiştir. Yıkımdan önce Mekke'den ayrılan⁶⁴ İbn Abbas Tâif'e⁶⁵ gitmiştir. İbn Zübeyr'in ise tadilat yerine temelden yeniden yapma fikrinde kararlı davrandığı anlaşılmaktadır.⁶⁶ İbn Zübeyr Kureyş zamanında yapılan hatayı tekrarlamamak⁶⁷ için kullanılacak malzemeyi Kâbe'nin avlusuna yığarak⁶⁸ temkinli davranmıştır. İnşaat sürecinde İbn Abbas'ın önerisine⁶⁹ uyulmuş ve Kâbe'nin etrafına direkler dikilip Kâbe örtülerle

59 Taberî, *et-Târîh*, 3/407.

60 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/688; Ezrâkî, 1/155.

61 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/204.

62 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/217.

63 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/204; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/251; İbnü'd-Dîyâ', *Târîhu Mekke*, 105; Kürdî, 3/65.

64 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/218

65 İbn Zahîre, Muhammed Cârullah b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Ali b. Zahîre, *el-Câmi'u'l-latîf fî fazli Mekke ve ehlihâ ve binâ'i'l-Beyti's-şerîf, Mektebetü's-sekafeti'd-Dîniyye*, tah: dr. Ali Umer Kâhire, 1423/2003, 83; Esedî, Vr. 15-a; İsmail L. Çakan- Muhammed Eroğlu, "Abdullah İbn Abbas" TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları,1988) 1/77.

66 İbn Zahîre, 83; Esedî, Vr. 15-a.

67 Kureyş'in Kâbe'yi inşasında inşaatında malzemenin kısıtlı olması nedeniyle binanın daraltıldığı Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'yi bu hataya düşmeden yaptığı anlaşılmaktadır.

68 Küçükaşçı (Kâbe Sembolizmi) 98.

69 Kutsal mabedin yıkılışı esnasında Mekke'den uzaklaşan İbn Abbas, Abdullah İbn Zübeyr'e haber göndererek Kâbe binasının etrafından ahşap bir kaplama yapılmasını, kiblenin

kaplanmış,⁷⁰ böylece tavafin sürekliliği sağlanmıştır.⁷¹ Hz. Muhammed (sas), aynı zamanda Abdullah b. Zübeyr'in teyzesi olan eşi Hz. Aişe'ye hitaben "*İnsanlar, yeni Müslüman olup da küfür zamanına yakın olmasalardı, bir de bina masrafına yetecek para bulunsaydı, Hicr'den beş zirâ miktarı bir yeri Kâbe'ye ilave ederdim. İnsanların da birinden girip diğerinden çıkacağı iki kapı yapardım.*"⁷² demiştir. Abdullah b. Zübeyr bu beyana uyararak Hicr sahasından 5⁷³ veya 7 zirâ⁷⁴ miktarınca bir yeri Kâbe'ye dahil etmiş, böylece Kâbe'yi Hz. İbrahim'in inşa ettiği hâle⁷⁵ döndürmüştür.

İbn Zübeyr'in mabedi eski hâline döndürmek için Kâbe'yi temellerine kadar yıkarak, Hz. İbrâhim'in yaptığı binanın temeline ulaştığı⁷⁶ insanların bu ana bizzat şahit oldukları⁷⁷ ve İbn Zübeyr'in yıkım tamamlandığında hamd ettiği⁷⁸ kaydedilmiştir. İbn Zübeyr'in Kâbe'yi inşa etme işinde çok arzulu olduğu ve halife olunca da bu arzusunu yerine getirdiği, bununla birlikte o tarihte insanların İbn Zübeyr'in bu hususta isabetli bir karar⁷⁹ verdiği görüşünde olduğu nakledilmiştir.

belli olmasını, insanların namaz kılabildiği ve tavaf yapabildiği mekânın hazır tutulmasını tavsiye ettiği, İbn Zübeyr'in de bu tavsiyeye uyduğu ve binayı temeli etrafından sarılmış perdenin arkasından inşa ettiği rivayet edilmiştir.

70 Ezrakî, 1/207; İbn Zahîre, 85; Esedî, Vr. 16-a.

71 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/206; İbnü'd-Dîyâ', *Târîhu Mekke*, 107; Kürdî, 3/66.

72 Buhârî, Hac, 42; Müslim, Hac, 399; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/171.

73 Müslim, *es-Sahîh*, Cilt. 3/576.

74 Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât el-'Uşfurî, *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât* (nşr. Suheyl Zekkâr), (Dârü'l-Fikr, 1414/1993) 261.

75 Müslim, Hac, 402; <https://www.hadisveritabani.info> (erişim tarihi:17.09.2022) İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh el-Buhârî* (nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb), I-XIII, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1959.) 3/446.

76 İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 3/446; İbn Zahîre, 84; Esedî, Vr. 15- b.

77 İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 3/446; İbn Zahîre, 85; Esedî, Vr. 15- b. Ezrakî' de yer alan bilgiye göre İbn Zübeyr Mekke'nin hatırı sayılır kişilerinden 50 kişiyi bu temele şahit tutmuş ve bu temel üzerine inşayı sürdürmüştür. (Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/205).

78 İbn Zahîre, 85; Esedî, varak: 15-b.

79 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/489. İbn Zübeyr, Resûlullah'ın söylediği ve Hz. Aişe'den duyduğu; "Senin kavmin Kâbe'yi İbrahim zamanındaki gibi inşa etmek isterse bunu yapsın." dediğini dile getirmiş ve Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber'in ona gösterdiği sınırları kendisine gösterdiğini ve bunu uyguladığını beyan etmiştir.

وقال: إن عائشة حدثتني، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لها: إن أراد قومك بينون البيت على ما كان على عهد إبراهيم، فليفعلا ذلك. فأرتني عائشة الذي أراها رسول الله صلى الله عليه وسلم، فكان عندي مذروعا، حتى وليت هذا الأمر، فلم أعد به ما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم، فرأى الناس يومئذ أنه قد أصاب.

İbn Zübeyr'in inşa ettiği Kâbe'de Rûkn-i Haceru'l-Esved ile Rûkn-i Şâmî arası 25 zirâ, Rûkn-i Yemânî ile Rûkn-i Garbî arası 25 zirâ, Haceru'l-Esved ile Rûkn-i Yemânî arası 20 zirâ, Rûkn-i Şâmî ile Rûkn-i Garbî arasının 21 zirâ⁸⁰ ölçüsündedir. Kâbe'nin iki kat tavanı olduğu ayrıca Kâbe duvarlarının kalınlığının 2 zirâ (bir zirâ 24 parmak)⁸¹ olduğu belirtilmiştir.

Hatim tarafında çatıda suyu tahliye edecek bir oluk ile Rûkn-i Şâmî tarafında, ahşaptan mamul çatıya çıkmak için bir iç merdiven⁸² olduğu kaydedilmiştir. Hz. İbrâhim zamanında olduğu üzere Kâbe'nin bir kapısı diğer kapısının tam karşısında ve aynı hizada yapılmıştır.⁸³ İçeriye, kuzeydoğu cephesindeki kapıdan girilmekte ve kuzeybatıdaki arka kapıdan çıkılmaktadır,⁸⁴ ayrıca kapılar zemin seviyesindedir.⁸⁵ Kâbe'nin daha önce tek kanatlı yapılan kapısı, bu sefer yükseklikleri 11 zirâ olan iki kanatlı bir şekilde yapılmıştır. Kâbe içine üç adet daha direk dikilerek direklerin üzerine tavan oturtulmuş, oluk da suyunu Hatîm'e akıtacak şekilde eski yerine yerleştirilmiştir.⁸⁶

İbn Zübeyr'in Kureyş zamanında maddi yetersizlik gerekçesiyle daraltılan alanı eski hâline döndürmüş, bina alanı genişleyince yüksekliğin orantısız olduğu gerekçeyle, 18 zirâ olan yüksekliğe, 9 zirâ daha ilave edilerek, 27⁸⁷ zirâyâ çıkarmıştır.

Abdullah b. Zübeyr, Kâbe'nin yıkımı sırasında Haceru'l-Esved'i atlastan bir örtüye sararak bir kutu içine koyup Daru'n-Nedve'de muhafaza altına almıştır. Kâbe'ye ait ziyaretler de Şeybe b. Osman'ın evinde yer alan hazineye yerleştirilmiştir.⁸⁸

Rivayetlere göre, Abdullah b. Zübeyr, yangın nedeniyle çatlayan Haceru'l-Esved'i gümüş bir mahfaza içerisine almıştır,⁸⁹ Kâbe'nin inşası esnasında Haceru'l-Esved'in yerleştirileceği yüksekliğe erişilince, duvarda Haceru'l-Esved ölçülerinde bir boşluk bırakılması talimatını vermiştir.⁹⁰ Taşın yerleştirilmesi esnasında kargaşa yaşanma tehlikesi bulunmaktadır. Bunun üzerine oğlu Abbâd b. Abdillâh b. ez-Zübeyr ve Cübeyr

80 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/289.

81 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/289; İbnü'd-Dîyâ', *Târîhu Mekke*, 126; Kürdî, 4/74-75.

82 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/209.

83 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/205.

84 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/215.

85 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/210.

86 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/209; İbnü'd-Dîyâ', *Târîhu Mekke*, 109.

87 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/209.

88 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/208.

89 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/289; Eyüp Sabri Paşa, 1/641; Philip Khuri Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. (1886-1978) çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İfav Yayınları, 1995) 1/305.

90 Ezrakî, *Ahbâru Mekke* 1: 208.

b. Şeybe b. Osman'a Haceru'l-Esved'i bir bezin içinde taşımalarını, kendisinin öğle namazını uzatarak kıldıracağını söylemiş ve namaz esnasında taşı yerleştirmelerini istemiştir. Taşı yerleştirdiklerinde, yerleştirdiklerini belli etmek için tekbir getirmelerini emretmiştir. Namaz vakti geldiğinde İbn Zübeyr cemaate birinci rekâtı kıldırırken oğlu Abbâd b. Abdillâh b. Zübeyr ve Cübeyr b. Şeybe b. Osman Haceru'l-Esved'i Daru'n-Nedve'den çıkarmışlardır. Elleri Haceru'l-Esved'le cemaatin önünden geçip önceden hazırlanan köşeye gelmişlerdir, kutsal taşı yerine Abbâd b. Abdillâh b. Zübeyr yerleştirmiş, Cübeyr b. Şeybe b. Osman da ona yardımcı olmuştur.⁹¹ O gün hava çok sıcak olduğu için insanların gaflet hâlinde ⁹² olduğu bildirilmektedir. Abdullâh b. Zübeyr tekbir sesini işittiği zaman namazı bitirmiş, onun bu tavrına kızanlar olmuştur.⁹³ Bu durumun Kureyş döneminde yapılan inşaatta bile yaşanmadığı, Haceru'l-Esved'in yerine yerleştirilmesi hususunda ihtilaf çıktığı süreçte hakeme gidildiği mealen "*Val-lahi, cahiliye döneminde bu mevzuda çıkan anlaşmazlıkta Resûlullah hakem olmuş ve Haceru'l-Esved'i kıyafetinin içine koyarak Kureyş kabilelerinden birer temsilciyle birlikte yerine yerleştirmişti.*" ⁹⁴sözleriyle dile getirilmiştir.

Abdullâh b. Zübeyr'in yenilenmiş şekilde ortaya çıkardığı kutsal mabed Kâbe'nin 65/685 senesinde⁹⁵ tamamlandığı bildirilmektedir.

HACCÂC B. YÛSUF B. EL-HAKEM ES-SEKAFÎ 'NİN KÂBE'Yİ İNŞASI 74/693-964)

İbn Zübeyr öldürüldükten sonra Haccâc, Abdülmelik b. Mervân'a bir mektup yazarak⁹⁶ İbn Zübeyr'in Hz. İbrahim'in temellerini esas alarak yaptığı yeni binayı ve ilave ettiği arka kapıyı bildirmiştir.⁹⁷ Haccâc, Kâbe'de İbn Zübeyr'in yaptığı değişimleri kaldırmak ve onu Kureyş zamanındaki yapıya dönüştürmek istediğini Abdülmelik b. Mervân'a bildirmiştir.⁹⁸ Abdülmelik b. Mervân Haccâc'ın Kâbe'yi yıkmadan tamir etmesine müsaade etmiştir.⁹⁹ Kâbe'nin batı tarafında bulunan kapıyı kapatması, Hatim

91 Ezrakî, *Ahbâru Mekke* 1: 208; Kürdî, 3: 67.

92 Ezrakî, *Ahbâru Mekke* 1: 208-209; İbn Zahîre, 86; Esedî, Vr. 16-a.

93 Ezrakî, *Ahbâru Mekke* 1: 208; Eyüp Sabri Paşa, 1: 644.

94 Ezrakî, *Ahbâru Mekke* 1: 208.

95 Esedî, Vr. 16-b.

96 Müslim, Hac, 402; <https://www.hadisveritabani.info> (erişim tarihi:17.09.2022)

97 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/210; İbn Zahîre, 88; Esedî, 17-a.

98 Müslim, Hac, 402, <https://www.hadisveritabani.info> (erişim tarihi:17.09.2022); Süheylî, *er-Ravd'ul-Unf*, 2: 267; Tarîkî, 69.

99 Müslim, Hac, 402, <https://www.hadisveritabani.info> (erişim tarihi:17.09.2022); Ezrakî, *Ahbâru Mekke*: 1:210; İbnü'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî *ib-*

tarafında yapılan ilaveyi yıkarak orayı eski durumuna getirmesi ¹⁰⁰ talimatı vermiş ve sadece İbn Zübeyr'in yaptığı değişiklikleri kaldırmasını istemiştir.

Haccâc, mabedi tamir etme izni aldıktan sonra, Kâbe'nin yüksekliğine dokunmadan, Hatim tarafındaki Hicr'den beyte ilave edilen kısmı çıkarmıştır. Ayrıca güneybatı kapısını kapatmış, güneydoğudaki kapının eşliğini yükselterek açık bırakmış, ¹⁰¹ Kâbe'nin bu şekilde Kureyş zamanındaki hâline dönüşmesini sağlamıştır. ¹⁰² Haccâc, İbn Zübeyr tarafından yapılan 11 zirâ yüksekliğindeki kapıyı 4 zirâ 1 karış kısaltarak 6 zirâ 1 karış ¹⁰³ uzunluğunda bırakmıştır.

Haccâc, Kâbe'nin yüksekliğine dokunmadan Abdullah b. Zübeyr'in yaptığı bazı değişiklikleri kaldırmıştır. Ezrakî'de nakledildiği üzere bugün Kâbe'de Hicr duvarı hariçinde var olan her şey İbn Zübeyr'e aittir. Hicr duvarının bânisi Haccâc'dır.

Abbasîler döneminde Hârûn Reşîd (h.170-193/m.786-809) veya babası Mehdî (158-169/775-785) ya da dedesi Mansûr (136-158/754-775) hilafetinde Kâbe'nin yıkılarak yeniden İbn Zübeyr mimarisi üzerine inşa edilmesi ¹⁰⁴ gündeme gelmiştir. İmam Mâlik b. Enes'in Hârûn Reşîd'e söylediği ve onun da buna riayet ettiği şu sözler tarihe not düşülmüştür: “*Ey müminlerin emiri! Allah için, Kâbe'yi bu hâl üzere bırakın! Bu Beytullah'ı ‘mel'abe'l- mülûk’ (kralların oyuncağı) hâline getirmeyin! İnsanların gönlünde Kâbe'ye olan hürmeti alıp götürmemesi için, kimse onu yıkıp yeniden yapmak istemez.*” ¹⁰⁵ Aynı hususta İmâm Şâfiî'ye atfedilen söz de şöyledir: “*İnsanların ona saygısını yitirmemeleri*

nü'l-Esîr, Câmi'u'l-Usûl (nşr. 'Abdulkâdir el-Arna'ût) I-XII, (Dârü'l-Hulvânî, 1389-1392/1969-1972.) 9/294; Kurtubi, Muhammed b. Ahmed *Tefsîr-i Kurtubî (Câmiu'l-Ahkâmü'l-Kur'an)* (Kahire: Dârü'l-Kütübü Mısıriyye, 1964.) 2/125.

100 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/250.

101 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/211; İbn Zahîre, 88; Esedî, 17-a.

102 Müslim, *es-Sahîh*, 2: 970 <https://www.hadisveritabani.info> (erişim tarihi:17.09.2022); Süheylî, *er-Ravd'ul-Unf*, 2: 267; İbn Zahîre, 88; Esedî, 17-a; Tarîkî, 69.

103 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/211; Kürdî, 3/69.

104 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2/334; İbn Zahîre, 88; Esedî, Vr. 17-a; Ali Hüsnü Harputlu, *el- Kâbe ale'l-merri'l-usûr*, (Kahire: Dârü'l-Maârif) 108.

105 Muhammed b. İshâk el-Havârizmî, *İsâratü't-Terğîb ve't-Teşvîk ilâ'l-Mesâcidi's-Selâse ve'l-Beyti'l-'Atîk*, (nşr. Mustafâ Muhammed ez-Zehebî) I, III, (Mekke-Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1418H.) 222; Süheylî, *er-Ravd'ul-Unf*, 2: 173; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/125; İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen *Târîhu Dimeşk* (nşr. 'Omer b. Ğarâme el-'Amravî), I-LXXX, (Dârü'l-Fikr, 1415/1995) 34/366.

وسأل هارون الرشيد مالك بن أنس عن هدمها وردها إلى بناء ابن الزبير فقال مالك: أنشدتك الله يا أمير المؤمنين لا تجعل هذا البيت ملعباً للملوك لا يشاء أحد إلا نقضه وبناءه فتذهب حرمتها من قلوب الناس

için, Kâbe'yi yıkıp yeniden inşa etmen hoşuma gitmez.”¹⁰⁶ Bu sözlere istinaden Kâbe'nin olduğu hâl üzere¹⁰⁷ bırakıldığı kaydedilmiştir. İmam Mâlik b. Enes ve İmâm Şâfiî gibi toplum önderlerinin kutsal Kâbe'nin yıkım ve yapımındaki hassasiyet ve ikazlarının *maslahatı celb ve mefseleti defetme* esasına¹⁰⁸ dayandığı kaydedilmektedir.

SONUÇ

Kâbe, İslam inancına göre ilk mabettir. En kıdemli, en değerli ve kalabalık mes-cid olması hasebiyle “Beytül-atîk” ve “Karyetü'l-kadîme” isimleriyle anılmıştır. Kutsal mabed Kâbe sadece Allah'ındır, başka hiçbir sahibi yoktur. Müslümanların namaz sırasında bireysel veya cemaat hâlinde yöneldikleri kibleleri, hac sırasında ümmet olarak buluştukları uluslararası bir merkezdir. Tarih boyunca dinî bir merkez olduğu kadar coğrafi, kültürel, ekonomik ve siyasî bir merkez özelliği de taşımıştır. Müslümanlar nezdinde bu mukaddes mekân hem bireysel hem de evrensel değere hâizdir. Hac ibadeti Kâbe'deki hareketliliği arttırdığı için içinde bulunduğu şehir Mekke'yi ayrıcalıklı ve ilgi çekici bir konuma taşımıştır. Bununla birlikte İslam dininin ve İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in (sas) doğum yeri, kutsal mabed Kâbe'nin bulunduğu topraklarda olduğu için bu mekân daha da büyük bir öneme sahip olmuştur. Hz. Muhammed doğduğu, yetiştiği ve risâlet görevinden önce ve sonra bulunduğu bu kutsal şehri hayırla yâd etmiştir.

Mukaddes mabed Kâbe'nin tarih boyunca defalarca yıkılıp yapıldığı bilinmektedir. Kur'an-ı Kerim'de mabedin binası ile ilgili ilk bilgiler Hz. İbrahim (as) dönemine aittir. Kâbe'nin bilinen ilk mimarı Hz. İbrahim (as) mabedin inşasında Müslümanlar'a

106 Havârizmî, 222; bu hususta İmâm Şâfiî'ye atfedilen söz de şöyledir:

وقال الشافعى رضى الله عنه: لا أحب أن تقدم الكعبة وتبنى كيلا تذهب حرماتها

107 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2/334; Kürdî, 4/497.

108 İbn Zahîre, 88; Esedî, Vr. 17-a. Kutsal Kabe'nin İbn Zübeyr ve Haccac zamanında inşası birbirine çok yakın zamanda gerçekleştirilmiştir. Tarafların nezdinde Kâbe inşasında İbn Zübeyr hadis ile amel ederek maslahatı sağladığı, Emevîlerin ise toplumda birliği sağlamak, fitneyi önlemek için Kâbe'yi Resûlullah zamanındaki tarzına dönüştürdüğü dile getirilebilir. Emevîlerin bakış açısıyla, Abdullah b. Zübeyr hata işlemiş, Kutsal Kâbe'nin mimarisini ifsat etmiştir. Ancak Mâlik b. Enes ve İmâm Şâfiî'nin gelen her idarecinin Kâbe'yi yıkıp yapmasının kutsal mabedin onurunun insanların nezdinde düşmesine sebebiyet vereceği endişesiyle *maslahatı celb ve mefseleti defetme* kaidesini hatırlatmışlardır. *Maslahatı celb ve mefseleti defetme* ifadesi fıkıh literatüründe ruhî veya bedenî, ferdî veya içtimâî olsun, dünyevî ve uhrevî faydaların sağlanmasını ve zararların giderilmesini belirten bir terkip olarak kullanılmaktadır. (bkz.) İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 28/79.

örneklik teşkil etmiştir. Hz. İbrahim (as.), eşi ve oğluyla birlikte teslimiyet ve samimiyetle mabedin temelini atmıştır. Onlar şifahî ve fiilî dua ile mabedin inşasını gerçekleştirmişlerdir.

Hız. İbrahim'in Kâbe'yi inşasından sonra detaylarına vakıf olduğumuz ilk inşa Kureyş döneminde gerçekleşen inşadır. İslam'dan önce Kureyş zamanında, temelden yapıımı gerçekleştirilen mukaddes Kâbe'nin yapımında ribâ, zina veya zulüm yoluyla kazanılan haram para kullanılmaması, sadece helal gelir ile inşa edilmesi dikkate şayan bir uygulamadır.

Hız. Muhammed'in gençlik dönemine tekabül eden bu inşada kendisinin bizzat çalıştığı ve taş taşıdığı bildirilmektedir. Onun inşaya katılması ve emek vermesi mabede verdiği değeri ve önemi göstermektedir. Yine Hız. Muhammed'in kutsal mekânın imarında Haceru'l-Esved'i yerleştirme sürecinde kabilelerin anlaşmazlığa düşüp çözümsüz kaldığı esnada "el-Emîn" sıfatıyla tezahür etmesi ve hakemlik yaparak kutsal taşı elleriyle yerleştirmesi Kâbe tarihinin unutulmaz sahnelerinden biri olmalıdır. Hız. Muhammed'in daha peygamberlik görevi kendisine tevdi edilmeden önce mabed bünyesinde gösterdiği bu örnek davranışları ve yaşadığı hadiseler dikkate değerdir. Hız. Muhammed'in kutsal taşın yerleştirilmesinde kabileleri bir araya getirdiği ve uzlaştıracı bir yol takip ederek sükûnet ve güveni tesis ettiği açıktır. Kureyş zamanında Kâbe'nin temelden yeniden inşası tamamlanmıştır. Hız. Peygamber risâlet görevini aldıktan sonra kendisinin de bizzat emek sarfettiği Kâbe'nin mimarisinde değişiklik yapmayı arzu ettiğini dile getirse bile şiddet taraftarı olmak istemediği için bu tasarısından tamamen vazgeçmiştir.

Hız. Muhammed'in vefatından sonra kutsal mabedin mimari tarihi kapsamında iki önemli aşama yer almaktadır. Bunlardan ilki Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) Kâbe'yi inşası diğeri de Haccâc b. Yusuf es-Sekaff'nin (ö. 95/714) kutsal Kâbe'yi tamiratıdır. Haram aylarda harem bölgesinde Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'ye sığınması ve orayı karargâh hâline getirmesi ile Haccac'ın Kâbe'yi hedef alarak hac zamanı savaş yapması neticesinde Kâbe'nin tahrip olması Müslümanlar için birer ibret tablosu olarak tarih sayfalarına kaydedilmiş hazîn hadiselerdir.

Savaş sonrası tamiratı gerçekleştiren İbn Zübeyr'in Hız. Peygamber'in hedefini gerçekleştirme amacıyla hareket ettiği görülmektedir. Ancak, Hız. İbrahim zamanındaki bina özellikleriyle inşa edilen Kâbe'de Haceru'l-Esved'in yerleştirilmesi esnasında toplumsal hassasiyetin gözetilmediğini söyleyebiliriz.

Haccâc'ın Kâbe'de gerçekleştirdiği tamirat ile Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'ye verdiği yeni şekli büyük oranda kaldırarak binayı Kureyş zamanındaki tarzına dönüştürdüğü

görülmektedir. Haccac'ın inşası Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin'in geleneğinden gelen tarz olup Kâbe'ye son şeklini vermiştir, günümüzdeki hâli de bu şekildedir.

Abdullah b. Zübeyr ve Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin gerçekleştirdikleri tamir ve tadilatın sadece fizikî ve mimarî bir ihtiyaçla yapılmadığı, siyasî ve idarî hususların da etkili olduğunu söylemek mümkündür. İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) *"Senden sonra da Kâbe'yi yıkıp yapacak birilerinin olmasından korkuyorum."* diyerek İbn Zübeyr'e (ö. 73/692) dile getirdiği endişesinin benzerini İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve İmâm Şâfiî de (ö. 204/820) vurgulamıştır. Abbasiler döneminde Kâbe'nin bir kere daha inşası dile getirildiğinde İmam Mâlik b. Enes'in söylediği *"Ey müminlerin emiri! Allah için, Kâbe'yi bu hâl üzerine bırakın! Bu Beytullah'ı "mel'abe'l- mülûk" (kralların oyuncağı) hâline getirmeyin! İnsanların gönlünde Kâbe'ye olan hürmeti alıp götürmemesi için, kimse onu yıkıp yeniden yapmak istemez."* mealindeki sözleri ile İmâm Şâfiî'nin: *"İnsanların ona saygısını yitirmemeleri için, Kâbe'yi yıkıp yeniden inşa etmen hoşuma gitmez."* sözleri tarihin her dönemi için anlam taşımaktadır. İnsanlar tarafından yapılan her binanın ömrü olduğu gibi Kâbe binasının da bir kullanım ömrü olduğu, ebedî olmadığı aşîkardır. Kâbe'nin deprem, sel ve diğer doğal afetlere maruz kalıp tadilatının yapılması gibi durumlarda Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) *"Sizden birinizin evi yansa, onu yenilemeden içi rahat etmeyeceği gibi, hiçbiriniz Allah'ın evinin böyle kalmasına da razı olamaz"* ifadesi çözüm yolu olacaktır. İbn Zübeyr'in kutsal mabedin itibarını gözeterek gösterdiği itina ile ulemanın gösterdiği hassasiyet Kâbe'nin gelecekteki inşaları için yol göstericidir.

Kutsal Kâbe diğer bir kullanımıyla Mescid-i Harâm, sadece insanların can ve mal güvenliğinin korunduğu değil; hayvan, bitki ve tabii dokusunun da korunduğu ve güvenli içerisinde olması gereken mahallerdir. Kutsal Kâbe ve onun şubesi mesabesinde olan cami ve mescitler huzur, güven, sükûn ve ibadet mahalli olup mabetlerin kutsallığı ve saygınlığının ilelebet sürmesi muhataplarının dikkat ve özeni ile mümkündür.

KAYNAKÇA

- Kur'an-ı Kerim (*Kur'ân Yolu Türkçe Meâl Tefsir*), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- ‘Abdurrezzâk, Ebû Bekr ‘Abdurrezzâk b. Hemâm es-San’ânî (ö.211/827), *el-Musannef*. (nşr. Heyet), I-X, Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2015.
- Abdülğani, Ahmed b. Muhammed İlyas, *Tarihü'l Mekke el Musavvira*. Medine: Fihriyetü Mektebetü el Melik Fahd el Vataniyye, 2. Basım, h.1432.
- Apak, Âdem. *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*. İstanbul: Kuramer, 2017.
- Ba Selâme, Hüseyin Abdullah, *Târîhu'l-Kâ'beti'l-Muazzama: imaretuha ve kisvetuha ve sedanetuha*, (2. Baskı) Riyâd: Fihriyetü'l-Mektebetil-Melik Fahd, 1982/1402.

- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşrâf* (nşr. Suheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî), I-XIII, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996.
- Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl (ö.256/870), *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar* (nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsır), I-IX, Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.H.
- Can, Yılmaz, *İslam'ın Üç Kutsal Mabedi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Can, Yılmaz "Kâbe" *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, Samsun, 1993.
- Çakan, İsmail L. "Abdullah İbn Abbas" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Devserî, Mahmud b. Ahmed, *el-Kâbetü'l-Müşerrefe: Ta'rifuha, Esmâuha, Binâuha, Fezâiluha, Hasâisuha, Ahkâmuha*. Demmâm: Dar-u İbnü'l-Cevzi, 1434/2013.
- Dönmez, İbrahim Kâfi "Maslahat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Erkal, Mehmet, "Arşın" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991,
- Eroğlu, Muhammed. "Abdullah İbn Abbas" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Esedî, Muhammed el-Mekkî. *İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*, İzmir Milli kütüphanesi, 357/8 demirbaş numaralı yazma eser.
- Evliya Çelebi, *Rihletü'l-Hicaziyye*, Safsâfi Ahmed el-Mürsî, Dârü'l-Âfâk el-Arabiyye, 1999.
- Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn, Mir'ât-ı Mekke*, (ed. Dr. Göker İnan) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî. *Tehzîbu'l-Luğa* (nşr. Muhammed 'Avd Mir'ab), I-VIII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. 'Abdullâh el-Ğassânî. *Ahbâru Mekke ve mâ Câne fihâ mine'l-Âsâr* (nşr. Ruşdî es-Sâlih Mulahas), I-II, Beyrut: Dârü'l-Endelus, 1403/1983.
- Fâsî, Ebû't-Tîb Muhammed b. Ahmed b. 'Alî. *Şifâu'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm* (nşr.), I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Fâsî, *el-'İkdû's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-emîn*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât el-'Usfurî, *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât* (nşr. Suheyl Zekkâr), Dârü'l-Fikr, 1414/1993.
- Halîl b. Ahmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-Ayn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî), I-VIII, Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.
- Hamidullah, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, ter. Abdülaziz Hatip, Mahmûd Kanık, İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Harputlu, Ali Hüsnü. *el-Kâbe ale'l-merri'l-usûr*, (Kahire: Dârü'l-Maârif)
- Hasen el-Basrî, Ebû Sa'îd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî. *Fedâilu Mekke ve's-Sekenu fihâ* (nşr. Sâmi Mekkî el-Ânî), Kuveyt: Mektebetu'l-Felâh,

- Hitti, Philip Khuri. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. (1886-1978), çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İfav Yayınları, 1995)
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen. *Târîhu Dimeşk* (nşr. 'Omer b. Ğarâme el-'Amravî), I-LXXX, Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh el-Buhârî* (nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb), I-XIII, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1959.
- Havârizmî, Muhammed b. İshâk el-Havârizmî (ö.232/847). *İsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîk ilâ'l-Mesâ-cidi's-Selâse ve'l-Beyti'l-'Atîk* (nşr. Mustafâ Muhammed ez-Zehebî) Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1418H.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdûlmelik b. Hişâm el-Himyerî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafâ es-Sakkâ v.dğr.), I-II, Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955.
- İbn İshâk, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî. *es-Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî)* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1398/1978.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. 'Abdullâh b. 'Abdi'l-Muhsin et-Turkî), I-XXI, Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyi'î. *Lisânü'l-'Arab* (nşr.), I-XV, Dâru Sâdir, Beyrût 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî. *et-Tabakât* (nşr. 'Alî Muhammed 'Omer), I-XI, Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1421/2001.
- İbnü'd-Diyâ', Ebû'l-Bikâ' Muhammed b. Ahmed el-Mekkî. *Târîhu Mekkete'l-Muşerrefe* (nşr. 'Alâ' İbrahim- Eymen Nasr), Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1424/2004) 123.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târîh* (nşr. 'Umar 'Abdusselâm Tedmurî), I-X, Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1417/1997.
- İbnü'l-Esir, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *Câmi'u'l-Usûl* (nşr. 'Abdulkâdir el-Arna'ût), I-XII, Dârü'l-Hulvânî, 1389-1392/1969-1972.
- İbn Kesîr Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. 'Abdullâh b. 'Abdi'l-Muhsin et-Turkî), I-XXI, Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Zahîra, Muhammed Cârullah b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Ali b. Zahîre. *el-Câmi'u'l-latîf fî fazli Mekke ve ehlihâ ve binâ'î'l-Beyti's-şerîf*, tah: dr. Ali Umer Mektebetü's-sekafeti'd-Dîniyye Kâhire, 1423/2003.
- Günaltay, M. Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Günel, Fuat. "Hicr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998.
- Kramers, J. H. *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, İstanbul: Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Türkiye Matbaası, 1934/1352.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *Tefsir-i Kurtubî (Câmiu'l-Ahkâmu'l-Kur'an)*, Dârü'l-Kütübü Mısıriyye, Kahire, 1964.

- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Harameyn*, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Sanat ve İnanç*, (yay. haz. Banu Mahir, Halenur Katipoğlu), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sayı. 1.
- Kürdî, Muhammed Tahir b. Abdülkadir b. Mahmûd el-Mekkî. *Târîhü'l-kavim li-Mekke ve Beytulla-hi'l-Kerîm*, Mekke: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, 2000.
- Makrîzî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. 'Alî el-Huseynî. *İmtâ'u'l-Esmâ'* (nşr. Muhammed 'Abdulhamîd en-Nemîsî), I-XV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Basrî. *el-Hâvî'l-Kebîr fî Fikhi Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfi'* (nşr. 'Alî Muhammed Mu'âvved, 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd), I-XIX, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419-1999.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî. *Ahbâru'z-Zamân ve min Âbâdihi'l-Hudsân*, Beyrut: Dârü'l-Endelus, 1416/1996.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî. *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher* (nşr. Es'ad Dâğır), I-IV, Kum: Dârü'l-Hicre, 1409H.
- Muslim, Ebü'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *el-Musnedü's-Sahîhu'l-Muh-tasar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resûlillâh* (nşr. Heyet), I-VII, Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014.
- Nesâî, Ebü 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Hurâsânî. *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Heyet), Kahire: Dâru't-Tesîl, 1433/2012.
- Nuveyrî, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. 'Abdilhâb b. Muhammed b. 'Abdiddâim el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nuveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (nşr.), I-XXXIII, Kahire: Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâîku'l-Kavmiyye, 1423.
- Sâhib, Ebü'l-Kâsım İsmail b. 'Abbâd et-Tâlikânî. *el-Muhîr fî'l-Luğâ* (nşr. Muhammed Hasen Âlu Yâsîn), I-X, Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1414/1994.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım 'Abdurrahman b. 'Abdullâh b. Ahmed. *er-Ravdu'l-Unf fî Şerhi's-Sîreti'n-Ne-bevîyye* (nşr. 'Umar 'Abdusselâm es-Selâmî), I-VII, Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, 1421/2000.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân* (nşr. 'Abdullâh b. 'Abdilmuhsin et-Türkî), I-XXIV, Dâru Hicr, 1422/ 2001.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu Târîh et-Taberî*, I-XI, Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967.
- Taberî, Alî b. Abdîlkâdir b. Muhammed el-Hüseynî el-Mekkî. *el-Ercü'l-miskî ve't-târîhu'l-Mekkî fî ahhâri'l-Harem ve'l-Kâ'be ve terâcimi'l-mülûk ve'l-hulefâ*, thk. Eşref Ahmed el-Cemmâl, Mekke: el-Mekketü't-Ticâriyye, 1416/1996.
- Tayâlisî, Ebü Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî el-Basrî. *el-Müsned* (nşr. Muhammed b. 'Abdilmuhsin et-Türkî) I-IV, (Kahire: Dâru Hecer, 1419/1999).
- Tarîkî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed. *Târîhü'l-Ka'beti'l-Müşerreffe*, Riyad: 2007/1428.

Yâkût el-Hamevî, Ebû ‘Abdullâh Yâkût b. ‘Abdullâh er-Rûmî. *Mu‘cemu'l-Buldân*, I-VII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, (nşr. ‘Alî Şîrî), I-XX, Dârü'l-Fikr, 1424.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me‘âni'l-Kur‘ân ve İrâbuhu* (nşr. ‘Abdulcelîl ‘Abduh Şelebî), I-V, Beyrut: ‘Âlemu'l-Kutub, 1408/1988.

İNTERNET ADRESLERİ

<https://darp.gov.sa/> (erişim tarihi: 03.09.2022)

<https://www.hadisveritabani.info> (erişim tarihi:17.09.2022)

Oturum Başkanı

Sayın hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Sempozyumumuzun düzenlenmesinde emeği geçen arkadaşlarımıza, siz misafirlerinize ve hassaten tebliğ sunan değerli hocalarımıza çok teşekkür ediyoruz.

II. OTURUM

PEYGAMBERİMİZ VE MESCİT

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN (*Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı*)

Değerli hâzirûn, hepinizi Allah'ın selamı ile selamlar, katılımlarınızdan dolayı teşekkür ederim. İlk tebliğ ettiğimizi sunacak olan tebliğcimiz, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Dr. Bahaüddin el-CASİM Hocamız, “Geçici ve Mobil Camiler ve Bunlarla İlgili Fıkhi Hükümler” başlıklı tebliğlerini sunacaklardır. Buyurun Sayın Hocam.

بسم الله الرحمن الرحيم
المساجد المؤقتة والمنتقلة، والأحكام الفقهية المتعلقة بها

DR. ÖĞR. ÜYESİ BHAEDDİN ALJASEM*

مستخلص:

نظراً لأهمية المسجد في حياة المسلم، فإنه يسعى جاهداً إلى إقامتها في كل مكانٍ يوجد فيه، إلا أنَّ بعض الظروف الاستثنائية قد تجعل بناء المسجد متعذراً أو متأخراً، لذا ظهرت فكرة المسجد المؤقت والمسجد المتنقل.

يهدف هذا البحث إلى التعريف بالمساجد المؤقتة والمنتقلة، وبيان التكيف الفقهي المناسب لها، ثم عرض الأحكام الفقهية المتعلقة بها، كحكم إنشائها، ووقفها، وإقامة الجمعة فيها، وغير ذلك. وقد أتبع في هذا البحث المنهج الوصفي التحليلي المقارن، وذلك من خلال وصف واقع هذه المساجد، ثم تحليل عبارات الفقهاء والمقارنة بينها من أجل الوصول إلى الأحكام الفقهية المناسبة للمساجد المؤقتة والمنتقلة، لذلك جاء البحث في ثلاثة عناوين رئيسة: الأول في التعريف بالمساجد المؤقتة والمنتقلة، والثاني في التكيف الفقهي لها، والثالث في الأحكام الفقهية التفصيلية المتعلقة بها. الكلمات المفتاحية: الفقه الإسلامي، فقه العبادات، المسجد، المسجد المؤقت، المسجد المتنقل.

المقدمة:

الحمد لله وحده، والصلاة والسلام على من لا نبي بعده، أما بعد:
يمثل المسجد عنصراً أساسياً في المجتمع المسلم، لذلك كان من أوائل الأعمال التي قام بها النبي صلى الله عليه وسلم بعد الهجرة هو بناء مسجده المبارك، وبسبب هذه الأهمية الكبيرة للمسجد

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

صار المسلمون يحرصون على إنشاء المساجد وعمارتها في كل تجمع سكاني. إلا أنَّ هنالك ظروفًا استثنائية قد تجعل بناء المسجد أمراً صعباً أو متأخراً رغم حاجة المسلمين الماسة إليه، كما هو الحال في الأحياء المبنية حديثاً ولم يُبنى المسجد فيها بعد، أو في مخيمات اللجوء، أو رحلات الكشافة، أو البلاد التي يكثر فيها عدد المسلمين ولا يُسمح بإقامة مساجد جديدة لهم. هذه الظروف جعلت المسلمين يفكرون في إيجاد الحلول البديلة لتلبية حاجتهم إلى المسجد، فظهرت فكرة إقامة المساجد المؤقتة أو المتنقلة كحلٍّ عملي لهذه المشكلة.

يهدف هذا البحث إلى التعريف بالمساجد المؤقتة والمتنقلة، وأهم الأسباب الداعية إلى إقامتها، وبيان الأحكام الفقهية المتعلقة بها، ومصير هذه المساجد وما فيها من أمتعة وأدوات بعد انتهاء الحاجة إليها.

وتبرز أهمية البحث في هذا الموضوع من خلال انتشار هذا النوع من المساجد في أماكن عديدة، والحاجة الملحة إلى معرفة الأحكام الفقهية المتعلقة بها، وعدم وجود أي دراسة مستقلة - فيما أعلم - تناولت هذا الموضوع.

وأما المنهج المتبع في هذه الدراسة فهو المنهج الاستقرائي التحليلي المقارن، وذلك باستقراء المصادر التي بينت أحكام المساجد في تراث المذاهب الفقهية الأربعة والاجتهادات المعاصرة، وتحليل المعلومات الواردة فيها، والمقارنة بينها، بهدف الوصول إلى معرفة الأحكام الفقهية المتعلقة بالمساجد المؤقتة والمتنقلة.

وقد جاء البحث مقسماً إلى ثلاثة مباحث رئيسة: الأول في التعريف بالمساجد المؤقتة والمتنقلة، والحاجة إليها، والثاني في التكليف الفقهي للمساجد المؤقتة والمتنقلة، وذلك من خلال التعريف الاصطلاحي بالأماكن المخصصة للصلاة في الإسلام، وهي المسجد والجامع والمصلّى، ومن خلال ذلك يُتوصل إلى التكليف الفقهي المناسب لمساجد المؤقتة والمتنقلة. وأما المبحث الثالث فكان مخصصاً للبيان الأحكام التفصيلية لهذه المساجد، وذلك من خلال التطرق إلى الحكم الفقهي لإنشائها، وحكم وقف هذه المساجد، ومشروعية إقامة صلاة الجمعة فيها، واشتراط اتصال الصفوف لصحة صلاة الجماعة فيها، وسنّة تحية المسجد عند الدخول إليها، ثم بيان حكم دخول الجُنُب والحائض إلى هذه المساجد. إضافةً إلى الكلام حول حكم الاعتكاف في هذه المساجد، وفي النهاية سيكون الكلام حول مصير هذه المساجد وما فيها من أدوات وأمتعة بعد انتهاء الحاجة إليها.

التعريف بالمساجد المؤقتة والمتنقلة، وأشكالها، والحاجة إليها:

الأصل المعتاد في بناء المسجد أن يكون ثابتاً مستقراً في المناطق المأهولة بالسكان، وذلك لأمره

صلى الله عليه وسلم ببناء المساجد في الأحياء والقبائل،^١ إلا أنَّ بعض الظروف الاستثنائية التي يكون بناء المسجد فيها على هذا الشكل متعذراً أو يأخذ وقتاً طويلاً، دفعت الحريصين على أداء الصلاة جماعةً إلى التفكير ببعض الحلول البديلة، فكانت فكرة المسجد المؤقت والمسجد المتنقل. ويمكن تعريف المسجد المؤقت بأنه المكان الذي حُصِّص لأداء الصلوات فيه، بل وربما تؤدي فيه صلاة الجماعة والعديد من غيرها، إلى حين انتهاء الظرف الاستثنائي الداعي إلى إقامته. وأما المسجد المتنقل فهو السطح المخصص للصلاة، ولكنه غير مستقرٍّ على الأرض، كأن يكون على متن سفينة أو قطار أو شاحنة، أو يمكن حمله من قبل الإنسان. وأما الأمثلة المشاهدة على المساجد المؤقتة، والأسباب الداعية إلى إقامتها، فيمكن أن يُذكر منها على سبيل المثال:

المساجد المؤقتة التي تُقام في مخيمات اللجوء: ومن أمثلتها تلك التي قامت بإنشائها هيئة الأوقاف والشؤون الدينية التابعة للحكومة السورية المؤقتة في المخيمات اللجوء السورية.^٢

المساجد المؤقتة التي تُقام في الأحياء الجديدة التي لم يُن فيها المسجد بعد، أو يكون المسجد بعيداً عنها: ومن أمثلتها تلك التي قررت إنشاءها وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية والبلدية في الأحياء الجديدة في بعض المناطق الكويتية.^٣

المساجد المؤقتة التي تُقام في المناطق التي يصعب أو لا يُسمح فيها ببناء المساجد الدائمة، كما هو الحال في بعض البلاد الغربية: ومن الأمثلة على البناء الذي كان مسلخاً، وتم تحويله إلى مسجد مؤقت، وظل المسلمون يستخدمونه لمدة ٢١ عاماً، وذلك في مدينة أنجيرس (Angers) غربي فرنسا.^٤

المساجد المؤقتة التي تُقام في المناطق السياحية الخالية من المساجد الدائمة: كالمسجد المؤقت الذي أقيم في جزيرة Gulhifalhu إحدى جزر المالديف.^٥

وأما المساجد المتنقلة، فمن الأمثلة عليها:

المساجد المتنقلة في مناطق المشاعر المقدسة، والتي يقدمها مشروع الأمير مشعل بن عبد العزيز،

- ١ (محمد بن عيسى بن سورة الترمذي، سنن الترمذي، تحقق. أحمد محمد شاكر وآخرون (القاهرة: مطبعة البابي الحلبي، د. ت): السفر، 27 (رقم: 594).
- ٢ Facebook، "الحكومة السورية المؤقتة"، هيئة الأوقاف والشؤون الدينية تقوم بإنشاء عدد من المصليات في المخيمات لإقامة الشعائر الإسلامية (نيسان 2022، 12:01).
- ٣ ليلي الشافعي، "الجزري: مصليات مؤقتة لحين الانتهاء من مشكلة المساجد خارج التنظيم"، الأنباء الكويتية، (5 شباط 2017)، 16.
- ٤ Norimitsu Onishi - Constant Méheut, "Building a Mosque in France, Never Easy, May Get Even Harder", *The New York Times*, (31.03.2021).
- ٥ Housing Development Corporation Ltd, HDC, "Construction of a temporary Mosque is currently underway at Gulhifalhu...November 2021", *Twitter*. (14.10.2021, 11:10).

وذلك لخدمة حجاج بيت الله الحرام، في العديد من المواقع في المشاعر المقدسة.⁶

المساجد المتنقلة في الحدائق والمتنزهات العامة، كالمساجد التي يقدمها مشروع الأمير منصور بن مقرن بن عبد العزيز، وتوضع في الحدائق والأماكن السياحية في منطقة عسير السعودية، وتحمل على شاحنات مزودة بمياه للوضوء ومكبرات للصوت وسجادات ونحو ذلك.⁷

المسجد المتنقل في المهرجانات والمسابقات العالمية: ومثاله المسجد الذي تم تجهيزه لاستقبال المسلمين في الألعاب الأولمبية في اليابان ٢٠٢٠، والذي هو عبارة غرفة مساحتها ٤ متر مربع، تفتح على ظهر شاحنة متوقفة، كما تم تجهيزها بأماكن للوضوء، ومكبرات صوت، وبوصلة لتحديد القبلة، وغير ذلك من الخدمات.⁸

التكليف الفقهي للمساجد المؤقتة والمساجد المتنقلة:

قبل الكلام عن التكليف الفقهي للمساجد المؤقتة والمتنقلة فإنه يلزم الكلام حول المعاني الاصطلاحية للأماكن المخصصة للصلاة في الإسلام، وما هي شروط وصفات كل واحدٍ من هذه الأماكن، ليُصار بعد ذلك إلى معرفة التكليف الفقهي للمساجد المؤقتة والمتنقلة.

الأماكن المخصصة للصلاة في الإسلام:

من الخصائص التي خصَّ الله تعالى نبيه صلى الله عليه وسلم أن جعل له جميع الأرض مكاناً صالحاً للصلاة، فيستطيع المسلم أن يصلي في أي مكانٍ طاهرٍ فيها،⁹ إلا أنَّ هنالك أماكن مخصصة للصلاة، الثواب فيها مضاعفٌ، ولها أحكامٌ فقهيةٌ خاصة، هذه الأماكن هي:

المسجد:

يُطلق المسجد في اللغة على المكان الذي تؤدي فيه الصلاة، وعلى موضع السجود في بدن الإنسان،¹⁰ وتشير بعض الآثار القديمة أنَّ هذه الكلمة قد استعملت قبل الإسلام أيضاً لهذا المعنى.¹¹

أما في الاصطلاح فقد تعددت الأقوال في تعريفها، والأغلب على أنَّ المسجد هو المكان الذي

6 (مشروع المصليات المتنقلة يواصل تقديم خدماته لضيوف الرحمن"، جريدة سبق الإخبارية، (14.09.2016).

7 (فريق التحرير، "أمير عسير ي دشّن مشروع الأمير منصور بن مقرن للمصليات المتنقلة"، صحيفة صراحة الإلكترونية، (3 تموز 2018).

8 Jack Tarrant, "Mosque on wheels rolls in to help Muslims pray at Tokyo Games", *Reuters*, (05.02.2020).

9 (أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري، الجامع الصحيح، نشر: محمد زهير ناصر (بيروت: دار طوق النجاة، 1422هـ): "التيمم"، 1 (رقم: 335).

10 أحمد بن محمد الفيومي، المصباح المنير في غريب الشرح الكبير، (بيروت: المكتبة العلمية، د.ت)، "سجد"، 1/266.

11 Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/ 46.

بُني لأجل الصلاة وذكر الله،^{١٢} إلا أنَّ العرف خصَّصه بما أعدَّ للصَّلوات الخمس،^{١٣} وقد يُطلق مجازاً على المكان المهيأ للصلاة في البيت، إذ يُندب أن يخصَّص الإنسان في بيته مكاناً يصلي فيه النوافل، وتُصلي المرأة فيه الفرائض والنوافل.^{١٤}

وأما شروط تحقق المسجدية، فقد اتفق الفقهاء على بعضها، واختلفوا في بعضها الآخر، ويمكن إجمال أهمها بالآتي:

أن يكون المكان موقوفاً لأجل الصلاة، أما المملوك للإنسان فلا يكون مسجداً، وقد اتفق الفقهاء إجمالاً على هذا الشرط،^{١٥} إلا أنَّهم اختلفوا في كيفية تحقق الوقف، فاكفَى المالكية والشافعية والحنابلة وأبو يوسف من الحنفية باشتراط اللفظ أو الفعل الدال على جعله مسجداً،^{١٦} وأضاف أبو حنيفة ومحمد بن الحسن إلى ذلك اشتراط تسليمه إلى المتولي أو القاضي أو نائبه، أو الإذن للناس بالصلاة فيه، وأن تؤدَّى الصلاة فيه جماعةً جهراً بأذان وإقامة.^{١٧}

أن يُسمح لجميع الناس بالدخول إليه، أما ما كان مخصصاً بجماعة معينة أو أهل مذهب أو بلد معين فإنه لا يُعد مسجداً، وذلك كالأماكن المخصصة للصلاة في المعسكرات والسجون ونحوها، وبذلك قال الحنفية، والمالكية، والحنابلة، والشافعية في القول المقابل للأصح.^{١٨}

أن يكون مبنياً وله سقف، وبذلك صرح المالكية،^{١٩} وهو المفهوم أيضاً من كلام الحنفية، إذ أفتى صاحب الفتاوى الخيرية بعدم صحة جعل الخيمة مسجداً،^{٢٠} وأما الشافعية فقد تعددت الأقوال عندهم، واختار الشربيني والرملي وغيرهم اشتراط كون المسجد عقاراً، فلا يصح وقف المنقول

- 12 فخر الدين محمد بن عمر الرازي، مفاتيح الغيب، (بيروت: دار الفكر، 1981)، 30/162.
- 13 بدر الدين محمد بن عبد الله الزركشي، إعلام الساجد بأحكام المساجد، تحق. مصطفى المراغي، (القاهرة، وزارة الأوقاف المصرية، 1996)، 28.
- 14 محمد أمين ابن عابدين، رد المختار على الدر المختار (مصر: مطبعة البابي الحلبي، 1966)، 2/441.
- 15 ابن عابدين، رد المختار، 4/356؛ شمس الدين محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي، حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، (بيروت: دار الفكر، د.ت)، 1/374؛ شمس الدين محمد بن أحمد الخطيب الشربيني، مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج، (بيروت: دار الكتب العلمية، 1994)، 3/534.
- 16 ابن عابدين، رد المختار، 4/356. حاشية الدسوقي، 1/374؛ الشربيني، مغني المحتاج، 3/534؛ منصور بن يونس البهوتي، كشف القناع عن الإقناع (الرياض: وزارة العدل السعودية، 2000-2008)، 10/8.
- 17 ابن عابدين، رد المختار، 4/356-357.
- 18 زين الدين بن إبراهيم ابن نجيم المصري، البحر الرائق شرح كنز الدقائق ومعه تكملة الطوري وحاشية منحة الخالق لابن عابدين (القاهرة: دار الكتاب الإسلامي، د.ت)، 5/269؛ ابن عابدين، رد المختار، 1/171؛ أبو بكر محمد بن عبد الله بن العربي، أحكام القرآن، تحق. محمد عبد القادر عطا، (بيروت: دار الكتب العلمية، 2003)، 4/321؛ الشربيني، مغني المحتاج، 3/539؛ البهوتي، كشف القناع، 10/48.
- 19 الدسوقي، الحاشية، 1/374.
- 20 ابن عابدين، رد المختار، 4/356.

مسجداً،^{٢١} ومنع الحنابلة نقل المسجد الذي تمكن إعادة عمارته.^{٢٢}

أن يكون سفله وعلوه مسجداً أو لمصالح المسجد، فلو كان فوقه بيت، أو تحته نفق ليس للمسجد فإنه لا يُعد مسجداً،^{٢٣} وبذلك قال الحنفية في ظاهر الرواية،^{٢٤} وأما المالكية فقد منعوا بناء البيت للسكنى فوق المسجد،^{٢٥} أما تحته فلا مانع منه، في حين أن الشافعية والحنابلة لم يمنعا من وقف العلو دون السفلى أو العكس.^{٢٦}

المُصَلَّى:

المصلى في اللغة اسم مكانٍ مشتقٍ من الفعل الميزد "صَلَّى"، وهو موضع الصلاة والدعاء،^{٢٧} وأما في الاصطلاح فهو المكان المعد لصلاة العيد والاستسقاء والجنائز ونحوها، في الفضاء أو الصحراء، ولا يكون فيه بناء ولا سقف،^{٢٨} ويُسمى أيضاً بالجبَّانة، وبالفارسية "namazgâh" أي مكان الصلاة، أو "ıydgâh" أي مكان العيد.^{٢٩}

ويظهر من هذا التعريف الفرق بين المصلى والمسجد، فلا يُشترط أن يكون المصلى مبنياً، بل كره المالكية البناء فيه، فلا يكون له جدار، ولا محراب ولا منبر،^{٣٠} ولا يشترط أن يكون موقوفاً ومخصصاً للصلاة، فهو مكانٌ خارج حدود العمران، تُقام فيه شتى النشاطات، كاجتماع القوافل، ولعب الصبيان، وغير ذلك.^{٣١}

وقد اختلف الفقهاء في إجراء أحكام المساجد على المصلى، فذهب الحنفية،^{٣٢} والمالكية، والشافعية إلى أن المصلى لا تجري عليه أحكام المسجد، فلا يجوز فيه الاعتكاف، ولا يحرم دخول

21 الشربيني، مغني المحتاج، 2/ 190؛ شمس الدين محمد بن أحمد الرملي، نهاية المحتاج إلى شرح المنهاج، (بيروت: دار الفكر، 1984)، 5/362.

22 البهوتي، كشف القناع، 10/114.

23 واستثنى من ذلك ما إذا كان تحت المسجد خزان ماء أو غيره مما ينتفع به عامة المسلمين، فهذا لا يضر المسجد، فالعبارة بأن يكون علوم المسجد وسفله خالصاً لله تعالى. ينظر: عبد القادر الرفاعي، تقريرات الرفاعي على حاشية ابن عابدين (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1324هـ)، 80.

24 ابن نجيم، البحر الرائق، 5/271؛ ابن عابدين، رد المختار، 4/358، وهناك روايات أخرى عن أبي يوسف ومحمد بن الحسن، تفيد عدم اشتراط هذا الشرط، وذلك لما رآه من ضيق المنازل في بغداد والري وغيرها. ينظر: كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيوطي ابن الهمام، فتح القدير على الهداية، ومعه تكملة قاضي زاده (بيروت: دار الفكر، 1970)، 6/235.

25 الدسوقي، الحاشية، 4/70؛ محمد عليش، منح الجليل شرح مختصر خليل، (بيروت: دار الفكر، 1989)، 8/80.

26 الرملي، نهاية المحتاج، 3/216؛ البهوتي، كشف القناع، 5/429.

27 الفيومي، "صلى"، 1/346.

28 شمس الدين محمد بن محمد الخطاب الرعيني، مواهب الجليل في شرح مختصر خليل، (بيروت: دار الفكر، 1993)، 2/195.

29 Nebi Bozkurt, "Namazgâh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/ 357.

30 الرعيني، مواهب الجليل، 2/195.

31 الزركشي، إعلام الساجد، 386.

32 واستثنوا من ذلك الحكم بصحة الاقتداء في المصلى وإن لم تتصل الصفوف. ابن عابدين، رد المختار، 1/171.

الحائض والنفساء، ولا تُشرع له تحية المسجد،³³ وأما الحنابلة فقد أجروا أحكام المسجد على مصلّي العيد دون مصلّي الجنائز، لذلك منعوا الحائض والنفساء من دخول مصلّي العيد دون مصلّي الجنائز.³⁴

الجامع:

من معاني الجامع في اللغة: المسجد الذي تُقام فيه صلاة الجمعة، وتُسمّى كذلك لأنّ الناس يجتمعون فيه،³⁵ ولا يخرج المعنى الاصطلاحي عن المعنى اللغوي.³⁶

وقد اشترط الحنفية لبناء الجامع وصحة إقامة الجمعة فيه إذن السلطان أو نائبه،³⁷ ولذلك كان تحويل المسجد إلى جامع أيام الدولة العثمانية إنما يحصل عن طريق إذن وبراءة رسمية.³⁸ أمّا المالكية فقد اشترطوا في الجامع الذي تصحّ فيه الجمعة أن يكون مبنياً بناءً معتاداً لأهل البلد، واختلفوا في اشتراط كونه مسقوفاً، وأن تكون الجمعة فيه دائمة، وأن تُقام فيه الصلوات الخمس، والراجح عندهم عدم اشتراط أي واحدٍ من هذه الشروط.³⁹

التكليف الفقهي للمسجد المؤقت والمسجد المتنقل:

من خلال العرض السابق لأقوال الفقهاء في صفات المسجد والجامع والمصلّي، والشروط المطلوبة لإطلاق هذه الأسماء على المكان، فإنه يمكن الوصول إلى التكليف الفقهي للمساجد المؤقتة والمتنقلة.

أما التكليف الفقهي للمسجد المؤقت، فإنه يختلف باختلاف النماذج الآتية:

الأول: المسجد الذي يكون في خيمة أو بيت شعرٍ أو أخشابٍ أو صفيحٍ أو فاير ونحو ذلك، فهذا المكان يأخذ حكم المصلّي، ولا يكون مسجداً، وذلك لاختلال شرط كونه بناءً مستقراً، وقد تقدّم أنّ الفقهاء قد اتفقوا إجمالاً على هذا الشرط.⁴⁰

الثاني: المسجد المؤقت ولكنه مبني من حجارة وإسمنت ونحوها من مواد البناء الثابت، ويكون ببناءً مستقلاً: فهذا النوع إذا تحققت فيه شروط المسجد الأخرى فإنه يأخذ حكم المسجد، ولا يضر

33 ابن عابدين، رد المختار، 1/171؛ الرعيني، مواهب الجليل، 2/195؛ الزركشي، إعلام الساجد، 386.

34 البهوتي، كشف القناع، 1/348.

35 الفيومي، "جمع"، 1/108.

36 الدسوقي، الحاشية، 4/91؛ الشربيني، مغني المحتاج، 2/190.

37 ابن عابدين، رد المختار، 2/139.

38 Önköl - Bozkurt, "Cami", 7/47.

39 الدسوقي، الحاشية، 1/375؛ عليش، منح الجليل، 1/428.

40 ابن عابدين، رد المختار، 4/356؛ الدسوقي، الحاشية، 1/374؛ الشربيني، مغني المحتاج، 2/190؛ البهوتي، كشف القناع، 10/114.

وصفه بأنه مؤقت، وقد تقدم الكلام عن مسجد مؤقت في الغرب بقي يُستعمل للصلاة أكثر من عشرين سنة.⁴¹

الثالث: المسجد المؤقت الذي يكون في بناءٍ مكوّن من طوابق، ويكون فوقه أو تحته مساكن أخرى ليست لصالح المسجد: فهذا المكان يكون مصلّى عند الحنفية في ظاهر الرواية، ولا يوصف بأنه مسجد، وذلك لأنهم اشتروا كون العلو والسفل موقوفاً لصالح المسجد،⁴² وأما المالكية والحنابلة فمنعوا من بناء المسكن فوق المسجد، أما تحته فلا يضر،⁴³ وأما الشافعية فلم يضعوا هذا الشرط، ولذلك فإنه يكون مسجداً إذا حقق الشروط الأخرى.⁴⁴

الرابع: المسجد المؤقت الذي يكون في مؤسسة أو مدرسة أو سجن أو معسكر ونحوه، فهذا المكان إذا كان مخصصاً لأهل المؤسسة أو المدرسة أو السجن أو المعسكر، ويُغلق الباب ولا يُسمح لعامة الناس بالدخول إليه، فإنه يأخذ حكم المصلّى، ولا يكون مسجداً، وذلك بناءً على قواعد جمهور الحنفية والمالكية والحنابلة، وذلك لاشتراطهم كون المسجد متاحاً لجميع الناس،⁴⁵ وأما الشافعية فأجازوا تخصيص المسجد بطائفة معينة، ولا يمنع هذا التخصيص عندهم من وصف المسجدية.⁴⁶

وأما المساجد المتنقلة فيمكن القول بأن المعتمد من قواعد المذاهب الأربعة يمنع من تسميته مسجداً، وإنما يكون بحكم المصلّى، وذلك لاختلال شرط البناء، وشرط وقف العلو والسفل، إلا ما نُقِل عن متأخري الشافعية من جواز وقف المنقول وسجداً، وأن نقله إلى مكان آخر لا يضر، وأن الاعتكاف داخله أو فوقه أو تحته صحيح،⁴⁷ وقد تقدّم أن المعتمد في المذهب خلاف ذلك، وسيأتي الكلام مفصلاً حول ذلك.

الأحكام الفقهية المتعلقة بالمساجد المؤقتة والمتنقلة:

بعد معرفة التكييف الفقهي للمساجد المتنقلة والمؤقتة، ومتى يوصف بأنه مسجد، ومدة يوصف بأنه مصلّى، يأتي الوقف للكلام عن الأحكام الفقهية التفصيلية المتعلقة بهذه المساجد.

حكم إنشاء المساجد المؤقتة والمتنقلة

41 Onishi - Méheut, "Building a Mosque in France, Never Easy, May Get Even Harder".

42 ابن نجيم، البحر الرائق، 5/271؛ ابن عابدين، رد المحتار، 4/358.

43 الدسوقي، الحاشية، 4/70؛ البهوتي، كشف القناع، 5/429.

44 الرملي، نهایة المحتاج، 3/216.

45 ابن نجيم، البحر الرائق، 5/269؛ ابن العربي، أحكام القرآن، 4/321؛ البهوتي، كشف القناع، 10/48.

46 الشربيني، مغني المحتاج، 3/539.

47 أحمد سلامة القليوبي وأحمد البرلسي عميرة، حاشيتا قليوبي وعميرة (بيروت: دار الفكر، 1995)، 3/99.

لا شكَّ أنَّ بناء المساجد بجميع أنواعها وأشكالها من أعظم القربات إلى الله تعالى، وقد وردت العديد من الآيات والأحاديث التي تبين فضل ذلك، كقوله جلَّ شأنه: "يَنْبِئُ اللَّهُ أَنَّ تَرْفَعَ وَيُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ"^{٤٨}، وحديث: "من بنى مسجداً يبتغي به وجه الله بنى الله له مثله في الجنة".^{٤٩}

ولكن لا بد من الإشارة إلى أنَّ إنشاء المسجد لا بد أن يكون عند وجود حاجة حقيقية له، كأن يكون بعيداً عن المساجد الأخرى، أو أن تكون المساجد الأخرى قريبة إلا أنها لا تكفي لأهل الحي، فإن لم يكن كذلك، وكان بقصد الإضرار أو المنافسة فإنه يحرم بناؤه، بل ويجب هدمه أيضاً،^{٥٠} لأنه يكون كمسجد الضرر الذي نهى الله تعالى عن الصلاة فيه.^{٥١}

وقف المساجد المؤقتة والمتنقلة

اختلف الفقهاء في حكم تأقيت الوقف، فذهب الحنفية والشافعية والحنابلة إلى اشتراط التأيد في الوقف، وذلك لأنَّ الوقف هو إزالة الملك لا إلى حدٍّ، فلا يحتمل التوقيت،^{٥٢} ثم اختلف هؤلاء الفقهاء في حكم الوقف المؤقت، فذهب الحنفية والشافعية إلى صحته مؤبداً مع بطلان شرط التأقيت،^{٥٣} وذهب الحنابلة إلى بطلان الوقف،^{٥٤} أما المالكية، وأبو يوسف في أحد القولين المنقولين عنه، فذهبوا إلى جواز توقيت الوقف، وأنه ينتهي بانتهاء المدة المؤقتة،^{٥٥} وذلك لأنَّ المقصود من الوقف هو التقرب إلى الله تعالى، وهذا التقرب حاصل حال كون الوقف مؤبداً أو مؤقتاً.^{٥٦}

وأما وقف المنقول فقد اتفق الفقهاء على صحته عموماً في الأمتعة وما شابهها، كالسلاح والحيوان والثياب والحصير ونحوها،^{٥٧} وقد اشترط الحنفية لصحة وقف المنقول أن يكون ثابتاً بنصٍّ، أو جرى به العرف.^{٥٨}

وأما وقف المنقول مسجداً فقد صرح أغلب متأخري الشافعية على منعه،^{٥٩} وعلل بعضهم

48 النور 24/36.

49 (البخاري: "الصلاة"، 65 (رقم 450).

50 أبو عبد الله محمد بن أحمد القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش (القاهرة: دار الكتب المصرية، 1964)، 8/254.

51 التوبة 9/107.

52 بدر الدين محمود بن أحمد العيني، البناية شرح الهداية (بيروت: دار الكتب العلمية، 2000)، 7/436؛ الشربيني، مغني المحتاج، 3/535؛ البهوتي، كشف القناع، 10/27.

53 ابن عابدين، رد المحتار، 4/342؛ الشربيني، مغني المحتاج، 3/535.

54 البهوتي، كشف القناع، 10/28.

55 العيني، البناية، 7/435؛ الدسوقي، الحاشية، 4/87.

56 العيني، البناية، 7/435.

57 ابن نجيم، البحر الرائق، 5/218؛ الرعيني، مواهب الجليل، 6/21؛ الشربيني، مغني المحتاج، 3/525؛ البهوتي، كشف القناع، 10/12.

58 ابن نجيم، البحر الرائق، 5/218.

59 الشربيني، مغني المحتاج، 2/190؛ الرملي، نهاية المحتاج، 5/363.

المنع بأنَّ المسجد يُشترط فيه الثبات،^{٦٠} وعَلَّل آخرون المنع بالاحتياط، وذلك لعدم ورود نصٍّ عن المتقدمين فيه، وتوقَّف البعض فيه فلم يقولوا بصحته ولا منعه،^{٦١} وذهب آخرون إلى القول بصحته.^{٦٢} وأما الجمهور من الحنفية والمالكية والحنابلة فلم يصرحوا بحكم وقف المنقول مسجداً، إلا أنَّ قواعدهم لا تأبى ذلك، فالحنفية صحَّحوا وقف المنقول الذي جرى العرف بوقفه،^{٦٣} بل نُقِلَ عن بعض متأخريهم القول بصحة وقف السفينة عندما تعامل الناس بذلك،^{٦٤} كما صحَّحوا وقف البناء والغرس دون الأرض.^{٦٥} وأما المالكية والحنابلة فقد أطلقوا القول في صحة وقف كلِّ منقول فيه نفع مباح مقصود لذاته،^{٦٦} ولا يوجد ما يقتضي إخراج المسجد من هذا التعميم.

وبناءً على ذلك يمكن القول بأنَّ وقف المسجد المؤقت صحيحٌ عند المالكية ابتداءً، وعند الحنفية والشافعية أيضاً، فيصحُّ الوقف عندهم ويُلغى شرط التأقيت فيه.

وأما وقف المسجد المتنقل فصحيحٌ أيضاً عند الجمهور دون الشافعية، ويبدو أنَّ الراجح في ذلك هو قول الجمهور، لأنَّ وقف المسجد بجميع أنواعه وأشكاله من أعظم القربات، وأما قول الشافعية بأنَّ المسجد يشترط فيه الثبات فلا دليل عليه.

إقامة صلاة الجمعة في المساجد المؤقتة والمتنقلة

تقدّم أنَّ الحنفية يشترطون لصحة صلاة الجمعة وجود الإذن من السلطان أو نائبه،^{٦٧} وأنَّ المالكية يشترطون أن يكون المسجد الذي تقام فيه الجمعة مبنياً بناءً معتاداً لأهل البلد،^{٦٨} وبالإضافة إلى ذلك فقد اتفق فقهاء المذاهب الأربعة إجمالاً لصحة انعقاد الجمعة أن تُقام في مصر، وأن تُقام ضمن حدود خطة العمران، أو قريباً منها عرفاً، مع اختلافهم في بعض التفاصيل الجزئية في صفات هذا المصر.^{٦٩}

وبناءً على ذلك فإنَّ إقامة صلاة الجمعة في المساجد المؤقتة تكون صحيحةً بالاتفاق إن تحققت هذه الشروط، بأن يكون مبنياً بناءً معتاداً، وأن يوجد إذنٌ من الجهات المعنية بإقامة الجمعة، وأن

60 أحمد بن محمد بن حجر الهيتمي، تحفة المحتاج في شرح المنهاج (مصر: المكتبة التجارية، 1983)، 6/238.

61 الرملي، تحفة المحتاج، 5/363.

62 القليوبي وعميرة، حاشيتنا قليوبي وعميرة، 3/99.

63 ابن نجيم، البحر الرائق، 5/218.

64 ابن عابدين، رد المختار، 4/365.

65 ابن نجيم، البحر الرائق، 5/220.

66 الدسوقي، الحاشية، 4/77؛ البهوتي، كشف القناع، 10/12.

67 ابن عابدين، رد المختار، 2/139.

68 الدسوقي، الحاشية، 1/375؛ عليش، منح الجليل، 1/428.

69 ابن عابدين، رد المختار، 2/139؛ الدسوقي، الحاشية، 1/375؛ الشربيني، مغني المحتاج، 1/543؛ البهوتي، كشف القناع، 3/334.

يكون ضمن حدود العمران.

أما المساجد المؤقتة المبنية من الخيم أو بيت الشعر أو الصفيح ونحوها، فلا تصح فيها الجمعة عند المالكية دون غيرهم، وأما المساجد المؤقتة المبنية في المعسكرات المؤقتة أو استراحات السفر ونحوها فلا تصح فيها الجمعة بالاتفاق.

وأما المساجد المتنقلة فلا تصح فيها الجمعة وفق قواعد المالكية، وذلك لأنها غير مبنية بناءً معتاداً، وتصح عند الحنفية إذا أُذِنَ بإقامة الجمعة فيها، وكانت في مصر، أما الشافعية والحنابلة فتصح عندهم الجمعة في هذه المساجد إن كانت موضوعاً ضمن حدود العمران.

اشتراط اتصال الصفوف لصحة الاقتداء في المساجد المتنقلة والمؤقتة

ذهب الحنفية والشافعية والحنابلة إلى اشتراط اتحاد مكان الإمام والمأموم لصحة الاقتداء في صلاة الجماعة،^{٧٠} أما المالكية فقد اشترطوا ذلك لصحة صلاة الجمعة فقط، إذ يُشترط عندهم أن تكون في الجامع، أما في غيرها فاشترطوا إمكان ضبط أفعال الإمام بسمع أو برؤية فقط ولو اختلف المكان.^{٧١}

إلا أنَّ اتحاد المكان بين الإمام والمأموم يحصل في المسجد وملحقاته مهما بعدت المسافة بينهما، أما إن كانت الصلاة خارج المسجد فلا بدَّ حينئذٍ من اتصال الصفوف حقيقةً عند الحنفية والشافعية والحنابلة،^{٧٢} أو رؤية الإمام ولو في بعض أجزاء الصلاة عند الحنابلة.^{٧٣}

والسؤال هنا: هل تأخذ المساجد المؤقتة والمتنقلة حكم المسجد العادي وتُعدُّ مكاناً واحداً لا يُشترط فيه اتصال الصفوف حقيقةً؟ أم أنَّها لا تكون كذلك، ويُشترط فيها اتصال الصفوف حقيقةً أو رؤية الإمام وسماعه؟

أما الحنفية فقد صرحوا بأنَّ المصلّي يأخذ حكم المسجد في مسألة اتصال الصفوف، فيصح الاقتداء فيه وإن لم تتصل الصفوف،^{٧٤} والمساجد المؤقتة أو المتنقلة تقدّم أنَّها إما أن تكون بحكم المسجد أو المصلّي.

وأما المالكية فاشترطوا إمكانية ضبط حركات الإمام بسمع أو رؤية فقط، ولا يُطلب اتصال الصفوف أو اتحاد المكان عندهم، وهذا حاصلٌ أيضاً في المساجد المؤقتة والمتنقلة.

70 ابن عابدين، رد المختار، 1/586؛ الشريبي، مغني المحتاج، 1/495؛ البهوتي، كشف القناع، 3/233.

71 الدسوقي، الحاشية، 1/336.

72 ابن عابدين، رد المختار، 1/585؛ الشريبي، مغني المحتاج، 1/495؛ البهوتي، كشف القناع، 3/233.

73 البهوتي، كشف القناع، 3/232.

74 ابن نجيم، البحر الرائق، 1/205؛ ابن عابدين، رد المختار، 1/171.

وأما الشافعية والحنابلة فيُشترط عندهم اتصال الصفوف في المساجد المتنقلة، وكذلك في المساجد المؤقتة التي تأخذ حكم المصلّى، ويتحقق ذلك الاتصال عند الشافعية بألا تزيد المسافة بين الصفوف عن ثلاث مئة ذراعٍ تقريباً.^{٧٥} وعند الحنابلة باتصال الصفوف عرفاً أو رؤية الإمام.

سنّة صلاة تحية المسجد عند دخول المساجد المؤقتة والمتنقلة

اتفق الفقهاء على سنّة تحية المسجد ركعتين أو أكثر لمن دخل مسجداً غير المسجد الحرام ويريد المكث فيه وكان متوضّئاً،^{٧٦} وقد ثبتت سنّيتها بحديث النبي صلى الله عليه وسلم: "إذا دخل أحدكم المسجد فلا يجلس حتى يركع ركعتين".^{٧٧}

كما اتفقوا أيضاً على أنّ هذه الصلاة لا تُشرع إلا في المسجد،^{٧٨} أمّا المصلّى فلا تُشرع له، بل كره الفقهاء التنقل في المصلّى قبل صلاة العيد وبعدها،^{٧٩} وذلك لحديث ابن عباس رضي الله عنهما أنّ النبي صلى الله عليه وسلم "خرج يوم عيدٍ فصلّى ركعتين لم يصلّ قبلهما ولا بعدهما"،^{٨٠} فلو كانت التحية مشروعة في المصلّى لصلاها صلى الله عليه وسلم.

ومن هنا يُعلم حكم تحية المسجد في المساجد المؤقتة والمتنقلة، أمّا المساجد المتنقلة، والمؤقتة التي لم تستجمع شروط المسجد فإنها لا تُشرع لها التحية، وأمّا المساجد المؤقتة التي استجمعت شروط المسجدية التي تقدّم ذكرها فإنها تأخذ حكم المسجد، وتُشرع لها صلاة التحية.

دخول الجنّ والحائض والنفساء إلى المساجد المؤقتة والمتنقلة

اتفق الحنفية والمالكية والشافعية والحنابلة في المعتمد عندهم على حرمة دخول الجنّ والحائض والنفساء المسجد والمكث فيه لغير ضرورة، وأجاز الشافعية والحنابلة العبور دون المكث إن أُمن من تلوّث المسجد.^{٨١}

وأما دخولهم المصلّى فقد أجازته الحنفية والشافعية،^{٨٢} ومنعه الحنابلة في مصلّى العيد دون مصلّى الجنائز.^{٨٣}

75 1/495، الشريبي، مغني المحتاج.

76 محيي الدين بن شرف النووي، المجموع شرح المهذب (بيروت: دار الفكر، دت)، 4/52.

77 (البخاري: "الصلاة"، 60 (رقم 444).

78 ابن نجيم، البحر الرائق، 2/38؛ الرملي، تحية المحتاج، 3/216؛ البهوتي، كشف القناع، 3/382.

79 ابن عابدين، رد المختار، 2/170؛ الهيتمي، تحفة المحتاج، 3/50؛ البهوتي، كشف القناع، 3/410.

80 (البخاري: "العيد"، 26 (رقم 989).

81 ابن عابدين، رد المختار، 1/171؛ عليش، منح الجليل، 1/174؛ الشريبي، مغني المحتاج، 1/279؛ البهوتي، كشف القناع، 1/468-470.

82 ابن نجيم، البحر الرائق، 1/205؛ الرملي، تحية المحتاج، 1/329.

83 البهوتي، كشف القناع، 1/348.

وبناءً على ذلك فإنَّ المسجد المتنقِّل، والمسجد المؤقت المبني من خيمةٍ أو بيت شعرٍ، أو المخصَّص بطائفةٍ من الناس، فإنه يأخذ حكم المصلی، ولا يحرم دخول الجنب والحائض والنفساء إليه عند الحنفية والشافعية، أما عند الحنابلة فيحرم الدخول إليه، لأنه أقرب إلى مصلی العيد، إذ تقام فيه الصلوات ذوات الركوع والسجود.

وأما المسجد المؤقت الذي تحققت فيه شروط المسجدية، فيحرم دخول مكث الجنب والحائض والنفساء إليه باتفاق الفقهاء.

الاعتكاف في المساجد المؤقتة والمتنقلة

اتَّفَق الفقهاء على أنَّ الاعتكاف لا يصح إلا في المسجد، كما اتَّفَقوا على صحته في الجامع، بل هو أولى من المسجد، ويجب أن يكون الاعتكاف في جامعٍ إن نذر الاعتكاف مدَّة يمر فيها يوم جمعةٍ وكان ممن تلزمه الجمعة،^{٨٤} إلا إذا اشترط الخروج لها عند الشافعية.^{٨٥}

ثم اختلفوا في صفة المسجد الذي يصح فيه الاعتكاف، فذهب الحنفية والحنابلة إلى اشتراط كونه مسجد جماعة،^{٨٦} ونُقِل عن أبي حنيفة أنَّ الاعتكاف لا يصح إلا في مسجد جماعة تُقام فيه الصلوات الخمس، أما إن كان جامعاً فلا يُشترط فيه إقامة الخمس، ونُقِل عن أبي يوسف التفريق بين الاعتكاف الواجب والمسنون، فالواجب لا يصح إلا في مسجد جماعة، والمسنون يصح في أي مسجد.^{٨٧}

ويقصد الحنفية بمسجد الجماعة المسجد الذي له إمامٌ ومؤدَّنٌ، سواء أقيمت فيه الصلوات الخمس أم لا،^{٨٨} أما الحنابلة فيقصدون به المسجد الذي تُقام فيه الصلاة جماعةً إن كان المعتكف مطالباً بصلاة الجماعة، فإن لم يكن مطالباً بصلاة الجماعة صحَّ اعتكافه في أي مسجد كان.^{٨٩}

وأما المالكية والشافعية فقد صحَّحو الاعتكاف في أي مسجد تحققت فيه شروط المسجدية، سواء أقيمت فيه الصلوات أم لا، وسواء كان له إمامٌ ومؤدَّنٌ أم لا.^{٩٠}

وبناءً على ذلك فإنَّ الاعتكاف في المساجد المؤقتة التي تحققت فيها شروط المسجدية صحيحٌ إن تحققت فيه الشروط التي تقدَّم ذكرها، بأن يكون له إمامٌ ومؤدَّنٌ عند الحنفية، وأن تقام فيه

84 ابن نجيم، البحر الرائق، 2/324؛ الدسوقي، الحاشية، 1/543؛ البهوتي، كشف القناع، 5/367.

85 الرملي، نهاية المحتاج، 3/217.

86 ابن عابدين، رد المختار، 2/440.

87 العيني، البناية، 4/125؛ ابن نجيم، البحر الرائق، 2/324.

88 ابن عابدين، رد المختار، 2/440؛ البهوتي، كشف القناع، 5/367.

89 البهوتي، كشف القناع، 5/367.

90 الدسوقي، الحاشية، 1/542؛ الرملي، نهاية المحتاج، 3/217.

الصلوات الخمس عند الحنفية والحنابلة، فإن تحققت فيه شروط المسجديّة، ولم يكن له إمام ومؤدّن وجماعة فإنّ الاعتكاف فيه صحيحٌ عند المالكية والشافعية فقط.

وأما المساجد المؤقتة التي لم تتحقّق فيها شروط المسجدية، كالمبنية من الخيم أو المخصصة بطائفة من الناس، وكذلك المساجد المتنقلة، فإنّ الاعتكاف فيها لا يصح، لأنها ليست مساجد على الحقيقة، وإنما هي مصليّات فقط، كما تقدّم بيانه.

مصير المساجد المؤقتة والمتنقلة والأمتعة الموجودة فيها بعد انتهاء الحاجة إليها

إنّ المساجد المؤقتة والمتنقلة وما فيها من أمتعة إما أن تكون موقوفة أو لا، فإن لم تكن موقوفة فإنها ترجع إلى أصحابها عند انتهاء الحاجة إليها، فإن شاؤوا تصرفوا بها، وإن شاؤوا وضعوها في مسجد آخر أو وجه آخر من وجوه الخير.

وأما إن كانت موقوفة وقد تقدّم الكلام حول مسألة وقف المنقول واشترط تأييد الوقف وكان الوقف مؤقتاً فإنّه يرجع إلى صاحبه على قواعد المالكية وأحد قولي أبي يوسف،^{٩١} وأما عند الحنفية والشافعية فيلغو شرط التوقيت، ويعتقد وقفاً مؤبّداً.^{٩٢}

فإذا تعطلّ المسجد المؤقت أو المتنقل بتصدّع جدرانه أو تمزّق خيمه وتلف أدواته، وتعذر الانتفاع به، أو تفرّق الناس عنه واستغنائهم عنه، ففي هذه الحالة اختلفت أقوال الفقهاء إلى أربعة مذاهب:

المذهب الأول: أنّ المسجد يبقى مسجداً إلى يوم القيامة، فلا يُنقل إلى مكان آخر، وأما ما فيه من أمتعة وأشياء فإنها تكون ترجع لصاحب الوقف أو ورثته، فإن لم يُعلم من هو صُرف إلى الفقراء والمحتاجين، وهذا هو القول المفتى به عند الحنفية.^{٩٣}

المذهب الثاني: يُنقل المسجد المتعطلّ وما فيه من أمتعة إلى مسجد آخر، وبذلك قال المالكية.^{٩٤} المذهب الثالث: وهو أنّ المسجد يبقى مسجداً، إلا إن خيف عليه فإنه يُنقض ويُنشئ مكانه مسجد آخر، وأما غلاته وأنقاذه وأمتعته فإنها تُنقل إلى أقرب مسجد إليه، أو تُباع ويُجعل ثمنها لصالح أقرب مسجد، وبذلك قال الشافعية.^{٩٥}

المذهب الرابع: وهو أن يُباع المسجد وما فيه من أمتعة، ويُصرف ثمنه في مسجد آخر، وبذلك

٩١ 4/87؛ البناء، 7/435؛ الدسوقي، الحاشية، 4/87.

٩٢ ابن عابدين، رد المختار، 4/342؛ الشربيني، معني المحتاج، 3/535.

٩٣ ابن نجيم، البحر الرائق، 5/272-273.

٩٤ الدسوقي، الحاشية، 4/87.

٩٥ الشربيني، معني المحتاج، 3/551.

قال الحنابلة.^{٩٦}

وعند النظر إلى أدلة الفقهاء يُلاحظ أنّها كلّها تدور حول الجمع بين حق المسجد، ونية الواقف من استمرار الوقف، وعدم إضاعة المال الموقوف.

والذي يترجّح في هذه المسألة أنّ المسجد المتنقل الذي استغنى عنه الناس بمسجدٍ عادي أو ارتحلوا عن محلّه، فإنّه يُنقل كما هو إلى مكانٍ آخر تكون الاستفادة منه أكبر.

وأما المسجد المؤقت الموقوف وفقاً مؤقتاً يرجع إلى صاحبه، وأما الموقوف وفقاً مؤبداً فإنه يُباع ويُجعل ثمنه في مصلحة مسجدٍ آخر، وأما ما فيه من أمتعةٍ فإنها تُنقل كما هي دون بيعٍ إلى مسجدٍ آخر، والله أعلم.

الخاتمة ونتائج البحث:

من خلال العرض الذي تقدّم يمكن الوصول إلى النتائج الآتية:

يختلف التكليف الفقهي للمسجد المؤقت بحسب تحقق شروط المسجدية فيه، فما كان موقوفاً، ومتاحاً لجميع المسلمين، فهو مسجدٌ تسري عليه أحكام المساجد، وما لم يحقق هذه الشروط فهو مصلّى.

أما المسجد المتنقل فلا يمكن عند جمهور الفقهاء وصفه بأنه مسجد، وذلك لاختلال شروط المسجدية فيه.

لا شك أنّ إنشاء المساجد بجميع أنواعها وأشكالها من أهم وسائل التقرب إلى الله تعالى، وذلك إذا صفت النية وكان بناؤه خالصاً لله تعالى.

اختلف الفقهاء في وقف المسجد المنقول، فصرح أغلب الشافعية بمنعه، أما فقهاء المذاهب الأخرى فلم يصرحوا بصحته أو منعه، إلا أنّ قواعدهم لا تأباه.

وكذلك اختلفوا في الوقف المؤقت، فإجازه المالكية وأبو يوسف في أحد قوليه، ومنعه الجمهور، والذي يبدو للباحث هو جواز الوقف المؤقت، وذلك لأنّه قرينةٌ إلى الله تعالى، فلا مانع من كونها مؤقتةً أو دائمةً.

إذا كان هنالك إذنٌ من الجهات المختصة لإقامة الجمعة في المسجد المؤقت أو المتنقل، وكان مبنياً بناءً معتاداً، وضمن خطة العمران، فإنّ الجمعة تصحُّ به، وإن اختلف أحد هذه الشروط فإنّها تصح في بعض المذاهب دون غيرها.

يُحكم باتصال الصفوف حكماً في صلاة الجماعة في المساجد المؤقتة والمتنقلة عند الحنفية، وذلك لأنها إما أن تكون مسجداً أو مصلى، وأما الشافعية والحنابلة فيشترطون الاتصال الحقيقي في المصلى وما في حكمه.

تحية المسجد لا تُشرع إلا في المسجد الذي حقق شروط المسجدية، أما المسجد المتنقل، أو المؤقت الذي لم يحقق الشروط فإنها لا تُشرع عند الدخول إليه.

لا مانع من دخول الجُنبِ الحائض والنفساء عند جمهور الفقهاء إلى المسجد المتنقل أو المؤقت الذي لم يحقق شروط المسجدية.

لا يصحُّ الاعتكاف في المسجد المتنقل، وكذلك المؤقت الذي لم يحقق شروط المسجدية. عند انتهاء الحاجة إلى المسجد المؤقت والمتنقل وما فيه من أمتعة فإنه يرجع إلى صاحبه إن كان غير موقوف، وإن كان موقوفاً فإنه يُنقل إلى أقرب مسجد.

والحمد لله رب العالمين

المصادر والمراجع

Bozkurt, Nebi. "Namazgâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2006. 32/357-358.

HDC, Housing Development Corporation Ltd. "Construction of a temporary Mosque is currently underway at Gulhifalhu...November 2021". *Twitter*. (14.10.2021, 11:10). Erişim: 03.09.2022 <https://twitter.com/hdcmaldives/status/1448561834479419394?s=20&t=7UKyZlkkxQi-oPbSB2CbkTg>

Onishi, Norimitsu – Méheut, Constant. "Building a Mosque in France, Never Easy, May Get Even Harder". *The New York Times* (31.03.2021). Erişim: 03.09.2022. <https://www.nytimes.com/2021/03/31/world/europe/france-islam-law-mosques.html>

Önkâl, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993. 7/46-56.

Tarrant, Jack. "Mosque on wheels rolls in to help Muslims pray at Tokyo Games", *Reuters*, (05.02.2020). Erişim: 03.09.2022 <https://www.reuters.com/article/us-olympics-2020-mosques-idUSKBN1ZZ1CM>

البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل. الجامع الصحيح. نشر. محمد زهير ناصر. ٩ أجزاء. بيروت: دار طوق النجاة، ١٤٢٢هـ.

البهوتي، منصور بن يونس. كشف القناع عن الإقناع. تحقق. لجنة من وزارة العدل السعودية. ١٥ جزءاً. الرياض: وزارة العدل السعودية، ٢٠٠٠-٢٠٠٨.

الترمذي، محمد بن عيسى بن سورة. سنن الترمذي. تحقق. أحمد محمد شاكر وآخرون. ٥ أجزاء.

- القاهرة: مطبعة البابي الحلبي، د.ت.
- ابن حجر الهيتمي، أحمد بن محمد. تحفة المحتاج في شرح المنهاج. ١٠ أجزاء. مصر: المكتبة التجارية، ١٩٨٣.
- الخطاب الرعيني، شمس الدين محمد بن محمد. مواهب الجليل في شرح مختصر خليل. ٦ أجزاء. بيروت: دار الفكر، ١٩٩٣.
- الحكومة السورية المؤقتة، "هيئة الأوقاف والشؤون الدينية تقوم بإنشاء عدد من المصليات في المخيمات لإقامة الشعائر الإسلامية"، Facebook (٢٢ نيسان ٢٠٢٢، ١٢:٠١). تاريخ الوصول: ٠٣،٠٩،٢٠٢٢ <https://www.facebook.com/syriaig/posts/pfbid02y7FUjJDjF88xXC6Jgj-BiT24CtmUK5ZAptaTZb1bdiuDZttFXG1YmLoR4DSCNBPn8l>
- الدسوقي، شمس الدين محمد بن أحمد بن عرفة. حاشية الدسوقي على الشرح الكبير. ٤ أجزاء. بيروت: دار الفكر، د.ت.
- الرازي، فخر الدين محمد بن عمر. مفاتيح الغيب. ٣٢ جزءاً. بيروت: دار الفكر، ١٩٨١.
- الرافعي، عبد القادر. تقريرات الرافعي على حاشية ابن عابدين. جزآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٣٢٤هـ.
- الرملي، محمد بن أحمد. نهاية المحتاج إلى شرح المنهاج، ومعه حواشي الشبراملسي والرشيدي. ٨ أجزاء. بيروت: دار الفكر، ١٩٨٤.
- الزركشي، بدر الدين محمد بن عبد الله. إعلام الساجد بأحكام المساجد. تحقق. مصطفى المراغي. القاهرة، وزارة الأوقاف المصرية، ١٩٩٦.
- الشربيني، شمس الدين محمد بن أحمد الخطيب. مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج. ٤ أجزاء. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٤.
- ابن عابدين، محمد أمين. رد المختار على الدر المختار. ٦ أجزاء. مصر: مطبعة البابي الحلبي، ١٩٦٦.
- ابن العربي، أبو بكر محمد بن عبد الله. أحكام القرآن. تحقق. محمد عبد القادر عطا. ٤ أجزاء. بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٣.
- عليش، محمد بن أحمد. منح الجليل شرح مختصر خليل. ٩ أجزاء. بيروت: دار الفكر، ١٩٨٩.
- العيني، بدر الدين محمود بن أحمد. البناية شرح الهداية. ١٣ جزءاً. بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٠.
- فريق التحرير، "أمير عسير ي دشّن مشروع الأمير منصور بن مقرن للمصليات المتنقلة"، صحيفة صراحة الإلكترونية، (٣ تموز ٢٠١٨). الوصول: ٠٣،٠٩،٢٠٢٢ <https://2u.pw/jqTqT>
- الفيومي، أحمد بن محمد. المصباح المنير في غريب الشرح الكبير. جزآن. بيروت: المكتبة العلمية، د.ت.
- القرائي، أحمد بن إدريس. الذخيرة. تحقق. محمد حجي وسعيد أعراب. ١٤ جزءاً. بيروت: دار الغرب الإسلامي، ١٩٩٤.

- القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد. الجامع لأحكام القرآن. تحق. أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش. ٢٠ جزءاً. القاهرة: دار الكتب المصرية، ١٩٦٤.
- القليوبي، أحمد سلامة - عميرة، أحمد البرلسي. حاشيتنا قليوبي وعميرة. ٤ أجزاء. بيروت: دار الفكر، ١٩٩٥.
- الشافعي، ليلى. "الجبري: مصليات مؤقتة لحين الانتهاء من مشكلة المساجد خارج التنظيم". الأنباء الكويتية. (٥ شباط ٢٠١٧)، ١٦. <https://www.alanba.com.kw/newspaper/>
- ابن نجيم، زين الدين بن إبراهيم المصري. البحر الرائق شرح كنز الدقائق ومعه تكملة الطوري وحاشية منحة الخالق لابن عابدين. ٨ أجزاء. القاهرة: دار الكتاب الإسلامي، د.ت.
- "مشروع المصليات المتنقلة يواصل تقديم خدماته لضيوف الرحمن". جريدة سبق الإخبارية. (١٦، ٢٠، ٩، ١٤). الوصول: <https://2u.pw/KoiwR> ٢٢، ٢٠، ٩، ٣.
- النووي، محيي الدين يحيى بن شرف. المجموع شرح المهذب، ومعه تكملة السبكي والمطيعي. ٢٠ جزءاً. بيروت: دار الفكر، د.ت.
- ابن الهمام، كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي. فتح القدير على الهداية، ومعه تكملة قاضي زاده. ١٠ أجزاء. بيروت: دار الفكر، ١٩٧٠.

Oturum Başkanı

Çok teşekkür ediyoruz kıymetli hocam. Hocamız, daha çok meselenin fıkhi boyutunu ele aldı. Elbette ki kısıtlı süre içerisinde meselenin fıkhi yönlerini tamamıyla ele alması mümkün değildir. İnşallah sempozyum hakkında tebliğ metinleri kitap olarak yayınlandığında bu meseleleri daha ayrıntılı olarak inceleme fırsatımız olacaktır.

Şimdi ise, "Fonksiyonelliği Bağlamında Mescid-i Nebevi'nin Günümüz Camilerine Örnekliliği" başlıklı tebliğ metniyle Sayın Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA Hocamız tebliğlerini sunacaklardır. Buyurun Sayın Hocam.

FONKSİYONELLİĞİ BAĞLAMINDA MESCİD-İ NEBEVİ’NİN GÜNÜMÜZ CAMİLERİNE ÖRNEKLİĞİ

DOÇ. DR. GENCAL ŞENYAYLA*

ÖZ

Hız. Peygamber, Medine’ye hicretinin akabinde ilk iş olarak şehrin merkezine Mescid-i Nebevi’yi inşa etmiştir. O dönemde Medine’de sosyal hayatın merkezine yerleştirilen Mescid-i Nebevi, bu konumuyla; ibadethane, okul, meclis, sosyalleşme merkezi gibi Müslüman toplumun ihtiyaç duyduğu pek çok amaç doğrultusunda kullanılmıştır. Hız. Peygamber’den sonra Müslümanlar caminin bu fonksiyonlarını kabullenmekle kalmamış yüzyıllar boyunca inşa ettikleri camilerde bu fonksiyonlara yenilerini ekleyerek camilerin işlevsel hâlde kalmasını sağlamıştır. İslam medeniyetinin sembol mekanları olan camiler, özellikle kitle iletişim araçlarının hızlı gelişim gösterdiği 21. yüzyılda hayatı işlevlerinin önemli bir kısmını kaybetmiştir. Camilerin tarih boyunca sahip olduğu işlevselliğini yeniden kazanmaları çokça arzu edilen bir durumdur. Özellikle Türkiye toplumunda camilerin hayatın merkezi olma özelliğinden uzaklaştığı ve sadece belli yaşın üzerindeki insanların ibadet ettiği yerler hâline geldiği görülmektedir. Camilerin Asr-ı Saâdet’teki gibi işlevsel hâle gelebilmesi için Müslümanların büyük gayret göstermeleri gerekmektedir. Bu bağlamda günümüz camilerinin arzulanan şekilde fonksiyonel hâle gelebilmesi için Mescid-i Nebevi’nin fonksiyonelliğinin örnek alınarak güncel ihtiyaçlar doğrultusunda çalışmalar yapılması önemli görülmektedir. Bu bildiride Hız. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi’nin fonksiyonelliğinin günümüz camilerine örnekliği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hız. Peygamber, Mescid-i Nebevi, Medine, Mescit, Fonksiyonellik.

* Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

THE EXAMPLE OF MASJID NABAWI TO TODAY'S MOSQUES IN CONTEXT OF FUNCTIONALITY

ABSTRACT

The Prophet built Masjid an-Nabawi in the center of the city as the first thing after his migration to Medina. Masjid Nabawi, which was placed at the center of social life in Medina at that time, with this position; it has been used for many purposes needed by the Muslim community, such as house of worship, school, parliament, socialization center. After the Prophet, Muslims not only accepted these functions of the mosque, but added new functions to the mosques they built over the centuries, ensuring that the mosques remained functional. Mosques, which are the symbolic places of Islamic civilization, have lost an important part of their vital functions, especially in the 21st century, when mass media has developed rapidly. It is highly desirable for mosques to regain their functionality throughout history. Especially in Turkish society, it is seen that mosques have moved away from being the center of life and have become places of worship only for people over a certain age. In order for mosques to become functional as in the period of Prophet, Muslims must make great efforts. In this context, it is considered important to carry out studies in line with current needs by taking the functionality of the Prophet's Mosque as an example so that today's mosques can become functional as desired. In this paper, it will be emphasized that the functionality of Masjid Nabawi in the time of the Prophet exemplary to today's mosques.

Keywords: Prophet, Masjid Nabawi, Medina, Masjid, Functionality.

GİRİŞ

İslam medeniyeti cami merkezlidir. Kurulduğu günden itibaren Müslümanları birleştiren ve onları eğiten mekânlar olan camiler, değişik sebeplerden dolayı tarihi süreçte fonksiyonlarının önemli bir kısmını kaybetmiştir. İçinde bulunduğumuz yüzyılın yaşam şartları ise nispeten insanları mescitlerden uzaklaştırmış ve bu durum da Müslümanların birliği ve kardeşlik ruhunu zedelemiştir. Günümüzde çok sayıda ayrıştırıcı unsurun gruplara böldüğü Müslümanları bir arada tutacak en önemli değerlerin başında camiler gelmektedir. Camilerin beklenen bu misyonu sağlayabilmesi için tekrar sosyal hayatın merkezleri hâline getirilerek fonksiyonelleştirilmesi gerekmektedir.

Camilerin fonksiyonelliği, Müslüman toplumun bütün fertlerini buraların müdavi-mi kılmak, buraları yeniden cemaatle doldurmak, cami merkezli nafile ibadetleri teşvik etmek, bir kısım ilmi faaliyetlere uygun hâle getirmek, zikir, sohbet vb. cami adabına uygun kültürel faaliyetlerle sağlanabilir. Bununla birlikte camilerin fonksiyonelliği, içinde bulunduğumuz çağın ruhunu iyi anlamak ve buralarda bu çağın insanına hitap

edebilecek faaliyetler gerçekleştirmekle de yakından alakalıdır. Mabet merkezli din algısının nispeten zayıfladığı günümüz dünyasında, camilerin yeniden Hz. Peygamber dönemindeki gibi fonksiyonel hâle gelmesi istenen ve beklenen bir şeydir. Bunun için Mescid-i Nebevi'nin Hz. Peygamber dönemindeki fonksiyonelliği öne çıkarılarak örnek alınmalı ve bu doğrultuda camilerin fonksiyonel hâle gelmesi için çalışmalar yapılmalıdır.

Cami inşasını önemseyen Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettiğinde ilk iş olarak bir arsa satın alarak Mescid-i Nebevi'nin inşasını başlatmış ve kendisi de inşaatta bizzat çalışmıştır. Daha sonra Mescid-i Nebevi dışında Hz. Peygamber şehrin farklı mahallelerinde de camilerin yapılmasını istemiş ve kısa bir müddet sonra da Medine'nin dış mahallelerinde yedi tane cami yapılmıştır. Bunlar içerisinde Mescid-i Nebevi'nin çok özel bir yeri olmuş ve icra ettiği fonksiyonlarla Hz. Peygamber döneminde sosyal hayatın merkezi hâline gelmiştir.

Mescid-i Nebevi, başta ibadethane olmakla birlikte Müslümanların eğitim ve öğretim mekânı, devletin idare merkezi, hastane, adliye başta olmak üzere İslam toplumunun ihtiyaç duyduğu bir kısım kurumların fonksiyonlarını icra etmekteydi. Hz. Peygamber döneminde kadın erkek, yaşlı genç, büyük küçük toplumun her kesiminden Müslümanlar mescidin müdavimi idiler. Bu özelliğiyle Mescid-i Nebevi, adeta sosyal hayatın kalbinin attığı yerdi. Hz. Peygamber'den sonra da bu özelliğini devam ettiren Mescid-i Nebevi, yüzyıllar boyunca inşa edilen camilere örnek teşkil etmiştir.

Modern dönemlerde Türkiye'de ve İslam ülkelerinde camilerin fonksiyonelliklerinin bir kısmını kaybederek hayatın merkezleri olma özelliklerinden uzaklaştıkları sıkça dillendirilen haklı bir sitemdir. Camilerin fonksiyonel hâle getirilebilmesi için Mescid-i Nebevi'nin örnek alınarak günümüz ölçülerinde cami merkezli din hizmetlerinin yeniden gözden geçirilmesinin önemli katkıları olabilir. Bu tebliğde Mescid-i Nebevi'nin önce fonksiyonelliği ortaya konulacak daha sonra da bunun ışığında günümüz camilerinin fonksiyonelleşmesinin önündeki engeller ve camilerinin fonksiyonel hâle gelebilmesi için yapılması gereken çalışmalara dair bazı çıkarım ve tekliflerde bulunulacaktır.

CAMİ VE MESCİT KAVRAMLARI

Cami ve mescit kavramları Türkiye'de genellikle birbirlerinin yerine kullanıldığı için zaman zaman anlam kargaşası oluşabilmektedir. Bundan dolayı bu iki kavramın anlamlarını kısaca açıklayarak konuya başlamayı gerekli gördük. Cami; toplayan, birleştiren ve bir araya getiren anlamındaki cami' kelimesinden gelmektedir. İslam'ın ilk yıllarında sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan el-mescidü'l-câmi' (cemaati toplayan mescit) tamlaması daha sonraki zamanlarda kısaltılmış ve sadece cami şeklinde kullanılır olmuştur. Daha sonra da içinde cuma namazı kılınan ve

hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescitler cami, minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mabetler ise sadece mescit olarak anılır olmuştur. Ayrıca özel olarak Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevi, Mescid-i Aksâ ve genellikle mezhep imamlarıyla önemli şahsiyetlerin kabirlerinin bulunduğu camilere de mescit denilmiştir.¹

Mescit, Arapçada “eğilmek, tevazu ile alını yere koymak” manasına gelen sücûd kökünden “secde edilen yer” anlamında bir mekân ismidir.² Secde namazın rükünleri içinde en önemlisi olduğu için ibadet mahalli secde ile müsemma olmuştur. Hz. Peygamber’in bildirdiğine göre de kulun Allah’a en yakın olduğu an secde anıdır.³ Kur’an-ı Kerim, hadisler ve ilk dönem İslam kaynaklarında cami kelimesinden ziyade mescit kelimesi kullanılmaktadır. Ayrıca “Namaz kılınan yer” demek olan musallâ ise, Hz. Peygamber döneminde bayram ve cenaze namazı kılınan yerler için kullanılan bir kavramdır. Yol boylarındaki üstü açık mescitlere ise namazgâh denilmiştir.⁴ Osmanlılar döneminde padişahlar tarafından inşa ettirilen büyük camilere “selâtin camileri”, vezirler ve diğer devlet ricâlî tarafından yaptırılan orta büyüklükteki camilere bânisinin adına izafeten sadece cami, küçük olanlara da mescit denilmiştir.⁵ Farklı iki kelime olsa da cami ve mescit kavramları ile Müslümanların mabetleri kastedildiği için bu çalışmada iki kavram aynı anlamda kullanılmıştır.

İslami literatürde Müslümanların mabedinden bahsedildiği zaman mescit ve cami kelimeleri kullanılmakla birlikte mescit kelimesi ile daha çok mahalli ve küçük mabetler, cami kelimesi ile de merkezi ve büyük mabetler kastedilmiştir. İslam coğrafyasının büyük çoğunluğunda yaygın olarak mescit kelimesi kullanılmasına karşın Türkiye’de cami kelimesi daha yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. İslam geleneğinde merkezi mescitlere cami denmiş olması bu alanların en önemli fonksiyonlarının müminleri birleştirmek ve bir arada tutmak olduğunu göstermektedir. Siyasî, dinî ve ideolojik açıdan oldukça renkli bir yapı arz eden Anadolu coğrafyasında yüzyıllardan beri cami kelimesinin kullanılması bu coğrafyada mabetlerden beklenen en önemli fonksiyonun birleştiricilik olduğu şeklinde yorumlanabilir.

1 Temmâm Hassân, *el-Luğatu'l-'arabiyye m'anâhâ ve mebnâhâ* (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutüb, 2006), 218; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/56-90.

2 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), "scd", 3/205.

3 Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Âlî en-Nesâî, *es-Sünen*, nşr. Abdülfettâh Ebû Ğudde (Haleb: Mektebetu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1986), “Tatbîk”, 78 (No: 1137).

4 Önkâl-Bozkurt, “Cami”, 7/56-90.

5 Celâl Esat Arseven, *Türk Sanatı Tarihi* (İstanbul: Maarif Basımevi, t.y), 1/219.

İSLAM GELENEĞİNDE MESCİT

İslam medeniyeti, mescit merkezlidir. Bundan dolayı mescitlerin İslam geleneğinde çok özel bir yeri vardır. İslam'ın ilk günlerinden itibaren Hz. Peygamber, mescitle irtibatını hiç koparmamış ve en kritik anlarda bile mescitten uzak kalmamıştır. İslam'ın ilk yıllarında kendisine yapılan baskı ve hakaretlere rağmen Hz. Peygamber genellikle Mescid-i Harâm'a gider ve orada namaz kılar.⁶

Mekke döneminde Müslümanlar söz sahibi olmadıkları için şehirde müstakil mescitlerin inşası mümkün olmamıştır. Dolayısıyla İslam tarihinde müstakil mescitlerin inşası Medine'ye hicretle başlamıştır. Hatta bazı rivayetlerden, hicretten önce bile Medine'de mescitlerin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷

Mescit inşasını önemseyen Hz. Peygamber, hicret sırasında henüz Medine'ye girmeden Kubâ köyünde bir mescit inşa ettirmiştir. Kubâ'dan Medine'ye gidince ise ilk iş olarak bir arsa satın alarak Mescid-i Nebevi'nin inşasını başlatmış⁸ ve kendisi de inşaatta bizzat çalışmıştır. Daha sonra Mescid-i Nebevi dışında Hz. Peygamber şehrin farklı mahallelerinde de mescitlerin yapılmasını istemiş ve bunun üzerine değişik mahallelerde mescitler yapılmıştır. Hz. Peygamber döneminde mescitler sadece Medine ve çevresi ile sınırlı kalmamış, çeşitli kabileler İslamiyet'i kabul ettikçe bulundukları yerlerde kendi adlarıyla anılan mescitler yapmalarına müsaade edilmiştir.

Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki fetihler sonucunda İslam coğrafyası oldukça geniş bir alana yayılmıştı. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, ilk merhalede Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevi'de bazı yenileme ve genişletme çalışmaları yapılmıştır. Yine bu dönemde Müslümanların eline geçen yerlerde ya eski mabetler kısmen veya tamamen camiye çevrilmiş veya mabetler oldukları gibi bırakılarak sadece yeni mescitler bina edilmek üzere arsalar tahsis edilmiştir.

İslam toprakları bir taraftan fetihlerle genişlerken diğer taraftan da yeni yerleşim merkezleri kurulmuştur. Kurulan bu yerleşim birimlerinin planlaması yapılırken önce cami yeri tespit edilip şehrin merkezine yerleştirilmiş ve daha sonra şehrin mimari yapısı oluşturulmuştur. Yeni kurulan yerlerde inşa edilen mescitler ise genellikle İbâd

6 Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, nşr. 'Ömer 'Abdüsselam Tedmürî (Beyrut, 2004), 1/215.

7 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1990), 3/88.

8 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsir (b.y: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Menâkibu'l-Ensâr", 45 (No: 3906); Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Beîzü'rî, *Ensâbu'l-eşrâf*, nşr. Süheyl Zekkâr- Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 1/263.

(Basra), Cezîme, Behdele vb. kabile veya Âsım, Simâk gibi şahıslara nispet edilerek anılıyordu.⁹ Hz. Ömer döneminden itibaren bazı mescitlerin kabile veya şahıs isimleri ile anılması geleneği, daha sonraki dönemlerde de yapımını üstlenen kişilerin isimleriyle mescitlerin isimlendirilmesine örnek teşkil etmiş olabilir.

Emevîler ve Abbâsîler zamanında mescitlerin sayısı arttığı gibi mimari açıdan da büyük gelişme kaydedilmiştir. Bunun dışında daha önce basit inşaat malzemesiyle yapılmış mescitler tamir edilerek daha kaliteli malzemelerle yenilenmiştir. Devam eden süreçte İslam coğrafyasının her tarafında camiler inşa edilmiştir. Yeni camiler yapılırken genellikle Hz. Peygamber'in Medine'deki mescidi örnek alınarak yapılmıştır.¹⁰

MESCİTLERİN FONKSİYONELLİĞİ

Mescitlerin fonksiyonelliği, günümüzde üzerinde çokça konuşulan konulardan birisidir. Fonksiyonellik kavramı, görece bir kavram olduğu için bununla kastedilen şeyin niteliği hususunda bir netlik söz konusu olmamaktadır. Dolayısıyla herkesin fonksiyonellik kavramından kastı ve beklentisi farklılık arz etmektedir. Fakat fonksiyonellik kavramından, mescitlerin Hz. Peygamber dönemi İslam toplumundaki inşa amacına uygun olarak kullanımının kastedildiğini anlayabiliriz.

İbadet mekânı olan mescitler Hz. Peygamber döneminden itibaren eğitim ve öğretim faaliyetleri başta olmak üzere Müslüman toplumun ihtiyacı doğrultusunda idari, sosyal, siyasi, adli vb. çok farklı amaçlar için de kullanılmıştır. Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneği Osmanlılarda da başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Bu gelenek, özellikle 1950'lerden itibaren yaz aylarında ilkokul öğrencilerine camilerde Kur'an öğretilmesi ve bazı surelerin ezberletilmesi şeklinde devam etmektedir.¹¹ Ayrıca camiler ilmî eserlerin muhafazası ve âlimlerin istifadesine sunulması bakımından da önemli görevler ifa etmiştir.¹²

Camiler ilk dönemden itibaren idarecilerin halkla bir araya geldiği yerlerdi. Asr-ı Saâdet'te her türlü istek ve meseleler burada dile getiriliyordu. Müslümanlar Hz. Peygamber'e, ilk halifelere ve diğer idarecilere namaz öncesinde ve sonrasında talep ve şikâyetlerini kolayca intikal ettirebiliyorlardı.¹³ Yine vergi ve zekatların tahsili ve dağı-

9 Önkâl-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

10 Önkâl-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

11 Önkâl-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

12 Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/51; Önkâl-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

13 Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Futûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988), 273.

tılması gibi iktisadi hayata yönelik uygulamaların önemli bir kısmı da mescitte yürütülürdü. Benzer şekilde camiler adli işlemlerle bir kısım askeri organizasyonların da icra edildiği mekanlardı. Bunların dışında Müslüman toplumu ilgilendiren bütün konularda mescitler kullanılmıştır.¹⁴ Bu faaliyetlerin bir kısmı Hz. Peygamber'den sonra bir süre daha devam etmiş fakat daha sonra bu işler müstakil birimlerde yürütülmeye başlanmış ve mescitlerden çıkarılmıştır.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra mescitler ibadethane ve eğitim öğretim merkezleri olarak kullanılmaya devam etmişse de diğer faaliyetler için tarihi süreçte müstakil birimler oluşturulmuştur. Bu dönemde İslam devleti kurumsallaşma sürecini önemli derecede ilerletmiş ve dönemin büyük devletlerinde olduğu gibi medeni unsurları kamu hizmetinde kullanmaya başlamıştır. Doğal olarak bu süreçte askerî, idarî, adli ve ekonomik faaliyetler müstakil birimlerde yürütülmüş ve mescitler genel anlamda ibadethane ve eğitim öğretim merkezleri olarak kullanılmıştır.

Camilerin fonksiyonelliğinden, dönemin şartları gereği zaruri olarak mescitte yürütülen faaliyetlerin yeniden buralarda icra edilmesinin gereği anlaşılmamalıdır. Camiler öncelikle ibadet mekânı ve saygıyla korunması gereken yerlerdir. Bunun yanında camiler ilmi ve entelektüel faaliyetler, zikir, sohbet, güncel kültürel aktiviteler ve dönemin ihtiyaçları doğrultusunda her türlü meşru sosyal ihtiyaçlar için kullanılabilecek alanlar olmalıdır.

MESCİD-İ NEBEVİ'NİN GÜNÜMÜZ CAMİLERİNE ÖRNEKLİĞİ

Hız. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra gerçekleştirilen ilk ve en önemli faaliyetlerinden birisi de Mescid-i Nebevi'nin (Mescid-i Nebî) inşasıdır. Mescid-i Nebevi, Hız. Peygamber'in Medine'deki bütün faaliyetlerinin merkezinde yer almış ve fonksiyonları bakımından sonraki dönemlerde kurulan camilere örnek teşkil etmiştir.¹⁵

İnşa edildiği günden itibaren Asr-ı Saâdet'te İslam toplumunun kalbi mesabesinde olan Mescid-i Nebevi, İslam medeniyetinin temellerinin atıldığı merkez olduğu gibi Müslümanların hayatının odağında yer alan ve onlara hayat bahşeden mabet olma özelliğini de asırlarca muhafaza etmiştir. Tarihi süreçte her ne kadar siyasi ve sosyal sebeplerden dolayı bir kısım fonksiyonlarını kaybetmiş olduğu varsayılsa da içinde bulunduğumuz 21. yüzyıl dünyasında Mescid-i Nebevi'nin temel fonksiyonlarının önemli bir kısmını devam ettirdiği söylenebilir.

14 Önkâl-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

15 Bozkurt- Kûçûkaşçı, "Mescid-i Nebevi", 29/281.

İslam coğrafyasında inşa edilen mescitler genel anlamda Mescid-i Nebevi'yi örnek olarak faaliyetler yürütmeye çalışmıştır. Fakat tarihi süreçte ülkelerin içinde bulundukları ekonomik ve siyasi şartlar mescitlerin bazı fonksiyonlarını işlevsiz hâle getirmiştir. Türkiye özelinde de durum farklı değildir. Türk toplumunun son yüzyıllarda yaşamış olduğu bazı siyasi buhranlar camilerin fonksiyonlarının bir kısmını kaybetmesine vesile olmuştur. Özellikle camilerin sosyal işlevselliklerini ciddi anlamda kaybetmesi, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarında rastlamaktadır. Söz konusu dönemlerde, birçok sosyal işlevini kaybeden camiler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamen sosyal hayattan ayırıştırılmış ve böylece rasyonel, laik bir devlet ve toplum yaratma süreci, camilerin işlevlerini önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁶

2022 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Mevlid-i Nebî haftası için "Peygamberimiz, Cami ve İrşat" temasını seçmesi ve konunun çeşitli platformlarda ele alınması günümüz camilerinin de fonksiyonellik bakımından istenilen boyutlarda olmadığını, camilerin fonksiyonelliğinin artırılması için çalışmaların yapıldığını göstermektedir. Yüzyıllar boyunca İslam toplumlarına yön veren ve hayat bahşeden camilerin yeniden sosyal hayatın merkezleri hâline gelerek etkinleşmesi, İslam toplumlarınca arzulanan bir durumdur. Bu bağlamda Mescid-i Nebevi'nin Asr-ı Saâdet'teki fonksiyonları üzerinde durularak onun örnekliğinde günümüz camilerinin fonksiyonel hâle getirilmesi için çalışmalar yapılabilir.

FİZİKİ ÖZELLİKLER BAKIMINDAN ÖRNEKLİK

Medine'ye ulaştıktan sonra Hz. Peygamber, ilk iş olarak mescit yapmaya karar vermiştir. Sehl ve Süheyl adlarında iki yetim çocuğa ait olan bir arsa onların velisinden, satın alındıktan sonra arsanın zemin düzenlenmesi yapılmış ve mescidin temeli atılmıştır.¹⁷ Kazılan derin temellere ilk taşı Hz. Peygamber koymuş ve inşaat sürecinde de fiili olarak çalışmıştır.¹⁸ Mescid-i Nebevi, Medine (Yesrib) şehrinin merkezî bir noktasında yapılmış, böylece çevrede meskûn kabilelerin cemaate iştirakleri sağlandığı gibi bütün toplum kesimlerinin mescide ulaşması kolaylaşmıştır. Yapımının yedi ay sürmüş olmasına bakılarak mescidin binasının dönemin inşaat şartları doğrultusunda sağlam yapıldığı ve toplumsal ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak inşa edildiği söylenebilir.

16 Rûmeysa Yılmaz, *Sosyal Değişim Açısından Mabetlerin Kurumsal İşlevselliği İstanbul Camileri Örneği* (İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 138.

17 Belâzürî, *Futûh*, 16.

18 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/184-186.

Camiler yapılmadan önce benzer hususlar göz önünde bulundurulmalıdır. Öncelikle camilerin yapılacakları alanlar seçilirken, ulaşım kolaylığı, meskûn alanlara yakınlığı, iklim şartları, cemaat sayısı ve bölgeye göre öne çıkan ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte projelendirilmesine dikkat edilmelidir. Bu kapsamda özellikle camilerin ulaşılabilirliğinin önündeki en önemli engellerden olan camilerin etrafına yüksek duvarlar örülmesi anlayışından vazgeçilmelidir. Camilere ulaşılabilirliğinin önündeki bu engeller ortadan kaldırıldığı takdirde camilerin cemaat sayısı artabilecek ve bu durum camilerin daha fonksiyonel hâle gelmesine vesile olabilecektir.

Mescid-i Nebevi, yapıldığı günden itibaren Mekke'deki Mescid-i Harâm gibi şehrin gündelik hayatının merkezini oluşturmuştur. Nitekim çevresindeki çarşı ve pazarlar orayı ticarî hayatın merkezi yapıyordu. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in evi caminin hemen bitişiğinde olduğu gibi beytülmal denilen devlet hazinesi de mescidin bitişiğindeki bir oda idi. Bütün bu özellikler Mescid-i Nebevi'nin İslam toplumunda üstlenmiş olduğu hayati fonksiyonları göstermektedir.

Mescid-i Nebevi'nin sade ama oldukça fonksiyonel bir yapısı vardı ve toplumun bütün kesimleri rahatlıkla buraya ulaşım sağlayabiliyordu. Müslümanların sayısı günden güne artınca mescit yetersiz gelmeye başlamış ve henüz Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi yeni ilavelerle genişletilmiştir. Daha sonra Müslümanların sayısı artınca mescidin genişletilmesi uygulaması tarihi süreçte devam etmiştir.¹⁹ Hz. Peygamber'in mescidi genişletmesi örneğinde olduğu gibi, günümüzde toplumun ihtiyacına cevap veremeyen, kapasitesi yetersiz kalan, tarihi ve kültürel eser özelliği taşımayan camiler ya tamamen yıkılarak yerine yenileri yapılmalı ya da tadilat yapılarak fonksiyonel olması sağlanmalıdır.

Günümüzde şehirlerde yaşayan insanların camilerin fizik mekân bakımından sadece mabet için değil, başka sosyal hizmetler için de yararlanması gerekmektedir. Bunun için çocuk, genç, kadın, yaşlı, emekli ve engellilerin camilerde kullanabilecekleri farklı alan ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu ihtiyaçları karşılayabilmek için şehir mimari- siyle birlikte cami mimarisinin de fonksiyonellik bakımından yeniden ele alınması gerekli görülmektedir.²⁰ Bu bağlamda cami müstemilatında kültürel faaliyetler için özel alanlar, bebek emzirme odası, internet salonu, istirahat yerleri gibi pek çok noktada düzenlemelerin yapılmasının faydalı olacağı düşünülebilir.

19 Tirmizî, "Menâkib", 19.

20 Hasan Kamil Yılmaz. "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami", *Cami ve Hayat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 24-25.

İBADET ALANI OLMASI BAKIMINDAN ÖRNEKLİK

Hız. Peygamber döneminde Mescid-i Nebvî'nin en temel fonksiyonu ibadet alanı olmasıdır. İslam'da bütün yeryüzü mescit kabul edilmekle beraber namazların cemaatle camide kılınması gerek sevap bakımından gerekse sosyal yönden büyük bir önem taşır. Ayrıca cuma ve bayram namazları da mutlaka cemaatle kılınır. Bu bakımdan mescitlerde saygı ve edeple hareket edilmesi emredilmiştir. Resûl-i Ekrem, şeytandan Allah'a sığınarak ve rahmet kapılarının açılmasını dileyerek mescitlere sağ ayağı ile girer ve Allah'ın lütfunu temenni ederek çıkardı.²¹ Mescide girdiğinde de iki rek'at "ta-hiyyetü'l-mescid" namazı kılardı.²² Bütün bunlar camilerin en önemli fonksiyonunun ibadet mekânı olduğunu ve ibadetlerin camilerde yapılmasının ehemmiyet arz ettiğini göstermektedir.

İbadet kavramı oldukça geniş bir anlama sahiptir. Bu kapsamda mescitlerde kılınan farz ve nafil namazlar, itikafa girmek, dua ve zikir yapmak, ilmi faaliyetlerde bulunmak, Kur'an okumak, sohbetlere katılmak ilk anda zikredilebilecek ibadetlerdendir. Günümüz camilerinin de zikredilen ibadetlerin kolaylıkla ifa edilebildiği niteliğe sahip yerler olması gerekmektedir. Camiler devlet memuru bakış açısıyla sadece beş vakit namazla sınırlanmamalı ve Asr-ı Saâdet'te olduğu gibi bir kısım nafil ibadetlerin de buralarda yapılmasına zemin hazırlanmalıdır. Bu kapsamda güvenlik endişesi olmayan bütün camilerin gün boyu açık tutulmasının önemli bir adım olacağı düşünülebilir.

BEŞ VAKİT NAMAZIN EDASI BAKIMINDAN ÖRNEKLİĞİ

Hız. Peygamber döneminde mescidin en temel özelliği, beş vakit farz namazların burada kılınması idi. Namaz vakitleri gelince ezan okunur ve ezandan sonra bir müddet cemaatin camiye gelmesi beklenirdi. Cemaat içerisinde yaşlı, genç, çocuk ve kadınlar gibi toplumun bütün kesimlerinden insanlar bulunuyordu. Hız. Peygamber bu realiteyi göz önünde bulundurur ve namazları kıldırırken çok uzun tutmazdı.²³ Özellikle de cemaate küçük çocuklarıyla katılmış olan kadınların durumuna dikkat çekmiş ve cemaate imamlık yapacak olanları namazı uzun tutmamaları hususunda uyarmıştır.²⁴ Böylece cemaate iştirak eden hiçbir kesimden insanın mağduriyeti söz konusu olmuyordu.

21 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutübi'l-'Arabî, t.y.), "Mesâcid", 13 (No: 771).

22 Buhârî, "Salât", 59 (No: 444).

23 Buhârî, "Ezân", 62 (No. 703).

24 Buhârî, "Ezân", 65 (No. 707).

Hız. Peygamber'in cemaatle namazların çok uzatılmaması noktasındaki uyarıları günümüz için hayati öneme sahiptir. Nitekim teknoloji çağında insanların zamanla yarıştıkları herkesçe bilinmektedir. Farzdan önce eda edilen sünnet namazlar, ayrıca farzdan sonra yapılan tesbihat ve dualar, fıkhî bakımdan yeterli bilgiye sahip olmayan cemaat tarafından namazın zarurî bir parçası olarak görülmekte ve namazlar bu unsurlarla bir bütün hâlinde eda edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca son yıllarda yaygınlaşan toplu ezan duası ve selam verdikten sonra okunan bazı tesbihatlar gibi ilave nafileler de namaz için ayrılması gereken vakti bir hayli uzatmaktadır. Bu durum zaten zamanı olmayan insanları camiden ve namazdan uzaklaştırabilmektedir. Bundan dolayı camilerde farz namazların edası ile namazın tamamlanmış olacağı, diğer nafileleri vakti müsait olanların eda edebileceği bilinci yaygınlaştırılmalıdır. Günümüzde Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi'î'de yapıldığı şekliyle namazların farzları eda edildikten sonra cemaatin serbestiyetinin sağlanmasının, zamanla yarışan günümüz Müslümanlarının cami ve cemaate katılımına uzun vadede önemli katkılar sağlayabilir.

EĞİTİM-ÖĞRETİM ALANI OLARAK ÖRNEKLİĞİ

Mescitleri sadece ibadet alanı olarak sınırlamayan Hız. Peygamber, eğitim ve öğretim faaliyetleri için de mescidi merkez edinmiş ve ilk Müslümanların eğitimini buradan yürütmüştür. Nitekim bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer bir kısmını ilimle meşgul hâlde görüp, "Ben muallim olarak gönderildim" diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması²⁵ Asr-ı Saadet'te mescidin eğitim ve öğretim alanındaki fonksiyonunu gösteren en önemli delillerden birisidir.

İslam tarihindeki ilk eğitim öğretim faaliyetleri Mekke döneminde Dârülerkam'da başlamıştır. Çünkü Mekke'de Müslümanların bu bağlamda bir araya gelip sistemli faaliyet yürütebilecekleri mescitleri yoktu. Medine'ye hicretten sonra Mescid-i Nebi'î'nin inşasının akabinde burası ibadethane oluşunun yanında tebliğ, irşat ve eğitim faaliyetlerinin de merkezi hâline gelmiştir. Mescitteki bu eğitim ve öğretim faaliyetleri sadece erkeklere münhasır değildi; kadınlar için de Mescid-i Nebi'î'de ayrı bir gün tahsis edilmişti.²⁶

Hız. Peygamber zamanında Mescid-i Nebi'î, döneminin eğitim anlayışı çerçevesinde ashabin eğitildiği bir mektepti. Mescidin arka kısmında fakir sahabilerin barınması için Suffe adıyla bir yer ayrılmış, doğu yönünde de Hız. Peygamber ve ailesine ait odalar yapılmıştır. Mescidin tamamlanıp hizmete girmesi yaklaşık yedi ay sürmüştür.

25 İbn Mâce, "Mukaddime", 17 (No: 229).

26 Önkâl-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

ve bu süreçte Hz. Peygamber Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin evinde misafir kalmıştır.²⁷ Hz. Peygamber, mescidinin içerisine Suffe ashabını yerleştirerek, camilerin ibadet mekânı olmalarının yanı sıra en önemli fonksiyonlarının eğitim ve öğretim merkezleri olduklarını göstermiştir. Tabii olarak burada eğitim gören sahabiler aynı zamanda mescidin cemaati oluyordu. Tıpkı o dönemde olduğu gibi günümüzde de camiler dönemin şartları doğrultusunda bazı eğitim faaliyetleri için aktif hâle getirilmelidir. Bu kapsamda cami kütüphaneleri güncel kitaplarla zenginleştirilerek kullanılabilir hâle getirilmelidir. Ayrıca üniversite veya yüksekokullara yakın camilerde özellikle sınav dönemlerinde öğrencilerin ders çalışabileceği alanlar oluşturulmalı ve gençlerin camiyle buluşması sağlanmalıdır. Yine caminin müstemilatında ilmi sohbet ve toplantıların yapılabileceği müstakil bölümler inşa edilmelidir.

İTİKÂF MERKEZİ OLARAK ÖRNEKLİĞİ

İslami literatürde itikâf, “Bir mescitte Allah’ın rızasını kazanma niyetiyle ve belirli kurallara uyarak inzivaya çekilmek” demektir. İtikâf ibadetinin gayesi; dünyayla ilişkileri minimum düzeye indirerek kişinin kendisiyle baş başa kalması, daha fazla ibadet ve dua ile meşgul olarak günahlarının affedilmesini umması ve Allah’a daha çok yakınlaşmasıdır. Hz. Peygamber’in Ramazan ayının son on günü itikafa girdiği bilinmektedir. Hz. Peygamber, ramazanın son on günü girince geceleri ihya eder, ailesini ibadet için uyandırır, ibadete daha çok önem verirdi. Diğer vakitlere nispetle daha çok ibadet eder ve Müslümanlara da bunu tavsiye ederdi.²⁸ Hz. Peygamber’in özellikle Ramazan aylarında mescidine kapanarak ifa ettiği itikaf sünneti, fıkhi açıdan sadece bu aya ve belirli günlerle sınırlanan bir ibadet değildir. İtikaf niyetiyle birkaç gün veya birkaç saat camilerde beklemek yeterli görülmüştür.²⁹

Türkiye’de dini çevrelerde itikaf dendiğinde genellikle on gün camide kalmak akla gelmekte ve bu ibadetin eda bakımından esneklik özelliği unutulmaktadır. Bu durum ibadetin ifasını açısından zorluk algısı oluşturmaktadır. Manevi zekânın artmasında ve endişe şiddetinin azalmasında olumlu katkılar sağladığı gözlenmiş olan³⁰ itikaf ibadeti

27 Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mescid-i Nebevi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/281-290; Mustafa Bakır, “Suffe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/469-470.

28 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), “İtikâf”, 7; Mehmet Şener, “İtikaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/458.

29 Şener, “İtikaf”, 23/459.

30 Ahmet Canan Karakaş, “İtikafın Manevi Zekâ, Dînî Şuur ve Endişe Şiddeti Üzerine Etkisi”, *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Mart 2019), 9-10.

teşvik edilmeli ve bu nafile ibadetin zaman ve eda bakımından sahip olduğu esneklik öne çıkarılarak farkındalık oluşturulmalıdır. İtikafa niyet edilerek camilerde daha kısa süreler kalınarak da ibadet sevabının kazanılacağı bilincinin yaygınlaştırılmasının camilerin fonksiyonelliğine önemli katkılar sağlayabilir.

SOSYALLEŞME MERKEZİ OLMASI BAKIMINDAN ÖRNEKLİĞİ

Cami'nin; toplayan, bir araya getiren anlamları bu mekânın fonksiyonlarını da ifade etmektedir. Camiler, toplumun bütün kesimlerini birleştiren, onları bir potada ve aynı değerler doğrultusunda eriten mekânlardır. Camilerde bir araya gelip ibadet için saf tutarak cemaat olan Müslümanlar, tanışma, kaynaşma, yardımlaşma ve paylaşma gibi değerler sayesinde sosyalleşmiş olurlar. Hz. Peygamber, Medine'deki mescidini sosyal hayatın tam merkezine oturatarak burada Müslümanları cemaat yapmıştır.³¹

Sosyal hayatın merkezinde yer alan Mescid-i Nebevi'de ibadetler eda edildiği gibi eğitim faaliyetleri ve Müslüman toplumu ilgilendiren bütün hususlar burada gündeme geliyordu. Ayrıca Mescid-i Nebevi, çocuk, kadın, erkek, yaşlı, genç, engelli vb. toplumun bütün unsurları için bir merkez niteliğindedir. Hz. Peygamber'in cemaatine erkekler, kadınlar ve çocuklar birlikte katılabiliyorlardı.³² Dolayısıyla mescit doğal olarak hayatın merkezi, şehrin kalbi hâline gelmiş oluyordu.

Türkiye'de özellikle kadınların cami ve cemaate devam etmesinde ciddi önyargılar bulunduğu bilinmektedir. Son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığının farkındalık oluşturulan faaliyetlerine rağmen kadınların camiyle buluşturulması konusunda geleneksel direncin devam ettiği görülmektedir. Kadınların evlerinde namazlarını kılmalarının özellikle teşvik edildiği bu geleneksel algının Mescid-i Nebevi'nin ruhuna ters düştüğü tarihi rivayetlerden anlaşılmaktadır.³³ Nitekim kaynaklarda Hz. Peygamber'in mescidinde beş vakit namazda kadınların ve çocukların bulunduğunu gösteren çok sayıda rivayet yer almaktadır.

Kadınların tarihî süreçte camilerden uzaklaştırılması doğal olarak çocukların da camilerden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Böylece camiler sosyalleştirme fonksiyonlarının bir kısmını kaybederek çoğunlukla yetişkin ve yaşlılara hitap eden merkezler hâline gelmiştir. Camilerin Mescid-i Nebevi gibi fonksiyonel hâle gelebilmesi için bütün toplum kesimlerini kucaklayan ve toplumun sosyalleşmesini sağlayan mekânlar

31 Raşit Küçük, "Saadet Asrında Cami", *Cami ve Hayat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 14-15.

32 Buhârî, "Mevâkîtü's-Salâh", 22 (No. 566).

33 Buhârî, "Mevâkîtü's-Salâh", 22 (No. 566).

olmaları gerekmektedir. Ayrıca hac ve umre seyahatleri öncesi icra edilen merasimler gibi, asker uğurlama, nikah kıyma gibi bir kısım meşru merasimlerin de camilerde yapılması adeti yaygınlaştırılmalıdır. Bu tür merasimler için camilerin merkez edinilmesi- nin bu mekânların sosyalleşme fonksiyonlarını artıracakı düşünülebilir.

GÖREVLİ VE CEMAAT BAKIMINDAN ÖRNEKLİĞİ

Mescid-i Nebevi'nin hayatın merkezi oluşundaki en önemli etken Hz. Peygamber gibi bir görevlisinin olmasıdır. Olağanüstü hâller dışında ve Medine'de bulunduğı zamanlarda Hz. Peygamber'in vaktinin büyük bir bölümünü mescidinde geçirdiğı bilinmektedir. O, beş vakit namazda ashabına imamlik yaptığı gibi namaz vakitleri dışında suffice ehline ilim öğretir ve onların gündelik ihtiyaçlarını bizzat yakından takip ederdi.³⁴ Yine kendisine sorulan sorulara cevap verir, maddi manevi sıkıntısı olanlara yardımcı olmaya çalışırdı. Evi mescidine bitişik olduğundan dolayı tabii ihtiyaçları için evini kullanır, şahsi ve ailevi işlerini yakından takip ederdi. Zaman zaman çarşı ve pazarları ziyaret eder veya farklı amaçlar için Müslümanların yaşadığı bölgelere giderek kamunun durumundan haberdar olurdu.³⁵

Mescid-i Nebevi'nin görevlisi olarak Hz. Peygamber'in bu samimi gayret ve hizmetleri sayesinde mescit şehrin en önemli merkezi hâline gelmiştir. Hz. Peygamber'in mescitteki hizmetleri daha rahat ve canlı bir şekilde yürütmesini kolaylaştıran etkenlerin önde gelenlerinden birisi, evinin mescide bitişik olmasıdır. Dolayısıyla günümüz şartlarında da cami görevlilerinin konutlarının camiye yakın olması camilerin fonksiyonelliğı bağlamındaki en önemli gerekliliklerden biri olarak görülmelidir.

Mescid-i Nebevi'yi fonksiyonelleştiren diğer bir önemli unsur da cemaatidir. Hz. Peygamber gibi bir imam ve önderin arkasında cemaat olan ashab, maddi ve manevi her konuda kendisine destek olarak emrinde hareket etmiştir.³⁶ Onlar Hz. Peygamber'e saygı da kusur etmemiş, onun emir ve tavsiyelerini karşılıksız bırakmamıştır. Müslüman toplumun bütün kesimleri devre dışı kalmadan mescitte saf tutarak onun arkasında cemaat olmuş ve İslam potasında eriyerek ümmet olmayı başarmıştır.

Nitekim Hz. Peygamber'in cemaati çok farklı unsurlardan müteşekkildi. Mekkeli muhacirler ve muhacirler arasındaki kabilevî hassasiyetler, ayrıca Medine'nin yerlisi Ensar ve onlar arasındaki Esv ve Hazreç rekabetine rağmen Hz. Peygamber bu hassas zümreleri cemaat yapmayı başarmıştır. Hz. Peygamber'in bu başarısında tevhit merkezli ve birleştirici yaklaşımının önemli olduğu söylenebilir. Dolayısıyla cami görevlisi

34 İbn Mâce, "Mukaddime", 17 (No: 229).

35 Müslim, "İmân", 43.

36 Müslim, "Cihâd", 43.

Hız. Peygamber gibi ayrıştırıcı unsurlardan uzak durarak arkasında namaza duran kalabalıkları cemaat yapmalıdır. Bunun için cami görevlileri, günümüz insanının algıları doğrultusunda ayrıştırıcı sayılabilecek her türlü detaydan uzak durmalı ve birleştirici olmalıdır. Bu bağlamda, cami görevlileri cami içerisindeki kıyafetleri ile, söylem ve eylemleriyle hiçbir grup, meşrep, mezhep ve siyasi parti taraftarlığı yapmamalı, bunu çağrıştıracak her türlü hareketten uzak durmalıdır. Görevlilerin bu şekilde birleştirici olduğu, cemaatin cami ve görevlisine saygı duyduğu bir ortamda camilerin önemli ölçüde fonksiyonel hâle geleceği varsayılabilir.

MESCİDİN İHTİYAÇLARININ KARŞILANMASI BAKIMINDAN ÖRNEKLİĞİ

Mescid-i Nebevi, başta Hız. Peygamber olmak üzere Müslümanların para ve iş gücü ile yapılmıştır.³⁷ Öncelikle arsası Hız. Peygamber tarafından satın alınmış ve maddi ve fiziki anlamda gücü yeten bütün Müslümanların desteği ile yedi ayda inşaat tamamlanmıştır. Günümüzde olduğu gibi o dönemde de her çeşit inşaa faaliyeti için önemli masrafların gerekli olduğu unutulmamalıdır. Her ne kadar kaynaklarda ne kadar masraf yapıldığı konusunda detay bilgiler yoksa da Mescid-i Nebevi'nin inşası için önemli meblağların harcanmış olduğu var sayılabilir.

Hizmete girdiği andan itibaren mescidin bir kısım ihtiyaçları ile suffice ashabinın iaae giderleri ashap tarafından finanse edilmiştir. Mescidin giderlerinin bu şekilde cemaate yayılması cemaat üzerinde mescide karşı sorumluluk bilinci oluşturmıştır. Nitekim Temim ed-Dârî isimli sahabinin mescide kandil gönderip oranın aydınlatmasını sağlaması bunun en güzel örneklerindendir.³⁸ Bu örnek davranışından dolayı Hız. Peygamber'in kendisine dua etmesine bakılırsa Hız. Peygamber'in de camilerin ihtiyaçlarının karşılanması meselesini sosyal sorumluluk kapsamında Müslümanlara havale ettiği söylenebilir. İslam tarihinde camilerin her türlü ihtiyacı için vakıfların kurulması, camilerin giderlerinin karşılanması kamuya havale edilmiş olması düşüncenin kurumsallaşmış hâli olarak görülebilir.

Günümüz camilerinin inşaatı ile ihtiyaçlarının karşılanması hususunda da benzer şekilde Müslümanların sosyal sorumluluk düşüncesiyle hareket etmesi önemlidir. Bu bağlamda camilerin ihtiyaçları için vakıf ve derneklerin kurulması, camilerde yardım toplanması uygulamasına devam edilmelidir. Bu konuda yapılan olumsuz propagandalar ise dikkate alınmamalıdır. Camilerin yapılması ve yaşatılmasında Müslüman kamuoyunun aktif rol alması camileri onların zihin dünyasının derinliklerine

37 Belâzürî, *Futûh*, 16.

38 İbn Mâce, "Mesâcid", 9 (No. 760)

yerleştirecektir. Gücü yeten kişilerin camilerin ihtiyaçlarını üstlenmesi bir sahabe uygulaması, cami arsası temin ve tahsis etmenin de bir peygamber sünneti olduğu söylenebilir. Bir bütün olarak düşünüldüğünde inşaatından ihtiyaçlarının karşılanmasına kadar bütün boyutlarıyla camilere karşı halkın ilgisinin canlı tutulmasının camilerin fonksiyonelliğine büyük katkılar sağlayacağı düşünülebilir.

DİĞER ALANLARDA ÖRNEKLİĞİ

Camilerin en önemli fonksiyonları ibadet etme ve eğitim öğretim yerleri olmasıdır. Özellikle namazlar camide kılınmalı ayrıca ilmi faaliyetler camilerden uzak kalmamalıdır. Bunun dışındaki faaliyetler için ise ihtiyaç varsa cami kullanılmalıdır.³⁹ Hz. Peygamber döneminde duruma göre, İslam toplumunun ihtiyaçlarına binaen mescitler adli, idari, ekonomik vb. bazı faaliyetlere de merkezlik yapmıştır. Örneğin İslam devletinin başkanı olan Hz. Peygamber'in evi mescide bitişik bulunuyordu ve mescit ile evini dinî ve idarî münasebetler yönünden âdetâ bütünleştirmişti. Hz. Peygamber'in devlet yönetimiyle ilgili meseleleri mescitte görüşüp bu konularda kararlar alması ve orada bu kararları halka duyurması sünneti kendisinden sonra da devam etmiş, devlete ait idare binaları yapıldığında bu âdet devam ettirilmiştir. Fakat camiler daha sonra bu tür fonksiyonlarını İslam toplumunun gelişim seyrine bağlı olarak nispeten kaybetmiştir.⁴⁰

Günümüzde de kamuoyunu ilgilendiren bir kısım meşru ihtiyaçlar doğduğunda camiler rahatlıkla kullanılmaktadır. Nitekim 15 Temmuz darbe girişiminde salaların okunması, pandemi koşullarında bazı camiler ve müstemilatının yardımlaşma noktaları, sosyal market, ilan merkezi, depolama alanları, bilgilendirme merkezleri gibi farklı amaçlar için kolaylıkla kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla camilerin ibadethane olmaları dışındaki fonksiyonlarının zaman ve zemine göre toplumun ihtiyaçları doğrultusunda farklılık arz edeceği belirtilmelidir. Camileri fonksiyonel yapmak için cami adabına ters düşen bazı sportif faaliyetlerin buralarda yapılması gibi zoraki gayretler içine de girilmemelidir.

SONUÇ

Cami, toplayan, birleştiren, içindekileri cemaat yapan mekândır. Bu özellik camilerin en temel fonksiyonudur. Camilerin cem etme özelliğinin kaybedilmesi buranın temel fonksiyonunu kaybetmesi anlamına gelir. Görevlilerin giyim kuşamından hutbe

39 Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 1992), 66-67.

40 Önkal-Bozkurt, "Cami", 7/65-80.

metinlerine, vaazlardan yapılan bütün faaliyetlere kadar her aşamada camilerin birleştirici özelliğini zedeleyecek eylem ve söylemlerden kaçınılmalıdır.

Camiler yapılırken en önemli kaygı bu mekanların kullanılabilirliği olmalıdır. Camiler, cemaatin kolaylıkla ulaşabileceği merkezi noktalara inşa edilmelidir. Ayrıca cami planları hazırlanırken otopark başta olmak üzere bölgeye göre farklılık arz edebilen güncel ihtiyaçlara cevap verici nitelikte planlanmalıdır. Bu hususlar göz önünde bulundurularak, cami hizmetlerinin koordine merkezleri olan müftülüklerin onayı alınmadan cami projelerine onay verilmemelidir. Bunun için gerekli mevzuat değişikliği için çalışmalar başlatılmalıdır.

Camilerin en temel fonksiyonu ibadet mekânı olmasıdır. Bu amacının canlı kalması için Müslümanların camiye devam etmeleri ve namazlarını cemaatle kılmaları teşvik edilmeli, buna engel unsurların azaltılması için çalışmalar yapılmalıdır. Bu konuda bütün Müslümanlara sorumluluk düşmektedir. Konu sadece cami görevlilerine veya Diyanet İşleri Başkanlığı'na havale edilecek kadar sıradan bir konu değildir.

Camilerin fonksiyonelliğinin en önemli gereklerinden birisi de görevlilerdir. Görevliler, güncel ve mesleki bilgilerle donanmış, fedakâr, vefalı, işine seven ve mesleki açıdan Hz. Peygamber'i örnek alan din gönüllüleri olmalıdır. Cami cemaati ise görevliyi koruyan, yardımcı olan, ona saygı duyan, sözünü dinleyen ve sahabeyi örnek alan kişiler olmalıdır. Görevlisi ve cemaati bu şekilde olan camiler kendiliğinden fonksiyonel hâle gelecektir. Günümüzde bu örnekliği sağlayan camilere çokça rastlanabilmektedir.

Camilerin imarı Müslümanların görevidir. Camilerin projelendirilmesinden başlayarak, yapımı ve yaşatılması hususunda Müslümanların birlikteliği sağlanmalı ve bu kutsal mekânlar cemaatin destekleriyle hayat bulmalıdır. Bu bağlamda camilerin her türlü ihtiyaçları için yardım toplama uygulamasından vazgeçilmemeli, camilerin Müslümanların kendi haneleri olduğu şuuru canlı tutulmalıdır. Bu husustaki antipropagandalar dikkate alınmamalıdır. Camiler için yardım toplama uygulamasının, camilerin kamuoyuna mâl olmasına yol açacağı, bunun da camilerin fonksiyonelliğine katkı sağlayabileceği düşünülebilir.

Türkiye genelinde camilerde beş vakit namazın edası vakit açısından önemli bir zaman dilimine tekabül etmektedir. Özellikle çalışma saatlerine denk gelen öğle ve ikinci namazlarında, namaz öncesi ve sonrasında eda edilen nafileler, namazların eda süresini bir hayli uzatmakta ve bu durum günümüzün yaşam koşullarında boş zaman bulamayan insanları camiden ve namazdan uzaklaştırabilmektedir. Bundan dolayı Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'de uygulandığı şekliyle namazların edasının yolu açılmalı, nafile uygulamaların namazın zaruri bir parçası olmadığı bilgisi yaygınlaştırılmalıdır. Böyle bir anlayışın camilere devamı artılabileceği düşünülebilir.

Camilerde soru-cevap şeklinde dini ve ilmi sohbetler çoğaltılmalıdır. Özellikle imam hatip lisesi meslek dersleri öğretmenleri ile ilahiyat fakültelerindeki akademisyenler tarafından farklı ilim alanlarında sohbet halkaları oluşturulmalı, bu halkalara öncelikle cami görevlileri ve cemaatin devamı sağlanmalıdır.

Bütün imkân ve kolaylıklarıyla itikaf sünneti yaygınlaştırılmalı, kısa süreler içinde olsa da bu sünnet cemaate teşmil edilmelidir. Bunun için Ramazan ayının başında konu cemaate anlatılarak bu sünnetin ihyâsı için cemaat teşvik edilmelidir. Camilerde itikaf sünnetinin ihyâsı camilerin fonksiyonelliğine önemli katkılar sağlayabilir.

Camiler dönemlerin ihtiyaçlarına göre Müslümanları ilgilendiren her türlü meşru amaçlar için kullanılabilir. Toplum yapısının değişmesi ve nüfusun artmasından dolayı camilerde gereken revizyonların yapılması için gerekli adımların atılmasından kaçınılmamalıdır. Bu konuda Mescid-i Nebevi'nin güzel bir örnek olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Arseven, Celâl Esat. “*Türk Sanatı Tarihi*”. İstanbul: Maarif Basımevi, t.y.
- Baktır, Mustafa. “Suffe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbu'l-eşrâf*. nşr. Süheyl Zekkâr- Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Futûhu'l-büldân*. Beyrut, 1988.
- Bozkurt, Nebi- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Mescid-i Nebevi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/281-290. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 2 Cilt. Beyrut, 2004.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânu'l-'arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid. *Sünenü İbn Mâce*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutübi'l-'Arabî, t.y.
- Karakaş, Ahmet Canan. “İtikafın Manevi Zekâ, Dînî Şuur ve Endişe Şiddeti Üzerine Etkisi”. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Mart 2019), 1-12.
- Raşit Küçük, “Saadet Asrında Cami”, *Cami ve Hayat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 14-15.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde. Haleb: Mektebetu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Önkâl, Ahmet-Bozkurt-Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/56-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şener, Mehmet. "İtikaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/457-459. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Temmmâm Hassân. "*el-Luġatu'l-'arabiyye m'anâhâ ve mebnâhâ*". Beyrut: 'Âlemu'l-Kutüb, 2006.
- Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemu'l-büldân*. Beyrut, 1995.
- Yılmaz, Hasan Kamil. "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami", *Cami ve Hayat*. 21-27. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Rumeysa. *Sosyal Değişim Açısından Mabetlerin Kurumsal İşlevselliği İstanbul Camileri Örneği*. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Oturum Başkanı

Çok teşekkür ederiz kıymetli hocam. Sıradaki tebliğcimiz, Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulundan Dr. Kenan ORAL hocamız, "Temel Hadis Kaynaklarında Mescit Kavramı" başlıklı tebliğlerini sunacaklardır. Buyurun sayın hocam.

TEMEL HADİS KAYNAKLARINDA MESCİT KAVRAMI -SEMANTİK TAHLİL DENEMESİ-

DR. KENAN ORAL*

ÖZ

Bu çalışma, hadis rivayetlerinde ve ilk üç asırda öne çıkan musannef hadis eserlerinde mescit kavramının etimolojik ve semantik analizine odaklanmaktadır. Bu çerçevede öncelikle mescit kavramının İslam öncesi dönemdeki anlamlarına ve kullanımına değinilmiştir. Ardından köken ve lügat açısından Arap dilindeki anlamları tespit edilmeye çalışılmıştır. Devamında mescit kavramı özellikle Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislerde kullanılış biçimi, bağlamı, anlamı ve zamanı gibi açılardan semantik tahlile tabi tutulmuştur. Bu analiz çalışmasında, hadis ilminin verileri ve birikiminden hareketle, kaynakların el verdiği ölçüde kavramlaşma sürecine dair tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Özellikle de anlamsal daralma ve genişlemeler ile yeni kullanımlar tarihi bilgiler ile harmanlanarak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Semantik, Mescid-i Câmî', Cami, Mabet

THE CONCEPT OF MASJID IN BASIC HADITH SOURCES -SEMANTIC ANALYSIS ESSAY-

ABSTRACT

This study focuses the concept of masjid in hadith narrations and prominent hadith works in the first three centuries through etymological and semantic analysis. In this context, firstly, the meanings and usage of the concept of masjid in the pre-Islamic period are mentioned. Then, the origin and meanings in the Arabic language were tried to be determined. Afterwards, the concept of masjid was subjected to semantic analysis in terms of the usage in the hadiths attributed to the Prophet, its context, meaning and time. In this study, the data and criteria of the science of hadith were used, and, it has been tried to make determinations about the conceptualization process as

* Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı, Diyanet İşleri Başkanlığı.

far as the sources allow. In particular, semantic narrowing and broadening and new uses were interpreted together with historical information.

Keywords: Hadith, Semantics, Masjid-i Jami, Jami, Sanctuary

GİRİŞ

Bu çalışma, temel hadis kaynaklarından hareket eden bir hadisçi bakış açısıyla mescit kavramının etimolojik ve semantik analizine odaklanmaktadır. Semantik analiz ile kelimelerin tarihsel süreçte geçirdikleri değişim, kazandıkları veya kaybettikleri manalar, yaşadıkları anlamsal daralma ve genişlemelerine dair bir çözümleme¹ hedeflenmektedir. Bu bağlamda mescit kavramının, dilsel ve tarihi kökenleri, tarih boyunca tanımlarında, anlaşılma ve algılanma biçimlerinde meydana gelen daralma, genişleme ve değişimlerin izlenmesi maksadıyla, köken ve lügat açısından Arap dilindeki anlamları tespit edilmiş; İslam öncesi dönemdeki kullanımına değinilmiş; bağlamı, anlamı ve zamanı gibi açılardan rivayetler analiz edilmiş; son olarak da bu kapsamda başlıca hadis eserlerindeki kitap ve bab başlıkları ele alınmıştır. Rivayetler değerlendirilirken manayla rivayet olgusu, rivayet metinlerinin tariklere göre değişiklik göstermesi ve senedin sıhhati gibi hususlar dikkate alınmıştır.

Tebliğ, sınırlı alanı hesaba katıldığında takdir edileceği üzere bütün rivayet kaynaklarındaki hadisleri ve tüm eserleri kapsama iddiasında olmayıp genel kavramsal çerçeveyi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın başlıca kaynaklarını klasik Arapça sözlükler, başta ilk üç asırda telif edilenler olmak üzere hadis rivayetlerini bir araya getiren müellefat, rivayetlerin anlaşılmasında önemli rol oynayan hadis şerhleri ile güncel akademik çalışmalar oluşturur. Kitap ve bab başlıkları taranırken esas alınan hadis eserleri şunlardır:

Mamer b. Râşid (ö. 153/770), *el-Câmi'*

Mâlik (ö. 179/795), *el-Muvatta'*

Abdürrezzak (ö. 211/826-27), *el-Musannef*

İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), *el-Musannef*

Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-sahîh*

Müslim (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-sahîh*²

- 1 F. R. Palmer, *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi* (Ankara: Kitabiyat, 2001), 184; Hasan Yılmaz, "Semantik Analiz Yönteminin Kur'an'a Uygulanmasına Dair", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökçır (Ankara: İlim Yayma Vakfı, 2009), 366.
- 2 *Sahîh-i Müslim*'deki kitap isimleri müellif tarafından konulmuş, bab başlıkları ise sonraki âlimler tarafından eklenmiştir. Bu nedenle hadis musannefatında mescit kavramının gelişimi incelenirken eserin sadece kitap isimleri dikkate alınmıştır. Dilek Tekin, "Müslim ve el-Camiu's-Sahih'i Üzerine", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (08 Temmuz 2015), 58.

İbn Mâce (ö. 273/887), *es-Sünen*

Ebû Dâvûd (ö. 275/889), *es-Sünen*

Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmi'u'l-Kebîr*

Nesâî (ö. 303/915), *es-Sünen*

ETİMOLOJİK ANALİZ

Mescit, “scd” kökünden türeyen bir mekân ismidir. Bu kök asıl itibariyle alçak, basık olmak, sükûn ve vakar hâlinde öne eğilme, boyun eğme ve itaat etme manalarını ihtiva eder.

Sülasi birinci baptan “سَجَدَ” fiili yere doğru eğilen, alçalan, boyun eğen ve zelil olan her şey için kullanılır.³ Bir adam başını öne eğip, büküldüğünde “أَسَجَدَ الرَّجُلُ” denilir.⁴ Muhadram şair Humeyd b. Sevr (ö. 70/689) “سُجُودَ النَّصَارَى لِأَرْبَابِهَا ... فَضُولَ أَرْمِيهَا أَسَجَدَتْ”⁵ dizelerinde yuların fazla kısmını eğmeyi, Hristiyanların, rahiplerine secdesine benzetirken bu fiili tercih eder. İf’âl babından hafd/alçalma içeren devamlı bir bakış için kullanılır.⁶ Benzer şekilde alçalmasından dolayı alnını yere doğru eğene “sâcid” ismi verilir.⁷ İbn Düreyd (ö. 321/933) “sücûd” mastarının aslını başını öne eğip yere devamlı bakma şeklinde izah eder.⁸ Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), if’âl babından mastarını sakinlik ve durgunluk hâlinde devamlı bir bakış olarak açıklar.⁹ Üzerinde kralların suretleri bulunan dirhemlere “دِرْهَمُ الْإِسْجَادِ” ismi verilmesi de tebaanın, krallarını gördüklerinde önünde eğilmesiyle ilişkilendirilir.¹⁰

3 Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbnü'l-Fâris, *Mu'cemü Mekâyisü'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dârü'l-Fikr, 1399/1979), “scd”, 3/133; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Abdullah el-Cubûrî (Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1397/1977), 1/168; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Eymen Muhammed Abdülvehhâb - Muhammed Sâdık el-Ubeydî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1419/1999), “scd”, 6/176.

4 İbnü'l-Fâris, *Mekâyisü'l-luğa*, “scd”, 3/133; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “scd”, 6/176.

5 İbnü'l-Fâris, *Mekâyisü'l-luğa*, “scd”, 3/133.

6 İbnü'l-Fâris, *Mekâyisü'l-luğa*, “scd”, 3/133-134.

7 İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*, 1/168.

8 Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheratü'l-luğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekî (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, 1407/1987), “scd”, 1/447.

9 İsmâil İbn Abbâd, *el-Muhîl fi'l-luğa*, thk. Muhammed Hasen Âli Yâsin (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994), “scd”, 7/6.

10 İbnü'l-Fâris, *Mekâyisü'l-luğa*, “scd”, 3/134.

Zebîdî (ö. 1205/1791), “سَجْدَ” filini itaat etme ve boyun eğme şeklinde (خَضَعَ) anlamlandırır.¹¹ O’na göre alnı yere koymayı ifade eden namazdaki secde de buradan gelir.¹² İbn Abbâd ise bu fiili alnı yere koyma şeklinde açıklar.¹³ Bu köke aynı manayı veren İbn Sîde (ö. 458/1066), Yûsuf suresi 100. ayetteki “وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا” cümlelerinde ifade edilen anne babasının, Hz. Yûsuf önünde ibadet değil saygı ve tazim amaçlı olarak alnını yere koymalarını, yere kapanmalarını örnek verir.¹⁴ Ebû İshak (ö. 285/899) ise “sücûd” kelimesine Allah’a ibadet ve kulluk etmek¹⁵ şeklinde dini bir nitelik kazandırır. Bu kökten türeyen “مَسْجِدَ” avuç içleri, dizler, ayaklar ve alın olmak üzere insanın yedi secde organı;¹⁶ “مَسْجِدَةَ” üzerine secde edilen örtü; “سَجَّادَةَ” ise hem bu örtü hem de yüzdeki secde izini ifade için kullanılır.¹⁷

Özetlemek gerekirse “scd” kökü alçalma ve eğilme gibi fiziki bir hareket ile tazim veya ibadet niyetiyle boyun eğme ve itaat etme anlamları taşır. Bütün hepsindeki ortak nitelik ise tevâzu, hafz ve sükûndur.

İSLAM ÖNCESİNDE MESCİT KAVRAMI

Mescit kavramına İslam öncesi dönemde farklı kültür ve milletlerde rastlanır. Patrick D. Gaffney’e göre bu kelimenin yakın akrabaları semitik dillerde ilahi bir ibadet, tapınma yerine işaret eder.¹⁸ Aramice ve Habeşçe de “mesgad” şekliyle mabet ve kilise gibi anlamlara gelen mescit, M.Ö. 5. yüzyıldaki Yahudi Elephantine papirüsleri ile M.Ö. 1. yüzyıldaki Ölüdeniz yazmalarında ibadet yerlerini ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁹ Hamidullah (1908-2002) da, Kur’an’da Ashâb-ı Kehf’in naaşlarının üzerine şehrin idarecilerinin mabet yapılması önerisi için kullanılan mescit kelimesinden hareketle İslam öncesi dönemde de bu ıstılahın müstamel olduğu kanaatine ulaşır.²⁰ Ona göre

11 Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcûl-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicâzî vd. (Kuveyt: el-Meclisü’l-Vatanî, 1419/1998), “scd”, 8/172.

12 Zebîdî, *Tâcûl-‘arûs*, “scd”, 8/172.

13 İbn Abbâd, *el-Muhîl fi’l-luğa*, “scd”, 7/6.

14 İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “scd”, 6/175.

15 İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “scd”, 6/175.

16 İbn Düreyd, *Cemheratü’l-luğa*, “scd”, 1/447; Zebîdî, *Tâcûl-‘arûs*, “scd”, 8/173.

17 İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “scd”, 6/175.

18 Patrick D. Gaffney, “Mosque”, *Encyclopedia of Islam and The Muslim World* (Gale, 2016), 746.

19 Nebi Bozkurt, “Kur’an ve Sünnet’te Mescid Kavramı”, *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami - Tartışmalı İlmi Toplantı-18-19 Ekim 2008* (İstanbul, 2009), 85; Jons Pedersen, “Mescid”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979), 8/1.

20 Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul:

Hristiyan mübeşşiri veya Yahudi mezhebi olabilecek es-Senian ismindeki bir dinin Lut gölünde bulunan bazı vesikalarında bu kelime ibadet yeri için kullanılmıştır.²¹ Bütün bu veriler bize, mescit kavramının İslam öncesi dönemde özellikle Ortadoğudaki dil ve kültürlerde ibadetgâh ve tapınma yeri anlamına geldiğini gösterir.

İSLAM'IN İLK ÜÇ ASRINDA MESCİT KAVRAMI

Hadis kaynaklarında yapılan inceleme neticesinde mescit kavramının üç farklı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir.

İbadet Edilen Yer

Mescit (ç. mesâcît), üzerinde secde ve ibadet edilen yerleri ifade eden genel/cami bir isimdir.²² O, açık veya kapalı, herhangi bir sınırı olmayan yeryüzü parçasını ifade eder.²³ Benzer şekilde Zeccâc (ö. 311/923) da mescidi, özel bir mekânı belirtmekten ziyade içinde Allah'a ibadet edilen her yere verilen bir isim olarak tarif eder.²⁴ Bu kullanıma göre mescit denildiğinde ibadet ve tapınma amaçlı inşa edilen mekân değil ibadet etmeye elverişli herhangi bir yer anlaşılır.

Hz. Peygamber'den (sas) nakledilen üç hadiste mescit kavramı genel manada namaz kılmaya ve ibadet etmeye elverişli herhangi bir yeri ifade eder.

Bu hadislerden en meşhuru, diğer peygamberlere verilmeyip Hz. Peygamber'e (sas) verilen ayrıcalıklar arasında yeryüzünün mescit kılındığını haber verir. Bu rivayet Ebû Zer (ö. 32/653), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Ebû Mûsa el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Ebû Hureyre (ö. 58/678), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Ebû Ümâme (ö. 86/705) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) gibi pek çok meşhur sahâbi kanalıyla gelir. Müslim'in *Sahîh*'inde yer verdiği Ebû Hureyre rivayeti şöyledir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ فَضِّلْتُ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ بِسِتِّ أَعْطِيتُ جَمَاعَ الْكَلِمِ وَنُصِرْتُ بِالرُّغْبِ وَأُحِلَّتْ لِي الْعَنَائِمُ وَجُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ طَهُورًا وَمَسْجِدًا وَأُرْسِلْتُ إِلَى الْخَلْقِ كَافَّةً وَخُتِمَ بِي النَّبِيُّونَ.

Ebû Hureyre'nin naklettiğine göre Resûlullah (sas) şöyle buyurmuştur: “Ben şu altı şey ile diğer peygamberlere üstün kılındım: i.) Bana cevâmi'u-keîm verildi. ii) Düşmanların kalplerine korku salmayla yardım olundum. iii) Ganimetler bana helal kılındı. iv)

Beyan Yayınları, 1992), 40.

21 Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 40-41.

22 Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “scd”, 8/174; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “scd”, 6/176.

23 Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 223.

24 Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 1/196; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “scd”, 6/175.

Benim için yeryüzü temiz ve mescit kılındı. v) Ben tüm mahlukata peygamber olarak gönderildim. vi) Peygamberlik benimle son buldu.”²⁵

Bu hadisin benzeri İbn Hanbel, İbn Hibbân ve Beyhakî'nin eserlerinde de nakledilmiştir.²⁶ İbn Mâce, hadisi “جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهُورًا” lafızlarıyla muhtasar rivayet etmiştir.²⁷

Taberânî'de (ö. 360/971) “وَجُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهُورًا” ifadesinden sonra yer alan “وَكَانَ مِنْ قَبْلُنَا يُصَلُّونَ فِي الْمَحَارِيبِ” cümlesiyle daha önceki ümmetlerde mihrâblarda namaz kılındığı ziyade edilmiştir.²⁸ Ebû Hureyre'den gelen aynı rivayet Ma'mer, Saîd b. Mansûr (ö. 227/842), Buhârî ve Nesâî tarafından yeryüzünün mescit ve temiz olduğundan bahseden kısım olmaksızın nakledilir.²⁹ Müslim'in Saîd b. Müseyyeb tarihiyle gelen Ebû Hureyre kanalında da bu ifadeler yer almaz.³⁰

25 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîh-i Müslim (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerîf içinde)*, thk. Sâlih b. Abdülazîz (Riyad: Dâru's-Selâm, 1422/2001), "Mesâcid ve Mevziu's-Salât", 5 (No. 1167).

26 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 15/194-195 (No. 9337); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/607 (No. 4265); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/9 (No. 17718); Alâüddîn İbn Balabân, *el-Ihsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk. Merkezü'l-Buhûs ve Tekniyetü'l-Ma'lûmât (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1415/2014), 3/306 (No. 2312).

27 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009), "Tahâret", 90 (No. 567).

28 Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Târik b. İvazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1416/1995), 7/269-270 (No. 7471).

29 Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî Ma'mer, *Kitâbü'l-Câmi' (Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin el-Musannef'i ile birlikte)*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, ts.) (Erişim 28 Ocak 2021), 10-11/11/99 (No. 20033); Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî. Saîd b. Mansûr, *Kitâbü's-Sünen*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1403/1982), 2/360 (No. 2862); Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâiyyi's-Suğrâ (Mevsûatü'l-hadîsi's-Şerîf içinde)*, thk. Sâlih b. Abdülazîz (Riyad: Dâru's-Selâm, 1422/2001), "Cihâd", 1 (No. 3089); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerîf içinde)*, thk. Sâlih b. Abdülazîz (Riyad: Dâru's-Selâm, 1422/2001), "Cihâd", 122 (No. 2977); "Ta'bîr", 11 (No. 6998); "Ta'bîr", 22 (No. 7013); "İ'tisâm", 1 (No. 7273).

30 Müslim, "Mesâcid ve Mevziu's-Salât", 6 (No. 1168).

Aynı hadisin Câbir b. Abdullah varyantı İbn Ebî Şeybe, İbn Hanbel, Buhârî ve Beyhakî'de nakledilir.³¹ İbn Ebî Şeybe, hadise “*el-Ard küllühâ mescid*” babı altında yer verir. Hadisin ilgili kısmında yeryüzünün temiz ve mescit kılındığı, vakit geldiğinde kişinin bulunduğu yerde namaz kılabilceği “*فَأَيُّمَا رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي “أَذْرَكَهُ الصَّلَاةُ فَلْيُصَلِّ حَيْثُ أَذْرَكَهُ* vb. lafızlarla ifade edilir.³² Hz. Peygamber’e yeryüzünün mescit ve temiz kılındığından bahsedilen kısım rivayetin Ebû Zer³³, Ebû Mûsa³⁴, Huzeife³⁵, İbn Abbâs³⁶, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Ümâme³⁷ varyantlarında da karşımıza çıkar. Enes’ten gelen bir tarikte tayyibe kelimesi yerin/arzin sıfatı olarak yer alır.³⁸ Bezzâr’ın yer verdiği İbn Abbâs tarikinde “*جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهُورًا وَلَمْ يَكُنْ نَبِيٌّ مِنْ الْأَنْبِيَاءِ يُصَلِّي حَتَّى يَبْلُغَ مَحْرَابَهُ*”³⁹ cümleleriyle nakledilir. Görüldüğü üzere metinde bazı ravi tasarruflarına rastlanmakla birlikte tüm ifadeler yeryüzünün mescit ve temiz kılınışı açısından benzerdir.

31 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/607 (No. 4264).

32 Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Hamed b. Abdullah - Muhammed b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004), 3/407 (No. 7824); 11/6 (No. 32174); Buhârî, “Teyemmüm”, 1 (No. 335); “Salât”, 56 (No. 438); İbn Hanbel, *Müsned*, 22/165-166 (No. 14264).

33 İbn Hanbel, *Müsned*, 35/242 (No. 21314); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/408 (No. 7828); 11/9 (No. 32182); Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Salât”, 24 (No. 489).

34 İbn Hanbel, *Müsned*, 32/512-513 (No. 19735); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/407 (No. 7825); 11/7 (No. 32177).

35 İbn Hanbel, *Müsned*, 38/287 (No. 23251); Müslim, “Mesâcid ve Mevziu's-Salât”, 4 (No. 1165).

36 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/407 (No. 7825); 11/6-7 (No.32175); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/607-608 (No. 4266).

37 Beyhakî'de ilgili kısım “*جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهُورًا، فَلَمَّا رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي أَتَى الصَّلَاةَ، فَلَمْ يَجِدْ مَا يُصَلِّي عَلَيْهِ وَجَدَ الْأَرْضَ*” şeklindedir. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/608.

38 Rivayetteki lafız “*جُعِلَتْ لِي كُلُّ أَرْضٍ طَيِّبَةٍ مَسْجِدًا وَطَهُورًا*” şu şekildedir. Ebû Muhammed Abdullah b. Ali İbnü'l-Cârûd, *el-Müntekâ mine's-Süneni'l-Müsnede an Resûlillah (sas)*, thk. Merkezü'l-Buhûs ve Tekniyetü'l-Ma'lûmât (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435), 125 (No. 124); Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ani Abdürrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zami (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983), 1/38 (No. 98).

39 Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî el-Bezzâr, *el-Bahru'z-Zehhâr el-Ma'rûf bi-müsnedi'l-Bezzâr*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988), 11/72-73 (No. 4776).

İbn Hacer'e (ö. 852/1449) göre hadisteki mescit kelimesi, herhangi bir mekâna mahsus olmayan ibadet yerini ifade eder.⁴⁰ Bu hadisin yorumunda Hattâbî (ö. 388/998), önceki ümmetlerde namazın bâa (ç. biya') ve savmaa' (ç. savâmi') gibi ibadet için ayrılmış özel mekânlarda kılınabildiğini belirtir.⁴¹ İbn Hacer, hadisteki "Önceki peygamberler, mihrabı bulana kadar namaz kılmazlardı." cümlesinin Hattâbî'nin bu görüşünü desteklediğini söyler.⁴² Aynî (ö. 855/1451) hadisteki mescit kelimesini özel bir mekânla ilişkilendirmeksizin alnın yere koyulduğu yer şeklinde açıklar. Fakat devamında bu ifade ile içinde bir kavmin namaz kıldığı maruf bir mescidin kastedilmesini de muhtemel gördüğünü ekler.⁴³ Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) de mescit dışında bile olsa secde mahallinin kastedildiğini ve önceki ümmetlerin aksine herhangi bir mahal ile sınırlandırılmayacağını açıkça ifade ederek benzer bir yaklaşım gösterir.⁴⁴

Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen ikinci hadiste Hz. Peygamber (sas) "Hamam ve mezarlık hâriç yeryüzünün tamamı mesciddir." buyurur.⁴⁵ Hamam ve mezarlıkların istisna edilerek tüm yeryüzünün mescit olduğundan bahseden bu rivayete İbn Hanbel, Dârimî (ö. 255/869), Tirmizî ve İbn Mâce eserlerinde yer verir.⁴⁶ Hamam ve mezarlığın mescit alanından istisna edilmesinin sebebiyle ilgili farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Kabristanların namaz kılma yerinin dışında bırakılmasının sebebini İmam Şâfiî (ö. 204/820), mevtanın cerahatının ve etlerinin toprakla karışmasından oluşan necaset ile izah eder.⁴⁷ Toprağın istihale ile temizlenmesinden dolayı necaset ile talili yanlış bu-

40 Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1407/1986), 1/437.

41 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/437.

42 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/437-438.

43 Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, 'Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 4/17.

44 Muhammed Abdürraûf Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr b-şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rûfe, 1391/1972), 1/566.

45 Ebû Dâvûd, "Salât", 24 (No. 492).

46 İbn Hanbel, *Müsned*, 18/307-308 (No. 11784); 18/312 (No. 11788); 18/410-411 (No. 11919); Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî el-Marûf bi-Süneni'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Riyad: Dârü'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1421/2000), 2/874 (No. 1430); İbn Mâce, "Mesâcid", 4 (No. 745); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Beşşâr Awwâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1417/1996), "Salât", 120 (No. 317).

47 Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülhak-

lan âlimler, bu yasağın şirke giden yolları kapatma amacıyla sedd-i zerîaya dayandığı kanaatindedir. Zira şirk ve putlara tapmanın aslı kabirlere tapmaktan kaynaklanır.⁴⁸ Ebû Bekir el-Esrem'e (ö. 261/874-75) göre mezarlıkta namaz kılmanın kerahetinin gerekçesi, kabirlerini ibadethane hâline getiren Ehl-i Kitab'a benzemekten kaçınmaktır.⁴⁹

Hız. Peygamber'in (sas) risaletin ilk dönemlerinde kabir ziyaretini yasaklaması da dikkate alındığında mezarlıkların ibadet alanları dışında tutulmasının nedenini, şirkten uzak durmada aramak daha makuldür. Nitekim Kur'an'da mescitlerin tevhide aykırı tutum ve davranışlardan uzak tutulması Müslümanlardan istenmiştir.⁵⁰ Hamamlarda namaz kılınmasının yasaklanması ise daha çok fiziki necaset ile ilgili görülmüştür.⁵¹ Hz. Peygamber'in namaz kılmaktan nehyettiği diğer yerler ile birlikte düşünüldüğünde⁵² mescidin yani ibadet mahallinin hem fiziki necasetten hem de tevhide leke süren şirk vb. kirlerden arındırılması diğer bir ifade ile maddi ve manevi açıdan temiz/tahûr olması gerektiği anlaşılr.

Abdurrezzâk, İbn Ebî Şeybe⁵³, İbn Hanbel, Buhârî, Müslim ve İbn Mâce gibi birçok muhaddis tarafından nakledilen üçüncü rivayet Ebû Zer'den gelmektedir.

عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيُّ مَسْجِدٍ وَضِعَ أَوَّلُ؟ قَالَ: الْمَسْجِدُ الْحَرَامُ. قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: ثُمَّ الْمَسْجِدُ الْأَقْصَى قُلْتُ: كَمْ كَانَ بَيْنَهُمَا؟ قَالَ: " أَرْبَعُونَ، ثُمَّ قَالَ: حَيْثُمَا أَدْرَكْتَكَ الصَّلَاةُ فَصَلِّ، وَالْأَرْضُ لَكَ مَسْجِدٌ "

Ebû Zer (ra) şöyle demiştir: Bir seferinde "Ey Allah'ın Resûlü! İlk kurulan mescit hangisidir?" diye sordum. O (sas): "Mescid-i Harâm" dedi. Sonra hangisi dedim. O (sas), "Sonra Mescid-i Aksâ" diye cevap verdi. İkisi arasında kaç sene var dedim. O (sas), "kırk sene" dedi. Sonra şunları ekledi: "Namaza nerede yetişersen orada kıl, bütün yeryüzü sana Mesciddir." ⁵⁴

sûd vd. (Medine: Mektebetü'l-Gurebâi'l-Eseriyye, 1417/1996), 3/198.

48 İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, 3/199.

49 İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, 3/201.

50 Cahit Karaalp, "Kur'an'da 'Mescid' Kavramı ve Türkiye'de Cami Hizmetlerinin İyileştirilmesi", *Van İlahiyat Dergisi* 9/14 (15 Haziran 2021), 71; *Kur'ân-ı Kerîm*, ts., Tevbe, 9/107-109.

51 Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr b-şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr*, 3/174.

52 Tirmizî, "Salât", 142 (No. 346).

53 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/408 (No. 7827).

54 Buhârî, "Ehâdîsü'l-Enbiyâ", 40 (No. 3425).

Rivayetin diğer tariklerinde “الْأَرْضُ لَكَ مَسْجِدٌ”⁵⁵ yerine “فَهُوَ”⁵⁶, “فَتَمَّ مَسْجِدٌ”⁵⁶, “فَكَلَّهَا مَسْجِدٌ”⁵⁷, “فَأَيَّاهُ مَسْجِدٌ”⁵⁸, “ثُمَّ الْأَرْضُ لَكَ مَسْجِدٌ”⁶⁰ gibi farklılıklar vardır. İki senedi birleştiren İbn Mâce ilgili kısmı “فَصَلِّ حَيْثُ مَا أَدْرَكَتَكَ”⁶¹ Diğer tariklerin aksine burada mescit yerine musallâ kelimesinin tercih edilmesi, ravilerin en azından birinin mescit ile musallâ kelimesini müradif gördüğünü ihsas ettirir.

Mescit, namaz kılınan herhangi bir yer anlamında musannef hadis eserlerinde de karşımıza çıkar. Abdürrezzak’taki⁶² “بَابُ اتِّخَاذِ الرَّجُلِ فِي بَيْتِهِ مَسْجِدًا، وَالصَّلَاةَ” ve İbn Ebî Şeybe’deki⁶³ “مَنْ قَالَ: الْأَرْضُ كُلُّهَا مَسْجِدٌ” başlıkları hicrî ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarında mescit kelimesinin hâlen bu anlamını koruduğunu gösterir. Buhârî’nin⁶⁴ “بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ ﷺ: جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطُهْرًا”⁶⁴ şeklinde koyduğu bab başlığı da aynı minvaldedir. Buhârî’deki⁶⁵ “بَابُ الْمَسَاجِدِ فِي الْبُيُوتِ” başlığı ise İbn Receb el-Hanbelî’ye (ö. 795/1393) göre evlerdeki namaz kılma alanını ifade eder. O, evlerde namaz kılmak için bir alan hazırlamanın selevin âdeti olduğunu belirtmiştir.⁶⁶ Bu bilgilerden hareketle mescit kavramının ibadet edilmeye uygun herhangi bir yer anlamında kullanımının üçüncü asırda gittikçe azaldığı yorumu yapılabilir.

İbadetgâh / Mabet

Mescit, ibadet etmek için yapılan veya kullanılan sınırları belli, etrafı çevrili bir yapının (beyt) ismidir.⁶⁷ İbn Berrî el-Makdisî (ö. 582/1187) *el-Furûk*’unda mescidi, içinde ibadet edilen ev/beyt olarak izah eder.⁶⁸ Bu tanımlara göre mescit, herhangi bir dine

55 Nesâî, “Mesâcid”, 3 (No. 691).

56 Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Dâru Hicr, 1419/1999), 1/370 (No. 464); İbn Hanbel, *Müsned*, 35/373 (No. 21468).

57 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/403-404 (No. 1578); 3/348-349 (No. 5925); İbn Hanbel, *Müsned*, 35/310-311 (No. 21390), 35/206-207 (No. 21383); Müslim, “Mesâcid”, 1 (No. 1161).

58 İbn Hanbel, *Müsned*, 35/261-262 (No. 21333).

59 İbn Hanbel, *Müsned*, 35/334 (No. 21421); Müslim, “Mesâcid”, 1 (No. 1161).

60 Müslim, “Mesâcid ve Mevziu’s-Salât”, 2 (No. 1162).

61 İbn Mâce, “Ebvâbü’l-Mesâcid”, 7 (No. 753).

62 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/393.

63 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/407.

64 Buhârî, “Salât”, 56.

65 Buhârî, “Salât”, 46.

66 İbn Receb, *Fethu’l-bârî*, 3/169.

67 İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “scd”, 6/175.

68 Zebîdî, *Tâcû’l-‘arûs*, 8/174.

özgü olmayan Allah'a ibadet için ayrılmış, inşa edilmiş özel bir yapı, mabet, tapınak anlamındadır. Bu manada kullanımın açık sayılabilecek örneklerine Kur'an-ı Kerim'de tesadüf edilir. Yüce Allah, Yahudilerin mabet kabul ettikleri Mescid-i Aksâ'yı İsrâ sure-sinde mescit ismiyle niteler.⁶⁹ Mescit kelimesinin genel mabet anlamında kullanıldığını gösteren daha açık ifade Ashâb-ı Kehf kıssasından bahseden Kehf suresinin 21. ayetin-de devrin yöneticilerinin, ashâb-ı kehf'in vefat ettikleri yerin yanı başına bir mabet yap-ma isteklerinden bahseden "قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا" ifadeleridir.⁷⁰ Buradan hareketle bazı ayetlerde mescit kavramının, diğer dinlerin mabedleri için de kullanıldığını söylemek mümkündür.⁷¹ Yine daha önce temas edildiği üzere milattan önceye tarihlenen yazmalarda da bu kavram, ibadet yeri şeklinde anlamlandırılmıştı.⁷²

Mescit kavramının diğer dinlere ait ibadet yerlerini de kapsayacak şekilde ma-bet anlamında kullanımıyla üç hadiste karşılaşmaktayız. İbn Ebî Şeybe, İbn Hanbel, Buhârî, Müslim, Nesâî, Ebû Ya'lâ (ö. 307/919) ve Beyhakî (ö. 458/1066) gibi muhaddislerin eserlerinde yer alan ilk rivayet Hz. Aişe tarafından nakledilmektedir:

عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ أُمَّ سَلَمَةَ ذَكَرَتْ لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ كَيْبَسَةً رَأَتْهَا بِأَرْضِ الْحَبَشَةِ يُقَالُ لَهَا مَا رِيَّةُ ، فَذَكَرَتْ لَهُ مَا رَأَتْ فِيهَا مِنَ الصُّورِ ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ أُولَئِكَ قَوْمٌ إِذَا مَاتَ فِيهِمُ الْعَبْدُ الصَّالِحُ - أَوِ الرَّجُلُ الصَّالِحُ - بَنَوْا عَلَى قَبْرِهِ مَسْجِدًا ، وَصَوَّرُوا فِيهِ تِلْكَ الصُّورَ ، أُولَئِكَ شِرَارُ الْخَلْقِ عِنْدَ اللَّهِ .

Hız. Aişe anlatıyor: "Ümmü Seleme (ö. 62/681), Resûlullah'a (sas), Habeş diyarında gördüğü Mâriye isimli bir kiliseden bahsetti. Ona, içinde gördüğü resimleri/tasvirleri anlattı. Bunun üzerine Resûlullah (sas) şöyle buyurdu: 'Onlar öyle bir kavimdir ki, içlerin-de salih bir kul veya salih bir adam öldüğünde onun kabrinin üzerine mescit/mabet inşa ederler ve içine bu şekilde resimler yaparlar. Onlar (kıyâmet günü) Allah katında mahlukatın en şerlileridir.'"⁷³

Diğer tarihlerdeki bilgiler de dikkate alındığında hadisin Hz. Peygamber'in (sas) vefat hastalığı esnasında bazı eşlerinin (Ümmü Seleme ve Ümmü Habîbe) hicretle-ri esnasında Habeşistan'da Mâriye kilisesindeki gördükleri resimlerden bahsetmesi

69 İsrâ, 17/1.

70 Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Mealî* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), Kehf, 18/21.

71 Karaalp, "Kur'ân'da 'Mescid' Kavramı ve Türkiye'de Cami Hizmetlerinin İyileştirilmesi", 69; Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, 220.

72 Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/46.

73 Buhârî, "Salât", 54 (No. 434).

üzerine varid olduğu anlaşılır.⁷⁴ Hadiste Hristiyanların, tazim ve ibadet maksadıyla yaptıkları resimler ile kabirlerin üzerine mescit/mabet yapmaları eleştirilmekte ve Müslümanlar bu konuda dikkatli olmaya çağrılmaktadır.

Mescit kavramının mabet anlamında kullanıldığı ikinci rivayet Yahudiler hakkında varid olmuştur. Rivayet Hz. Aişe, Ebû Hureyre, İbn Abbâs ve Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) gibi birçok sahâbi kanalıyla nakledilmiştir. Fikir vermesi açısından Buhârî'deki Ebû Hureyre varyantını zikrederim:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ قَاتِلِ اللَّهَ الْيَهُودَ اتَّخَذُوا قُبُورَ أَنْبِيَائِهِمْ مَسَاجِدَ.

Ebû Hureyre'nin naklettiğine göre Rasûlullah (sas) şöyle buyurdu: "Allah Yahudi-ler'i kahretsin. Onlar, peygamberlerinin kabirlerini mescit/mabet edindiler."⁷⁵

Mâlik, Abdurrezzak, İbn Ebî Şeybe, İbn Hanbel, Müslim ve Nesâî gibi pek çok muhaddisin eserlerinde yer verdiği bu rivayetin tarikleri arasında önemli farklılıklar vardır. Rivayetin çoğu tarikinde Yahudiler'e lanet edilirken, bazı tariklerde onlara Hristiyanlar da eklenir. Bazı tariklerde ise herhangi bir din mensubunun ismi zikredilmeyip "kavm/ekvâm" gibi kelimelerle veyahut ism-i mevsûl ile muhatab müphem bırakılmıştır. Özellikle Hz. Aişe varyantında hadisin, Peygamberimizin maraz-ı mevtime meydana geldiği ifade edilir.⁷⁶ Bu rivayetlerle Yahudi ve Hristiyanlar, peygamberlerinin kabirlerini

74 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/367 (No. 7622); İbn Hanbel, *Müsned*, 40/296-297 (No. 24252); Buhârî, "Salât", 48 (No. 427); "Cenâiz", 70 (No. 1341); "Menâkıbü'l-Ensâr", 37 (No. 3873); Müslim, "Mesâcid ve Mevziu's-Salât", 16 (No. 1181); Nesâî, "Mesâcid", 13 (No. 704); Ahmed b. Alî b. el-Müsenâ et-Temîmî el-Mevsilî Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dimeşk: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1410/1989), 8/92-93 (No. 4629); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/135 (No. 7220); Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 4/256-257.

75 Buhârî, "Salât", 55 (No. 437).

76 Ebû Hureyre varyantı: Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî Mâlik, *Muvattaü'l-imâm Mâlik rivâye Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1414/1994), "Cenâiz", 12 (No. 321); İbn Hanbel, *Müsned*, 12/314 (No. 7358); 13/226 (No. 7826); 13/229 (No. 7831); 13/231 (No. 7835); 14/393 (No. 8788); 15/73 (No. 9144); 15/528 (No. 9850); 16/418 (No. 10715); 16/418 (No. 10716); Müslim, "Mesâcid ve Mevziu's-Salât", 20, 21 (No. 1185-1186); Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 76 (No. 3227); Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/406 (No. 1589); Nesâî, "Cenâiz", 106 (No. 2048); Hz. Aişe varyantı: İbn Hanbel, *Müsned*, 41/58 (No. 24513); 43/240 (No. 26149); Buhârî, "Cenâiz", 61 (No. 1330); "Cenâiz", 96 (No. 1390); "Megâzî", 84 (No. 4441); Müslim, "Mesâcid ve Mevziu's-Salât", 19 (No. 1184); İbn Abbas ve Hz. Aişe varyantı: İbn Hanbel, *Müsned*, 3/374 (No. 1884); Buhârî, "Salât", 55 (No. 436); "Ehâdisü'l-Enbiyâ", 50 (No. 3453); "Megâzî", 84 (No. 4444); İbn Hanbel, *Müsned*, 35/482 (No. 21604); Ebû Ubeyde varyantı: İbn Hanbel, *Müsned*, 3/221 (No. 1691); Mürsel bir tarik için bk. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî Mâlik,

mescid/mabet hâline getirdikleri için kınanmış ve İslam ümmeti de bu konuda uyarılmıştır. Rivayetlerdeki bilgilerden mescit kelimesinin, Hz. Peygamber (sas) tarafından Ehl-i Kitab'ın mabedini kapsayacak şekilde kullanıldığı anlaşılar.

Mabet anlamında mescit kavramının kullanılışıyla ilgili üçüncü rivayet İbn Abbas'tan nakledilmekte olup Tayâlisî (ö. 204/819), İbn Ebî Şeybe, İbn Hanbel, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî gibi önde gelen muhaddislerin eserlerinde kendine yer bulmuştur.

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ : لَعَنَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ زَائِرَاتِ الْقُبُورِ وَالْمَتَّحِذِينَ عَلَيْهَا الْمَسَاجِدَ وَالشُّرُجَ .

İbn Abbâs anlatıyor: “Resûlullah (sas), kabirleri ziyaret eden kadınları, onların üzerini mabet edinenleri ve kandil yakanları lanetlemiştir.”⁷⁷

Sonuç olarak bu rivayetlerden mescit kavramının risaletin son günlerine kadar İslam ibadetgâhına has ve münhasır bir kullanıma kavuşmayıp genel mabet anlamını koruduğu anlaşılmaktadır. Hadis musannefatına bakıldığında ise mescit kavramının genel mabet anlamında kullanıldığı bir örnek tespit edilmemiştir. Müelliflerin yukarıda zikri geçen rivayetleri verdikleri bablarda geçen mescit kavramlarının⁷⁸ da İslam mabedini işaret ettiği görülür. Buna göre Hz. Peygamber (sas) zamanında az da olsa mabet anlamında kullanılan mescit kavramı, bu anlamını aradan geçen üç asırlık süre zarfında büyük ölçüde kaybetmiştir.

İSLAM MABEDİ

Mescit kavramının hadis rivayetlerinde ve eserlerinde yaygın kullanımı İslam mabedi manasındadır. Seâlebî (ö. 430/1039) ibadethaneleri sayarken Müslüman mabedini mescit adıyla zikreder.⁷⁹ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), mescidin secde/ibadet yeri şeklindeki sözlük anlamını verdikten sonra yaygın ve bilinen kullanımının İslam'da namaz kılmak için yapılan binalar olduğunu ifade eder.⁸⁰ Hac suresinin 40. ayetinde Allah'ın adının çokça anıldığı mescitler, Yahudi ve Hristiyanların ibadethaneleriyle birlikte

el-Muvatta' li-İmâm Dâri'l-Hicre Mâlik b. Enes rivâye Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Endelüsî, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1417/1997), “Salât”, 109 (No. 475).

77 Nesâî, “Cenâiz”, 104 (No. 2045); İbn Hanbel, *Müsned*, 3/471 (No. 2030); Tayâlisî, *Müsned*, 4/454 (No. 2856); Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 82 (No. 3236); Tirmizî, “Salât”, 122 (No. 320); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/367 (No. 7623).

78 Buhârî, “Salât”, 48; “Cenâiz”, 70.

79 Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlebî, *Kitâbü Fikhi'l-luğa ve esrârî'l-arabiyye*, thk. Yâsin el-Eyyûbî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2000), 322.

80 Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fi'l-ilmî'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım Râzî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 567.

(savâmi', biya', salavât) sayılır.⁸¹ Bu ayetle mescitlerin, Hz. Muhammed (sas) ümmetinin ibadetgâhı olduğu ortaya koyulur.⁸² Bu kelimenin İslam'da ibadet mekânlarını ifade için istimal edilen ilk kelime olduğu da söylenmiştir.⁸³

İslam mabedinin mescit ismiyle anılmasını kulun, Rabbine en yakın olduğu zamanın ve duanın çokça yapılmasının istendiği yerin secde olduğunu anlatan hadislerle gerekçelendiren Bozkurt⁸⁴ şu yorumu yapar: “Çünkü kul yere kapanıp nefsinin, en aşağı ettiği kibrini kırmıştır. Kulun kıyamda, rûkûda sadece ayakları; secde anında ise yedi uzvu yere değmektedir. Ayrıca secde genel anlamıyla diğer rûkûnleri de içerir.”⁸⁵ Şu kadar var ki söz konusu hadislerde isimlendirmenin kaynağıyla ilgili açık bir ifade yer almaz. Ayrıca kelimenin kökeni ve önceki milletlerde de bu ismin mabet için kullanıldığı düşünüldüğünde bu yorum daha da zayıflar. Fakat bu yorumun, kelimenin sonradan yerleşen ve yaygınlaşan anlamının, mescit kavramıyla ilişkilendirilmesinden ortaya çıktığı söylenebilir.

Mescidin Müslümanlara özel bir ibadet yeri olduğunu gösteren pek çok sahih hadis vardır. Bilindiği üzere Hz. Peygamber (sas) mescidler yapılmadan önce koyun ağılı vb. yerler bile olsa vaktin girdiği yerde yerde namaz kılardı.⁸⁶ Daha sonra “Kim, Allah rızası için küçük veya büyük bir mescit inşa ederse Allah da onun için cennette bir ev bina eder.”⁸⁷ sözleriyle Müslümanların kendi mabedlerini inşa etmesi emrini verir. Cemaatin bulunduğu yerlere yapılan mescitlerin temiz ve düzenli tutulmasını da Müslümanlara bir görev olarak yükler.⁸⁸ Merfû hadislerde mescitler Allah'ın yeryüzündeki evleri⁸⁹ ve en çok sevdiği⁹⁰ yerler şeklinde tanımlanıp mescitlere gönülden bağlı gençlerin kıyamet gününde Allah'ın korumasına gireceği müjdelendir.⁹¹ Mescide gitmek için çokça

81 el-Hâc, 22/40.

82 bkz. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî el-Müştehir bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâtih'il-Ğayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981), 23/229-230.

83 Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, 219.

84 Müslim, “Salât”, 215 (No. 1083); Ebû Dâvûd, “Salât”, 151 (No. 875).

85 Bozkurt, “Kur'an ve Sünnet'te Mescid Kavramı”, 85.

86 *وَكَانَ النَّبِيُّ ﷺ يُصَلِّي قَبْلَ أَنْ يُبْنِيَ الْمَسْجِدَ حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ* Müslim, “Mesâcid ve Mevzi-u's-Salât”, 10 (No. 1174); İbn Mâce, “Mesâcid”, 3 (No. 742).

87 *مَنْ بَنَى لِلَّهِ مَسْجِدًا صَغِيرًا كَانَ أَوْ كَبِيرًا بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ* Tirmizî, “Salât”, 120 (No. 319).

88 Tirmizî, “Cum'a”, 64 (No. 594).

89 Ma'mer, *el-Câmi'*, 10-11/11/296 (No. 20584).

90 Müslim, “Mesâcid”, 288 (No. 1528).

91 Buhârî, “Ezân”, 36 (No. 660); Müslim, “Zekât”, 91 (No. 2380).

adım atmanın günahları yok edip kişinin derecesini yükseltmeye vesile olduğu,⁹² mescitte abdestli beklemenin bile namazdaymış gibi sevap kazandıracağı⁹³ gibi müjdelerle mabedin Müslüman'ın hayatında taşıması gereken yere dikkat çekilir. Yine Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksâ ve Kubâ mescidi gibi belirli yerlerin faziletinden bahsedilmiş ve buralarda ibadet etmek teşvik edilmiştir.⁹⁴ Mescid-i Nebî'de kılınan namazın -Mescid-i Harâm hariç- diğer mescitlerdekinden bin kat daha faziletli olduğu vurgulanmıştır.⁹⁵ Burada küçük bir kısmını verdiğimiz rivayetler bile semantik açıdan mescit kavramının, İslam mabedi için kullanıldığını izhar etmektedir.

Mescidin karakteristiği ve fonksiyonuyla ilgili hadislerde üç husus öne çıkmıştır. Bunlardan ilki mescidin, İslam'ın şıarı ve Müslüman kimliğini tescil eden açık bir alamet oluşudur. Zira Allah Resûlü (sas) düşman bir belde mescit görüldüğünde veya müezzinin sesi işitildiğinde orada kimseye zarar verilmemesini emretmiş,⁹⁶ alışkanlık hâline getirip mescide gidip gelmeyi kişinin Müslüman olduğunun göstergesi kabul etmiştir.⁹⁷

Mescit, Allah'a ibadet etmek için inşa edilmiş bir İslam mabedidir. Nitekim Hz. Peygamber (sas), bir seferinde mescidin içine bevleden bedeviye, yaptığından yanlışlığını anlattıktan sonra mescitlerin Allah'ı zikretmek, namaz kılmak ve Kur'an okumak için inşa edildiğini belirtmiştir.⁹⁸ Nûr suresi 36. ayetinde de *"Allah'ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evler"*⁹⁹ ifadesiyle ibadet yerinin bu niteliğine işaret edilmiş, Bakara 187'de aynı mekânlar itikâf yani kendini ibadete hasretme yeri olarak gösterilmiştir.¹⁰⁰ Yine mescitleri zikir ve namaz için yurt edinen Müslümanın Allah'ın hoşnutluğunu kazanacağı müjdelenmiştir.¹⁰¹ Yapılış amacına uygun olarak mescide girilince iki rekât namaz kılınmadan oturulmaması tavsiye edilmiştir.¹⁰² Bu amaca aykırı görülen had cezalarının uygulanması, alışveriş yapılması, yüksek sesle konuşulması,

92 İbn Mâce, "Mesâcid", 14 (No. 776); İbn Hanbel, *Müsned*, 13/393 (No. 8021); Müslim, "Tahâre", 41 (No. 587).

93 Buhârî, "Vudû", 34 (No. 176).

94 Müslim, "Hac", 415 (No. 3261); Tirmizî, "Salât", 126 (No. 326); Nesâî, "Tahâret", 104 (No. 144); İbn Mâce, "İkâmetü's-Salavât", 197 (No. 1411).

95 Nesâî, "Mesâcid", 4 (No. 692); İbn Hanbel, *Müsned*, 8/451 (No. 4838).

96 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 98 (No. 2635); Tirmizî, "Siyer", 2 (No. 1549).

97 Tirmizî, "İmân", 8 (No. 2617).

98 İbn Hanbel, *Müsned*, 16/315-316 (No. 10533); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/578 (No. 4142).

99 Nûr, 24/36.

100 Bakara, 2/187.

101 İbn Mâce, "Mesâcid", 19 (No. 800).

102 Buhârî, "Salât", 60 (No. 444); Ebû Dâvûd, "Salât", 19 (No. 467).

kayıp ilanı yapılması gibi davranışların mescitte icra edilmesi hoş karşılanmamış ve mescidin yapılış amacının bunlar olmadığı vurgulanmıştır.¹⁰³

Şu kadar var ki mescitlerin kimliğini kazanması, dönemin ihtiyaçları, imkânların artması ve sosyal yapıyla paralellik arz etmiştir. Zira ilk yapıldığı zamanlarda duyulan ihtiyaç nedeniyle idari ve sosyal birçok farklı amaca hizmet eden mescit, zamanla mabet kimliğiyle öne çıkmış ve asıl amacıyla sınırlı şekilde faydalanılan alanlar hâline dönüşmüştür. Bu çerçevede mescit ilk dönemlerde çeşitli ihtiyaçlar nedeniyle Medine'ye dışarıdan gelen heyetler için çadır kurulan bir yer¹⁰⁴, bazen suçluların bağlandığı bir hapisane¹⁰⁵, toplanan vergilerin dağıtılma alanı¹⁰⁶, şiirlerin söylendiği bir yer¹⁰⁷, bayramlarda çeşitli oyunların sergilendiği bir alan¹⁰⁸ olarak kullanılmıştır. Fakat mescidin asıl kimliğine odaklanmasıyla bu gibi hususlar ilk dönem musannefatta konu edilir hâle gelmiştir.¹⁰⁹

Mescidin asli niteliklerinden bir diğeri “tahûr”, yani hem madden hem de manen temiz olmasıdır. Nitekim Peygamberimiz mescitlerin temiz ve düzenli tutulmasını emretmiştir.¹¹⁰ Bu nedenle cünûp ve hayız hâlindeki kişilerin ihtiyaç durumu hariç mescide girilmesi uygun görülmemiştir.¹¹¹ Mescidin tükürük, idrar, bit vb. her türlü pislikten arındırılması için gerekli önlemler alınmıştır.¹¹² Maddi necasetin yanısıra İslam inancına zarar verecek durumlardan sakınılması için kabristanların mescit hâline getirilmesi emredilmiş ve canlı figürlerinin, resimlerin yapılması ve asılması yasaklanmıştır.¹¹³

103 إِمَّا بُنِيَ الْمَسَاجِدُ لِمَا بُنِيَ لَهُ Ibn Mâce, “Mesâcid”, 5 (No. 750); İbn Hanbel, *Müsned*, 38/156 (No. 23051); 24/344 (No. 15579); Tirmizî, “Salât”, 123 (No. 322).

104 İbn Mâce, “Sıyâm”, 52 (No. 1760).

105 Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 59 (No. 4589).

106 Buhârî, “Cizye ve Muvâde’a”, 4 (No. 3165).

107 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 94 (No. 5013).

108 Müslim, “Salâtü'l-İdeyn”, 18 (No. 2064).

109 “بَابُ هَلْ تَقَامُ الْحُدُودُ فِي الْمَسْجِدِ”, “بَابُ اللَّعْطِ، وَرَفْعِ الصَّوْتِ، وَإِنْشَادِ الشَّعْرِ فِي الْمَسْجِدِ”, “بَابُ إِنْشَادِ الصَّلَاةِ فِي الْمَسْجِدِ” Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/436-440.

110 Tirmizî, “Cum’a”, 64 (No. 594).

111 İbn Mâce, “Tahâret”, 126 (No. 645); Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 23/373-374 (No. 883).

112 İbn Hanbel, *Müsned*, 36/582 (No. 22243); 38/470 (No. 23485); Ebû Dâvûd, “Salât”, 22 (No. 477).

113 Ebû Dâvûd, “Salât”, 24 (No. 492); Buhârî, “Nikâh”, 77 (No. 5181); İbn Mâce, “Et’ime”, 56 (No. 3359).

Hicrî ikinci ve üçüncü asrın belli başlı hadis eserleri üzerinde yapılan inceleme-ye göre, kitap ve bab başlıklarındaki mescit kelimelerinin neredeyse tamamı Müslüman mabedine referansta bulunmaktadır. Bu çerçevedeki kullanımlara “باب فضل المساجد”¹¹⁴, “الصلاة على الجنائز في المسجد”¹¹⁵, “بَابُ هَلْ يَدْخُلُ الْمَسْجِدَ غَيْرُ طَاهِرٍ”¹¹⁶, “بَابُ تَوَاتُبِ مَنْ بَنَى لِلَّهِ مَسْجِدًا”¹¹⁷, “بَابُ ذِكْرِ الْعِلْمِ وَالْفُتْيَا فِي الْمَسْجِدِ”¹¹⁸, “باب اتخاذ المساجد في الدور”¹¹⁹, “باب النهي عن البيع في المسجد”¹²⁰, “باب ما جاء في توطيئ المكان في المسجد يُصَلَّى فيه”¹²¹, “النهي عن اتخاذ القبور مساجد”¹²² başlıkları örnek verilebilir. Mescit kavramına, Müslim Sahih’inde “Kitâbü’l-Mesâcid ve mevâdi’-s-Salât”, İbn Mâce es-Sünen’inde “Ebvâbü’l-Mesâcid ve’l-cemâât”¹²³, Nesâi Sünen’inde “Kitâbü’l-Mesâcid”¹²⁴ isimleriyle açtıkları bölüm/kitap başlıklarında yer verir. Müslim’in bu isimlendirmesi, onun islam mabedi olarak mescit ile musallâ ve ibadete uygun diğer yerleri ayrı ifade ettiğine işaret eder. Dolayısıyla Müslim’in, mescidi özel bir önem ve İslam’a mahsus bir ibadethane olması açısından merkezi bir konuma yerleştirdiği, namaz kılınabilecek diğer yerleri ise mevâdi’-s-salât şeklinde ayırdığı tespitinde bulunmak mümkündür.

MESCİT VE CAMİ

Medîne’de Müslüman nüfusun artması ve yerleşim alanlarının genişlemesi üzerine Allah Resûlü (sas) yeni mescitler yapılmasını emretmiştir.¹²⁵ Şehir tarihçisi İbn Şebbe (ö. 262/876) “ذِكْرُ الْمَسَاجِدِ وَالْمَوَاضِعِ الَّتِي صَلَّى فِيهَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ” başlığı altında Medine’nin çeşitli mahallelerinde inşa edilip Peygamberimizin (sas) içinde namaz kıldığı mescitlerden bahsetmiştir.¹²⁶ Belâzürî’nin (ö. 279/892-93) verdiği bilgilere göre o zaman Medine’de dokuz mescit bulunmaktaydı. Müslümanlar vakit namazlarını mahalle ve kabile mescitlerinde, cuma namazını ise Hz. Peygamber (sas) ile Mescid-i Nebevî’de

114 Ma’mer, *el-Câmi*, 10-11/11/296-297.

115 Mâlik, “Cenâiz”, 8 (No. 614).

116 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/416.

117 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/194.

118 Buhârî, “İlm”, 52.

119 Ebû Dâvûd, “Salât”, 13.

120 Tirmizî, “Büyû”, 76.

121 İbn Mâce, “Ebvâbü İkâmeti’s-Salât”, 204.

122 Nesâî, “Mesâcid”, 13.

123 İbn Mâce, “Ebvâbü’l-Mesâcid”.

124 Nesâî, “Mesâcid”.

125 Tirmizî, “Cum’a”, 64 (No. 594); Önkal - Bozkurt, “Cami”, 7/48.

126 Zeyd b. Ubeyde el-Nemîrî el-Basrî İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde, 1399/1979), 1/57-75.

kılarlardı.¹²⁷ Aynı tutum Hz. Ömer döneminde de devam etmiştir. Zira o, yeni yerleşim yerlerinde kabileler için imar edilen mescitlerin yanında herkesin bir arada cuma namazını kılacağı büyük bir merkez caminin inşa edilmesini de emrederdi.¹²⁸

Tüm bu bilgiler, Hz. Peygamber (sas) zamanından itibaren cuma namazının kılındığı merkez bir mescit ile çeşitli mahallelerde ve yerleşim yerlerinde bina edilen daha küçük mescitlerin birarada bulunduğunu göstermesi açısından kıymetlidir. Bununla birlikte isimlendirme ve kavramlaştırmanın nasıl olduğu, diğer bir ifadeyle mescid-i cemââ, el-mescidü'l-cami ve cami kavramlarının ortaya çıkış ve yerleşiklik kazanma sürecinin ayrıca ele alınması gerekir.

MESCİD-İ CEMÂ'A

Topluluk anlamına gelen cemâat ile mescit kelimesinin birleşiminden meydana gelen mescid-i cemâa (مَسْجِدُ جَمَاعَةٍ) tabiri Müslümanlara özel bir mabet türünü ifade etmektedir. Temel hadis kaynaklarında yer alan rivayetlere göre bu tabir, Hz. Peygamber (sas) tarafından dile getirilmiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber (sas), Mina'daki Hayf mescidinde sabah namazını kıldıktan sonra, cemaatle namaza katılmayan iki kişiyi gördü. Onlara neden kendisiyle cemaate katılmadığını sorunca, o iki kişi daha önce namazı evlerinde kıldıklarını söylediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sas) “فَلَا تَعْلَمُ” “فَالَيْكُمْ فِي رَحَالِكُمْ” “فَأْتِيْتُمْ مَسْجِدَ جَمَاعَةٍ فَصَلِّبَا مَعَهُمْ فَإِنَّهَا لَكُمْ نَافِلَةٌ” diyerek böyle yapmamaları gerektiğini, kılmış olsalar bile hazır bir cemaat gördüklerinde ona katılmalarını emretmiştir.¹²⁹ Rivayet incelendiğinde Hz. Peygamber'in (sas) mescid-i cemâa ile belirli bir mescit türünü işaret etmediği, bilakis herhangi bir mescitte bulunan cemaati kastettiği anlaşılar.¹³⁰ Dolayısıyla bu kullanım, Hz. Peygamber (sas) zamanında mahalle mesciti ve cuma mesciti şeklinde bir kavramlaşmaya işaret etmez.

Mescid-i cemâa tabirinin sahabe ve tabiin tarafından kullanıldığına dair pek çok örnek vardır. Tirmizî'nin naklettiğine göre Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654) Cuma kılınan bir camiye (مَسْجِدُ جَمَاعَةٍ) girip huşû içerisinde namaz kılan birinin bulunamayacağı günlerin yakın olduğu uyarısını yapar.¹³¹ Meşhur tabiin fakihlerinden Saîd b. Müseyyeb (ö.

127 Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzûrî, *Kitâbü Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâ - Riyâd Zerkây (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1417/1996), 1/323; Önkâl - Bozkurt, “Cami”, 7/48.

128 Önkâl - Bozkurt, “Cami”, 7/49.

129 Tirmizî, “Salât”, 49 (No. 219); Nesâî, “İmâmet”, 54 (No. 859); İbn Hanbel, *Müsned*, 29/18 (No. 17474); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/200 (No. 6701).

130 Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi't-Tirmizî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf - Abdurrahman Muhammed Osman (Dârü'l-Fikr, ts.), 2/6.

131 Tirmizî, “İlim”, 5 (No. 2653).

94/713) ve Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Hz. Aişe'yi “لَا اَعْتَكُافَ إِلَّا فِي مَسْجِدِ جَمَاعَةٍ” derken işittiklerini aktarır.¹³² Abdürrezzâk da aynı ifadeleri Hz. Ali (ö. 40/661), Urve b. Zübeyr ve İbn Şihâb ez-Zühri'den (ö. 124/742) rivayet eder.¹³³ Abdürrezzak, Hz. Ali ve Urve b. Zübeyr rivayetlerinden sonra Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) vakit namazı kılınan mescidü'l-kabâilde itikâfa girilebileceğiyle ilgili görüşlerini verir.¹³⁴ İbn Ebî Şeybe bu konuda Zühri'den “لَا اَعْتَكُافَ إِلَّا فِي مَسْجِدِ جَمَاعَةٍ يُجْمَعُ فِيهِ”, Hakem b. Uteybe (ö. 115/734) ve Hammâd b. Ebî Süleymân'dan (ö. 120/738) “لَا يُعْتَكُفُ إِلَّا فِي مَسْجِدٍ” görüşlerini aktarır.¹³⁵ Ebû Cafer'den “لَا اَعْتَكُافَ إِلَّا فِي مَسْجِدٍ يُجْمَعُ فِيهِ” görüşlerini aktarır.¹³⁵

Sahabe ve tabiin âlimlerinin görüşlerini aktarırken kullandıkları kelimeler ve getirdikleri izahlar, mescid-i cemâa ve kabile/mahalle mescitleri¹³⁶ denilince kastedilen mekânları ve aralarındaki farkı açıkça gösterir. Şu da var ki bazı yerlerde açıklama ihtiyacı duyulmasından ve farklı tabirlerin yer almasından sahabe ve kibâr-ı tabiin döneminde oluşmaya başlayan bu kavramsal kullanımların, tabiin döneminde tam olarak yerleşmediği sonucu çıkarılabilir.

EL-MESCİDÜ'L-CÂMİ'

el-Mescidü'l-Câmi' tabiri, büyük çoğunluğu mevkuf ve maktû nitelikli hadis rivayetlerinde İslam mabedinin bir türüne işaret etmektedir. Câmi' kelimesinin türediği cem' masdarı ayrı, dağınık olan şeyleri toplamak, bir araya getirmek demektir. Esmâ-i hüsnâ arasındaki el-Câmi', hesap günü için mahlukatı toplayan anlamında Allah'ın sıfatıdır.¹³⁷ Kıyamet günü, insanların biraraya toplanmasından dolayı yevmü'l-cem' şeklinde anılır.¹³⁸ Cuma gününe bir yoruma göre Kureys'in o gün dâru'n-nedvede toplanması, diğer yoruma göre Müslümanlar'ın o gün mescidde bir araya gelmesinden dolayı “yevmü'l-cum'a” denmiştir.¹³⁹ “Emrun câmi'un” dendiğinde ise taşıdığı önem sebebiyle insanları bir araya getiren iş anlaşılır.¹⁴⁰

132 Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Mısri İbn Vehb, *el-Câmi'*, thk. Rif'at Fevzi Abdülmuttalib - Ali Abdülbâsıt Mezîd (Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1425/2005), 186-187 (No. 309).

133 “لَا اَعْتَكُافَ إِلَّا فِي مَسْجِدِ جَمَاعَةٍ” Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/346, 347, 348 (No. 8009, 8010, 8017) Ma'mer'in benzer bir kullanımı için bk. 4/350-351 (No. 8025).

134 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/347 (No. 8011, 8012).

135 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/147 (No. 9761, 9762, 9763).

136 Bazı rivayetlerde mescidü'l-kabâil yerine mescidi kavmihi vb. ifadeler kullanılmaktadır. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/146.

137 Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “cm'a”, 20/467.

138 Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “cm'a”, 20/451.

139 Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “cm'a”, 20/458.

140 Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “cm'a”, 20/467.

el-Mescidü'l-câmi' tamlamasında câmi' kelimesi mescidi niteleyen bir sıfattır. el-Mescidü'l-câmi' ve mescidü'l-câmi' ahalisini bir araya getiren, toplayan mescit anlamına gelir. Mescidü'l-câmi' tamlamasındaki câmi' kelimesi ise ictimânın, toplanmanın bir alameti olup bir araya getiren, toplayan günün mescidi (مسجد اليوم الجامع) yani cuma mescidi şeklinde anlaşılmıştır.¹⁴¹

el-Mescidü'l-câmi' tabiri Taberânî'de (ö. 360/971) Hz. Peygamber'e (sas) nispet edilen bir hadiste karşımıza çıkar.

عَنِ ابْنِ عُمرَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: الصَّلَاةُ فِي الْمَسْجِدِ الْجَامِعِ تَعْدِلُ الْقَرِيبَةَ حَاجَةً مَبْرُورَةً،
وَالنَّافِلَةَ كَحَاجَةٍ مُتَقَبَّلَةٍ، وَفُضِّلَتِ الصَّلَاةُ فِي الْمَسْجِدِ الْجَامِعِ عَلَى مَا سِوَاهُ مِنَ الْمَسَاجِدِ بِخَمْسِمِائَةِ
صَلَاةٍ

İbn Ömer'in naklettiğine göre Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurmuştur: “Mescid-i câmide kılınan namaz, mebrûr bir farz hac ve kabul edilmiş bir nafile hacca denktir. Mescid-i câmideki namaz, diğer mescitlerdeki beşyüz namazdan daha faziletli kılınmıştır.”¹⁴²

Züheyr b. Abbâd'ın teferrüd ettiği bu rivayetin¹⁴³ senedinde inkıtân yanı sıra Nûh b. Zekvân ve Abdullah b. Muhammed et-Temîmî gibi mecrûh raviler de bulunmaktadır.¹⁴⁴ Bu nedenle herhangi bir şahid veya mütabi bir tariki de bulunmayan bu zayıf rivayet-teki el-mescidü'l-câmi' tabirini Hz. Peygamber'e (sas) nispet etmek hadis ilmi ölçütleri açısından doğru olmayacaktır.

el-Mescidü'l-Câmi' şeklinde olmasa da İbn Mâce ve Taberânî tarafından nakle-dilen Enes b. Mâlik rivayeti, Hz. Peygamber'in (sas) ağzından cuma kılınan mescitler ile diğerleri arasında ayırım yapılması açısından önem taşır. Bu rivayete göre kişinin evinde kıldığı namaza bir, kabile mescidindeki (مَسْجِدِ الْقَبَائِلِ) namaza yirmibeş, cuma

141 Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs*, “cm'a”, 20/453.

142 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 1/61 (No. 171).

143 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 1/61 (No. 171).

144 Abdullah b. Muhammed et-Temîmî hakkında Buhârî “münkeru'l-hadîs”, Vekî, hadis uydu-rur; İbn Hibbân, onunla ihticâc caiz değildir; Nûh b. Zekvân hakkında Ebû Hâtim “leyse bi'sey”, İbn Adî “ehâdîsühü leysat mahfûze”, İbn Hibbân “münkeru'l-hadîs cidden” değ-erlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca Atâ b. Ebî Rabâh'ın Nâfi'den rivayette bulunduğu dair bir bilgi tespit edilememiştir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963), 2/485; 4/276-277; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 5/78-79.

namazı kılınan mescitlerdeki (الْمَسْجِدَ الَّذِي يُجْمَعُ فِيهِ) namaza ise beşyüz namaz sevabı müjdelenir.¹⁴⁵ Fakat ravilerden Hişâm b. Ammâr'ın teferrüdü ile Ebû'l-Hattâb ed-Dî-meşkî ve Ruzeyk el-Elhânî'nin meçhul durumundan dolayı bu rivayet zayıftır.¹⁴⁶

Şu kadar var ki bu rivayetler, her ne kadar hadis ilmi ölçütleri açısından zayıf olsa da cuma mescitleri ile diğerleri arasında ayırım yapması ve el-mescidü'l-câmi' kavramının kavramsallaşma sürecini göstermesi açısından kıymetlidir.

Hiz. Peygamber (sas) zamanında el-mescidü'l-câmi' tabirinin kullanımını hadis rivayetlerinden hareketle doğrulamak zor gözükmemektedir. Fakat mescidin ve namazın bir araya getirme niteliğini hatırlatan bazı hadislerle, kavramların oluşumuna işaret etme kabilinden vurgu yapmak yerinde olur. Zira güneş tutulduğunda, Resûlullah'ın (sas) bir münâdi göndererek “الصلاة جامعة” şeklinde seslenmesi için insanları topladığı ve sonra birlikte kusûf namazı kıldıkları güvenilir kaynaklarda yer alır.¹⁴⁷ Bu hadisleri, Buhârî'nin “بَابُ التَّذَاءُ بِالصَّلَاةِ جَامِعَةً فِي الْكُسُوفِ” babı altında vermesi söz konusu lafızların standartlaşmış bir nitelik kazandığına işaret eder. Nitekim başka rivayetlere göz atıldığında Hiz. Peygamber (sas) döneminde ihtiyaç hâlinde münadinin bu ifade ile insanları mescide, musallaya veya namaz kılınacak yere topladığı görülür.¹⁴⁸ Aynı uygulama sahabe döneminde de devam eder.¹⁴⁹ Dolayısıyla namaz ve cami kelimelerinin birlikte kullanımının Hiz. Peygamber'in (sas) ve sahabenin dilinde maruf ve meşhur olduğu söylenebilir.

El-Mescidü'l-Câmî tabirinin henüz sahabe hayattayken kibâr-ı tâbiin ve tabiinin küçükleri tarafından kullanıldığını rivayetlerden tespit edilebilmektedir. Bu tabir, cuma namazı kılınan Mescid-i Nebevi ile Basra ve Kûfe mescitleri için kullanılmıştır.¹⁵⁰ Bu tür camilerde, cuma namazının kılınmasının yanı sıra hadis rivayeti ve ilim meclisleri

145 İbn Mâce, “İkâmetü's-salavât”, 198 (No. 1413); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 7/112 (No. 7008).

146 İbn Mâce, “İkâmetü's-salavât”, 198 (No. 1413); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 7/112 (No. 7008); İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, 3/415-416; Zehebî, Ebû'l-Hattâb'ın meşhur olmadığını ve sözkonusu rivayetin ise aşırı münker (münkerün cidden) olduğu tespitini yapar. Ruzeyk el-Elhânî ise Ebû Zûr'a'nın “lâ be'se bih”, İbn Hibbân'ın ise “lâ yuhteccü bih” değerlendirmesinde bulunduğu zayıf bir ravidir. Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 4/520; 2/48.

147 Buhârî, “Kusûf”, 3 (No. 1045); Müslim, “Kusûf”, 4 (No. 2092); İbn Hanbel, *Müsned*, 11/207.

148 İbn Hanbel, *Müsned*, 9/489-490 (No. 5678); 11/47-48 (No. 6504); Müslim, “İmâre”, 46 (No. 4776).

149 Ma'mer, *el-Câmi'*, 10-11/11/150-151 (No. 20167); Tayâlisî, *Müsned*, 1/42-43 (No. 38).

150 Bozkurt, “Kur'an ve Sünnet'te Mescid Kavramı”, 91.

kurulması gibi faaliyetler icra edilmiştir.¹⁵¹ Bu dönemlerde içerisinde cuma kılınması ve merkez bir cami olması itibarıyla el-mescidü'l-câmi'lere özel bir önem verilmiştir. Raviler tanıtılırken el-mescidü'l-câmi'nin müezzini ve imamı gibi nitelemeler kullanılmıştır.¹⁵²

Tabiinden Ebû İshâk Amr b. Abdullah es-Sebî, Esved b. Yezîd (ö. 75/694) ile birlikte el-mescidü'l-câmi'deyken, onun kendisine Fâtıma bt. Kays (ö. 54/674) hadisini naklettiğinden bahseder.¹⁵³ Abdullah b. Rabâh, sahabelen İmrân b. Husayn'ın (ö. 52/672) bulunduğu bir topluluk içinde el-mescidü'l-câmi'de hadis rivayetinde bulunduğu anlatır.¹⁵⁴ Meşhur tabiin fakihî İbn Cüreyc (ö. 150/767), hocası Atâ b. Ebî Rabâh'a (ö. 114/732) mescidde farz namazı kılarken ezan veya kameti işiten kişinin namazını kesip el-mescidü'l-câmi'ye gelmeyle ilgili kanaatini sorar.¹⁵⁵ O, itikâf konusunda Atâ'nın "لَا جَوَارَ إِلَّا فِي مَسْجِدٍ مَكَّةَ، وَمَسْجِدِ الْمَدِينَةِ" dedikten sonra "لَا جَوَارَ إِلَّا فِي مَسْجِدٍ جَامِعٍ" açıklaması yaptığını kaydeder.¹⁵⁶ Tabiin devrinde Kûfe âlimlerinden Hakem b. Uteybe cuma namazının sadece el-mescidü'l-câmi'de ve imamla birlikte geçerli olacağını belirtir.¹⁵⁷ Yine ilk dönem fakihlerinden Mâlik ve Şâfiî, itikâfa girecek kişinin şehrindeki el-mescidü'l-câmi'de yani cuma namazı kılınan bir mescidde itikâfa girmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵⁸

Aktarılan tüm bu örnekler el-mescidü'l-câmi' kavramının tabiin döneminde, içinde Cuma namazı kılınan merkez mescitler anlamında kullanılmaya başlandığını ve kavramsal kullanımın tebe-i tabiin zamanında arttığına işaret eder.

Hadis musannefatında el-mescidü'l-câmi ve mescid-i cemâa vb. tabirlere Abdürrezzâk'da (ö. 211/826-27) ¹⁵⁹ "بَابُ لَا جَوَارَ إِلَّا فِي مَسْجِدِ جَمَاعَةٍ", İbn Ebî Şeybe'de "مَنْ قَالَ:

151 Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 3/316 (No. 1758); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbü'rî Hâkim, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/217 (No. 2804).

152 İbn Hanbel, *Müsned*, 9/405 (No. 5570); İbn Balabân, *el-İhsân*, 3/388 (No. 2495); Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-İsfahânî İbnü'l-Mukrî, *el-Mu'cem*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Sa'd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 59 (No. 91).

153 Ebû Dâvûd, "Talâk", 40 (No. 2291).

154 Müslim, "Mesâcid", 311 (No. 1562).

155 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/514 (No. 1971).

156 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/349 (No. 8018).

157 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/59-60 (No. 5925).

158 Tirmizî, "Savm", 80 (No. 805).

159 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/347.

¹⁶⁰”بَابُ مَا جَاءَ فِي الْمَسْجِدِ الْجَامِعِ“ başlığı altında itikâf konusunda rastlanır. Buhârî’nin ¹⁶¹”بَابُ الْإِسْتِسْقَاءِ فِي الْمَسْجِدِ الْجَامِعِ“ başlığı yağmur duası, İbn Mâce’nin ¹⁶²”بَابُ الصَّلَاةِ فِي الْمَسْجِدِ الْجَامِعِ“ başlığı mescitte namaz kılmanın faziletiyle ilgilidir. Ayrıca hadîs musannefatında değişik şekillerde farklı mescit türlerinin bulunduğunu gösteren bab başlıklarına dair örnekler de vardır. ¹⁶³

Mescit ve cami/cemâa kelimelerinin terkiibinden hareketle oluşturulan bu kullanımlar ibadet ve cemaat ilişkisinin sıkı ve vazgeçilmez olduğunu göstermesi açısından mühimdir. Nitekim Nûr suresi 36-37. ayetlerden hareket eden Bozkurt, mabede değer katan şeyin cemaat olduğunu ve cemaatsiz yapıların önem taşımadığı şeklinde benzer bir yorumda bulunur.¹⁶⁴ Mescit kavramına cem’ kökünden türeyen çeşitli kelimelerin eklenmesiyle, namazın toplayıcılık/cami özelliği mabedin ayrılmaz bir sıfatı hâline gelmiştir.

CAMİ

Ülkemizde İslam mabedinin yaygın ismi olan cami kavramı muhtemelen el-mes-cidü’l-câmî¹⁶⁵ veya mescid-i câmi terkiibinin kısaltılmış hâlidir. Bozkurt, cami kavramının müstakil hâle gelmeye başladığı zamanla ilgili olarak Kindî’nin (ö. 350/961) *el-Vülât ve’l-Kudât*’ının zeylindeki kullanımından yola çıkarak hicrî dördüncü yüzyıla işaret eder.¹⁶⁶

İlk üç hicrî asırdaki hadis kaynakları araştırıldığında mabet anlamında cami kelimesinin istimaline rastlanmaz. Tahâvî’nin (ö. 321/933) *Şerhu Müşkili’l-Âsâr*’ındaki rivayete göre Mescid-i Nebvî’nin imamı tabiinin küçüklerinden Mekkelî Kudâme’nin (ö. 153)¹⁶⁷

160 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/146.

161 Buhârî, “İstiskâ”, 6.

162 İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salavât”, 198.

163 ”بَابُ الصَّلَاةِ فِي الْمَسْجِدِ الشُّوقِ“، ”بَابُ الْإِعْتِكَافِ فِي الْعَشْرِ الْآخِرِ، وَالْإِعْتِكَافِ فِي الْمَسَاجِدِ“ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/83.

164 Bozkurt, “Kur’an ve Sünnet’te Mescid Kavramı”, 92.

165 Önkâl - Bozkurt, “Cami”, 7/46.

166 Önkâl - Bozkurt, “Cami”, 7/46; Bozkurt, “Kur’an ve Sünnet’te Mescid Kavramı”, 91-92.

167 İbn Maîn ve Ebû Zür’a, Kudâme’yi sika olarak nitelemiştir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1424/2003), 4/186; Ebû Gays Muhammed Hayrüdî b. Mahmûd ez-Zirikî, *el-A’lâm* (Dârü’l-Âlem li’l-Melâyîn, 1423/2002), 5/191; Ebû’l-Haccâc Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâ’i’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403/1983), 23/553-555.

babası Mûsa b. Ömer, İbn Ömer'in mescidde yanlarına geldiğinden bahsederken “كَانَ” ifadelerini kullanır.¹⁶⁸ Bu rivayet lafzen aktarıldıysa tabii döneminde islam mabedi manasında cami kavramının kullanılmaya başlandığına işaret sayılabilir. Fakat Mûsa b. Ömer'in hakkında yeterli bilgi olmamasının, rivayeti zayıflatmış olduğunu söylemek gerekir.

Beyhakî (ö. 458/1066) *Şuabü'l-İmân*'ında kaydettiği bir hadisin peşinden Bağdadlı güvenilir ravilerden Ebû Ali Hasen b. Mükrem'in (ö. 274)¹⁶⁹ cuma günü cami yolunda Ebû Ubeyd'e arkadaşlık ettiğini “فَصَحِبْتُ أَبَا عُبَيْدٍ فِي طَرِيقِ الْجَامِعِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ” lafızlarıyla ifade eder.¹⁷⁰ Aynı eserdeki diğer bir hadiste hâdimü'l-câmi şeklinde tavsif edilen Muhammed b. Abdân'ın işittiğine göre sûfi Ebû Osmân Saîd b. İsmâil (ö. 298)¹⁷¹, caminin Rabbine hizmet edilmesi yönünde uyarısını “إِخْدُمُوا رَبَّ الْجَامِعِ فَإِنَّ الْجَامِعَ غَيْرُ مُسْتَحْدِمٍ” cümleleriyle dile getirir.¹⁷² Bir başka rivayette Ebû Osmân 285 senesinde meclisine gelen ısrarcı bir kişi hakkında “يَا هَذَا، مَنْ سَأَلَ النَّاسَ فِي الْأَسْوَاقِ وَفِي الْجَامِعِ” cümlesini serdederken cami kelimesini kullanır.¹⁷³ el-Müstedrek müellifi Hâkim'in (ö. 405/1014) şeyhlerinden Nişabur'daki caminin hâdimi Muhammed b. Abdân¹⁷⁴, Muhammed b. Ali el-Hâkim'in her hafta gece camiye gelip sabaha kadar ibadet ettiğinden (كَانَ مُحَمَّدٌ بْنُ عَلِيٍّ الْحَاكِمِ يَجِيءُ فِي كُلِّ أُسْبُوعٍ لَيْلَةً إِلَى الْجَامِعِ، فَيَتَعَبَّدُ إِلَى الصَّبَاحِ) söz eder.¹⁷⁵

Hicrî dördüncü asır ve sonraki dönem hadis kaynaklarında yer alan bu ifadeler, cami kavramının tabii döneminde çok sınırlı da olsa kullanılmaya başladığına, üçüncü asrın sonlarında ve dördüncü asırda ise biraz da olsa yaygınlaştığına işaret olarak gösterilebilir.

168 Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısıri et-Tahâvî, *Şerhu müşkilî'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 4/414.

169 Zehebî, *Siyer*, 13/192-193.

170 Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 10/239.

171 Zehebî, *Siyer*, 14/62-66.

172 Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 9/414; Tasavvufta itibar elde etmek veya menfaat temini için tekke hizmet eden sahtekârlara müstahdim denir. Süleyman Uludağ, “Hâdim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 15/24.

173 Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 11/32 (No. 8110).

174 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Hâkim, *Târîhu Nîşâbü'rî*, thk. Behmen Kerîmî, çev. Ahmed b. Muhammed b. Hasan Halîfe en-Nîsâbü'rî (Tahran, ts.), 108; Nâyif b. Salâh b. Ali el-Mansûrî Ebu't-Tayyib, *er-Ravdu'l-Bâsim fî terâcimi şuyûhi'l-Hâkim*, thk. Ebû'l-Hasen Mustafa b. İsmail Süleymânî (Riyad: Dârü'l-Âsime, 1432/2011), 2/1057.

175 Zehebî, *Siyer*, 14/565.

SONUÇ

Kökü itibariyle tevazu, alçalma ve boyun eğmeyi ifade eden mescit kavramı, İslam öncesi dönemde özellikle Ortadoğudaki dil ve kültürlerde ibadethane manasında kullanılmıştır.

Mescit kavramı, hadis rivayetleri ve başlıca musannef eserler çerçevesinde incelendiğinde üç farklı anlamının öne çıktığı görülür. Bunlardan ilki ve en geniş mescidin özel bir ibadet mekânını göstermeksizin namaz kılınan, ibadet edilen yer manasıdır. Hz. Peygamber'in (sas) dilinde yeryüzünün mescit kılınması rivayetinde görülen bu kullanıma, gittikçe azalmakla birlikte musannef eserlerin başlıklarında rastlanır.

Mescit kavramı mabet manasında Hz. Peygamber'in (sas) vefatına kadar kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle bu kavram, İslam mabedine münhasır manasına Asr-ı Saadet'te kavuşmamıştır. Kavramın ne ikinci ne de üçüncü asır hadis musannefatında bahsi geçen anlamıyla istimal edilmemesi dikkat çekicidir. Dolayısıyla aradan geçen üç asırlık süre zarfında bu manayı muhtevi kullanımın büyük ölçüde kaybolduğu söylenebilir.

Mescit kavramının, hadis rivayetlerinde ve musannef eserlerde yaygın ve hâkim kullanımı gittikçe artan bir şekilde İslam mabedidir. Hadis kaynaklarında yapılan incelemede İslam mabedi olan mescidin karakteristiğini oluşturan üç husus dikkat çeker. İlki mescidin, İslam'ın şiarı ve Müslüman kimliğini tescil eden açık bir alamet niteliğindedir. İkincisi mescidin, ibadet, zikir, namaz ve Kur'an okumak için inşa edilmiş bir İslam mabedi oluşudur. Her ne kadar ilk yapıldığı zamanlarda duyulan ihtiyaç nedeniyle idari ve sosyal birçok farklı amaca hizmet etse de zamanla mescidin mabet kimliği öne çıkmıştır. Üçüncüsü ise mescidin, korunması gereken asli niteliğinin tahûr yani hem madden hem de manen temiz olmasıdır.

Hz. Peygamber (sas) zamanında mahalle mescitleri ile cuma namazının kılındığı mescitler olmak üzere iki tür mescidin ortaya çıktığı bilinmektedir. Bununla birlikte el-mescidü'l-câmi' ve mescid-i cemâa vb. isimlendirmelerin oluşması sahabe zamanında başlamakta, kavramlar tabiin ve tebe-i tabiin döneminde ise gittikçe yerleşiklik kazanmaktadır. Hicrî üçüncü asır hadis musannefatında ise mescit ve mescid-i câmi ayırımının netleştiği görülmektedir.

Cami kavramının müstakil kullanımına ilk olarak hicrî dördüncü asır ve sonraki dönem hadis kaynaklarında tesadüf edilir. Bu eserlerde geçen ifadelerden hareketle, cami kavramının tabiin döneminde nadir de olsa kullanılmaya başladığını, hicrî 3. ve 4. asırda ise kısmen yaygınlaştığı söylenebilir.

Sonuç olarak, hadis kaynaklarından hareketle yapılan semantik analizden, İslam kültüründe Asr-ı Saadet'ten itibaren ibadet, mescit ve cami/cemâat kelimelerinin

yakın ve kopmaz bir ilişki içerisinde bulunduğu anlaşılmıştır. Bu semantik küme, bir yandan ibadetin, özelde de namazın birleştirici/cami vasfıyla mescitlerin Müslümanları yan yana getirme, birarada tutma ve İslam toplumunu oluşturma noktasındaki büyük rolüne; diğer taraftan Müslümanların bu noktadaki sorumluluğuna işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

Kur'an-ı Kerim.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ani. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1403/1983.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-. *Kitâbü Cümel min ensâbi'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâ - Riyâd Zerkây. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1417/1996.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî el-. *el-Bahrü'z-Zehhâr el-Ma'rûf bi-müsne-di'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzurrahman Zeynullah. 20 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988.

Bozkurt, Nebi. "Kur'an ve Sünnet'te Mescid Kavramı". *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami -Tartışmalı İlmi Toplantı-18-19 Ekim 2008*. 85-92. İstanbul, 2009.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-sahîh (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf İçinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. Riyad: Dâru's-Selâm, 1422/2001.

Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid ed-. *Müsnedü'd-Dârimî el-Marûf bi-Süneni'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed. Riyad: Dârü'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1421/2000.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*. thk. Hüseyin Selim Esed. 16 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Sekâfeti'l-Arabiyye, 2. Basım, 1410/1989.

Ebu't-Tayyib, Nâyif b. Salâh b. Ali el-Mansûrî. *er-Ravdu'l-Bâsim fî terâcimi şuyûhi'l-Hâkim*. thk. Ebû'l-Hasen Mustafa b. İsmail Süleymânî. 2 Cilt. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1432/2011.

Gaffney, Patrick D. "Mosque". *Encyclopedia of Islam and The Muslim World*. 746-748. Gale, 2016.

Güç, Ahmet. *Dinlerde Mabet ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.

- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek 'a-le's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1411/1990.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *Târîhu Nîşâbü'rî*. çev. Ahmed b. Muhammed b. Hasan Halîfe en-Nîsâbü'rî. thk. Behmen Kerîmî. Tahran, ts.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.
- İbn Abbâd, İsmâîl. *el-Muhît fi'l-luğa*. thk. Muhammed Hasen Âli Yâsin. 11 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- İbn Balabân, Alâüddîn. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Merkezü'l-Buhûs ve Tekniyetü'l-Ma'lûmât. 9 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1415/2014.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen. *Cemheratü'l-luğa*. thk. Remzî Münîr Ba'lebekî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, 1407/1987.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef*. thk. Hamed b. Abdullah - Muhammed b. İbrâhîm. 16 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1407/1986.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Garîbü'l-hadîs*. thk. Abdullah el-Cubûrî. 2 Cilt. Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1397/1977.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. thk. Eymen Muhammed Abdülvehhâb - Muhammed Sâdık el-Ubeydî. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1419/1999.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülmaksûd vd. 10 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Gurebâi'l-Eseriyye, 1417/1996.
- İbn Şebbe, Zeyd b. Ubeyde el-Nemîrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Cidde, 1399/1979.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Mısırî. *el-Câmi'*. thk. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib - Ali Abdülbâsıt Mezîd. Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1425/2005.
- İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali. *el-Müntekâ mine's-Süneni'l-Müsnede an Resûlilah (sas)*. thk. Merkezü'l-Buhûs ve Tekniyetü'l-Ma'lûmât. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Nüzhetü'l-â'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*. thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım Râzî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1407/1987.
- İbnü'l-Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ. *Mu'cemü Mekâyisi'l-luğâ*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dârü'l-Fıkr, 1399/1979.
- İbnü'l-Mukrî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-İsfahânî. *el-Mu'cem*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Sa'd. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- Karaalp, Cahit. "Kur'an'da 'Mescid' Kavramı ve Türkiye'de Cami Hizmetlerinin İyileştirilmesi". *Van İlahiyat Dergisi* 9/14 (15 Haziran 2021), 64-90.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2020.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta' li-İmâm Dâri'l-Hicre Mâlik b. Enes rivâye Yahyâ b. Yahyâ el-Leys el-Endelüsî*. thk. Beşşâr Awwâd Ma'rûf. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1417/1997.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. *Muvatta'ü'l-imâm Mâlik rivâye Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 3. Basım, 1414/1994.
- Ma'mer, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *Kitâbü'l-Câmi' (Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin el-Musannef'i ile birlikte)*. thk. Habîburrahmân el-Azamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, ts. Erişim 28 Ocak 2021
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Awwâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1403/1983.
- Mübârekfûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf - Abdurrahman Muhammed Osman. 10 Cilt. Dârü'l-Fıkr, ts.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *Feyzü'l-Kadîr b-şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rûfe, 2. Basım, 1391/1972.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. Riyad: Dâru's-Selâm, 1422/2001.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *Sünenü'n-Nesâiyyi's-Suğrâ (Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf içinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. Riyad: Dâru's-Selâm, 1422/2001.
- Önkâl, Ahmet - Bozkurt, Nebî. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/46-56. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Palmer, F. R. *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*. Ankara: Kitabiyat, 2001.
- Pedersen, Jons. "Mescid". *İslâm Ansiklopedisi*. 8/1-86. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî el-Müştehir bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâtîhi'l-Ğayb*. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1401/1981.

- Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî. *Kitâbü's-Sünen*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1403/1982.
- Seâlebî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-. *Kitâbü Fıkhi'l-luğa ve esrârî'l-ara-biyye*. thk. Yâsin el-Eyyûbî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2000.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. thk. Târik b. İvazul-lah - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Harameyn, 1416/1995.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdül-mecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısırî et-. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Cize: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Tekin, Dilek. "Müslim ve el-Camiu's-Sahih'i Üzerine". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (08 Temmuz 2015), 49-68.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1417/1996.
- Uludağ, Süleyman. "Hâdim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/23-24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Yılmaz, Hasan. "Semantik Analiz Yönteminin Kur'an'a Uygulanmasına Dair". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. ed. Bilal Gökkır. 363-380. Ankara: İlim Yayma Vakfı, 2009.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî ez-. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mustafa Hicâzî vd. 40 Cilt. Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî, 1419/1998.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 11. Basım, 1417/1996.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd ez-. *el-A'lâm*. Dârü'l-Âlem li'l-Melâyîn, 15. Basım, 1423/2002.

Oturum Başkanı

Çok teşekkür ediyoruz kıymetli hocam. Tebliğinizde geçen Peygamber Efendimizin (sas) uyanları hakikaten günümüzde de geçerliliğini koruyan uyanlardır. Bu açıdan

tekrar teşekkür ediyorum. Bu hususlarda bizim de dikkatlice uyarıcı vazife görmemiz gerektiği hocamızın tebliğinden aldığım notlardandır.

Son konuşmacı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğünden Dr. Keziban Gurbet GÜLDEN Hocamız, “Hz. Peygamber’in Mescidinin Birleştirici Rolü Mescitte Erkek -Kadın Yaşlı-Genç, Çocuk, Engelli-Engelsiz” başlıklı tebliğlerini sunacaklardır. Buyurun sayın hocam.

HZ. PEYGAMBER'İN MESCİDİNİN BİRLEŞTİRİCİ ROLÜ VE GÜNÜMÜZE ÖRNEKLİĞİ

DR. KEZİBAN GURBET GÜLDEN*

ÖZ

Bu tebliğde Hz. Peygamber'in davet ve irşat metodundan hareketle mescidinde erkek-kadın, yaşlı-genç-çocuk, engelli-engelsiz ayrımı olmaksızın topyekûn vahye ve tebliğ'e nasıl muhatap kılındığı örneklerle açıklanacaktır. Akabinde mescidin sosyal hayattaki bu birleştirici örneğinin günümüze ışık tutması adına insanların cami ve mescitlerden daha çok istifade edebilmesine yönelik yaklaşımlar ve önerilere yer verilecektir.

Hiz. Peygamber mescidinde ayrım gözetmeksizin toplumun bütününe kucaklıyor ve insanları hak dine davet ediyordu. Mescidin bu birleştirici gücü sayesinde gönüller yumuşuyor kalpler İslam'a ısınıyordu. Allah Resûlü (sas) "Allah'ın kadın kullarının Allah'ın mescitlerine gelmelerine engel olmayın"¹ buyurmuştur. Allah Resûlü hanımların mescidin cemaati olmasına, İslami esasları doğrudan Peygamberden öğrenmesine imkân tanımıştır. Hanımlar sorularına mescitte cevap bulmuş, Hiz. Peygamber'in arkasında namaz kılmış ve sohbetini dinleme lütfuna erişmişlerdir. Benzer şekilde mescidinde yaşlıların da olmasından ötürü Hiz. Peygamber, "Biriniz insanlara namaz kıldırarak olursa, hafif tutsun. Çünkü içlerinde zayıf olanı, hasta olanı, yaşlı olanı var..."² buyurmuştur. Hiçbir engel Allah'a kul olmaya engel olmadığı için Hiz. Peygamber'in mescidinin kapıları toplumun bir diğer kısmını oluşturan engellilere de açık idi. Hiz. Peygamber Medine dışına çıktığı 13 kez yerine vekil olarak görme engelli olan Abdullah b. Ümmi Mektûm'u bırakmıştır.³

Hiz. Peygamber Yüce Allah tarafından seçilerek bütün insanlığa gönderilmiş bir elçi olarak mescidinde toplumun her ferdine kucak açmış, birlikte ibadet etmenin yanı sıra ilim sohbetleri ile ashabını yetiştirmiştir. Her konuda bizlere güzel örnek olan Hiz.

* Vaiz, Diyanet İşleri Başkanlığı Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı.

1 Buhârî, "Cuma", 5.

2 Buhârî, "Ezan", 62.

3 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2012, 950.

Peygamber'in bu metodu da bize rehberlik etmelidir. Günümüzde camilere özellikle kadın, çocuk ve yaşlıların etkin bir şekilde katılım sağlayabilmesinin önündeki engellerin giderilmesi, toplumdaki yerleşik yanlış algıların düzeltilmesi, camilerin fiziksel koşullarının yenilenmesi vb. gibi noktalar toplumun bütününün mescitlerden istifade etmesini sağlayacak iyileştirilebilecek noktalardır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Mescid, Kadın, Yaşlı, Çocuk, Engelli.

THE UNIFYING ROLE OF THE PROPHET'S (PBUH) MASJID

ABSTRACT

In this study, it will be explained with examples how everyone regardless of whether they are male or female, old or young or child, handicapped or not handicapped was made the addressee of revelation and communiqué in his masjid based on the Prophet's (pbuh) invitation and guidance method. Then, in order to shed light on this unifying example of the masjid in social life, approaches and suggestions will be given for all people to benefit more from masjids.

In his masjid, the Prophet (pbuh) embraced the whole society without any discrimination and invited people to the true religion. Thanks to this unifying power of the masjid, hearts were softening and warming to Islam. The Messenger of Allah (pbuh) said, "Do not prevent the female servants of Allah from coming to the masjids of Allah."⁴ The Messenger of Allah allowed the women to be part of the community of the masjid and to learn Islamic principles directly from the Prophet. The ladies found answers to their questions in the masjid, prayed behind the Prophet (pbuh) and had the privilege of listening to his conversation. Similarly, the Prophet (pbuh) said, "If one of you leads people in prayer, keep it lightweight. Because among them there are the weak, the sick, the old..."⁵ Since no obstacle prevented being a servant of Allah, the doors of the Prophet's (pbuh) masjid were also open to the disabled, who were another part of the society. When the Prophet (pbuh) left Madinah 13 times, he left the visually impaired Abdullah ibn Umm Maktum as his deputy.⁶

As he is a messenger chosen by Almighty Allah and sent to all humanity, the Prophet (pbuh) embraced every member of the society in his masjid, and besides worshipping together, he trained his companions with conversations of knowledge. This

4 Sahih Al-Bukhârî, "Jum'a", 5.

5 Sahih Al-Bukhârî, "Call to prayers (adhaan)", 62.

6 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi marifeti's-sahabe*, Dârü İbn Hazm, Beirut 2012, 950.

method of the Prophet (pbuh), who is a good example for us in all matters, should also guide us. Today, points such as eliminating the obstacles to effective participation of women, children and the elderly in masjids, correcting the entrenched misperceptions in the society, renewing the physical conditions of masjids etc are the points that can be improved so that the whole society can benefit from the masjids.

Keywords: Prophet Muhammad, Masjid, Woman, Old, Child, Handicapped.

GİRİŞ

Hız. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra ilk iş olarak bir mescid inşa etmeye başlamış, mescidin inşasında bizzat kendisi de çalışarak ensar ve muhacirin birbirine yardım etmesi ile kısa sürede tamamlanmıştır. Hız. Peygamber (sas) Medine'ye girdiğinde devesi Kasvâ'nın salıverilmesini ve onun çöktüğü yere en yakın evde ikamet edeceğini ifade etmiş, bu sırada Hız. Nûh'a öğretilen, "Rabbim! Beni mübarek bir menzile kondur. Şüphesiz konaklatanların en hayırlısı sensin." (Mü'minûn, 23/29) ayetini okuyarak dua etmiştir. Devesinin Mâlik b. Neccâr oğullarının evlerinin önünde hurma kurutulan bir düzlükte çökmesi üzerine Resûlullah buraya en yakın evin sahibi Ebu Ey-yûb el-Ensari'ye misafir olmuştur. Hız. Peygamber'in (sas), Sehl ve Süheyl adlarında iki yetim çocuğa ait olan bu arsayı mescit yapmak üzere bedelini ödeyerek satın almıştır.⁷

Mescit yaklaşık altı ay gibi bir sürede tamamlanmıştır. Namazlar mescitte cemaatle kılınmış, Hız. Peygamber şehir dışına çıktığı zaman yerine bir vekil tayin etmiştir. Vefatından önceki hastalığında da Hız. Ebû Bekir'i bu göreve tayin etmiş, o da Hız. Peygamber'in vefatına kadar, mescitte cemaate imâm olup on yedi vakit namaz kıldırmıştır.⁸ İbadetin merkezi olan mescit aynı zamanda eğitimin, irşadın, sosyal hayatın da merkezidir. Hız. Peygamber burada kadınıyla, erkeğiyle, genci ve yaşlısıyla, engelli engelsizi ya da hürü kölesi fark etmeksizin ve ayrımcılık yapmaksızın kendisine geleni kabul etmiş ve geri çevirmemiştir. Yesrib'i Medine'ye çeviren kutlu elçiye ziyarete gelenler mescidin bu birleştirici etkisi ile kendilerini süzgeçten geçirmiş ve pek çoğu iman ile şereflenmiştir.

Hız. Peygamber'in evinin yanı başında bulunması ve Müslümanların rahatça toplanırları bir mekân olması sebebiyle Mescid-i Nebevi, devletin idare merkezi olmasının yanı sıra gerekli durumlarda sosyal, hukukî, siyasî, askerî ve malî bütün işlerin görüldüğü bir merkez niteliği taşımıştır. Bazen konuların görüşölüp karara bağlandığı

⁷ İbrahim Ateş, "Mescid-i Nebevi'nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Genişletme Girişimleri", *Vakıflar Dergisi*, (1994), 24: 6.

⁸ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (tah: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim), Beyrut 1997, 3: 197.

bir şûra meclisi⁹, bazen davaların çözüldüğü bir mahkeme¹⁰, bazen bir misafirhane¹¹ gibi kullanılmış evsiz, muhtaç kimseler için barınma imkânı sağlamıştır.¹²

Hz. Peygamber'in (sas) hicretten sonra ilk iş olarak mescid inşa etmesi yaklaşımı neticesinde İslam medeniyetinin inşa etmiş olduğu şehirlerin çekirdeğini de camiler oluşturmuştur. Bir yerleşim yeri belirlendikten sonra ilk olarak cami inşa edilmiş ve toplumun ihtiyaç duyacağı diğer meskenlerin konumları buna göre belirlenmiştir.¹³

1- HZ. PEYGAMBER'İN MESCİDİNDEKİ CEMAAT PROFİLİ

A) Hz. Peygamber'in Mescidinde Kadın

Allah Resûlü'nün mescidinde kadınların özel bir yeri bulunmaktadır. Mescid-i Nebevi'nin içinde kadınlara ait "Suffetü'n-Nisa"¹⁴ bulunmaktadır. Tebliğin temel mekânı olan mescit kadınların İslam'ı öğrenmeleri için büyük olanaklar sunmuştur. Kadınlar mescidin kaynaştıran rolü sayesinde Allah Resûlü ile namaz kılıyor, cemaate iştirak ediyor, dinin emir ve yasaklarını ilk öğretmeninden öğrenme imkanına kavuşuyordu. Hz. Peygamber çocuğu olan kadınların mescide devam etmesini oldukça önemli görmüş, annelerin rahatlıkla namaza devam edebilmeleri için namazı uzun tutmadığı zamanlar olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber, "Uzun uzun kıldırma isteğiyle namaza başlıyorum ki o esnada bir çocuk ağlaması işitiyorum. Annesinin onun ağlamasından dolayı sıkıntıya düşeceğini bildiğimden namazı kısa tutuyorum"¹⁵ buyurmuştur.

Hz. Peygamber döneminde mescitte okutulan ilimler arasında Kur'an eğitimi ilk sırada gelmektedir. Hz. Peygamber döneminde mescitte yapılan bir diğer eğitim faaliyeti ise okuma-yazma öğretimidir. Mescid-i Nebevi'nin içinde "Suffe"¹⁶ adıyla anılan bu ilim yuvasında erkeklerin yatılı kaldığı ve burada kalanların eğitimleriyle Allah Resûlü'nün bizzat yakından ilgilendiği bilinmekle beraber burada sadece erkekler değil kadınlar da eğitim almıştır. Hz. Peygamber, cemaatinden kadınları uzaklaştırmamış aksine kadınların özel bir gün talep edip kendilerine ayrılmış bir sohbet günü talebine olumlu yanıt vermiştir.¹⁷

9 Vâkıdî, *Meğâzî*, 1: 209-213.

10 Buhârî, "Salât", 83; Buhârî, "Ahkâm", 18.

11 İbn Mâce, "Sıyâm", 52.

12 Buhârî, "Rikâk", 17.

13 Abdullahvahap, Özsoy, "Asrısaaadette İlim ve Talim Merkezi Olarak Mescid-i Nebevi", *Diyanet Aylık Dergi*, (Eylül 2020), 8.

14 Taberanî, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, c.24, s.204.

15 Buhârî, "Ezan", 65.

16 Mustafa Baktır, "Suffe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 469-470.

17 Buhârî, İ'tisâm, 9; İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 318.

Suffe'nin bulunduğu mescid üç kapılıdır. Kadınların mescide devam etmeleri nedeniyle Allah Resûlü "Keşke şu kapıyı kadınlara ayırsaydık"¹⁸ diyerek bir kapının sadece kadınlara has olarak tahsis edilmesi niyetini ortaya koymuştur. Zira daha sonra mezkûr kapı Hz. Ömer kadınlara ayırmıştır.

Medine'de cemaate devam eden kadınlardan biri olan Âtike bnt. Zeyd, sabah ve yatsı namazlarını dahi mescitte kılmıştır. Eşi Hz. Ömer buna razı olmadığını ifade etmiş,¹⁹ Âtike'nin camiye devamına şaşırırlar, "Ömer'in bundan hoşlanmadığını ve seni başkalarından kıskandığını bildiğin hâlde neden geliyorsun?" diye sorulduğunda "Onu Allah Resûlü (sas)'nin "Allah'ın kadın kullarının mescide gitmelerine engel olmayın" sözü alıkoyuyor." diyerek açıklamıştır.²⁰ Hz. Ömer'in oğlu Abdullah da bir gün oğullarına Resûlullah'ın (sas) bu hadis-i şerifini naklederken, bir oğlu kalkıp "Vallahi onları (kadınları) engelleriz!" diye yemin ederek karşı çıkmıştır. Resûl-i Ekrem'e (sas) bu kadar yakın bir ailenin evlâdı bile kadınların camiye gelme iznini yok sayabilmiştir.²¹ Bu hadise karşısında Abdullah b. Ömer oğluna ve tüm Müslümanlara örnek olacak şekilde cevap vermiş ve demiştir ki "Ben sana Allah'ın Peygamber'i şöyle buyurdu diyorum, sen hâlâ "Biz onlara müsaade etmeyiz" diyorsun!"²² Allah Resûlü'nün izni olmasına rağmen günümüzde de çeşitli endişe ve kaygılarla ya da fitne olacağı düşüncesi ile kadınların mescide gelmesinin men edildiğini görmek oldukça üzücüdür.

Hz. Peygamber'in güzide ashabından olan kadınlar cuma namazlarında da cemaatin üyelerindendir. Resûl-i Ekrem (sas)'in cuma hutbelerini düzenli takip eden hanım sahabilerden Ümmü Hişâm bnt. Hârise "Ben Kâf suresini Resûlullah'ın dilinden dinleyerek öğrendim. Bu sureyi her cuma hutbe irad ederken minberde okurdu"²³ demiştir.

Mescidin Resûlullah döneminde sosyal hayatın merkezi olması, kadını, erkeği ve çocuğuyla tüm inananları mescide bağlamıştır. Kadınların da mescitte rahatça ilim tahsil edebilmeleri için bir gün onlara tahsis etmiştir.²⁴ Ayrıca Hz. Peygamber kadın-

18 Ebû Davûd, "Salat", 17.

19 Muvatta', "Kible", 6.

20 Buhârî, "Cuma", 13.

21 Müslim, "Salât", 138.

22 Müslim, "Salât", 135.

23 Müslim, Cuma, 52.

24 Buhârî, "İlim", 35.

ların eğitimi için kadın öğretmenler de görevlendirmiştir.²⁵ Şifa (Ümmü Süleyman b. Hayseme) Hz. Peygamber'in hanımlarından Hz. Hafsa'ya yazı öğretmiştir.²⁶

Hız. Peygamber kadınların mescide gelmesini teşvik etmiş²⁷, kız çocukların ve kadınların hatta hayız görmekte olanların dahi bayram namazları için namazgâha gelmesini istemiştir.¹⁹ Bayram sevincinden özel hâli olan kadınlar mahrum bırakılmamış, bayramda Müslümanların bütünü huzur ve bereket coşkusunu beraberce yaşamışlardır. Peygamber'in bu emrini uygulayan hayızlı hanımlar geriye çekilmiş, sadece tekbir ve dualara iştirak etmiş²⁸, bayram gününün manevi atmosferini böylelikle solumuşlardır. Tüm bunlarla birlikte Resûlullah, mescitte müminin vakar ve sükûnetle hareket etmesini gerekli görmüş, bu sükûneti bozacak her türlü söz ve davranıştan ashâbını men etmiştir. Dikkatleri dağıtmaması ve rahatsız edici olmaması için kadınların mescide gelirken koku sürünmelerini hoş karşılamamış²⁹, cemaatin birlikte, rahatça ibadet etmesi için kadınların erkeklerin arkasında saf tutmalarını uygun görmüştür.³⁰ Anlaşıldığı üzere Peygamberimiz mescitte kadın ve erkeğin huşu içinde ibadet edebilmesi için birtakım tedbirler almıştır.

Günümüzde kadınların cami ve mescitlerle bağının nasıl olduğu hususuna gelecek olursak 2014'te yapılan "Türkiye'de Dini Hayat Araştırması" bizlere fikir verecektir. Bu çalışmaya bakıldığında cami veya mescitte cemaatle namaz kılma sıklığına göre kadınların oranının araştırılmadığını görmekteyiz. Bu başlıkta sadece erkeklerin oranına yer verilmiştir.³¹ Cuma namazı kılma sıklığına göre kişi oranı kadınlarda yalnızca %1 olarak tespit edilmiştir. ³² Yine bayram namazı kılma sıklığına göre kişi oranı kadınlarda %1,2 olarak görülmüştür. Teravih namazı kılanların kişi oranında kadınlarda %20.7 olarak tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere kadınlar Ramazan ayında daha çok cami ve mescitlere gitmektedir. Yılın diğer aylarında oldukça düşük bir oranda cami cemaatine katıldıkları gözlenmektedir. Bu oranlar göstermektedir ki kadınların cami ile olan

25 Bkz: Hüseyin Yılmaz, "Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5(14), 2007, 107-130.

26 İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 318.

27 Şakir Gözütok, *Batı ve İslam Dünyasında Karma Eğitim*, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 12/2, 2012, s. 102.

28 Buhârî, "İdeyn", 12

29 Müslim, "Salât", 142

30 İbn Hanbel, *Müsned*, 4/344.

31 "Ortalama 1-5 vakit namazını cami veya mescitte cemaatle kılan erkeklerin oranı %49,9, 6-10 vakit kılanların oranı %13,4, 31-35 vakit kılanların oranı ise %5,1'dir". DİB, "Türkiye'de Dini Hayat Araştırması", 2014, s. 49.

32 DİB, "Türkiye'de Dini Hayat Araştırması", 2014, s. 55.

bağlarını kuvvetlendirmek ve dinî hayatın sahih bir şekilde sürdürülmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı olarak elverişli çalışmalar ve projeler yapmak bunu hayata geçirirken de donanımlı bir hizmet ağı ile bunu topluma ulaştırmak ve sürekliliği sağlamak oldukça önemlidir.

B- Hz. Peygamber'in Mescidinde Çocuk ve Genç

Hz. Peygamber, Kur'an-ı Kerim'de "gözlerin nuru", "dünya süsü" ama aynı zamanda "imtihan" olarak takdim edilen çocuklara bir peygamber ve muallim olarak Allah tarafından kendisine gönderilenleri ulaştırmak hususunda hassas davranmış, kız-erkek ayrımı yapmamıştır. Çocukları Allah'ın insana verdiği en değerli hediye ve emanet olarak görmüş, onlarla iletişimde iyilik ve ikram eksenli davranmıştır. Çocukların Allah Resûlü'nü çok sevmesi peygamberin tutum ve davranışlarını benimsemelerinde etkili olmuştur.

Hz. Peygamber'in çocuklara olan muhabbeti şefkat ve merhamet üzerine kuruludur. Allah Resûlü, çocukları çok sever, çocuklarda Hz. Peygamberi severdi. Allah Resûlü çocuklara olan sevgisini bazen onları öperek, bazen kucağına alarak, bazen onlara dua ederek göstermiştir. Bazen de çocukları bineğine alarak, omuzlarında taşıyarak çocuklarla şakalaşmıştır. Peygamberimizin çocuklara olan bu ilgisi mescidinde de devam etmiştir. Hz. Peygamber, mescitte hutbe okuduğu esnada mescide giren ve sendeleyerek kendisine ulaşmaya çalışan torunları Hasan ve Hüseyin'i o hâlde görünce hutbesini keserek minberden inip onları kucaklamış ve hutbesini tamamlamak üzere onlarla birlikte minbere çıktıktan sonra da şöyle demiştir: "Allah, "mallarınız ve çocuklarınız imtihan vesilesidir" derken ne kadar doğru söylemiş! Şu iki yavrunun düşe kalka yürüyüşünü görünce dayanamadım da sözümü keserek onları kucağıma aldım." buyurmuştur.³³

Resûlullah'ın çocukları sevmesine ve bu sevgisini göstermesine hiçbir durum engel olmamıştır. İslam'ın en önemli ibadetlerinden biri olan namazda bile çocuklara olan sevgisini ve ilgisini esirgemeyen Peygamberimiz, bazen kızı Hz. Zeynep ile Ebû'l-Âs'ın evliliğinden olan kız torunu Ümâme'yi³⁴, bazen de diğer kızı Hz. Fâtıma ve Hz. Ali'nin evliliğinden olan torunları Hasan veya Hüseyin'i³⁵ omuzunda, sırtında veya kucağında tutarak namaz kılardı. Secdeye gittiği zaman torununu yere bırakır, kalktığı zaman tekrar alırdı. Namaz kılarken çocuklar onun önünden geçtiklerinde namazına

33 İbn Mâce, "Libâs" 20; Tirmizî, "Menâkıb" 30; Ebû Dâvûd, "Salât" 17; Nesâî, "Cuma" 30.

34 Müslim, "Mesâcid", 41; Buhârî, "Salât", 106.

35 Nesâî, "Tatbîk", 82; İbn Hanbel, *Müsned*, 6/466

devam eder hatta bazen dizlerinden tutan çocuklar olur ama Resûl-i Ekrem namazını bozmayıp tamamlamıştır.³⁶

Merhamet yüklü peygamber mescidin gül goncası çocuklara yaklaşırken onları geleceğin yetişkini olacağından onlara saygı temelli bir yaklaşım benimsemiştir. Hz. Peygamber çocuklara iltifat eder, selam verir³⁷, hastalandıklarında ziyaretlerine giderdi.³⁸ Allah Elçisi bazen de çocukların yanaklarını okşayarak sevgisini gösterirdi. Onun bu ilgisi unutulmayacak iftihar edilecek büyük bir onur vesilesi olup sürekli hatırlanırdı. Abdullah b. Salebe ve Cabir b. Semure bu iltifata mazhar olmuş çocuklardandır. Câbir başından geçen o mutlu hatırayı şöyle anlatmıştı: “Resûlullah ile birlikte ilk namazı (öğle namazını) kıldım. Sonra o, ailesinin yanına gitmek üzere çıktı, onunla birlikte ben de çıktım. Yolda onu çocuklar karşıladılar. Onların her birinin yanaklarını teker teker okşamaya başladı. Benim de yanağımı okşadı. Elinde öyle bir serinlik ve hoş bir koku hissettim ki sanki elini attârın (koku satanın) sepetinden çıkarmıştı.³⁹

Allah Resûlü, peygamberlik görevi gereği, cinsiyet ve yaş ayrımı yapmaksızın toplumun her ferdi ile yakından ilgilenmiş, bu bağlamda çocuklarla sevgi, gençlerle samimiyet dolu bir ilişki geliştirmiştir. Bir çocuğun aslında geleceğin yetişkini olduğu, bir gencin ise, vahyin en taze muhatabı olduğu düşünüldüğünde, onların ne kadar kıymetli oldukları anlaşılacaktır. Peygamberimiz çocuk ve gençlerin geleceğin sorumluluğunu yüklenebilecek nitelikte yetişmesi için hassasiyet göstermiştir. Allah Resûlü, merhamet ve sevgi ile büyütülmüş çocuk, şuurlu genç, kısacası eşref-i mahlûkât olan bir “insan” yetiştirmek için gayret etmiştir.

C- Hz. Peygamber’in Mescidinde Yaşlı ve Engelli

Hz. Peygamber, toplumun tüm katmanlarıyla ilgilenmiş, onlarla yakın ilişkiler kurmuştur. Toplumun zayıf kesimleri ve yaşlılarda bu yakın ilgiden nasiplenmişlerdir. Mescidinde yaşlıların da olmasından ötürü Hz. Peygamber, “Biriniz insanlara namaz kıldırarak olursa, hafif tutsun. Çünkü içlerinde zayıf olanı, hasta olanı, yaşlı olanı var...”⁴⁰ buyurmuştur.

Allah, kullarını bazen verdiği nimetlerle bazen de vermedikleri ile imtihan eder. Hayatın başa çıkılmayı bekleyen nice imtihanından biri, engelli olmak ya da engelli bir yakını olmaktır. Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybeden insanlar, toplumsal

36 Nesâî, “Kible”, 7; İbn Hanbel, *Müsned*, 1/341

37 Müslim, “Selâm” 14.

38 Ebû Dâvûd, “Cenaiz”, 5.

39 Müslim, “Fedâil”, 80; Ebû Dâvûd, “Tereccül”, 8.

40 Buhârî, “Ezan”, 62.

hayata uyum sağlamada güçlük çekebilirler. Hz. Peygamber engellilerin toplumdan tecrit edilmesine asla müsaade etmemiş liyakatlerine uygun alanlarda topluma hizmet etmelerine fırsat vererek onların topluma fayda sağlamasını temin etmiştir. Güzel ahlaki tamamlamak üzere gönderilen Allah Resûlü (sas) hiçbir engelliye “kör, sağır, dilsiz” gibi vasıflarla nitelendirmemiştir. Ayrıca engelli sahabilerin ibadete devam etmelerini istemiş, onları çok önemli vazifelerde görevlendirmiş, savaşlara katılmalarına dahi izin vermiştir. Örneğin Hz. Peygamber’in Ümmü Mektûm ile yaşadığı bir hadise burada hatırlanmaya değerdir. Hz. Peygamber Mekke’de bazı müşriklere Müslümanlığı anlattığı bir sırada İbn Ümmü Mektûm yanına gelerek Allah’ın ona öğrettiği meseleleri kendisine anlatmasını istemiş, Resûl-i Ekrem’in onun bu davranışından dolayı hoşnutsuzluk göstermesi üzerine kendisini uyaran ayetler nâzil olmuştur. (Abese, 80/1-2) Daha sonra Hz. Peygamber’in İbn Ümmü Mektûm’a iltifat edip ikramda bulunduğu ve “Ey kendisinden dolayı Rabbimin beni azarladığı zat, merhaba!” diye hitap ettiği bilinmektedir. Kutlu Nebi bu ilahî mesajın akabinde Ümmü Mektûm’a sahabe içerisinde yüksek payeler vermiş, onu Mus’ab b. Umeyr ile birlikte Medine’deki Müslümanlara Kurân öğretmekle görevlendirmiş⁴¹, ardından onu, Bilal-i Habeşi ile birlikte Mescid-i Nebi’nin müezzinliğine tayin etmiştir.⁴² Bu vazifelerin yanında savaşlara giderken onu Medine’de yerine tam 13 kez vekil bırakmış; Ümmü Mektûm, geride kalanlara namaz kıldırıştır.⁴³ İbn Ümmü Mektûm, evi ile mescidi arasında hurmalıkların ve ağaçların olduğunu ve her zaman kendisine yardım edecek birisinin bulunmadığını söyleyerek Peygamberimizden evinde namaz kılma izni istemiş fakat Hz. Peygamber ezanı işitip işitmediğini sorduğunda, “Evet” diye cevap vermesi üzerine Allah Resûlü onun mescide devam etmesini istemiştir. ⁴⁴ Bununla birlikte bir başka ama sahabi olan İtbân b. Mâlik için aynı çözümünü öngörmemiş yağmur yağdığında mescide gelemeyen engelli sahibinin evinde namazını kılmasını tavsiye etmiştir.

İtbân bu hususu şöyle anlatmıştır: “Sâlimoğulları yurdunda kabileme namaz kıldırırmaktaydım. Onlarla benim evim arasında bir vadi vardı ve yağmur yağdığında onların mescidine geçmem zorlaşıyordu. Hz. Peygamber’e giderek ona, “Ey Allah’ın Resûlü! Benim gözlerim iyi görmüyor. Benimle kabilem arasındaki dere, yağmur yağdığında taşıyor ve oradan geçmek bana meşakkat veriyor. Evime gelmeni ve bir yerinde namaz kılmanı istiyorum ki ben de orayı mescit edineyim.” dedim. Bunun üzerine Resûlullah (sas), “*Bunu yapacağım.*” buyurdu. Ertesi sabah güneş yükseldikten sonra Resûlullah

41 Buhârî, “Tefsîr”, (A’lâ) 1.

42 Buhârî, “Ezan”, 11; Müslim, “Salat”, 8

43 İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe fi marifeti’s-sahâbe*, 950.

44 İbn Hanbel, *Müsned*, 3: 424; Ebû Dâvûd, *Salât*, 46.

ile Ebû Bekir bana geldiler. Resûlullah içeri girmek için izin istedi. Ben de ona izin verdim. Eve girdiğinde oturmadı, "*Evinin neresinde namaz kılmamı istersin?*" buyurdu. Ben de kendisine, namaz kılmayı arzu ettiğim yeri gösterdim. Resûlullah namaza durdu ve tekbir aldı. Biz de onun arkasında saf olduk. İki rekât kıldırdı, sonra selâm verdi. O selâm verdiği zaman biz de selâm verip, namazdan çıktık."⁴⁵

Hız. Peygamber'in, âmâ olan İtbân'ın davetine icabet ederek evine kadar gitmesi, gösterdiği yerde namaz kıldırması, kendisine ikram edilen yemeği yemesi, onun tevazuunu ve engellilere olan sıcak ilgisini göstermektedir. Hız. Peygamber'in İtbân'ın kendi evinde namaz kılmasına izin verdiği hâlde İbn Ümmü Mektûm'a izin vermemesi, İbn Ümmü Mektûm'un evinin ezanı ve kâmeti işitecek kadar mescede yakın olmasıyla açıklanabilir. Burada Hız. Peygamber, bir taraftan cemaatle namaz kılmanın önemine zımnen vurgu yaparken, diğer taraftan da İbn Ümmü Mektûm gibi yetenekli bir sahabi-sini —mescede devamda zorluk çekse de— aralarında görmeyi arzulamış olmalıdır.

Hız. Peygamber'in, görme engelli sahabilerin gerek cemaate devam etmelerini ısrarla istemesinde gerekse onları görevlendirmesinde, hatta savaşırlara katılmalarına izin vermesinde onların toplumdan tecrit edilmemelerini sağlama arzusu yatmaktadır. Ehil ve yeterli oldukları alanlarda yeteneklerini toplum yararına kullanarak, emek verip gayret gösteren üretici bireyler olmaları, onların ideallerini ve kişiliklerini gerçekleştirmede büyük öneme sahiptir. Nitekim günümüzde de pek çok engelli kardeşimizin arzu ettiği şey budur. Onlar, toplumun kendilerine acımalarından rahatsız olmaktadır. Birçoğu, çevresinin yardımlarıyla hayatını sürdüren bir tüketici olmayı değil, her şeye rağmen kendilerine verilen imkânlar nispetinde üretici olmayı tercih etmektedir. Tüketen, âciz insan konumunda çoğu zaman hayata küsme ya da içe kapanma gibi rahatsızlıkların ortaya çıkma riski varken üreten insan için hayat, umut doludur. İşte Allah Resûlü'nün gerçekleştirmek istediği şey tam olarak budur. İslâm dini, insanın Allah ile olan ilişkilerini nasıl yürüteceğini bildirdiği gibi, insanın insanla olan ilişkilerini nasıl yürüteceğinin ilkelerini de belirlemiştir. Hız. Peygamber, bunların pratikteki uygulamasını insanlara da göstermiştir.⁴⁶ Bizlere her yönü ile en güzel örnek olan Hız. Peygamber'in (sas) engelliler ile kurduğu hikmetli iletişim bizlere de yol gösterici olmalıdır. İslâm'a göre hakiki engel, kalp gözünün kapalı olması ve imanı idrakten yoksun olmaktır.

45 Buhârî, "Teheccüd", 36; Müslim, "Mesacid ve Mevziu's-Salat", 263.

46 Sancaklı, Saffet, "Hız. Peygamber'in Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/3 (2006), 53.

2. GÜNÜMÜZDE MESCİT VE CAMİLERİN BİRLEŞTİRİCİ ROLÜ ve DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞINCA ATILAN İYİLEŞTİRİCİ ADIMLAR

Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinden günümüze dek cami ve mescitlerin inşası bütün İslam âleminde önemli görülmüş ve Müslümanlar, nesiller boyu farklı kültür ve medeniyetlerin ürünü olan çok çeşitli mimarî ve sanatsal özelliklere sahip muhteşem camilerle yeryüzünü donatmışlardır. Yeni kurdukları şehirlerde mescidi merkeze alan bir planlama yapmışlar; dinî mimariye önem vererek camilerin, mimarî ve tezyinat bakımından en güzel yapılar olmasına özen göstermişlerdir. Bu bağlamda cami ve mescitlerimizi kadim medeniyetimize yakışır şekilde yüzyıllarca ayakta kalacak şekilde tasarlamak, gelecek nesillere ufuk açacak mimari estetikte ve titizlikle inşa etmek, kadın/çocuk/ engelli kişilere yönelik huzur ortamında ibadet, ilim ve kaynaşma ortamı oluşturabilmek adına Diyanet İşleri Başkanlığı Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından *Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu* yayınlanmıştır. Bu oldukça sevindirici ve kıymetli bir gelişmedir ve memnuniyet vericidir. Bu kılavuzda belirtilen kriterler oldukça önemlidir. Bu düzenlemelerde kadınlara özel müstakil bir başlık altında iyileştirici hususlar yer almıştır. Bunlardan en temel iki nokta aşağıda alıntılanmıştır:

“Camilerde kadınlar bölümüne giriş, mümkün mertebe ana girişten (erkeklerin girişinden) ayrı olarak tasarlanmalıdır. Bu giriş kısmında, doğrudan mahfile ulaşılabilceği gibi, son cemaat mahalli ile bağlantılı da olabilir”.

“Kadınlar için ayrılan alanlar, cami içinde mihrapla görsel bağlantıyı sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır.”⁴⁷

Yukarıda zikredilen iki husus oldukça önemlidir. Nitekim bir vaiz olarak camilerde kadınlar için özensizce ayrılan alanlardan ziyade camilerin aydınlık ve ferah, mihrap ile minberin görülebildiği bölümlerinde namaz kılabilmek ve kadın cemaatimize de böyle bir ortamda vaaz etmek isterim. Meslektaşlarımın çoğunun da benimle aynı kanaatte olduğunu açık ve net bir şekilde ifade etmeliyim. Bununla birlikte Diyanet İşleri Başkanlığımızın bu noktada attığı her adımı kıymetli bulduğumu ve camilerde kadınlar için daha ferah ve uygun bölümlerin ayrılmasına dair yaptığı çalışmaların da farkında olduğumu belirtmek isterim. Yeni yapılan camilerin yukarıda zikredilen kılavuz ışığında inşa edilip edilmediğinin takibinin yapılmasını, eksik görülen yerlerin tespit edilerek gerekli rehberliğin yapılması ve ivedilikle çözüme kavuşturulması gerektiğinin altını çizmek isterim. 86 yıllık hasret sonrası ibadete açılan Ayasofya-i Kebir-i Camii’nde yakın zamanda yaşadığım bir hadise üzerine bu noktada daha kat edilmesi gereken epey mesafenin olduğunu bizzat müşahade etmiş olmaktayım. Yatsı namazı

47 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu*, s. 47.

kılmak için gittiğim mezkûr camide, kadınlara ibadet etmeleri için caminin sol tarafında, mihrap ve minberi görmenin mümkün olmadığı bir bölümün tahsis edilmiş olduğunu görmekten duyduğum hüznü paylaşmak isterim.

Günümüzde hayatın içinde aktif olarak var olan çeşitli yaş ve eğitim gruplarından kadınlar, camilerden istifade etmek isteyen gruplarının başında gelmektedir. Kadınların gerek ibadet mekânı gerekse sosyalleşme alanı olarak camiden yararlanması, Hz. Peygamber (sas) döneminde son derece yaygın olduğunu zikretmiştik. Fakat bu durum Allah Resûlü'nün vefatından günümüze kadar çeşitli sebeplerle git gide azalmıştır.⁴⁸ Kadınların camide ve cami müstemilatı içerisinde kendilerine yer bulabilmesi, yeniden gündeme gelmelidir.⁴⁹

Camilerin yeniden özüne dönmesi ve özellikle sosyal açıdan daha fonksiyonel faaliyetlere ev sahipliği yapması ihtiyacını karşılamak maksadıyla Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından camilerin sadece namaz kılınan ve cenaze kaldırılan mekanlar olmadığı söylemi Diyanet İşleri Başkanımız Prof. Dr. Ali Erbaş tarafından dile getirilmiş,⁵⁰ camileri daha işlevsel hâle getirebilmek için çeşitli çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar cami merkezli olarak çocuklara ve gençler başta olmak üzere toplumun bütününün camilerden çeşitli şekillerde istifade etmesine yönelik atılmış adımlardır. Diyanet İşleri Başkanlığının gençlere yönelik hizmetlerini şekillendiren, çalışma usul ve esaslarını belirleyen yönerge, 24 Ocak 2018 tarihli giren Diyanet İşleri Başkanlığı Gençlik Çalışmaları Yönergesidir.⁵¹ Bu bağlamda Başkanlığın gençlik hizmetleri taşrada il ve ilçe gençlik koordinatörleri, müftülükler, merkezde ise Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü eliyle yürütülmektedir. 2014 yılından bu yana “*geç kalma, genç gel*” temasıyla cami merkezli pekçok çalışma Cami Hizmetleri Daire Başkanlığınca icra edilmiştir. Diyanet Gençlik merkezi, okuma salonları gençlerin namaz vakitleri dışında bir araya gelebildikleri ve eğitici programların düzenlendiği mekanlar olmak üzere hayata geçirilmeye başlanmış girişimlerdir. Ashab-ı suffe örneğinde olduğu gibi Diyanet Gençlik

48 Tarihsel süreç içinde sosyolojik değişmelerin kadınları mescitten men etmesi hususunda; Bkz: Mustafa Işık, “Bir Hadis: İki Kuşak”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, Kars 2018, 41-69. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/511267> [Erişim T. 13.10.2022]

49 Camilerin fizikî şartlarının, kadınların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yeniden düzenlenmesi konusunda Bkz: Fatma Yüksel Çamur, *Cami, Kadın ve Aile*, “Camiilerdeki Fiziksel Mekânların İhtiyaçlara Göre Düzenlenmesi”, Ankara 2013, DİB Yay, 85-99.

50 <https://www.trthaber.com/haber/gundem/diyanet-isleri-baskani-erbas-camilerimiz-sadece-5-vakit-namaz-kilinan-yerler-degidir-412598.html> [Erişim T. 27.09.2022]

51 <https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Diyanet%20İşleri%20Başkanlığı%20Gençlik%20Çalışmaları%20Yönergesi.pdf> [Erişim T. 27.09.2022]

Merkezleri de günümüzün ilim irfan yuvası hâline gelmiştir. Bunların geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, verimli bir programın takip edilmesi gençlerin ufkunu açacak bir vizyon ile sürdürülebilir olması oldukça önemlidir.

Camilerin fonksiyonelliği noktasında engellilere yönelik çalışmaların belli esaslar çerçevesinde yürütülmesi amacına matuf olarak ilgili yönerge⁵² hayata geçirilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığınca ülke genelinde özellikle 2012'den beri "*Engelsiz cami, engelsiz ibadet*" yaklaşımı neticesinde Aile ve Dini Rehberlik Büroları ve engelli koordinatörleri iş birliği içinde, toplumumuzdaki engellilere ve ailelerine çeşitli faaliyetlerle ulaşılmıştır. Engelli ve onların ailelerinin yaşamış oldukları sıkıntı ve güçlüklerin üstesinden gelebilme noktasında, yardımcı olabilmek, manevi destek vermek amacıyla taşrada farklı isimlerle pek çok proje hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda Afyonkarahisar Müftülüğü, "Engelsiz Kur'an Kursu" projesi ile tüm engel gruplarının erişilebilirliğine uygun hâle getirmiş Kuran kursunu hizmete sunmuştur. Hafta içi ve hafta sonu iştirak, görme, bedensel ve hafif zihinsel engelli her yaştan öğrencinin istifadesine sunulan Engelsiz Kur'an Kursu, engelli bireyler ve aileleri tarafından yoğun ilgi görmüştür.⁵³ Diğer projelerin bir kısmı aşağıda zikredilmiştir:

"Engelleri Birlikte Aşıyoruz" (İzmir), "Engelleri Kaldırılım" (Ordu), "Engelli Ailelerine Manevi Destek" (Kastamonu), "Özel Çocuklarla Umuda Kutlu Yürüyüş" (Nevşehir), "Gönüller Engelsiz Olsun" (Rize), "Tutun Ellerimden" (Şırnak), "Engelliler Din Eğitimi Alıyor" (Afyonkarahisar), "Engelsiz Yarınlarla El Ele" (Ankara)

Projeler dışında Diyanet İşleri Başkanlığı engelli vatandaşlarımızın hizmetlere daha kolay ulaşabilmesi ve bu hizmetlerin etkinliğinin artırılması amacıyla farklı çalışmalar da gerçekleştirmektedir. Vaaz ve hutbeler, işaret diline çevrilerek sunulmakta ayrıca Cuma vaazı ve hutbesi, Diyanet TV ekranlarında işaret diline çevrilmektedir. Türk İşaret Dili ile Dini Kavramlar Sözlüğü, <http://engelsiz.diyamet.gov.tr> adresinde hizmete sunulmuştur. Müftülükler marifetiyle farklı engel gruplarına özel, Kur'an-ı Kerim ve dini bilgiler kursları açılmış, işaret dili ve Braille alfabesi gibi özel eğitimleri olan din görevlileri istihdam edilmiştir.

Bu bağlamda; engellilerin hayat şartlarının iyileştirilmesi, manevi gelişimlerine katkıda bulunmak için eğitim öğretime teşvik edilmesi, dini sorumluluklarını yerine getirebilmeleri noktasında motivasyonlarının artırılması oldukça önemlidir.

52 <https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/Engellilere%20Yönelik%20Manevi%20Danışmanlık%20Hizmetleri%20Yönergesi.pdf> [Erişim T: 27.09.2022]

53 <https://www.diyanehaber.com.tr/afyonkarahisar-muftulugu/muftulukten-engelli-vatan-daslara-engelsiz-hizmet-h15758.html> [Erişim T: 28.09.2022]

SONUÇ

İslam'da cami ve mescidin önemli bir yeri vardır. Allah'a ibadet edilen yerler olmaları hasebiyle Allah'ın evi kabul edilmişler ve İslam'ın alameti sayılmışlardır. Cami ve mescitler, Müslümanların birlik ve beraberliklerinin göstergesi, onların bir bölgedeki varlık ve hâkimiyetlerinin işaretidir. Hz. Peygamber'in hicretten sonra ilk iş olarak mescid inşa etmesi yaklaşımı İslam tarihinde şehirlerin nasıl kurulacağı noktasında örneklik oluşturmuştur.

İslam medeniyeti cami merkezli bir medeniyet olarak nitelendirilebilir. Hz. Peygamber ve onu takip eden İslam'ın ilk dönemlerinde mescitler, dinî ve sosyal hayatın merkezi olarak ibadet haricinde de kullanılmıştır. Cami ve mescitlerin fonksiyonları zaman içerisinde değişmiş sadece namaz kılmak amacıyla oluşturulan mekânlar olarak düşünülmesi modern anlayışın ürünü olarak karşımıza çıkmıştır. Camilerin birleştirici ve çok yönlü fonksiyonel yapısını tekrar canlandırmak elimizde ve irademizdedir. Bu bağlamda günümüzde mescitlerin toplumun tamamını kuşatıcı bir yapıya kavuşması adına alınacak önlem ve tedbirler oldukça önem arz etmektedir. Bu hususta, var olan camilerin düzeltilmesi yeni yapılacaklara örneklik etmesi bakımından dikkat edilecek hususları tekrar hatırlatmakta fayda görüyoruz: Öncelikle,

1. Camilerin fiziksel koşullarının kadın, çocuk, yaşlı ve engelli şahıslar için düşünülerek hazır hâle getirilmesi
2. Camilerde kadınlar bölümlerin izbe karanlık rutubetli alanlardan çıkarılarak ayrıca mihrap ve minberi görecektir şekilde ayarlanması,
3. Camilere açılış onayı verilmeden önce hazırlıkların tamamlanmış olduğunun teftiş edilmesi,
4. Engelli bireylerin cami ve mescitlere kolay erişimi için rampaların yapılması ve bu rampaların standartlara uygun şekilde yapılmış olması,
5. Abdesthanelerin engelli bireyler için uygun hâle getirilmesi,
6. Merkezi camilerde yakın civarlarda gençlerin namaz sonrası vakit geçirebilecekleri, kitap okuyup sohbet edecekleri diyanet gençlik merkezi, diyanet kültür salonu vb. yapıların inşa edilmesi,
7. Gençleri ve çocukları camiye çekmek amacıyla yapılan yarışma ve ödüllerin gençler üzerindeki etkilerinin ölçülerek maksadın hasıl olup olmadığının gözden geçirilmesi,
8. Kadınları, çocukları veya engellileri camiden uzaklaştırabilecek söz ve düşüncelerin çeşitli eğitimlerle giderilmesi diğer bir ifade ile zihniyet dönüşümünün sağlanması,

9. Cami ve mescitlerin Hz. Peygamber'in sünnetinde gördüğümüz üzere birleştirici vasfının öne çıkarıldığı vaaz, hutbe vb. eğitim faaliyetleri ile topluma hatırlatılması gibi hususlar camilerin ruhunu canlandırabilecek önerilerden bazılarıdır.

Bütün bu çalışmalar oldukça önemli olup aynı zamanda gayret, çaba ve istikrarı gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

- Baktır, Mustafa. "Suffe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37: 469-470.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması*, 2014.
- İbnü'l Esîr. *Üsdü'l-Gâbe fi Marifeti's-Sahâbe*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2012, 950.
- Gözütok, Şakir. Batı ve İslam Dünyasında Karma Eğitim, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 12/2, 2012.
- Özsoy, Abdullahvahap. "Asrısaaadette İlim ve Talim Merkezi Olarak Mescid-i Nebevi", *Diyanet Aylık Dergi*, Eylül 2020, 8.
- Sancaklı, Saffet. "Hz. Peygamber'in Engellilere Karşı Bakış Açısının Tesbiti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/3, (2006), 53.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (tah: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), Beyrut 1997, 3: 197.
- Komisyon. *Hadislerle İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1-7, Ankara.
- Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mescid-i Nebevi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29: 281-290.
- Ateş, İbrahim. "Mescid-i Nebevi'nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Genişletme Girişimleri" *Vakıflar Dergisi*, (1994), 24: 5-50.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Komisyon, *Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu Peygamberimiz ve Çocuk*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İzmir 2021.
- Yılmaz, Hüseyin "Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5(14), 2007, 107-130.
- <https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Engellilere%20Yönelik%20Manevi%20Danışmanlık%20Hizmetleri%20Yönergesi.pdf> [Erişim T: 27.09.2022]
- <https://www.diyanethaber.com.tr/afyonkarahisar-muftulugu/muftulukten-engelli-vatandaslara-engelsiz-hizmet-h15758.html> [Erişim T: 28.09.2022]
- <https://www.trthaber.com/haber/gundem/diyanet-isleri-baskani-erbas-camilerimiz-sadece-5-vakit-namaz-kilinan-yerler-degildir-412598.html> [Erişim T: 27.09.2022]

Oturum Başkanı

Çok teşekkür ediyoruz saygıdeğer hocam. Sayın hocam, bizim iki büyük derdimize özellikle değindi. Hâlâ çok fazla sayıda basamaklarla çıkılan camiler yapıyoruz. Engelli kardeşlerimizin bu açıdan durumlarını göz önünde bulundurmak noktasında eksiklik gösterebiliyoruz. Ve hâlâ kadınlar için ayrılan özel namaz kılma bölümlerini, camilerin kullanışsız alanlarında oluşturabiliyoruz. Bu açıdan son derece dikkatli olmalı ve hocamızın tebliğinde de yer verdiği problemleri çözme noktasında son derece hassas davranmalıyız. Bununla ilgili bir farkındalık, bir bilinç oluşturmamız gerekiyor. Bu bağlamda sayın hocamıza tekrar çok teşekkür ediyorum. Siz değerli katılımcılarımıza ve seyircilerimize de çok teşekkür ediyorum.

III. OTURUM
TEBLİĞ VE İRŞAT
AÇISINDAN CAMİ

Sunucu

Değerli hâzirûn, sempozyumumuzun bugünkü oturumuna hepiniz hoş geldiniz. Oturum Başkanımız, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürümüz Sayın Doç. Dr. Fatih KURT hocamızı kürsüye arz ediyorum. Buyurun kıymetli hocam.

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Fatih KURT *(Dinî Yayınlar Genel Müdürü)*

Muhterem hocalarım, değerli hazirun, değerli meslektaşlarım, Cenabı Allah bugünkü oturumumuzu hayırlı eylesin. Camiler ve Din Görevlileri Haftası ve Mevlid-i Nebi Haftası münasebetiyle hazırlamış olduğumuz sempozyumumuzun ikinci günü, üçüncü oturumunda yine birlikteyiz. Bu vesileyle hepinizi saygı sevgi ve hürmetle selamlıyorum. Yine Cenab-ı Allah bu sempozyumumuzu sevgililer sevgilisi Hz. Muhammed'i (sas) daha iyi anlamaya ve hayatımıza yansıtmaya vesile eylesin. Bu oturumumuzda “Tebliğ ve İrşat Açısından Cami” başlığı altında hocalarımız tebliğlerini arz edeceklerdir. Kendilerinin yoğun emekler sonucu hazırladıkları tebliğlerinden istifade edeceğiz inşaallah. Bütün bunlar, hem ilmi sahadaki çalışmalara hem de Başkanlığımızca yürütülen hizmetlere katkı sağlayacaktır diye ümit ediyorum. Mukaddime kabilinden sözü fazla uzatmadan, ilk tebliği sunması üzerine “İslam'ın Tanıtımında Selatin Camilerimiz ve Cami Rehberliği” başlıklı tebliğiyle, Marmara İlahiyat Fakültesinden Prof. Dr. Süleyman DERİN Hocamızı arz ediyorum. Buyurun kıymetli hocam.

İSLAM'IN TANITIMINDA SELATİN CAMİLERİMİZ VE CAMİ REHBERLİĞİ

PROF. DR. SÜLEYMAN DERİN*

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tasavvuf Ana Bilim Dalı.

• Peygamber Efendimiz mescidini sadece müminlere hizmet için değil ayrıca davet ve irşad için de kullanmıştır. Özellikle Medine dışından gelen heyetler Mescid-i Nebevi'de ağırlanmış, onlarla müzakereler burada yapılmıştır. Necran heyeti bunların başında gelir. Bu yolla ayrıca gayri Müslimlerin müminlerin ibadetini görmeleri, namaz ve diğer dini uygulamalar konusunda tefekkür etmeleri sağlanmıştır.

- Bu tebliğ sadece Mescid-i Nebevi ile sınırlı kalmamış aynı zamanda çeşitli ülkelere gönderilen davet mektuplarıyla da insanlar Allah'ın dinine çağrılmıştır.
- Bizans, İran, Habeşistan, Mısır, Bahreyn, Yemame, Gassani, Yemen, Umman bu mektupların gönderildiği ülkelerdir.
- Peygamberimizin İslam'ı tebliğde uyguladığı bu yöntem ilk dönemden günümüze bütün Müslümanların yol göstericisi olmuş, tebliğ faaliyetlerine ışık tutmuştur.
- Günümüzde tebliğ çeşitli faaliyetlerle yürütülmektedir.
- Ülkemizde ise bu faaliyetler camii rehberliği kurumu ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürüttüğü gönüllülük faaliyetleriyle sürdürülmektedir.

Dünya Geneline Tebliğ

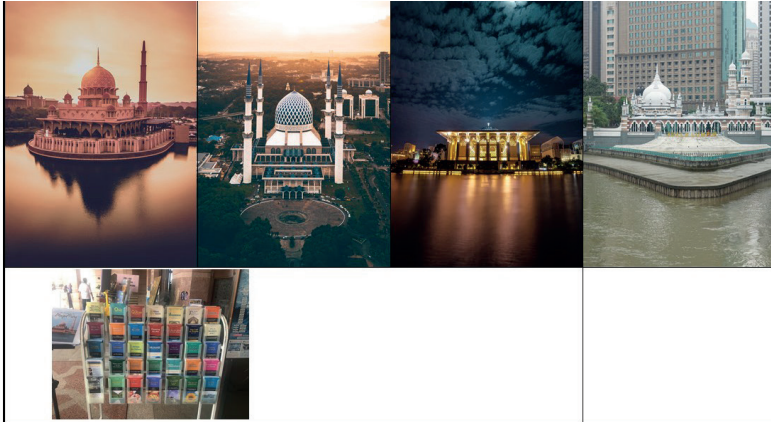
- Street Da'wah (Sokakta Tebliğ)
- Konferanslar
- Münazaralar (Ahmed Dedad)
- Diğer dinlerin meclislerinde yapılan konuşmalar
- Üniversitelerdeki tebliğ faaliyetlerinin gelişmesine yönelik bölümler (Pakistan, Ürdün, Hindistan, Medine ve Malezya gibi yerlerin üniversitelerinde Tebliğ çalışmaları ve Tebliğ metotları gibi dersler verilmektedir.)

Malezya'da Camii Rehberliği: Mescit Turizmi

- Bir ülkeye gidildiğinde en dikkat çekici yapılar genellikle ibadet yerleridir. İslam ülkelerinden bazıları bu çekiciliği alıp tebliğ ile birleştirme yoluna gitmişlerdir.
- Örneğin Malezya;
- Malezya'da mescit turizmi devlet destekli yürütülmektedir.

Meslek Olarak Cami Rehberliği

•Yerli ve yabancı turistlerce gerçekleştirilen cami ziyaretlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde istihdam edilen Cami Rehberleri vasıtasıyla İslam dini, tarihi, mimarisi ve sanatına dair doğru ve güvenilir bilgilendirmeler yapılmaktadır.

2020 Yılı Cami Rehberi Alımı Sınavı Duyurusu

D U Y U R U

Başkanlığımız Taşra Teşkilatında münhal bulunan; aşağıda sınıfı, unvanı, öğrenim durumu ve adedi belirtilen kadrolara 2020 yılı KPSS puanı esas alınarak tabloda belirtilen boş kadro sayısının 3 (üç) katı çağrılacak adaylar için yapılacak sözlü sınav başarı sırasına göre açılan Cami Rehberi alımı yapılacaktır.

MÜNHAL KADRONUN						
Sınıfı	Unvanı	Teşkilatı	Derecesi	Öğrenim Durumu (Lisans Programı)	Puan Türü	Adedi
DHS	Cami Rehberi	Taşra	9	Dört yıllık dini yüksek öğrenim mezunu olmak	KPSSP3	40

BAŞVURU ŞARTLARI

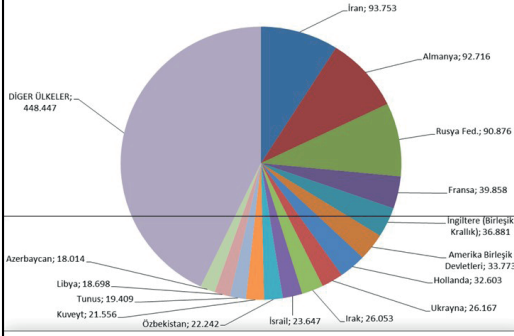
Camii Rehberliği Neden Gerekmemektedir?

- •Turist Rehberlerinin Yanlış Anlatımları;
- a. Aldıkları lisans eğitimlerinin dini konuları kapsamaması
- b. Camiinin sadece mimari özelliklerini bilmeleri
- c. İş misyonlarının farklı oluşu
- Bu sebeple;
- Cami rehberliğinin İlahiyat eğitimi almış görevliler tarafından yapılması gerekmektedir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı'nın önyak olduğu bu faaliyetlerin ülke çapına yayılması da son derece önemlidir.

Camii Rehberliğin Gelişimi İçin Tavsiyeler

- •İngilizce İlahiyat ve Uluslararası İlahiyat Öğrencilerinin Staj Programına Dahili
- •Batı dillerini öğretmek için İlahiyat Fakültelerinde dil eğitimine destek verilmesi
- •İletişim becerilerinin geliştirilmesi için eğitimlerin alınması,
- •Tebliğ içeriği olan temaların somut şekilde belirlenmesi ve bunların turistlerin psikoloji ve anlayışına göre uyarlanması,
- •Süreçe Kültür ve Turizm Bakanlığının da dahil edilmesi,
- •Dünya genelinde tebliğ faaliyetleri yürüten diğer Müslümanlar ile koordinasyonun sağlanması,
- •Özellikle Diyanet'in yurtdışında faaliyet gösteren merkezlerinde mühtedilerin ihtida süreçlerinin paylaşılması,
- •Ülkelere göre farklı tebliğ metotlarının geliştirilmesi,
- •Sıkça sorulan sorular hakkında alanında uzman kişilerce yapılan araştırmaların desteklenmesi,
- •Sosyal medya araçlarının etkin bir şekilde kullanılması.

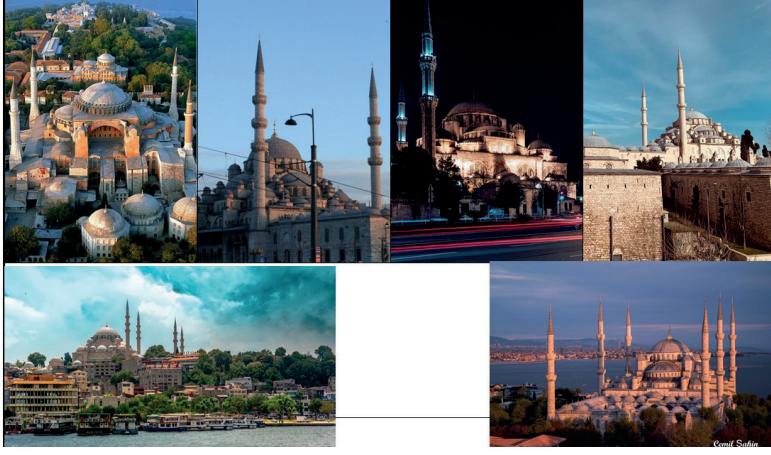
**Batı Dillerine Hakim Kalifiye Personel Yetiştirmek Amacıyla
İlahiyat Fakültelerinde Dil Eğitimine Destek Verilmesi**

• Ülkemize Aralık 2021'de gelen yabancı ziyaretçilerin geldikleri ülkelere göre dağılımının gösterildiği bu dairesel grafiğin bize sunduğu fikir; sadece İngilizce değil başka dillere hakim olunması gerektirir.

• Bunun için elimizdeki ilk alternatif halihazırda Rusça, Almanca, Flemenkçe, Fransızca, İspanyolca gibi diller başta olmak üzere herhangi bir başka yabancı dilin öğrenimi için ilahiyat öğrencilerini teşvik etmesi,

Türkiye'de Cami Rehberliği Kadrosu

Cami Rehberliği Faaliyetlerine rnek: Ayasofya-ı Kebir Camii

- Nisan 2021 itibariyle Ayasofya Camii'ne İngilizce ve Arapça dillerine hakim 5 camii rehberi atanmıştır.

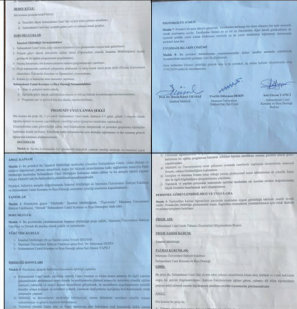

- Cami içi ve sıbyan mektebinde camiye ve İslam'ı tanıtmaya faaliyetleri hız kesmeden devam etmektedir.
- Ayasofya ve Sultanahmet camileri her sene milyonlarca turist tarafından ziyaret edilmektedir. Bu sebeple hem ilahiyat öğrencilerinin gelişimine katkı sağlamak hem de daha geniş kitlelere ulaşmak için bu iki camide gönüllülük faaliyetleri başlatılmıştır. İlerleyen süreçlerde bu faaliyetin genişletilerek devam etmesi planlanmaktadır.

Selatin Camilerde Tebliğ Amaçlı Gönüllük Faaliyetleri 1. Sultanahmet Camii • 2012 yılından itibaren İlahiyat Fakülteleri öğrencileri ve camii derneği tarafından yürütülen Sultanahmet Camii'ni ve İslam'ı Tanıtma Projesi, 2018 Eylül ayından sonra daha resmi bir kimliğe bürünerek, Marmara Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakülteleri öğrencileri tarafından gönüllü olarak Sultanahmet Camii Derneği ve İstanbul Müftülüğü iş birliği ile yürütülmüştür. • Faaliyetler aktif 50 gönüllü ile devam etmektedir.	
PROTOKOL BELGELERİ • İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ, SULTANAHMET CAMİİ KORUMA VE İHYA DERNEĞİ, MARMARA VE İSTANBUL ÜNİVERSİTELERİ İLAHIYAT FAKÜLTELERİ VE AYASOFYA CAMİİ ARASINDAKİ GÖNÜLLÜLÜK PROTOKOLÜ 	

Sunumlar Sultanahmet Ve Ayasofya-ı Kebir Camii Sibyan Mekteplerinde gerçekleştirilmektedir.

1. Sunumlar

Camii ve İslam'ı anlatan sunumlar yapıldıktan sonra misafirleri soru sormaya teşvik etmeye çalışıp, onlara ikramlarda bulunarak ilgilendikleri konunun daha genişletilmesi ve en sonunda İslam'ı tanıtmak için kullanılması, mümkünse bu kişilerin iletişim bilgilerini alarak onlarla bağlantıda kalınması hedeflenmektedir.

Devam Eden Faaliyetler

- Tanıtıcı Sunumlar
- Camii içi ve avlusunda yapılan turistlere danışmanlık hizmeti
- Diyanet tarafından onaylanmış kitap, kitapçık ve broşürlerin dağıtımı
- İletişimin devamı için e-mail listelerinin oluşturulması
- Gönüllülere teorik ve uygulamalı eğitimler
- Sosyal medya çalışmaları

**Sunum, misafirlere
daha sonrasında
uzun süre bizimle
kalmaları
için gereken samimi
ortamı
sağlamaktadır.**

- Sunumun en önemli hedeflerinden biri, sunum sonrasında gerçekleştirilen sohbetlerdir. Bu sohbetler sayesinde İslam'ın ana hatlarına dair daha ayrıntılı bir şekilde konuşulması sağlanmaktadır. Turistlerin konuşmayı açtıkları en uzak konunun bile bir şekilde Allah (c.c) üzerine konuşmak için kullanılmasının yolları aranmaktadır.

of the mosque, also of the islam. more people
should attend such presentation Thanks
Christ, Mariette, Jasper, Lotte Puth, The Netherlands
Very interesting presentation. The children
also followed and enjoyed it.
Priya Iyer
Glasgow
Great presentation! Thank you for
answering all of our questions. - Vanessa
Fantastic presentation - very interesting! Thank
Melissa Ball, Australia
Thank you for giving us an insight into your religion
- Katerina

Hello from Australia,
we are enjoying Istanbul so much,
and are very impressed by the mosques!
The presentation was great!
It is excellent to have some education from a
local organisation/person.
Suggestions: → if more people knew about the presentation
I am sure many more would attend.
I would suggest more advertising.
Best of luck + THANKYOU!
Jehan, Jess + Ruza.
P.S. Try to get your presentations on LONELY PLANET!

Ücretsiz Dağıtılan Yayınlar

- Diyanet İşleri Başkanlığınca dağıtımına onay verilen;
- Ziyaretçilere hediye edilen camii ve İslam ile alakalı kitap, kitapçık, broşür ve 17 dildeki Kur'an-ı Kerim mealleri,
- Sunum boyunca anlatılanları özet şekilde açıklayıcı broşürler.

III. OTURUM

Camii içi ve avlusundaki faaliyetler

Özellikle Covid19 Pandemisi sonrası sunumlara ara verilmesi sebebiyle camii içindeki faaliyetler önem kazandı.

Camii içinde gelen soruları cevaplama, **talepte bulunan** turistlere **camii içinde** danışmanlık **gibi faaliyetler** yürütülmektedir.

Bunun dışında **hem** mektepte hem de camii **içerisinde çeşitli dillerdeki Kur'an-ı Kerim tercümeleri** ve İslam'la ilgili broşürlerin dağıtımını yapılmaktadır.

III. OTURUM

**GIVING
DAWAH
TO
NON-
MUSLIMS**

Jenny Molendyk Divleli

8th November 2021
Monday 15:00

📍 Fahri Kığılı Binası
Yunus Emre Salonu

Gönüllüleri Geliştirmek İçin Alınan Eğitimler

**ONLINE
TRAINING
CLASSES**

CEVRİMİCİ EĞİTİM
SEMINERLERİ
BLUE MOSQUE
INFORMATION CENTER

**ADVANCED
DAWAH
TRAINING**

Hamza TZORTZIS
13th Feb 2021
16:00 - 18:30

2. Ayasofya Camii Gönüllülük Faaliyetleri

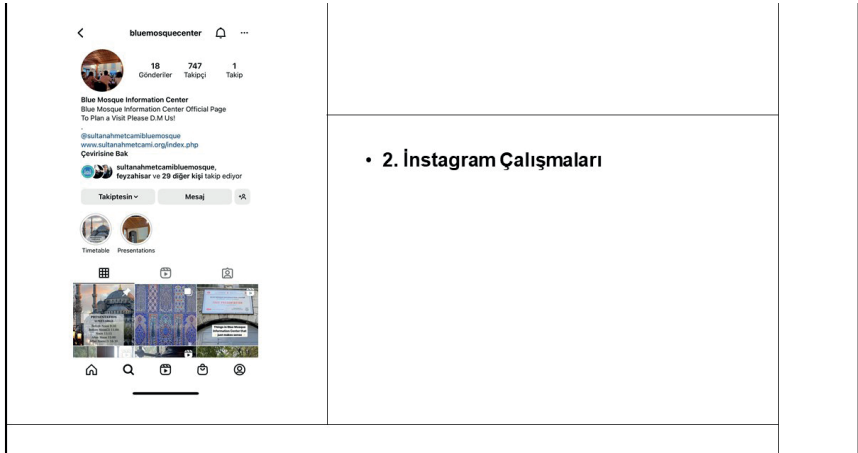
- 2022 yılı ile birlikte İlahiyat Fakültesi İngilizce İlahiyat öğrencileri "cami rehberi stajyeri" statüsü ile Ayasofya Camii içinde de aktif olmaya başladılar. Marmara ve İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakülteleri ile İstanbul Müftülüğü arasında imzalanan protokol ile resmi izin kazandırılan gönüllülerimiz, cami içindeki turistlerin cami deneyimlerini güçlendirmekteler.

Sosyal Medya Çalışmaları

1. Web Site Çalışmaları

- İstanbul'u, İstanbul camilerini, İslam'ı tanıtan, sık sorulan sorulara cevap niteliğinde yazılar sitede ziyaretçilere sunulmuştur.
- Bundan sonraki süreçte de çalışmaların devamı planlanmaktadır.
- <https://istanbulmosques.com>

Ülkemizde Yürütülen Diğer Tebliğ Faaliyetleri

- Camii rehberliği ve gönüllük faaliyetleri dışında bazı STK'lar ve bazı cami görevlilerinin özel çabalarıyla da tebliğ faaliyetlerinin sürdürüldüğü görülmektedir. İzmir İsa Bey Camii imamı İbrahim Taşdemir örnek olarak gösterilebilir.

Oturum Başkanı:

Sayın hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Hocamız tebliğ metninde Mescid-i Nebevi örneğinden başlayarak, dünyanın çeşitli bölgelerine de değinerek ülkemiz özelinde selahattin camilerine konuyu getirdi. Bu bağlamda birkaç hususa değinmeyi vazife addediyorum. Bugün, hamdolsun günün imkânsızlıkları içerisinde birçok nimete sahip durumdayız. Şöyle ki hocamızın da tebliğinde işaret ettiği üzere, öncelikle kadro eksikliğimiz yok. Cami içerisinde cami rehberliği yapabilecek kadromuz mevcut. Yetişmiş eleman ihtiyacımız önemli oranda karşılanmış durumdadır. Uluslararası ilahiyat fakültelerinde öğrenim gören öğrencilerimizin bu bağlamda ciddi bir yeri var. Sanırım 2010 yılıydı. Sapanca İlçe müftüsü olarak görev yaparken doktora eğitimim devam ediyordu. Marmara İlahiyat Fakültesine gittim. Hocamı beklerken bir genç geldi, yanıma oturdu. Selam verdi ve “Tanışabilir miyiz?” dedi. Ben kendimi tanıttım. O da uluslararası ilahiyat fakültesi öğrencisi olarak kendisini tanıttı. “Böyle bir ilahiyat mı var?” dedim. Ben bir ilçe müftüsü olarak böyle bir ilahiyat olduğunu bilmiyordum. “Var.” dedi ve bana anlatmaya başladı. “Biz, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden seçilerek Türkiye Diyanet Vakfı tarafından buraya getiriliyoruz. Burada bizim yurt masrafımızı, kitap masrafımızı ve bütün eğitim masraflarımızı Türkiye Diyanet Vakfı karşılıyor. Mezun olduktan sonra da kendi ülkemize dönerek İslam'ı tebliğ ediyor insanlara anlatıyoruz.” dedi. Bir ilçe müftüsü olarak böyle bir çalışmanın olduğunu ilk defa duymaktan dolayı mahcup olmuş; ilk toplantıda da bu konudan bahsetmiştim.

Türkiye Diyanet Vakfı'nın bütün hizmetlerini anlatamayız ama sadece bu hizmeti bile bütün takdir ve teşekkürlere şayandır. Vakfımızın hizmetleri aynı şekilde aralıksız devam ediyor. Şükretmemiz gereken üçüncü bir husus ise, materyal eksikliğimiz

bulunmamaktadır. Hocam tebliğinde işaret ettiler; Dini Yayınlar Genel Müdürlüğümüz dâhilinde Yabancı Dil ve Lehçeler Daire Başkanlığımız var. Başkanlığımızın yayınladığı farklı dil ve lehçelerde meal sayımız 30'un üzerinde 50 farklı dil ve lehçede kitabımız var. Kısaca, “İslam nedir? Kur'an nedir? Hz. Peygamber kimdir? Bir İslam Peygamberi olarak Hz. İsa. İslam ve çevre” gibi farklı başlıklarda yayınlar, 19 farklı dile çevrilmiş olarak selâtin camilerimizde insanların hizmetine sunulmuştur. Birinci ve ikinci kademe-lerde olmak üzere, 14 iki farklı kademede ihtida setimiz var. Bu da 6 farklı dile çevrilmiş durumda. Müslüman olan kardeşlerimize kendi durumlarına göre arz ediliyor. Bütün bunlar Allah'a hamdolsun İslam'ı anlatma ve insanlara ulaştırma noktasında kullandığımız kaynaklar. Bununla birlikte ifade edelim ki kadim geçmişimizin heyecanı bizde yok, gayreti bizde yok. Cenab-ı Allah kadim medeniyetimizde bulunan gayreti ve azmi de bizlere ihsan eylesin diyerek niyaz ediyor, tekrar Süleyman DERİN Hocamıza teşekkürlerimi arz ediyorum.

Şimdi oturumumuzun ikinci tebliğini sunacak olan hocamız, “Raşit Halifeler Döneminde Mescitlerin Eğitimdeki Rolü” başlıklı tebliğiyle, Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN Hocamıza sözü bırakıyorum. Buyurun değerli hocam.

الدور التعليمي للمساجد في عصر الخلفاء الراشدين

(دراسة في مراحل التعليم وطرائقه)

د. حمدي شاهين *

كان أول ما فعله رسول الله ﷺ بعد هجرته أن بنى مسجد قباء ، ومسجده الجامع الشريف^(١)، ليكونا - مع تواضع بنائهما - مركزاً للحياة الجديدة التي أسست على التقوى من أول يوم.. فضلاً عن عديد من المساجد في أحياء المدينة الأخرى^(٢). وقد عقد ابن شبة فصلاً عنوانه "ذكر المساجد والمواضع التي صلى فيها رسول الله ﷺ"، ذكر فيه نحو خمسين مسجداً^(٣).

وقد أولى الخلفاء الراشدون تلك المساجد عنايتهم لتتواصل رسالتها العظمى، فلما استُخلف أبو بكر رأى عمد المسجد النبوي وسقفه من جذوع النخل وجريده قد نُحِرت، فجددها بجذوع نخل وجريده؛ كما كانت^(٤). ولما استُخلف عمر رضي الله عنه ظل يتعهد مسجد قباء، فيكثر من الذهاب إليه، ويعني بنظافته^(٥)، ولما مضت مدة من خلافته كثر سكان المدينة، وضاق عنهم مسجدها، فزاد عمر فيه، ولم يغير من هيئة بنائه زمن النبي ﷺ، وأمر بالحصباء فبسط في المسجد لثلاً تعفّر وجوه المصلين بالتراب^(٦).

ولما كثر الناس بالمسجد كثر لغظهم فيه، فخشي عمر رضي الله عنه أن يكون فيه إيذاء لرسول الله ﷺ، فاتخذ موضعاً بجوار المسجد يُعرف بالبطحاء، وقال: "من أراد أن يلغظ، أو يرفع صوتاً، أو ينشد

* أستاذ التاريخ الإسلامي جامعة الفاتح سلطان محمد الوقفية

راجع عن بناء مسجد قباء السهمودي: وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، سنة 1419 هـ، 3/16، وعن بناء المسجد النبوي السهمودي: المصدر السابق 1/202-203، ابن النجار: الدرر الثمينة في أخبار المدينة، تحقيق حسين محمد علي شكري، دار الأرقم بن أبي الأرقم، القاهرة، ص 87

ابن حنبل: مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقيق شعيب الأرنؤوط وآخرين، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط1، سنة 1421 هـ/2001 م، 43/397، الترمذي: الجامع الكبير - سنن الترمذي، تحقيق بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت، سنة 1998 م، 1/733، البغوي: شرح السنة، تحقيق شعيب الأرنؤوط ومحمد زهير الشاويش، بالمكتب الإسلامي، بيروت، ط2، سنة 1403 هـ/1983 م، 2/397

ابن شبة: تاريخ المدينة المنورة، تحقيق فهد محمد شلتوت، نشره السيد حبيب محمود، جدة، سنة 1399 هـ، 1/57-79

أبو داود: سنن أبي داود، تحقيق شعيب الأرنؤوط ومحمد كامل قره بللي، دار الرسالة العالمية، بيروت، ط1، سنة 1430 هـ/200 م، 1/339

ابن شبة: تاريخ المدينة المنورة 1/46

ابن النجار: الدرر الثمينة ص 111

شعراً، فليخرج إليه"، وتوعد من يرفع صوته في مسجد النبي ﷺ، وقال: "إن مسجداً هذا لا ترفع فيه الأصوات" (٧).

فلما كانت خلافة عثمان زاد في بناء مسجد قباء (٨)، كما أعاد بناء مسجد النبي ﷺ، وزاد في مساحته لما ضاق بالمصلين، واستعمل الحجارة في بناء الجدران والعُمد، والأخشاب في بناء السقف، وزاد لمسة جمالية باستعمال الحجر المنقوش، وكان يشرف على البناء بنفسه (٩).

المسجد مقراً للتعليم:

اتسع دور المسجد في هذه الفترة ليشمل جوانب متعددة في حياة المسلمين.. فهو مدرسة وجامعة، ودار للقضاء والفتوى، ومجلس للشورى وتدارس أمور الرعية، ومقر لإدارة أمور الدولة وسياساتها، وملتقى للوفود والسفراء، بل خيمة لعلاج الجرحى ورعايتهم، فضلاً عن أنه دار العبادة، وملتقى الأرواح المؤمنة، ومعراجها إلى ربها..

ويظل الدور التعليمي للمسجد من أبرز هذه الأدوار.. فهو معهد التعليم الأكثر أهمية وشيوعاً، يقدم التعليم المجاني لعامة المسلمين، سواء كان في مستواه الأولي، بتعليم القرآن، والعبادات المفروضة، وأسس العقيدة، وتركيز النفوس، أو في مستواه الأعلى بالحلقات العلمية المتخصصة في التفسير أو الحديث أو الفقه، وهي حلقات مفتوحة، يغشاها من شاء من المسلمين، فيختار من بين هؤلاء العلماء من يطلب على يديه العلم (١٠).

مراحل التعليم في عصر الخلفاء الراشدين

يرى بعض الباحثين أنه في العصور الإسلامية الأولى - حتى العصر العباسي - لم تكن هناك مراحل للتعليم معينة، فليس هناك مرحلة للتعليم الأولي أو الابتدائي، ومرحلة للثانوي، وهكذا، إنما هناك مرحلة واحدة، تبتدئ بالكتاب، أو بالمعلمين الخاصين، وتنتهي بأن تكون حلقة في المسجد (١١)، وهو رأي يحمل دلائل تعسفه، حيث لا يمكن تصور مرحلة تعليمية واحدة تجمع ما يُبتدأ به، وما يُنتهى إليه، على ما بين المبدأ والمنتهى من تباين في مستوى التعليم، وفي مادته، وفي

ابن شبة: مصدر سابق 1/34، السهمودي: مصدر سابق 72/79

ابن شبة: المصدر السابق 81/52

أبو داود: المصدر السابق 1/340، السهمودي: مصدر سابق 2/82، وراجع ابن زبالة: أخبار المدينة، جمع وتوثيق ودراسة صلاح عبد العزيز زين سلامة، 9 مركز بحوث ودراسات المدينة المنورة، المدينة المنورة، ط1، سنة 1424هـ/2003م، ص 115

راجع د. أكرم ضياء العمري: عصر الخلافة الراشدة، محاولة لنقد الرواية التاريخية وفق منهج الحديث، مكتبة العبيكان، المدينة المنورة، (د.ت)، ص 10، 271، 275، د. حسين مؤنس: المساجد، المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، الكويت، سلسلة عالم المعرفة (37)، سنة 1981م، ص 31-32

أحمد أمين: ضحى الإسلام، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، سنة 1998م، 112/66

كفاءات المعلمين، وفي المراحل الذهنية والنفسية والعمرية للمبتدئ في الكتاب، والمنتهي إلى حلقة علمية خاصة.. وذلك لا ينفي أن التعليم بالفعل عملية متواصلة، لا ترتبط بمرحلة عمرية، ولا بمستوى معرفي، إذ يتم بقصد وبغير قصد، فيظل المرء يتعلم من المهد إلى اللحد، وقد روي أنه: "لا يزال الرجل عالماً ما طلب العلم، فإذا ظن أنه قد علم فقد جهل" (١٢).

وعلى ذلك فالمقصود فيما يلي بمراحل التعليم هو مراحل طلب العلم على نحو مستهدف مقصود، فضلاً عن التعلم الحاصل من غير قصد ولا طلب. والمطلع على الحركة العلمية في عصر الراشدين يستطيع أن يميز بين ثلاثة مستويات أو ثلاث مراحل للتعليم:

المرحلة الأولى: مرحلة التعليم الابتدائي أو الأولي أو التمهيدي:

والمتعلمون فيها عادة يكونون من الصبيان منذ سن التمييز والقدرة على تلقي العلم وفهمه. وتبدأ في الغالب من سن السابعة، تلك السن التي أمر فيها النبي ﷺ بتعليم الصبيان؛ فقال: "علموا الصبي الصلاة ابن سبع سنين، واضربوه عليها ابن عشر" (١٣)، وقد يبدأ طلب العلم قبل السابعة إذا كان فطناً متيقظاً (١٤).

ويتلقى الصبي العلم في هذه المرحلة من مصادر شتى، غير أن المكان الرئيس الذي كان يتلقى فيه هو الكتاب. وكثير من تلك الكتابات كان ملتحقاً بالمساجد، أو هو جزء منها، بينما كان بعضها في أماكن خاصة، وتقوم تلك الأماكن الخاصة بتعليم مبادئ القراءة والحساب، وربما غشيتها الصبيان المسلمون وغيرهم، أو درس فيها معلمون من غير المسلمين (١٥).

أما الكتابات التي تعلم القرآن الكريم فمن المرجح أنها كانت في المساجد، قبل أن تنفصم

ابن عبد ربه: العقد الفريد، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، سنة 1404هـ، 2/79، الغزالي: إحياء علوم الدين، دار المعرفة، بيروت، سنة 1982م، 12 (1/59)

الترمذي، سنن الترمذي 1/526، وورد بألفاظ أخرى عند أبي داود: سنن أبي داود 1/366، البزار: البحر الزخار المعروف بمسند البزار، تحقيق عادل بن سعد، مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة، ط1، سنة 2009-1988م، 17/189

ابن العربي: أحكام القرآن، تحقيق محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط3، سنة 1424هـ/2003م، 4/349، أحمد فواد الأبهاني: 14 التربية في الإسلام، دار المعارف، القاهرة، سنة 1968م، ص 60

علم بعض أسرى بدر المشركين بعض أبناء الأنصار الكتابة، حيث جعل النبي ﷺ ذلك فداء لهم من الأسر (ابن حنبل: المسند 4/92، البيهقي: السنن 15 الكرى، تحقيق محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط2، سنة 1422هـ/2003م، 6/206). أما في الشام فتمة أدلة على تشارك الصبيان المسلمين والنصارى في التعلم ببعض كتاباتها، مثلما يروى عن قاضي البصرة إياس بن معاوية (ت 122هـ) أنه درس مع صبيان من النصارى في كتاب بالشام (ابن عساكر: تاريخ مدينة دمشق، تحقيق عمرو بن غرامة العمري، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، سنة 1415هـ 10/14م 1995/)

عنها^(١٦).

وكان القرآن الكريم عماد التعليم في هذه الكتاتيب، وهو يستلزم تعلم مبادئ القراءة والكتابة^(١٧)، والحساب، وشيء من الآداب الإسلامية^(١٨)، مما كان ضرورياً لاستكمال التعلم في المراحل التالية، أو لمواجهة الضروري من متطلبات الحياة؛ إن لم يواصل الصبي طلب العلم، مع تعليم الشعر، واستظهار ما استطاع الصبي منه، وقد كانت عائشة رضي الله عنها تأمر بتعليم الأولاد الشعر، فتقول: "رؤوا أولادكم الشعر تعذب ألسنتهم"^(١٩).

وكان الصبيان يُعطون راحة كل أسبوع، وتلك سنة عمرية، فقد كانوا ينتظمون في المكاتب الأسبوع كله، فلما فتح عمر الشام، ورجع قافلاً إلى المدينة، تلقاه أهلها ومعهم الصبيان، وكان اليوم الذي لاقوه فيه يوم الأربعاء، فظلوا معه عشية الأربعاء ويوم الخميس وصدر يوم الجمعة، فجعل ذلك لصبيان المكاتب، وأوجب لهم سنة للاستراحة^(٢٠).

وتستمر مرحلة التعليم الأولى حتى يراهق الصبي البلوغ، فحينها ينتقل إلى المرحلة التعليمية التالية، ولا يذهب إلى الكتاب لئلا يخالط البالغون منهم الصبية فيكون مدخلاً للفساد^(٢١).

٢- والمرحلة الثانية من مراحل التعليم هي مرحلة التعليم العام.. ويتبدئ فيها طلب العلم عادةً منذ أن يناهز الصبي الاحتلام^(٢٢)، ولا حد لنهايتها، ويكون التعليم العام في المساجد، في حلقاتها المفتوحة أمام جميع الراغبين فيه، دون كلفة مادية، فهو مجاني للكافة.. "إن مبدأ "مجانبة التعليم" وكذلك مبدأ "التعليم للجميع" هما من معطيات ذلك العصر. فقدسية التعليم وارتباطه بالعقيدة جعلت رواده يهدفون إلى خدمة المبدأ عن طريق التعليم، بدلاً من التكسب به"^(٢٣).

وفي عصر تالي أكد بعض العلماء على النهي عن تعليم الصبيان في المساجد، لأنهم لا يتحفظون من النجاسة روى ابن سحنون ذلك عن الإمام مالك (ابن 16 سحنون: كتاب آداب المعلمين، تحقيق محمد العروسي المطوي، دار الكتب الشرقية، تونس، ط2، سنة 1392هـ، 1972م، ص 114)، وتوجد عدة أحاديث تؤكد جواز دخول الصبيان المساجد، وما ورد مما يخالف ذلك فضعيف (راجع ابن ماجة: سنن ابن ماجة، تحقيق شعيب الأنزوط وآخرين، دار الرسالة العالمية، بيروت، ط1، سنة 1430هـ/2009م، 481-482، 1/481، والبيهقي: السنن الكبرى 10/177، وابن حجر: فتح الباري شرح صحيح البخاري، طبعة محب الدين الخطيب، دار المعرفة، بيروت، سنة 1379هـ، 1549/1)

ابن سحنون: المصدر السابق ص 87-86

الأهواني: المرجع السابق ص 73-72

ابن عبد ربه: العقد الفريد 124/6

محمد عبد الحفي الكتاني: نظام الحكومة النبوية، المسمى الترتيب الإدارية، تحقيق عبد الله الخالدي، دار الأرقم بن أبي الأرقم للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ط2، (د.ت)، 2/200

د. الأهواني: مرجع سابق ص 61

يرى الرامهرمزي أنه "ليس المعتبر في كتب الحديث البلوغ ولا غيره، بل تعتبر فيه الحركة والنضاجة والنيقظ والضبط" (اخذت الفاصل بين الراوي والواعي، 22 تحقيق د. محمد عجاج الخطيب، دار الفكر، بيروت، ط3، سنة 1404هـ، ص 185)

د. أكرم ضياء العمري: عصر الخلافة الراشدة ص 271

وظل الحرص على ارتباط المسلمين بمساجدهم - بما توفره من أجواء إيمانية وأخلاقية - هدفًا تربويًا للعلماء..

والصورة الأبرز للتعليم آنذاك هي التحلق في **الحلقات العلمية** بالمساجد، وكان ذلك دأبهم من زمن النبوة ^(٢٤)، حيث تمثل الحلقة الوسيلة الأنجع ليرى الشيخ كل تلاميذه، ويرى كل تلميذ وجه أصحابه، فيكون التفاعل بين أطراف الحلقة وحضورها في أتم صورته..

وفي المسجد النبوي كان لجابر بن عبد الله حلقة يؤمها طلابه ^(٢٥)، وانتقلت الوسيلة نفسها إلى مساجد الأمصار، مثل الكوفة حيث اتسعت حلقة البراء بن عازب رضي الله عنه، حتى كان بعض تلاميذه يجلس خلف بعض ^(٢٦). وفي المدائن كان سلمان الفارسي رضي الله عنه يلتف حوله بالمسجد زهاء ألف شخص ^(٢٧). وكان للصحابي أبي الدرداء رضي الله عنه حلقة عظيمة في مسجد دمشق، حيث بلغ من يحضر مقرأته في المسجد ألفًا وستمئة ونيقًا ^(٢٨)، وقد روى بعض تلاميذ أبي الدرداء أنه دخل المسجد بالشام ومعه من الأتباع مثل ما يكون مع السلطان، فمن سائل عن فريضة، ومن سائل عن حساب، وسائل عن حديث، وسائل عن معضلة، وسائل عن شعر ^(٢٩).

وقد تنبته القيادة السياسية للدولة الراشدة إلى خطورة تحزب هذه الجماعات المتكاثرة من طلاب العلم - في مرحلته العامة - حول بعض العلماء، مما قد يقود إلى تعصبهم لأرائهم العلمية، أو انبهارهم بقدراتهم، وعظم تأثيرهم، فيؤدي ذلك إلى انقسامات في المجتمع الإسلامي في وقت يستوجب احتشاده خلف جيوشه الفاتحة، ودولته المتسعة.. فمضى عمر بن الخطاب رضي الله عنه يحذر أصحابه من تحول مجالس المساجد إلى وسيلة للتفريق بين الناس، والتحزب للآراء والعلماء.. فقال: "وايم الله إن هذا لسريع في دينكم، سريع في شرفكم، سريع في ذات بينكم، لكأنني بمن يأتي بعدي يقول: هذا رأي فلان، قد قسّموا الإسلام أقسامًا، أبيضوا مجالسكم بينكم، وتجالسوا معًا، فإنه أودم لأفئدتكم، وأهيب لكم في الناس" ^(٣٠).

ربّ البخاري في صحيحه في كتاب العلم بابًا عنوانه: باب من قعد حيث ينتهي به المجلس، ومن رأى فرجة في الحلقة فجلس فيها (صحيح البخاري، 24 تحقيق محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، ط1، سنة 1422هـ، 1/24، ص 101)

السيوطي: در السحابة فيمن دخل مصر من الصحابة، تحقيق د. حمزة النشري وعبد الحفيظ فرغلي وعبد الحميد مصطفى، المكتبة القيمة، القاهرة، 25 (د)، ص 40

ابن حنبل: العلل ومعرفة الرجال تحقيق وصي الله بن محمد عباس، دار الخاني، الرياض، ط2، سنة 1422هـ/2001م، 1/202

أبو نعيم: حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، دار الكتب العلمية، بيروت، سنة 1409هـ، 1/203

ابن عساکر: المصدر السابق 1/328، الذهبي: معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، سنة 28 1417هـ/1997م، ص 20

الذهبي: سير أعلام النبلاء، تحقيق شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط3، سنة 1405هـ/1985م، 30/347

الطبري: تاريخ الرسل والملوك، دار التراث، بيروت، ط2، سنة 1387هـ، 213-214/4/30

ولا ريب أن مخاوف عمر إنما رجعت إلى عاملين:

الأول: أن هذه الأعداد الكبيرة من طلاب العلم ما زالت في مرحلة التعليم العام، فلم تتكون لديهم شخصيات علمية، وقدرات عقلية ناقدة ومستوعبة، حتى تضع الخلاف العلمي بين العلماء في موضعه، وتحسن التعامل معه من غير تعصب ولا تحزب.

الثاني: أن أعدادهم كبيرة مما يجعل انقسامهم وتحزبهم يمثل خطرًا مجتمعيًا وسياسيًا في دولة ناهضة تؤثر الوحدة، وتراها من أهم أسباب قوتها.

المرحلة الثالثة من مراحل التعليم: التعليم المتخصص:

ولم يمض كبير وقت حتى تطورت هذه الحلقات التعليمية إلى حلقات متخصصة، يؤمها الطلاب الذين تجاوزوا مرحلة التعليم العام، وغدوا طامحين إلى نهل نوع خاص من العلوم..

وكان بعض هذه الحلقات المتخصصة ينعقد في المساجد، فكان لابن عباس مجلسه في المسجد الحرام بمكة، وكان يُخصص لكل فرع من فروع العلم يومًا دراسيًا كاملاً، فيجلس يومًا لا يذكر فيه إلا الفقه، ويومًا التأويل، ويومًا المغازي، ويومًا الشعر، ويومًا أيام العرب.. " (٣١).

وكان عقيل بن أبي طالب عالماً بأنساب قريش ومآثرها ومثالبها، وكانت له حلقة بمسجد المدينة لتعليم الأنساب (٣٢).

وكان للشعر نصيب في منظومة تعلم العلم والأدب، حيث كان حسان بن ثابت ينشد في المسجد في حضرة النبي ﷺ، واستمر على ذلك حتى نهاه عمر بن الخطاب رضي الله عنه، وجعل البطحاء - موضعاً خارج المسجد لمن شاء أن ينشد شعراً، أو يناقش أمراً لا يتسع له المسجد (٣٣)، بسبب تخوف عمر رضي الله عنه أن يقتدي بحسان غيره ممن لا يقف شعره عند غرض شريف، أو أن يتشاغل الناس في المسجد بتناشد الأشعار عن عبادتهم (٣٤)..

لكن بعض هذه الدروس المتخصصة كان يُعطى في بيوت بعض العلماء، حيث يمتزج العلم بالكرم والحنو على الطلاب.. ويبدو أن عبد الله بن عباس كان أشهر من برع في هذه الحلقات

ابن سعد: الطبقات الكبرى، تحقيق إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ط ١، سنة 1968م، 2/368، ابن الأثير: أسد الغابة في معرفة الصحابة، 31 تحقيق علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، سنة 1415هـ/1994م، 3/391

ابن حجر: الإصابة في تمييز الصحابة، تحقيق عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، سنة 1415هـ، 4/ 438-439

مسلم: صحيح مسلم، تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، (د.ت) 4/1932، ابن شبة: تاريخ المدينة المنورة 1/34، 33 السمهودي: وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى 2/79

(ابن حجر: فتح الباري 1/549، العيني: عمدة القاري شرح صحيح البخاري، دار إحياء التراث العربي، بيروت، (د.ت)، 4/218، 219 34

المتخصصة، إذ إن معظم ما نراه من أخبار عنها يخصه هو^(٣٥)..

المبحث الثاني

طرق التعليم في عصر الخلفاء الراشدين

تتجه معظم الدراسات الحديثة إلى أن المقصود بطرق التدريس تلك الوحدة المتكاملة من الإجراءات والخطوات والوسائل المختارة من قبل المعلم لتوصيل مادته العلمية إلى طلابه^(٣٦).. ولما كان "التعليم" أوسع مدى من "التدريس"، فإن طرق التعليم ستكون أوسع مدى من طرق التدريس المخطط لها، فتشمل ما جاء بقصد، أو بغير تخطيط مسبق وقصد. وكمن العلم كان منهله من غير ترتيب وعمد.

وعلى ذلك فإن التعليم بالقُدوة، أو من خلال مصاحبة العلماء، واكتساب العلم عن طريق الخطابة السياسية، والمناقشات الفقهية، وغيرها - مما لا يتم بقصد التعليم المخطط له - هي من طرق التعليم لا التدريس.

غير أن موضوع بحثنا هنا يقتصر على ما تلقاه المتعلمون في المساجد على نحو خاص.. ومن هذه الطرق:

السماع:

أما السماع فكان الطريقة الأكثر شيوعاً لتوصيل العلم، نظراً لشيوع الأُمية، وقلة القراءة والكتابة، وفيما بعد تميز السماع إلى ما كان إملاءً، أو تحديثاً من غير إملاء، وسواء كان من حفظ الشيخ أو من كتابه^(٣٧).. وهو أقرب ما يكون إلى طريقة المحاضرة، فيتحدث الطالب حول الشيخ لسماع درسه، وهو عادة ما يلقي درسه آنذاك من حفظه، ولا يعتمد على مادة مكتوبة. وقد كتب بشير بن هُيك أحد تلاميذ أبي هريرة عنه كتباً، فلما أراد أن ينصرف أتاه بكتبه التي كتبها عنه، فقرأها عليه، فقال بشير: هذه سمعتها منك؟ قال: نعم^(٣٨)..

ويحسن أن يتحدث الشيخ بصوت يسمعه الناس، ولا يعجل فيه، وقد أخذت السيدة عائشة رضي الله عنها على أبي هريرة جلته في سرد الأحاديث، وقالت: "إن رسول الله ﷺ لم

ابن سعد: المصدر السابق 2/367، ابن عساکر: المصدر السابق 73/192

راجع د. هاشم عواضة: طرائق التعليم والتعلم ودورها في بناء شخصية الإنسان، مكتبة لبنان (ناشرون)، بيروت، (د.ت)، ص 11، مجدي عزيز ابراهيم: استراتيجيات التعليم واساليب التعلم، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ط1، سنة 2004م، ص 20-22، وزارة التربية الوطنية بالجزائر: المعجم التربوي، المركز الوطني للوثائق التربوية بجا، سنة 2009م، ص 87

ابن الصلاح: معرفة أنواع علوم الحديث، ويعرف بمقدمة ابن الصلاح، تحقيق نور الدين عتر، دار الفكر المعاصر، بيروت، سنة 1406هـ/1986م، ص 37

ابن سعد: المصدر السابق 7/223، الخطيب: الجامع لأخلاق الراوي وآداب السامع ج2 ص 134 38

يكن يسرد الحديث كسرديكم" (٣٩). وأنه صلى الله عليه وسلم "كان يحدث حديثاً لو عدّه العادُّ لأحصاه" (٤٠)، وكان "يَتَكَلَّمُ بِكَلَامٍ يُبَيِّنُهُ، فَصْلٌ، يَحْفَظُهُ مَنْ جَلَسَ إِلَيْهِ" (٤١).

وينبغي على الشيخ أن يراعي أحوال طلابه، فيبذل إليهم علمه ما أقبلوا عليه بقلوبهم ووعيههم، فإذا انصرفوا عنه كفّ عنهم، وتلك وصية عبد الله بن مسعود لأحد تلاميذه، حيث قال: "حدّث القوم ما أقبلت عليك قلوبهم، فإذا انصرف قلوبهم فلا تحدثهم"، قيل له: ما علامة ذلك؟ قال: إذا حدّقوك بأبصارهم. فإذا ثناءوا؛ واتكأ بعضهم على بعض؛ فقد انصرف قلوبهم، فلا تحدثهم" (٤٢).

٢- العرض:

أما الطريقة الثانية لتلقي العلم فكانت القراءة على الشيخ، أي من نسخة مكتوبة، وكانوا يسمونها "العرض"، من حيث إن القارئ يعرض على الشيخ ما يقرؤه؛ كما يُعرض القرآن على المقرئ (٤٣).. ويسوّي بعضهم بين العرض والسماع في درجة الوثوق في الرواية، ويرى آخرون أن العرض أوثق، وأعلى مرتبة، إذ يكون الشيخ أكثر تنبهاً ويقظة حين يقرأ عليه طلابه، أما في السماع فرمما غفل عنهم (٤٤).. وقد رووا عن علي بن أبي طالب وابن عباس قالا: قراءتك على العالم كقراءته عليك (٤٥).

وذكر بعض تلاميذ أنس بن مالك رضي الله عنه بعض حالهم معه، فقال: كنا إذا أكثرنا على أنس بن مالك أتاناً بمجالٍ له (يعني أوراًفاً مكتوبة)، فألقاها إلينا، وقال: "هذه أحاديث سمعتها من رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكتبتها وعرضتها" (٤٦).

٣- الخطابة:

وتعد الخطابة نوعاً من المحاضرة التي يتلقى فيها الحاضرون العلم دون مشاركة منهم، وتمتاز بتوجهها إلى أعداد غفيرة من الناس، ويمكن أن نميز منها في هذه الفترة نوعين، كل منهما يسهم في تعليم الأمة شيئاً من فقه حياتها ودينها: الخطابة السياسية، والخطابة الدينية الصرفة، وتُعنى بالترديد بالآخرة، وتوضيح بعض غوامض الفقه.. وكثيراً ما يمتزج النوعان، حيث لا انفصال بين الدين

(مسلم: صحيح مسلم 4/1940، البخاري: الصحيح 4/190، ومعنى أسبح: أصلي، أو أذكر ربّي، وسبحني: صلاحي (ابن حجر: فتح الباري 39/578)

البخاري: صحيح البخاري 40/3/1307

الترمذي: سنن الترمذي 41/6/29

الخطيب البغدادي: الجامع لأخلاق الراوي وآداب السامع، تحقيق د. محمود الطحان، مكتبة المعارف، الرياض، (د.ت)، ج 1 ص 330

ابن الصلاح: المصدر السابق ص 137

عباس: الإلماع إلى معرفة أصول الرواية وتقييد السماع، تحقيق السيد أحمد صقر، دار التراث، القاهرة، المكتبة العتيقة، تونس، ط1، سنة 44

1379هـ/1970م، ص 69-70

عباس: المصدر السابق ص 71

السيوطي: تدريب الراوي في شرح تقريب النواوي، تحقيق أبي قتيبة نظر محمد الفارابي، مكتبة الكوثر، الرياض، ط2، سنة 1415هـ، 46/1/468

والدنيا، ولا السياسة والفقهاء..

وكان إلقاء الدروس والخطابة الدينية طريقة لتعليم بعض أحكام الإسلام وشعائره للناس، ولا شك أن خطب الجمعة والعيدین، وخطبة يوم عرفة، وغيرها من خطب المناسبات الدينية كانت تلقى عناية كبيرة من صاحبها وسامعها..

ومنها خطبة عمر بن الخطاب من على منبر مسجد النبي ﷺ ينهى عن المغالاة في المهور، فقال: "ألا لا تغالوا صدقة النساء، فإنها لو كانت مكرمة في الدنيا؛ أو تقوى عند الله؛ لكان أولاكم بها نبي الله ﷺ، ما علمت رسول الله ﷺ نكح شيئاً من نسائه، ولا أنكح شيئاً من بناته، على أكثر من اثنتي عشرة أوقية" (٤٧).

ورود خبر - ضَعَفَهُ بعض العلماء - أن امرأة ردت عليه رأي؛ وهي تحتج بقوله تعالى (وَأَتَيْتُمُ إِحْدَاهُنَّ فَنِطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا...) فقال عمر رضي الله عنه: "أصاب امرأة وأخطأ عمر" (٤٨).

ونهى عمر بن الخطاب رضي الله عنه في خطبة له عن نكاح المتعة لما وجد بعض المسلمين يفعلوه، وبالغ في الوعيد عليه، فقال: "إن رسول الله ﷺ أذن لنا في المتعة ثلاثاً، ثم حرّمها، والله لا أعلم أحداً يتمتع وهو محصن؛ إلا رجّمته بالحجارة، إلا أن يأتيني بأربعة يشهدون أن رسول الله ﷺ أحلها بعد إذ حرّمها" (٤٩).

٤- التلقين:

والمقصود به تكرار المعلومة من الشيخ حتى يعيها الطلاب، وقد يحفظها بعضهم أو جميعهم.. وكانت طريقة التلقين هي الطريقة الأثرية في الكتاب حيث تحفيظ الصغار كتاب الله عز وجل، ولم يكن منها بد إزاء الخوف من الوقوع في اللحن، والخطأ فيه (٥٠).

فقد روى عن عبد الله بن عمر أنه قال: "كان أبو بكر رضي الله عنه يعلمنا التشهد على المنبر كما يعلم المعلم الغلمان في المكتب" (٥١)..

والرواية نفسها تروى بشيء من التفصيل عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه، أنه كان يعلم الناس التشهد

الترمذي: سنن الترمذي، 2/ 414، وقال: "هذا حديث حسن صحيح"، والأوقية عند أهل العلم: أربعون درهماً، وثنتا عشرة أوقية: أربعمائة وثمانون درهماً، وأخرجه النسائي: السنن الكبرى، تحقيق حسن عبد المنعم شلبي، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط1، سنة 1421هـ/ 2001م، 5/ 219، أبو داود: سنن أبي داود 3/ 444

القرطبي: الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، ط2، سنة 1384هـ/ 1964م، 95/ 48، لدارقطني: اللعل الواردة في الأحاديث النبوية، تحقيق محفوظ الرحمن زين الله السلفي، دار طيبة، الرياض، ط1، سنة 1405هـ/ 1985م، 2/ 239

ابن ماجه: سنن ابن ماجه 3/ 138

د. فاروق عبد الحميد اللقاني: طرق التدريس في الإسلام، مقال سابق ص 60

المتقي الهندي: كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، تحقيق بكري حيان، وصفوة السقا، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط5، سنة 1401هـ، 149/ 518

وهو على المنبر، فيقول: "قولوا: التحيات لله، الزاكيات لله، الطيبات الصلوات لله، السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته، السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين، أشهد أن لا إله إلا الله، وأشهد أن محمداً عبده ورسوله" (٥٢).

٥- السؤال:

وهي إحدى الطرق المهمة للتعليم، وتتعدد حالاتها:

وأشهرها أن يسأل الطلاب مشايخهم عما لا يعلمون، فعن العلاء بن عبد الرحمن عن أبيه قال: سألت أبا سعيد الخدري عن الإزار، فقال: على الخير سقطت! قال رسول الله ﷺ: "إِزْرَةُ الْمُسْلِمِ إِلَى نِصْفِ السَّاقِ، وَلَا حَرَجَ - أَوْ لَا جَنَاحَ - فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْكَعْبَيْنِ، مَا كَانَ أَسْفَلَ الْكَعْبَيْنِ فَهُوَ فِي النَّارِ، مَنْ جَرَّ إِزَارَهُ بَطْرًا لَمْ يَنْظُرِ اللَّهُ إِلَيْهِ" (٥٣).

وعن أبي مسلم الخولاني - أحد كبار التابعين بالشام - قال: "دخلت مسجد حمص فإذا فيه نحو من ثلاثين كهلاً من أصحاب النبي عليه السلام، وإذا فيهم شاب أكحل العينين، براق الثنايا، ساكت لا يتكلم، فإذا امتري القوم في شيء أقبلوا عليه **فسألوه**، فقلت لجلس لي: من هذا؟ قال: معاذ بن جبل" (٥٤).

وروا أن علي بن أبي طالب رضي الله عنه واعد فقهاء الكوفة أن يأتوه ليسألوه ويسألهم، فلما كان من الغد غدوا إليه حتى امتلأت الرحبة، فجعل يسألهم: ما كذا؟ ما كذا؟ ويسألونه: يا أمير المؤمنين ما كذا؟ فيخبرهم حتى ارتفع النهار (٥٥).

ومنها ما ذكره عبد الله بن عباس رضي الله عنه: قال: "كنت أُلزم الأكابر من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم من المهاجرين والأنصار فأسألهم عن مغازي رسول الله ﷺ، وما نزل من القرآن في ذلك، وكنت لا آتي أحداً منهم إلا سُرَّ بإتياني؛ لقربي من رسول الله ﷺ، فجعلت أسأل أبي بن كعب يوماً - وكان من الراسخين في العلم - عما نزل من القرآن بالمدينة، فقال: نزل بها سبع وعشرون سورة، وسائرهما بمكة" (٥٦).

ومنها ما رواه ابن عباس من أنه مكث سنة أو اثنتين وهو يريد أن يسأل عمر رضي الله عنه عن المراتين اللتين تظاهرتا على النبي ﷺ، كما ورد في قوله تعالى: (وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ

مالك، الإمام مالك بن أنس بن مالك بن عامر الأصبحي (179هـ): موطأ الإمام مالك، تحقيق بشار عواد معروف ومحمود خليل، مؤسسة الرسالة، 52 بيروت، سنة 1412هـ، 1/193

أبو داود: سنن أبي داود 6/191، ابن حنبل: المسند 53 17/486

ابن سعد: الطبقات الكبرى 590-589/54 3

ابن عساکر: تاريخ مدينة دمشق 22/53 23

ابن سعد: الطبقات الكبرى ج 2 ص 371 56

وَصَلِّحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ (٥٧)، حتى صحبه في حجته، فوجد فرصة ليسأله، فقال عمر رضي الله عنه: عائشة وحفصة (٥٨).

وقد يطلب الشيخ من طلابه أن يسألوه إن أحس منهم فتورًا عن مبادأته في طلب العلم..
فعن أبي الطفيل قال قال علي رضي الله عنه: "سلوني عن كتاب الله، فإنه ليس من آية إلا وقد عرفت بليل نزلت أم بنهار، في سهل أم في جبل" (٥٩).

وكان علي رضي الله عنه يقول: "ألا رجل يسأل فينتفع، ويتنفع جلساؤه؟" (٦٠).
وللسؤال آداب ينبغي أن يتأدب بها طالب العلم، منها إخلاص النية فيه، فقد سأل أحد أصحاب علي عليه السلام عن تفسير صدر سورة الذاريات، وأحس التعتن في سؤاله، فقال: ويلك!! سل تفقُّها، ولا تسل تعنتًا" (٦١).

ومنها أن يقصد السائل الإفادة العملية، ففي موطن آخر قال علي رضي الله عنه: سلوا عما شئتم، فقام ابن الكواء فقال: ما السواد الذي في القمر؟ فقال: قاتلك الله! هلا سألت عن أمر دينك وآخرتك! ثم قال: ذاك محو الليل (٦٢).

وقد وردت آثار عن الصحابة في النهي عن السؤال عما لم يقع من الحوادث، مخافة أن يشغل الناس بافتراضاتهم عن واقعهم، ويختلفوا، من ذلك قول عمر رضي الله عنه: "أحرِّج عليكم أن تسألوا عما لم يكن، فإن لنا فيما كان شغلًا" (٦٣)، قول ابن عمر رضي الله عنه: "لا تسألوا عما لم يكن، فإني سمعت عمر يلعن السائل عما لم يكن" (٦٤). وكان زيد بن ثابت إذا سئل عن الشيء يقول: كان هذا؟ فان قيل: لا، قال: "دعوه حتى يكون" (٦٥).

سورة التحريم آية 4 57

البخاري: صحيح البخاري 6/158، مسلم: صحيح مسلم 2/1110، ابن حنبل: المسند 1/418، الطبري: جامع البيان في تأول القرآن، تحقيق 58 أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط1، سنة 1420هـ/2000م، 23/485

ابن سعد: مصدر سابق 59 2/338

ابن عبد البر: جامع بيان العلم وفضله، تحقيق أبي الأشبال الزهيري، دار ابن الجوزي، المملكة العربية السعودية، ط1، سنة 1414هـ/1994م، 60 1/463

عبد الرزاق: تفسير عبد الرزاق، تحقيق د. محمود محمد عبده، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، سنة 1419هـ، 3/234، ابن عبد البر: جامع بيان العلم 61 وفضله ج1 ص 465-464، ولا يُحمل قوله: "فوالله لا تسألوني عن شيء يكون إلى يوم القيامة إلا حدثتكم به" على أنه علم بالغيب المطلق - على ما يذهب إليه بعضهم - بل هو مما علمه من رسول الله كما ورد في حديث أبي سعيد الخدري قال: صلى بنا رسول الله صلى الله عليه وسلم صلاة العصر ذات يوم بنهار، ثم قام فخطبنا إلى أن غابت الشمس، فلم يدع شيئًا مما يكون إلى يوم القيامة، إلا حدثناه، حفظ ذلك من حفظ، ونسي ذلك من نسي (ابن حنبل: المسند 18/132

الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج1 ص 76 62

المصدر السابق 63 2/13

خطيب البغدادي: الفقيه والمتفقه، تحقيق أبو عبد الرحمن عادل بن يوسف الغرازي، دار ابن الجوزي، السعودية، ط2، سنة 1421هـ، 64 2/12

المصدر نفسه 2/13، ابن حجر: فتح الباري 13/266، محمد جمال الدين القاسمي: محاسن التأويل، تحقيق محمد باسل عيون السود، دار الكتب 65

ويجب أن يتخير السائل أوقات صلاح بال الشيخ، وقال ابن أبي مليكة: "دخلنا على ابن عباس رضي الله عنه، فقال : سلوني؛ فإني أصبحت طيبة نفسي ... وسلوني عن سورة البقرة وسورة يوسف «^(٦٦)

وكان الصحابة يحذرون من اتجاه بعض الناس إلى البحث في المتشابه من القرآن، مما قد يفتح باباً شديداً للخطر من الخلاف والابتداع، يزيد خطره أن الأمة منشغلة بالجهاد على شتى الساحات والجبهات. وقد ورد النهي عن ذلك، ووصف القرآن فاعليه بأنهم زائغون عن الحق، قال تعالى (فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَبَّهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ) آل عمران ٧، وقد عاقب عمر رجلاً قدم من العراق إلى المدينة، فجعل يسأل عن متشابه القرآن، وكتب إلى عامله هناك أبي موسى الأشعري ألا يجالسه أحد من المسلمين^(٦٧).

إن عمر رضي الله عنه لم ير أن الرجل يريد أن يزيل جهالته، أو يزداد علماً، أو ينظر في القرآن ليعمل بما أمر به، وينتهي عما نحى عنه، بل رأى فيه نزوعاً إلى الجدل والشر.

والحال هنا يختلف عن حال ذلك الرجل الذي ذهب يسأل ابن عباس عن أشياء تختلف عليه، فتثير في نفسه ريئاً، فسأله عن آيات متشابهات ظن بها تعارضاً لم يدركه عقله، ففسرها له ابن عباس، وأزال شكوكه، ثم قال : " فلا يختلف عليك القرآن، فإن كلا من عند الله"^(٦٨).

وقد يلجأ العالم إلى سؤال أقرانه وأصحابه، وربما كان عند بعضهم من العلم ما ليس عنده.

ومن ذلك أن عمر رضي الله عنه سأل جمعا من أصحابه: أيكم يخبرني بأعظم آية في القرآن، وأعدلها، وأخوفها، وأرجاها، فسكت القوم، فقال ابن مسعود: على الخير سقطت، سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: أعظم آية في القرآن (اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ)^(٦٩)، وأعدل آية في القرآن (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ)^(٧٠) إلى آخرها، وأخوف آية في القرآن (فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ . وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ)، وأرجى آية في القرآن (قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ)^(٧١).

٦- الوعظ والقصص:

العلمية، بيروت، ط1، سنة 1418هـ، 4/267

ابن عبد البر: المصدر نفسه 1/466 66

السيوطي: الإتيان في علوم القرآن، حققه محمد أبو الفضل إبراهيم القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، سنة 1394هـ/1974م، 9-3/67

البخاري: الصحيح 6/127 68

سورة البقرة: 255 69

سورة النحل: 90 70

سورة الزمر: 53، السيوطي: الدر المنثور في التفسير بالمأثور، دار الفكر، بيروت، (د.ت)، 2/7، وراجع ابن كثير: تفسير القرآن العظيم، تحقيق سامي 71

بن محمد سلامة، دار طيبة للنشر والتوزيع، ط2، سنة 1420هـ/1999م، 1/676

والوعظ إحدى الطرق المهمة للتعليم والتربية، ويستهدف ترقيق القلوب، ووصلها بالله تعالى، وتذكيرها بالآخرة وما فيها من حساب وجزاء، وتعليمها ما يؤدي إلى ذلك كله من آية وحديث وقصص الصالحين^(٧٢). وقد كان رسول الله ﷺ يتخول أصحابه بالموعظة، أي يعظهم حيناً بعد آخر، من غير تتابع ولا إنقار، مخافة السامة عليهم^(٧٣).

واستمر الخلفاء الراشدون في النهج نفسه، ومنهم أبو بكر رضي الله عنه، فمن ذلك قوله في خطبته: "أين الوُضَاء؟ الحسنة وجوههم؟ المعجبون بشبابهم؟ أين الملوك الذين بنوا المدائن وحصنوها بالحيطان؟ أين الذين كانوا يُعْطَوْنَ الغلبة في مواطن الحرب؟ قد تضعضع بهم الدهر، فأصبحوا في ظلمات القبور، الوحا الوحا!! النجاء النجاء!!"^(٧٤)

وذاك عمر بن الخطاب رضي الله عنه يخطب فيقول: "حاسبوا أنفسكم قبل أن تُحاسَبوا، وزنوا أنفسكم قبل أن تُوزَنوا؛ فإنه أهون عليكم في الحساب غداً أن تحاسبوا أنفسكم اليوم، وترينوا للعرض الأكبر (يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَى مِنْكُمْ خَافِيَةُ) الأحقاف: ٨"^(٧٥).

ومر عمر بنفر من أصحاب رسول الله ﷺ في المسجد بعد العشاء، فقال: ما خلفكم بعد الصلاة؟ قال: جلسنا نذكر الله، فجلس معهم، ثم قال لأدناهم إليه: خذ - أي ابدأ في الدعاء - فدعا، فجعلوا يدعون ربهم رجلاً رجلاً، حتى انتهى إلى أحدهم، فأغلق عليه، وأخذته رعدة، فقال عمر ^٨+: ولو أن تقول: اللهم اغفر لنا، اللهم ارحمنا، ثم أخذ عمر في البكاء، فما كان في القوم أكثر دمعاً؛ ولا أشد بكاء منه^(٧٦).

وثمة مواضع أخرى عند علي بن أبي طالب^(٧٧) وابن عباس^(٧٨) رضي الله عنهم.

وقد روي أن أول القصص كان في زمن النبوة^(٧٩)، ولكن ظهوره كوظيفة يخصص لها من يقوم بها يرجعه بعضهم إلى خلافة عمر بن الخطاب رضي الله عنه، وأن أول من قصّ تميم الداري^(٨٠)، أو عبيد

وورد ذكره في القرآن الكريم في قوله تعالى (وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَأَشَدَّ تَبَتُّلًا) النساء: 66، وقوله: (أَوَلَيْكَ الَّذِينَ يَتْلُمُ اللَّهُ مَا فِي

قُلُوبِهِمْ فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ وَعَظَّهُمْ وَقُلَّ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا) النساء: 63

البيخاري: الصحيح 1/25، مسلم: الصحيح 4/2172، ابن حنبل: المسند 7/135

ابن الجوزي: كتاب القصاص والمدكرين، تحقيق د. محمد لطفي الصباغ، المكتب الإسلامي، بيروت، ط2، سنة 1409 هـ/ 1988 م، ص 210، أبو 74

نعيم: حلية الأولياء 1/34

، ابن الجوزي: المصدر السابق 1/211، وراجع أبو نعيم: المصدر السابق 1/53، الترمذي: سنن الترمذي 4/219

ابن سعد: الطبقات الكبرى 3/294

ابن حنبل: الزهد، تحقيق محمد عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، سنة 1420 هـ/ 1999 م، ص 107، ابن الجوزي: صفة الصفوة، 77

تحقيق أحمد بن علي، دار الحديث، القاهرة، سنة 1421 هـ/ 2000 م، 1/ 120

ابن الجوزي: كتاب القصاص والمدكرين ص 227-228

ابن الجوزي: المصدر السابق ص 170-168

المصدر نفسه ص 177، ابن حنبل: المسند 24/490

بن عمير الليثي قاضي مكة^(٨١)، بينما تؤخر روايات أخرى ذلك إلى ما بعد عثمان عليه السلام لما نشبت الفتن، وبعضها يجعله لما ظهرت الخوارج^(٨٢)، ولعل الصحيح أن القص ظهر في خلافة عمر عليه السلام، لكن لم يشتهر إلا بعد ذلك، لما قست القلوب مع ظهور الفتن، فاشتدت حاجة الناس إلى من يذكّرهم، ويرقق قلوبهم.

ولعل هذه الظروف المضطربة التي اشتهر فيها القص والقصاصون هي التي تسببت في ارتباطه أحياناً كثيرة برواية الأخبار الضعيفة، والموضوعة، والمبالغة التي لا تنضبط بصحة النقل ودقة الرواية، كما انفتح الباب لمن يطلب بالوعظ مكانة في نفوس سامعيه، وقد رووا أن علياً عليه السلام مر بقاص فقال: ما يقول؟ قالوا: يقص قال: "لا، ولكن يقول: اعرفوني"^(٨٣)، أي إن حظ نفسه في أن يظهر علمه ومكانته بدا بارزاً. وشكّ علي عليه السلام في قصد أحدهم ومبلغ علمه، فأرسل إليه، فقال: أتعرف الناس من المنسوخ؟ فقال: لا قال: فأخرج من مسجدنا ولا تذكر فيه^(٨٤)، أي إن القاص ينبغي أن يكون راسحاً في العلم حتى بل يفتح باباً للبدعة في الدين، أو التأثير على الناس بالهوى.

٧- البيان العملي:

وهو من أنجع طرق التعليم، ليس فقط في توصيل المعلومات للطلاب؛ بل في تعليمهم المهارات، وهي طريقة تجمع بين بعض سمات التعليم المباشر التي يقوم فيها المعلم بالدور الأكبر في التعليم، وسمات التعليم غير المباشر التي يشارك فيها الطلاب معلمهم، أو يقع فيها العبء الأكبر في التعلم على عواتقهم.. حيث "يقوم المعلم - وفق هذه الطريقة - بأداء المهارات أو الحركات موضوع التعلم أمام التلاميذ، وقد يكرر المعلم الأداء، ويكرر الطلاب النابجون أداء المهارة المقررة بعده، وتحت إشرافه أولاً، ثم يقوم باقي التلاميذ بتكرار الأداء حتى إتقانه"^(٨٥).

وعن الحارث مولى عثمان أنه رأى عثمان بن عفان عليه السلام مع جلسائه قد دعا بوضوء فتوضأ، ثم قال لهم: رأيت رسول الله ﷺ يتوضأ وضوئي هذا^(٨٦).

ودعا علي بن أبي طالب عليه السلام بوضوء أمام جمع من أصحابه، فتوضأ وهم ينظرون، ثم قال: هذا

ابن سعد: الطبقات الكبرى ج5 ص 463 81

ابن الجوزي: المصدر نفسه، ص 178-179 82

المتقي الهندي: كنز العمال 10/282 83

المصدر السابق 10/281 84

د. السيد العربي يوسف: استراتيجية البيان العملي في اختوى الثقافي لمناهج تعليم اللغة العربية، نشر موقع الألوكة الإلكتروني، سنة 1439هـ/2017م، 85

ص 2

ابن حنبل: المسند 1/537، الميثمي: مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، تحقيق حسام الدين القدسي، مكتبة القدسي، القاهرة، سنة 1414هـ/1994م، 86

1/297

طهور نبي الله ﷺ، فمن أحب أن ينظر إلى طهور نبي الله ﷺ، فهذا طهوره (٨٧).

أما أبو مالك الأشعري فقد جمع قومه ليعلمهم وضوء النبي ﷺ، وصلاته، فأراهم كيف يتوضأ، حتى إذا حان وقت الصلاة قام، فأذن، وصف الرجال في أدنى الصف، وصف الولدان خلفهم، وصف النساء خلف الولدان، ثم اقام الصلاة، فتقدم فصلي، فلما قضى صلاته أقبل إلى قومه بوجهه، فقال: احفظوا تكبيرتي، وتعلموا ركوعي وسجودي؛ فلما صلاة رسول الله ﷺ (٨٨).

وكان ابن عباس يقول: كان رسول الله ﷺ يعالج من التنزيل شدة، وكان يحرك شفتيه، فأنا أحركهما كما كان رسول الله ﷺ يحركهما، فأنزل الله تعالى: (لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ. إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ. فَإِذَا قَرَأَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ) سورة القيامة: ١٦-١٨ (٨٩)

وبين يدينا تجربة رائدة في البيان العملي للطلاب، نجدها عند أبي الدرداء رضي الله عنه، حيث بلغ عدد من يحضر مقرآته في مسجد دمشق ألفاً وستمائة ونيقاً، فكان يقسمهم عشرات، مع كل عشرة قارئ ماهر، وأبو الدرداء قائم، يستفتونه فيما أغلق عليهم ولم يعرفوه، فإذا أحكم الرجل من العشرة القراءة تحول إلى أبي الدرداء ليعلم مجموعة جديدة من المبتدئين، أما برنامج تعليم هؤلاء العرفاء فكان يبدؤه أبو الدرداء مع كل غداة، فإذا انتهى من الصلاة يقرأ جزءاً من القرآن، وهؤلاء العرفاء الجدد محدقون به، يسمعون ألفاظه، فيتقنون مخارجها، وطريقة أدائها، فإذا فرغ من قراءته جلس كل رجل منهم في موضعه، واخذ يعلم الحلقة من العشرة الذين أضيفوا إليه كما تعلم (٩٠).

المذاكرة والتعليم الذاتي:

قد تكون المذاكرة بالتأمل الذاتي في مسائل العلم، حتى يُحسن الطالب استظهارها، ويفهم معانيها ومراميها، وفي ذلك يقول الزرنوجي: "وينبغي لطالب العلم أن يكون متأملاً في جميع الأوقات في دقائق العلوم، ويعتاد ذلك، فإنما يدرك الدقائق بالتأمل، فلماذا قيل: تأمل تدرك" (٩١).

وقد أشار القرآن الكريم إشارة بديعة إلى تلك الطريقة من طرق التعلم في قوله تعالى (قُلْ إِنَّمَا أَعْظُمُكُمْ بِوَجْهِ اللَّهِ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلَ خِثْلٍ خَفٍ وَقَدْ دُخِيَ تَحْتَهُ الْقَوْمُ) (٩٢).

وتكون المذاكرة أيضاً بالتفاعل بين اثنين أو أكثر من طلاب العلم، يتدارسون فيما بينهم بعض

ابن حنبل: المسند 2/351، النسائي: السنن الكبرى 1/108 87

ابن حنبل: المسند 37/540، الهيثمي: مجمع الزوائد 129-130 88

البخاري: الصحيح 9/153 89

ابن عساکر: المصدر السابق 1/328، الذهبي: معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، سنة 90

1417/خ1997م، ص 20

الزرنوجي: تعليم المتعلم طريق التعلم، الدار السودانية للكتب، الخرطوم، ط1، سنة 1425هـ/2004م، ص 53 91

سورة سبأ من الآية 46 92

مسائله، أو يتذاكرونها، فيذكر بعضهم بعضاً بها. وهو أمر اعتاده بعض الصحابة منذ زمن النبوة، فعن أنس بن مالك، قال: «كنا نكون عند النبي ﷺ فنسمع منه الحديث، فإذا قمنا تذاكرناه فيما بيننا، حتى نحفظه»^(٩٣).

وظلت مذاكرة العلم من أهم طرق التعليم في عصر الراشدين، فقد كان الناس في مسجد رسول الله ﷺ يتوزعون، فقومٌ يصلون، وقومٌ يقرؤون القرآن، وقومٌ يتذاكرون الحلال والحرام^(٩٤). ومر عمر على جماعة يُقَرَأُ بعضهم بعضاً، فلما رأوه سكتوا، فقال: "ما كنتم تتراجعون؟ فقالوا: كان يُقَرَأُ بعضنا بعضاً، قال: "اقرأوا ولا تلحنوا"^(٩٥).

وكان علي بن أبي طالب يوصي تلاميذه فيقول: "تزاوخوا، وتذاكروا هذا الحديث؛ فإنكم إلا تفعلوا يدرُس علمكم"^(٩٦)، أي يتبدد ويضيع.. أما أبو سعيد الخدري فكان يقول: "تحدثوا وتذاكروا، فإن الحديث يذكر بعضه بعضاً"^(٩٧)، وقال ابن مسعود أصحابه: "تذاكروا الحديث؛ فإنه يهيج بعضه بعضاً"^(٩٨). وكان ابن عباس يقول لطلابه: "إذا سمعتم مني حديثاً فتذاكروه بينكم، فإنه أجدر وأحرى ألا تنسوه"^(٩٩).

المصادر والمراجع

- ابن الأثير، عز الدين علي بن محمد بن محمد بن عبد الكريم (ت ٦٣٠هـ):
- أسد الغابة في معرفة الصحابة، تحقيق علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، سنة ١٤١٥هـ/١٩٩٤م
 - ابن الأزرقي، أبو عبد الله محمد بن علي بن الأزرقي الحميري الغرناطي (ت ٨٩٦هـ):
 - روضة الإعلام بمنزلة العربية من علوم الإسلام، تحقيق سعيدة العلمي، منشورات كلية الدعوة الإسلامية، طرابلس - ليبيا، ط ١، سنة ١٩٩٩م
 - البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة البخاري (ت ٢٥٦هـ):

الخطيب البغدادي: الجامع لأخلاق الراوي 1/236، ومعناه عند الهيتمي: مجمع الزوائد 1/161 93

الطبراني: المعجم الأوسط، تحقيق طارق بن عوض الله بن محمد وعبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين، القاهرة، سنة 1415هـ/1995م، 2/ 94 114

ابن الأزرقي: روضة الإعلام بمنزلة العربية من علوم الإسلام، تحقيق سعيدة العلمي، منشورات كلية الدعوة الإسلامية، طرابلس، ليبيا، ط 1، سنة 1999م، 2/99 95

ابن عبد البر: جامع بيان العلم وفضله 1/422 96

الطبراني: المصدر السابق 3/60، ابن عساكر: تاريخ مدينة دمشق 20/393 97

ابن عبد البر: المصدر السابق 1/424 98

الرامهرمزي: المحدث الفاصل بين الراوي والواعي ص 547، الخطيب: المصدر السابق 1/237 99

- صحيح البخاري، تحقيق محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، ط ١، سنة ١٤٢٢هـ

البنار، أبو بكر أحمد بن عمرو بن عبد الخالق العكّي (ت ٢٩٢هـ):
- البحر الزخار المعروف بمسند البنار، تحقيق عادل بن سعد، مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة، ط ١، سنة ١٩٨٨-٢٠٠٩م

البغوي، أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء البغوي الشافعي (ت ٥١٦هـ):
- شرح السنة، تحقيق شعيب الأرنؤوط ومحمد زهير الشاويش، المكتب الإسلامي، دمشق، بيروت، ط ٢، سنة ١٤٠٣هـ / ١٩٨٣م

البیهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي بن موسى البيهقي (ت ٤٥٨هـ):
- السنن الكبرى، تحقيق محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٢، سنة ١٤٢٢هـ / ٢٠٠٣م

الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى بن سَؤرة الترمذي، (ت ٢٧٩هـ):
- الجامع الكبير (سنن الترمذي)، تحقيق د. بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت، سنة ١٩٩٨م

ابن الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد (ت ٥٩٧هـ):
- صفة الصفوة، تحقيق أحمد بن علي، دار الحديث، القاهرة، سنة ١٤٢١هـ / ٢٠٠٠م
- كتاب القصاص والمذكرين، تحقيق د. محمد لطفي الصباغ، المكتب الإسلامي، بيروت، ط ٢، سنة ١٤٠٩هـ / ١٩٨٨م

ابن حجر، أبو الفضل أحمد بن علي (ت ٨٥٢هـ):
- الإصابة في تمييز الصحابة، عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، سنة ١٤١٥هـ

- فتح الباري شرح صحيح البخاري، طبعة محب الدين الخطيب، دار المعرفة، بيروت، سنة ١٣٧٩هـ

ابن حنبل، أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال الشيباني (ت ٢٤١هـ):
- الزهد، تحقيق محمد عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، سنة ١٤٢٠هـ / ١٩٩٩م

- العلل ومعرفة الرجال تحقيق وصي الله بن محمد عباس، دار الخاني، الرياض، ط ٢، سنة ١٤٢٢هـ/٢٠٠١م:
- مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقيق شعيب الأرناؤوط وآخرين، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، سنة ١٤٢١هـ/٢٠٠١م،
- الخطيب البغدادي، أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت (ت ٤٦٣هـ):
- الجامع لأخلاق الراوي وآداب السامع، تحقيق د. محمود الطحان، مكتبة المعارف، الرياض، (د.ت.)
- الفقيه والمتفقه، تحقيق أبو عبد الرحمن عادل بن يوسف الغرازي، دار ابن الجوزي، المملكة العربية السعودية، ط ٢، سنة ١٤١٧هـ/١٩٩٦م
- الدارقطني، أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد (ت ٣٨٥هـ):
- العلل الواردة في الأحاديث النبوية، تحقيق محفوظ الرحمن زين الله السلفي، دار طيبة، الرياض، ط ١، سنة ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م،
- أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق الأزدي السجستاني (ت ٢٧٥هـ):
- سنن أبي داود، تحقيق شعيب الأرناؤوط ومحمد كامل قره بللي، دار الرسالة العالمية، بيروت، ط ١، سنة ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م
- الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز (ت ٧٤٨هـ):
- سير أعلام النبلاء، تحقيق شعيب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ٣، سنة ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م
- معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، سنة ١٤١٧هـ/١٩٩٧م
- الرامهرمزي، أبو محمد الحسن بن عبد الرحمن بن خلاد الرامهرمزي الفارسي (ت ٣٦٠هـ):
- المحدث الفاصل بين الراوي والواعي، تحقيق د. محمد عجاج الخطيب، دار الفكر، بيروت، ط ٣، سنة ١٤٠٤هـ
- ابن رجب، زين الدين عبد الرحمن بن أحمد بن رجب بن الحسن، الحنبلي (ت ٧٩٥هـ):
- جامع العلوم والحكم في شرح خمسين حديثاً من جوامع الكلم، تحقيق شعيب الأرناؤوط وإبراهيم باجس، بيروت، مؤسسة الرسالة، ط ٧، سنة ١٤٢٢هـ

- ابن زبالة، محمد بن الحسن (ت ١٩٩هـ):
- أخبار المدينة، جمع وتوثيق ودراسة صلاح عبد العزيز زين سلامة، المدينة المنورة، مركز بحوث ودراسات المدينة المنورة، ط ١، سنة ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م،
 - الزرنوجي، برهان الدين (ت ٥٩١هـ):
 - تعليم المتعلم طريق التعلم، الدار السودانية للكتب، الخرطوم، ط ١، سنة ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م
 - ابن سحنون، أبو عبد الله محمد بن سحنون (ت ٢٥٦هـ):
 - كتاب آداب المعلمين، تحقق محمد العروسي المطوي، دار الكتب الشرقية، تونس، ط ٢، سنة ١٣٩٢هـ/١٩٧٢م
 - ابن سعد، أبو عبد الله محمد بن سعد بن منيع، البصري، البغدادي (ت ٢٣٠هـ):
 - الطبقات الكبرى، تحقيق إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ط ١، سنة ١٩٦٨م
 - السمهودي، نور الدين علي بن عبد الله (ت ٩١١هـ):
 - وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، سنة ١٤١٩هـ
 - السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر (ت ٩١١هـ):
 - الإتيان في علوم القرآن، حققه محمد أبو الفضل إبراهيم القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، سنة ١٣٩٤هـ/١٩٧٤م
 - در السحابة فيمن دخل مصر من الصحابة، تحقيق د. حمزة النشري وعبد الحفيظ فرغلي وعبد الحميد مصطفى، المكتبة القيمة، القاهرة، (د.ت)
 - الدر المنثور في التفسير بالمأثور، دار الفكر، بيروت، (د.ت)
 - ابن شبة، أبو زيد عمر بن شبة النميري البصري (ت ٢٦٢هـ):
 - تاريخ المدينة المنورة، تحقيق فهد محمد شلتوت، نشره السيد حبيب محمود أحمد، جدة، سنة ١٣٩٩هـ
 - ابن الصلاح، أبو عمرو، عثمان بن عبد الرحمن (ت ٦٤٣هـ):
 - معرفة أنواع علوم الحديث، ويعرف بمقدمة ابن الصلاح، تحقيق نور الدين عتر، دار الفكر، سوريا، دار الفكر المعاصر، بيروت، سنة ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م
 - الطبراني، أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي (ت ٣٦٠هـ):

- المعجم الأوسط، تحقيق طارق بن عوض الله بن محمد وعبد الحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين، القاهرة، سنة ١٤١٥هـ / ١٩٩٥م
- الطبري، أبو جعفر محمد بن جرير (ت ٣١٠هـ):
- تاريخ الرسل والملوك، دار التراث، بيروت، ط ٢، سنة ١٣٨٧هـ
- جامع البيان في تأول القرآن، تحقيق أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، سنة ١٤٢٠هـ / ٢٠٠٠م
- ابن عبد البر، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر النمري القرطبي (ت ٤٦٣هـ):
- جامع بيان العلم وفضله، تحقيق أبي الأشبال الزهيري، دار ابن الجوزي، المملكة العربية السعودية، ط ١، سنة ١٤١٤هـ / ١٩٩٤م
- ابن عبد ربه، شهاب الدين أحمد بن محمد بن عبد ربه ابن حبيب الأندلسي (ت ٣٢٨هـ):
- العقد الفريد، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، سنة ١٤٠٤هـ
- عبد الرزاق، أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميري الصنعاني (ت ٢١١هـ):
- تفسير عبد الرزاق، تحقيق د. محمود محمد عبده، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، سنة ١٤١٩هـ
- ابن العربي، أبو بكر محمد بن عبد الله بن العربي المعافري الاشبيلي المالكي (ت ٥٤٣هـ):
- أحكام القرآن، تحقيق محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٣، سنة ١٤٢٤هـ / ٢٠٠٣م
- ابن عساكر، أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله المعروف بابن عساكر (ت ٥٧١هـ):
- تاريخ مدينة دمشق، تحقيق عمرو بن غرامة العمروي، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، سنة ١٤١٥هـ / ١٩٩٥م
- عياض، القاضي عياض بن موسى بن عياض بن عمرو بن يحيى السبتي (ت ٥٤٤هـ):
- الإلماع إلى معرفة أصول الرواية وتقييد السماع، تحقيق السيد أحمد صقر، دار التراث، القاهرة، المكتبة العتيقة، تونس، ط ١، سنة ١٣٧٩هـ / ١٩٧٠م
- العيني، بدر الدين محمود بن أحمد بن موسى الحنفى العيني (ت ٨٥٥هـ):
- عمدة القاري شرح صحيح البخاري، دار إحياء التراث العربي، بيروت، (د.ت)

- الغزالي، أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت ٥٠٥هـ):
- إحياء علوم الدين، دار المعرفة، بيروت، (د.ت)
 - القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري القرطبي (ت ٦٧١هـ):
 - الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، ط ٢، سنة ١٣٨٤هـ/١٩٦٤م
 - ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي (ت ٧٧٤هـ):
 - تفسير القرآن العظيم، تحقيق سامي بن محمد سلامة، دار طيبة للنشر والتوزيع، ط ٢، سنة ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م
 - ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت ٢٧٣هـ):
 - سنن ابن ماجه، تحقيق شعيب الأرناؤوط وآخرين، دار الرسالة العالمية، بيروت، ط ١، سنة ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م
 - مالك، الإمام مالك بن أنس بن مالك بن عامر الأصبحي (١٧٩هـ):
 - موطأ الإمام مالك، تحقيق بشار عواد معروف ومحمود خليل، مؤسسة الرسالة، بيروت، سنة ١٤١٢هـ
 - المتقي الهندي، علاء الدين علي بن حسام الدين (ت ٩٧٥هـ):
 - كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، تحقيق بكرى حياني وصفوة السقا، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ٥، سنة ١٤٠١هـ
 - مسلم، مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري (ت ٢٦١هـ):
 - صحيح مسلم (المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم)، تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، (د.ت)
 - ابن النجار، محمد بن محمود بن الحسن (ت ٦٤٣هـ):
 - الدرة الثمينة في أخبار المدينة، تحقيق حسين محمد علي شكري، القاهرة، دار الأرقم بن أبي الأرقم، (د. ت)
 - النسائي: أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، (ت ٣٠٣هـ):
 - السنن الكبرى، حققه حسن عبد المنعم شلي، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، سنة ١٤٢١هـ/٢٠٠١م

- أبو نعيم، أحمد بن عبد الله بن أحمد الأصبهاني (ت ٤٣٠هـ):
- حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، دار الكتب العلمية، بيروت، سنة ١٤٠٩هـ
- الهيتمي، أبو الحسن نور الدين علي بن أبي بكر (ت ٨٠٧هـ):
- مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، تحقيق حسام الدين القدسي، مكتبة القدسي، القاهرة، سنة ١٤١٤هـ/١٩٩٤م
- ثانيًا: المراجع:
- أحمد أمين: ضحى الإسلام، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، سنة ١٩٩٨م
- أحمد فؤاد الأهواني: التربية في الإسلام، دار المعارف، القاهرة، سنة ١٩٦٨م
- أكرم ضياء العمري: عصر الخلافة الراشدة محاولة لنقد الرواية التاريخية وفق منهج المحدثين، مكتبة العبيكان، الرياض، ط١، سنة ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م
- حسب مؤنس: المساجد، الكويت، المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، سلسلة عالم المعرفة (٣٧)، سنة ١٩٨١م،
- السيد العربي يوسف: استراتيجية البيان العملي في المحتوى الثقافي لمناهج تعليم اللغة العربية، نشر موقع الألوكة الإلكتروني، سنة ١٤٣٩هـ/٢٠١٧م
- عبد الحميد حسن عبد الحميد شاهين: استراتيجيات التدريس المتقدمة واستراتيجيات التعلم وأنماط التعلم، (د. ن)، سنة ٢٠١١م
- فاروق عبد الحميد اللقاني: طرق التدريس في الإسلام، مقتل بمجلة التربية، قطر، عدد ٥٤، سنة ١٩٨٢م
- مجدي عزيز ابراهيم: استراتيجيات التعليم واساليب التعلم، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ط١، سنة ٢٠٠٤م
- محمد جمال الدين القاسمي: محاسن التأويل، تحقيق محمد باسل عيون السود، دار الكتب العلمية، بيروت، ط١، سنة ١٤١٨هـ
- محمد عبد الحّي الكتاني: نظام الحكومة النبوية، المسمى الترتيب الإدارية، تحقيق عبد الله الخالدي، دار الأرقم بن أبي الأرقم للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ط٢، (د.ت)
- هاشم عواضة: طرائق التعليم والتعلم ودورها في بناء شخصية الإنسان، مكتبة لبنان (ناشرون)، بيروت، (د.ت)

وزارة التربية الوطنية بالجزائر: المعجم التربوي، نشر المركز الوطني للوثائق التربوية بالوزارة،

سنة ٢٠٠٩ م

Oturum Başkanı:

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN Hocamıza teşekkür ediyoruz. Peygamber Efendimizin mübarek elleri ile Mescid-i Nebvi'nin inşasından başlayarak, mescidin fonksiyonu ve önemine dair bize hatırlatmalarda bulundular. İbadet makamı, fetva ve kaza makamı, talim makamı olduğuna işaret ettiler. Toplumun farklı kesimlerine yönelik eğitim alanı olduğuna dair bilgiler verdiler. Bununla birlikte herkesin katıldığı ilim halkalarının bulunduğu dikkat çektiler. Ve orada eğitim metodu ile alakalı, işitme yoluyla, münazara yoluyla var olan uygulamalara değindiler. Yine mescitlerde dini, siyasi ve askeri hitabelerin yapıldığını ifade ettiler. Soru-cevap şeklinde ve müzakere yöntemiyle eğitimin devam ettiğini bildirdiler. Bu şekilde mescidin kapsamlı bir ilim merkezi olduğunu bize hatırlattılar. Hamdolsun, bu noktada Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüzün yürütmüş olduğu çok ciddi faaliyetler var. Bize düşen, cami içi ve cami dışı din hizmetleri kapsamında, caminin ve mescidin yeniden hayatın merkezine taşınması olmalıdır. Mesela bunlara bir örnek olarak, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüzün uyguladığı ilim ve hikmet dersleri yapılmaktadır. Ben de bu vesile ile bütün akademisyen hocalarımızı bulundukları bölgede ilim ve hikmet derslerine katılmak üzere camilerimize davet ediyorum. Cami ve mescitlerimizin kapsamlı bir ilim halkası olması amacıyla, hocalarımızın bu konuda bizlere katkı sunmalarını istirham ediyorum.

Oturumumuzun sıradaki tebliğini, “İlk Çocukluk Dönemi Din Eğitiminde Caminin Yeri” başlığıyla, Üsküdar Müftülüğünden Dr. Zehra GELİCİ Hocamız sunacaklardır. Buyurun sayın hocam.

İLK ÇOCUKLUK DÖNEMİ DİN EĞİTİMİNDE CAMİLERİN YERİ

DR. ZEHRA GELİCİ*

ÖZET

İnsan yaşamında bebeklikten sonraki evre olarak 3- 6 yaş dönemi kapsayan, oyun çağı olarak da tarif edilen ilk çocukluk dönemi, çocukların yoğun bir şekilde çevresine yöneldiği, uyarıcılar ile dolu dış dünyayı keşfetmeye çalıştığı, insan yaşamının en temel becerilerinin kazanıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil eğitimi gibi dini eğitimde de kritik bir dönem olan ilk çocukluk evresinde çocuğun dini inanca karşı hassas ve eğilimli, dini inancı kabullenmeye hazır ve istekli olduğunu gösteren araştırmalar mevcuttur. Bu nedenle dini eğitim açısından 0-6 yaş dönemi oldukça önemlidir. Çocukların bu dönemde yaşadıkları olumlu ya da olumsuz her davranış sonraki yıllarda çocuğun karakterinin bir parçası olmaktadır. Bu noktada önemli bir husus da çocukların bu kritik dönemde özellikle bilinçaltının olumlu bir biçimde şekillendirilmesi gerektiğidir. Çocuk gelişimi ve eğitimi uzmanlarına göre, çocuğun bilinçaltı 0-6 yaş döneminde oluşmaktadır ve çocuğun bilinçaltı bilgilerini yetiştirdiği ortam şekillendirmektedir. Bütün bunlardan hareketle çocukların içinde bulunduğu dönemin özellikleri göz önünde bulundurularak etkili bir din eğitiminin yolları aranmalı ve eldeki fırsatlar en iyi şekilde değerlendirilmelidir. İlk çocukluk dönemi din eğitimi için pek çok açıdan önemli bir fırsat olan camiler, 3-6 yaş çocuklarının eğitiminde de mutlaka kullanılmalıdır. Bu çalışmada camiler, ilk çocukluk dönemi din eğitiminde neden önemlidir ve camilerden bu anlamda nasıl faydalanılmalıdır gibi sorulara cevap aranacaktır. Çalışmanın amacı, resmi olarak okul öncesi din eğitimi faaliyetlerini üstlenen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu alanda yapmış olduğu çalışmalara katkı sağlayabilmektir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılarak hem ilk çocukluk dönemi eğitimi hem de camilerin çocukların eğitimindeki fonksiyonlarını incelemiş olan çalışmalardan yararlanılacaktır. Sonuç olarak, pek çok 4-6 yaş Kur'an Kursu'nun camilerin müstemilatında bulunması sebebiyle, mevcut durumun fırsata çevrilerek, bu kurslarda eğitim gören çocukların haftanın belli günlerinde cami ana

* Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursu Öğreticisi.

mekanında bulundurulmaları, öncelikle camilerin manevi atmosferinden istifade ettirilmeleri, cami içerisinde nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili verilen bilgilerin burada pratik olarak uygulanması, çocukların taklit dönemlerinde olmalarından dolayı namaz saatinde özellikle camide namaza katılarak veya namaz kılanları izlettirerek namaz ibadeti konusunda farkındalık oluşturulması, ezan, tesbihat, Kur'an-ı Kerim'i dinlettirmek suretiyle dolaylı bir eğitim yapılması ve bütün bunlarla çocukların bilinçaltında olumlu izler bırakılması gibi önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İlk Çocukluk Dönemi, Okul Öncesi Din Eğitimi, Cami, Cami Eğitimi.

THE PLACE OF MOSQUES IN RELIGIOUS EDUCATION IN THE FIRST CHILDHOOD PERIOD

ABSTRACT

The first childhood period, which is defined as the age of play and covers the 3-6 age period as the stage after infancy in human life, emerges as a period in which children tend to their environment intensively, try to explore the outside world full of stimulants, and acquire the most basic skills of human life. There are studies showing that the child is sensitive and inclined towards religious belief, ready and willing to accept religious belief in the first childhood stage, which is a critical period in religious education like language education. For this reason, the 0-6 age period is very important in terms of religious education. Every positive or negative behavior that children experience in this period becomes a part of the child's character in the following years. At this point, an important point is that children's subconscious should be shaped in a positive way during this critical period. According to child development and education experts, the child's subconscious is formed in the age of 0-6, and the environment in which the child grows up shapes his subconscious knowledge. Based on all these, considering the characteristics of the period in which children are living, ways of effective religious education should be sought and the available opportunities should be utilized in the best way possible. Mosques, which are an important opportunity for religious education in the first childhood, should also be used in the education of children aged 3-6. In this study, answers will be sought to questions such as why mosques are important in early childhood religious education and how mosques should be used in this sense. The aim of the study is to contribute to the work done by the Presidency of Religious Affairs, which officially undertakes pre-school religious education activities. In the study, using the document analysis method, one of the qualitative research methods, studies that examined both the primary childhood education and

the functions of mosques in the education of children will be used. As a result, due to the fact that many 4-6 years old Qur'an Courses are located in the outbuildings of mosques, the current situation has been turned into an opportunity, and the children studying in these courses should be kept in the main place of the mosque on certain days of the week, first of all, they should benefit from the spiritual atmosphere of the mosques and how they should behave in the mosque. Practical application of the information given here, raising awareness about prayer, especially by participating in the prayer in the mosque or watching those praying at the time of prayer, as children are in the period of imitation, providing an indirect education by making people listen to the azan, tasbehat, and the Qur'an, and all these Suggestions were made such as leaving positive traces in the subconscious of children.

Keywords: Religious Education, Early Childhood Period, Preschool Religious Education, Mosque, Mosque Education.

GİRİŞ

Camiler, tarih boyunca Müslümanlar için çok çeşitli konularda faaliyet alanı olmuştur. Ana maksat her zaman Allah'ı anma ve ona ibadet etme olsa da camiler, kimi zaman bir toplantı yeri, kimi zaman bir okul, kimi zaman bir şifahane ya da aşevi olmuştur. Camilerin bu işlevleri şüphesiz Hz. Peygamber döneminde inşa edilen Mescid-i Nebi'nin Hz. Peygamber ve ilk Müslümanlar tarafından kullanılış şekliyle yakından ilgilidir. Zira Hz. Peygamber döneminde yapılan bu ilk mescit, hem ibadet mekânı hem ilim yuvası hem eğitim öğretimin yapıldığı bir okul olmanın yanında, toplumla ilgili her türlü tecrübelerin yaşandığı kutsal bir mekândır.¹ İslam tarihinde Medine'de yapılan bu ilk mescit ve mescidin üstlendiği görevler, sonrasında inşa edilen camilere de örneklik teşkil etmiş ve onlar da benzer fonksiyonlarla bulundukları topluma hizmet etmişlerdir. Bütün bunlardan dolayı İslam eğitim tarihinde ilk eğitim kurumlarının cami ve mescitler olduğu kabul edilmektedir.² İlhamını Mescid'ün- Nebi'den alan ve tarih boyunca İslam medeniyetinin gelişiminde önemli roller üstlenen camiler, bulunduğu çevrede sosyal, kültürel ve eğitsel nitelikli pek çok hizmetin yapılmasına zemin hazırlamıştır.³ Tarihi misyonu itibarıyla camilerdeki eğitim sistemi, Hz. Muhammed (sas)'e kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Her ne kadar günümüzde

- 1 Raşit Küçük, "Mescidü'n-Nebi ve Sahabe Hanımlar", *Cami, Kadın ve Aile*, Ankara: DİB Yayınları, 2013, 40.
- 2 Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2003, 342.
- 3 Hüseyin Yılmaz, "Kadınların Eğitiminde Camilerin Rolü", *Cami, Kadın ve Aile*, Ankara: DİB Yayınları, 2013, 47.

camiler, daha ziyade ibadet yeri olarak kullanılsa da acil durumlarda sığınılacak bir liman olarak her an eski işlevinde kullanılmaya da hazırdır. Bununla birlikte ülkemiz için camiler, hâlâ eğitim yeri olma özelliğini korumaktadır. Özellikle yaz aylarında çocuklar için açılan yaz Kur'an Kurslarıyla camiler şenlenmekte ve her yaştan çocuğu misafir etmektedir. Bunun yanında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın okul öncesi din eğitimi faaliyetleri de büyük oranda cami müştemilatında gerçekleşmektedir. Bu durum, camilerin özellikle ilk çocukluk dönemi eğitimlerinde etkin bir şekilde kullanılması için önemli bir fırsat sunmaktadır. Zira, çocuk psikolojisi üzerine yapılan araştırmalar, küçük çocukların dini inanca karşı hassas ve eğilimli, dini inancı kabullenmeye hazır ve istekli olduğunu göstermektedir.⁴ Bu sebepten, çocuklara dini duygunun en etkili ve pratik yoldan aktarılacağı yerler, küçük çocukların manevi gelişiminde oldukça etkili olan ve medeniyetin kaynağı camiler⁵ ve müştemilatlarıdır.

İnsan hayatında psikologların ve eğitimcilerin hemfikir oldukları bir nokta vardır ki o da 0-6 yaş aralığının oldukça önemli oluşudur. Bu dönem literatürde, "altın dönem" ya da "sihirli yıllar" gibi ifadelerle öne çıkarılmaktadır. Zira insanın bu dönemde geçirdiği olumlu ya da olumsuz her davranış, sonraki yıllarda kendi karakterinin bir parçası olmaktadır. "Ağaç yaşken eğilir", "insan yedisinde neyse yetmişinde de öyledir" gibi atasözlerimizle de bu dönemin önemine vurgu yapılmaktadır. Bu nedenle de çocukların din eğitiminde mümkün olduğu kadar küçük yaşlarda başlanmalıdır. Zira, çocukların zihin yapıları yetişkinlerin ki gibi değildir. Yetişkinler her bilgiye önce şüpheyle bakarken çocuklar hemen alır ve kabullenirler. Bu yüzden çocuk eğitimi ve bilhassa din ve ahlak eğitimi bu dönemde oldukça önemli olmaktadır. İslam eğitiminde eğitimin çocuk yaşta verilmesine özen gösterilmiştir. Öyle ki, İslam alimleri çocuğa dinini öğretmeden önce başka bir şey öğretilmesini caiz bulmamışlardır. Çocuğun bilahare kalbinden sökülüp atılması zor olan bir mezhep üzere yetişmesi ihtimali olduğunu düşünmüşlerdir.⁶ İbn-i Sahnun, "eğitimi (Kur'an) çocuk yaşta vermek esas olmalıdır. Çünkü bu yaşta Kur'an kişinin kanına karışır" demektedir. İhvan es-Safa ise "zihin eğitimden önce (dört yaşına kadar) boş bir levha gibidir" diyerek aynı şekilde eğitimde küçük yaşın önemine dikkat çekmektedir.⁷

Çocuğun din eğitimine küçük yaşta başlamak kadar çocuğa öğretilen bilgilerin davranışa yansımalarının sağlanması da önemlidir. Bu konuda ünlü eğitimci William

4 Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003, 124.

5 Hasan Karaca, *Cami*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010, 7.

6 İbrahim Canan, *Hadis Külliyyatı Kütüb-ü Sitte Terceme ve Şerhi*, Cilt 8, Ankara: Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, 234.

7 H. Raşit Öymen ve M. Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara: MEB Yayınları, 1974, 15-18.

James, şuurun bilgi kazanmak, fiil ve hareket olmak üzere iki görevi olduğunu ancak, fiil ve hareketin birincisinden daha önemli⁸ olduğunu vurgular. Ona göre, en devamlı intibalar bizi söze ve amele sevk eden başka bir tabirle ruhumuzu harekete götürenlerdir.⁹ Bu sebepten çocuğu aşırı nasihat ve güzel söze boğmaktansa onu harekete sevk etmek¹⁰ çok daha önemlidir.

James'e göre davranışın yanında bir de model alma dediğimiz yaparı görme ve merak etme olgusu vardır ki, hepimizin pek çok alışkanlığının temelini başkalarından gördüklerimiz ve gördüklerimizi yapma arzusu oluşturmaktadır.¹¹ Bu durumda çocukları ibadete alıştırmak ve bilgilerini pratiğe dönüştürmek için onların ibadet eden kişileri görmeleri ve kendilerinin de yapabildiği kadar onlara ayak uydurmaya çalışması onların eğitimin bir parçası olmalıdır.

Bu noktada 2013- 2014 yılından beri 4- 6 yaş çocuklarının din eğitimini üstlenen Diyanet İşleri Başkanlığının eğitim faaliyetlerinin büyük oranda cami ve müstemilatlarında gerçekleştiriyor olması iyi değerlendirildiği takdirde okul öncesi din eğitiminin niteliği açısından çok önemli bir fırsattır. Çünkü camilerin çocukların dini duygularının gelişiminde, çocukların temizlik alışkanlığı kazanmasında, zamanı doğru kullanmasında, ibadet alışkanlığı kazanması için olumlu rol modeller görmesinde, ezan, Kur'an, tesbihat gibi sesleri sürekli işiterek ve namaz kılan insanları görerek bilinçaltlarına dini anlamda olumlu mesajlar gönderilmesinde büyük katkıları olacak ve gelecek yaşantıları da büyük oranda buna göre şekillenecektir. Bu çalışmada öncelikle camilerin çocuk psikolojisi bakımından önemine, camilerin psikososyal faydalarına ve çocukların din eğitiminde camilerin katkısının neler olabileceği üzerinde durulacaktır.

ÇOCUK PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN CAMİLERİN ÖNEMİ

Tarihi süreçte mescitte yaşam, hayatın merkezi olmuştur. Camilerin sunduğu imkanlardan sadece erkekler değil kadın ve çocuklar da istifade etmişlerdir. Bazı kaynaklarda yer alan, çocukların ve kadınların mescitte namazı beklerken uyuyakaldıklarına¹² dair ifadeler bunun en açık delilidir. Camilerin ve mescitlerin Allah'ın anıldığı ve O'na ibadet edildiği yerler olmanın dışında Kur'an-ı Kerim'de de vurgulanan bir diğer özelliği, bu mekanların birer eğitim öğretim yeri olmasıdır. Zira, İmran'ın hanımının doğacak çocuğunu mescidde yetiştirmek üzere adaması (Al-i İmran 3/33-37), Hz. Meryem'in,

8 William James, *Terbiye Musahabeleri*, çev: M. Şekip Tunç, İstanbul: Milliyet Matbaası, 1931, 44.

9 James, *Terbiye Muhasebeleri*, 1931, 52.

10 James, *Terbiye Muhasebeleri*, 1931, 79.

11 James, *Terbiye Muhasebeleri*, 1931, 66.

12 Buhârî, Ezan 162; Ebû Dâvûd, Salat 52; Tirmizî, Cuma 48.

çocukluğu mabette geçen, Kur'an'da övgüyle bahsedilip Müslümanlara örnek gösterilen (Al-i İmran 3/43) bir şahsiyet abidesi olması, camilerin çocuk psikolojisi ve eğitimdeki rolüne örnek gösterilmektedir. Çocukların aldığı dini eğitim ve dini pratikler güçlü bir şekilde birbirleriyle bağlantılı¹³ olduğundan, çocukların camilerdeki dini pratiklere katılımı, onların psikolojik alt yapılarının oluşumunun en önemli basamaklarından birisidir.¹⁴

İlk çocukluk dönemi din eğitiminde hatırdan tutulması gereken bilgilerden bir tanesi, bu dönem çocukların psikolojik olarak daha fazla duygularıyla hareket ettikleri ve maneviyatlarının daha güçlü olduğudur. Bu noktada duygusal bir varlık olarak çocukların en önemli ihtiyacı sığınmadır. Bunu çocukların kendilerini güvende hissettikleri, bağlandıkları ve aileyi yansıttıkları yuva psikolojisi olarak ifade etmek mümkündür. Nasıl ki, aile, çocuklar için bir sığınak, kendilerini güvende hissettikleri bir yuva, mutluluk ve huzurun kaynağı ise camiler de bir sığınma ve kendini güvende hissettiren mekanlar olarak çocukları mutlu eden yerler olarak gözlemlenmektedir. Çocuklarda manevi yaşamın anlamının yuva psikolojisinin manevi atmosferiyle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla camiler, çocuk için yuva psikolojisinin sıcaklık, güven ve huzurunu yansıtmaktadır. Bundan dolayıdır ki mabetler, doğumdan ölüme kadar geçen süreçte bir yaşam alanı oluşturur.¹⁵ Bu yaşam alanı, yaratıcının himayesine girme aşamasında olan çocukların ufkunun açılmasına imkân sağlayarak, camilerle ilişkisini geliştirmesine, ailesinin yanında Allah'ın da korumasını hissetmesine ve ona psikolojik bir destek sağlayarak manevi donanımına katkıda bulunmaktadır.¹⁶

Çocukların camileri sevmesinin ve buralardan etkilenecek kendilerini mutlu ve güvende hissetmelerinin önemli bir nedeni de camilerde var olan dini yaşantı ve duyguların evlere göre daha yoğun olmasıdır. Dolayısıyla çocuk buralardan daha çok etkilendirilir. Camilere gelen çocuklar gözlemlenildiğinde, onların öncelikle camilerin mekân olarak kendi iç mekânı, avlusu, şadırvanı ve minareleri de dâhil olmak üzere caminin fiziki görünümünden etkilendikleri fark edilmektedir. Camilerde koşturan, oyun oynayan çocuklar, bir süre sonra kendini oraya ait hissederek rahatlar ve huzur bulur.

13 Kenneth E. Burnham ve Diğerleri, "Religious Affiliation, Church Attendance, Religious Education and Student Attitudes toward Race", *Sociological Analysis*, Oxford University Press, 30 / 4 (Winter, 1969), 1969, 243.

14 Ali Baz Bilici, "Çocukların Dini Gelişimlerinde Camilerin Rolü". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11/5 (Winter, 2016), 125.

15 M. Margaret Sawin, "Family Life Education in Religious Institutions: Catholic, Jewish, and Protestant Family Relations", *Family Life Education* 30/4 (1981), 527.

16 Bilici, "Çocukların Dini Gelişimleri", 124.

Çünkü genel olarak insanın içinde yaşadığı veya içinde vakit geçirdiği mekânlarla arasında bir aidiyet duygusu gelişmektedir.

İkinci olarak, çocukların yaşça küçük olmalarından dolayı en kıymetli zaman dilimlerinde camilerle etkileşim hâlinde olmaları, orada yapılan ibadetlere şahitlik etmeleri, tesbihat, salavat, tekbir, ezan ve Kur'an sesi gibi insanın ruhunu dinlendiren sesleri dinlemeleri onlarda derin izler bırakmakta ve ruhlarına işlemektedir.

Bu nedenle de çocuklara yönelik yapılacak manevi eğitimin evde veya başka yerde tek başına verilmesi ile camilerde verilmesinin aynı etkinlikte olduğu düşünülmemelidir. Örneğin, namazla kazandırılmak istenen bir duygu veya davranış camilerde daha çabuk daha etkili bir şekilde kazandırılabilir. Camilerde daha kısa bir eğitimle daha çok birikim aktarılabilir. Çocuk, kısa zamanda yetişkin bir insanın kazanımına yaklaşan bir seviye yakalayabilir. Buralarda dini eğitim alan çocuklar, akranlarına göre daha olgun tavırlar gösterir ve olayları kavramada diğerlerine fark atar. Buna binaen namaz kılan ve bu namazı camide kılmaya özen gösteren bir çocuk ergenlik döneminin inişli çıkışlı ve zor sürecini diğerlerine göre daha kolay atlatabilir.¹⁷

CAMİLERİN PSİKOSOSYOL OLARAK ÇOCUĞA KAZANDIRDIKLARI

İlk çocukluk dönemi, eğitimciler tarafından, iletişimin, sosyal etkileşimin, dil becerilerinin, kendilik değerinin gelişimi açısından kritik yıllar olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle, özellikle okul öncesi dönem içerisinde karşılaşılan durumların, çocukların psikososyal gelişimleri üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.¹⁸ Bu noktada aile, okul, cami gibi kişinin hayatı boyunca içinde bulunduğu ortamların insanın psikososyal gelişiminde mutlak etkisi vardır. Bu çerçeveden bakıldığında, okul öncesi dönemde karşılaşılan tavır ve tutumlar, bireylerin sosyal duygusal gelişiminin yönünü belirleyen unsurlar arasında gösterilebilir. Çocuklarla onların yaşamında önemli bir role sahip olan mekanlar ve bu mekanlarda bulunan kişiler arasındaki etkileşimin kalitesi, onların psikolojik açıdan sağlıklı bireyler olarak gelişmeleri için büyük öneme sahiptir. Örneğin ibadet ve mabetlerle ilişkisi olan çocuklar, ilişkisi olmayanlara karşın pek çok açıdan avantajlara sahiptir. Mabetlerle gönül bağı olan çocukların alkol ve madde bağımlılığı konusunda daha bilinçli olduğu yapılan çalışmalarla desteklenmektedir.¹⁹

17 Hüseyin Yılmaz, "Kadınların Eğitiminde Camilerin Rolü", *Cami, Kadın ve Aile*, Ankara: DİB Yayınları, 2013, 37.

18 Haktan Demircioğlu- Yunus Gunindi, "Okul Öncesi Dönem Psikososyal Risk Faktörlerinin İncelenmesi", *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4/1, (2021), 3.

19 R. Lorch Barbara, "Church Youth Alcohol and Drug Education Programs", *Journal of Religion and Health*, 26/2 (Summer, 1987), 106.

Bunun nedeni olarak, dini inanış ve ibadetlerin, hayatın birçok alanında çocukların davranışlarını olumlu yöne motive etmesine bağlamak mümkündür.

Bu nedenle çocukların eğitimini üstlenen aile ve okul gibi kurumların çocuklara yönelik din eğitimlerinde cami içi deneyimlerin de öneminin farkında olması gerekir. Bu noktada, dini davranış ve hareketlerin, ailenin iştirakiyle çocukta bir değer oluşturduğu²⁰ ve çocukların camilere alıştırılmalarının sosyolojik ve psikolojik olarak pek çok faydasının olduğu²¹ unutulmamalıdır. Yapılan araştırmalarda sağlam toplumların manevi merkezlerde şekillendiği anlaşılmaktadır. Çünkü, cami gibi toplumsal kurumlarda, çocukların yaşamına etki eden dini inançlar, değerler ve ibadetler sadece dolaylı olarak değil doğrudan iletilmektedir. Bunun neticesinde de dini bir etkinin gerçekleştiği gözlemlenir. Yine camilerde düzenlenen kursların veya ramazan ayı, kandiller gibi dini günlerde camilerde yapılan dini ritüellere çocukların katılmalarının, onların dini sosyalleşmesinde önemli bir etken olarak görülmektedir.²²

Dini sosyalleşme olanı camiler, çocukları ibadetlere alıştırmak için önemli bir fırsat sunar. Her şeyden önce onların ibadetle meşgul olan insanları küçük yaşlardan itibaren gözlemleyebilmeleri ve ibadet mekanlarıyla iç içe olmaları gerekir. Çocuk burada sadece anne-babasının değil herkesin namaz kıldığını, ibadet ettiğini görür. Böylece ibadetin daha geniş bir anlam taşıdığı ve herkesi ilgilendiren bir durum olduğu konusunda farkındalık kazanır. Ayrıca İslam Dini toplu ibadete önem vermiş, bazı namazları toplu kılmayı emretmiş bunun yanında kişinin ferdi olarak kılabilecekları namazları da cemaatle kılmaları konusunda teşvik etmiştir. Camilerde bu anlamda olumlu bir kitle psikolojisi oluştuğunu söylemek mümkündür.²³

Tarih boyunca camiler, çocukların dini her yönüyle öğrendikleri ve yaşadıkları en öncelikli kurumlar olmuşlardır. Peygamberimiz (sas) döneminde mescit; çocuk -genç, olgun-yaşlı, kadın -erkek ayrımı gözetilmeksizin toplumdaki herkesi kapsamaktaydı.²⁴ Camiler, peygamberimiz döneminde Ashab-ı Suffe'de olduğu gibi Osmanlı döneminde de sıbyan mektebinin olmadığı yerlerde, çocukların eğitimi için okul olarak çok yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı.²⁵ Yani çocuklar camilerle iç içe bir yaşam sür-

20 Peker, Hüseyin, "Ailede Din Eğitiminin Psikolojik Esasları II", *Diyanet İlmî Dergi*, XXI/ 2, 47.

21 Ali Murat Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1999, 85-105.

22 C. L. Little, "The Role of Religion in Public Education", *Research on Religions Development*, (pp.302-354), Edited: Merton P. Strommen, Hawthorn Books. Inc., New York 1971, 102.

23 Sadık Ağçoban, "Türkiye'de Kadın ve Çocuklara Hizmet Veren Bir Kurum Olarak Cami", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, 2013, 39.

24 Yılmaz, "Kadınların Eğitimi", 47.

25 Ahmet Önkal- Nebi Bozkurt, "Cami, Dini ve Sosyokültürel Tarihi", *Türkiye Diyanet Vakfı İs-*

mekte ve onun psikolojik havasından etkilenmekteydi. Dini yaşantı açısından büyük önem sahip bu durum, dini duyguların canlı tutulması ve dini bilgilerin pratiğe dönüş-türülebilmesi için her dönem sürdürülmesi önemlidir.

İLK ÇOCUKLUK DÖNEMİ DİN EĞİTİMİNDE CAMİLERİN KATKISI

ÇOCUĞUN DUYGULARINI HAREKETE GEÇİRMESİ

İnsan duygularının tümünü, bebeklik ve ilk çocukluk evrelerinde edinir.²⁶ Bu dönemde, çocuğun hayatına, tutum ve davranışlarına yön veren ve onu harekete geçiren asıl kuvvet, düşünceden çok çoğu zaman kendisinin bile fark etmediği duygulardır.²⁷ Çocuğun hayatı ve davranışları bu dönemde tamamen duygusal olduğu için, bu döneme “duygusal öğrenme dönemi” de denir.²⁸

Dini duygu ise, her ne kadar doğuştan var olduğu kabul edilen bir duygu olsa da bazı duygularla etkileşim hâlinde ortaya çıkar ve bu duygular çevre tarafından desteklendiği ölçüde gelişir. İlk çocukluk döneminin sonlarında çocukta uyanmaya başlayan dini duygu, bağlanma, sevgi, saygı, tevekkül, ümit, korku, sığınma, emniyet ve korunma gibi birçok duygu ile irtibatlandırılabilir.²⁹ Ancak, dini duyguyu bilinen duygu türleri üzerinde yükselen, birleşik bir duygu türü olarak da tarif etmek mümkündür.³⁰ Yani dini duygu müstakil bir duygudan çok, harekete geçiren özelliği din olan pek çok duygu sentezinden meydana gelmektedir.³¹ Bu sebeple, çocukluk döneminde din eğitiminin bu duygularla ilişkili olarak yürütülmesi gerekir. Sevgi, bağlanma, güven, himaye edilme duyguları çocukluk döneminde ortaya çıkarıldığı ve geliştirildiği ölçüde din duygusu da gelişmektedir. Dolayısıyla çocuğun ilk din eğitimi, duyguların ortaya çıkarılması, geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi ekseninde yürütülmeli, bu dönemdeki din eğitiminin temel amacı ümit, sevgi, beklenti, korunma, sığınma, esirgenme duygularını ortaya çıkarmak olmalıdır.

İlam Ansiklopedisi, (46-56), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, 50-51.

26 İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara: Feryal Matbaası, 2000, 95.

27 Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1994, 77.

28 Abdurrahman Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 137-138.

29 Esra Türk, “Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim ve Din Eğitimi”, *Marife* (Kış 2014), 148.

30 Yurdagül Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim*, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları. 2005, 27.

31 Zeynep Nezahat Cihandide, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, İstanbul: DEM Yayınları, 2014, 61.

İslam eğitim anlayışında çocukta kendiliğinden oluşan ve fitratında var olan din duygusu, diğer duygular gibi uygun ortamlarda kendini gösterebilmektedir. Araştırmalar, ibadetlerin ve diğer dini ritüellerin yoğun olarak uygulandığı yerlerde dini duygunun uyanışının daha erken ortaya çıktığını göstermektedir.³² Namaz kılan, oruç tutan, dua eden yetişkinleri gören çocuğun zihinde bu sahneler yer eder. Bu konuda duyguların da bir hatırası olduğu ve bunun eğitim açısından önemi³³ mutlaka dikkate alınmalıdır. Bu sebeple çocukların dini duyguyu yoğun olarak yaşayabileceği mekanlar olarak camilere sıklıkla götürülmesi ve okul öncesi din eğitiminde bazı ders saatlerinde buralarda bulunulması eğitimin bir parçası olmalıdır.

ÇOCUĞA DOLAYLI YOLLARDAN MESAJ VEREREK EĞİTİMİNİN SAĞLANMASI

İnsanlar için öğrenme her zaman bilgi aktarımıyla gerçekleşmeyip çoğu zaman başkalarının davranışlarını gözlemleyerek, onlardan çıkarım yaparak da söz konusu olmaktadır. Söz konusu çocuklar olduğu zaman gözlemleyerek ya da taklit ederek öğrenme daha yoğundur. Bu nedenle ilk çocukluk döneminde çocukların eğitiminde doğrudan bilgi aktarımı yerine hikayelerle, şarkılarla, görsellerle ya da örnek davranışlarla mesajlar verilerek dolaylı eğitimden yararlanılması çok daha etkileyici olabilmekte ve okul öncesi çocuğunun öğrenme şekline daha uygun düşmektedir. Okul öncesi eğitimde insan öğrenmelerinin birçoğunun, modelin yaptığı davranışların ve bu davranışın sonucunda elde edilen ürünün dolaylı bir şekilde gözlenmesi sonucu kazanıldığı unutulmamalıdır.

Örneğin, cami deyince akla ilk gelen çağrışımlardan biri Ezan'dır. Ezan sesindeki duygu yediden yetmişe genellikle insanlara etkileyici gelmektedir. İnsanlar çocukluk yıllarında çokça dinledikleri şarkı, türkü, marş gibi ritmik şeyleri kolay kolay unutmaz, bunları içlerinde saklı bir anı olarak bekletirler. O sesi ne zaman bir daha duysalar o duyguları yeniden yaşamaya başlarlar. Bu duyguları oluşturan ses ezan sesi olursa ileride kişiyi dini duygu, düşünce ve yaşantılarını canlı tutma adına teşvik edici olur. Nitekim Hz. Peygamber'in yeni doğan çocuklar için dua edip kulağına ezan okuması çocuğun ileri yaşlarındaki dini tutum ve davranışlarına yön vermesi bakımından önemli bir uygulama ve bizim için önemli bir örnektir. Bu nedenle okul öncesi din eğitiminde çocuklar zaman zaman camilere götürülerek cami içi davranışları, ibadet eden insanların gözlemlmeleri, ezan ve okunan Kur'an-ı Kerim'i dinlemeleri sağlanmalıdır.

32 Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 70.

33 Osman Sezgin, *Üçüncü Neslin Eğitimi*, Ankara: TDV. Yayınları, 1991, 18.

ÇOCUĞUN BİLİNÇALTINI BESLEMESİ

Hepimizin bildiği gibi eğitim bilişsel bir süreçtir. Ancak çok eski dönemlerden beri düşünürler bilinç hâli dışında zihinsel süreçlerin olabileceğini de öngörmüşlerdir. Bu süreçlere ilişkin olarak kullanılan kavramlardan biri de “bilinçaltı”dır. Bu kavram, düşünenin bilgisi olmaksızın meydana gelen zihinsel süreçleri, bilincin altını ve dışını ifade etmektedir.³⁴ Günümüzde bilinçaltının çok güçlü olduğunu, bağlantılarını yaparak insan fizyolojisini ona göre ayarladığını söyleyen nöropsikologlar vardır. Farkında olunmasa bile bilinçaltı bağlantıları eğitimde, ailede ve her türlü ilişkide kullanılır. İnsanın bilinçaltı ne yapılması gerektiğini bağlantılar kurarak ayarlar. Bu eğitimde çok daha önemlidir. Anne, baba veya öğretmen olarak çocukları eğitirken çok dikkatli olunması gerektiğinin bir nedeni de çocuğun bilinçaltına olumlu ve eğitici iletiler gönderilmesi gerektiğindendir. Çocuğun yetiştigi ortam ve bu ortamda aldığı bilgi ve duygular çocuğun bilinçaltını oluşturur.

Çocukların karakterini oluşturan dönem 0-6 yaş arasında geçirdiği dönemdir ve bilinçaltını da bu dönemde edindiği bilgi ve duygular oluşturur. Çocukluk dönemi, dini duygu ve davranışlar açısından da şüphesiz önemlidir. Çocukların çevresindeki kimse-leri Allah’a dua ederken işitmesi, bazı tavırlarına şahit olmaları çocuğun bilincine girer. Bu bilinç, çocuğun ileriki hayatının yönünü belirleyecek bir etkiye sahiptir. Çocuğun bilinçaltını oluşturan malzemelerin dini duygunun yoğun olarak yaşandığı bir çevreden gelmesi ileriki hayatında bu duyguları sürekli duyması ve yaşamasına katkı sağlar. Dini duygunun en yoğun yaşandığı yerlerin camiler ve çevreleri olduğu unutulmamalıdır.

Bu nedenle bilinçaltı ya da diğer ifadesiyle şuurlaltı müktesebatının oldukça etkilendiği, zaman olarak erken çocukluk döneminde, anne babaların ve din eğitimi veren öğretmenlerin başta gelen vazifelerinden birisi, dini kavram ve tasavvurların belirgin bir şekil alması nedeniyle camilerle çocukların irtibatının sağlanmasıdır. Çünkü bu dönemde çocuklar camiye büyük bir ilgi duyarlar ve onun büyüüne kapılırlar. Enerjik hâlleriyle çocukların, camilerin iç ve dış mekânlarında koşuşturmaları, huşu içinde ibadet eden Müslümanların huzur dolu hâllerini gözlemlemeleri, cemaatin kendilerine sevecen bir yaklaşım tarzı sergilemeleri³⁵ çocukları olumlu anlamda etkiler ve bilinçaltında din algısına yönelik olumlu bağlantılar kurmasını sağlar. Ayrıca cemaatin mimik ve jestlerini birlikte ve yerli yerinde kullanarak, sözlü iletişimle vermek istedikleri manevi mesajlarını daha da anlaşılır hâle getirmeleri³⁶ çocukların cami ile ilişkilerinin

34 Kenan Sevinç, “Freudyen Psikolojide Bilinçaltı ve Bilinçdışı Kavramları Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar”, *Kilitbahir*, 15 (2019), 128.

35 Bilici, “Çocukların Dini Gelişimleri”, 125.

36 Yusuf Macit, “Beden Dili: Hz. Peygamber Örneği”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1

sağlam bir temelini oluşturur. Yaşanan bu dini tecrübe, çocukları hayat boyu kutsal mabede davet eder. Bu nedenlerden dolayı Peygamberimiz (sas) mescitte namaz kılarlarken çocukların hoş vakit geçirmelerine müsaade etmiş ve onlara hayatlarının en unutulmaz anılarını nakşetmiştir.

Yapılan bir araştırmada çocuklar büyüdülerinde dini hayata nasıl ilgi duydunuz sorusuna “Küçükken namaz kılanları, dua edenleri, oruç tutanları gördüm” şeklinde cevap vermektedirler. Bu ve benzeri sahnelerin en önemli katkısı çocuğun dini gelişimine zenginlik katmalarıdır.³⁷ Çocukların dini inancının gelişmesi, ruhen ve manen hazırlıklı olması onların bu ortamlara sokulmasına bağlıdır.

ÇOCUĞUN TAKLİT YOLUYLA ÖĞRENMESİNİ SAĞLAMASI

Çocuğun dini bilgileri alabilmesi için hazır oluş seviyesi oldukça önemlidir. Çocuklar dini hayatı önce taklit edip sonra özümserler. Bu yüzden, ilk çocukluk döneminde, başta aile olmak üzere çocuğun kendine olumlu rol modeller seçebileceği bir çevrede bulunması önemlidir. Bu dönemde dinin hayatın içinde yaşanan bir olgu olması, çocuğun dini pratikleri, ibadetleri gözlemlemesi, dini bayramları, kutsal gün ve geceleri, birtakım dini törenleri izlemesi çocuk için tesirli olacaktır. Bu aşamadan sonra çocuk dini konuları doğrudan doğruya öğrenmeye, öğretilen konuları benimsemeye hazır hâle gelir.³⁸

Küçük yaşlardan itibaren çocukta dine karşı ilgi ve istek vardır. Başlangıçta dini kavramların muhtevasını anlayamasa da, onun dualara ve ibadetlere karşı ilgisi oldukça yüksektir. Örneğin evde büyüklerin namaz kıldığını gören çocuk, onlar gibi yapıp kalkar, dudaklarını dua okuyormuş gibi kıpırdatır. Sofraya “besmele” ile oturup, “hamd” ile kalkar. Böylece o, dindar yetişkinin davranışlarını dıştan taklit etmekte, yetişkinlerin dinî söz, tavır ve davranışlarını kendine model olarak almaktadır. Çocuk bunları tekrarladıkça daha çok öğrenmekte ve alışkanlık kazanmaktadır. Böylece taklit ve özdeşleşme yoluyla başlayan dini yaşayış, çevrenin dini havasında ve çocuğun ferdi kabiliyetine göre yavaş yavaş gelişip derinleşerek dönüşmektedir. Bu anlamda da yine ilk çocukluk dönemi din eğitiminde çocukların taklit ve özdeşim kurarak öğrenme şekillerinden faydalanılmalıdır. Camilerde abdest alan ya da namaz kılan insanları gözlemleyen çocukların, bu fiillerin özellikle motor hareketler içeren yönü olması sebebiyle dikkatlerini bu davranışlar üzerine yoğunlaştırmalarına ve sonrasında

(2012), 38.

37 Yurdagül Konuk, *Okulöncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1994, 1.

38 Türk, “Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim”, 155.

taklit etmelerine yol açmaktadır. Yine namaz esnasında konuşulmaması, sağa sola bakılmaması ve dudakların kıpırdatılması gibi davranışlar da çocuklar da ilgi ve merak uyandırmaktadır ki, öğrenmenin en temel koşulu meraktır. Çocuklar bu şekilde dini davranışları daha çabuk öğrenmekte ve özümsemektedir.

BİLGİLERİN PRATIĞE DÖNÜŞTÜRÜLMESİNE KATKI SAĞLAMASI

Din eğitim ve öğretiminde işlenen en önemli basamaklardan biri şüphesiz öğrenilen bilgilerin davranışa yansımasıdır. Eğitimcilerin ortak görüşü davranışa yansımayan soyut bilgilerin pek bir işe yaramayıdır. Bilginin davranışa yansımaları içinse çocuğun uygulamalı olarak eğitilmesi gerekmektedir. Bilgi yeterli değildir ve bilginin pratiğe dönüşmesi gerekir. Dini bilgiler de aynen böyle olması hasebiyle kişide harekete geçemedikçe insanı ne duygulu ne de akıllı bir dindar yapar. Pratik yapma açısından bakınca en bereketli ve samimi yerler ailelerden sonra camilerdir. Evlerde çocukların aklını meşgul eden çok şey olur. Özellikle günümüzde televizyon, bilgisayar, sanal oyunlar çocukları çok meşgul eden cazip şeylerdir. Çocuk namaza durmak istemez. Ama camiye gitse oyun ve eğlenceyle irtibatı fiziki anlamda kesilmiş olacağı gibi psikolojik anlamda da büyük ölçü de kesilmiş olur. Ayrıca kalabalık bir ortamda bulunması da bu duyguları çabuk atlatmasına yardımcı olur. Böylece namazın havasına girer ve havayı uzun süre yaşar. Kanaatimizce bir defa da olsa cami ortamında namaz kılan herkes bu duyguyu yaşamıştır.

Namazın anlamında Allah karşısında boyun eğme ve küçülme vardır. Kişi bu duyguları yaşamıyorsa namazı eksik kalmış demektir. Bu duyguları da en iyi yaşatan yer yine camiler ve toplu kılınan namazlardır. Kişi tek başına bu duyguları yakalamakta zorlanabilir. Hele çocuklar daha çok zorlanır. Bu bakımdan namazın ihtiva ettiği anlam açısında camide ibadet etmenin, toplu ibadet edenleri görmenin ve onlarla birlikte ibadet etmenin önemi oldukça büyüktür.³⁹

Çocuğun dini gelişiminde çevrenin etkisi vardır. Zaten çocuk, yaratılış itibarıyla çevresine karşı duyarlıdır. Konuşulan dile karşı nasıl ilgili ise yaşanan dine karşı da bu ilgisi mevcuttur. Büyükleri ibadet ederken gördüğünde onları taklit etmektedir. Kutsal kitap okunduğunda kulak kabartmaktadır. Onların giydiklerine ilgi duymakta aynı şekilde giyinmeye özenmektedir. İşte çocuk bu şekilde kendi dini hayatını şekillendirmeye başlamaktadır.⁴⁰

Çocukların ibadet edenleri görebileceği, Kur'an dinleyebileceği, dinin uygun gördüğü kıyafetleri giyen insanları gözlemleyebileceği en güzel yerlerden biri camidir.

39 Ağçoban, "Türkiye'de Kadın ve Çocuklar", 40.

40 Ayhan, Halis, Din Eğitimi ve Öğretimi, M.Ü.İ.F.V.Y. İstanbul, 1997, 93.

Çocuklar, burada sadece anne-babasının değil herkesin namaz kıldığını, ibadet ettiğini görür. Böylece ibadetin daha geniş bir anlam taşıdığının ve herkesi ilgilendiren bir durum olduğunun farkına varır. Bütün bunlar, çocuğun öğrendiklerini pratiğe dönüştürmesine zemin hazırlaması açısından çok önemlidir.

SONUÇ

Din, bireyin olumlu veya olumsuz bir kişilik geliştirmesinde, belli değer duygularının oluşmasında, davranışların şekillenmesinde yaşam gayesine uygun hareket edebilme becerisi kazanmış bir bireyin yetiştirilmesi ve topluma kazandırılmasında en önemli etkiye sahiptir. Sahip olduğu kabiliyetlerden sadece biri veya birkaçı geliştirilmiş, diğerleri ise ihmal edilmiş bir insanın iç âleminde huzur bulabilmesi ve faydalı bir birey olabilmesi mümkün değildir.⁴¹ İnsanın hayatı boyunca elde ettiği bilgi birikiminin 2/3'sini üç-altı yaş arasında öğrendiği araştırmalarla ortaya konulmuştur.⁴² Okulöncesi eğitim, insan gelişiminin en hızlı ve en duyarlı dönemini oluşturmaktadır. Yaşamın ilk yıllarında alınan eğitimin ve geçirilen deneyimlerin, ileri yaşlardaki öğrenme yeteneği ve gelecekteki başarı üzerinde de önemli etkileri vardır. Okulöncesi dönem olarak adlandırılan 0-6 yaş dönemi, çocuğun öğrenmesinin en yoğun olduğu, temel alışkanlıklarının, zihinsel yeteneklerinin en hızlı geliştiği ve biçimlendiği bir dönemdir.

Bunun bilincinde olan dünyada pek çok ülke okul öncesi eğitimi oldukça önemsemektedir. Yine pek çok ülkede okul öncesi din eğitimine de özen gösterilmektedir. Zira Dünyanın hemen hemen her yerinde sistemli dinî öğretime başlama yaşı olarak 5-7 yaş kabul edilmiştir.⁴³ Örneğin Almanya'da özellikle 3-6 yaş grubunu kapsayan okul öncesi eğitime erişimin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu okulların %70'i ise kiliseler ve bu kiliselere bağlı cemaatler tarafından yönetilmektedir. Katoliklere ait anaokulları tam bir kilise havasında tefriş edilerek öğrenciler, zaman zaman dini ayinlere götürülmektedir. Yine okul öncesi eğitimin %40'ının dini kurumlar tarafından işletildiği Belçika'da da Katoliklere bağlı anaokullarında din eğitimi öğretmenlerle birlikte papazlarla koordineli olarak verilmektedir. Yine çocukların din eğitimi kapsamında papaz, rahibe veya pedagoglar tarafından haftanın belli günlerinde kiliseye gitmeleri sağlanmaktadır. Böylece öğrenciler görerek, yaşayarak ve yerinde din eğitimi imkânı bulmaktadır. Ayrıca sınıfların içerisindeki dini faaliyet köşelerinde çocukların nasıl dua edeceği günlük uygulamalarla öğretilmekte, dini ve ahlaki hikayeler anlatılarak ilahiler söylenmektedir. Yaşanan hayatla okul öncesi din eğitimine yönelik olarak noel,

41 Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, 71.

42 Zeynep Nezahat Özeri, *Okulöncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2004, 15.

43 İbrahim Canan, *Resûlullah'a Göre Ailede ve Okulda Çocuk Terbiyesi*, İstanbul: Türdav Yayınları, 1998, 60.

paskalya, karnaval tatilleri öncesi dini içerikli aktiviteler de okul öncesi din eğitimi kapsamında gerçekleştirilmektedir.⁴⁴

Batı ülkelerinden bu örneklerden de anlaşılacağı üzere okul öncesi din eğitiminin etkili olması için çocuklara dini bir atmosfer oluşturulmasına ya da bizzat dini mekanlarda eğitilmesine özen gösterilmektedir. Bu da okul öncesi din eğitiminde çevrenin etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Bu noktada Türkiye’de yürütülen okul öncesi din eğitimi faaliyetlerinde de camilerden yararlanılması çocuklara verilen eğitimin kalitesini yükseltecek ve onların pek çok dini davranış ve kalıpları edinmesini sağlayacaktır. Örneğin, İslam’ın emirlerinden olan temizlik alışkanlığı kazanma, vakit disiplini edinerek zamanı israf etmeme ve doğru kullanma gibi alışkanlıkların en kolay kazanılacağı yerler camilerdir. Çocuklar, camiye giderken abdest almanın yanında kılık kıyafet ve beden temizliğinin de önemli olduğunu öğrendiklerinde bunu her camiye gittiklerinde tekrarlayarak bir yaşam şekline dönüştüreceklerdir.

Bu anlamda çocukların edindikleri bilgiyi davranışa yansıtabilmeleri için okul öncesi dönemde çocuğun öğrenme biçimlerini bilmek ve buna göre hareket etmek önemlidir. Özellikle okul öncesi dönem çocuğu için en iyi öğrenme, önüne olumlu örnekler koyularak taklit yeteneğinden yararlanmak, bir şeyi tekrar tekrar yapmalarını sağlamak ve görme, işitme, dokunma gibi tüm duyu organlarına hitap ederek gerçekleşmektedir. Bu noktada camiler, ilk çocukluk çağındaki çocukların öğrenme biçimlerine de çok uygun düşmektedir. Zira, okulöncesi dönemde çocuğun her bakımından gelişimini etkileyen çevre çok önemlidir.⁴⁵

KAYNAKÇA

- Ağçoban, Sadık. “Türkiye’de Kadın ve Çocuklara Hizmet Veren Bir Kurum Olarak Cami”. *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, 2013.
- Armaner, Neda. *Din Psikolojisine Giriş*, 1.cilt. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980.
- Barbara R. Lorch. "Church Youth Alcohol and Drug Education Programs". *Journal of Religion and Health*. 26/2 (Summer, 1987), 106-114.
- Başaran, İ. Ethem. *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Feryal Matbaası, 2000.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1994.

44 Avrupa da Orta çağda Kalmış: Çocuklar Kiliseye Emanet, Yenişafak Gazetesi, 1.1 2022 tarihli haber, <https://www.yenisafak.com/dunya/avrupa-da-orta-cagda-kalmis-cocuklar-kiliseye-emanet-3728315>

45 Kenan Seyfi, “İbn-i Miskeveyh’e Göre Çocuk Eğitimi”, *Din Öğretimi Dergisi* (Mayıs- Haziran 1993), 54.

- Burnham, Kenneth E. vd. "Religious Affiliation, Church Attendance, Religious Education and Student Attitudes toward Race". *Sociological Analysis*. Oxford University Press. 30/4 (Winter, 1969), pp. 235-244.
- Bilici, Ali Baz. "Çocukların Dini Gelişimlerinde Camilerin Rolü". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 11/5 (Winter, 2016), 117-136.
- Canan, İbrahim. *Hadis Külliyyatı Kütüb-ü Sitte Terceme ve Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Canan, İbrahim. *Resûlullah'a Göre Ailede ve Okulda Çocuk Terbiyesi*. İstanbul: Türdav Yayınları, 1998.
- Cihandide, Zeynep Nezahat. *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 2014.
- Daryal, Ali Murat. *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.
- Demircioğlu, Haktan- Gunindi, Yunus. "Okul Öncesi Dönem Psikososyal Risk Faktörlerinin İncelenmesi". *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4/1 (2021), 1-31. doi:10.48174/buaad.931550
- Dodurgalı, Abdurrahman. *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1998.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- James, William. *Terbiye Musahabeleri*. Çev. M. Şekip Tunç. İstanbul: Milliyet Matbaası, 1931.
- Karaca, Hasan. *Cami*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2003.
- Konuk, Yurdagül. *Okulöncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*. Ankara: T.D.V.Yayınları, 1994
- Küçük, Raşit. "Mescidü'n-Nebi ve Sahabe Hanımlar", *Cami, Kadın ve Aile*. (39-45) Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Little, C. L., "The Role of Religion in Public Education". *Research on Religions Development*. (pp.302-354). Edited: Merton P. Strommen, Hawthorn Books. Inc., New York, 1971.
- Macit, Yusuf. "Beden Dili: Hz. Peygamber Örneği". *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 1 (2012), 29-44.
- Mehmedoğlu, Yurdagül. *Ahlaki ve Dini Gelişim*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2005.
- Önkal, Ahmet ve Bozkurt, Nebi, "*Cami, Dini ve Sosyokültürel Tarihi*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (ss.46-56.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Öymen, Hıfzırahman Raşit- M. Dağ. *İslam Eğitim Tarihi*. Ankara: MEB Yayınları, 1974.
- Özeri, Zeynep Nezahat. *Okulöncesi Din ve Ahlak Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.
- Peker, Hüseyin, "Ailede Din Eğitiminin Psikolojik Esasları II", *Diyanet İlmi Dergi*, ss. 41-49, 1985, cilt: XXI, sayı: 2.

- Sawin, Margaret M. "Family Life Education in Religious Institutions: Catholic, Jewish, and Protestant Family Relations". *Family Life Education*. 30/4 (Oct., 1981), pp.527-533.
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Sevinç, Kenan. "Freudyen Psikolojide Bilinçaltı ve Bilinçdışı Kavramları Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar". *Kilitbahir*, 15 (2019), 125-158.
- Seyfi, Kenan, "İbn-i Miskeveyh'e Göre Çocuk Eğitimi", *Din Öğretimi Dergisi* (Mayıs- Haziran 1993).
- Sezgin, Osman. *Üçüncü Neslin Eğitimi*. Ankara: TDV. Yayınları, 1991.
- Türk, Esra. "Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim ve Din Eğitimi". *Marife*. (Kış, 2014), 143-158
- Yılmaz, Hüseyin. "Kadınların Eğitiminde Camilerin Rolü". *Cami, Kadın ve Aile*. (47-63). Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Yılmaz, Hüseyin. *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Avrupa da Ortaçağda Kalmış: Çocuklar Kiliseye Emanet, Yenişafak Gazetesi, 1.1 2022 tarihli haber, <https://www.yenisafak.com/dunya/avrupa-da-orta-cagda-kalmis-cocuklar-kiliseye-emanet-3728315>

Oturum Başkanı

Hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Hocamız, veciz bir şekilde ilk çocukluk döneminin gerek çocuk eğitiminde gerekse karakter gelişiminde önemine ve yerine değindiler. Camilerimizi çocuklarımızın eğitiminde nasıl kullanacağımıza dair somut örnekler verdiler. Cenab-ı Allah hayata geçirebilmeyi, camilerimizle çocuklarımızı buluşturabilmeyi hepimize nasip eylesin.

Son tebliğimiz ise, "Lise Çocuklarının Zihin Dünyasında Cami -Mescit: Bir Metaforik Algı Çalışması" başlığıyla, Dr. Vahdettin ŞİMŞEK Hocamızın tebliği olacaktır. Buyurun sayın hocam.

LİSE ÇOCUKLARININ ZİHİN DÜNYASINDA CAMİ-MESCİT: BİR METAFORİK ALGI ÇALIŞMASI

DR. ÖĞR. ÜYESİ VAHDEDDİN ŞİMŞEK*

ÖZ

Yaklaşık 2 buçuk milyona yakın katılımcısı olan yaz Kuran kurslarında çocuklar eğitimlerinin çoğunu camide almakta ve zamanlarını camide geçirmektedir. Camiler çocukların ve gençlerin zihin dünyalarında farklı bir anlam oluşmakta ve farklı şekillerde kodlanmaktadır. Bunun dışı vurumu ise metaforlar ile olmaktadır. Metafor, bireyin kendi dış dünyasında karşılaştıkları olguları anlamak, tanımlamak ve değerlendirmek üzere çoğunlukla bilinçaltı üretilen ve kullanılan kavramsal, bilişsel ifadelerdir. Dolayısıyla çocukların camiye/mescide yönelik kasıtsız, bilinç dışı ve önyargısız metaforik algılarını bilmek önemlidir. Söz konusu önem ve değerden hareketle bu araştırmanın amacı, lise öğrencilerinin “cami / mescit” kavramlarına yönelik algılarını metaforlar aracılığıyla belirlemektir.

Bu çalışmada lise düzeyinde farklı okullarda öğrenim gören öğrencilerin “cami/mescid” kavramına yönelik algı, görüş ve düşüncelerinin derinlemesine ortaya çıkarılmasını amaçlayan çalışmada olgu bilim (fenomenoloji) deseninden yararlanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Ankara ve Kırıkkale il ve ilçe müftülüklerine bağlı cami, mescid ve yaz Kuran kurslarına katılan öğrencileri oluşturmaktadır. Bu kapsamda araştırmaya katılan öğrencilerin %55,6’si (n= 70) kadın, %45, 4 (n=57) erkek olmak üzere toplam 127 kişidir. Araştırma çerçevesinde lise öğrencilerinin cami veya mescid’e dair 117 metafor ortaya koydukları görülmüştür. Bu metaforlar, araştırmacı tarafından “Caminin Mahiyeti ve İşlevi,” olacak biçimde olmak üzere iki temel kategori olmak üzere, “Sığınma Yeri Olarak Cami, Kutsal / Manevi Mekân Olarak Cami, İyilik/Güzellik Kaynağı Olarak Cami, Şifa Kaynağı Olarak Cami, Araçsal Bir Mekân Olarak Cami, Eğitim Yuvası Olarak Cami, Temel Bir İhtiyaç Olarak Cami, Olumsuz, Diğer” 9 tema başlığı altında gruplandırılmıştır. Araştırma sonucunda lise öğrencilerin cami veya mescite yönelik olumlu ve az da olsa olumsuz metaforlar ortaya koyduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Cami, Metafor, Lise Öğrencisi, AlHL.

* Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Din Bilimleri Anabilim Dalı.

ABSTRACT

In the summer Qur'an courses, which have nearly 2 and a half million participants, children receive most of their education in the mosque and spend their time in the mosque. Mosques have a different meaning in the minds of children and young people and are coded in different ways. The expression of this is through metaphors. Metaphors are conceptual, cognitive expressions that are often effortlessly used to define, understand, and evaluate what we encounter in the outside world. Therefore, it is important to know the unintentional, unconscious and unprejudiced metaphorical perceptions of children towards the mosque/masjid. Based on this importance and value, the aim of this research is to reveal the perceptions of high school students about the concepts of "mosque / masjid" through metaphors.

In this study, the phenomenology pattern was used in the research, which aims to reveal the perceptions, opinions and thoughts of students studying in different schools at the high school level towards the concept of "mosque / masjid" in depth. As a working group, students who attended mosque and Quran courses affiliated to Ankara and Kırıkkale provincial and district muftis were reached. In this context, 55.6% (n= 70) of the students participating in the study were female, 45.4% (n=57) male, a total of 117 people. Within the framework of the research, it was seen that high school students revealed 117 metaphors about the mosque or masjid. These metaphors are grouped by the researcher under the headings of "Mosque as a Place of Refuge, Mosque as a Sacred / Spiritual Place, Mosque as a Source of Goodness/Beauty, Mosque as a Source of Healing, Mosque as an Instrumental Place, Mosque as a Home of Education, Mosque as a Basic Need, Negative, Other", with two basic categories as "The Nature and Function of the Mosque". As a result of the research, it was determined that high school students revealed positive and slightly negative metaphors for the mosque or masjid.

Keywords: Religious Education, Mosque, Metaphor, High School Student, AIHL.

1. GİRİŞ

İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren Mescid-i Nebi ile birlikte mescit (cami) toplumsal, siyasi ve idari hayatın merkezinde yer almaya başlamıştır. Hz. Peygamber yönetim ve idari ilgili kararlarını burada almış, elçileri kabul etmiş, adalet buradan dağıtılmaya başlanmış, bu mekanı toplumu yeni dine davet etmek için kullanılmış, bir yönüyle İslam'ın tebliğ merkezi olmuş ve başta namaz olmak üzere dini faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir mekân hâlini almıştır. Müslümanlar yeni coğrafyalara ulaştıkça yeni camiler inşa etmiş, bu mekanları da şehirlerin merkezine yerleştirerek hayatın merkezi cami ile İslam toplumunu imar etmeye çalışmışlardır. Camiler kimsesiz ve yolda kalanların sığınağı, şifa arayanların şifahanesi, aç, susuz kalanların aşhanesi, ihtiyaç sahiplerinin

ihtiyaçlarını giderdiği yer olarak fonksiyon icra etmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber döneminde cami ve mescitler yeni dinin yani İslam'ın ilk eğitim kurumları olarak görev icra etmiştir. Mescide bitişik olarak yapılan ve "suffe" denilen bölümlerde birçok sahabe okuma ve yazma öğrenmiş, bu uygulamalar Hz. Muhammed'in vefatından sonrada söz konusu eğitim ve öğretim faaliyetleri devam etmiştir (Siddiki, 2014).

Cami ve mescidlerin İslam eğitimi ve öğretimi açısından önemi oldukça önemlidir. Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi'deki "meclisü'l-ilm" adlı derslerine birçok sahabe katılmış, burada yetişenler birçok İslam beldelerine İslam'ı tebliğ etme konusunda görevlendirilmiştir. Mezhep imamlarının çoğunluğu da cami ve mescidlerde eğitim almış, burada yetişmişler ve sonrasında kendileri de ders okutmuşlardır. İmam Şâfiî küçük yaşlardan itibaren mescitlerde oluşturulan ders halkalarına katılmış, daha sonra kendisi ders halkaları oluşturmuştur. Ebû Hanîfe kendi yaptırdığı mescidinde ders okutmuş, üstelik mescidde öğrencilerinin yüksek sesle konuları müzakere etmelerine izin vermiştir. Yine İmam Mâlik Mescid-i Nebevi'de, Hasan-ı Basrî Basra Camii'nde öğretimle meşgul olan ilim adamlarındandır. Tefsir, hadis gibi İslami ilimler yanında tarih, mantık, matematik, cebir, tıp gibi beşeri ilimler alanlarında bilgi sahibi olan Taberî gününün bir kısmını eser yazmaya, kalan zaman diliminde ise mescite ders vermeye ayırmıştır (Önkal-Bozkurt,10.09.2022).

Hız. Peygamber'le camilerin bir eğitim yuvası olarak görülmesi geleneği sonraki dönemlerde daha da iyileştirilerek caminin dışında ancak yanında müstakil binalarda yapılmaya başlasa bile camiden hiçbir zaman kopmamıştır. Bu gelenek Selçuklu ve Osmanlı döneminde de devam etmiş, Selâhaddin camilerin etrafı büyük ve önemli medreselere ev sahipliği yapmıştır. Cumhuriyetle beraber medreseler kapatılmış, din ve ahlak öğretimi bazı sıkıntılara rağmen sonrasında okullarda yerini almıştır. Eğitim ve öğretim faaliyetlere camiden uzaklaşmış görünse bile sonrasında yaz kuran kurslarıyla camiler kısa süreli olsa bile yine dini eğitim ve öğretim merkezlerine dönüşmüştür. Cami kurslarına katılım her geçen gün artmasıyla birlikte 2021 verilerine göre 1 milyon 906 bin 615 öğrencinin cami ve Kuran kurslarındaki programa katılım sağlamıştır. 2022 verilerine göre bu rakam 2 milyon 461 bin 288'e ulaşmıştır.⁴⁶

Yaklaşık 2 buçuk milyona yakın katılımcısı olan yaz Kuran kurslarında çocuklar eğitimlerinin çoğunu camide almakta ve zamanlarını camide geçirmektedir. Camiler çocukların ve gençlerin zihin dünyalarında farklı bir anlam oluşmakta ve farklı şekillerde kodlanmaktadır. Bunun dışı vurumu ise metaforlar ile olmaktadır. Metaforlar dış dünyada karşılaştıklarımızı tanımlamak, anlamak ve değerlendirmek üzere çoğunlukla

46 <https://www.haberturk.com/ankara-haberleri/28830819-yaz-kuran-kurslarinda-yaklasik-2-5-milyon-ogrenci-egitim-gordu>

çabasızca kullanılan kavramsal, bilişsel ifadelerdir. Dahası metaforlar karmaşık, soyut kavramları, büyük düşünce sistemlerini bir tek kelime ile ifade edebilme becerisine sahip olduğu için araştırmacılar için büyük imkânlar sunmaktadır. Dolayısıyla çocukların camiye/mescide yönelik kasıtsız, bilinç dışı ve önyargısız metaforik algılarını bilmek önemlidir. Bununla birlikte metaforlar algıların belirlenmesi ve ifade edilmesi noktasında bir veri toplama aracı olarak uzun yıllardan beri kullanılmaktadır.

Metafor, Fransızca kökeni *métaphore* olan kavram, Türkçede “mecaz” anlamına gelmekte ve “bir kelimeyi veya kavramı kabul edilenin dışında başka anlamlara gelecek biçimde kullanma” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2017). Bununla birlikte metaforu, konuşulan dilin sembolik amaçlı kullanımına bağlı olarak bir, olgu, olay veya kavram ya da durumu başka bir kavram, bir durumla ifade etme şekli olarak ifade etmek mümkündür (Abrams, 1999: 155, akt. Aydın ve Pehlivan, 2010). Yine metafor, kısaca “bir nesneyi başka bir şeyle hayali olarak tanımlayan benzetme” (Holman, 1980: 264) olarak açıklamak da mümkündür. Saban’ a (2004) göre metaforlar, günlük hayatta kullandığımız dili sadece süslemeye yönelik bir söz sanatından çok daha fazlasını kapsadığını belirtmekte ve metaforları (benzetme düşüncelerimizi yapılandıran, yönlendiren ve kontrol eden en güçlü zihinsel araçlardan biridir).

Metaforlar dış dünyada karşılaştıklarımızı tanımlamak, anlamak ve değerlendirmek üzere çoğunlukla çabasızca kullanılan kavramsal, bilişsel ifadelerdir. Metaforlar karmaşık, soyut kavramları, büyük düşünce sistemlerini bir tek kelime ile ifade edebilme becerisine sahip olduğu için araştırmacılar için büyük imkânlar sunmaktadır. Ancak buna rağmen cami veya mescite yönelik metaforlarla ilgili çalışmaların yok denecek kadar azdır. Dağcı ve Dağcı tarafından *Camiye İlişkin İmgeler: Metaforik Bir Araştırma* başlıklı 2018 yılında yapılan araştırmadır. Bu araştırma din psikolojisi alanında yapılmış olup, çalışma grubunu ise İlahiyat ve İletişim fakültesi öğrencileri oluşturmaktadır. Bu noktada çatışmaların, buhranların ve anlam arayışlarının yaşandığı ergen ve ilk gençlik dönemini içesine alan lise öğrencilerinin camiye veya mescide yönelik tutumların veya algılarının ortaya konulmadığı ve bu yönde bir yapılan veya yapılacak araştırmaların önemi daha da arttığı düşünülmektedir. Üstelik medya ve sosyal medya gençlerin farklı inanç ve inanma eğilimlerinin olduğu iddialarının olduğu şu dönemde araştırmanın değeri de artmaktadır. Söz konusu önem ve değerden hareketle bu araştırmanın amacı, Lise öğrencilerinin “cami / mescit” kavramlarına ilişkin sahip oldukları algılarını metaforlar aracılığıyla ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Lise öğrencilerinin “cami / mescid” kavramlarına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeler (metaforlar) nelerdir?

2. Lise öğrencilerinin “cami / mescid” kavramlarına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeler (metaforlar) hangi kategoriler altında toplanabilir?

3. Cinsiyet, okul türü, anne ve babanın eğitim türü “cami / mescid” kavramlarına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeleri ne yönde etkilemektedir?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Lise düzeyinde farklı okullarda öğrenim gören öğrencilerin “cami/ mescid” kavramına yönelik algı, görüş ve düşüncelerinin derinlemesine ortaya çıkarılmasını amaçlayan araştırmada olgu bilim (fenomenoloji) deseninden yararlanılmıştır. Fenomenoloji araştırmaları -olgu bilim olarak da adlandırılmaktadır- bireylerin bir fenomen (olgu) ile ilgili ortak veya yaygın algı ve düşünceleri ortaya koyup incelemeyi temel alan bir yaklaşım olarak nitelemek mümkündür (Creswell, 2013).

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın evrenini lise öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın çalışma grubunu ise 2021-2022 eğitim ve öğretim yılında çoğunluğu yaz Kuran kurslarına katılım gösteren farklı lise türlerinde eğitim ve öğrenim gören öğrencilerdir. Araştırmada örneklem yöntemi olarak kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemin kullanımıyla nedeni çaba, zaman ve paradan tasarruf sağlanabilmesi olarak ifade edilmektedir (Baltacı, 2018). Çalışma grubu olarak Ankara ve Kırıkkale İl ve ilçe müftülüklerine bağlı cami ve Kuran kurslarına katılan öğrencilerine ulaşılmıştır. Bu kapsamda araştırmaya katılan öğrencilerin %55,6’si (n= 70) kadın, %45, 4 (n=57) erkek olmak üzere toplam 127 kişidir.

2.3. Verilerin Toplanması

Veriler araştırmacılar tarafından geliştirilmiş olan “Cami/ Mescide Yönelik Metaforik Algı Görüşme Formu” kullanılarak çevrimiçi olarak toplanmıştır. Hazırlanan formda 5 kişisel bilgi (demografik) içeren sorunun yanında metaforik algıyı ortaya çıkarmak adına **“Cami / mescid gibidir / benzer; çünkü”** ifadelerine yer verilmiştir. Form din eğitimi alanında iki uzmana, bir ölçme ve değerlendirme uzmanına ve bir dil uzmanına görüş belirtmeleri üzere sunulmuştur. Gelen görüşlere uygun biçimde forma son hâli verilmiştir. Katılımcılardan formu kişisel bilgileri (cinsiyet, lise türü, sınıf seviyesi, anne-baba eğitim durumu) içeren soruları ve “cami” ve “mescid” yönelik metaforu içtenlikle ve titizlikle cevaplamaları istenmiştir. Form sonucu elde edilen veriler araştırmada temel veri kaynağı olarak ele alınmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında 127 katılımcıdan elde edilen veriler numaralandırma yapılarak dijital ortama aktarılmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir ve 10 katılımcının verisi eksik veya verilen cevapların konunun mahiyetine uygun olmadığı için çıkarılmış ve toplam 117 veri elde edilmiştir. Bu veriler genel anlamda içerik analizi yöntemi nitel bir yöntem kullanılarak elde edilen verilerde tekrarlayan anahtar kelimelerin veya temaların belirlenmesi olarak ifade edilmiştir (Patton, 2014). İçerik analizi yöntemi kullanılırken literatürde yer alan araştırmalar incelenmiş ve analiz beş aşamada gerçekleştirilmiştir (Saban, 2008; Aydın ve Ünalı, 2010; Uçuş, 2016; Beyoğlu ve Ergin, 2019). İlk aşama olan *adlandırma* aşamasında veriler düzenlenmiş ve kodlaması gerçekleştirilmiştir. Bu aşamada gerçekleştirilen *kodlama* yalnızca betimleyici nitelikte ve analiz sürecini başlatan motivasyon arası olarak ifade edilmektedir (Baltacı, 2017). İkinci aşama olan eleme aşamasında katılımcılar tarafından doldurulan her bir form ayrı ayrı ele alınmış metaforun kaynağı, imgesi ve konusu incelenerek ilişkiler mantıksal tutarlılık kapsamında incelenmiştir. Üçüncü aşama olan *kategori geliştirme* aşamasında ise katılımcılar tarafından üretilen metaforlar kategorize edilmiş ve gerçekleştirilen kodlamalar temalar altında toplanmıştır. Dördüncü aşama olan geçerlik ve güvenilirliği sağlama aşamasında araştırmanın objektiflik, geçerlik ve güvenilirlik ölçütlerini sağlamasına özen gösterilmiştir. İç geçerliğin artırılmasında form geliştirilirken literatür taramaları gerçekleştirilmiş ve kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Dış geçerliği artırılmasında ise katılımcılara ait bilgiler detaylı şekilde sunulmuştur (Miles, Huberman ve Saldana, 2014). Araştırmanın güvenilirliğinin artırılması adına sorular anlaşılır ve katılımcı düzeyine uygun olarak sorulmuştur. Ayrıca kodlayıcı güvenilirliği sağlanması için Miles, Huberman ve Saldana (2014) tarafından önerilen “Uzlaşma Yüzdesi = Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı) * 100” formülü kullanılmıştır. Formül doğrultusunda gerçekleştirilen hesaplamada güvenilirlik yüzdesi %83 olarak elde edilmiştir. Elde edilen yüzde güvenilirlik katsayısına dönüştürülmüş ve güvenilirlik katsayısı .93 olarak ifade edilmiştir. Güvenirlik katsayısının .70’den yukarı olmasının kodlamaların güvenilir olması için yeterli olduğu ifade edilmektedir (Miles ve Huberman, 2014). Son aşama olan verileri bilgisayar ortamına aktarma aşamasında ise metaforlara ilişkin kavramsal kategoriler belirlenmiş ve formlardan elde edilen veriler katılımcıların (K-EÖ1 Okul, Sınıf, K-EÖ2 Okul, Sınıf, ..., K-EÖ117 Okul, Sınıf) olarak numaralandırılması ile bilgisayar ortamına aktarılmıştır.

3. BULGULAR

Araştırma çerçevesinde lise öğrencilerinin cami veya mescid’e dair 117 metafor ortaya koydukları görülmüştür. Bu metaforlar, araştırmacı tarafından “Caminin Mahiyeti ve İşlevi,” olacak biçimde olmak üzere iki temel kategori olmak üzere, “Sığınma

Yeri Olarak Cami, Kutsal / Manevi Mekân Olarak Cami, İyilik/Güzellik Kaynağı Olarak Cami, Şifa Kaynağı Olarak Cami, Araçsal Bir Mekân Olarak Cami, Eğitim Yuvası Olarak Cami, Temel Bir İhtiyaç Olarak Cami, Olumsuz, Diğer” 9 tema başlığı altında gruplandırılmıştır. Araştırma çerçevesinde katılımcıların ürettikleri metaforların temalara göre dağılımı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Metaforların Temalara Göre Dağılımı

Temalar	N	%
<i>Sığınma Yeri Olarak Cami</i>		
<i>Kutsal / Manevi Mekan Olarak Cami</i>	19	16,26
<i>İyilik/Güzellik Kaynağı Olarak Cami</i>		
<i>Şifa Kaynağı Olarak Cami</i>	13	11,11
<i>Araçsal Bir Mekan Olarak Cami</i>		
<i>Eğitim Yuvası Olarak Cami</i>	8	6,83
<i>Temel Bir İhtiyaç Olarak Cami</i>		
<i>Olumsuz</i>	6	5,12
<i>Diğer</i>		
Toplam	<i>117</i>	<i>100,00</i>

Tablo 1 incelendiğinde en fazla metaforun (n=38) “Sığınma Yeri Olarak Cami” temasında yer aldığı, en az metaforun ise (n=2) “Diğer” başlığı altında yer alan farklı metaforların kullanıldığı bölüm olduğu görülmektedir.

3.1. Sığınma Yeri Olarak Cami

Tema içerisinde 38 katılımcı tarafından üretilen 8 grupta toplanan farklı metafor yer almaktadır. Metaforlar incelendiğinde katılımcıların öğretmenin yol gösterici özelliğinden hareketle olumlu algıladıkları ortaya konulmuştur. Bu tema içerisinde üretilen metaforların frekansları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Sığınma Yeri Olarak Cami teması içerisinde üretilen metaforlar

Tema	Metaforlar	n
Sığınma Yeri Olarak Cami	Ev / Aile Evi / Anne Evi	25
	Kuş Yuvası / Yuva	4
	Huzur	3
	Anne Rahmi	2
	Ana Kucağı	2
	Liman	1
	Sığınak	1
	Toplam	38

Tablo incelendiğinde Sığınma Yeri Olarak Cami teması içerisinde katılımcılar, cami veya mescid'i ev / aile evi / anne evi (25), kuş yuvası / yuva (4), huzur (3), anne rahmi (2), ana kucağı (2), liman (1) ve sığınak (1) gibi unsurlara benzettikleri görülmektedir. Tema altındaki metaforlar incelendiğinde ise lise öğrencilerinin büyük çoğunluğunun caminin her türlü tehlikeden bireyi korunması özelliğine odaklandıkları ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede Sığınma Yeri Olarak Cami teması içerisinde üretilen metafor ifadelerinden birkaçı şu şekildedir:

- Cami insanın anne rahmi gibidir çünkü insanın en temiz ve en huzurlu hissettiği yerdir. (E, Ö8, AİHL, 3. sınıf)
- Cami / mescit sığınacak bir liman gibidir. Çünkü orası İslam denizidir. (K, Ö16, AİHL, 2. Sınıf)
- Cami / mescid anne kucağı gibidir; çünkü ne zaman umudunu yitirsen orada tekrar kazanırsın. (K, Ö48, AL, 4. Sınıf)
- İnsanın anne evi gibidir, çünkü en huzurlu yerdir. (E, Ö62, AİHL, 3. Sınıf)
- Cami mescit kuş yuvası gibidir çünkü orası canlının en güzel yeridir. (K, Ö65, AL, 4. Sınıf)
- Cami / mescit evim gibidir. Çünkü en sıkıntılı zamanlarımda sığındığım bir liman gibidir. Kendimi içinde huzurlu hissederim. (K, Ö 97, AİHL, 4. Sınıf)
- Bir annenin rahmi gibidir, çünkü orası en huzurlu ve en güvenli yerdir. (E, Ö95, Açık Lise 3. Sınıf)
- Cami/mescit anne kucağı gibidir; çünkü orada huzur buluruz. (E, Ö99, MTAL 3. Sınıf)
- Ev gibidir çünkü insanın gerçek yuvasıdır. (K, Ö100, MTAL 3. Sınıf)
- Evimiz gibidir çünkü en güvende hissettiğimiz yer orasıdır. (E, Ö107 FL 1. Sınıf)
- Cami / mescit yuva gibidir. Çünkü orası güvenilir bir yerdir. (E, Ö114, AL, 4. Sınıf)

- Cami / mescit ev gibidir; çünkü Müslüman olan herkes oraya yabancılık hissetmeden girebilir. (E, Ö117, FL 1. Sınıf)
- Cami/ mescid bir sığınak gibidir, ya da yağmurda bir şemsiye. Çünkü altında bulunmak insana korunmuş ve güvende hissettirir. (K, Ö42 AİHL, 3. Sınıf)
- Cami mescit ev gibidir çünkü dönüp dolaşp o evin sahibini olduğu yere gideriz. (K, Ö23, AİHL, 3. 2. Sınıf)

3.2. Kutsal/Manevi Mekân Olarak Cami

Tema içerisinde 19 katılımcı tarafından üretilen 8 metafor grubu içerisinde yer almaktadır. Metaforlar incelendiğinde katılımcıların cami ve mescitlerin kutsal, manevi bir ortam olduğuna işaret ederek camiyi Allah'ın evi, dinin evi, kutsal, özel, Allah'a yakınlık, Allah'ın bir parçası, irtibat, maneviyat kelim ve kavramlarıyla tanımladıkları görülmüştür. Bu tema içerisinde üretilen metaforların frekansları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. Kutsal / Manevi Mekân Olarak Cami teması içerisinde üretilen metaforlar

Tema	Metaforlar	N
Kutsal / Manevi Mekân Olarak Cami	Allah'ın evi	9
	Dinin evi	2
	Kutsal	2
	Özel	2
	Allah'a yakınlık	1
	Allah'ın bir parçası	1
	İrtibat	1
	Maneviyat	1
	Toplam	19

Tablo incelendiğinde Kutsal / Manevi Mekân Olarak Cami teması içerisinde katılımcıların camiyi Allah'ın evi (9), dinin evi (2), kutsal (2) özel (2), Allah'a yakınlık (1), Allah'ın bir parçası (1) irtibat (1) ve maneviyat gibi unsurlara benzettikleri görülmektedir. Tema altındaki metaforlar incelendiğinde lise öğrencileri cami veya mescide kutsallık, maneviyat atfettikleri, diğer mekânlardan özel olduğunu düşündüklerini ifade etmek mümkündür. Kutsal / Manevi Mekân Olarak Cami teması içerisinde üretilen metafor ifadelerinden birkaçı şu şekildedir:

- Manevi evimiz gibidir çünkü Allah'a en yakınlaştığımız yerdir ayrıca Müslümanların hepsinin tek gaye ile toplandığı yerdir. (E, Ö22, AİHL, 3. Sınıf)
- Cami/mescit Allah'a kavuştuğumuz yer gibidir çünkü girdiğimiz anda iman ile dolup taşarız. (E, Ö32, FL, 2. Sınıf)
- Cami/mescit dinin evi gibidir. Çünkü orası Allah'la iletişim kurulan yerdir. (K, Ö 45, FL, 4. Sınıf)

- Mescit Allah'ın evidir. Çünkü bize öyle öğretildi. (E,Ö74, AİHL, 2. Sınıf)
- Mescit Allah'a yakın olduğumuz yerdir çünkü orada namaz kıldığımız için. (K, Ö103, AİHL, 2. Sınıf)
- Cami Allah'ın evidir çünkü Allah orayı kutsal yer diye emretmiştir. (E,Ö110, AİHL, 1. Sınıf)
- Cami / mescit Allah'ın bir parçası gibidir; çünkü orası sadece onu düşündüğümüz onunla bulduğumuz yerdir. Havası ortamı çok başka, cami/mescide girdiğimde kendimi ona daha yakın hissediyorum. Bu beni çok heyecanlandırıyor.(K, Ö 35, AİHL, 3. Sınıf)
- Cami /mescit evimiz gibidir, çünkü orası Müslümanların güvenli mabedidir. (K, Ö77, SBL, 2. Sınıf)
- Cami/mescit Allah'ın evi gibidir çünkü maneviyatın yoğun yaşandığı yerdir. (K, Ö101, Açık Lise,4. Sınıf)
- Özel bir mekânlar gibidir. Çünkü cami Allah' a yakınlık kurup onunla iletişimde onun katında yanında gibi hissettir. (K, Ö112, AL, 1. Sınıf)

3.3. İyilik/Güzellik Kaynağı Olarak Cami

Tema içerisinde 15 katılımcı tarafından üretilen 9 farklı metafor ile cami veya mescitlerin insanlar için iyilik ve güzelliklerin kaynağı olması özelliğine değinilmiştir. Metaforlar incelendiğinde katılımcıların cami ve mescidin iyilik ve güzelliğe bir kaynak olarak görerek olumlu algıladıkları ortaya konulmuştur. Bu tema içerisinde üretilen metaforların frekansları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. İyilik/Güzellik Kaynağı Olarak Cami teması içerisinde üretilen metaforlar

Tema	Metaforlar	N
İyilik/Güzellik Kaynağı Olarak Cami	Çiçek / Gül Bahçesi	6
	Huzur Yuvası	2
	Orman	1
	Deniz	1
	Sahil	1
	Dalga Sesi	1
	Cennet	1
	Arı Kovanı	1
	Doğa	1
	Toplam	15

Tablo incelendiğinde *İyilik / Güzellik Kaynağı Olarak Cami* teması içerisinde katılımcıların cami veya mescid'i çiçek / gül bahçesine (6), huzurlu bir yuvaya (2), ormana (1), denize (1), sahile (1), dalga sesine (1), cennete (1), arı kovanına (1) ve doğaya (1) benzettikleri görülmektedir. Tema altındaki metaforlar incelendiğinde ise araştırmaya katılan lise öğrencilerinin cami ve mescitleri topluma ve dünyaya özellikle Müslümanlara iyilik ve güzelliği yayan bir mekan olarak görüldüğü ifade edilebilir. İyilik / Güzellik Kaynağı Olarak Cami teması içerisinde üretilen metafor ifadelerinden birkaçı şu şekildedir:

- *Cami çiçek bahçesi gibidir çünkü camide güzel kalpli nesiller yetişir. (K, Ö17, AL, 3. Sınıf)*
- *Cami / mescid deniz gibidir. Çünkü orası serinliğin ve ferahlığın yeridir. (E, Ö4, FL, 2. Sınıf)*
- *Orman gibidir çünkü içinde durdukça huzur verir. (E, Ö1, AL, 4. Sınıf)*
- *Huzurlu bir sahil gibidir. İnsana huzur ve dinginlikler verir. (E, Ö38, AİHL, 4. Sınıf)*
- *Cami mescit cennet gibidir. Güzellikler vardır. (E, Ö85, Diğer, 4. Sınıf)*
- *Cami mescit arı kovanı gibidir çünkü orası bal kokusu yayar. (E, Ö93, AİHL, 4. Sınıf)*
- *Cami / mescit çiçek bahçesi gibidir; çünkü insana güzel kokular ile huzur verir. (K, Ö53, AL, 3. Sınıf)*
- *Cami /mescit huzur yuvası gibidir Çünkü orada kulluk görevinin yerine getirmenin verdiği sevinçle içini eşsiz bir huzur kaplar. (K, Ö80, Açık Lise, 1. Sınıf)*
- *Cami/mescit gül bahçesi gibidir; Çünkü mis kokulu insanın içini açan kendini bulduğu yerdir. (E, Ö113, MTAL, 4. Sınıf)*
- *Huzurdur, çünkü huzura en çok orda kavuşursun. (E, Ö112, SBGSL, 4. Sınıf)*

3.4. Şifa Kaynağı Olarak Cami

Tema içerisinde 13 katılımcı tarafından üretilen 6 farklı metafor ile camilerin bireye ve topluma Şifa Kaynağı Olarak Cami olma özelliklerine değinilmiştir. Metaforlar incelendiğinde katılımcıların camileri ve mescitleri insanın yaşamış olduğu problemlere yönelik bir şifa kaynağı olabileceği üzerinde durulmuştur. Bu tema içerisinde üretilen metaforların frekansları Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5. Şifa Kaynağı Olarak Cami teması içerisinde üretilen metaforlar

Tema	Metaforlar	N
Şifa Kaynağı Olarak Cami	Hastane	7
	Şifahane	2
	Yuva	2
	Psikiyatr Merkezi	1
	Terapi	1
	Toplam	13

Tablo 5 incelendiğinde *Şifa Kaynağı Olarak Cami* teması içerisinde katılımcı lise öğrencilerinin çoğunluğu camiye hastane (7), şifahane (2), yuva (2), psikiyatr merkezi (1) ve terapi mekanı (1) gibi unsurlara benzettikleri görülmektedir. Tema altındaki metaforlar incelendiğinde ise 6 farklı metafor ile caminin şifa dağıtması veya dağıtmasına vesile olması bakımından olumlu bir şekilde algılandığına dair değerlendirme yapmak mümkündür. Söz konusu tema başlığı altında cami veya mescite dair üretilen metafor ifadelerinden bazıları şu şekilde örnek verilebilir.

- *Cami / mecit hastane gibidir; çünkü Müslümanlar manevi hastalıklarından burada arınırlar. (E,Ö25, AİHL, 4. Sınıf)*
- *Tamirhanedir. Manevi olarak kendimizi onarabiliriz. (K, Ö6, AL, 4. Sınıf)*
- *Cami/mescit hastane gibidir. Çünkü insanlar orada huzur ve şifa bulurlar. (K, Ö27 AİHL, 4. Sınıf)*
- *Cami/mescit terapi gibidir. Çünkü kendimizi Allah'a en iyi açıklayacağımız en güzel yerdir. (K, Ö61, SBGSL 3. Sınıf)*
- *Cami insanın yuvasıdır çünkü insanın kendini en rahat hissettiği ve darda kaldığında gidebileceği yerdir.(E, Ö116, FL, 1. Sınıf)*
- *Cami/mescit benim için bir hastane gibidir, gidip şadırvan dan abdest alıp, camide namaz kılmak bana çok huzur verir ve çok mutlu olurum. (E, Ö86, AİHL, 2. Sınıf)*
- *Bunca kargaşa ve telaşın içinde kapılıp giden biz insanlar için kalplerimize huzur veren bir şifa evi gibidir. (K, Ö41, AİHL, 3. Sınıf)*
- *Cami ve mescid psikiyatri merkezi gibidir çünkü orda Allaha içimizden ne geliyorsa o şekilde yardım isteriz. (K, Ö40, SBGSL 2. Sınıf)*

3.5. Araçsal Bir Mekan Olarak Cami

Tema içerisinde 10 katılımcı tarafından üretilen 7 farklı metafor ile camilerin Araçsal Bir Mekan Olarak Cami olma özelliklerine değinilmiştir. Metaforlar incelendiğinde katılımcıların cami veya mescidi bir amaca veya gayeye ulaşma mekânı / vesilesi /

aracı olarak da gördükleri anlaşılmaktadır. Bu tema içerisinde üretilen metaforların frekansları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Araçsal Bir Mekân Olarak Cami teması içerisinde üretilen metaforlar

<i>Tema</i>	<i>Metaforlar</i>	<i>N</i>
Araçsal Bir Mekân Olarak Cami	Köprü	1
	Anahtar	1
	Kafe	1
	Huzur İstasyonu	1
	Dinlenme Tesisi	1
	Mahkeme Salonu	1
	Gül	1
	Ev	3
	<i>Toplam</i>	<i>10</i>

Tablo incelendiğinde *Araçsal Bir Mekan Olarak Cami* teması içerisinde katılımcıların camiye köprü (1), anahtar (1), kafe (1), huzur istasyonu (1), dinlenme tesisi (1), mahkeme salonu (1), gül (1) ve ev (2) gibi unsurlara benzettikleri görülmektedir. Tema altındaki metaforlar incelendiğinde ise 8 farklı metafor ile cami ve mescitleri hangi araçsal özellikleri olduğu ortaya konulmuştur. Söz konusu tema başlığı ilgili üretilen metafordan bazıları şu şekildedir:

- *Bir ev gibidir birçok insani belli bir amaç için orada toplan ve insanlara birlik beraberliği sağlar. (E, Ö56, FL 1. Sınıf)*
- *Cami ev gibidir çünkü insanların orda birleşmesi sağlanır. (K, Ö34, AL 4. Sınıf)*
- *Cami dinlenme tesisi gibidir. İnsanı dinlendirir ve dinçleştirir. (E, Ö84, AİHL, 4. Sınıf)*
- *Anahtar gibidir çünkü cennetin kapısını cami açar. (E, Ö10, AL, 4. Sınıf)*
- *Cami/mescit buluşulan bir kafe gibidir çünkü Allah'la beraberim ve benim gibilerle:) (K, Ö54, AİHL, 3. Sınıf)*
- *Cami bir köprüye benzer. Allah ile kulu bir araya getirir. (E, Ö2, AL, 3. Sınıf)*
- *Cami/ mescit mahkeme salonu gibidir çünkü kişi kendini ifade eder her iki yerde de. Bazen davalı bazen savcı veya avukat olarak. Hakim kararı verir. (K, Ö46, AİHL, 3. Sınıf)*
- *Cami gül gibidir. Oraya gidenler güle aşık bülbül gibidir. (K, Ö46, AİHL, 3. Sınıf)*

3.6. Eğitim Yuvası Olarak Cami

Tema içerisinde 8 katılımcı tarafından üretilen 3 farklı metafor ile camilerin aynı zamanda bir eğitim yuvası olabilme özelliklerine değinilmiştir. Bu tema içerisinde üretilen metaforların frekansları Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. *Eğitim Yuvası Olarak Cami teması içerisinde üretilen metaforlar*

Tema	Metaforlar	N
Eğitim Yuvası Olarak Cami	Okul	5
	Medrese	2
	Ev	1
	Toplam	8

Tablo incelendiğinde *Eğitim Yuvası Olarak Cami* teması içerisinde katılımcılar sadece 3 farklı metafor kullanmıştır. Bu başlık altında liseli öğrencilerin çoğunluğu camiye okula (5), medreseye (2) ve eve (1), benzettikleri görülmektedir. Söz konusu tema başlığı ilgili üretilen metafordan bazıları şu şekildedir:

- *Cami/mescit okul gibidir çünkü çoğu şey orda öğrenilir.* (K, Ö20, AİHL, 2. Sınıf)
- *Cami okul gibidir çünkü en iyi ahlak dersi orada alınır.* (K, Ö70, AL, 2. Sınıf)
- *Cami/mescit ev gibidir. Çünkü evden sonra en güzel ahlak bilgisi öğrenme yeridir.* (K, Ö49, SBGSL, 3. Sınıf)
- *Ders mekanıdır. Güzel bir verimli ders istiyorum.* (E, Ö88, AL, 3. Sınıf)
- *Medresedir. Kuran ve dini bilgiler öğreniriz. Sizin en özeliniz kuranı öğrenen ve öğreten-dir.* (K, Ö105, AL, 1. Sınıf)

3.7. Temel Bir İhtiyaç Olarak Cami

Tema içerisinde 6 katılımcı tarafından üretilen 6 farklı metafor ile caminin insan için temel bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Katılımcılara göre cami bir insan için olmazsa olmaz özelliklere sahiptir. Bu bağlamda söz konusu başlık altında üretilen metaforların frekansları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. *Temel Bir İhtiyaç Olarak Cami teması içerisinde metaforlar*

Tema	Metaforlar	N
Temel Bir İhtiyaç Olarak Cami	Nefes	1
	Manevi Sofra	1
	Yiyecek	1
	Gökyüzü	1
	Hayat	1
	Ev	1
	Toplam	6

Tablo incelendiğinde *Temel Bir İhtiyaç Olarak Cami* teması içerisinde katılımcılar farklı 6 metafor ile camiyi açıklamaya çalışmıştır. Bu başlıkta camiyi, nefese (1), manevi sofraya (1), yiyeceğe (1), gökyüzüne (1), hayatın kendisine (1) ve eve (1), benzettikleri görülmektedir. Söz konusu tema başlığı ilgili üretilen metafordan bazıları şu şekildedir:

- *Nefes gibidir çünkü hayat verir. (K, Ö97, AL 4. Sınıf)*
- *Manevi sofa/ lokanta gibidir. Çünkü orası insanın ruhunu doyurur. (E, Ö22, Diğer, 4. Sınıf)*
- *Cami/mescit yiyecek gibidir. Çünkü yiyecek bedeni onlar ruhu doyurur. (K, Ö26, AİHL, 4. Sınıf)*
- *Gökyüzü gibidir. Çünkü yağmur da ordadır güneş de. (K, Ö43, FL, 4. Sınıf)*
- *Hayatın ta kendisidir. Orda her şeyin en doğrusu mevcuttur. (K, Ö43, AL, 4. Sınıf)*
- *Ev gibidir. Yaşamak için tüm ihtiyaçlarımızı orada buluruz. (E, Ö109, MTAL, 4. Sınıf)*

3.8. Camiye Dair Olumsuz Metaforlar

Camiye yönelik lise öğrencilerin genellikle olumlu metaforik algılarının yanında az da olsa olumsuz algılarını ortaya çıkaracak metaforlar da dile getirdikleri görülmüştür. Olumsuz diye ifade edebileceğimiz bu başlık altında 6 katılımcı 6 farklı metafor üretmiştir. Bu tema içerisinde üretilen metaforların frekansları Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9. Camiye Dair Olumsuz Metaforlar

Tema	Metaforlar	N
Camiye Dair Olumsuz Metaforlar	Durmuş Saat	1
	Tiyatro Salonu	1
	Dövüş Ringi	1
	Sıkıcı Bir Yapı	1
	Zindan	1
	Huzur Evi	1
	Toplam	6

Tablo incelendiğinde *Camiye Dair Olumsuz Metaforlar* teması içerisinde katılımcılar cami ve mescid için durmuş saat (1), tiyatro salonu (1), dövüş ringi (1), sıkıcı bir yapı (1), zindan (1), ve huzur evi (1) metaforlar kullanmıştır. Tüm metaforlar cami ve mescite dair öğrencilerinin bazılarında olan olumsuz algıyı göstermektedir. Bu ifadelerden bazıları aşağıda sıralanmıştır.

- *Cami/mescit durmuş saat gibidir. Çünkü yılın belirli zamanlarında birlik ve beraberlik duygusunu güçlendirirken belli zamanlarında ailelerin çocuklarını başından savmak için gönderdiği ve eğitimin yeterli olmadığı bir yere dönüşmektedir. Yılda birkaç defa işlevini yerine getirir. (K, Ö37, FL, 4. Sınıf)*

- *Tiyatro salonu gibidir, çünkü sadece belirli saatlerde gidilir. (E, Ö106, AL, 3. Sınıf)*
- *Cami/mescit dövüş ringi gibidir çünkü smackdown sadece camilerde ve mescitte yapılır. (E, Ö60, MTAL, 2. Sınıf)*
- *Camiler sıkıcı birer mekânlardır. Çünkü bazen ayak kokuyor. (K, Ö39, AL, 1.Sınıf)*
- *Camiler birer zindandır. Orada birer tutsak gibiyiz. (E, Ö55, AİHL, 1 Sınıf)*
- *Mescit huzur evi gibidir. Çünkü ihtiyarlar doludur. (K, Ö88, MTAL, 2 Sınıf)*

3.9. Diğer Metaforlar

Yukarıda belirtilen temalar dışında kalan gruba 2 katılımcı tarafından üretilen farklı metafor üretilmiş, camiler bu metaforlar üzerinden betimlenmeye çalışılmıştır. Bu tema içerisinde üretilen metaforların frekansları Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 10. Diğer Metaforlar

Tema	Metaforlar	N
	Kumbara	1
Diğer Metaforlar	Modern AVM	1
	Toplam	2

Tablo 10 incelendiğinde *Diğer Metaforlar* teması içerisinde katılımcılar cami için kumbara (1), ve modern avm (1) metaforlar kullanmıştır. Genel olumlu ifadeler içerisinde kullanılan bu metaforlardan şu şekildedir:

- *Cami modern bir avm gibidir. Çünkü içerisinde yemek, eğlence, huzur, buluşma yeridir. (K, Ö101, AİHL, 4. Sınıf)*
- *Mescit birer kumbara gibidir. İçerisinde sevap biriktirilir. (E, Ö107, FL, 2 Sınıf)*

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

İslam dininin en önemli somut sembollerinden biri olan cami veya mescitler, Müslüman yaşamında önemli bir yere sahiptir. Benzer coğrafyada benzer kültürel, ahlak, din ve değer anlayışına sahip bireyler, ilgi, ihtiyaç ve yaşantıları doğrultusunda, cami ve mescit ya da diğer ibadethaneleri bazen benzer bazen de farklı şekilde algılar. Bu durum çocuk ve gençler için de geçerlidir. Bu noktada genç ve ergenlerin dine bakışı ve dini anlama biçimlerinin çokça gündeme geldiği bu günlerde camiye veya mescide bakış önem arz etmektedir. Buradan hareketle genç bireylerin algılarına ulaşmak amacıyla metaforları bir araç olarak kullanılması, onların cami algılarını daha derinlemesine tespit etmeye imkân sağlayabilmektedir. Metaforlar yoluyla veri toplama tekniği kullanılarak yapılan bu çalışmada gençlerin camiye ilişkin algılarla ilgili çok önemli verilere ulaşılmıştır.

Araştırma sonucunda lise öğrencilerin cami veya mescite yönelik olumlu ve az da olsa olumsuz metaforlar ortaya koyduğu belirlenmiştir. Araştırmaya 127 lise öğrencisi katılmış ancak cami veya mescite ilişkin 117 metafor ürettikleri görülmüştür. Bu metaforlar “*Sığınma Yeri Olarak Cami, Kutsal / Manevi Mekân Olarak Cami, İyilik/ Güzellik Kaynağı Olarak Cami, Şifa Kaynağı Olarak Cami, Araçsal Bir Mekân Olarak Cami, Eğitim Yuvası Olarak Cami, Temel Bir İhtiyaç Olarak Cami, Olumsuz, Diğer*” olacak biçimde 9 tema başlığında gruplandırılmıştır. En fazla metaforun “Sığınma Yeri Olarak Cami,” temasında yer aldığı, en az metaforun ise “Diğer” başlıklı tema altında yer aldığı görülmüştür. Araştırmada ele edilen bu sonuçlar Dağcı ve Dağcı’nın (2018) tarafından İlahiyat ve İletişim fakültesi öğrencilerine yönelik “Camiye İlişkin İmgeler: Metaforik Bir Araştırma” başlıklı çalışmasıyla olumlu metaforlar ve metaforların gruplandırılması benzer sonuçlar göstermektedir. Bu noktada söz konusu çalışmayla ve çalışmamızda elde ettiğimiz Şifa Kaynağı Olarak Cami, Araçsal Bir Mekân Olarak Cami, Eğitim Yuvası Olarak Cami, başlıklar altındaki metaforlar, ev, yuva, Allah’ın evi, hastane, şifahane, okul, eğitim yuvası vb. benzerlik göstermektedir. Bu durum araştırmayı destekler niteliktedir. Ancak çalışmamızda elde ettiğimiz olumsuz metaforlar bakımından bu iki çalışma birbirinden ayrılmaktadır. Dağ ve Dağ’ın 2018 yılı çalışmasında her hangi bir olumsuz metafora ulaşılmazken çalışmamızda liseli gençlerin camiye yönelik ciddi olumsuz bir algılarının da olduğunu gösteren 6 metafora ulaşılması bakımından çalışmalar birbirinden farklılaşmaktadır.

Çalışma bulgularının geneline bakıldığında lise gençlerinin camiye yönelik olumlu metaforlar ürettiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle cami veya mescide yönelik olumlu yönde bir algıları olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmaya katılanların çoğunluğunun AİHL veya yaz Kuran kurslarına katılan gençlerin olması bu olumlu sonucun temelini oluşturabilir. Çünkü her iki grup cami ve mescitle bir şekilde bağ kurmuş bireylerin ağırlıkta olduğunu gençlerden oluşmaktadır. Ancak diğer taraftan şunu da ifade etmek gerekmektedir. Gencin camiyle bağ kurması olumlu algı oluşturmak için yetmemektedir. Olumsuz metafor üreten AİHL öğrencisinden hareketle olumlu bağ kurmak gerektiğini ortaya çıkmaktadır. Yine çalışma bulguları olumsuz metafor üretenlerin çoğunun erkek öğrenciler olduğunu ortaya koymuştur. Bu çerçevede ülkemizde camide namaz kılma kadınlar arasında daha az yaygın olması ve erkeklerin daha çok camiye gitmesi ve camide muhtemel bazı olumsuzluklar yaşamaları olumsuz metafor üretmelerine bir etken olarak yorumlamak mümkündür. Bununla birlikte AİHL öğrencileri ağırlıkta caminin mahiyetine yönelik metaforlar üretirken (Allah’ın evi, Kutsallık) diğer grupta yer alan öğrenciler daha çok caminin sığınma, eğitim, kutsalla irtibat özelliğine işaret etmiştir. Bu bağlamda araştırma verileri olumsuz metafor üretme konusunda AİHL öğrencilerinin dışında kalan grubun daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Bu durumu AİHL

öğrencileri dışında kalan öğrencilerin camiye karşı daha “yabancı” olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür. Bu durumu daha belirgin hâle getirecek, altında yatan sebepleri ortaya çıkaracak daha nitelikli ve derinlemesine çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Dahası bu konu ve diğer konular çerçevesinde çalışmanın devamı ve Başkanlık politikalarına yön vermek adına cami ve mescit yanında imam, müezzin, diyanet, kuran kursu gibi farklı metaforik algı çalışmalarına yer verilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Ataman, A. (2005). *Özel gereksinimli çocuklar ve özel eğitim. Özel gereksinimli çocuklar ve özel eğitime giriş*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Aydın, F. ve Ünalı, Ü.E. (2010). The Analysis of Geography Teacher Candidates, Perceptions Towards ‘Geography’ Concept with the Help of Metaphors. *International Online Journal of Educational Sciences*, 2(2), 600-622.
- Baltacı, A. (2017). Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)*, 3(1), 1-15.
- Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 321-274.
- Beyoğlu, A. ve Ergin, D.Y. (2019). Öğretmen Adaylarının Şiddet Kavramına İlişkin Algılarının Metafor Analizi Yoluyla İncelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 283-294.
- Creswell, J. R. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri: beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çakıroğlu, O. (2016). *Özel eğitimde temel kavramlar*. Ankara: Pegem Akademi.
- Çelikten, M. (2006). Kültür ve öğretmen metaforları. *Administrative science quarterly*, 606-622.
- Dağcı, Abdullah, Dağcı, Tahir. "Camiye İlişkin İmgeler: Metaforik Bir Araştırma". Balıkesir İlahiyat Dergisi 4 / 1 (Haziran 2018): 97-120.
- Dikmenli, M., Çardak, O., ve Yener, D. (2012). Science student teachers' metaphors for scientist. *Energy education science and technology*, 4(1), 51-66.
- İlgar, Ş. (2017). Öğretmen adaylarının özel gereksinimli öğrencilerle ilgili farkındalığının incelenmesi: İÜ Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi örneği. *HAYEF Journal of Education*, 14(1), 313-338.
- Miles, M.B., Huberman, A.M., ve Saldana, J. (2014). *Qualitative data analysis: A methods sourcebook*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Önkall, Ahmet-Bozkurt, Nebi. "Cami", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#1-dini-ve-sosyokulturel-tarihi> (20.10.2022).
- Saban, A. (2008). Öğretmen adaylarının "öğrenci" kavramına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeler. *Türk eğitim bilimleri dergisi*, 7(2), 281-326.

- Sıddıki, Cevad. "Mescitten Medreseye Dönüşümün Kurumsal ve Düşünsel Açından İncelenmesi". Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUIFD) 1 / 2 (Aralık 2014): 147-163 .
- Şimşek, Vahdeddin- Gönen, İlker, İlahiyat ve İslami İlimler Fakülteleri Öğrencilerinin Özel Eğitime /Özel Eğitim İhtiyacı Olan Öğrencilere Yönelik Metaforik Algılarının İncelenmesi, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 21-22 Haziran 2022, Ankara.
- Uçuş, Ş. (2016). Sınıf öğretmeni adaylarının ve okul öncesi öğretmeni adaylarının özel eğitime ilişkin metaforik algılarının incelenmesi. *Adıyaman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 360-388.

Oturum Başkanı

Sayın hocamıza teşekkür ediyoruz. Bir yönüyle bizi sevindiren, düşündüren, ümitlendiren, farklı yönleri ile sebep ve sonuçları ortaya çıkaran bir tebliğ metni olmuştur. Tabii ki gençlerimiz bizim en büyük hazinemizdir. Gençlerimize yönelik din hizmetlerimiz de vardır. Değişik vesilelerle ifade ettiğim bir hususu çok sayıda meslektaşlarımız burada olduğu için tekrar ifade edeyim; yapmış olduğumuz çalışmalar elbette verimli çalışmalardır. Ancak yeterli görmememiz gerekmektedir. Arzu edersek ve gayret edersek daha fazlasını yapabileceğimizin de farkındayız. Bu türlü programların, aynı zamanda sempozyumunuzun da bu şekilde faydalı ve verimli çalışmalara vesile olmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ediyoruz. Tekraren tebliğci hocalarımıza ve dinleme nezaketinde bulunan siz değerli katılımcılara organizasyonda katkısı bulunan Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüze teşekkür ediyoruz.

Sunucu:

Değerli hocalarım, kıymetli misafirlerimiz “Peygamberimiz, Cami ve İrşat” konulu sempozyumumuzun üçüncü oturumu burada sona ermiştir. Katılımcı hocalarımıza sertifikalarını sunmak üzere Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Sayın Dr. Şaban KONDİ Hocamızı sahneye arz ediyorum.

IV. OTURUM
PEYGAMBERİMİZ, DAVET VE
İRŞAT

Sunucu:

Saygıdeğer konuklar, sempozyumumuzun “Peygamberimiz, Davet ve İrşat” temalı dördüncü oturumuna hepiniz hoş geldiniz. Oturumumuzu yönetmek üzere Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Doç. Dr. Selim ARGUN Hocamızı kürsüye arz ediyorum.

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Selim ARGUN *(Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı)*

Besmele, hamdele, salât ve selamdan sonra.

Muhterem hocalarım, saygıdeğer hanımefendiler, beyefendiler, bugün sempozyumumuzun inşallah dördüncü oturumunu birlikte gerçekleştireceğiz. Yurt içinden ve yurt dışından çok değerli akademisyen hocalarımız aramızda bulunmaktalar. Kendilerine de hoş geldiniz diyorum. Malumunuzdur ki zaman açısından çok dikkatli davranmamız gerekiyor. İlk sözü, “Allah Resûlü’nün (sas) Tebliğ ve Davet Usulü” başlıklı tebliğ metniyle, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürü Sayın Doç. Dr. Fatih KURT hocamıza bırakıyorum. Buyurun hocam.

ALLAH RESÛLÜ'NÜN (SAS) TEBLİĞ VE DAVET USULÜ

DOÇ. DR. FATİH KURT*

ÖZET

Kur'an-ı Kerim'in açık ifadesiyle peygamberler, Allah tarafından kendilerine indirilen vahyi, içinde bulunduğu topluluğa tebliğ ederler. Nitekim peygamberlerin sıfatları arasında "tebliğ" de bulunmaktadır. Her peygamber, içinde bulunduğu toplumun insanlarını irşat ve davet etmek amacıyla, hitap ettiği kitlenin sosyo-kültürel durumu doğrultusunda metotlar oluşturmuştur. Allah'ın elçilerinin insanlara sundukları ve aktardıkları ilahi buyruklar aynı kalmakla birlikte, muhatap olunan kitlenin seviyesi doğrultusunda ve onların anlayabilecekleri bir şekilde farklı metotlar kullanmışlardır. Son elçi olan Hz. Muhammed de yaşadığı topluma yüce dini anlatırken, önceki peygamberlerin insanlara sundukları temel ilkelere sahip olmanın yanında, kendisine özgü bir tebliğ ve irşat metodu geliştirmiştir. Hz. Peygamber'in, Hz. Peygamber, erdemli ve prensip sahibi bir şahsiyet olarak insanlara sunduğu ilahi buyrukları öncelikle kendi hayatında tatbik etmiştir. Böylece o, insanlara en güzel örnek olmuş ve insanların tereddütlerini gidermiştir. Yine o, içinde yaşadığı sosyal oluşumun bilgi düzeyine hitap edecek ve bazen de onları aşacak şekilde, üstün bir donanıma sahip olduğunu göstermiştir. Nitekim insanlar onun sıradan biri olmadığı kanaatine sahip olmuşlardır. Hz. Peygamber ilahi buyrukları insanlara aktarırken, nazik ve yumuşak bir üslup kullanmış, onların gönüllerine hitap etmiş, bu doğrultuda da insanların akıllarını cezbedici bir şekilde dini buyrukların dünya ve ahirette mükafat boyutunu öne çıkarmış, daha çok müjdeleyici bir yaklaşım içerisinde bulunmuş ve tebliğ ettiği değerlerin gönüllerde yerleşmesi için sabır ve metanet özelliğine sahip olmuştur. Dinî irşadın muhatap kitlesini öncelikle yakınlarından seçmiş, sonra da yakınlık derecesi doğrultusunda diğer kitlelere yönelmiştir. O, gönle hitap etme yanında, onları inandırmak amacıyla akla hitap etmiş ve bu doğrultuda da genellikle soru-cevap, örneklendirme, geçmiş hikayeler anlatarak onların düşüncelerini sağlayıcı bir metot kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Tebliğ, İrşat, Hikmet, Üslup, Metot.

* Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürü.

TABLIGH AND INVITATION METHOD OF THE MESSENGER OF ALLAH (SAW)

ABSTRACT

With the clear expression of the Qur'an, prophets convey the revelation revealed to them by Allah to the community they are in. As a matter of fact, "tabligh" is among the attributes of prophets. Each prophet created methods in line with the socio-cultural situation of the audience he addressed in order to guide and invite the people of the society he lived in. Although the divine commands that Allah's messengers presented and conveyed to people remained the same, they used different methods in line with the level of the audience and in a way that they could understand. While the Last Messenger, Muhammad, was explaining the sublime religion to the people of the society he lived in, besides having the basic principles presented to the people by the previous prophets, he developed a method of notification and guidance unique to him. As a virtuous and principled personality, the Prophet Muhammad applied the divine commands that he presented to people primarily in his own life. Thus, he became the best example for people and eliminated people's hesitations. Again, he has shown that he is superiorly equipped to address and sometimes exceed the level of knowledge of the social formation in which he lived. Thus, people have concluded that he is not an ordinary person. While conveying the divine commands to people, the Prophet Muhammad used a polite and gentle style, appealed to their hearts, and in this direction, appealing to people's minds, he emphasized the reward dimension of religious orders in this world and the Hereafter, and adopted a more heralded approach. He possessed the characteristics of patience and fortitude so that the values he conveyed would settle in the hearts. He first chose the addressee group of religious guidance from his relatives, and then turned to other masses in line with the degree of relationship. In addition to appealing to the heart, he appealed to the mind in order to make them believe, and in this direction, he generally used a method that made them think by telling questions, answers, examples, past stories.

Keywords: Prophet Muhammad, *Tabligh*, Guidance, *Hikmah*, Style, Method.

GİRİŞ

Yüce Rabbimizin en güzel biçimde yarattığı insanoğlu, eşref-i mahlûkât makamını ancak ilahi emanetin nazargâhı olan kalbini imana açarak ve en kıymetli sermayesi olan ömrünü ibadetlere, salih amellere adayarak muhafaza edebilir. Bu noktada insanı diğer varlıklardan ayıran üç boyutun, yani hakiki imanın, salih amellerin ve güzel ahlakın kapılarını aralayan şey ilk önce tebliğ, ilerleyen safhada da irşat faaliyetleridir. Yani insanın bilgi, davranış ve kabiliyetlerinin gelişmesi için tebliğ, irşat, eğitim ve

terbiye faaliyetleri hayati bir ehemmiyete sahiptir. Bu yüzden Cenâb-ı Hak, rahmet ve adaletinin gereği olarak eğitim ve terbiye, tebliğ ve irşat için peygamberlik müessesesini adeta insanlığa ikram, ihsan etmiştir. Böylece insana marifetullah, yani Yüce Yara-dan'ı bilme ve tanıma, O'nun emir ve yasaklarını bilip uygulama hususlarında kılavuzluk edenler, insanlık için seçilmiş örnek eğitimciler, karşılaşılabilecek problemleri çözüme kavuşturmada en yetkin kişiler peygamberler olmuştur. Bu silsilenin son halkası da ahlakıyla Müslümanlar için örnek olarak gösterilen; tebliğ, irşat ve davetteki hassasiyeti ve metotlarıyla da bizlere kılavuzluk eden Hz. Muhammed'dir.

Hiz. Peygamber'in güzel ahlakında, sözlerinde ve yaşantısında müşahade ettiğimiz eğitim metotlarını tefekkür ettiğimizde, bunların sadece tebliğ ve davet sorumluluğunu üstlenenler için değil anne-babasından idarecisine, toplumun tüm kesimlerinin kendisine rehber ve kılavuzluk edineceği bir yol haritası olduğunu idrak ederiz. Biz de bu tebliğimizde Hiz. Peygamber'in eğitim metotlarından, yani tebliğ, irşat ve davette hassasiyetle uyguladığı ilkelerden bahsedeceğiz.

Konuyu kavramsal olarak incelediğimizde davet Arapça kökenli bir kelime olup sözlükte “seslenmek, çağırmak, propaganda yapmak ve dua” gibi anlamlara gelir.

Dinî literatürde ise “insanları İslam'a ve İslam'ın esaslarına inanıp bağlanmaya ve tatbik etmeye çağırmak, inananları dinî vazifelere teşvik edip yönlendirmek” demektir.¹

İnsanlar hilkat itibarıyla müspet ve menfiye, hayır ve şerre, doğru ve yanlış eğilimli varlıklardır. İnsanların iyiye, doğruya, imana ve hakka yönlendirilmesi de ancak vaaz, nasihat, irşat ve tebliğ ile mümkündür.

Hiz. Peygamber'in asli görevi de İslam'ı tebliğdir. Ayet-i kerimelerde şöyle buyurulmuştur.

*“Ey Resûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.”*²

*“Sen insanları Allah yoluna hikmetle, güzel ve makul öğütlerle davet et, gerektiği zaman da onlarla en güzel tarzda mücadele et. Rabbin, elbette, yolundan sapanları en iyi bildiği gibi kimlerin doğru yola geleceğini de çok iyi bilir”*³ Ayette mefulün açıklanması hitabın umumî oluşuna işaret etmektedir.⁴

1 Çağrıcı, Mustafa, “İhlas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX: 16-17. İstanbul: 2000.

2 Mâide, 5/67.

3 Nahl, 16/125.

4 Şihabüddin Mahmud Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Beyrut t.y., 14, s. 254.

Sevgili Peygamberimiz vahiyle muhatap olmuş, kendisine hikmet verilmiş bir muallimdi.

Bir rivayette Hz. Peygamber (sas) Hz. Âişe annemize:

*“Allah beni sıkıntı verip zorlaştırmacı olarak göndermedi. Beni ancak kolaylaştırmacı bir öğretmen olarak gönderdi.”*⁵ buyurmuştur.

İrşat, davet ve tebliğin önemini çok iyi bilen Hz. Peygamber, bu görevi yerine getirirken çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Allah Resûlü’nün davet metodunu incelediğimizde bir davetçi olarak nitelikleri ve tebliğinde muhatap kitlede dikkat ettiği hususlar olmak üzere iki kategoride ele alabiliriz.

BİR DAVETÇİ OLARAK HZ. PEYGAMBER’İN NİTELİKLERİ

Davasına Gönülden İman Etmesi, Bilgi ve Donanıma Ehemmiyet Vermesi

Âlemlere rahmet olarak gönderilen Efendimiz Muhammed Mustafa (sas) kendisinin en son gönderilen peygamber olduğuna ve davetini yaptığı değerlere herkesten önce gönülden inanan ve iman eden kişidir. Bu hususta Rabbimiz şöyle buyurmuştur.

*“Allah’ın elçisi ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar. “O’nun elçileri arasında ayırım yapmayız” ve “İşittik, itaat ettik, bağışlamayı dileriz rabbimiz, gidiş sanadır.” dediler.”*⁶

Davasına inanmış gerçek ve etkili davetçiyi öne çıkaran özelliklerinden biri de içinde bulunduğu dönemin ve orada yaşayan eşrafın sahip oldukları ilim, teknoloji ve kültürel yapıyı göz önünde tutup kendisini o minvalde yetiştirmesi hatta en bilgini olmasıdır. Nitekim Peygamberimizin hayatına baktığımızda bu hakikati dikkate aldığını fark ederiz. Zira o (sas) kendi zamanının ruhuna ve o dönemin insanının bilgi ve görgüsüne hitap eden pek çok özellik ve bilgiyi zâtında toplamıştı. Öyle ki o dönemin önemli bir geçim kaynağı olan ticaret hususunda, Hz. Peygamber son derece bilgiliydi. Medine’ye hicretten sonra da tarımsal faaliyetlerle ilgili teşvik ve yönlendirmeleri, zamanın ruhunu yakalama ve bu konuda önder olma noktasındaki örnekliğine dair bir başka örnektir. Öyle ki Müslüman’ın diktiği ağaçtan veya ektiği üründen istifade edilmesinin bir sadaka olacağına yönelik sözleriyle ziraî faaliyetleri teşvik etmiş. Medine’de yaygın olan hurma yetiştiriciliği gibi alanlarda kullanılan teknikler ve arazilerin sulanması gibi konularda da dönemine rehberlik eden uygulamalar yürütmüştür.⁷

5 Müslim, “Talâk”, 29.

6 Bakara, 2/285.

7 İsmail Pırlanta, “Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”, *Siyer Araştırmaları* (Ocak-Haziran 2019) sayı 5, s.18-19.

Hız. Peygamber'in örnekliğinde müşahede ettiğimiz gibi tebliğ ve irşat hizmetlerinde görevli olanların, anlattıkları hususları ince ayrıntıları ile bilmeleri de davet metodunun en önemli ilkelerindendir. Nitekim Hz. Peygamber, herhangi bölgeye ya da kabileye irşat ve tebliğ için bir sahabyi görevlendireceği zaman ya da herhangi bir konuda bir sahabyi diğerlerine öğretmen olarak tayin edeceği zaman, konuyu en iyi bilen kişiyi görevlendirmiştir. Mesela Medinelileri İslam'a davet etmek üzere görevlendirdiği Mus'ab b. Umeyr, Hz. Peygamber'in tebliğ tarzını çok iyi kavramış olan, Kur'an-ı Kerim'den o zamana kadar inmiş ayetleri ezbere bilen ve etkili konuşabilen/hitabeti güçlü olan bir sahabyidi. Onun bu özellikleri bir sene gibi kısa bir zamanda Medine ahalisinin hem İslam'la şeref bulmasında hem de yeni Müslüman olanların İslam'ı iyi kavrayıp öğrenmesinde etkili olmuştur. Öyle ki onun sahip olduğu özellikler ve gayretli çalışmalarıyla Üseyd b. Hudayr ve Sa'd b. Muâz gibi Medineli tanınmış şahsiyetlerin pek çoğu ihtida etmiştir.

Peygamberimizin; "*Kur'an'ı şu dört kişiden öğreniniz: İbn Ümmü Abd (İbn Mes'ûd), Muâz b. Cebel, Übey b. Kâ'b ve Sâlim.*"⁸ hadisi de irşat ve davette, muhataplara İslam'ın hakikatlerini anlatacak kişilerin yeterli bilgi donanımına sahip olmasının önemini gösteren bir diğer örnektir. Zira hadiste geçen bu sahabeler, Kur'an hakkındaki derin bilgi ve kavrayışlarıyla tanınmış isimlerdir.

Peygamberimizin vurguladığı bu sahabelerden Abdullah b. Mes'ûd, Kur'an hâfızlarının önde gelenlerindendi. Yetmişten fazla sureyi Hz. Peygamber'in bizzat kendisinden öğrenmişti. Kendisinin topladığı ve adına izâfe edilen bir Mushaf nüshası da vardı.

Muâz b. Cebel ise Hz. Peygamber'in Yemen'e kadılık için gönderdiği sahabidir ki her zaman Resûlullah'ın yanında bulunmaya gayret eder, merak ettiği konuları sorup öğrenirdi. Resûlullah, dönemin fetva verebilen sahabelerinden biri olan Muâz'ı, helâl ve haramı en iyi bilen kişi olarak gösterirdi. Öyle ki onun (ra) hakkında Peygamberimiz "*Muâz ne iyi adam!*" diye iltifat eder, kıyamet gününde onun âlimlerin önünde yürüyeceğini söylerdi.⁹

Yine Kur'an'a hizmetleriyle tanınan Übey b. Kâ'b da hem sayılı hafızlardandı hem de vahiy kâtibiydi. Yeni nâzil olan ayetleri yazıp ezberler ve Hz. Peygamber'e okurdu. Resûlullah, onu (ra) "*seyyidü'l-kurrâ*" ve "*seyyidü'l-ensâr*" gibi lakaplarla övmüştü. Bir defasında Hz. Peygamber Übey'i çağırarak, "*Allah sana Beyyine suresini okumamı emretti*" demiş, Übey heyecanla, "*Allah size benim adımı mı andı ya Resûlullah?*" diye sormuştu. "*Evet*" cevabını alınca da sevinçten ağlamıştı.¹⁰

8 Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 8.

9 Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 16.

10 Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 16.

Hadiste ismi geçen son sahabe de Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe'dir. Kuvvetli hâfızasıyla dikkat çeken Sâlim (ra), Kur'an'ı en iyi bilen ve en güzel okuyan sahabilerdendi. Öyle ki Hz. Âişe'nin bir gün mescitte duyduğu güzel bir Kur'an tilâvetini dinlemeye dalarak eve geç geldiği, gecikme sebebini öğrenen Resûlullah'ın gidip Sâlim'in Kur'an okuduğunu görünce, "*Ümmetim içinde bunun gibileri var eden Allah'a hamdolsun!*"¹¹ dediği rivayet edilmiştir.

Kısacası Peygamberimizin bu mümtaz sahabe hakkındaki tutumu, övgüleri ve onlarla ilgili yönlendirmeleri, davet ve tebliğin en önemli metotlarından birinin de anlatılan esaslara vakıf olmak, onları ince detaylarıyla bilmek olduğunu göstermektedir.

"Nitekim aranızdan size bir Peygamber gönderdik: o size ayetlerimizi okuyor, sizi arıtır temizliyor, size kitabı ve hikmeti öğretiyor, yine size daha önce bilmediklerinizi öğretiyor."¹² ayeti de Hz. Peygamber'in görevlerini bize bildirmektedir.

Tebliğ ve Davetinde İhlas ve Samimiyeti Kuşanması

Yaptığımız işin Allah katında bir değerinin ve kıymetinin olabilmesi için niyet ile beraber Allah rızasını gözetmek de şarttır. Hz. Peygamber'in hedefi, zaten Allah'ın rızasını kazanmaktır. Dünyalık bir menfaat elde etmek değildi. Bu nedenle Resûlullah muhataplarına hitap ederken ve insanları İslam'a davet ederken şöyle demiştir.

*"Buna karşılık sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ücretimi vermek ancak âlemlerin Rabbine aittir."*¹³

Hz. Peygamber'in maksudu ve niyeti dünyalık olsaydı, Mekke müşriklerinin amcası Ebû Tâlib aracılığı ile mal-mülk, krallık gibi dünyalık şeyleri verme tekliflerinin hepsini reddedip elinin tersi ile bir kenara atıp da *"Bunu bilesin ki, ey amca! Güneş'i sağ elime, Ay'ı da sol elime verseler, ben yine bu dinden, bu tebliğden vazgeçmem. Ya Allah, bu dini hâkim kılar yahut ben bu uğurda canımı veririm."*¹⁴ demez, onların bu dünyalık tekliflerini kabul ederdi. Hz. Peygamber'in davetinin esas maksadı, inananları geçici dünya ve dünyalık şeylere kul olma zilletinden kurtarıp Allah'a iyi bir kul olma izzetine kavuşturmaktır.

Aynı niyet ve gaye ile İslam'a davet sorumluluğunu üstlenen kimselerin esas maksadı Hz. Peygamber'in bu hedefini, maksat edinmek olmalıdır. Çünkü Allah (c.c.), kişinin malına, siret ve suretine değil kalbindeki niyetine nazar eder. Bu ilkenin İslam ahlakındaki karşılığı da "ihlas"tır. Terim olarak "ibadet ve iyilikleri, riyadan ve çıkar

11 İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 176.

12 Bakara, 2/151.

13 Şuarâ, 26/109.

14 İbn Kesîr, es-Sîretü'n-Nebeviyye, 1/174.

kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak”¹⁵ anlamına gelen ihlas; tebliğ ve irşat gibi önemli bir sorumluluğu üstlenenlerin, her aşamada diri tutmaları, muhafaza etmeleri gereken bir ilke, bir niyet, bir pusuladır. İhlasın, kulun fiili ya da işleriyle ilgili akıbetin değerini belirleyen bir husus olduğunu ifade etmesi bakımından şu hadise manidar bir vurgudur.

Peygamber Efendimizin, “*Sen bendensin, ben de senden!*” diyerek övdüğü sahabi Ebû Ümâme el-Bâhilî’nin anlattığına göre, bir adam Peygamberimize gelerek, “Şöhret ve kazanç (ganimet) elde etmek için savaşıyor kimse hakkında ne dersin?” diye sordu. Resûlullah, “*Onun için hiçbir şey yoktur.*” dedi. Adam sorusunu üç defa tekrarladı. Allah Resûlü de her defasında, “*Onun için hiçbir şey yoktur.*” diyerek böyle bir adamın mükâfat elde edemeyeceğini belirtti ve ardından şöyle buyurdu: “*Allah, ancak samimiyetle sadece kendisi için ve rızası gözetilerek yapılan ameli kabul eder.*”¹⁶

Davet ve Tebliğ Ettiği Hakikatleri Yaşayarak Temsil Etmesi

Davet ve irşat görevinde bulunan kişi, davet ettiği hakikatleri, emir ve yasakları yerine getirmez kendisi uygulamazsa sözünün bir tesiri olmadığı gibi muhataplar nezdinde de kınanır bir pozisyona düşer. Davetçinin sözü ile ameli, birbirini tasdik eden iki ayrı insan gibidir. Aynı mekânda ikisinden biri diğerinin tersine söz söylerse muhataplar nazarında o söz hakkında şüphe meydana gelir. Peygamber Efendimiz bu hakikate aşağıda zikredeceğimiz ayeti kastederek ve “*Hud suresindeki bu ayet beni ihtiyarlattı*”¹⁷ buyurarak dikkat çekmiştir.

“*Artık sen tövbe edenlerle beraber emrolunduğun gibi istikâmet üzere ol! Aşırı da gitmeyin! Çünkü Allah yaptığınız şeyleri görücüdür.*”¹⁸

Bu ayette, davet edenin etkili olması için ona maiyetindekilerle beraber istikâmet üzere ol emri verilmektedir. Çünkü davet, önce davet edenin yanındaki insanların gözünde, gönlünde değer bulması gerekir. Ayrıca davetçinin yaptığı eylem, söylemini tasdik etmeli ve sözüne delil olmalıdır. Nitekim peygamberlerin sıfatları olan özelliklere baktığımızda da söz ve eylem örtüşmesinin yani güvenilir bir insan olmanın peygamberlerin ortak bir özelliklerinden olduğunu, ayrıca Hz. Peygamber’in tüm hayatı boyunca her konuda olduğu gibi tebliğ ve irşat faaliyetlerinde de “güvenilirlik” ilkesini bizzat temsil ettiğini görürüz.

15 Süleyman Ateş, “İhlas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* XXI: 535-536. İstanbul: 2000.

16 Nesâî, “Cihâd”, 24.

17 Tirmizî, “Tefsir”, 6.

18 Hûd, 11/112.

Peygamberlerin ortak sıfatlarından olan sıdk ve emânet, tüm peygamberlerin olduğu gibi özellikle de Hz. Peygamber'in tebliğ ve irşat faaliyetlerinde takip ettiği metodu doğru anlamak için gerekli olan iki özelliştir. Şöyle ki bir irşat ve tebliğ faaliyetini gerçekleştiren kişinin, bu iki özelliğe sahip olması hem muhatap kitlesine söylediği sözlerin, anlattığı esasların tesir etmesi hem de inandırıcı olması açısından son derece önemlidir.

Bunlardan sıdk, niyette dürüstlük, söz ve davranışların doğru ve gerçeğe uygun olması anlamına gelmektedir. Ayet ve hadisler ışığında tefekkür edildiğinde sıdk kavramının "hakikati konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, dürüst ve güvenilir olmak, vaadine sadakat göstermek" gibi anlamlara geldiği görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in şu öğüdü, sıdk kavramına sahip olmanın, onun gereğince hareket etmenin önemini ifade eden hadislerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. *"Size doğruluğu öğütlerim; çünkü doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Doğruluğu şîâre eden kimse Allah katında siddîk diye yazılır. Yalan söylemekten sizi menederim; çünkü yalan söylemek günaha, günah da cehenneme götürür. Kişi yalan söyleye söyleye nihayet Allah katında kezzâb diye yazılır."*¹⁹ Diğer bir özellik olan emânet de "her alanda insanlara güven vericilik" anlamına gelir.

Peygamberimiz, ümmetine doğru sözlü olmayı öğütlediği gibi bu ilkeyi bizzat kendi hayatında yaşayarak da göstermiştir. Küçüğünden büyüğüne herkese karşı hakikati, gerçeği, doğruyu söylemiştir. Öyle ki onun (sas) peygamber oluşuna, tebliğ ettiği ilke ve esaslara kör bir inatla karşı duran Mekkeli müşrikler dahi dürüstlüğüne, doğru sözlü oluşuna şahitlik etmişlerdir. Hz. Peygamber'in anlattığı ilahi hakikatleri ömrü boyunca inkâr eden müşrikler bir kez dahi ona (sas) "Yalan söylüyorsun." diyememiş, onun "el-Emîn" oluşunu inkâr edememişlerdir. Bu hakikat ışığında tebliğ ve irşat faaliyetlerinin en önemli ilkelerinden birinin, davet edilen hususları güzel temsil ve söyledikleriyle yaşadıklarının birbirine uyuşması olduğunu söyleyebiliriz.

Tebliğinde Ümitvar Olması ve Ümit Bahşetmesi

Hz. Peygamber risalet görevinde İslam'ı azim, sabır ve kararlılıkla tebliğ etmiş ancak bu süreçte defalarca reddedilmiş, delilikle suçlanmış, hakarete uğramış hatı yurdundan çıkarılmıştır. Lakin tüm bu zorluklara rağmen Allah Resûlü, asla ye'se düşmemiş hiçbir zaman ümidini kaybetmemiştir. Bilakis davetini, en azılı müşriklere, kendisine düşmanlık besleyenlere defaten tekrar etmekten bir an geri durmamıştır.

Gönlü İslam'a karşı kin, nefretle ve düşmanlıkla dolan ve bunun neticesinde kalbi mühürlenmiş Ebû Cehil de Allah Resûlü'nün defalarca İslam'a davet ettiği azılı

19 Buhârî, "Edeb", 69.

müşriklerdendi. Hz. Peygamber, yine bir gün onunla karşılaşmış ve kendisine ilahi daveti bir kez daha hatırlatmıştı. Bu davete, hidayetden mahrum olan Allah'ın düşmanı “Ya Muhammed! İlahlarımızı kötülemekten, bizimle uğraşıp durmaktan vazgeçmeyecek misin? Şayet sen davanı tebliğ ettiğine bizi şahit tutmak istiyorsan, tamam biz senin tebliğine şahitleriz” diyerek cevap vermiştir. Yine Hz. Peygamber, kabileler arasında İslam'ı yaymak için bıkmadan, usanmadan tebliğ ederken çoğu kez onlardan aldığı cevap şöyleydi: “Ey Peygamber! Artık senin bizden ümidini kesme vaktin gelmedi mi?”²⁰ Ancak O, ümidini asla kesmemiş ve tebliğine kararlılıkla, ümitle devam etmiştir.

Peygamber efendimiz kendisi ümitvar olduğu gibi etrafında toplanan Müslümanlara da ümit bahşetmiş onların geleceğe dair endişelerini izale etmiş coşkuyla davalarına bağlı olmaları hususunda ashabını teşvik etmiştir. Bilhassa Mekke döneminde her türlü zulüm ve işkenceye maruz kalan Müslümanlara sabrı tavsiye etmiş onlara önceki ümmetlerin maruz kaldıkları zorlukları hatırlatarak Allah'ın kullarından yardımını esirgemeyeceğini ifade etmiştir.

Hz. Peygamber, tebliğ ve irşadında muhataplarına ümit bahşeden kıssalardan örnekler vermiş böylece onların ye'se düşmeden İslam'a sarılmalarını hedeflemiştir. 99 kişiyi öldüren bir eşkıyanın tövbeye niyetlenmesi sonrasında “tövben kabul olunmaz” diyerek kendisini ümitsizliğe sevk eden rahibi öldürmesi akabinde karşılaştığı âlim zattın, “Allah ile kulu arasına kimsenin giremeyeceğini” belirterek ona ümit vermesi, Efendimizin zikrettiği kıssalardan²¹ biridir.

Ümit insanı diri tutan, onu tembellikten alıkoyan, hedefine ulaşmasını kolaylaştıran en önemli etkidir. Zira umudun tükendiği yerde başarı beklemek mümkün değildir. Bilakis en baştan yenilgiyi kabullenmektir. Dolayısıyla davetçi hiçbir an ümidini kaybetmeden, hidayetin Allah'tan olduğunu bilerek azimle çalışmalarına devam etmelidir.

Kibir ve Gururdan Uzak Tevazu Sahibi Olması

Kibir, Müslüman'a yaraşmayan pek çok kötü duyguyu hatta Allah'a isyanı beraberinde getirir. Cenâb-ı Hak, “*Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen yeri asla yaramazsın, boyca da dağlara asla erişemezsin.*”²² buyurarak bu hususta kullarını uyarmıştır. Hz. Peygamber de tebliğinde, “*Sana uyan müminlere (şefkat, tevazu) kanadını indir.*”²³ buyruğu gereği daima tevazu sahibi olmuş, muhataplarına kibir ve gururdan uzak müteviziliği kuşanarak yaklaşmıştır.

20 Ahmet Önkal, “*Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*”, Esra Yay., 14. Baskı, 366, İstanbul, 1999.

21 Buhârî, “Enbiya”, 54.

22 İsrâ, 17/37.

23 Şuarâ, 26/215.

Hız. Peygamber'in hayatı da, toplumun her kesimiyle girdiği münasebetlerde tevazu örnekleriyle doludur. O, hem hastaları ziyaret eder hem cenazelere katılır, hem de kölelerin davetine icabet ederdi.²⁴ Bir gün Allah Resûlü ile görüşmek üzere bir adam huzuruna gelmiş ve titreyemeye başlamıştı. Hız. Peygamber o kişiyi şöyle teskin etmişti: "Sakin ol! Ben bir hükümdar değilim! Sadece kurutulmuş et yiyen Kureyş'ten bir kadının oğluyum."²⁵

O, bir peygamberdi, devlet adamıydı ve komutandı ancak tüm bu sıfatlara rağmen her daim tevazu sahibiydi.

Tebliğde tevazu sahibi olmak insanların gönlüne girmeyi kolaylaştıran en önemli etkenlerden biridir. Dolayısıyla her Müslüman dinin emri ve nebevi ahlak gereği tevazuyu kuşanarak kibir ve gururun insanlar arasında ördüğü duvarları aşmalı ve muhatabına bu minvalde yaklaşmalıdır. İnsan en yakınlarından başlayarak kalpleri fethetmelidir. Zira ailesinin ve yakın akrabalarının kendisine inanmadığı bir kişinin, başka insanlar tarafından kabul görmesi de oldukça zordur.

Davetine Yakın Akrabalarından Başlaması

Hız. Peygamber, kendisine risâlet görevi verildikten sonra bir süre insanları gizli bir şekilde İslam'a davet etti. Bu süreçte tebliğini öncelikle ailesine, dostlarına ve güvendiği kişilere yaptı. Gizli davet sürecinden sonra Allah Teâlâ'nın "Yakın akrabanı da uyar."²⁶ emri mucibince Resûlullah; önce en yakın akrabalarını, yani Abdülmuttalib oğullarını açıktan İslam'a davet etti. Safâ tepesindeki yüksekçe bir yere çıkıp olanca sesiyle, "Yâ abâhâh! Yâ Sabâhâh!" diye haykırdı. Araplar bu kelimelerin ne anlama geldiğini çok iyi biliyorlardı. Bunlar düşman saldırısının çok yakın olduğunu ifade eden haykırışlardı. Peygamberimizin bu çağrısını işitenler gelip karşısına dizildiler. Resûlullah, "Ben size, "Şu vadinin arkasında size saldırmak isteyen süvari birlikleri var." desem bana inanır mısınız?" diye sordu. Hep birlikte "Evet, inanırız... Biz senin bugüne kadar yalan söylediğini hiç görmedik." diye karşılık verdiler. "O zaman," dedi Hız. Peygamber, "Ben sizi şiddetli bir azaba karşı uyarıyorum." Bu söz belki de kalabalığın hiç beklemediği bir şeydi. Bu yüzden bocaladılar. Onun her zaman doğruyu söylediğini bizzat ifade etmelerine rağmen Resûlullah'a önce amcası Ebû Leheb, sonra da diğerleri karşı çıktılar.²⁷ Çünkü hakikate gözlerini kapatmışlardı. Bununla birlikte, ilk Müslüman olanlar, eşi Hız. Hatice ve sürekli yanında bulunan amcası oğlu Hız. Ali'dir. Ardından Hız. Ebubekir gibi yakın dost ve arkadaşları ile kendi kabilesinden olan akrabalarına, daha sonra da çevre kabile ve şehir merkezlerine açılmıştır.

24 İbn Mâce, "Zühd", 16.

25 İbn Mâce, "Et'ime", 30.

26 Şuarâ, 26/214.

27 Buhârî, "Tefsîr", 2.

HZ. PEYGAMBER'İN TEBLİĞİNDE MUHATAP KİTLEDE DİKKAT ETTİĞİ HUSUSLAR

Muhatap Kitleyi İyi Tanıyıp, Analiz Ederek Hitap Etmesi

İrşat ve tebliğ faaliyetlerinde görev alan her kişinin; muhatap olduğu şahısların ferdî niteliklerini, sosyo-kültürel özelliklerini, psikolojik durumlarını, öncelikleri konuları, problemleri ve çözüm önerilerini bilip anlayıp ona göre pozisyon alması gerekir. Bu durum hem davetçinin yaptığı daveti önemsediğinin en büyük göstergesi olacaktır hem de muhatap kitlenin ruhuna tesir etmenin, hayatına nüfuz etmenin en etkili yolu olacaktır. Peygamberimiz de muhatabının yapması gereken hususları, onun ihtiyaç, imkân ve durumunu çok iyi tahlil ederek belirlerdi. Mesela “Sadakanın hangisi en faziletlidir? diye soran ve fakir bir kimse olan Ebû Hüreyre’ye “*Fakir olanın, güç ve kuvvetiyle insanlara yardımda bulunmasıdır.*”²⁸ buyurmuştur. Hâlbuki aynı suali soran ve bir kabile reisi olan Sa’d bin Ubâde’ye “*Kuyu kazdırarak su çıkarmaktır.*”²⁹ cevabını vermiştir. Peygamber efendimiz burada muhatabın durumuna göre bir yaklaşımda bulunmuştur. Buna göre aynı metot herkese veya her gruba uygulanmamalı, aksine önce muhatabın hastalığı teşhis edilmeli, ona göre zihin ve kalbi uyarılarak tedavi edilmelidir.³⁰

Peygamberimizin bu ilkeyi gözettiğini/uyguladığını, Medine’ye hicretten sonra Müslümanların büyük bir imtihan verdikleri su probleminin çözümünde, her sahabinin imkân ve özelliklerine göre tavsiyelerde bulunmasında da görürüz. Zira Müslümanların bu ihtiyacıyla ilgili çözüm bulmak, hayır ve hasenat yapmak isteyen iki sahabiyi farklı şekilde yönlendirmiştir. Bunlardan Hz. Osman’ı, varlıklı bir Müslüman olması sebebiyle kuyu satın alıp Müslümanların istifadesine sunmaya teşvik ederken, fizikî açıdan güçlü-kuvvetli olan Hz. Ali’yi de bizzat kuyu kazarak insanlar için hayır yapmaya teşvik etmiştir.

Resûlullah terbiye ve eğitim üslubunun gereği olarak her muhatabına ayrı bir değer verirdi. Onunla muhatap olan erkek, kadın, genç, yaşlı ve çocuk her sahabi, kendisine daha çok değer verildiğini düşünürdü. Özellikle onun nezdinde çocukların ve gençlerin özel bir yeri vardı. Bazı zamanlar ashâbına isimleriyle hitap ederdi. Önemli konuları bütün cemaate toplu olarak anlattığı gibi tek tek isim söyleyerek anlattığı durumlar da olurdu.

28 Ebû Dâvûd, “Zekât”, 40.

29 Ebû Dâvûd, “Zekât”, 41.

30 Ebü’l-Âla Mevdûdî, *Tefhimu’l-Kur’an*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999, 3/83.

Bir gün Abdullah b. Abbâs, Resûlullah'ın (sas) arkasına binmiş, aynı binek üzerinde yolculuk yaparlarken Hz. Peygamber ona şu hususları nasihat ederek tembihte bulunmuştu:

“Delikanlı! Sana bazı şeyler öğreteceğim. Allah'ı gözet ki Allah da seni gözet sin. Allah'ı gözet ki Allah'ı daima yanında bulasın. Bir şey istediğinde Allah'tan iste! Yardıma muhtaç olduğunda Allah'tan yardım dile! Şunu bil ki bütün insanlar sana fayda vermek için toplansa Allah'ın takdiri dışında sana faydalı olamazlar. Ayrıca bütün insanlar sana zarar vermek için toplansa Allah'ın takdiri dışında sana hiçbir şeyde zarar veremezler. Bu konuda kalemler kaldırılmış, sayfalar kurumuştur.”³¹

Resûlullah, irşat, tebliğ ve eğitiminin bir parçası olarak kadınlara özel zaman ayırırdı. Nitekim Buhârî Sahîh'inde, “İlim İçin Kadınlara Özel Bir Gün Tahsis Edilir mi?” başlığı altında şu hadise yer verir: Bir gün bir kadın Resûlullah'a (sas) gelerek, “*Yâ Resûlullah! Erkekler sizin sözlerinizi rahatça dinliyor. Bize de bir gün ayırırsanız, o gün size gelelim; Allah'ın sana öğrettiklerinden bize öğretirsin.*” dedi. Resûlullah, “*Şu gün toplanın.*”³² buyurdu. Bunun üzerine kadınlar toplandılar. Resûlullah onların yanına gelerek Allah'ın kendisine öğrettiklerinden onlara öğretti.

Demek oluyor ki asr-ı saâdetin hanımları, mescidin kapıları kendilerine devamlı açık tutulmasına rağmen Resûlullah'ın genele hitap eden vaaz, hutbe ve sohbetleriyle yetinmeyerek müstakil bir günde daha özel bir eğitim istemişlerdi. Kadınlara özel olan bu eğitim programında, meseleler doğrudan bizzat Resûl-i Ekrem'e yöneltiliyor ve cevapları alınıyordu. Bazen de kadınlar özel konular hakkında Hz. Âişe vesilesiyle bilgi sahibi oluyorlardı.

Muhatablarına Güzel Bir Üslupla Hitap Etmesi, Yumuşak ve Müsamahalı Davranması

H. Peygamber konuşurken zarif bir dil kullanır, muhatabına kırıncı ve incitici bir tarzda hitap etmezdi. O, mütebessim çehresi, tatlı dil ve güzel üslubuyla muhatablar üzerinde hep olumlu izler bırakırdı. O, “*güzel söz sadakadır*”³³ buyurmuş hayatında da hep bu üslubu takip etmiştir. İmam Razi'ye göre yakini delilleri ve hikmetli bilgileri anlama derece ve istidadını haiz olmayan kimselerle konuşmak, ancak güzel öğüt'le mümkün olur.³⁴

31 Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 59.

32 Buhârî, “İlim”, 35.

33 Buhârî, “Sulh”, 11.

34 Fahreddin Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, İstanbul: Akçağ Yayınları, 14/369-370.

Resûlullah'ın, terbiye ve talimdeki en önemli metotlarından birinin de muhatabının gönül dünyasına hitap edecek, gönlünü okşayacak ifadeler kullanması olduğunu görürüz. Öyle ki bazen “Yavrucuğum” ifadesiyle çocuğun duygu dünyasına hitap eder, dikkatini toplar ve söylediklerinin iyi bellennesini sağlardı.

Enes b. Mâlik'den rivayetle “Resûlullah ona, *“Yavrucuğum! Hiçbir kimseye kin ve düşmanlığın olmadığı hâlde sabahlamayı ve akşamlamayı başarabilirsen bunu yap! Yavrucuğum! Bu benim sünnetimdir. Kim benim sünnetimi hayata geçirirse gerçekten beni seviyor demektir. Beni seven kimse de benimle birlikte cennette olur.”* demiştir.³⁵

Hz. Peygamber, karşılaştığı olumsuzluklar ve kabalıklar karşısında dahi zarafetini ve nazik üslubunu her zaman korumuştur. Bir gün bir grup Yahudi huzuruna gelerek “es-Sâmu aleyke Ya Ebe'l-Kâsım/Ölüm üzerine olsun Ey Kasım'ın babası!” dediler. Hz. Peygamber: “Ve aleyküm/sizin üzerinize de “buyurdu. Aişe dedi ki: “Ben de: es-Sâm da ez-Zâm da üzerinize olsun/ölüm de ayıp da sizin üzerinize olsun, dedim.” Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Ey Aişe! Çirkin sözler söyleyen bir kimse olmamalısın.” buyurdu. Aişe söylediklerini duymadın mı deyince, Resûlullah (s.a): “Söylediklerini ben onlara geri çevirmedim mi? Ve aleyküm dedim ya!” buyurdu.³⁶ Efendimizin bu tutumu bize şunu gösteriyor: Saygısız bir davranışa çirkin kaba sözlerle karşılık vermek değil zarafeti elden bırakmadan Müslüman'ın izzet ve onurunu da muhafaza ederek had bildirmeyi gösteriyor.

Cenâb-ı Hak, “Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler!..”³⁷ (buyurarak her zamanda ve zeminde bizi en güzel sözle konuşmaya davet eder. Karşımızdaki bize hakaret etse dahi nezaketi zarafeti bozmadan mümin vakarını da koruyarak cevap vermeyi tavsiye eder. Aksi takdirde zarafetten, nezaketten yoksun bir üslup, kişiyi sözünde ve davasında haklıyken haksız bir konuma düşürebilir.

Allah Resûlü'nün terbiye usulünde muhataplarına yumuşak ve hoşgörülü davranmak esastı. Zira ayet-i kerimede Yüce Rabbimiz şöyle buyurmuştur.

*“Allah'tan bir rahmet ile sen onlara yumuşak davrandın! Şayet kaba ve katı yürekli olsaydın hiç şüphesiz onlar etrafından dağılıp giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”*³⁸

35 Tirmizî, “İlim”, 16.

36 Müslim, “Selâm”, 11.

37 İsrâ, 17/53.

38 Âl-i İmrân, 3/159.

Terbiye ve eğitimde hoşgörü ile hareket etmenin pek çok yanlışı düzelttiğine, bu yüzden de davet ve irşat sorumluluğu üstlenenlerin, iyiliği emredip kötülükten sakındırmada her zaman hoşgörülü davranması gerektiğine şu olay güzel bir örnektir.

Medine’de hurma ağaçlarını taşıyan bir çocuk yakalanır. Cezalandırması için yaka paça Sevgili Peygamberimizin huzuruna getirilir. Ama Peygamberimiz onu azarlamak yerine, “Evlâdım, ağaçları niye taşıyorsun?” diye sorar. Karnının aç olduğunu öğrendiğinde, “Hurma ağaçlarını taşıma da altlarına dökülenleri ye.” buyurarak ona doğruyu öğretir. Başını okşadıktan sonra da “Allah’ım, bu yavrunun karnını doyur.” diye dua eder.³⁹

Yine Resûlullah, kendi himayesi altında yetişen Ömer b. Ebû Seleme’nin tabağın içinde elini gezdirdiğini görmüş ve “*Yavrum, besmele çek, sağ elinle ye ve önünden ye!*”⁴⁰ diyerek sofrâ âdâbı konusunda onu tatlı ve yumuşak bir lisan ile uyarmıştı.

Yumuşak ve tatlı dilin muhatap üzerindeki etkisi hususunda henüz hak dini kabul etmemişken Hz. Peygamber’in hoş sohbeti ve güzel muamelesi ile kalbi İslâm’a açılan Ebû Mahzûre’nin İslâm’ı kabul etmesi de büyük bir örneklik teşkil etmektedir. Resûlullah Taif muhasarasından sonra Ci’rane’ye dönmekte iken namaz vakti girmiş oldu. Müezzin ezan okumaya başlayınca Ebû Mahzûre ve Kureyşli on genç ezan sesini duyunca bir yere gizlenip alaylı bir edâ ile müezzini taklit ettiler. Resûlullah onları işitince onları yanına çağırıp ezan okuttu. Hâlbuki onlar Hz. Peygamber’in kendilerine ceza vereceğini zannetmişlerdi. Bu muamele karşısında Ebû Mahzûre Müslüman oldu.

Yine bir defasında Peygamberimiz, yanına gelen ve zina etmek istediğini söyleyen bir gencin insanlar tarafından azarlandığını görünce onlara mani olmuş, ona güzel ve yumuşak davranarak onu yakınına oturtmuştu. Rencide etmeden ve onurunu kırmadan, “Sen annenle zina yapılmasını ister misin? Kızınla zina yapılmasını ister misin? Kız kardeşinle zina yapılmasını ister misin? Halanla zina yapılmasını ister misin? Teyzenle zina yapılmasını ister misin?” şeklinde birkaç soru sormuştu. Genç her defasında, “Hayır. Allah’a yemin ederim, Allah beni sana feda etsin ki, istemem.” diye cevap vermiş, bunun üzerine Allah Resûlü hiç kimsenin annesiyle, kızıyla, kız kardeşiyle, halasıyla teyzesiyle zina yapılmasını isteyemeyeceğini bildirerek ikna olmasını sağlamış ve ona dua ederek göndermişti.⁴¹

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Atalar ne güzel ifade etmişler “*Tatlı dil yılânı dahi deliğinden çıkarır.*” Ama bunun mefhumu muhalefetinin de olduğu göz ardı edilmemeli. Bu minvalde,

39 İbn Hanbel, *Müsned*, VI, 340.

40 Müslim, “Eşribe”, 108.

41 İbn Hanbel, *Müsned*, V/257.

Söz ola kese savaşı, söz ola kestire başı.

Dilim seni dilim dilim dileyim, başıma ne gelirse senden bileyim.

Bana benden olur her ne olursa, başım rahat eder dilim susarsa.

gibi muhataba yönelik dil ve üslubun önemini bizlere açıklayan özlü sözlerimizde mevcuttur.

Bu örnekler ışığında şunu söyleyebiliriz; söz ve davranışlarda kabalıktan uzak durmak, kırıcı olmamak; yapıcı, uzlaştırıcı ve nezaket sahibi olmak, kişinin hem iyi bir insan hem de olgun bir mümin olduğunun göstergesidir. Sevgili Peygamberimiz, “*Mümin bal arısı gibidir. Temiz olanı yer, temiz olanı (balı) üretir, bir çiçeğe konduğunda onu kırıp bozmaz.*” buyurmuştur.⁴² Bu teşbihiyle o, mümini, kırıp dökmeyen, temiz ve meşru işler yapan, yararlı ve nazik bir insan olarak tanımlamıştır. İnsan zarafet koduyla yaratılmış yeter ki bu erdemi beslemeyi bilsin içinde var olan bu güzelliği ortaya çıkarmak için gayret etsin, çabalasın. Allah Resûlü, “*Zarif davranış her işe güzellik katar, zarafetten yoksunluk ise, işi kusurlu kılar.*” buyururken mümini konuşmasında, davranışında ve her işinde zarafeti kuşanmaya davet eder.

Hz. Ali diyor ki “Peygamber her zaman güler yüzlü, yumuşak huylu ve nazikti. Asla kaba, kalbi katı, bağırıp çağıran, ağzı bozuk, kusur bulan ve bencil davranan biri değildi. Hazzetmediği, hoşlanmadığı olayları görmezden gelir, bir umut içinde olarak geleni hayal kırıklığına uğratmazdı. Yersiz cedelleşmeden hep uzak dururdu.”⁴³

Resûl-i Ekrem’in eylem ve söylemlerinde, beden dilini de güzel bir şekilde kullandığı görülmektedir. Eğitim faaliyetinde muhatabın durumuna göre yumuşak, içten ve dokunaklı bir ses tonuyla veya yüksek sesle konuşmamasının yanı sıra jest ve mimikleriyle de muhatabın ruh dünyasını ve fizik varlığını harekete geçirirdi.

Kolaylaştırma ve Müjdeleme İlkeleriyle Hareket Etmesi

İnsanları eğitirken, tebliğ ve irşat görevini ifa ederken ve onlara bir şeyler öğretirken kolaylık göstermek, müjdelemek Hz. Peygamber’in öne çıkan eğitim metotlarından biridir.

“Kolaylaştırın zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin”⁴⁴

Yukarıdaki hadis, başta tebliğ ve irşat görevinde bulunanlar için olduğu gibi bütün müminlerin sosyal hayatta takınması gereken tavrı ve Müslüman ahlakının nasıl olması gerektiğini bizlere açıklıyor. Zira Peygamberimizin hadislerinde de ifade ettiği

42 İbn Hanbel, *Müsned*, II/199.

43 Tirmizî, “Şemail”, 185.

44 Buhârî, “Edep”, 80.

gibi Cenâb-ı Hak kâinata ve insan tabiatına bir kolaylaştırmanın bir yönü olarak tedrîcîlik kânununu koymuştur. Her şey belirli aşama ve gelişmelerden geçerek olgunlaşır, kıvam bulur; hiçbir şey birdenbire oluvermez. Yavaş yavaş şartları oluşur ve derece derece meydana gelir. Bu yüzden eğitim, terbiye, irşat ve tebliğde tedrîcîlik ilkesine riayet etmek; kolaydan zora, küçükten büyüğe doğru yavaş yavaş mesafe katetmek son derece önemlidir. Resûlullah'ın (sas) “tedrîcîlik ve kolaydan zora doğru gitmek” ilkelerini hem kendisinin bizzat uyguladığını hem de eğitim ve irşat hizmetlerinde görev alanların bu minvalde hareket etmelerini istediğini Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ona verdiği şu tavsiyede de görürüz.

“Sen kitap ehli olan bir topluluğa gidiyorsun. Onları, ‘Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed’in O’nun peygamberi olduğuna şehâdet etmeye’ çağır. Eğer bunu kabul ederlerse izzet ve celâl sahibi olan Allah’ın her gün ve gecede kılınan beş vakit namazı onlara farz kıldığını bildir. Bunu da kabul ederlerse Allah’ın zenginlerden alınıp fakirlere dağıtılması şartıyla mallarından sadaka vermeyi farz kıldığını bildir. Bunu kabul ettiklerinde, sakın (zekât olarak) onların mallarından en iyilerini alma! Bir de mazlumun bedduasından sakın! Çünkü onunla Allah arasında hiçbir perde yoktur.”⁴⁵

Hz. Âişe de bu hakikati şu sözleriyle ifade etmiştir. “Kur’an’dan ilk olarak içinde cennet ve cehennem zikrolunan mufassal sureler nâzil olmuştur. İnsanlar İslam konusunda bilinç sahibi oldukları zaman ise helâl ve haram ayetleri nâzil oldu. Eğer ilk önce “İçki içmeyin.” yasağı inseydi, insanlar, “Biz asla içkiyi bırakmayız!” derlerdi. Eğer ilk önce “Zina etmeyin.” yasağı inmiş olsaydı, insanlar, “Biz zinayı asla bırakmayız!” derlerdi.”⁴⁶ Hz. Âişe’nin Kur’an’ın üslubu ve içeriğine dair bu açıklaması, insanların hidayete ve istikamete çağırıldığı, davet edildiği ayetlerde dahi bu metodun kullanıldığını, bu yüzden irşat ve tebliğ sorumluluğu yüklenen herkesin bu minvalde hareket etmesi gerektiğini gösteren güzel bir vurgudur.

Peygamber efendimizin ibadetlerde de kolaylık göstermesi, muhatabın imkanı doğrultusunda en kolay uygulamasıyla bağlantılı olmuştur. Bu doğrultuda hastaların yatarak kılabilme imkanına sahip olmaları dinimizin sağladığı kolaylıklardandır. Zira teklif mükellefin gücü ve takatiyle uyumludur.⁴⁷

Hz. Âişe diyor ki “Peygamber (sas), iki durum arasında tercih yapma durumunda kaldığında, eğer günah değilse en kolay olanını tercih ederdi. Eğer günah ise ondan en uzak duran kimse olurdu.”⁴⁸

45 Buhârî, “Zekât”, 63.

46 Buhârî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 6.

47 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, II/1000.

48 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4.

Mükâfat Dilinden Etkilenmeyenler İçin İkaz Etme ve Müeyyide Uygulama İlkeleriyle Hareket Etmesi

İnsanların bir kısmı güzel sözden, müjdeden ve mükâfat dilinden etkilenmeye bilir. Böyle kişilere işin dramatik ve olumsuz yönlerini göstermek, zemin ve zamanına göre vaid yani ceza ve azap ayetlerini anlatmak muhatabın dikkatini celbetmesine ve meseleyi tefekkür edip ders almasına sebep olabilir.

Kur'an'ı okuyup tefekkür ettiğimizde de tergîb ve terhîb üslubuna, insanın kalbine tesir etmek, dinin temel prensiplerini, emir ve yasaklarını insan zihnine nakşetmek, bunların uygulamaya konulmasını sağlamak için yer verildiğine şahit oluruz. Malum olduğu üzere tergîb “bir kimseyi bir işi yapmaya özendirmek, teşvik etmek” demektir. Terhîb ise “bir kimseyi korkutmak, bir işi yapmaktan sakındırmak” demektir. Bu iki husus, muhatabın durumuna göre eğitimde kullanılan/kullanılması gereken önemli ilkelere dir. Zira insan, yapısı itibarıyla korku ve ümit arasında dengede olması gereken bir varlıktır. Bu yüzden havf ve recâ arasında dengede olması gereken insana kimi zaman ödüllerden, mükâfatlardan bahsedilmeli, böylece insan iyiliğe teşvik edilmeli kimi zaman da ceza ve azaptan bahsedilmeli, böylece de insan kötülükten sakındırılmalıdır.⁴⁹

Hz. Peygamber de bazı kimseleri hata ve yanlışlarından muhafaza etmek, hatalarını düzeltmelerini sağlamak amacıyla kimi zaman bu şekilde hareket etmiş, bu metodu kullanmıştır. Mesela bir kimsede hoşla gitmeyen bir hâl görünce “*Fılan kimseye ne oluyor da şöyle diyor*” demiş, “*Bir kısım insanlara ne oluyor ki şöyle diyorlar*”⁵⁰ şeklinde söylemiştir.

Şu hadise de eğitim ve irşat faaliyetlerinde hata, yanlış ve günahlardan sakındırmanın, ceza ile korkutmanın önemini ifade etmektedir.

Resûl-i Ekrem, Ezd kabilesinden İbnü'l-Lütbiyye'yi zekât toplamakla görevlendirmişti. Bu zât daha sonra bazı mallarla gelip Resûl-i Ekrem'e, “Şu size aittir, bu da bana hediye olarak verildi.” demişti. Bunun üzerine Resûlullah minbere çıkıp, “*Benim görevli olarak gönderdiğim bir memura ne oluyor ki, “Şu size aittir, bu da bana hediye olarak verildi.” diyebiliyor! Bu kişi babasının veya anasının evinde otursaydı da bir baksaydı kendisine yine hediye verilir miydi, yoksa verilmez miydi?*”⁵¹ diyerek zekât tahsildarının hediye almasını bir nevi görev suistimali olarak görmüş ve bu vesileyle herkesi bu tür şeylerden uyararak sakındırmıştır.

49 Komisyon, *Hadislerle İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: 2013, 1/363.

50 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 6.

51 Buhârî, “Hibe”, 17.

Yine Allah Resûlü, zor seferlerden biri olan Tebük Seferi için Müslümanların hazırlık yapmalarını istemiş ancak üç sahabe bu sefere herhangi bir mazeretleri olmadığı hâlde katılmamışlardı. İnanç ve ibadet noktasında bir ihmalleri olmayan bu sahabilerin zor günde sefere katılmamalarına Hz. Peygamber çok üzölmüşüü. Sefer dönüşünde Allah'ın emri gelinceye kadar hiç kimsenin bu insanlarla konuşmamasını istemişti. Onların yaptıkları hatayı anlayıp pişman olmalarından elli gün sonra affedildiklerine dair ayetler nâzil oldu. Bunun üzerine Allah Resûlü onlarla konuşmaya başlamıştı.

Eğitimde, tebliğ ve davette kötölüklerden sakındırmamak, yanlış ve kötü hareketlerin, amellerin sonuçları olan ceza ve azaptan bahsetmemek hem bu görevi yüklenen kişiler hem de toplumun tamamını yozlaşmaya, ahlakî erozyona ve en önemlisi helake sürükleyen bir durumdur. Nitekim Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen bir rivayet bu durumu manidar bir şekilde özetlemektedir.

İbn Mes'ûd'un rivayetine göre Resûlullah, İsrâiloğulları arasında kötü davranışların yaygınlaşmaya başlamasını şöyle tasvir etmiştir: Bir kimse günah işleyen birine rastladığında ona "Allah'tan kork! Bu işi yapma, sana helâl değildir" der, ertesi gün onu aynı hâlde görse de onunla birlikte oturabilmek ve yiyip içebilmek için artık ikaz etmezdi. Hepsı böyle yapar hâlde gelince Allah onların kalplerini de (ahlâk ve duygularını da) birbirine uygun hâlde getirdi. Rivayete göre Hz. Peygamber bu açıklamayı takiben "İşledikleri kötölükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi! Onlardan birçoğunun inkârcıları dost edindiklerini görürsün. Onların önceden kendileri için hazırladığı şey, yani Allah'ın onlara gazap etmesi ne kötü bir sonuçtur! Hem de onlar azapta sürekli kalacaklardır."⁵² ayetlerini okumuştur. Ardından da şöyle buyurmuştur: "Aman dikkat edin! Allah'a andolsun sizler de ya iyiliği emredip kötölükten sakındırır ve zalime zulmünden vazgeçinceye kadar baskı yaparsınız ya da Allah sizin de kalplerinizi birbirine benzetir, onlara lânet ettiği gibi size de lânet eder."⁵³

Muhatabının Dikkatini Çekmek İçin Sual ve Cevap Yolunu Kullanması

Hız. Peygamber, kimi zaman muhatabını uyarmak, onun ilgi ve merakını artırmak için farklı şekillerde sorular sorarak konuya dikkat çekerti.

Bir gün beraber yolculuk yaptığı Muâz b. Cebel'e, "ey Muâz! Allah'ın kulları üzerindeki hakkı nedir, biliyor musun?" diye sormuştu. Muâz, "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." dedi. Resûlullah, "Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, kendisine hiçbir şeyi ortak koşmama-ları ve O'na ibadet etmeleridir." buyurdu. Bir süre yol aldıktan sonra yine onun mübarek

52 Mâide, 5/79-80.

53 Karaman, H. Çağrııcı, M. Dönmez, İ. K. Gümüş, S., *Kur'an yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003, 2/322-323.

sesi işitildi: “Peki ey Muâz! Bunu yaptıkları takdirde kulların Allah üzerindeki hakkı nedir, biliyor musun?” Yine “Allah ve Resûlü daha iyi bilir.” dedi Muâz. Resûlullah, “Allah’ın onlara azap etmemesi, onları cennetine koymasıdır.”⁵⁴ buyurdu.

Peygamber Efendimize Kevser suresi nazil olduktan sonra, “Bismillâhirrahmânirrahîm.” diyerek okumaya başladı ve sureyi bitirdi. Sonra, “Kevser nedir bilir misiniz?” diye sordu. Sahabe, “Allah ve Resûlü daha iyi bilir.” dediler. Bunun üzerine, “O, Rabbimin bana vaad ettiği, cennette bir nehirdir.”⁵⁵ buyurdu.

Buna benzer olarak Hz. Peygamber, “Müflis kimdir bilir misiniz?” “Rabbinizin ne buyurduğunu biliyor musunuz?”⁵⁶ gibi sorular sorarak ashâbının dikkatini çekmiştir.

Örneklendirme, Tasvir Etme ve Kıssa Anlatma Yöntemini Kullanması

Örnekleme yöntemi, anlatılan konuların daha iyi anlaşılması ve zihinlerde pekiştirilmesi için takip edilen güzel bir yöntemdir. Bununla beraber tasvir yolu da çarpıcı bir yoldur. Tasvir, çizgi, resim ya da yazı ile anlatmak gibi bir şeyi canlandırmak demektir.

Hz. Peygamber bazen bir konuyu herkesin anlayabileceği bir örnekle tasvir ederek anlatırdı. “Temsil” adı verilen bu yöntemde, soyut olan şeyin somut olana benzetilmesiyle zihnin daha kolay kavramasına yardımcı olunuyordu.⁵⁷

Meselâ, Resûl-i Ekrem risâleti kabul edenlerle etmeyenleri şöyle bir meselle tasvir etmişti:

“Allah’ın benimle gönderdiği hidayet ve ilim, muhtelif yapılarıdaki topraklara düşen bol yağmura benzer. Bunlardan bazıları temizdir, suyu alır, bol bitki ve ot yetiştirir. Bazıları kuraktır, suyu yüzeyinde tutar. Bu sudan insanlar yararlanır hem kendileri içenler hem de hayvanlarını sularlar ve ziraat yaparlar. Diğer bir toprak çeşidi de vardır ki dümdüzdür. Ona da yağmur düşer ama o ne su tutar ne de bitki yetiştirir. Allah’ın dinini inceden inceye kavrayan, Allah’ın beni kendisiyle gönderdiğinden (hidayet ve ilimden) faydalanan, öğrenen ve öğreten kimse ile (bunları duyduğu vakit kibrinden) başını bile kaldırmayan ve kendisiyle gönderildiğim Allah’ın hidayetini kabul etmeyen kimsenin misali işte böyledir.”⁵⁸

Hz. Peygamber, anlatacağı konuların daha iyi anlaşılması ve öğrenilmesi için zaman zaman da şekiller çizer, benzetmeler yapardı.

54 Buhârî, “Rikak”, 37.

55 Müslim, “Salat”, 53.

56 Müslim, “Birr”, 59.

57 Komisyon, *Hadislerle İslam*, 1/108.

58 Müslim, “Fedail”, 15.

Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre, Resûlullah bir gün düz bir çizgi çizdi ve “*Bu, Allah'ın yoludur.*” buyurdu. Ardından bunun sağından solundan bazı çizgiler çizdi. Sonra, “*Bunlar birtakım yollardır. Her yolun başında, ona çağıran bir şeytan vardır.*” buyurdu. Sonra da şu ayeti okudu: “*Şüphesiz ki bu, benim dosdoğru yolumdur. O hâlde ona uyun. Başka yollara tâbi olmayın. Sonra sizi Allah'ın yolundan ayırır.*”⁵⁹

Peygamberimiz, bazı durumlarda da anlattıklarının daha iyi anlaşılıp kavranabilmesi için bizâtihi uygulayarak anlatırdı. Mesela bir gün bir bedevî Resûlullah'ın yanına gelerek abdestin nasıl alınacağını sordu. Hz. Nebî, abdest uzuvlarını üçer defa yıkayarak ona abdest almayı gösterdi. Sonra da “*Abdest budur. Bundan fazla yapan kimse, günah işlemiş, sınırı aşmış veya haksızlık etmiş olur.*”⁶⁰ buyurdu.

Kıssa anlatma yöntemi de tebliğ ve davet açısından öneme haiz bir uygulama olarak görülmektedir. Tarihte olmuş-bitmiş olayları insanoğlu genellikle merak eder. Tarihi bir anlatıyı dinleyen kişi zaman zaman empati kurar, zihninde canlandırır, etkilenir ve ibretler almaya çalışır. Bu yüzden Kur'an'da da bu yöneme sıklıkla rastlarız.

“...Şimdi sen bu kıssayı anlat, umulur ki iyice düşünürler.”⁶¹ ayeti, bir yöntem olarak tebliğ, irşat, eğitim ve öğretimde kıssaların etkisinden faydalanmaya işaret etmektedir. Ayetin tefsiri ile alakalı Habib-i Zîşanım! Sen bütün insanları hak yoluna davete ve salâh yollarını herkese göstermeye dünya ve ahiret saadetlerini tebliğe memur olunca, Allah-u Tealâ'nın yolu olan hak dinine insanların zihinlerine gelecek şüpheleri kaldıracak olan muhkem ve hikmeti içeren deliller, güzel vaazlar, gayet tatlı sözlerle ve zihinlerinde te'sir edecek durub-u emsallerle tarik-ı hakka davet et ki davetinde hüsn-ü te'sir hasıl olsun.⁶² Anlamı çıktığı ifade edilmiştir.

Hapsettiği bir kedinin ölümüne sebep olduğundan cehenneme giren ve azap gören bir kadının hâli⁶³, susuzluktan nemli toprağı yalamakta olan bir köpeğe kuyudan su çıkarıp verdiği için Allah'ın hoşnut olup bağışladığı bir adamın durumu⁶⁴, Hz. Peygamber'in anlattığı kıssalardan bazılarıdır.

59 İbn Hanbel, *Müsned*, I/438.

60 Nesâî, “Taharet”, 105.

61 A'râf, 7/176.

62 Konyalı Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y. 7/2922-2923.

63 Müslim, “Birr”, 151.

64 Buhârî, “Şîrb”, 9.

Davetinde Sabır, Sebat, Azim ve Kararlılık Göstermesi

Yüce Yaradan'ın insanlığa rehber ve kılavuz olarak gönderdiği peygamberlerin hayatları, tevhit mücadelesinin en kıymetli ve en güzel örneğine şahit olduğumuz mücadele süreçleridir. Tarih boyunca farklı zemin ve zamanlarda, ilahi emir ve yasakları, gönderildikleri topluma anlatmış ve onları hakikate davet etmişlerdir. Bu uğurda karşılaştıkları güçlük ve engellerle mücadele ederken tüm peygamberlerin ortak vasıf veya özelliklerinden biri, hem davet ettikleri ilke ve esasları “yaşama” hususunda karşılaştıkları sıkıntılara hem de davet sürecinde karşılaştıkları zorluklar ve engellemelere karşı “sabretmeleridir”. Yani Allah'ın elçileri hayatlarının en önemli gaye ve hedefi olan davet, tebliğ ve irşat faaliyetlerinin her safhasında sabır, azim ve sebatı kuşanmıştır.⁶⁵ Nitekim bu durum ya da peygamberlerin bu özellikleri “*O hâlde peygamberlerden azim sahiplerinin sabrettikleri gibi sen de sabret.*”⁶⁶ ayetiyle ifade edilen bir hakikattir. Bu kutlu silsilenin son halkası olan-hâtemü'n-nebiyyîn olan Resûlullah da insanların vahyin hakikatlerine, esaslarına davet edilmesi hususunda “sabırla” öncü ve örnek olan isimlerdendir. Peygamberimiz, tebliğ ve irşat faaliyetlerinde olduğu gibi hayatının her alanında insanlara karşı sabırlı davranmış, müminleri de bu erdemle hareket etme, bu erdemi kuşanma konusunda teşvik etmiştir. Sabırla hareket eden kişilerin mükâfatını da “...*Kim sabrederse, Allah ona dayanma gücü verir. Kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ikram verilmemiştir.*”⁶⁷ sözleriyle ifade etmiştir.

Hz. Peygamber, “*Ey oğulcuğum! Namazı dosdoğru kıl, marufu emret, münkerden alıkoy. Sana isabet edene de sabret. Çünkü bunlar azmedilmesi gereken işlerdendir.*”⁶⁸ ayetinde-hitabında geçtiği üzere karşılaştığı sıkıntılara, Mekke müşriklerinin olanca işkencelerine, boykot ve asimile politikalarına karşın sabırla ve ısrarla davetine devam etti. Hz. Peygamber özellikle en yakınlarından olan Ebu Leheb tarafından birçok iftira ve hakaretlere uğradı, Ebu Leheb'in karısı tarafından secde hâlinde iken başına işkembeler atıldı, yolları üzerine dikenler ve çeşitli engeller konuldu. Mekke'deki sıkıntılardan biraz ferahlamak için Taif'e tebliğ vazifesini icraya gitti, orada da umduğunu bulamadı. Orada taşlandı, sözlü ve fiili sıkıntıya maruz kaldı ama Resûlullah onca olan olumsuzluklara rağmen umudunu hiç yitirmeden, azim ve sebat göstererek ve sabrı kuşanarak tebliğ görevini yerine getirdi ve onlara, “*Allah'ım kavmimi bağışla. Zira onlar bilmiyorlar.*”⁶⁹ diye dua etti. Buradan anlıyoruz ki fizikî yani maddi gayret

65 Komisyon, *Hadislerle İslam*, 3/201.

66 Ahkâf, 46/35.

67 Müslim, “Zekât”, 124.

68 Lokmân, 31/ 17.

69 Buhârî, “Enbiyâ”, 54.

dışında manevi olarak da davet görevinde bulunan kişi sabretmeyi ve duayı elden bırakmamalıdır.

Müminlerin sayıları az iken nice fakir ve köle sahabiler işkence gördüler. Bilâl-i Habeşî'ye kızgın kayalarla, Habbâb b. Eret'e kızdırılmış demir ile vücudu dağlanarak işkenceler yaptılar. İşkence sonucu şehadet şerbetini içen Hz. Sümeyye gibi sahabiler oldu. Ama tüm olumsuzluklara rağmen onlar da davalarından asla vaz geçmediler. Sabırla gayret ettiler. Çünkü onlar “*Rabbinin rızasına ermek için sabret.*”⁷⁰ ayetinde zikredildiği gibi Allah’ın rızasına götüren/ulaştıran yolun ancak sabır adımlarıyla aşılabileceğini biliyorlardı. Ayrıca onlar, hedefe ulaştıran her mücadelenin, sabırla üstesinden gidilecek bir zorluk olduğunu da biliyorlardı. Zira Rabbimiz “*Ey iman edenler! Sabredin, kararlılıkta yarışın, düşmana karşı hazırlıklı olun (birbirinize dayanıp bağlanın), Allah’a karşı gelmekten sakının ki başarıya ulaşabilesiniz.*”⁷¹ buyurmuştu.

Yüce Rabbimiz; rahmetinin gereğince iyi-kötü, iman eden-etmeyen ayrımı yapmaksızın cümle mahlûkâta sayısız, sınırsız ikram ve nimetler ihsan etmiştir. Bedenleri hayatta tutan, ihya eden nimetler ihsan ettiği gibi kalpleri ihya eden, diriltten nimetini yani hidayetini de hak edenlere lütfetmiştir. İşte kalpleri diriltten ve onu ihya eden hidayet nimetine vesile olan tebliğ faaliyetleri ve imanın tahkik boyutuna erişmesine, İslam’ın kalplere ve hayata nüfuz eden bir teslimiyet hâline ulaşmasına vesile olan irşat faaliyetleri de nimetin kaynağına/sahibine, yani Yüce Yaradan’ın razı olduğu ahlaka uygun olursa ümmet-i Muhammed’in istikbali de ikbal üzere olacaktır inşallah.

Tebliğ ve davette Resûlullah’ın izlediği yol ve yöntemleri muhtasar bir şekilde ele almaya gayret ettiğimiz bu çalışmada, başta Peygamber varisleri olan hocalarımız olmak üzere toplumun her ferdini ilgilendiren bu hasletleri biz de örnek almalı, Peygamberimizin izini takip ederek Rabbimizin rızasına ulaşmayı hedef edinmeliyiz.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, bû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani. *el-Kütübü's-sitte ve Şüruhuha: Sünenü İbn Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Âlûsî, Şihabuddin Mahmud. *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*. Beyrut t.y.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *el-Kütübü's-sitte ve Şüruhuha: Sahihü'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Cücük, İbrahim. *Ayet ve Hadislerle Peygamberimiz Yaşayışı, Ahlakı, Prensipleri*: Furkan Ofset.

Komisyon. *Hadislerle İslam, Diyanet İşleri Başkanlığı*, Ankara: 2013.

70 Müddessir, 74/4.

71 Bakara, 2/250.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebu Davud es-Sicistani. *el-Kütübü's-sitte ve Şüruhuha: Sünenü İbn Mace*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Fahreddin Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Güler, Zekeriya. “Davet ve Tebliğde Hz. Peygamber’in Örnekliliği”, *Din Hizmetlerinde İletişim ve Tebliğ*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2021.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâduddin İsmail b. Ömer. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1976.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini. *el-Kütübü's-sitte ve Şüruhuha: Sünenü İbn Mace*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Karaman, H. Çağrı, M. Dönmez, İ. K. Gümüş, S. *Kur'an yolu: Türkçe meal ve tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Mehmed Vehbi, Konyalı. *Hülâsat'ül-Beyân Fî Tefsir'il-Kur'an*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y.
- Mevdudi, Ebû'l-Âla. *Tefhimu'l-Kur'an*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Kuşeyri Nisaburi Müslim b. Haccac. *el-Kütübü's-sitte ve Şüruhuha: Sahihü'l-Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *el-Kütübü's-sitte ve Şüruhuha: Sünenü Nesai*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Önkâl Ahmet, “*Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*”, Esra Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 1999.
- Pırlanta, İsmail. “Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”, *Siyer Araştırmaları* (Ocak-Haziran 2019) sa.5, s.18-19.
- Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali. *el-Kütübü's-sitte ve Şüruhuha: Sunenü't-Tirmizi*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Topaloğlu, Bekir, “İrşad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* XXII: 454-455. İstanbul: 2000.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1971.

Oturum Başkanı:

Biz de hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Hakikaten müstefid olduk. Aynı zamanda, zaman hususuna da dikkatli davrandığı için hocamıza ayrıca teşekkür ediyoruz.

Şimdi bir sonraki tebliğcimiz, “Hz. Peygamber’in Mübelliğ Şahsiyeti ve Günümüz İslam Davetinde Model Alınma Zarureti” başlıklı tebliğiyle, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Doç. Dr. Fahri HOŞAB Hocamıza sözü bırakıyorum. Buyurun sayın hocam.

HZ. PEYGAMBER'İN MÜBELLİĞ ŞAHSİYETİ VE GÜNÜMÜZ İSLAM DAVETİNDE MODEL ALINMA ZARURETİ

DOÇ. DR. FAHRİ HOŞAB*

ÖZET

Allah'ın dinine davet veya tebliğ, O'nun, resûlü üzerine farz kıldığı bir vazifedir. İslam'ı tebliğ vazifesi Hz. Peygamber'le sınırlı değildir. İslam'ı kabul eden kimseler de, başkalarını İslam'a davet vazifesiyle mükelleftir.

Kur'an, İslam'a davetin belli bir usûl çerçevesinde yapılması gerektiğini anlatır. Müslümanlar her meselede olduğu gibi davet ve davette usûle uygun hareket etme hususunda da Hz. Peygamber'e uymak, O'nu örnek almak durumundadır. Çünkü Kur'an, Allah'ın resûlünü müminlere “en güzel örnek” olarak tanıtır ve O'na uymaya teşvik eder.

Hız. Peygamber, sahip olduğu sıfatlar ve rehber şahsiyetinden dolayı İslam davetinde çok önemli bir yere sahiptir. O, Müslümanları bilgilendiren ve onlara yol gösteren hadisleriyle, tutum ve davranışları ve ortaya koyduğu uygulamalarıyla, İslam'ın insanlara ulaştırılmasında ve hayata geçirilmesinde ekmel bir rehberlik yapmıştır. O'nun geride bıraktığı sünneti ise, geçmişten günümüze, her devre ait hadiselerin tahlilinde ve yorumlanmasında örnekler sunmuş, ortaya çıkan yeni meselelerin çözümüne kaynaklık etmiştir.

Günümüz dünyasının gündeminde geniş yer tutan İslam'ın Müslüman ve dünya kamuoyuna doğru şekilde anlatılması çok önemlidir. Müslümanlarca yürütülen İslam'a davet faaliyetlerinde zaman zaman ortaya çıkan problemlerin çözümü ve bu faaliyetlerin tamamen sağlıklı bir işleyişe kavuşturulması, İslam'ın ilk davetçisi ve bu davetin liderliğini yapmış olan Hz. Peygamber'in şahsiyetinin ön plana çıkarılması ve model alınması ile mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Tebliğ, Davet, İrşat, Usul.

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Ana Bilim Dalı.

THE PROPHET'S PREACHER PERSONALITY AND THE NEED TO BE MODELED IN CONTEMPORARY ISLAMIC INVITATION

SUMMARY

Inviting or conveying to the religion of Allah is a duty that He made obligatory upon the Prophet. The duty of conveying Islam is not limited to the Prophet. Those who accept Islam are also responsible for inviting others to Islam.

The Qur'an tells that the invitation to Islam should be done in a certain way. As in every other issue, Muslims have to follow the Prophet and take him as an example in terms of calling and acting in accordance with the procedure. Because the Qur'an introduces the Messenger of Allah as the "best example" to believers and encourages them to follow him.

The Prophet has a very important place in the invitation to Islam because of his attributes and his guiding personality. With his hadiths that inform and guide Muslims, his attitudes and behaviors, and the practices he put forward, he provided an excellent guide in the transmission and implementation of Islam to people. The sunnah that he left behind, on the other hand, provided examples in the analysis and interpretation of the events of every period from the past to the present, and became a source for the solution of new issues that emerged.

It is very important that Islam, which has a wide place on the agenda of today's world, is explained correctly to the Muslim and world public opinion. The solution of the problems that arise from time to time in the activities of the invitation to Islam carried out by Muslims and the complete healthy functioning of these activities is possible by bringing the personality of the Prophet, who was the first inviter of Islam and the leader of this invitation, to the forefront and taking it as a model.

Keywords: The Prophet (pbuh), Notification, Invitation, Guidance, Method.

GİRİŞ

Kur'an, Hz. Muhammed'i (sas) "resûl"¹ ve "nebî"² sıfatlarıyla tanıtır. Bu sıfatlar, O'nun rehber, muallim, mürşid, davetçi, mübelliğ, mübeyyin, mürebbi gibi vasıflarını da ihtiva eder. Allah, peygamberine, zikredilen vasıfların gerekleri olan fiilleri / faaliyetleri vazife olarak yüklemiştir.

Allah'ın dinine davet, dinin muhtevasını ve gereklerini tebliğ, muhataplarını irşat gibi faaliyetler, O'nun, resûlü/nebisi üzerine farz kıldığı vazifeler arasındadır. Hz.

1 Bk. Bakara, 2/99, 101, 108, 143, 151; Âl-i İmrân 3/32, 132, 164; Nisâ' 4/59, 64, 69, 80, 83.

2 Bk. Âl-i İmrân, 3/68; A'râf, 7/158; Enfâl, 8/64, 65, 67, 70.

Peygamber, kendisine farz kılınan bu vazifeleri risaleti müddetince bir usûl dairesinde yerine getirmiştir.

Dine davet/dini tebliğ, Allah tarafından Müslümanlara da farz kılınmıştır. Dini tebliğini müminlere de farz kılan Allah, Kur'an'da onlara, bu vazifeyi yaparken şahsiyet ve usul olarak Hz. Peygamber'i örnek almalarını telkin etmiştir. Hz. Peygamber de hadislerinde mümin muhataplarına, doğrudan veya dolaylı olarak, tebliğ vazifesini kendi rehberliğinde yerine getirmelerini tavsiye etmiştir.

Dinin her meselesinde olduğu gibi İslam'ı tebliğde de Hz. Peygamber'in model alınması, ilahi iradeye muvafık hareketin ve dinde istikamet ve muvaffakiyetin gereğidir. İslam davetinin, geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte de O'nun örnekliliği ve rehberliğinde yürütülmesi dinî, fitrî, beşerî, tecrübî ve hayatî bir zarurettir.

Aşağıdaki başlıkların muhtevasında yukarıda yer alan tespitlerin tafsilatı ve tahlilleri yer almaktadır.

1. Hz. Peygamber'in Tebliğ Vazifesi

Hz. Peygamber'e tebliğ / davet vazifesi Allah tarafından verilmiştir. Bu hakikat, Kur'an ayetlerinde ve hadislerde beyan edilmektedir. Bu hususu aşağıdaki başlıklarla tespit ve muhtevasıyla tafsil etmek mümkündür:

1.1. Kur'an'da Hz. Peygamber'in Tebliğ/Davet Vazifesi

Kur'an'ın Hz. Peygamber (sas) hakkında kullandığı sıfatlar arasında "Allah'ın davetçisi",³ "Allah yoluna davet edici"⁴ tabirleri de yer alır. "Tebliğ" istilahının karşılığı olan ve "da'vet" ile aynı mânaya gelen "belâğ"ın da, Allah'ın Resûlü üzerine bir vazife olduğu çeşitli ayetlerde vurgulanır.⁵ İslam'a davetin ya da İslam'ı tebliğin, Allah'ın peygamberine yüklediği bir vazife olduğunu ifade eden ayetlerden bazıları şunlardır:

"Ey Nebî! Biz seni insanlar hakkında şahid, müjdeci, uyarıcı, *Allah'ın* izniyle O'nun *yoluna davet edici* ve aydınlatan bir kandil olarak gönderdik." (Ahzâb, 33/45-46)

"Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni (dinin emirlerini) *tebliğ et!*..." (Mâide, 5/67)

"... Sana düşen vazife, sadece hakkı *tebliğ*dir..." (Âl-i İmrân, 3/20)

Yukarıda örnekleri zikredilen aynı muhtevadaki ayetlerde beyan olunan tebliğ / davet emri, Hz. Peygamber tarafından, risalet / nübüvvet vazifesi verildiği andan vefatına kadar kesintisiz yerine getirilmiştir. O'nun siyeri, beyanları ve sünnet müktesebatına

3 Bk. Ahkâf, 46/31.

4 Bk. Ahzâb, 33/45-46.

5 Bk. Âl-i İmrân, 3/20; Mâide, 5/67, 92, 99; Ra'd, 13/40; Nûr, 24/54; Şûrâ, 42/48.

dair kaynaklar, geniş muhtevası ve teferruatıyla söz konusu nebevi vazîfenin izahını ve örneklerini ihtiva etmektedir.

1.2. Hadislerde Hz. Peygamber'in Tebliğ Vazîfesi

Tebliğ, bazı hadis lafızlarında, “Hz. Peygamber'in muhataplarına Allah'ın kelâmını ulaştırması, emir ve yasaklarını bildirmesi” mânâlarında kullanılmıştır. Tebliğin zikredilen mânâda kullanıldığı hadislere dair bazı örnekler aşağıda yer almaktadır:

H. Peygamber, hicretten önce Mekke'ye hac mevsiminde gelen insanlara kendisini tanıtarak onlara, “Beni kendi kavmine götüreceksin kimse yok mu? Kureyş Rabb'imın kelâmını *tebliğ* etmekten alıkoymaya çalışıyor.” ifadesini kullanmıştı.⁶

Bir hadisinde, “Muhammed'in canı elinde olan (Allah'a) yemin olsun ki, biriniz şu (zekât malından) hainlikle bir şey almaz ki, onu Kıyamet günü boynunun üzerinde taşıyarak getirmiş olmasın! Eğer (bu aldığı şey) bir deve ise onu, böğürtüsü olduğu hâlde getirir, bir sığır ise onu böğürürken getirir, bir koyun ise onu da melerken getirir. İşte ben (size bunları) *tebliğ* etmiş oldum!” buyurduktan sonra ellerini koltuk altlarının beyazlığı görülecek kadar yukarı kaldırmış ve “Allah'ım, *tebliğ* ettim mi?” demişti.⁷

Veda hutbesinde, “Muhakkak ki kanlarınız, mallarınız bu beldeniz içinde, bu ayınızda, bu gününüzün haramlığı gibi birbirinize, Rabbinize kavuşacağınız güne kadar haramdır. Dikkat edin!” telkininden sonra, ashabına, “Bunları size *tebliğ* ettim mi?” soru cümlesini yöneltmişti.⁸

Bir rivayette, Hz. Peygamber'le ilgili Hz. Ali'ye ait bir beyan şöyle yer alır: “Allah doğru söyler, Resûlü de doğruyu *tebliğ* eder.”⁹

Yukarıda örnek olarak yer alan hadislerde “tebliğ” kelimesi bizzat telaffuz edilmiş ve Hz. Peygamber'in muhataplarına Allah'ın kelâmını ulaştırmasını ve emir ve nehiyelerini bildirmesini ifade eden açık lafızlarla beyan edilmiştir.

6 Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Sünnet”, 19-20.

7 Ebû Muhammed 'Abdillâh b. 'Abdirrahmân. *Sünenü'd-Dârimî*. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Siyer”, 52.

8 Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İlm”, 10, “Hudûd”, 9, “Hacc”, 132, “Meğâzî”, 77, “Fiten”, 8, “Edeb”, 43, “Edâhî”, 5, “Tefsîr, Berâe”, 8, “Bed'ul-halk”, 2; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İmân”, 118.

9 Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 27-28.

3. Hz. Peygamber'in Mübelliğ Şahsiyeti ve Sahip Olduğu Hasletler

Hz. Peygamber'in şahsiyetini teşkil eden insanî ve ahlâkî hasletler ve vasıflar, "mübelliğ" sıfatıyla doğrudan irtibatlı ve iç içe bir bütünlük arz etmektedir. O'nun sahip olduğu faziletler, iyi ve güzel haslet ve sıfatlar, tebliğinin muhtevasını muhataplarına suhûletli ve müessir şekilde beyan etmesine ve ulaştırmasına vasıta olmuştur. Bu hususu şöyle ifade etmek de mümkündür: Hz. Peygamber'in mübelliğ şahsiyeti faziletlerle, iyi ve güzel hasletler ve sıfatlarla donanmış; bunların tezahürü olan insanî ve ahlâkî muaşeret ve muamelatı tebliğinin muvaffakiyet vesilelerinden birisini teşkil etmiştir.

Hz. Peygamber'in mübelliğ şahsiyeti ve ortaya koyduğu davet tarzı, geçmişte olduğu gibi günümüz İslam davetinde de en önemli rehberdir. O'nun günümüz Müslümanları ve gelecek nesillere de rehberlik yapacak derinlik ve zenginlikte olan mübelliğ şahsiyetini teşkil eden haslet ve sıfatları aşağıdaki başlıklarla ifade etmek mümkündür:

3.1. Fizikî Nezahet ve Tertip

Hz. Peygamber, fizikî nezahete ve tertibe itina gösteren bir mübelliğdi. Beden ve kisve temizliği, kılık-kıyafet ve saç-sakal tertibi ve güzel koku gibi zahiri güzellikler O'nun günlük itiyatlarındandı.

Hadis kaynaklarında yer alan şemail bilgileri, Hz. Peygamber'in, muhataplarına hoş gelen ve dış duylara hitap eden fizikî bir tezahüre sahip olduğunu göstermektedir. O'nun güzel fiziği daha ilk bakışta muhataplarının dikkatini çekmiş;¹⁰ görüntüsü, daha ilk karşılaşmada, şahsiyeti hakkında onlar üzerinde güzel bir intiba bırakmıştır.¹¹

Hz. Peygamber, günlük hayatında kılık-kıyafetine dikkat etmiş,¹² misk ve amber gibi koku maddeleri kullanmıştır.¹³ O'nda, âdeti elini attar havanından çıkarmış gibi hoş bir koku hissedilirdi.¹⁴ Ağzı temizliği için gece ya da gündüz, yattığı ve kalktığı zaman, abdest almadan önce, mutlaka misvak kullanmıştır.¹⁵

10 Bk. Buhârî, "Libâs", 35, "Menâkıb", 23; Müslim, "Fezâil" 48, 91-93; Tirmizî, "Libâs", 4, "Menâkıb", 19, 26...

11 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 5: 451; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Kıyâmet", 42; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbni Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992, "İkâmetu's-Salât", 174, "Et'ime", 1; Dârimî, "Salât", 156, "İsti'zân", 4.

12 Bk. Ebû Dâvûd, "Libâs", 5.

13 Bk. Ebû Dâvûd, "Libâs", 19, "Cenâiz", 33; Tirmizî, "Cenâiz", 16; Nesâî, "Zînet", 31.

14 Müslim, "Fezâil" 80-82.

15 Müslim, "Tahâret", 45; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 26, 27, 30; Nesâî, "Tahâret", 8.

3.2. Güzel Konuşma ve Nezaket

Hz. Peygamber, nezaketli ve güzel üslup sahibi bir mübellîğdi. Bu hasleti edinmesini O'na Kur'an emretmişti. Nitekim bu hususla ilgili bir ayet şöyledir: "... Onlara, kendilerine dair, içlerine işleyecek belîğ sözler söyle." (Nisâ' 4/63)

O, konuşmalarında güzel ve anlaşılır bir dil kullanırdı.¹⁶ İnsanları güler yüzle karşılar ve onlara tatlı dille hitap ederdi. ¹⁷ Birinde hata ve kusur gördüğünde, yapıcı bir üslupla düzeltirdi.¹⁸ O, kötü fiil ve düşünceleri hatırlatan ifadelerin kullanılmasını yasaklamış¹⁹; kendisinin edep dışı konuştuğuna şahit olunmamıştı.²⁰

Hz. Âişe, O'nun nezaket ve güzel üslubunu bir rivayette şöyle ifade eder : "Hiçbir çirkin söz söylemez ve hiçbir çirkin harekete tenezzül etmezdi. Çarşı ve pazarlarda bağırıp çağırılmaz, kötülüğe kötülükle karşılık vermezdi."²¹

Hz. Peygamber, nezaketinin gereği olarak muhataplarına selâm verir,²² hemcinsleriyle el sıkışırdı.²³ Muhataplarına muhabbetle hitap eder,²⁴ hâl ve hatırlarını sorar ve onlarla ilgilenirdi.²⁵

3.3. İstikamet ve İtidâl

Kur'an, Hz. Peygamber'i, "Hakikaten Allah'ın Resûlü'nde sizler için en mükemmel nümûne vardır..." (Ahzâb 33/21) ayetinde ifade edildiği gibi nümûne-i imtisâl bir şahsiyet olarak takdim eder. O'nun şahsiyetini örnek / model kılan önemli hususlardan birisi istikametli oluşuydu. Risalet vazifesi müddetince riayet ettiği bu istikamet üzere olma kaidesi, O'nu ekmel bir rehber kılan hususlardan birisidir.

Hz. Peygamber'in günlük hayatına; söz, tavır, davranış ve icraatlarına istikamet hâkimdi. O, hâdiseler karşısında ifrat ve tefritten uzak durmuştur. İstikametli olmak, "Öyleyse ey Resûlüm, Sana nasıl emredilmişse, öyle dosdoğru hareket et!.." (Hûd 11/112) ayetinde beyan olunduğu gibi O'na Allah'ın emriydi. Hz. Peygamber'in, "istikametli

16 Buhârî, "Menâkıb", 23; Müslim, "Fezâilu's-sahâbe", 19, "Zühd", 71; Ebû Dâvûd, "İlm", 7; Tirmizî, "Menâkıb", 20.

17 Tirmizî, "Menâkıb", 10.

18 Buhârî, "Edeb", 44.

19 Müslim, "el-Elfâz mine'l-edeb", 6-12.

20 Buhârî, "Menâkıb", 23.

21 Tirmizî, "Birr", 69.

22 Buhârî, "İsti'zân", 15; Müslim, "Selâm", 14, 15; Ebû Dâvûd, "Selâm", 4; İbn Mâce, "Edeb", 14.

23 Tirmizî, "İsti'zân", 31.

24 Tirmizî, "Edeb", 62.

25 Buhârî, "Edeb", 81; Ebû Dâvûd, "Edeb", 77; İbn Mâce, "Edeb", 24.

hareket etme” hususunda hassasiyet göstermeyi telkin etmesinden dolayı, “kendini ihtiyarlatığı”nı söylediği beş sureden birisi, yukarıdaki ayetlerin geçtiği Hûd suresidir.²⁶

Hz. Peygamber, bütün fiil, münasebet ve muamelatında ve ibadet hayatında istikametli olma ilahî talimatına uymuş, küçük bir hataya düştüğü anda ilahî emirle ikaz edilmiş, yanlış düzeltilmiştir.²⁷

3.4. Dürüstlük ve Güvenilirlik

Hz. Peygamber’in doğruluğu ve güvenilirliği üzerinde dost düşman herkes müttefikti. Daha kendisine peygamberlik vazifesi verilmeden önceki hayatında, Mekke halkı O’nu, “el-Emîn” sıfatıyla tanırdı.²⁸

Kendisine peygamberlik vazifesi verildikten sonraki dönemde, “Sen önce en yakın akrabalarını uyar!” (Şu’arâ’ 26/214) ayetinin inmesini takiben, Safâ Tepesi üzerine çıktı ve Kureyş kabilesine mensup boylara şöyle seslendi:

“Ey Fihroğulları! Ey Adiyyoğulları!”

Toplandılar. Onlara şöyle hitap etti:

“Ben size, ‘Şu vadide atlılar var, size saldırmak istiyorlar’ desem, beni tasdik eder misiniz?”

Hep beraber şu cevabı vererek doğruluğuna şehadet ettiler:

“Evet, tasdik ederiz, şimdiye kadar hiç yalanına rastlamadık; hep doğru söyledin.”...²⁹

Abdullâh b. Amr, bir rivayetinde şunları anlatır:

“Ben Allah’ın Resûlü’nden işittiğim her şeyi yazıyordum. Kureyş bu işten beni me-netti. Dediler ki:

‘Sen her şeyi yazıyorsun. Hâlbuki Resûlullah bir insandır; memnun hâlde de öfkeli hâlde de konuşur.’

Bunun üzerine yazmaktan vazgeçtim. Sonra durumu Allah’ın resûlüne anlattım. Parmağı ile ağzını işaret ederek:

‘Yaz, nefsimi elinde tutan(Allah)a yemin olsun, ondan, haktan başka bir şey çıkmaz!’ buyurdu.”³⁰

26 Bk. Tirmizî, “Tefsîr, Vâkıa”.

27 Meselâ Bk. ‘Abese 80/1-12.

28 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 425; Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye* (Beyrût: Dârü’l-Hayr, 1419/1999), 1/149.

29 Buhârî, “Tefsîr, Şu’arâ” 2, “Menâkıb”, 13; Müslim, “İmân”, 355.

30 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/192; Ebû Dâvûd, “İlm”, 3.

Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber'i Medine'ye hicrete mecbur bıraktıkları sırada, hâlâ yanında emanetleri vardı. Canına kasd edecek kadar O'na düşmanlardı, ancak en güvendikleri şahıs da O'ydu. Hicret etmeden kısa bir süre önce, yerinde bıraktığı Hz. Ali'ye³¹ verdiği talimat içerisinde, Mekkelilerin emanetlerini onlara teslim etmesi de vardı.³²

Hz. Peygamber, Hudeybiye Sulhü'nden sonra Bizans Kralı Heraklius'a bir davet mektubu göndermişti. O sırada Şam'da bulunan Heraklius, şahsını soruşturmak üzere şehirde bulunan bir grup Mekkeliyi yanına çağırdı. Bunların içinden öne çıkan Ebû Süf-yân'a birtakım sorular sordu. Bu sorulardan birisi şuydu:

“Siz O'nu bu iddiasından önce hiç yalan söylemekle itham ettiniz mi?

Ebû Süfyân:

“Hayır!” diye cevap verdi...³³

Hz. Peygamber insanlarla şakalaştığı zaman dahi doğru sözü esas edinmiş, bu husta, “Ben şaka yaparım, ancak gerçek olandan başkasını söylemem.” buyurmuştur.³⁴

3.5. Şefkat ve Merhamet

Kur'an'ın tabiriyle; Allah tarafından “âlemlere rahmet” olarak gönderilen³⁵ Hz. Peygamber, insanlar için derin ve geniş bir şefkat ve merhamet taşımaktaydı.³⁶

O, bir gün torunu Hz. Hasan'ı öpüp okşarken yanında bulunan Akra b. Hâbis:

“Benim on tane çocuğum var. Fakat onlardan hiçbirini öpmedim.” dedi.

Allah'ın elçisi ona bakıp:

“Merhamet etmeyene merhamet edilmez.” buyurdu.³⁷

Hz. Peygamber, Mekke döneminde amcası Ebû Tâlib'in vefatından sonra, himaye aramak için gittiği Tâif'te, insanlara yaptığı davete cevap alamayıp ayak takımı tarafından taş tutulmuş, yara bere içinde derin bir üzüntüyle geri dönüyordu. Allah, yol-dayken O'na bir melek gönderdi ve eğer dilerse kendisine bunları yapan kavmi helâk edeceğini bildirdi. O'nun cevabı şu oldu:

31 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2: 96.

32 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 98.

33 Buhârî, “Bed'ul-vahy”, 1, “İmân”, 37, “Şehâdât”, 28; Müslim, “Cihâd”, 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/262.

34 Tirmizî, “Birr”, 57.

35 “Enbiyâ”, 21/107.

36 Tevbe 9/128.

37 Buhârî, “Edeb”, 18; Müslim, “Fezâil” 65; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 145; Tirmizî, “Birr”, 12.

“Hayır! Bilâkis Allah’tan, onların neslinden Allah’a ihlâsla ibadet edip O’na hiçbir şeyi ortak koşmayacak kimseler çıkarmasını dilerim.”³⁸

O, çok sevdiği amcası Hz. Hamza’nın şehit edilip vücudunun parçalandığı,³⁹ halası oğlu Abdullâh b. Cahş’ın doğrandığı,⁴⁰ kendi başının yarılıp dişlerinin kırıldığı, vücudunun kan içinde kaldığı⁴¹ ve savaş plânlarının altüst olup ordusunun yönünü kaybederek dağıldığı Uhud Muharebesi’nde⁴² de yine kavmine beddua yerine şöyle dua etmişti:

“Ey Allah’ım, kavmimi bağışla! Çünkü onlar, (ne yaptıklarını) bilmiyorlar.”⁴³

Örneklerde görüldüğü gibi, Hz. Peygamber’in şefkat ve merhameti sadece dostlarını değil, düşmanlarını da kuşatmıştı. O’nun bu geniş şefkat ve merhameti, fertlerin ve kitlelerin kazanılmasında önemli bir rol oynamıştır.

3.6. Hilm

Kur’an-ı Kerim, “O vakit, Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Şayet Sen, kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi...” (Âl-i İmrân, 3/159) ayetiyle Hz. Peygamber’in hilmine ve bu hasletinin önemine dikkat çeker. O’nun hilm hasletine dair hadis kaynaklarında yer alan örneklerden bazıları şunlardır:

Bir defasında bir bedevi, bir istek için O’na yaklaşıp cübbesine hızlı bir şekilde asıldı; öyle ki, cübbesinin yakası omzunda iz bıraktı. Bedevi yüksek sesle bağırarak şöyle dedi:

“Ey Muhammed! Allah’ın Sana verdiği şu mallardan bana bir pay ayırmaları için adamlarına emir ver!”

O, bu kabalığı sergileyen şahsa sert bir karşılık vermedi. Sadece tebessüm ederek adama yüzünü döndü ve ona bir şeyler verilmesini emretti.⁴⁴

Yine, Huneyn Gazvesi dönüşü ganimet taksimi esnasında Zülhuveysira adındaki şahsın, “Ey Muhammed, adil ol!” şeklindeki itham edici hitabını sükûnetle karşılamış, Hz. Ömer’in cezalandırma teklifini geri çevirerek bu şahsa ithamının yanlış olduğunu ifade etmişti.⁴⁵

38 Müslim, “Cihâd”, 111.

39 Buhârî, “Meğâzî”, 23.

40 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3: 95.

41 Buhârî, “Meğâzî”, 24; Müslim, “Cihâd”, 101-105.

42 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3: 59-74.

43 Buhârî, “Enbiyâ”, 54; Müslim, “Cihâd”, 105.

44 Buhârî, “Libâs”, 18, “Farzu’l-humus”, 19, “Edeb”, 68.

45 Buhârî, “Edeb”, 95, “Menâkıb”, 25; Müslim, “Zekât”, 142.

Hicri dokuzuncu yılda, kendisine gelerek İslam'ın emir ve yasaklarından muaf olma ve birtakım imtiyazlar isteyerek anlaşma yapmak isteyen Tâif heyetine sert karşılık vermemiş, onlarla tatlılıkla konuşarak açıklamada bulunmuş ve ikna etmişti.⁴⁶

Sahabeden Enes b. Mâlik der ki: “Resûlullâh’a (sas) on yıl hizmet ettim. Bana ne ‘Öf!’ dedi, ne yapmadığım bir iş için ‘Keşki onu yapsaydın!’ dedi, ne de bir iş için ‘Bunu niye yaptın?’ dedi.”⁴⁷

3.7. Adalet

Hz. Peygamber, kendi beyanıyla, insanların en adil olanıydı. Bunu bir hadisinde şöyle ifade etmişti: “... Eğer ben de adil olmazsam, kim adil olabilir ki?”⁴⁸

Bir defasında Mahzûm kabilesinden Fâtıma bt. Esved adında bir kadın hırsızlık yapmıştı. Bu duruma üzülen Kureyş, Üsâme b. Zeyd’in Allah Resûlü ile yakınlığından dolayı onu, şefaata talebiyle O’na gönderdiler. Hz. Peygamber, Üsâme’ye: “Allah’ın hudedundan (ceza hükümlerinden) bir hadd (şer’î ceza) hususunda şefaata mi talep ediyorsun” diye çıkıştı. Sonra kalkıp cemaate şöyle hitap etti:

“Sizden öncekileri helâk eden şey şudur: İçlerinden şerefli (soylu/zengin) biri hırsızlık yaptı mı, onu terk eder(ceza vermez)lerdi. Aralarında zayıf, kimsesiz biri hırsızlık yapınca, derhâl ona hadd (ceza) uygularlardı. Allah’a yemin olsun! Muhammed’in kızı Fâtıma hırsızlık yapmış olsa, mutlaka onun da elini keserdim.”⁴⁹

Bir gün kapısının önünde davacıların gürültüsünü işitti ve yanlarına çıktı. Onlara şöyle dedi:

“Ben ancak bir beşerim. Hakikaten siz bana davaya geliyorsunuz. Ancak, bazılarınız delillerini daha belîğ (güzel sözle, ikna edici şekilde) ortaya koyar; ben de dinlediğime göre lehine hükmedebilirim. Her kime kardeşinin hakkından bir şey bölsem, onu hemen almasın! Zira bununla ona, ancak ateşten bir parça bölmüş olurum.”⁵⁰

46 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4: 131-33.

47 Buhârî, “Edeb”, 39; Müslim, “Fezâil” 51; Ahmed b. Hanbel, *Müşned*, 3/197.

48 Buhârî, “Edeb”, 95, “Menâkıb”, 25; Müslim, “Zekât”, 142.

49 Buhârî, “Hudûd”, 11, 12, “Şehâdât”, 8, “Ashâb”, 18; Müslim, “Hudûd”, 8; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 4; Tirmizî, “Hudûd”, 6; Nesâî, “Sânk”, 6.

50 Buhârî, “Şehâdât”, 27, “Ahkâm”, 20; Müslim, “Akdiyye”, 4, 5; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Akdiyye”, 1; Ebû Dâvûd, “Akdiyye”, 7.

3.8. Af ve Müsamaha

Hız. Peygamber, geniş af ve müsamaha sahibiydi. O, yeri geldiğinde insanları, gerek fertler gerekse kitleler hâlinde affetmiş, onların şartlarını zorlamamış; aksine müsamahalı davranmıştır.

İslam’a davette affedici olma ve insanlara müsamahalı davranma, Kur’an’da Allah’ın resûlüne telkin edilen hususlardandır. Şu ayetler, af ve müsamahayı telkin edenlerden birkaçıdır:

“... Onların kusurlarını affet, onlar için (Allah’tan) bağışlama dile...” (Âl-i İmrân, 3/159)

“...(İnsanlara) müsamaha ile tatlılıkla davran!” (Hicr 15/85)

“... Kendilerine tebliğ edilen hususlardan pek çoğunu unuttular. Onların pek azı hariç olmak üzere, onlardan devamlı hainlik görürsün. Sen yine de onları affet, aldırma. Çünkü Allah iyilik edenleri sever.” (Mâide 5/13)

Bir defasında, mescitteki meclisine katılan bir bedevî idrar yapma ihtiyacı hissedince, mescidin içerisine akıtmaya başladı. Bu durum karşısında ashâbı adamın üzerine yürüdü; ancak Allah Resûlü müdahale etti:

“Kestirmeyin, bırakın tamamlasın!”

Ashab müdahale etmedi, adam ihtiyacını tamamladı. Sonra bu şahsı çağırarak ona:

“Bu mescitler, idrar ve pislik bırakma yeri değildir. Allah’ın zikredildiği yerlerdir. Buralarda namaz kılınır, Kur’an okunur.” dedi. Sonra cemaatten birine, bir kova su getirmesini emretti. Kova gelince idrarın üzerine boşalttı.⁵¹

Hanîfeoğulları kabilesi reislerinden Sümâme b. Usâl, İslam’a düşman olan ve suçlar işlemiş birisiydi. Bir müfreze tarafından yakalanıp Medine’ye getirildi. Hız. Peygamber, onu üç gün Medine’de tuttu. Onunla ilgilendi, ona iman teklif etti. Sümâme bunları kabul etmedi. Sonra, Allah Resûlü onu affederek serbest bıraktı. Bu davranış, Sümâme üzerinde büyük bir tesir bıraktı. Şehir dışına çıktığında Müslüman olmaya karar verdi. Geri dönerek O’nun huzuruna çıktı, şehadet getirdi ve şöyle dedi:

“Şimdiye kadar Sen, benim nazarımda dünyanın en nefret edilecek adamıydın. Şimdi ise, ben Sana her şeyden çok hayranım.”

Sümâme memleketine dönüşünde Kâbe’ye umre (hac mevsimi dışında ziyaret) yapmak için uğradığı Mekke’de Müslüman olduğunu ilân etmekten çekinmedi ve Allah

51 Buhârî, “Vudû”, 57, “Edeb”, 35; Müslim, “Tahâret”, 99; Nesâî, “Tahâret”, 45.

Resûlü'nün izni olmadan, Mekkelilere, memleketi Yemâme'den hiç hububat göndermeyeceğini söyledi.⁵²

H. Peygamber, Mekke'nin fethedildiği gün, mağlup ve mahcup durumdaki Mekkelileri hesaba çekmeyerek onları sevince boğmuş ve kitle hâlinde İslam'a girmelerine sebep olmuştu.⁵³

H. Peygamber aynı zamanda, insanlara karşı şartları sıkı tutmamış, helâl sınırları içerisinde onlara müsamaha göstermiştir. Hadis rivayetlerinde O'nun müsamahasını anlatan bir örnek şöyledir:

H. Âişe bir gün, hanesinde yanında bulunan iki cariye geçmişte Medine'li Evs ve Hazreç kabileleri arasında yaşanmış Bu'âs Harbi⁵⁴ ile ilgili türküler söyleyip kendisi dinlerken, Allah Resûlü çıkageldi. Yatağının üzerine uzanıp yüzünü onlardan çevirdi, bir şey demedi. Daha sonra içeri giren Ebû Bekir, kızı Âişe'yi azarladığında, H. Peygamber ona yönelerek:

“Bırak onları!” dedi.

Rivayetin devamında H. Âişe, bir bayram günü siyahîler (zenciler) mescitte kılıç-kalkan oynarken, H. Peygamber'in (sas) kendisini geri tarafına alarak usanana kadar seyretmesine müsaade ettiğini nakleder.⁵⁵

3.9. Hasbîlik

H. Peygamber, yerine getirdiği tebliğ vazifesi ve gayretleri mukabilinde, insanlardan dünyevi bir karşılık beklememişti. Kur'an, “Ey Muhammed, de ki: ‘Buna karşılık sizden bir ücret istemiyorum.’...” (Sâd 38/87) ve “...Benim ücretim Allah'a aittir.” (Sebe' 34/47) gibi ayetleriyle O'na, bu yönüne dikkat çekmesini ve bu vesileyle, insanların muhtemel sû-i zanlardan uzak kalmasını telkin etmiştir.

O, Mekke'de İslam'ı açıktan tebliğ ettiği yıllarda Kureyşin ileri gelenlerinin değişik zamanlarda kendisine servet, şöhret ve siyasî iktidar sağlamaya yönelik tekliflerini reddedip onları sadece tevhide ve peygamberliğini tasdik etmeye davet etti.⁵⁶

52 Buhârî, “Meğâzî”, 70; Müslim, “Cihâd”, 59; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/246-47, 452; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 114.

53 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4: 43.

54 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/427.

55 Buhârî, “İydeyn”, 2, 3, 25, “Cihâd”, 81, “Menâkıb”, 15; Müslim, “Salâtu'l-iydeyn”, 19.

56 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/362; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/236-37.

Hiz. Peygamber, hasbîlik hususunda öyle bir gönül tokluğu (istiğnâ) içindeydi ki, Hiz. Ömer, O'nun bütün gün açlıktan kıvrandığı hâlde, karnını doyuracak sıradan bir hurma bile bulamadığı zamana şahit olduğunu nakleder.⁵⁷

Hiz. Peygamber vefat ettiğinde de, geride dünya malı namına bir şey bırakmamıştı.⁵⁸

3.10. Tevazu

Hiz. Peygamber, insanlarla iç içe, onlardan biri olarak yaşayan, iktisadi ve kültür açısından her sınıftan muhatapla irtibat hâlinde bulunan mütevazı bir mübellîğdi. O, muhataplarına her vesileyle kendisinin ancak bir beşer, bir kul olduğunu ifade etmişti. Aşağıda O'nun tevazusuna dair bazı örnekler yer almaktadır:

Bir hadisinde, “Hristiyanların Meryem oğlu İsa'yı yücelttiği gibi beni yüceltmeyin. Ben ancak Allah'ın resûlüyüm. Bana, ‘Allahın kulu ve resûlü’ deyiniz.” buyurmaktadır.⁵⁹

Bir gün, kendisiyle görüşmek üzere gelen ve huzuruna gelince titremeye başlayan adama; “Sâkin ol, ben bir hükümdâr değilim! Sadece, kuru et yiyen Kureyş'ten bir kadının oğluyum.” demişti.⁶⁰

Yine bir gün, elinde bir âsa olduğu hâlde ashabından bir grubun yanına gelen Hiz. Peygamber, hemen ayağa kalktıklarını görünce, “Yabancıların birbirini tazim için ayağa kalkmaları gibi ayağa kalkmayın!” buyurmuştu.⁶¹

Mekke'nin fethedildiği gün şehre girdiğinde, muzaffer bir komutan edasıyla değil, tevazu içinde girmişti.⁶²

Hiz. Peygamber, hastaları ziyaret eder, cenaze merasimlerine katılır, bir kölenin bile davetine giderdi.⁶³ Fakir, miskin, yaşlı, düşkün ve dullarla beraber yürür, onlarla uzun uzadıya konuşur ve ihtiyaçlarını giderirdi.⁶⁴

3.11. Samimiyet ve Vefa

Hiz. Peygamber, muhataplarına samimi davranır, vefa gösterirdi. Hadis kaynaklarında yer alan O'nun bu hasletlerine dair örneklerden bazıları şunlardır:

57 Müslim, “Zühd”, 36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/24, 50; İbn Mâce, “Zühd”, 10.

58 Buhârî, “Vesâyâ”, 1, “Cihâd”, 61, 86, “Farzu'l-humus”, 3, “Meğâzî”, 83; Müslim, “Vasiyyet”, 18; Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 1; Nesâî, “Vesâyâ”, 2.

59 Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/23; Dârimî, “Rikâk”, 68.

60 İbn Mâce, “Et'ime”, 30.

61 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/253; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 152.

62 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/42.

63 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/436.

64 Dârimî, “Mukaddime”, 13

Hicretten sonra İslam'ı kabul eden Yahudî âlimlerinden Abdullâh b. Selâm, Hz. Peygamber'i ilk gördüğünde firasetiyle yüzündeki samimiyeti okumuş ve İslam'ı seçmişti.⁶⁵

Tayy kabilesi ileri gelenlerinden Adiyy b. Hâtem O'nunla görüşmek için Medine'ye gelmişti. Adiyy kendini tanıttınca ayağa kalkarak onu karşıladı, evine götürdü, oturması için yere bir minder koydu. Adiyy'in mindere kendisinin oturmasını istemesine rağmen, Adiyy'i mindere oturtup kendisi kuru yere oturdu ve onunla samimi bir şekilde sohbet etti.⁶⁶

Bir gün, sahabeden Zeyd b. Hârise sefer dönüşünde evine uğrayıp kapısını çalmıştı. Hz. Peygamber onu karşıladı, samimiyetle boynuna sarıldı, kucakladı ve öptü.⁶⁷

Allah Resûlü, sadece Müslümanlara değil, yabancı muhataplarına da samimi davranırdı. Meselâ: Yabancı elçileri kabulü esnasında onlara samimiyet gösterir, hâl ve hatırlarını sorardı.⁶⁸

Rabb'ine karşı derin vefa duyan Hz. Peygamber, bu hasletini insanlara ve muhataplarına da teşmil etmiştir. Bir hadisinde, "(Ümmetim!) İyi biliniz ki: Ben Kevser havuzu başında öncünüzüm (orada muhtaç olduğunuz şeylerin önceden hazırlayıcısıyım) ve diğer ümmetlere karşı çokluğunuzla övünürüm. Artık (çok günahlar işlemekle) siz benim yüzümü karartmayın (beni Allah'a karşı mahcup etmeyiniz)."⁶⁹ buyurarak Allah'a vefasını ifade eder.

Hz. Peygamber'in derin vefa duyduğu insanlardan birisi, ilk sütannesi olan Süveybe Hatun'du. Süveybe Hatun, O'nu ziyarete gelir, kendisi de onu ağırlar, ikramda bulunurdu. Medine'ye hicretten sonra Ebû Leheb tarafından âzâd edilen sütannesine, Hayber'in fethinden sonra vefat edinceye kadar bakmış, bütün ihtiyaçlarını karşılamıştı. Vefat haberini alınca ikramda bulunmak için yakınlarını arayıp sormuştu.⁷⁰

Hz. Peygamber'in derin vefa duyduğu insanlardan birisi de ilk eşi Hz. Hatice'ydi. Onu sık sık vefa ile yâd eder, güzel vasıflarını dile getirirdi. Hz. Hatice'nin dostlarına da vefasını teşmil ederdi.⁷¹

65 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/451; Tirmizî, "Kıyâmet", 42; İbn Mâce, "Et'ime", 1; Dârimî, "Salât", 156, "İsti'zân", 4.

66 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/173.

67 Tirmizî, "İsti'zân", 32.

68 Nesâî, "Umra", 5.

69 İbn Mâce, "Menâsik", 76.

70 Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdillâh b. Abdilber el-Kurtûbî en-Nemerî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-ashâb* (Ürdün: Dârü'l-A'lâm, 1423/2002), 27-28.

71 Buhârî, "Menâkibü'l-ensâr", 19; Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 74, 75.

O, hayatı boyunca, çocukken dadısı olan Ümmü Eymen'e vefa duymuş, onu sık sık ziyaret etmiş ve "Annem!" diye hitap etmiş, sevgi ve hürmetini göstermiş⁷², ona kendi bostanının bir kısmını mülk olarak vermişti.⁷³

Hz. Peygamber, Huneyn Gazası dönüşü esirler arasında badiyede beraber büyüdükleri sütkardeşi Şeyma'nın da bulunduğu haberini almıştı. Onu hemen yanına getirtti, ridasını çıkararak altına serdi ve "Hoşgeldin!" dedi. Eski günleri hatırlayarak gözleri yaş doldu. Ondan anne ve babasını sordu, vefat ettiklerini öğrendi. Diğer akrabalarını da sorarak haklarında bilgi aldı. Daha sonra ona, "İstersen, sevgi ve saygı görek yanımda otur! İstersen, sana mallar verip kabilenin yanına göndereyim?" teklifinde bulundu. Şeyma, kendisine mal vererek kavmimin yanına göndermesini talep etti ve peşinden Müslüman oldu. Hz. Peygamber, ona ve aile halkından sağ olanlara, develer ve davarlar verdi.⁷⁴

Akabe bey'atlerinde Medineli heyette yer alanlardan birisinin, "Ey Allah'ın resûlü! Bizimle kavmin arasında anlaşma var. Biz sana söz verince anlaşmayı ortadan kaldırıyoruz. Biz bey'at edip sana söz verdikten sonra, Allah sana tekrar kavmine dönecek kudret ve kuvvet verirse, onlara dönüp bizi bırakmandan endişe ederiz." demesi üzerine, şu cevabı vermiştir: "Kanınız kanımdır. Mezarlığınız mezarımdır. Ben sizdenim, siz de bendensiniz. Düşmanlarınız düşmanımdır. Dostlarınız dostumdur."⁷⁵ Verdiği bu sözün gereklerinden birisini Mekke'nin fethini müteakip yerine getirmiş, doğduğu, büyüdüğü ve ömrünün çoğunu geçirdiği şehirden, içinde Ensarın da bulunduğu ashabıyla Medine'ye dönmüştür.⁷⁶

3.12. Gayret ve Fedakârlık

Hz. Peygamber, gayret sahibi ve fedakâr bir mübellîğdi. Kendisi, zihin, duygu ve fiil olarak davasının en faal ferdiydi. O'nun bu vasfını şu ayet gayet veciz ve belîğ bir şekilde ifade etmektedir: "(Ey Muhammed!) 'Onlar, bu Kur'an'a inanmazlar' diye neredeyse arkalarından kendini harap edeceksin." (Kehf 18/6)

Tebliğe başladığı Mekke'de davet zemininin daraldığını, imkânların tükendiğini ve faaliyetlerinin tıkanıldığını gördüğü anlarda dahi, ortam ve şartlara teslim olmamış, yeni diyarlara, yeni insanlara, yeni imkânlara yönelmek istemişti.⁷⁷ En büyük manevi

72 İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 866-867.

73 Buhârî, "Hibe", 33, "Meğâzî", 32; Müslim, "Cihâd", 70, 71.

74 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/78-79.

75 Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, 3/461

76 Bk. Müslim, "Zekât", 133, 134.

77 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 20; Tirmizî, "Fezâil" u'l-Kur'ân", 24; İbn Mâce, "Mukaddime", 13.

desteği Hz. Hadîce ve hamîsi Ebû Tâlib'i kaybettiği⁷⁸ yıl içerisinde, Kureyşin hakaret ve işkenceleri sebebiyle dinini yaymak için Tâif'e gitmişti.⁷⁹ Hadis ve siyer kaynakları O'nun gayret ve fedakârlığının risaleti müddetince devam ettiğine dair örnekler ihtiva etmektedir.

Hz. Peygamber, ashabıyla yaptığı her faaliyette kendisi de, hatta en başta, gayret sarf etmiştir. Yeri geldiğinde, beden gücüne dayalı işlerde bilfiil vazife alırdı. Meselâ: Medine mescidinin inşasında ağır taşlar ve kerpiçler,⁸⁰ Hendek Gazvesi'nde ashabıyla beraber hendek kazma işinde çalışıp toprak taşıyordu.⁸¹

O, bir peygamber olmanın yanında, bir beşer olarak da çalışan, geçimini sağlamak için ticaret yapan,⁸² beşerî münasebetlerinde herhangi bir kimse gibi davranan, elbisesini yamayan, ayakkabılarını tamir eden, ev işlerinde hanımlarına yardımcı olan birisiydi.⁸³

3.13. Cömertlik

Hz. Peygamber, cömert bir mübelliğdi. O, cömertlikte insanların en ileride olanıydı.⁸⁴ Sahip olduğu şeyleri insanlarla paylaşma ve dağıtma hususunda öyle bir derecedeydi ki; Hz. Enes, O'nun yarın için bir şey biriktirme gibi bir âdetinin olmadığını nakleder.⁸⁵

Bir gün akşama doğru, Medîne'nin Harre mıntıkasında Ebû Zerr'le beraber yürüyüp Uhud Dağı'na bakarken şöyle dedi:

“Ey Ebû Zerr! ... Şu Uhud'un benim için altına çevrilmesini, ondan bir tek dinarın üç günden fazla yanımda akşamlamasını, beklemesini arzu etmem. O bir tek dinarı da ben, sadece borç için yanımda bulundurur, hepsini Allah'ın kullarına, (eliyle sağına, önüne ve soluna dağıtma işareti yaptı) ‘Alınız! Alınız!’ derim.”⁸⁶

Bir gün Ashâba ikindi namazını kıldırıp selâm verdikten sonra, acele ile cemaati yarıp evine girdi. İnsanlar, O'nun bu telaşına hayret ettiler. Ancak, geri dönmesi

78 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/44.

79 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/46.

80 Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, 2/381; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/106.

81 Buhârî, “Meğâzî”, 29, “Cihâd”, 34, 161, “Kader”, 16, “Temennî”, 7; Müslim, “Cihâd”, 125, 1216.

82 Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, 3/425.

83 Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, 6/256.

84 Müslim, “Fezâil” 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd* 1/288.

85 Tirmizî, “Zühd”, 38.

86 Buhârî, “İstikrâz”, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, 5/152.

gecikmedi. Gelince halkın merakını yüzlerinden anlayan Allah Resûlü (sas), onlara durumu şöyle açıkladı:

“Yanımda kalan bir kısım altın vardı, onu hatırladım; akşama kalmasından korktum ve hemen gidip dağıttım.”⁸⁷

Hz. Peygamber (sas), istenilen hiçbir şeye “Yok.” Dememişti.⁸⁸

3.14. Cesaret ve Kahramanlık

Hz. Peygamber, cesur ve kahraman bir mübelliğdi. O’nun hayatında cesaret ve kahramanlığa dair birçok örnek bulmak mümkündür.

Hz. Ali, Bedr Harbi’nde, O’nun insanların en şiddetli savaşanı ve müşrik saflarına en yakın olan kimse olduğunu nakleder. İlgili rivayetlerde şu ifade de yer alır:

“Biz muharebe meydanında korktuğumuz zaman, Allah Resûlü’nün arkasına sığınır, O’nunla korunurduk.”⁸⁹

Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber’in, “insanların en şecaatlısı” olduğunu ifade ettiği rivayetinde devamlı şu hâdiseyi nakleder:

“Bir gece Medine halkı umumî bir korku yaşamıştı. Halk (korkuya sebep olan) sesin geldiği tarafa yöneldi. Allah Resûlü (sas) ise, herkesten evvel o yöne gitmiş, durumu araştırmış ve geri dönmüştü. Onları yarı yolda karşıladı. Ebû Talha’nın çıplak atının üstünde ve boynunda kılıcı asılı vaziyetteydi. Şöyle diyordu:

‘Korkulacak bir şey yok, korkulacak bir şey yok!’”⁹⁰

Huneyn Harbi’nde, düşmanın şiddetli hücumu karşısında yaşanan bozguna herkes gerilemiş, Allah Resûlü gerilememişti. Bindiği katırdan inerek dua etmiş, peşinden askerlerini toparlamıştı. Rivayetin sahibi Berâ b. Azîb devamlı şöyle der:

“Vallahi, biz, savaş kızıştı mı Allah Resûlü’ne (sas) sığındık. Bizim en cesaretli olanımız, Allah Resûlü (sas) ile aynı hizada durabilendi.”⁹¹

3.15. Zühd ve Takva

Hz. Peygamber, dünyaya ait menfaat ve zevklere değer vermeyen; hatta bazı zamanlar, kendini bunlardan mahrum bırakan bir mübelliğdi. Kaynaklarda, dünya menfaati arama hususunda, şahsını yakından tanıyan kendi devri insanları tarafından en

87 Buhârî, “el-‘Amel fi’s-Salât”, 18, “Zekât”, 20; “Ezân”, 158; Nesâî, “Sehv”, 104.

88 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/101.

89 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/86, 126.

90 Buhârî, “Cihâd”, 46, 82; Müslim, “Fezâil” 48; Tirmizî, “Cihâd”, 14.

91 Buhârî, “Meğâzî”, 54, “Cihâd”, 61, 97, 167; Müslim, “Cihâd”, 79, 80; Ahmed b. Hanbel, *Müs-ned*, 1/207.

ufak bir ithama maruz kaldığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bilâkis, davasından vazgeçmesi karşılığında muhalifleri tarafından yapılan dünyevi menfaatlere dair tekliflerin hepsini tereddütsüz reddetmişti.⁹²

Bir hadisinde şöyle buyurur:

“Dünya ile benim ne alâkam var. Ben, dünyada, bir ağaç altında gölgelenip de bırakıp giden bir yolcu gibiyim.”⁹³

Hız. Peygamber’in yaşadığı sade hayat, bir gün Hız. Ömer’in gözlerini yaşartmıştı. Allah Resûlü, onun bu hâlinin sebebini sordu:

“Ömer, niçin ağlıyorsun?”

Hız. Ömer cevap verdi:

“Ey Allah’ın resûlü! Şu anda Kisrâ ve Kayser, kuş tüyü yataklarda yatarken, Sen hasır üzerinde yatıyor ve üzerinde yattığın hasır, teninde izler bırakıyor. Hâlbuki Sen Allah’ın resûlüsün; rahat bir hayata herkesten daha çok lâıysın!”

Hız. Peygamber ona şöyle cevap verdi:

“Razı değil misin ey Ömer, dünya onların olsun, ahiret bizim?..”⁹⁴

Aynı konuda, bir rivayetinde Hız. Âişe de şunları anlatır:

“Bazı aylar olurdu, bir ateş yakmazdık, yiyip içtiğimiz sadece hurma ve su olurdu. Ancak bize bir parçacık et getirilirse o hariç...”⁹⁵

Dünya menfaati uğruna günaha girmek ise, Hız. Peygamber için söz konusu bile değildi. Hız. Âişe bir rivayette, O’nu, “günaha karşı insanların en uzak duranı” olarak vasıflandırır ve ekler: “Kendisi için hiç intikam aramadı. Ama Allah’ın bir haramı ihlâl edilince, o zaman Allah için intikam alırdı.”⁹⁶ Haram veya helâl oluşu şüpheli olan(müş-tebihât)dan dahi kaçınır ve başkalarına da tavsiye ederdi.⁹⁷

92 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/362; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/236-37.

93 Tirmizî, “Zühd”, 44; İbn Mâce, “Zühd”, 3.

94 Buhârî, “Tefsîr, Tahrîm”, 2; Müslim, “Talâk”, 31.

95 Buhârî, “Rikâk”, 17; Müslim, “Zühd”, 20-27; Tirmizî, “Zühd”, 38.

96 Buhârî, “Menâkıb”, 23, “Edeb”, 80, “Hudûd”, 10,42; Müslim, “Fezâil” 77; Muvatta’, “Hüs-nü’l-hulk”, 2; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4.

97 Buhârî, “İmân”, 39, “Buyû’”, 2; Müslim, *musâkât* 107; Ebû Dâvûd, “Buyû’”, 3; Tirmizî, “Buyû’”, 1; Nesâî, “Buyû’”, 2.

3.16. Sabır, Azim ve Kararlılık

Hız. Peygamber, diğer sıfatlarında olduğu gibi sabırlı, azimli ve kararlı olmakta da ekmel bir örnekti. Sahip olduğu bu hasleti yaşaması, O'na Rabbi tarafından şöyle telkin edilmişti:

“O hâlde ey Resûlüm! O üstün azim sahipleri olan peygamberler nasıl sabrettilerse, sen de öyle sabret!..” (Ahkâf 46/35)

“Senden önce nice peygamberler yalancı sayıldılar da, yalanlanma ve her türlü eziyete uğratılmaya karşı sabrettiler. Nihayet kendilerine yardımımız gelip yetişti...” (Mâide 6/34)

“... Bir kere azmettin mi, yalnız Allah’a tevekkül et...” (Âl-i İmrân, 3/159)

İslam'ı Mekke'de açıktan tebliğ etmeye başladığında kendisi ve müminler, türlü engellemelere ve nihayetinde işkencelere maruz kaldılar. Kendisi her türlü zorluğa sabretmenin yanında, işkencelere uğradıktan sonra yanına gelen ve yaşadıkları ıstırapı anlatan, şikâyetçi olan ashabına da, “geçmiş ümmetlerin ölümlere varan daha ağır işkenceler yaşadıklarını, ancak bütün bunlara sabredip dayandıklarını, kendilerinin ise aceleci davranmamalarını, sabırlı olmalarını” tavsiye ediyor, “Allah'ın yardımı ve zaferinin bir gün erişeceğini” haber veriyordu.⁹⁸

Uhud Harbi öncesinde ashabıyla istişare eden Hız. Peygamber, düşmanı Medine dışında karşılama görüşü ağır basınca, kendi görüşüne muhalif olmasına rağmen çoğunluğun kararına uymuştu. Zırhını giyip silâhını kuşanmış olarak evden çıktığında, kendi görüşüne muhalif fikir ileri sürenler pişman olmuşlar ve kendisine tâbi olduklarını ifade etmişlerdi. Ancak O, varılan bir karardan vazgeçme mânası taşıyan bu teklifi kabul etmeyerek onlara şöyle dedi:

“Bir peygamberin, zırhını giydikten sonra düşmanla çarpışmadan ve Allah, O'nunla düşmanları arasındaki hükmünü vermeden zırhını sırtından çıkarması yakışmaz. Ben size ne emredersem, hemen onu yapmağa bakınız...”⁹⁹

3.17. İtikan

Hız. Peygamber, tebliğ ve kulluk vazifesini dikkatle ve titizlikle yerine getirirdi. Ayetlerde ve hadislerde, insanları İslam'a davet etme veya şahsî kulluk vazifelerini yerine getirme hususunda gayret ve dikkatinin, O'nu, bedenî ve ruhî açıdan yıpranma derecesine getirdiğini ifade eden beyanlara rastlanmaktadır..

98 Bk. Buhârî, “Menâkıb”, 25, “İkrâh”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/109, 110-11; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 97.

99 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/52.

Muhataplarının İslam'ı kabul etmesi için azami gayret gösteren Allah'ın resûlü, kimerlerinin İslam'dan yüz çevirmelerinden dolayı o kadar derin bir üzüntü yaşıyordu ki, Allah vahyettiği bazı ayetlerle O'nu teselli ediyordu:

“Onlar iman etmiyor diye üzüntüden neredeyse kendini yiyip bitireceksin.” (Şu‘arâ’ 26/3)

“Şimdi, bu söze inanmazlarsa, demek sen onların ardına düşüp nerdeyse kendi kendini yiyip bitireceksin.” (Kehf 18/6)

“Ey Peygamber! İnkârcılıkta yarışanlar seni üzmesin...” (Mâide 5/41)

“Onların söylediklerinin seni üzdüğünü elbette çok iyi biliyoruz...” (En‘âm 6/33)

“Kim de inkâr ederse, onun inkârı seni üzmesin...” (Lokmân 31/23)

İslam'ı tebliğ etmede son derece gayretli olan Hz. Peygamber, dinin gereklerini yerine getirmede müminlere kolaylık sağlar; ancak kendisi, şahsî ibadetlerini uzun ve yoğun bir şekilde yerine getirirdi. Meselâ rivayetlerde, farz ve vacip namazlar dışında, ayakları şişinceye kadar nafil namaz kıldığı,¹⁰⁰ Ramazan ayı dışında nafil oruç tutarken, çevresindekiler üzerinde, sanki hiç orucunu açmayacak zannını uyandıracak derecede ibadetini yerine getirdiği nakledilir.¹⁰¹

O'nun siyeri ve sünneti incelendiğinde, yukarıda örneklerine yer verilen “itkân” hasletinin, tebliğ vazifesine, ibadet hayatına ve beşerî münasebetlerine hâkim olduğu görülür.

3.18. Beşerî Münasebetlerde Latifeye Yer Verme

Hız. Peygamber, yerine ve muhataplarına göre beşerî münasebetlerinde latifeye de yer vermiştir. Hadis kaynaklarında O'nun latife üslubuna dair bazı örnekler yer alır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

Mahmud b. Rebî beş yaşlarında iken bir kovadan su alıp yüzüne püskürterek şaka-laşmış,¹⁰² yine çocukken Enes b. Mâlik'e “iki kulaklı” diye takılmıştı.¹⁰³

Bir gün bir adam Hız. Peygamber'e gelerek, “Ey Allah'ın resûlü! Beni bir deveye bindir!” dedi. O, “Ben seni devenin yavrusuna bindireceğim!” dedi. Adam: “Ey Allah'ın resûlü, ben deve yavrusunu ne yapayım?” deyince ona: “Acaba deveyi deveden başka bir mahlûk mu doğurur?” diyerek latife yaptı.¹⁰⁴

100 Buhârî, “Teheccüd”, 6.

101 Müslim, “Sıyâm”, 34; İbn Mâce, “Sıyâm”, 30.

102 Buhârî, “İlm”, 18.

103 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 84; Tirmizî, “Birr”, 57, “Menâkıb”, 50.

104 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 87, Tirmizî, “Birr”, 57.

4. Müslümanların Tebliğ Vazifesi

İslam'da davet vazifesi Hz. Peygamber'le sınırlı değildir. İslam'ı kabul eden kim-seler de başkalarını İslam'a davet vazifesiyle mükelleftir.¹⁰⁵ Aşağıdaki ayetler, Allah'ın İslam ümmetine yüklediği davet vazifesini ifade eden örneklerdendir:

“Ey müminler! İçinizden hayra çağıran, iyiliği yayıp kötülükleri önlemeye çalışan bir topluluk bulunsun...” (Âl-i İmrân, 3/104)

“(Ey Müslümanlar!) Siz, insanların iyiliği için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmet-siniz. İyiliği yayar, kötülüğü önlemeye çalışırsınız; çünkü Allah'a inanırsınız...” (Âl-i İmrân, 3/110)

Hz. Müslümanları davet vazifesini yerine getirmeye teşvik eden hadisleri de mev-cuttur. Bu hadislerden birkaç tanesi şöyledir:

“Benden önce Allah'ın gönderdiği her peygamberin mutlaka ümmetinden havarî-leri ve arkadaşları olmuştur. Bunlar onun sünnetiyle amel ederler, emirlerini de yerine getirirlerdi. Sonra, bu peygamberlerin ardından öyle kötüler ortaya çıkmıştır ki, yap-madıklarını söyleyip kendilerine emredilmeyeni de yapmışlardır. Kim bunlarla eliyle mücadele ederse, mümindir. Kim onlarla diliyle mücadele ederse, mümindir. Kim de onlarla kalbiyle mücadele ederse, o da mümindir...”¹⁰⁶

“Siz yardım göreceksiniz, ganimetler elde edeceksiniz ve birçok memleketleri fethedeceksiniz. Sizden kim bu vakte ererse, Allah'tan çekinsin, iyiliği yayıp kötülükten sakındır-sın...”¹⁰⁷

“Benim sözümü işitip de (başkasına) tebliğ eden adamın yüzünü Allah ağartsın.”¹⁰⁸

Veda hutbesini irad ederken de, “Burada hazır bulunanlar, hazır bulunmayanlara tebliğ etsin. Bazen kendisine tebliğ edilmiş olan kimse, burada bulunup işiten kimse-den daha iyi anlayıp belleyci olur...” buyurmuştur.¹⁰⁹

5. Günümüz İslam Davetinde Hz. Peygamber'in Model Alınma Zarureti

Müslümanlar, dine ait veya dinle irtibatlı her hususta olduğu gibi İslam'a davet / tebliğ ve tebliğde usûl hususunda da Hz. Peygamber'e uymak, O'nu örnek almak du-rumundadır. Kur'an, O'nu bize “en güzel örnek” olarak tanıtır,¹¹⁰ farklı zamanlarda inen

105 Âl-i İmrân, 3/104, 110; Tevbe 9/71, 112.

106 Müslim, “İmân”, 80.

107 Tirmizî, “Fiten”, 70.

108 İbn Mâce, “Mukaddime”, 18.

109 Bk. Buhârî, “İlm”, 10, “Hudûd”, 9, “Hacc”, 132, “Meğâzî”, 77, “Fiten”, 8, “Edeb”, 43, “Edâhî”, 5, “Tefsîr, Berâe”, 8, “Bed'ul-halk”, 2; Müslim, “İmân”, 118; Ebû Dâvûd, “Hacc”, 56.

110 Bk. Ahzâb, 33/21.

bazı ayetleriyle O'na uymayı teşvik eder. Hz. Peygamber'e itaati emreden ayetlerden bazıları şöyledir:

“Ey iman edenler! Allah ve Resûlü size hayat verecek hakikatlere sizi davet ettiklerinde, ona uyun...” (Enfâl 8/24)

“Kim Peygamber'e itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur...” (Nisâ' 4/80)

“(Ey Resûlüm) de ki: ‘(Ey insanlar!) Eğer Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki, Allah da sizi sevsin...’ (Âl-i İmrân, 3/31)

Hz. Peygamber de hadislerinde, Müslümanların kendisine uymasını ister. O, hadislerinden birinde şöyle buyurur:

“Bana uyan, şüphesiz ki Allah'a itaat etmiştir...”¹¹¹

Günümüz dünyasının gündeminde geniş yer tutan İslam'ın dünya ve Müslüman kamuoyuna doğru şekilde anlatılması ve Müslümanlarca yürütülen İslam'a davet faaliyetlerinde zaman zaman ortaya çıkan müşkillerin halli ve bu faaliyetlerin sağlıklı bir işleyişe kavuşturulması için İslam'ın ilk mübelliği olan Hz. Peygamber'in şahsiyetinin ve tebliğ usûlünün ön plâna çıkarılması elzemdir.

Geçmişten günümüze Hz. Peygamber'in merkeze alınmadığı İslam anlayışları ve bu çerçevede yürütülen tebliğ ve neşir faaliyetleri, Allah'ın muradına ve dinin ruhuna muvafakat ve ilahi ve nebevi maksada dair muvaffakiyet hususunda müşkillere ve bazı sapmalara sebep olmuştur. Dünden bugüne yaşanan tecrübelerden istifade ile aynı hatalara tekrar düşülmemesi ve benzer menfi neticelerin yaşanmaması için İslam'ın peygamberini İslami anlayış ve tatbikatın merkezine yerleştirmek ve rehber edinmek gerekmektedir.

Günümüzde çeşitli teşekküller tarafından yürütülen İslam'a davet ve irşat faaliyetlerinde zaman zaman Kur'ani ve nebevi çerçeve ve kaidelere muvafık düşmeyen uygulamalara yer verildiği müşahade olunmaktadır. Bu tür uygulamalar mübelliğ veya mürşid profili ve anlayışında gözlendiği gibi takip edilen tebliğ, irşat, terbiye usûlünde de müşahade olunabilmektedir.

İslam'ı tebliğ ve neşir, insanları İslami çerçevede irşat ve terbiye gibi hedeflere yönelik faaliyetler yürüten bazı yapılanmalarda tebliğ, irşat veya terbiye mesaisinde rehber veya mürşid mevkiinde bulunan fertlere izafe edilen sıfat, kabiliyet veya faziletler hususunda Kur'ani ve nebevi ölçülerin aşılabildiği gözlenmektedir. Zaman zaman mürşidine hüsn-i zan veya mübalağa meylinin sevkıyla ifadeye dökülen veya kanaate dönüşen müddealar veya vakıya muvafık düşmeyen, fevkalâdelik taşıyan hâl ve fiiller, nebevi ölçüleri ve kaideleri aşan bir mahiyet taşıyabilmektedir. Bazen Hz. Peygamber'e

111 Buhârî, “Ahkâm”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 1.

dahi izafe edilmesi İslam'ın esaslarına, muhtevasına ve hakikatine uygun düşmeyen sıfat veya fiillerin irşat ehline hamledilmesi, itikadî ve amelî müşkillere dönüşme istidadı taşıyabilmekte, bazen de dinî açıdan hatalı tatbikata dönüşebilmektedir.

İslami tebliğ veya irşat açısından hatalı olan bazı anlayış ve tatbikatın tadili her şeyden önce doğru ve sıhhatli ilmî muhtevaya yönelmekle mümkündür. Bilgi eksikliği veya yanlış bilgi hatalı anlayış veya uygulamaların zeminini oluşturmaktadır. Bu sebeple İslam'ı tebliğ ve neşir faaliyetlerinde de tabi olan ve olunan açısından İslam'a ait doğru ve sıhhatli bilgilere veya ilmî müktesebata sahip olmak önemlidir.

Geçmişten günümüze yaşanan bazı tecrübeler göstermektedir ki ilmî altyapısı tesis edilmeden geniş çaplı teşekküllere dönüşerek gerçekleşen tebliğ ve irşat faaliyetleri, dinî anlayış ve tatbikatın tahrifi, itikadî ve amelî sapmalar veya İslam muhalifi haricî yapıların nüfuz, yönlendirme ve tasarruflarına vasat teşkil edebilmektedir. Bu tür gelişme, dönüşme ve değişimler, İslam'ı tebliğ veya insanları irşat maksadıyla başlayıp dini tahrif veya dar veya geniş çaplı menfi siyasi ve ticari hedeflere hizmet eder hâle gelebilmektedir.

Yukarıda yer verilen tespitler ve zikredilen sebeplerden dolayı İslam'a dair her sahada olduğu gibi İslam'ı tebliğ ve neşir faaliyetlerinde de Allah'ın resûlünün, şahsiyeti ve takip ettiği usûl açısından model alınması zaruret teşkil etmektedir. Dinin tatbikatı gibi taklidi gerektiren hususlar dışında dinî ve dünyevi hayata dair uygulamalar ve meselelerde Hz. Peygamber'in model alınması İslam uleması ve Müslümanlarca genel kabul görmüş bir anlayıştır. Bu sebeple imam, vaiz, müftü, din öğretmeni veya öğreticisi gibi resmi vazifelilerin veya ebeveyn, mürşid, âlim gibi mesuliyet sahiplerinin veya mümin, Müslüman sıfatları ile tebliğ vecibesini yerine getiren herkesin Hz. Peygamber'in mübelliğ şahsiyetini örnek almaları ve sahip olduğu hasletleri imkânları ve şartları ölçüsünde şahsi dünyalarında hayata geçirmeleri elzem görülmektedir.

SONUÇ

Allah'ın dinine davet veya tebliğ, O'nun, resûlü üzerine farz kıldığı bir vazife olduğu gibi Müslümanlar da bununla mükelleftir. Müslümanlar, dinin her meselesinde olduğu gibi tebliğde de Hz. Peygamber'i örnek almak durumundadır. İslam'a davet faaliyetlerinde zaman zaman ortaya çıkan problemlerin çözümü ve sağlıklı işleyişe kavuşması, Hz. Peygamber'in şahsiyetinin ön plâna çıkarılması ve model alınması ile mümkündür.

Geçmişten günümüze Hz. Peygamber'in merkeze alınmadığı anlayış ve tebliğ-neşir faaliyetleri, Allah'ın muradına ve dinin ruhuna muvafakat ve dinî maksada uygun muvaffakiyet hususunda müşkillere ve bazı sapmalara sebep olmuştur.

Günümüzde çeşitli teşekküller tarafından yürütülen İslam’a tebliğ ve irşat faaliyetlerinde zaman zaman Kur’ani ve nebevi ölçülere uygun düşmeyen uygulamalara yer verildiği görülmektedir. Bu tür uygulamalar mübelliğ veya mürşid profili ve anlayışında olduğu gibi takip edilen usûlde de gözlenebilmektedir. Dünden bugüne yaşanan tecrübelerden istifade ederek bu hatalara tekrar düşülmemesi ve benzer menfi neticelerin ortaya çıkmaması için Hz. Peygamber’i İslami anlayış ve uygulamaların merkezine yerleştirmek ve rehber edinmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*, 6 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Buhârî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmâ’îl. *el-Câmi’u’s-sahîh*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Dârimî, Ebû Muhammed ‘Abdillâh b. ‘Abdirrahmân. *Sünenü’l-Dârimî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *Sünenü Ebû Dâvûd*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn ‘Abdiberr, Ebû “Ömer Yûsuf b. ‘Abdillah. *el-İstî‘âb fî Ma’rifeti’l-ashâb*. Ürdün: Dârü’l-A’lâm, 1423/2002.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü’n-nebeviyye*. 4 cilt. Beyrût: Dârü’l-Hayr, 1419/1999.
- İbn Mâce, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Mâlik b. Enes, Ebû ‘Abdillâh Mâlik b. Enes. *el-Muvatta’*. 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi’u’s-sahîh*. 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nesâî, Ebû ‘Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünenü’n-Nesâî*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü’t-Tirmizî*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Oturum Başkanı:

Değerli hocamıza çok teşekkür ediyoruz; Allah razı olsun. Cenab-ı Hak Peygamberimizin şefaatine cümlemizi nail eylesin inşallah. Sıradaki konuşmacımız, Toronto’da kendilerini misafir etmekten mutluluk duyduğumuz Dr. Abdullah Hakim Quick Hocamız olacak; kendileri “21. Yüzyılda Hz. Muhammed'in (sas) Tebliğinin Rehberliği ve Davetinin, Çağrısının Hikmeti” başlıklı tebliğlerini sunacaklar. Buyurun kıymetli hocam.

GUIDANCE FROM THE CONVEYANCE OF PROPHET MUHAMMAD (S.A.W.) AND THE WISDOM OF DA'WAH IN THE 21ST CENTURY

DR. ABDULLAH HAKIM QUICK*

INTRODUCTION

All praises are due to Allah, Lord of all the worlds and may His peace and blessings be upon our beloved Prophet Muhammad, forever.

Almighty Allah did not leave His creation without guidance after its inception. To animals and insects, He gave instinct, an involuntary inclination to submit to the natural laws that were developed for their existence. To the sun and the moon, He gave a means of submission and a path of orbit through the heavens. Every part of creation worships Allah and glorifies Him in the morning, throughout the day and in the darkness of night. Man was a special creation. He was created with the capacity to raise himself higher than the most pious angel or lower than the most despicable animal.

In *Surah Tin* (The Fig), verse 95, Allah, Almighty, tells us:

By the fig, the olive, the Mount of Sinai and this City of security (Makkah). We have indeed created man in the best of moulds. Then we abase him to be the lowest of the low. Except those who believe and do righteous deeds: for they shall have an unfailing reward. So, who henceforth will give the lie to you about the Judgment? Is not Allah the wisest of Judges.

So Almighty Allah, in His infinite wisdom, gave man a choice, the ability to follow the path of righteousness or the path of destruction. At the same time, Prophets and Messengers were sent to every nation and tribe warning them that true success can only be established through submission to the One true God, Allah. In *Surah Nahl* (16:36), Allah revealed:

And We assuredly sent among every people a Messenger, (with the command),

* The Islamic Institute of Toronto

“Worship Allah and avoid false deities.” There were some people whom Allah guided, and some on whom error was inevitably established. So travel through the earth and see what was the end of those who denied truth.

The primary mission of the Prophets was to deliver the message of Allah. They came to their people and communicated to them in their own languages. Their teaching was clear and the laws that were established for their people reflected the circumstances and environment of their place and time.

The last Prophet Muhammad (pbuh) was given the heavy responsibility of taking the message to the whole of humanity and the *Jinn*. Allah emphasized the importance of Da’wah to His Prophet in the following verse:

Oh Messenger (Muhammad) spread that which was revealed to you from your Lord and if you do not, then you have not delivered the message. (5:67)

The essence of the Message was to deliver the Divine revelation to Humanity and warn them of the Day of Judgement. When Prophet Muhammad (pbuh) gave his Last Sermon to his followers on Arafat, he emphasized their responsibility as Believers. They had the burden and honor of taking the Message to those not present. Thus, most of the *Sahabah* died outside of *Hijaz*, spreading and defending the Word of Allah, Almighty.

From the first generation of the *Ummah* of Muhammad, until the present day, conscious Muslims have focused much of their time on understanding Islam and interpreting Allah’s commandments in all spheres of existence. Da’wah, the Call to Allah, is the responsibility of this *Ummah*, as Islam is not the property of any nation, family, race, or linguistic group.

THE IMPORTANCE OF DA’WAH

The Call to Allah (Da’wah) was the central theme of the Prophethood of all Messengers of Allah. Prophet Muhammad (May Allah bless him and give him peace) was commanded by Allah to spread the message in numerous revelations. In *Surah al-Ma’idah*, verse 67, Allah revealed:

Oh Messenger (Muhammad) spread (balligh) that which was revealed to you from your Lord and if you do not, then you have not delivered the Message.

The verb *balligh*, the command form, is directed at the Prophet (pbuh) who was sent as a warner (*natheer*) and a bearer of glad tidings (*basheer*). Muhammad (pbuh) had dedicated his life and gave all of his wealth to the cause of Allah, but emphasis was still placed upon this duty, so as to light the way for all Muslims who would follow in his footsteps. The end of the verse adds to the power of the command by stating,

... And if you do not, then you have not delivered the Message!

The first thirteen years of the Prophethood were spent in and around Makkah. The Prophet (pbuh) called the people to the worship of One God, the Lord and Sustainer of all life. He informed them of the reality of the Hereafter, an abode of eternal bliss and punishment.

Later in Madinah, the Prophet (pbuh) was reported to have said to Sayyidana Ali ibn Abi Talib (ra) at the Battle of Khaybar:

If Allah guides one person through you it is better than the most expensive camel (i.e. the most valuable possession in the world).

(Muslim)

Even on his deathbed in Madinah, the Messenger of Allah (pbuh) continued to exhort the believers by reminding his Companions of their duty to Allah!

So Da'wah is one of the most important duties of a Muslim who follows the Sunnah. It is also a duty of those who only understand the basics of Islam. The Prophet (pbuh) was also reported to have said:

Spread this message from me, even if it is one verse (or sign). (Al-Bukhari)

The Scholars of Islam have classified Da'wah as *Fard Kifaayah* (Collective obligation) on the *Ummah* of Muhammad (pbuh) as Almighty Allah has revealed in *Surah Aali 'Imraan*, verse 110:

You are the best of nations raised up for humanity, in that you enjoin righteousness, forbid evil and you believe in Allah.

In the verse of *Surah an-Nahl*, verse 125, Allah uses the command "*Ud'u*" to encourage believers in the strongest terms to call to the people to Islam. Allah, Almighty, states in His Glorious book:

Call to the way of your lord with wisdom and fair exhortation and reason with them in the best manner. Verily, your Lord is best Aware of him who strays from His way and he is best Aware of those who are guided.

Also, in *Surah Aali 'Imran*, verse 187, Allah states:

And remember Allah took a Covenant from the People of the Book, to make it known and clear to humanity, and not to conceal it...

Muslims should reconnect with the guidance of Allah and His Messenger and realize that Da'wah is an obligation upon all Believers, regardless of their gender, ethnicity, or economic class.

THE PRINCIPLES OF DA'WAH

Al-Mad'oo (The one who is being called to Islam)

The Daa'iyyah (Caller) should always remember that the call to Islam is not based on nationality, race, class or language. Allah's message has always been directed to the whole of humanity. Prophets and Messengers have been sent to every nation and tribe from the beginning of human existence on earth. Allah says in *Surah An-Nahl*, verse 36:

And We assuredly sent to every nation a Messenger, that they would worship Allah, alone, and avoid false deities (At-Taghoot).

By this definition, it comes clear that Prophets came to China, India, Europe, Africa, the Americas and to every group of people on earth. At one point, somebody came to warn his tribe against worshipping the sun, the moon, or other created things. In Mandarin Chinese, the word for the One God is Shang-tee. In Ancient Egypt, a famous Pharaoh, named Akhenaton, called his people to the worship of the power behind the sun. In West and Central Africa, the concept of Ntu reflects a strong belief in *Tawheed*. The Natives of the Americas who are mistakenly called "Indians" have a number of tribes that believed openly in One God. The Cherokee nation even prayed to the East and started their prayers with the phrase *Yaa Allah!*

In all cases the message was based on a pure concept of one Divine Being who deserved all the worship. Allah, Almighty, completed this beautiful Brotherhood by sending Muhammad ibn Abdullah (pbuh) to all of humanity and the *Jinn*. In *Surah Al-A'raaf*, verse 158, the Qur'an states:

Say (O Muhammad): O humanity, surely, I am the Messenger of Allah to you all...

In terms of belief, humanity can be divided into three basic categories:

Those who believed in the message and followed it.

Those who heard the message and rejected faith.

Those who never heard the message, properly, but are functioning off their instinctive sense of the worship of a higher being.

The Daa'iyyah has the responsibility of taking the message to all of these groups, especially those who have not been given a clear look at the revelation. Those who have heard the message need to be periodically reminded and purified. The greatest effort, today, should be made in pure Da'wah to those who have been cut off from the truth.

Al-Mad'oo ilaihi (The Message to which we are calling)

The Caller to Islam should always remember that the basis of the call is Islam, alone. No other ideology, philosophy or man-made system should cloud the pure light of the Religion of *Tawheed*. Allah, Almighty, says in the *Surah al-Fatihah*:

Guide us to the straight path (as-siraat-ul-mustaqeem).

The Da'wah to Islam is to a complete way of life that encompasses all aspects of our existence. Islamic *Sharee'ah* influences our economic dealings, our political leanings as well as our spiritual inclinations. The struggle of the Prophets was to deliver this message of Divine unity to their people and live an exemplary life.

The essence of Islam is found in the Qur'an and the Sunnah. No other source can take precedence for a true Believer. In the absence of direct proof from these sources, the safest guidance comes from that which the entire Ummah has agreed upon. The Prophet Muhammad (pbuh) has been quoted as having said:

"My Ummah will not agree, simultaneously, on that which is wrong guidance."

Consequently, the sayings and opinions of other people may be accepted or rejected. No matter how high a person has raised in spiritual status, they can never reach the honored position of Prophethood. The Prophet is a lawgiver whose very words are a form of revelation. To attribute this quality to other people would be tantamount to creating a new religion. The Prophet Muhammad (pbuh) used to say in his sermons:

"Verily the most truthful speech is the words of Allah and the best guidance is the guidance of Muhammad (pbuh).."

This concept of purity in Da'wah is essential today, since so many calls have been established throughout the world. Even the name of Islam has been used to call to the worship of people and establish the false Prophethood of individuals like Elijah Muhammad of America and Ghulam Ahmad of India.

If people in different parts of the world held their leaders or scholars in high esteem and are motivated to enshrine their sayings and graves, Muslims would never have been able to unite, and Islam would have ended centuries ago. The essence of the Islamic revival is the fact that the sources of Islam remain intact, thereby enabling Muslims of any time or environment to give life to the original principles of Islam in a relevant manner.

Ad-Daa'iyah (The Caller to Allah):

The Caller to Allah, Most High, refers to any Muslim who is carrying the responsibility of Da'wah and who falls into the category of the verse;

Say (O Muhammad): This is my way. I call to Allah with certain knowledge:

I and those who follow me. Glory to Allah! Never will I associate partners with

Allah. (Yusuf:108)

The compulsory qualities that the Daa'iyah should develop are as follows:

The knowledge of what he is calling to:

He should have a basic knowledge of *Halaal* and *Haraam*, Islamic *Aqeedah*, and Islamic law. *Baseerah*, the concept of knowledge with insight, comes from a comprehensive understanding, experience and the guidance of Allah. Many people are calling in the name of Islam, but do not understand the essence of the faith. Their call becomes mixed with Socialism, nationalism, tribalism, selfish interests, and worldly gains. Islamic clothing, names and eating habits have become a type of fashion in some countries. Politicians, dictators, charlatans, magicians, and other oppressors have masked themselves in Islamic facades in order to take advantage of innocent people. The real Islamic Da'wah begins with true knowledge of the Qur'an and the Sunnah and not dreams or invented stories.

APPLICATION OF THAT WHICH HE IS CALLING TO:

The Caller should be the best example of what he is calling to. If there are prohibitions, then he should be the furthest from them and if there are commands from Allah, then he should be the first to follow them. Allah speaks to the Children of Israel saying:

Do you command the people to do righteousness and forget yourselves while you are reciting the Book? Will you not use your intelligence? (2:44)

Allah also speaks to the Believers saying:

O You who believe, why do you say that which you do not do? It is a grave sin in the sight of Allah to say that which you do not do. (Surah Saff: 2-3)

Seeking reward only from Allah: The work of Da'wah is usually quiet and does not get a lot of attention. The Caller will not gain a lot of praise or material benefit, so his intention has to be purely for Allah, Most Majestic. Da'wah is also an activity that does not bring a high salary, therefore the caller should be economically independent, if possible.

Patience under pain and punishment: Patience is one of the most important qualities of the *Daa'iyah* since confrontation with falsehood is almost inevitable. The Prophet Muhammad (pbuh) mentioned that the people that endured the greatest suffering and trials were the Prophets themselves, and then those closest to them.

In *Surah Al Asr*, *Sabr* (patience) is combined with *Haq* (truth) to describe the true Believers. Patience is combined with consistency and perseverance under the most trying conditions.

Courage and Humility: These two qualities rarely come together in the personality of people, yet they are so important to complete the personality of the Caller to Allah.

Open minded yet committed: Many people mistake narrow mindedness and bigotry for depth and wisdom. The true Muslim is strong in the face of oppression and corruption yet humble to other believers. His mind is always open for new ideas and strategies.

Guidance from the Lives of the Prophets

The Da'wah of Musa (pbuh)

In numerous places, the Qur'an gives guidance by showing the living example of the Prophets and the righteous men and women who called to Islam throughout the ages. The Prophet whose name is mentioned the most in the Qur'an after the Prophet Muhammad (pbuh), the vessel from which the last revelation flowed, was Musa (pbuh). His story is a classic case of Allah, Almighty, empowering, purifying and liberating an oppressed people. The Children of Israel had taken refuge in ancient Egypt and found themselves in the clutches of the greatest empire in early times. The Egyptians had built colossal monuments and had developed a profound knowledge of mathematics, medicine, and science. The high priests and scientist of ancient Egypt had excelled in so many fields that they were worshipped in ancient Greece and idolized by their own people. One of the Pharaohs of the Middle Kingdom declared that he was God, most High and demanded obeisance and tributes. He subjugated the Children of Israel in slavery and even went as far as killing the first male children and keeping the females alive. For years they toiled under severe torture and hardship. When all seemed lost for them, Allah, Almighty rescued Musa (pbuh), raised him up in the house of the Pharaoh and strengthened him with wisdom and clear signs. Allah says in *Surah Ibrahim*, verse 5:

We sent Musa with our signs (and the command), "Bring out your people from the depths of darkness into light, and teach them to remember the Days of Allah." Verily in this are signs for such as are firmly patient and constant---grateful and appreciative.

Musa (pbuh) was sent with nine powerful signs and a rod that could turn into a snake. The magicians of Pharaoh could also produce snakes (or what appeared to be serpents) with their rods. Ancient Egyptians had mastered the applied sciences as well as the secret arts, but the message of Islam is always sent in such a manner that people are able to see the power of Allah through their level of their understanding and the

achievements of their times. Musa's snake ate the serpents of the magicians showing that Allah has power over all things.

Allah also instructed Musa (pbuh) to use simple, gentle speech with Pharaoh even though he was a tyrant. The issue at hand was "*Tawheed*" and not the minor issue of bad character. Pharaoh was set back by Musa's wise approach and forced to show his power. Allah exposed his human feebleness and after drowning him and his soldiers, He threw Pharaoh's body onto the shore to be a sign for all times.

THE DA'WAH OF 'ISA (PBH)

Despite the miracles given to Musa (pbuh) and the blessings showered upon the Children of Israel, they worshipped idols and rebelled against the message before the death of Musa. After his time, they tortured and fought the Messengers of Allah that were sent to them. Their rebellion reached the point that they completely lost the essence of the message; that is, the connection with the Creator. They became masters of the scriptures but cold, empty mirrors of spirituality. At the height of their moral depravity and the decadence of the Roman Empire, Allah sent "Isa ibn Maryam (ra) to bring them out of the spiritual abyss and return to the straight path. In *Surah Al-Ma'idah*, verse 49, Allah states:

And in their footsteps, We sent 'Isa, the son of Maryam, confirming the Law that had come before him. We sent him the Gospel, therein was guidance and light and confirmation of the Law that had come before him. A guidance and warning to those who fear Allah.

Prophet 'Isa (pbuh) came to the Children of Israel with miracles that defied the science and medicine of his times. He cured the sick and made the blind to see. This was clear proof for those who needed visible confirmation of the power of Allah to intercede and change the natural laws. The Qur'an reminds us of this remarkable Prophecy saying:

And Allah will teach him the Book and Wisdom, the Law and the Gospel and appoint him an apostle to the Children of Israel (with the message), "I have come to you with a sign from your Lord, in that I make for you out of clay, the figure of a bird, breathe into it, and it becomes a bird by Allah's leave.

And I heal those born blind and the lepers, and I quicken the dead, by Allah's leave. I declare to you what you eat and what you store in your houses. Surely therein is a sign for you if you did but believe. (Qur'an: 3:48)

İsa (pbuh) was very straight forward and clear in speech. He did not go outside of the Law of Musa (pbuh) yet he defied the lack of spirituality of the Scribes and Rabbis of his time. He established the truth and suffered to show that it could be practiced even in a corrupt society. Allah protected him and raised him up before the Romans could crucify him.

Guidance from the Da'wah of Muhammad (pbuh)

After the time of Prophet 'İsa (pbuh), the world plunged into a state of darkness. The Message of *Tawheed* was under attack in all lands. Sun worship and idolatry became the order of the day. At this low point in history, Almighty Allah raised up the Seal of the Prophets and Messengers, Muhammad ibn Abdullah (pbuh) from the unlettered people of the Arabian Peninsula.

On receiving revelation from the angel Jibreel, the Prophet (pbuh) realized that a tremendous weight was placed upon his shoulders. His mission was to the whole of humanity and the *Jinn*. Allah revealed to him in *Surah Al-A'raaf*:158:

Say (O Muhammad): Oh people, Verily I am the Messenger of Allah to all of you.

This type of message would come in direct conflict with not only the religion of the Arabs but their economic and political institutions. People were coming to Makkah from all parts of the Peninsula to pay respect to the idols of their tribes that were housed in the Ka'bah and to do business with their counterparts. Belief in One God could nullify the basis of the annual pilgrimage and lower the Quraysh in the eyes of the tribal leaders.

THE SECRET DA'WAH:

Therefore, the Prophet Muhammad (pbuh) was forced to begin his Da'wah in secret. He did not take his call to open gatherings or to the clubhouses and marketplaces. He called those who had a blood relationship with him and those who were living in his household. His wife Khadija (ra) was the first to believe and then his cousin, Ali ibn Abi Talib, then Zaid ibn Haritha, then Abu Bakr (ra). Abu Bakr brought a number of people into the fold of Islam also. Among them were Sa'd ibn Abi Waqqas, Az-Zubair ibn al-Awwam, Talha ibn Ubaidillah, Abdur-Rahman ibn 'Awf, etc (May Allah be pleased with them all). During the first few years, only a few people accepted the faith. Shaykh Muhammad Sa'eed Ramadan Al Bouty in his work, *Fiqh-Us-Seerah* puts the early group at thirty men and women. By the time they moved into the house of Al-Arqam, they only numbered forty. Most of them were from the slaves and the lower-class people. Keeping the message secretive was a wise course to take, but it was not based primarily, on fear of people. Allah guided His Messenger through revelation.

One important lesson can be taken from this method of early Da'wah. If the conditions of the society in which the message is being given are difficult and violently opposed to Islam, then it is permissible to hide the Da'wah and wait for the right moment to come into the open. This method will vary from place to place. The Prophet (pbuh) called secretly for about three years. Today's Da'wah is comparable to that of the Makkan period in many ways. Muslims are being persecuted throughout the world and the message of Islam is being distorted. The media is giving the wrong impression of the last Messenger. Our duty is to come out with a balanced yet clear message that gives people the alternative to walk on this path. The callers to Islam can learn much from a detailed study of the first thirteen years of the Prophethood in Makkah. We are in desperate need of living Islam based on Prophetic guidance.

WISDOM IN DA'WAH IN THE 21ST CENTURY

Da'wah in the 20th and 21st centuries has taken on a new set of challenges unheard of in previous generations. The advent of digital technology, space travel, birth control, international pandemics and global warming has placed seemingly unsurmountable obstacles in the path of the call to Allah. In earlier times, Muslim scholars and Du'aat have resorted to their primary sources of guidance and their Islamic consciousness and wisdom to enable them to make the right decisions under extreme pressure.

One of the most important verses in the Qur'an concerning Da'wah is revealed in *Surah An-Nahl* (The Bee), verse 125:

Call to the way of your Lord with wisdom and fair preaching and reason with them in the best manner. Surely, your Lord is most Aware of him who strays from His path and He is most Aware of those who go aright. (Al-Qur'an 16:125)

WISDOM IN DA'WAH (AL-HIKMAH)

Aqeedah, Fiqh, Tafseer, Seerah etc. This enables the Muslim to judge his affairs with the proper balance.

through knowledge of the environment. That can be practically realized today by becoming familiar with the following:

FAIR PREACHING

and *Sunnah*. Discussions that are relevant to the environment and consistent with changes in technology can also be found within the sacred texts of Islam.

Firm yet polite; strong yet merciful; and committed yet open-minded.

CONCLUSION THE EXCELLENCE OF DA'WAH

The Caller to Allah should always remember that Da'wah is one of the highest forms of striving. It was the primary concern of all the Prophets and Messengers of Almighty Allah. They were the best of humanity, the chosen of the Creator. Allah chose them to guide people and Jinn to the straight path to be successful in this life and the hereafter. The 'Ulamaah (scholars) are the inheritors of the Prophets so their involvement in Da'wah is the fulfillment of their responsibility and a great honor for them. It is also a tremendous opportunity for any Muslim, male or female to share in the blessings and nobility of Prophethood. Allah says in *Surah Yusuf*, verse 108:

Say (O Muhammad): "This is my way. I call to Allah with certain knowledge; I and those who follow me. Glory to Allah! Never will I associate partners with Allah.

Another aspect of the excellence of Da'wah is the fact that whoever calls to the Allah will get the reward of those whom he has called. The Prophet (pbuh) has said:

Whoever calls to right guidance will receive the reward of those who follow him. This will not decrease from their reward at all. And whoever calls to falsehood will receive the sin of those who follow him. This will not decrease their sins at all.
(Muslim)

So, it is through the Da'wah that the whole Ummah of Muhammad is given honor and a special position till the Day of Judgement. They carry the message of all Prophets and struggle and strive against all other nations to establish the truth.

CLOSING DUA

**"May Allah bless the Earth
and relieve it of pollution and war
and may He cause the indigenous people
of Africa, Asia, Europe and
the Americas to enter Islam in crowds.
May Allah forgive us for our shortcomings and
mistakes and constantly shower peace and
blessings upon our beloved Prophet Muhammad,
his family and all his Companions."**

Oturum Başkanı:

Muhterem kardeşlerim zaman zaman sempozyumlarımıza, konferanslarımıza yabancı hocalarımızı da davet ediyoruz. mesela Abdullah Hakim Quick hocamızın konuşmasından da anladığımız üzere, öncelikle onların Türkiye'ye ve Diyanet İşleri Başkanlığına bakışını öğreniyoruz. İslam daveti, tebliği, irşadı konusunda Türkiye'den, özellikle Başkanlığımızdan dünyanın dört bir tarafındaki İslam'la müşerref olmamış insanların, bizim çalışmalarımıza ne kadar ihtiyaç duyduklarını görüyoruz. Yaklaşık 63 ülke ve 42 yıldan beri İslam davetiyle alakalı çalışmalar yürüten bir hocamız, Allah kendisinden razı olsun bu güzel konuşmasından dolayı... Konuşmasının sonunda değindiği hususu da biraz izah etmek istiyorum. Geçen yıl Başkanlığımız ve Konya Büyükşehir Belediyesi işbirliği ile “Dünya Mühtedi Çalıştayı” yaptık. Bu kapsamda şu vasıfları taşıyan insanları davet ettik; birincisi kendisi muhtedi olacak; veya müftedilere yönelik faaliyetler yürüten sivil toplum kuruluşu veya akademide görev alması gerekiyor. Bu bağlamda daha çok batı ülkelerinden isimleri davet ettik. İnanılmaz geri dönüşler oldu. Bu konuda hakikaten Başkanlığımızın ön almasını, gelenek ve moderniteyi sağlıklı bir biçimde birleştiren ve buluşturan bu tasavvurun ve telakkinin muhtedilerin dünyasına aktarılması gerektiğini bizlere ifade ettiler. Başkanlığımızın da bu yönde bir çalışması şu anda devam ediyor. Son olarak da şunu ifade edeyim, İslam daveti hocamızın da ifade ettikleri gibi evrensel bir davettir. Küresel çapta bütün insanlığa ulaştırılması gerekiyor. Bu davete ulaştıracak donanımda İslam davetçileri de yetiştirmemiz gerekiyor. Bu bizlerin sorumluluğu. Ben bir kez daha değerli hocamıza katkılarından ve katılımlarından dolayı teşekkür ediyorum. Şimdi de, Osmanlı'nın insanlığa belki de en önemli katkılarından bir tanesi olan edebi sahadaki Hz. Peygamber (sas) yazılmış çalışmalardan bahsetmek üzere, “Osmanlı Şairlerinin Dilinden Hz. Peygamber’in Davet ve İrşadı” başlıklı tebliğiyle, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İmar Fakültesi öğretim üyesi Dr. Ersin DURMUŞ hocamız tebliğlerini sunacaklardır. Buyurun değerli hocam.

OSMANLI ŞAİRLERİNİN DİLİNDEN HZ. PEYGAMBER'İN DAVET VE İRŞADI

DR. ÖĞR. ÜYESİ ERSİN DURMUŞ*

ÖZET

Türk edebiyatı İslam dininin kabulünden sonra bir yandan millî karakterini devam ettirirken diğer yandan İslami kaynaklarla beslenerek sürekli zenginleşen bir muhtevaya sahip olmuştur. Kronolojik süreçte İslami Türk edebiyatının büyük bir kısmına karşılık gelen Osmanlı döneminde de bu sahaya dair çok sayıda eser vücut bulmuştur. Söz konusu edebiyata mensup eserlerin kahir ekseriyetinin şiir formunda olduğu göz önünde bulundurulduğunda İslami muhtevanın önemli bir kısmının da şiir formunda işlendiğini söylemek mümkündür. Şiirin akıcılık, letafet, etkileyicilik ve hafızada kalıcılık gibi kendine has özellikleri tarih boyunca onu mensur edebî metinlerin bir adım önünde tutmuştur. Bu durumun farkında olan Osmanlı müellifleri de İslami muhtevaya şiir elbisesi giydirme konusunda oldukça gayretlidir. Nitekim Osmanlı şairleri arasında sanat için sanat bakışından uzak durarak İslami muhtevayı aktarmada şiiri bir araç olarak görenlerin sayısı oldukça fazladır. Söz konusu muhtevada Hz. Peygamber aleyhisselâm konusunun ayrı bir yeri vardır. Hz. Peygamber'i konu edinen beyitlere herhangi bir nazım biçimi ile kaleme alınmış herhangi bir eserin içerisinde iktibas ya da telmih tariki ile rastlamak mümkündür. Bundan ziyade Hz. Peygamber (sas) konulu müstakil nazım türleri de Osmanlı şiiri içerisinde önemli bir yekûn teşkil etmektedir. Siyer, mevlid, hilye, na't, esmâ-i nebî, kırk hadis, mi'râc-nâme, hicret-nâme, gazavât-nâme, şefâ'at-nâme, mu'cize-nâme gibi türler bunlardan bazılarıdır. Bu türlerin zaman zaman iç içe geçmesi ya da birbirlerini kapsaması nedeniyle farklı başlıklar altında tasnif edilmesi de mümkündür. Bu tür eserlerde Hz. Peygamber'in hayatına dair önemli bilgiler yer almaktadır. Hz. Peygamber'in mübeşşir, nezâr, dâ'î, mübelliğ, muallim gibi sıfatlarından hareketle müjdelemek, uyarmak, davet etmek, bildirmek, öğretmek gibi özelliklerine bu tür metinlerde yer verilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in tebliğ ve davet mücadelesini, tebliğ yöntemlerini, sahabeyi tebliğe ortak kılmasını, üslubunu, tavırlarını, nasihatlerini, vasiyetlerini, tebliğ karşı aldığı tepkileri

* Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

bu metinlerde görmek mümkündür. Bu çalışmada Hz. Peygamber'in davet ve tebliği, Osmanlı şairlerinin kaleminden çıkan beyitler üzerinden değerlendirilmiştir. İlgili beyitler, konusu dışında herhangi bir ölçüt gözetilmeksizin seçilerek yukarıda zikredilen konular ışığında değerlendirilmiş ve dili çevirileri yapılmıştır. Malzemenin zenginliği bu konuda hacimli bir çalışma yapılabileceğini göstermektedir. Bu çalışmada ise tebliğ sınırları göz önünde bulundurularak Osmanlı şiir deryasından çıkarılan birkaç inci ilgililerin istifadesine arz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Davet, İrşat, Osmanlı, Şair, Şiir

THE PROPHET'S INVITATION AND GUIDANCE IN THE WORDS OF OTTOMAN POETS

ABSTRACT

After the adoption of Islam, Turkish literature, on the one hand, maintained its national character, and on the other hand, it had a constantly enriching content by taking nourishment from Islamic sources. In the Ottoman period, which corresponds to a large part of Islamic Turkish literature in the chronological process, a large number of works in this field were created. Considering that the vast majority of the works of this literature are in the form of poetry, it is possible to say that a significant part of the Islamic content was also processed in the form of poetry. Poetry's unique characteristics such as fluency, elegance, impressiveness and memorability have kept it one step ahead of prose literary texts throughout history. The Ottoman authors, who were aware of this situation, were also very diligent in dressing the Islamic content in poetry. As a matter of fact, the number of Ottoman poets who avoided the view of art for art's sake and saw poetry as a tool to convey Islamic content is quite high. The subject of the Prophet (peace be upon him) Has a special place in this content. It is possible to find couplets about the Prophet Muhammad in any work written in any verse form through quotation or reference. In addition, individual verse forms on the Prophet Muhammad (peace be upon him) also constitute a significant portion of Ottoman poetry. Some of these are genres such as siyer(prophetic biography), mawlid, hilya, naat, esmâ-i nebî, forty hadiths, mi'râc-nâme, hijrat-nâme, gazavât-nâme, şefâ'at-nâme, mu'cize-nâme. It is also possible to classify these genres under different headings as they sometimes intertwine or cover each other. These works contain important information about The life of the Prophet. - Based on the Prophet's attributes such as messenger, nezîr, dâ'î, annunciator, and teacher, his characteristics such as heralding, warning, inviting, informing, and teaching are included in such texts. In this context, it is possible to see the Prophet's struggle for annunciation and invitation, his methods of annunciation, his making the Companions partners in the annunciation, his style,

his attitudes, his advice, his wills, and his reactions to the annunciation in these texts. In this study, the Prophet's invitation and notification are evaluated through the couplets of Ottoman poets. The relevant couplets have been selected without any criteria other than their subject matter, evaluated in the light of the above-mentioned issues, and their intralingual translations have been conducted. The richness of the material shows that a massive study can be done on this subject. In this study, considering the limits of the annunciation, a few significant pieces extracted from the Ottoman poetry stream are presented for the benefit of those interested.

Keywords: Prophet Muhammad, Invitation, Guidance, Ottoman, Poet, Poetry.

GİRİŞ

Günümüzde Türkçeleşerek yaşamaya devam eden Arapça asıllı davet/tebliğ ve irşat kavramlarını birbirinden bağımsız olarak tanımlamak mümkün değildir. En basit istimal tabirleriyle insanları hak yola çağırarak ifade edilen davet kavramı, manevi olarak uyarıp, hak yolu göstermek olarak tanımlanan irşadın ayrılmaz bir parçasıdır. Davet/tebliğ kavramı sadece İslam dışındakilerin İslam'a daveti ile de sınırlandırılmamalıdır. Nitekim "davet" İslam esaslarının uygulanmasını, dolayısıyla da emir ve yasaklara riayet edilmesi için yapılan nasihat, uyarı, müjdelemeyi de kapsar. Çağrıcı, bu konuyu ayet-i kerimelerden örnekler vererek şu şekilde ifade etmektedir: "Kur'an-ı Kerim'de "İslam'a çağrı" (Saff, 61/7), "imana çağrı" (Hadîd, 57/8), "Allah yoluna çağrı" (Nahl, 16/125), "Allah'ın kitabına çağrı" (Âl-i İmrân, 3/23), "hakka çağrı" (Ra'd, 13/14), "hayra çağrı" (Âl-i İmrân, 3/104), "kurtuluşa çağrı" (Mü'min, 40/41), "hayat kaynağına çağrı" (Enfâl, 8/24), "esenliğe çağrı" (Muhammed, 47/35) gibi manalara gelen ifadeler davetin İslami inanç ve değerlerin kabul edilip uygulanmasını sağlamayı hedef alan bir faaliyet olduğunu, dolayısıyla hem gayrimüslimlere hem de Müslümanlara yönelik olabileceğini göstermektedir. Buna göre tebliğ, irşat, vaaz, nasihat, inzâr, tebşîr, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi terimler de sözlük anlamları itibarıyla davetten farklı olmakla birlikte uygulama ve gayeleri bakımından aynı veya yakın manaları ifade etmektedirler; bu sebeple davet ve tebliğ başta olmak üzere bu kavramlar sık sık birbirinin yerine kullanılmıştır"¹

İnsanları dine davet etmek, dini tebliğ etmek ve onları irşat etmek tüm peygamberlerin ortak gaye ve vazifesidir. Nitekim dinin yaşanabilir olması buna bağlıdır. Hz. Peygamber de (sas) bu anlamda tebliğ ile emrolunmuş ve vazifesini bihakkın ifa etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde bu hususta oldukça kapsamlı bilgi bulmak

1 Mustafa Çağrıcı "Da'vet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/16.

mümkündür. Bu konu birçok bilim dalının konusu olduğu gibi edebiyatın da ilgi alanı ve konusudur. Nitekim Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili farklı coğrafyalarda ve çeşitli dillerde çok sayıda eser verilmiştir. Osmanlı şairleri de bu konuya ilgisiz kalmamış bilakis Hz. Peygamber ile ilgili eser vücuda getirme konusunda ziyadesiyle gayretli olmuşlardır. Genellikle dinî tasavvufî edebiyat başlığı altında tasnif edilen Osmanlı şairlerinden bir kısmı İslami şuura sahip Müslümanlar kimliğiyle bir yandan şiiri irşat aracı olarak kullanarak bizzat davet ve irşat vazifelerini ifa ederken diğer yandan da Hz. Peygamber'in davet/tebliğ ve irşadına dair bilgilere de eserlerinde yer vermişlerdir.

Türk edebiyatı İslam dininin kabulünden sonra bir yandan millî karakterini devam ettirirken diğer yandan İslami kaynaklarla beslenerek sürekli zenginleşen bir muhtevaya sahip olmuştur. Kronolojik süreçte İslami Türk edebiyatının büyük bir kısmına karşılık gelen Osmanlı döneminde de bu sahaya dair çok sayıda eser vücut bulmuştur. Bu eserler içerisinde Hz. Peygamber konusunun önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in tebliğ ve davet mücadelesini, tebliğ yöntemlerini, sahabeyi tebliğe ortak kılmasını, üslubunu, tavırlarını, nasihatlerini, vasiyetlerini, tebliğe karşı aldığı tepkileri ve benzeri konuları siyer, mevlid, hilye, na't, esmâ-i nebî, kırk hadis, mi'râc-nâme, hicret-nâme, gazavât-nâme, şefâ'at-nâme, mu'cize-nâme gibi edebî türlerde görmek mümkündür.² İsimlerinden hareketle içeriklerine dair fikir yürütülebilen bu eserlerde Hz. Peygamber'in mübeşşir, nezîr, dâ'î, mübelliğ, muallim gibi sıfatlarından hareketle müjdelemek, uyarmak, davet etmek, bildirmek, öğretmek gibi özelliklerine de yer verilmiştir. Ayrıca iktibas ya da telmih yolu ile Hz. Peygamber'i konu edinen beyitlere herhangi bir nazım biçimi ile kaleme alınmış herhangi bir eserin içerisinde rastlamak da mümkündür.

İslami Türk edebiyatı mahsulleri içerisinde Hz. Peygamber konulu eserlerin bu denli yoğun olması müstakil olarak Peygamber edebiyatı tabirini kullanmayı zaman zaman gerekli kılmaktadır. Andı: "Peygamber edebiyatı, Müslüman edebiyatlarının en bereketli, en canlı tema damarlarından birisini teşkil etmiştir. Bu edebiyatın mecrasını takip etmek, Müslüman hassasiyetinin çağlar içerisindeki çağlayışına muttali olmak demektir. Geçmişte ve bugün... Bu hassasiyetin bugün içinde farkına varışın ise bizi nelere karşı uyandıracığı ve uyaracağı uzun izahlardan varestedir"³ ifadeleriyle peygamber edebiyatının önemini vurgulamaktadır.

2 Hz. Peygamber (sas) ile ilgili edebî türler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alim Yıldız, "Hz. Peygamber (sas) İle İlgili Edebî Türler", *Türk İslâm Edebiyatı El Kitabı*, ed. Ali Yılmaz (Ankara: Grafik Yayınları, 2014), 172-239.

3 M. Fatih Andı, *Şiirin Ufku Hz. Peygamber'i Şiirle Sevmek* (İstanbul: Şule Yayınları, 2021), 10.

Söz konusu edebiyata mensup eserlerin kahir ekseriyeti şiir formundadır. Bu durum göz önünde bulundurularak İslami muhtevanın önemli bir kısmının da şiir formunda işlendiğini söylemek mümkündür. Kaleminden kaleme değişiklik gösterse de genel olarak ahenk, akıcılık, letafet, etkileyicilik ve hafızada kalıcılık gibi kendine has özellikleri tarih boyunca şiiri, mensur edebî metinlerin bir adım önünde tutmuştur. Osmanlı müellifleri de şiirin bu yönünden azamî derecede istifade etmiştir. Klasik Türk edebiyatında vezin ve şiir adeta bir hayat tarzı hâline gelmiştir. Hâl böyle olunca İslami muhtevanın şiir kalıbına bürünmesi de gayet tabii olmuştur. Bu çalışmada da Hz. Peygamber'in davet ve tebliği, Osmanlı şairlerinin kaleminden çıkan beyitler üzerinden alt başlıklar altında tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Söz konusu beyitler, konusu dışında herhangi bir ölçüt gözetilmeksizin seçilmiş ve ilgililerin istifadesi adına serbest diliçi çevirileri yapılarak mensur hâle getirilmiştir.

SON PEYGAMBER OLARAK DAVET VAZİFESİNİ ÜSTLENMESİ

İnsanlık tarihi boyunca tüm peygamberler mesul oldukları kitleleri dine davet etmiş; bir başka ifadeyle hak yola çağırışlardır. İnsan ile alakalı dünyevî ve uhrevî tüm meseleler bu davet kapsamında değerlendirilebilir. Peygamberlerin gönderiliş amacı da temelde budur. Her peygamber Allâh Teâlâ'nın elçisi olarak vazifesini yerine getirme gayretinde olmuştur. Bu bağlamdaki gayretler peygamberlik bağının son gülü olan Hz. Muhammed aleyhisselâmın bütün insanlığı kapsayan daveti ile taçlanmıştır. “Biz seni sadece müjdeleyici ve uyarıcı olarak bütün insanlara gönderdik” (Sebe 34/28) mealindeki ayet-i kerime⁴ de bu durumu en güzel şekilde özetlemektedir. Hz. Peygamber'in gönderilişiyle birlikte fetretü'l-vahy sona ermiş ve Allâh Teâlâ, Hz. Peygamber'i davet ve irşada yetkili son peygamber kılmıştır.

Ey risâlet tahtınuñ sen hâtemi

Ey nübüvvet mührinüñ sen hâtemi⁵

[Ey resulülük tahtının ve nebilik mührünün sonuncusu!]

Sensin ol âhir zamân peygamberi

Enbiyâlar evliyâlar serveri⁶

[O ahir zaman peygamberi; enbiya ve evliyanın lideri sensin.]

4 Kur'an Yolu (Erişim 18 Ağustos 2021).

5 Cabbarzade Mehmed Ârif Bey, *Mevlid Şerhi İzâhü'l-Merâm Alâ-Vilâdeti Seyyidi'l-Enâm*, haz. Ozan Yılmaz (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011), 68.

6 İrşâdî Baba - Ağlar Baba, *Kıyas-ı Enbiya*, ed. Nasrullah Hacımüftüoğlu (Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2017), 433.

Aşağıdaki beyitler tabiri caizse peygamberler davet tarihini edîbâne bir şekilde özetlemekte; Hz. Peygamber'in son peygamber oluşunu ifade edip ona tabi olmanın lüzumunu dile getirmektedir:

Nesl-i Âdemden olup cümle nebî

Her birisi didiler aña ebî

[Bütün nebîler Âdem neslinden olup ona baba dediler.]

Enbiyâ ile bulur dehr sebât

Bu nüh-eflâk idince harekât

[Bu dokuz felek hareket edince, âlem enbiya ile sebat bulur.]

Her biri cehd ile halka sâî

Dergeh-i hazret-i Hakk'a dâî

[(Peygamberlerin) her biri halkı Hazret-i Hakk'ın dergâhına (kapısına) davet için çalışmıştır.]

Aradan geçdi zamân-ı fetret

Da'vete emr olundı hazret

[Aradan fetret zamanı geçti; hazret (Muhammed aleyhisselâm) davete emrolundu.]

Ya'ni mahbûb-ı Ahad ahmed-i hâs

Şevkine nüh-felek anıñ rakkâs

[Yani dokuz felek, bir olan Allâh'ın sevgilisi olan hâs Ahmed şevkine raks etmektedir.]

Habbezâ da'vet-i Rabb-ı settâr

İtdi hatmiyyet ile anda karâr⁷

[Ne Güzel! Settâr olan Rabb'in daveti, onda (Muhammed aleyhisselâmda) karar kılarak sona erdi.]

...

Gönderdiği son resûlü Ahmed

Ser-çeşme-i ma'rifet Muhammed

[(Allâh Teâlâ'nın) gönderdiği son resulü Ahmed Muhammed, marifetin kaynağıdır.]

...

7 Mehtap Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 1761-1762, 1249, 1325.

Bir anda ki bitti devr-i fetret

İkra ile emrolundu hazret

[Bir anda ki fetret devri bitti; hazret, “İkra” ile (oku emriyle) emrolundu.]

Aşağıdaki beyitler ise Hz. Peygamber’in üstlendiği davet vazifesini yine onun dilinden ifade etmektedir:

Resûlullâh buyurdi-kim bu işde

Benim hîç ihtiyârım yok her işde

[Resûlullâh bu işte ve her işte “benim hiç ihtiyarım yok” buyurdu.]

Ben Allâh’ıñ kuliyam emr anıñdır

Ki yir gök halkına her hükm anıñdır

[Ben Allâh’ın kuluyum emir onundur ki yer gök halkına her hüküm onundur.]

Beni bu halk içinde hikmet-ile

Bu işe mahsûs itdi rif’at-ıla

[Beni bu halk içinde hikmet ile yükselterek bu işe mahsus etti.]

Risâlet hem hilâfet virdi baña

Digil halka diyü söz virdi baña

[Bana hem risâlet hem hilâfet verdi; halka söyle diye kelim verdi.]

Kula vâcib dürür fermânı anıñ

Hemân tutmak durur dermânı anıñ

[Onun fermanı kula vaciptir ve onun dermanı da fermanın gereğini hemen yerine getirmektir.]

Muhâlif olup ugramañ ‘azâba

‘Akılsızlık durur düşmek ‘itâba⁸

[Muhâlif olup azaba uğramayın. İtaba, azarlanmaya düşmek akılsızlıktır.]

Süleyman Çelebi *Vesîletü’n-Necât*’ında miracı işlerken Hz. Peygamber’e verilen davet vazifesinin miraçta tekrar zikredildiğini dile getirir. Nitekim en sıkıntılı zamanlarında adeta teselli edilircesine kendisine nice âlemler gösterilen, nice peygamberlerle görüşen, nice ikramlara ve vasıtasız vahye muhatap olan Hz. Peygamber aleyhisselâm Allâh Teâlâyı görmeye doyamaz fakat ümmetin Allâh Teâlâya yol bulması için kulları davet vazifesiyle miraçtan döner:

8 Ahmet Ermurat, *Muhammed’in Manzum Siyer-i Nebî’si* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 500.

Hem dedi kim yâ Muhammed ben seni
 Bilirem görmeğe doymazsın beni
 [Hem: “Yâ Muhammed! Ben seni bilirim; beni görmeye doymazsın” dedi.]
 Lîk din emri tamâm olmak için
 Ümmetin de bana yol bulmak için
 [Fakat dinin emrini tamamlamak ve ümmetinin bana yol bulması için]
 Avdet edüp da’vet et kullarımı
 Tâ gelüben göreler dîdârımı⁹
 [Geri dönüp kullarımı bana davet et; ta ki gelip benim cemalimi görsünler.]

DAVETİNİN KUR’AN-I KERİM’E DAYALI, YAZILI VE SÖZLÜ OLMASI

Hz. Peygamber (sas) nefsi konuşmaz; Allah Teâlâ’nın emir ve yasaklarını tebliğ ederdi. Dolayısı ile tebliği Kur’an-ı Kerim’e dayalıydı. Aldığı vahyi ezberler ve kâtipleri-ne¹⁰ de yazdırırdı. Böylelikle ayet-i kerimeler kayıt altına alınır ve hadis-i şeriflerle karışmasının da önüne geçilmiş olurdu. Hz. Peygamber aleyhisselâm kâtipleri aracılığıyla hükümdarlara mektuplar göndererek tebliğini yazılı hâle de getirmişti.

Kur’ânı okurdu artık ezber
 Hak dînine halkı da’vet eyler
 [Kur’ânı artık ezbere okurdu, halkı hak dinine da’vet eylerdi.]
 Vahyin alıyordu âsumândan
 Endîşesi yoktu imtihândan
 [Vahyini göklerden alıyordu, imtihandan endişesi yoktu.]
 Kâtipleri vardı emri bekler
 Söyledi ve yazdırırdı server¹¹
 [Emir bekleyen kâtipleri vardı. Server, söyledi ve yazdırırdı.]
 ...
 Pes Resûlullâh buyurdu-kim ‘Alî

9 Bilal Kemikli, *Süleyman Çelebi ve Mevlid* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 61.

10 Hz. Peygamber’in kâtipleri hakkında muhtasar bilgi için bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ’dan Peygamber Efendimiz’in Hayatı*, haz. İbrahim Coşkun-Kemal Erkan (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2010), 319-322.

11 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 1325.

Anlara bir nâme yazdı ol velî

[Resûlullâh buyurdu; o dost Alî onlara bir nâme yazdı.]

...

Pes buyurdu ol 'Alî'ye söyle kim

Yazdı bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm

[Ali'ye bismillâhirrahmânirrahîm yazmasını buyurdu;]

Yazdı pes elhamdülillâh ol emîn

Yazdı pes ardınca Rabbü'l-âlemîn

[Sonra o emîn (Hz. Ali) "Elhamdülillâhi Rabbi'l-âlemîn" yazdı.]

Mustafâ'ya hem salavât hem selâm

Âline ashâbına yazdı tamâm

[(Sonra) Mustafa'ya, bütün âline ve ashâbına salât ve selâm yazdı.]

...

Çün okundu yazdı bir nâme yine

Dürdi anı bunu kodı içine

[Yine bir nâme yazdı, okunduğunda onu dürdü içine bunu koydu.]

Pulus'a gönderdi Rûm sultânına

Ol yakın gelmişti Kuds'uñ yanına¹²

[Rum sultanı Pulus'a (Heraklius?) gönderdi. O Kudüs'ün yakınlarına gelmişti.]

İLİM SAHİBİ OLMASI VE İLME DAVET ETMESİ

Allah Resûlü (sas) ümmîdir. Ümmî bir zatın mübarek fem-i muhsinlerinden inci misali ayetler dökülmesi hem Kur'an-ı Kerim'in hem Hz. Peygamber'in risaletinin hak oluşunun en büyük delillerinden olup vahiy konusundaki şüpheleri izale etmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun; öyle olsaydı gerçeği çürütmeye çalışanlar kuşkuya düşerlerdi" (Ankebût 29/48) meâlindeki ayet¹³ yer almaktadır. Söz konusu ümmîlik ilâhî tecelliye mani olmadığı gibi hiç kimseden ilim tahsil etmeden Allâh Teâlâ'nın bildirdiklerine muhatap olup bunları en saf şekliyle tebliğ etmenin de zeminini hazırlamıştır.

Bu gelen ilm-i ledün sultânıdır

12 Ermurat, *Muhammed'in Manzum Siyer-i Nebî'si*, 770,1352,1354.

13 *Kur'an Yolu* (Erişim 18 Ağustos 2021).

Bu gelen tevhîd ü irfân kânıdır¹⁴

diyen Süleyman Çelebi'nin tabiriyle Hz. Peygamber aleyhisselâm ilm-i ledün sultanıdır. Allâh Teâlâ'nın zatını ve varlığını tam manasıyla kavrayıp dini tebliğ etmek de ancak böyle bir ilimle takviye edildiğinde mümkündür. Akıl ve muhassal ilimler bu konuda tek başlarına yetersizdir. Bununla birlikte Hz. Peygamber aleyhisselâm muallim olarak gönderildiğinden muallim vasfı tebliğ vazifesinden ayrı düşünülmemelidir. Hz. Peygamber'in ilmi ve insanları ilme davet edip onlara ilim öğretmesiyle ilgili şu beyitler de konuyu teyit eder niteliktedir:

Medîne'ydi vücûdî mülk-i ilme

Bizi da'vet iderdi 'ilme hilme

[Vücudu ilim mülküne Medine'ydi, bizi ilme ve hilme davet ederdi.]

...

Ümmîliğî oldu zikre şâyân

Da'vâ-yı nübüvvetinde burhân

[Ümmîliğî zikre şayan ve nübüvvet davasında delil oldu]

...

Menba'-ı 'ilm-i ledün nâtık-ı esrâr-ı guyûb

Her kelâmında kelîmi ider idi hayrân¹⁵

[(O) İlm-i ledün kaynağı, gayp sırlarının söyleyeni, her kelimasında söz söylediği kimseyi hayran ederdi.]

...

Cümle 'ilmi evvelîn ü âhirîn

Hak Te'âlâ saña virdi cümlesin

[Hak Te'âlâ öncekilerin ve sonrakilerin bütün ilmini sana verdi.]

...

Yâ Muhammed kamu 'ilmi pes saña

Evvel âhir virdik uş öñden soña

[Yâ Muhammed! İlk ve son; evvel ve ahir tüm ilimleri sana verdik.]

...

Embiyâ'nıñ hâtemidir ol imâm

14 Bilal Kemikli, *Süleyman Çelebi ve Mevlid*, 37.

15 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 1221, 1325, 1371.

Cümlesiniñ ‘ilmi andadır tamâm

[O imam, nebilerin sonuncusudur, hepsinin ilmi tam olarak ondadır.]

...

Oturmuş idi bir gün mescidinde

Su’âl-i bahs olurdu ‘ilm ü dînde¹⁶

[Bir gün mescidinde oturmuştu, ilim ve din konusunda konuşuluyordu.]

SÖZÜNÜN VASIFLARI, TATLI DİLLİ OLMASI VE BELAGAT-FESAHAH SAHİBİ OLMASI

Hız. Peygamber aleyhisselâm belâgat ve fesahat sahibiydi. Muhatabının ilgisini çeker, tatlı ve yumuşak bir üslup ile iletişim kurardı. Nitekim Allâh Teâlâ Hz. Musa ve Hz. Harun’u firavuna gönderirken verdiği “Ona söyleyeceklerinizi yumuşak bir üslupla söyleyin, ola ki aklını başına toplar veya içine bir korku düşer” (Tâhâ, 20/44) mealindeki buyruğunu¹⁷ Kur’an-ı Kerim’de zikrederek yumuşak sözlü davranmaya vurgu yapmaktadır. Hz. Peygamber de bu konuda oldukça hassas davranmıştır.

Hem dahi ol şâh-ı fasîhü’l-lisân

Olmuş idi lutf ile şîrîn-zebân

[Hem de o fasih lisan şahı, lütuf ile tatlı dilli olmuş idi.]

Sözleri şîrîn idi sükker gibi

Muntazamü’l-kavl idi gevher gibi

[Sözleri şeker gibi tatlı, inci gibi muntazam idi.]

Sözlerin ol Nûr-ı Hudâ ser-be-ser

Muntazam eylerdi misâl-i güher¹⁸

[O Hudâ’nın Nûr’u sözlerini baştan sona inci gibi muntazam eylerdi.]

Hız. Peygamber’in sözleri içinde bulunduğu durumun gereklerine uygun ve duruydu. Hazret gerektiği kadar konuşurdu. Vefatından altı yıl önce *Hilye-i Fahr-i Âlem* ismiyle basılan eserin sahibi Mustafa Fehmi Gerçekler’in deyişiyle Hz. Peygamber’in sözleri, ifade etmesi gereken anlamla uyumluydu:

“Mazmûnuna muntabık ibâre

16 Ermurat, *Muhammed’in Manzum Siyer-i Nebî’si*, 204, 206, 608, 977.

17 *Kur’an Yolu* (Erişim 18 Ağustos 2021).

18 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 952.

Teşbîh-i latîf ü istiâre”¹⁹

Mecma’u’l-envâr sahibi Zaîf de Hz. Peygamber’in tebliğ vazifesini ifa ederken sözün gerekli olduğu kadarını söylediğine şu beytinde vurgu yapmaktadır:

Halka tebliğ-i risâlet eyledi

Her sözüñ gereklüsini söyledi²⁰

Aşağıdaki beyitler Hz. Peygamber’in belâgatini, fesahatini, konuşmasını, hitabını hasılıkelam, sözlerinin vasıflarını özetler niteliktedir:

Lafz-ı kalîl ile o mu’ciz-nümâ

Ma’nî-i maksûdı iderdi edâ

[O mucizeler gösteren (peygamber) kastedilen manayı az söz ile ifade ederdi.]

Olmadı akvâl-i nebî muttasıl

Kesret ü killetle mümill ü muhil

[Nebî’nin sözleri uzun, fazla, eksik, usandıran, zarar verici olmadı.]

Her ne kadar olsa da lafzı kalîl

Kesret-i ma’nâya olurdu delîl

[Her ne kadar sözü az olsa da mananın bolluğuna delil olurdu. (Az söz ile çok mana ifade ederdi.)]

Efsah u eblağ idi gâyetde hem

Olmuş idi sözleri mahz-ı hikem

[Son derece fasih ve belîğ idi. Sözleri hikmetlerin ta kendisiydi.]

Her sözi sırr-ı Samedânî idi

Mantıkı meknûz-ı ma’ânî idi

[Her sözü (Allâh ile ilgili) Samedânî sır idi; konuşması mana hazinesi idi.]

Eylese icrâ-yı rûsûm-ı kelâm

Eyler idi her kelimâtın tamâm

[İfade usulünü icra eylese (konuştuğunda) her sözünü eksiksiz eylerdi.]

Ya’ni ki erbâb-ı tekebbür gibi

Kavlini kasr eylemez idi nebî

[Yani Nebî, sözünü kibirlenenler gibi kısaltmazdı.]

19 Erdoğlan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 1279.

20 M. Fatih Köksal, *Mevlid-nâme* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 225.

Her sühanı feyz-res-i hâs u 'âm
 Mevhibe-i Hazret-i Rabbü'l-enâm
 [Her sözü, Hazret-i Rabbü'l-enâm'ın avama ve havasa feyiz veren hediyesidir.]
 Gerçi uzatmazdı kelâmın o mâh
 Lîk sözinde yoğ idi iştibâh
 [Gerçi o ay (Hz. Peygamber) sözünü uzatmazdı lakin sözünde hata da yok idi.]
 Hâsılı ta'bîr-i belîğ ile hep
 Söyler idi sözlerin ol Nûr-ı Rab
 [Hâsılı, o Rabbin Nûr'û sözlerini hep belîğ tabir ile söylerdi.]
 Söylese ol mazhar-ı lutf-ı Mecîd
 Muhtasar eyler idi ammâ müfîd
 [Mecîd'in lütfuna mazhar olan (Hz Peygamber) konuştuğu zaman muhtasar fakat faydalı konuşurdu.]
 Her sühan-ı pâki bulurdı tamâm
 Gevher-i manzume-sıfat intizâm
 [Her temiz sözü muntazam inciler gibi düzenli olarak tamama ererdi.]
 İtmez idi kavî-i şerîf-i resûl
 Ya'ni ki tahrîf ü tenâkus kabûl²¹
 [Resûl'ün şerîf sözleri tahrif ve tenakus kabul etmezdi.]
 ...
 Kelâm-ı mu'ciz ile olsa gûyâ
 Mesîh-âsâ iderdi mürde ihyâ
 [Adeta mucize sözleriyle Mesih gibi ölüleri ihya ederdi.]
 Tekellüm itmez idi ol şehin-şâh
 Meger kim vakt-i hâcet olsa nâ-gâh
 [O şahların şahı bir ihtiyaç olmadığı sürece konuşmazdı.]
 Fesâhatle tekellüm eyler idi
 Müfîd ü muhtasar söz söyler idi
 [Fesâhatle konuşurdu; faydalı ve özlü söz söylerdi]
 Kelâmında anın yoğ idi ta'cîl

21 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 952-953.

Te'enniyle sözün eylerdi tekmi'l

[Konuşması aceleci değildi; sözünü ihtiyatla tekmi'l ederdi.]

İderdi gâhi elfâzın mükerrer

Olurdu her biri kand-i mükerrer

[Bazen sözlerini tekrar ederdi; her bir sözü tekrar eden şeker olurdu.]

Kelâmın gûş iden her merd-i sâdık

Olurdu cân u dilden aña 'âşık

[Onun sözüne kulak veren her sadık insan candan ve gönülden ona âşık olurdu.]

Belâgat ile olur idi gûyâ

Heder itmezdi akvâlinde kat'â²²

[Adeta (sözleri) belâgat ile olurdu; sözlerini asla boşa harcamazdı.]

...

Tatlı dilli hoş kelâmlı hem fasîh

Andan a'lâ yok idi şahs-ı melîh

[Tatlı dilli, hoş sözlü ve fasihti, ondan daha sevimli kimse yoktu.]

O zamân ehl-i fesâhat çok idi

Lîk peygamberden efsah yok idi

[O zaman fesahat ehli çoktu fakat peygamberden daha fasihi yoktu.]

İmriü'l-Kays ki fasîhler kâ'idi

Nezd-i hazretde okunmazdı adı

[İmriü'l-Kays ki fasihlerin önderiydi; Hz. Peygamber'in yanında adı okunmazdı.]

Hem belîğü'l-kavl idi 'azbü'l-lisân

Yok idi misli belâgatde hemân

[Sözü belîğ, dili tatlıydı; belâgatte benzeri yoktu.]

Ger kelâm itse habîb-i Kirdgâr

Her sözi mümkün idi 'add ü şümâr

[Eğer Allâh'ın habibi konuşursa her sözünü sayabilmek mümkündü.]

Her ne söylerse hakîmâne kelâm

Bir bir anlardı ashâb-ı kirâm

22 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 537-538.

[Her ne söylerse hakîmâne sözdü; ashâb-ı kirâm bir bir anlardı.]

Herkese fehmi kadar söyler idi

Her muhâtab sözünü aňlar idi

[Herkese anlayışı kadar söylerdi; her muhatabı sözünü anlardı.]

Bir kelâmı söylese fahr-i cihân

O sözi hiç yok idi anlamayan

[Fahr-i cihân bir söz söylese o sözü anlamayan hiç olmazdı.]

Her kabîlenin lisânıyla müdâm

Söyledi ‘izz ü sa’âdetle kelâm

[Daima her kabilenin lisanıyla, izzet ve saadetle söz söyledi.]

Fahr-i ‘âlem her ne ki söz söyledi

Andan ahsen bir kelânullâh idi

[Fahr-i ‘âlemin söylediği sözlerden daha güzel olanı sadece Allâh’ın kelâmıydı.]

Kâ’inâtta ahsen-i kavî-i hüdâ

Yok idi vallâhi andan mâ-‘adâ²³

[Kâinatta hidayet sözünün en güzeli (idi); vallâhi ondan başka (daha güzeli) yoktu.]

...

Der-piş edelim o yâr-ı cânın

Vasfında hünerlerin zebânın

[O yâr-ı cânı vasfederken dilinin hünerlerini göz önünde bulundurulalım.]

Rengîn leb-i la’li bî-muhâbâ

Esrârı dehânın etti ifşâ

[Parlak kırmızı mücevher gibi dudağı, sırları korkusuzca ifşa etti.]

Olmuş feminin ulüv-i kadri

Söz cevherinin medâr-ı fahrî

[Ağzının kadrinin yüceliği, söz cevherinin övünç vesilesi olmuş.]

Bir fem ki zülâl-i feyzi pür-cûş

Dünya gamın ettirir ferâmuş

23 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 1168-1169.

[Feyzinin latifliği coşku dolu bir ağız ki dünya gamını unutturur.]
 Bir fem ki hazînedir ulûma
 Saçmakta güherlerin umûma
 [İlimlere hazine olan bir ağız ki cevherlerini herkese saçmakta.]
 Bir fem ki kelâmı vahy-i Hak'tır
 Medhinde ne dense müstehaktır
 [Kelâmı Hakk'ın vahyi olan bir ağız ki onu övmek için ne dense müstahaktır.]
 Memdûh idi ağzı vüs'atiyle
 Şîrîn sözünün fesâhatiyle
 [Ağzının genişliği ve tatlı sözünün fesahatiye methedilmişti.]
 Efkârı o şâh-ı hüsn-i ta'bîr
 Etmişti belâgatiyle teshîr
 [O tabir güzelliğinin şahı, belagatiyle fikirleri büyülemişti.]
 Hep sözleri cânlıdır serâser
 Bir sihr-ı beyân ki rûh-perver
 [Sözleri hep baştan sona canlıdır; ruhu besleyen bir beyân sihridir.]
 Vâzıhtı merâmı sözlerinde
 Söyler sözü dâimâ yerinde
 [Anlatmak istediği, sözlerinde apaçıktı, sözü daima yerinde söylerdi.]
 Her dem ki o bir kelâma başlar
 Zevkinden açık kalır ağızlar
 [O her ne zaman bir söze başlasa zevkinden ağızlar açık kalırdı.]
 Başlardı kulûbu cezbe birden
 Temhîd-i mukaddimât ederken
 [(Hz. Peygamber) söze başlarken kalplerde cezbe başlardı.]
 Her nutku fezâda dalgalandı
 Sarsıldı bütün cihân uyandı
 [Her nutku gökyüzünde dalgalandı. Bütün cihan sarsıldı, uyandı.]
 Yâ Rab! Bu ne çağlayan belâgat
 Yâ Rab! Bu ne cûş-ı feyz-i hilkat
 [Yâ Rab! Bu ne çağlayan belâgat; bu ne yaratılış feyzinin coşkunluğu!]

Eylerken o adl ü hakka da'vet
 Kuvvetli sesiyle buldu şöhrat
 [O adalet ve hakka / Adl ve Hakk'a davet ederken kuvvetli sesiyle şöhrat buldu.]
 Tebliğ ile halka emr ü nehyi
 Dünyâyâ duyurdu hükm-i vahyi
 [Halka emir ve yasakları tebliğ ile vahyin hükmünü dünyaya duyurdu.]
 Âvâz-ı bülendi hârikâydı
 Bizzât o cemâl-i nâtıkaydı
 [Yüce sesi harikaydı; bizzat o konuşan bir cemaldi.]
 Âfâkı sarınca gür sadâsı
 İnsânlığın oldu muktedâsı
 [Gür sadası ufukları sarınca insanlığın rehberi oldu.]
 Dinletti sözün bütün cihâne
 Sevdirdi adâletin zamâne
 [Sözünü bütün cihana dinletti; çağa adaletini sevdirdi.]
 Mazmûn-ı kelâmı rûh-ı dîndir
 Âheste beyânı dil-nişîndir
 [Sözünün manası dinin ruhudur; aheste anlatımı gönülde yer tutmuştur.]
 Bezminde duyan kelâm-ı zâtın
 İsterse sayardı müfredâtın
 [Meclisinde zâtın (Hz. Peygamber'in) sözlerini duyan isterse ayrıntıları sayardı.]
 Bir dem ki o gür sesiyle server
 Ashâbına bir nasîhat eyler
 [Server, o gür sesiyle ashabına bir nasihat eylediği zaman,]
 Söylerdi açık açık merâmın
 Kalmazdı işitmeyen kelâmın
 [Meramını açık açık söylerdi; sözünü işitmeyen kalmazdı.]
 Âvâzın işittirir uzaktan
 Almıştı bu kuvvetin o Hakk'tan
 [Sesini uzaktan işittirirdi; bu kuvvetini Hakk'tan almıştı.]
 Bir mevzâ ki yetiştirir bir ses

Vâsıl olamazdı başka bir ses

[Başka sesin ulaşamayacağı bir yere sesini yetiştirirdi.]

Efkârı yayıldı kâinâta

Saçmıştı serâser hayâta

[Fikirleri kâinata yayıldı; baştan sona hayata saçılmıştı.]

Her hükm-i hitâbı sıdka makrûn

Vicdân-ı beşer bu sıdka medyûn²⁴

[Her hitabının hükmü sıdka erişmiştir; beşerin vicdanı bu sıdka borçludur.]

MÜTEBESSİM OLMASI

Hız Peygamber aleyhisselâm tatlı dilli olmasının yanı sıra konuşurken tebessüm eder; tebessümün sadaka olduğunu bildirmekle yetinmeyip her hususta olduğu gibi bizzat mütebessim oluşuyla ümmetine örnek olurdu. Hz. Peygamber'in bu vasfı Osmanlı şairlerinin en çok işlediği konulardan olmuştur:

Tekellümüñle güher-rîzdir leb-i i'câz

Tebessümüñle safâ-hîzdir nemâ-yı vücûd²⁵

[Konuşmanla mucize dudaklar cevher sağlar; gülümsemeyle mevcudatın gelişimi safa bulur.]

...

Meger gâhî letâ'if söyler idi

Hayâ ile tebessüm eyler idi

[Bazen latifeler söylerdi; hayâ ile tebessüm eylerdi.]

Rivâyettir ki ol sultân-ı zî-şân

Gülüp hiç kakhaha itmezdi bir ân

[O şanlı sultanın bir an bile kakhaha ile gülmediği rivayet edilir.]

Açup la'l-i lebin itdikde hande

Olurdu mürde-diller cümle zinde²⁶

[Kırmızı cevher gibi dudaklarını açıp gülümsediğinde bütün ölü gönüller canlanırdı.]

24 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 1275-1277.

25 Bayram Ali Kaya, *Osman Nevres ve Dîvânı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2010), 234.

26 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 538.

...

Pek tatlı sözüyledir ki cânân

Bahş etti zemîne şevk-i irfân

[Sevgili (Peygamber) pek tatlı sözüyle yeryüzüne irfan şevkini bahşetti.]

Eylerken o mehlîkâ tekellüm

Süslerdi dudakların tebessüm

[O ay yüzlü, konuşurken dudaklarını tebessüm süslerdi.]

Gül-çehre güzel gülerdi ammâ

Gülmezdi o kakhahayla aslâ

[Gül çehre (Hz. Peygamber) güzel gülerdi ama asla kakhahayla gülmezdi.]

Olmuştu tebessümüyle ma'rûf

Gül-goncası gülmesiyle me'lûf

[Gül goncasının (Hz. Peygamber) gülümsemesine alışılmış; tebessümüyle bilinir olmuştu.]

Bir hokkadır ağzı pür-cevâhir

Envârı gülümsedikçe zâhir

[Ağzı, gülümseyince ışıkları açığa çıkan mücevherlerle dolu bir hokkadır.]

Gözlerdi tebessümün gönüller

Açsın deye leblerinde güller²⁷

[Gönüller, dudaklarında güller açsın diye onun tebessümünü gözlerdi.]

DAVET KONUSUNDA ASHABIYLA İSTİŞARE VE BİRLİKTE HAREKET ETMESİ

Hiz. Peygamber aleyhisselâm istişareye son derece önem vermiştir. Davet vazifesini üstlendiği andan itibaren vazifesini ifa eden Hiz. Peygamber “Sen, sana buyurulanı açıkça duyur” (Hicr 15/94) emrinden sonra yakınlarından başlayarak ve aşikâre olarak tebliğ vazifesine devam etmiştir. Davetine icabet eden yârenleriyle de tebliğ konusunda birlikte hareket etmiştir. Bu birliktelik hem istişare hem de onları fiilen tebliğ faaliyetlerine dâhil etme suretinde olmuştur. Muhammed’in manzum siyerinde bu durum şu beyitlerle örneklendirilmektedir:

Danışdı ol yârenleri velîye

27 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 1278.

Ebû Bekr ü ‘Ömer ‘Osman ‘Alî’ye

[O yarenleri ve dostları Ebû Bekr, Ömer, Osman ve Ali’ye danıştı.]

Didi Allâh buyurdu kim risâlet

İrşdürem kamu halka tamâmet

[“Allâh’ın bana buyurduğu risaleti herkese eriştireyim” dedi.]

Dilerem sûkagıñıza varam ben

Haber virem bu dîni gösterem ben

[Sokağınıza varmayı, bu dini göstermeyi, bildirmeyi dilerim.]

Ki Mekke ehline çok söyledim ben

Buları Hakk’a da’vet eyledim ben

[Ki Mekke ehline çok söyledim; bunları Hakk’a davet eyledim.]

Varayım bu dîni ‘arz eyleyeyim

Risâlet sözlerini söyleyeyim

[Varayım bu dini arz eyleyeyim; risalet sözlerini söyleyeyim.]

Kime kim Tañrı kılursa ‘inâyet

Müsilnân ola ol bula hidâyet

[Tanrı kime inayet kılarsa o Müslüman olup hidayet bulsun.]

...

Ebû Bekr ‘Ömer didi ey ulu

İçiñ dışıñ kamu nûr-ıla dolu

[Ebû Bekr, Ömer: “Ey Ulu, için dışın hep nur ile dolu” dedi.]

Seniñdir re’y ü fermân Pâdişâh’ıñ

Kamumuz kullarız hükm ol İlâh’ıñ

[İrade ve buyruk senindir hepimiz kullarız; hüküm Allâh’ındır.]

Kalan ‘ammuları didi ey ogul

Bu zahmetdir katı sen ko emîn ol

[Amcaları: Ey Oğul, bu zor bir iştir; bunu bırak güvende ol” dediler.]

‘Arab’lar dag u sahrâlar dolupdur

Ki her biri bir iklimden gelüpdür

[Farklı coğrafyalardan dağlar ve sahralar dolusu Arap gelmektedir.]

Bu İslâm dînini bu hak-şinâsı

İşitmemiştir ol şâh u gedâsı

[(O Arapların) Şahı da fakirleri de bu İslâm dinini, bu hakşinası işitmemiştir.]

Seniñ fehm itmeyeler bu sözünü

Yakındır hem incideler özünü

[Senin bu sözünü anlamazlar; seni incitmeleri de yakındır.]

Ki her birisi bir hüccet diyeler

‘Acâyib müşkil işler işleyeler

[Ki her birisi delil ister; acayip, güçlükler yaparlar.]

Senin hod kamumuzdan ‘aklıñ artık

Ki re’yin dahı yegdir fazlıñ artık

[Senin aklın ve faziletin hepimizden fazla; görüşün de hepimizden daha yeğdir.]

...

Çün sabâh oldu Resûl turdı hemân

Ol kabâ’ilden yaña oldu revân

[Sabah olduğunda Resûl hemen kalktı; o kabilelere doğru yola çıktı.]

Didi Sıddîk yâ Resûl cânım fedâ

Bile varam senüñ-ile ben gedâ

[Sıddîk: “Ben fakir de seninle birlikte geleyim, sana canım feda Yâ Resûl” dedi.]

Bu kabâ’illeri ben çok görmişem

Her birinden nesne alup virmişem

[Ben bu kabileleri çok gördüm; her biriyle alışverişim oldu.]

Didi gel kim Hak ‘azîz itsün seni

Hem ‘azîz itsün seniñle bu dînini

[“Gel ki hem Hakk seni aziz etsin hem seninle bu dinini aziz etsin” dedi.]

Pes ‘Alî dahı didi sizüñ-ile

Yâ Resûlallâh varuram ben bile

[Sonra Ali de: Yâ Resûlallâh ben de sizinle gelirim” dedi.]

Pes Resûlullâh didi-kim yâ ‘Alî

Sen dahı oğlan yigitsin yâ velî

[Sonra Resûlullâh: “Yâ Ali, Sen de yiğit gençsin ey dost” dedi.]

Sabr idemezseñ araya söz düşer

Dökilür yaşlar yire dökilür düşer

[Sabredemezsen araya söz düşer; yere yaşlar dökülüp düşer.]

Dahı sarp işlere saklaram seni

Sen otur yiriñde ey Hak arslanı

[Ey Hak Arslanı, seni de zor işlere saklıyorum, sen yerinde otur.]

Siddîk aldılar bile pes vardılar

Tañrı'nıñ birliğini söylediler

[Siddîk'ı alıp gittiler; Tañrı'nın birliğini söylediler.]

Her kabîleniñ ulusun sordılar

Destûr alup katlarına vardılar

[Her kabilenin ulusunu sordular; izin alıp yanlarına vardılar.]

Anlara İslâm'ı 'arz eylediler

Tañrı'nıñ birliğini söylediler²⁸

[Onlara İslâm'ı arz eylediler; Tañrı'nın birliğini söylediler.]

DAVET KARŞISINDA OLUMLU VE OLUMSUZ TEPKİLER ALMASI

Hız Peygamber kurtarılmadık kimse bırakmamak için verdiği mücadele ile çok kimsenin hidayete ermesine vesile olmuştur. Buna mukabil olumsuz tepkilerle de oldukça fazla karşılaşmıştır. Bu tepkiler itirazlarla sınırlı değildir. Hz. Peygamber'in tebliğin başlarında maruz kaldığı alay, hakaret, haksız itham gibi hareketler, Müslümanların sayısı arttıkça işkence, boykot, tecrit hareketlerine dönüşmüştür. Tabiri caizse Hz. Peygamber'in davet ve irşat mücadelesi sıkıntılarla doludur. Aşağıdaki beyitler Hz. Peygamber'in davetine verilen olumlu ve olumsuz cevaplara örnek olması açısından dikkati şayandır:

Didi anlar ki yâ cânım Muhammed

Seniñ biz söziñi kılamazız redd

[Onlar: Yâ Canım Muhammed, Biz senin sözünü reddetmeyiz.]

Bu yiryüziniñ 'aklı 'âlimisiñ

Saňa beñzer bulunmaz âdemisiñ

[Bu yeryüzünün akli, âlimisin; benzeri bulunmaz âdemisin.]

28 Ermurat, *Muhammed'in Manzum Siyer-i Nebî'si*, 498,499,501.

Ki şefkât ideriz göynür özimiz
 Anıñ-çun saña böyledir sözimiz
 [Şefkat ederiz, içimiz yanar, onun için sana sözümüz böyledir.]
 Seniñ söziñi hıç redd kılmazız biz
 Kılanıñ sen bilürsin bilmeziz biz
 [Biz senin sözünü hiç reddetmeyiz; reddedeni sen bilirsin biz bilmeyiz.]
 ...
 Ba'zısı didi ki bilmeziz sizi
 Diñlemeziz bu didügüñiz sözi
 [Bazısı: "Sizi bilmeyiz; bu dediğiniz sözü dinlemeyiz" dedi.]
 Dogrı gidiñ katımızda durmañız
 Başımıza dürlü iş getürmeñiz
 [(Bazısı:) "Yanımızda durmayın, doğruca gidin, başımıza türlü iş getirmeyin" (dedi)]
 Ba'zısı didi kavimleriñ saña
 Hem yakındır hem kavm öñden soña
 [Bazısı: "Senin kavimlerin baştan sona sana yakındır" dedi.]
 Uymadılar biz dahı hıç uymazız
 Yüri git sözüñ kulaga koymazız
 ["(Kendi kavmin) sana uymadı; biz hiç uymayız; sözünü dinlemeyiz; yürü git" (dediler)]
 Ba'zısı didi inandık sözüñe
 'Âşık olduk aydan arı yüzüñe
 [Bazısı: "Sözüne inandık; aydan daha temiz yüzüne âşık olduk" dedi.]
 Çün zuhûr eyledigüñi bilelim
 Biz dahı andan Müsilmân olalım
 [Zuhur eylediğinizi öğrendiğimiz için biz de Müslüman olalım.]
 Ba'zısı hem bî-edeblik eyledi
 Kim kakıdı yaramaz söz söyledi²⁹
 [Bazısı edepsizlik eyledi; itiraz edip uygunsuz söz söyledi.]

29 Ermurat, *Muhammed'in Manzum Siyer-i Nebî'si*, 500, 502.

SON NEFESİNE KADAR TEBLİĞE DEVAM ETMESİ

Hız. Peygamber aleyhisselâm peygamberliği boyunca eksiksiz yerine getirdiği tebliğ vazifesini zahiren dâr-ı bekaya göçmeden önce de ihmal etmedi. Manzum siyer-i nebîde Hız. Peygamber'in oturur vaziyette imamlık yaptıktan sonra ashabına dönerek ettiği nasihatler uzun uzadıya anlatılmaktadır. Aşağıdaki beyitler Hız. Peygamber'in vefatından önce dahi davet ve irşat konusundaki hassasiyetinin devam ettiğini gösteren örneklerden sadece birkaçıdır:

Döndi pes ashâba söyledi hemîn

Didi dinliñ yâ ma'âşir Müsilmîn

[Sonra ashaba dönüp "Ey Müslümanlar Topluluğu Dinleyin" dedi.]

Uş vasiyyet ola size beş namâz

Kim kılasız gice gündüz kış u yaz

[Şimdi size beş (vakit) namaz vasiyet olsun ki gece gündüz, yaz kış kılasınız.]

Duruşñ illâ cemâ'atle kılıñ

Kim namâz dîniñ diregidir biliñ

[Ancak cemaatle kılmaya gayret edin; bilin ki namaz dinin direğidir.]

Hem zekâtı viresiz pâk olasız

Taîrî hışmın giderir ol bilesiz³⁰

[Hem zekâtı veresiniz pâk olasız; bilesiniz (ki) o tanrının hışmını giderir.]

TEBLİĞ GÖREVİNİ SADAKATLE VE HAKKIYLA YERİNE GETİRMESİ

Hız. Peygamber aleyhisselâm, halka doğru yolu gösterme konusunda gayretli olduğu kadar vazifesini hakkıyla yerine getirme konusunda son derece dikkatliydi. Bu konudaki hassasiyetine Allâh Teâlâ'yı da şahit tutmuştu. Veda hutbesinin sonunda daveti ulaştırdığını yine davetin muhataplarına, tebliği hakkıyla yerine getirip getiremediğini sorup onaylatması ve "Şahit Ol Allâh'ım" deyişi bu konuyu ne derece önemsettiğini gösteren bir başka delildir. Özetle söylenecek olursa, Hız. Peygamber aleyhisselâm davet ve irşat vazifesini hakkıyla ifa etmiştir.

Vasf-ı pâki sâdiku'l-va'dü'l-emîn

Sıdk ile itdi bütün tebliğ-i dîn

30 Ermurat, *Muhammed'in Manzum Siyer-i Nebî'si*, 1400.

[Pâk vasfı sâdıkü'l-va'dü'l-emîn (olan Muhammed aleyhisselâm) dini doğruluk ile tebliğ etti.]

Dîn-i Hak buldı zamânında kemâl

Kalmadı şerh olmadık hiçbir me'âl

[(Onun) zamanında Hakk'ın dini/hak din kemâl buldu; açıklanmayan hiçbir anlam kalmadı.]

...

İnkâre bırakmayıp bahâne

Bildirdi o birliğin cihâne

[O (Hz. Peygamber) inkâra bahane bırakmayıp cihana (Allâh Teâlâ'nın) birliğini bildirdi.]

İlhâd ü inâde karşı durdu

Vicdâne hitâb edip duyurdu

[İnançsızlığa ve imandan dönmeye karşı durdu, vicdana hitap edip duyurdu.]

Vermiştî delîl-i akla kıymet

Asrında bilindi kadr-i hikmet

[Aklî delile kıymet vermişti, (onun) asrında hikmetin kadri bilindi.]

Tebliğ ile halka hükm-i dîni

Kurtardı hurâfeden zemîni

[Dinin hükmünü halka tebliğ ile yeryüzünü hurafeden kurtardı.]

Günden güne şânı oldu berter

Son haddine vardı sît-i server

[Günden güne şanı daha yüce oldu ve serverin şöhreti son haddine vardı.]

...

Eyleyüp râh-ı hüdüya dikkat

Halkı eyler idi Hakk'a da'vet

[Hidayet yoluna dikkat ederek halkı Hakk'a davet eylerdi.]

Reh-i Hakk'da idüben cidd-i tamâm

İtdi icrâ-yı zülâl-i ahkâm³¹

[Hakk'ın yolunda tam manasıyla gayret ederek dinî hükümlerin letafetini icra etti.]

31 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 1166, 1249, 1629.

HZ. PEYGAMBER'İN DAVETİNE İCABET EDENLERİN HAMDİ

Hız. Peygamber aleyhisselâm son peygamber olarak gönderilmiştir ve daveti ci-hanşümuldür. Dolayısı ile herkes onun davetinin muhatabıdır. Bu noktadan hareketle herkes onun ümmetidir. Klasik tabirle ümmet-i davet olarak adlandırılan bu grup içe-risinden Hz. Peygamber'in davetine icabet edenler ise ümmet-i icabet olma şerefine erişmişlerdir. Ümmet-i icabet olma bahtiyarlığına erişen Osmanlı şairleri de onun da-vetine ve rehberliğine nail oldukları için Allâh Teâlâ'ya hamd ve şükürlerle şiirlerini tezyin etmişlerdir:

Hezârân şükr ü hamd ol pâdişâha

Ki da'vet itdi halkı şâh-râha

[O padişaha binlerce şükür ve hamd olsun ki halkı doğru yola davet etti.]

İdüp da'vet sırât-ı müstakîme

Delâlet eyledi nehc-i kavîme

[Doğru yola davet etti ve doğru yolu gösterdi.]

Sa'âdet aña kim uydı o şâha

İnâyet çekdi anı toğrı râha³²

[O şâha (Hz. Peygamber'e) kim uydı ise ona ne mutlu; Allâh Teâlâ'nın lütfu, onu doğru yola çekti.]

Hâlık-ı arz u semâya eyleriz hamd ü senâ

Ahmed-i Muhtârı kıldı âleme nûr-ı hüdâ³³

[Yeri ve göğü yaratana hamd ü senâ eyleriz ki Ahmed-i Muhtâr'ı âleme hidayet ışığı yaptı.]

Sonuç

Hız Peygamber (sas) ile ilgili İslam coğrafyasında yüzlerce yıldır farklı dillerde çok sayıda ilmî çalışma yapılmasına rağmen Hz. Peygamber'i anlama ve anlatma gayretleri suya olan ihtiyaç misali bitmemektedir. Bu durum hem beşeriyetin hem ilmin hem de aşkın bir gereği ve sonucudur. Hâl böyle iken Hz. Peygamber'in davet ve irşadını da muhtasar bir çalışmada tam manasıyla anlatabilmek elbette mümkün değildir; ancak

Eğer bahs olsa evsâf-ı Muhammed

Erişir halka eltâf-ı Muhammed

...

32 Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, 1438.

33 Muhammed Es'ad Erbilî, *Divân-ı Es'ad* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017), 200.

Derde dermândır Muhammed sohbeti

Nûr-ı îmândır Muhammed ülfeti

Rahmet-i Rahmân dilerse ey kirâm

Ver habîb-i Kibriyâ'ya çok selâm³⁴

gibi nice beyit fehvasınca manevi ikramlara mazhariyet umarak Hz. Peygamber'i şiirlerinde zikretmeyi vazife addedip bir peygamber edebiyatı meydana getiren peygamber âşığı sayısız şairin, Hz. Peygamber'in davet ve irşadı konusunu da ihmal etmediğine işaret etmekle maksat hâsıl olacaktır. Nitekim konusunun ağırlığına nispetle çok kısa bir zamanda teşekkül eden bu çalışma, maksada binaen bir nüve teşkil edecek kadar sınırlı tutulsa da İslami Türk Edebiyatı sahasında Hz. Peygamber konusunda yazılan eserlerin zenginliğini ve Hz. Peygamber'in daveti/irşadı konusunda Osmanlı dönemi manzum metinlerinden hareketle müstakil ve hacimli bir çalışma yapılabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ'dan Peygamber Efendimiz'in Hayatı*, haz. İbrahim Coşkun-Kemal Erkan. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2010.
- Alvarlı Muhammed Lutfi, *Dîvân-ı İlâhiyât Seçmeler*, haz. Bilal Kemikli. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Andı, M. Fatih. *Şiirin Ufku Hz. Peygamber'i Şiirle Sevmek*. İstanbul: Şule Yayınları, 2021.
- Cabbarzade Mehmed Ârif Bey, *Mevlid Şerhi İzâhü'l-Merâm Alâ-Vilâdeti Seyyidi'l-Enâm*, haz. Ozan Yılmaz. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011.
- Çağrı Mustafa. "Da'vet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Erdoğan Mehtap. *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Ermurat Ahmet. *Muhammed'in Manzum Siyer-i Nebî'si*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İrşâdî Baba - Ağlar Baba, *Kıyas-ı Enbiya*, ed. Nasrullah Hacımüftüoğlu. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kaya, Bayram Ali. *Osman Nevres ve Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.
- Kemikli Bilal. *Süleyman Çelebi ve Mevlid*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.
- Köksal, M. Fatih. *Mevlid-nâme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

34 Alvarlı Muhammed Lutfi, *Dîvân-ı İlâhiyât Seçmeler*, haz. Bilal Kemikli (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014). 61,64.

Kur'an Yolu. Erişim 18 Ağustos 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Sebe'-suresi/3634/28-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. Erişim 18 Ağustos. 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/T%C3%A2h%C3%A2-suresi/2373/25-55-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. Erişim 18 Ağustos. 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hicr-suresi/1896/94-96-ayet-tefsiri>

Muhammed Es'ad Erbilî, *Divân-ı Es'ad*. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017).

Yıldız, Alim “Hz. Peygamber (sas) İle İlgili Edebî Türler”. *Türk İslâm Edebiyatı el Kitabı*, ed. Ali Yılmaz 172-239. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.

Oturum Başkanı:

Hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Son konuşmacımıza geçmeden önce sizlere iki hususta güzel haberler vermek istiyorum. Birincisi, Diyanet İşleri Başkanlığımızın özellikle gayrimüslimlere yönelik tebliğ davet irşat faaliyetleri kapsamında değerlendirilebilecek cami rehberliği hizmetinden kısaca bahsetmek istiyorum. Malumunuz İstanbul merkezli olmak üzere özellikle selâtin camilerde cami rehberliği kadrosu açmış bulunuyoruz. Bu kadrolara lisan kabiliyeti olan arkadaşlarımızı yerleştiriyoruz. Elhamdülillah, Sultanahmet'te Süleymaniye'de Ayasofya'da ve bunların yanında birçok camide, sadece İstanbul'da da değil Ankara'da, Konya'da, Antalya'da ihtiyaç olunan ve Başkanlığımızın uygun gördüğü yerlerde Hizmetleri Genel Müdürlüğünün uhdesinde, Dış İlişkiler Genel Müdürlüğümüzün de katkılarıyla bu hizmet yürüyor. Elhamdülillah, çok güzel geri dönüşler oluyor. Her hafta veya en azından ayda birkaç defa ihtida merasimlerine şahit oluyoruz. Bunu sizinle özellikle paylaşmak istedim. Bu konuda da yabancı dil kabiliyeti olan arkadaşlarımızı yönlendirmemiz gerekiyor. Bu çalışmalarda bizlere yardımcı olan Marmara İlahiyat Fakültesi öğretim görevlisi Prof. Dr. Süleyman DERİN hocamıza ayrıca burada teşekkür ediyorum. Kendisi şu anda aramızda... İnşallah bu kolektif gayretle, bu hizmet daha da ileriye gidecektir. İkinci de bu oturum başlamadan önce değerli hocam Abdullah Hakim Quick, “Bir ezan belgeseli yapalım.” teklifinde bulundu. Çünkü Türkiye'ye, özellikle de İstanbul'a gelen bir turist en çok dikkatini çeken ilk etapta İstanbul ezanıdır. Tevafuk ki Dini Yayınlar Genel Müdürümüz Sayın Doç. Dr. Fatih KURT hocamızın da aynı sohbette bizimle birlikte bulunmasından dolayı, yakın bir tarihte bu belgeselin çalışmaları başlayacak. Diyanet İşleri Başkanlığı Dini yayınlar Genel Müdürlüğümüzün çalışmasıyla, bir batılının gözü ile ezanın manası nedir, makam eğitimleri nasıldır, neden her ezanda farklı bir makamda ezan okunur konusunda, ezan merkezli bir belgesel çekilecek İnşallah. Ümit ederim ki hayırlara vesile olur. Arjantin'de görev yapan bir arkadaşımız dedi ki, “Hocam, ben Arjantin'de İstanbul ezanını duydukları anda şehadet getiren insanlara şahit oldum. Bunlardan bir

tanesi, Arjantin'in en ünlü avukatlarından bir tanesi... Ve bu adam Müslüman olduktan sonra kendisine bir heyet geliyor ve diyorlar ki “Biz, eğer İslam'dan dönmezsen bütün desteğimizi senden çekeceğiz ve bütün davaları senden çekerek, sana bir daha dava verilmemesini sağlayacağız.” Kendisi de cevaben diyor ki, “Kabul etseniz de etmeseniz de ben Müslümanım. Allah İslam'ı İstanbul ezanı ile nasip etti. Ben dinimde sabitim.” diyor. Dolayısıyla, bu ezan belgeseli inşallah hocalarımızın da katkılarıyla daha büyük hizmetlere ve daha çok ihtidalara vesile olur. Dedikten sonra son konuşmacımız Diyanet İşleri Başkanlığı Dış İlişkiler Genel Müdürlüğünde görev yapmakta olan Sayın Dr. Fatma YÜKSEL ÇAMUR, “İmam, Vaiz, Müftü, Mürşid, Dini Danışman, Bir Din Görevlisi Modeli Olarak Dini Danışmanlığın Sünnetteki İzdüşümleri” başlıklı tebliğini sunacaklardır. Buyurun sayın hocam.

DİNİ DANIŞMANLIĞIN SÜNNETTE VE İSLAM GELENEĞİNDEKİ İZDÜŞÜMLERİ

DR. FATMA YÜKSEL ÇAMUR*

ÖZ

Modernite ile birlikte geleneksel sosyal ilişkilerin değişmesi ve bireyin ön plana çıkması, din hizmetlerinde yeni bir ihtiyaç alanı ortaya çıkarmıştır. Manevi bakım (pastoral care) ve dini danışmanlık (chaplaincy), hâlihazırda Batı toplumlarında uygulanan şekliyle dinden esinlenen bir nevi danışmanlık faaliyeti olmakla birlikte, kökenleri Hristiyan doktrinleri ve Kilise geleneklerine dayanmakta, kurumsal ve teolojik atıfları itibarıyla süreklilik arz etmektedir. Günümüzde İslam ülkelerinde uygulandığı şekliyle dinî danışmanlık ve manevi rehberlik ise geleneksel din hizmetlerinden ilham almakla birlikte, süreç odaklı ve kişi kişiye icra edilen bir faaliyet olması sebebiyle müftü, vaiz, imam vb. dinî ünvanların sunduğu hizmetten farklılık arz eder. Öte yandan kişinin manevi gelişimini ve insana hizmeti gaye edinen tasavvuf geleneğinin manevi yardım alanıyla yakın ilgisi olmakla birlikte, müşid-mürid ilişkisi otorite temelli olması yönüyle danışmanlık ve rehberlikten farklı olduğu âşikârdır. Bu tebliğde günümüzde yeni bir din hizmeti ve hatta kimilerine göre dini lider modeli olarak tezahür eden dini danışmanlığın Sünnet'te ve İslam geleneğindeki temelleri konu edilmiştir. Geleneğimizdeki din hizmetleri ünvanlarının neye tekabül ettiği ve İslam toplumlarında kişi kişiye danışma ihtiyacının geçmişten günümüze nasıl uygulandığına dair bir projeksiyon yapılarak, dini danışmanlığın geleneksel din hizmetleri ve modern davranış bilimleriyle kesişim ve ayrışma noktaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Danışmanlık, Sünnet, Manevi Rehberlik, Din Hizmetleri.

ABSTRACT

With modernity, the change in traditional social networks and prominence of the individual provide a basis for a new area of need in religious services. As applied in contemporary Western societies, both pastoral care and chaplaincy are kinds of counselling activities, however, they have theological and institutional continuity with their

* Diyanet İşleri Başkanlığı Diyanet İşleri Uzmanı.

roots in the Christian doctrines and the Church traditions. As applied today in Muslim countries, religious counselling and spiritual guidance are getting inspired by the traditional religious services. However, as one-by-one and process-driven activities, both of them differ from the religious services supplied by mufti, preacher or imam. Sufi tradition is also closely related to the spiritual care because of its goals such as helping the individuals with their spiritual development and being in service of the humanity. However, the relationship between the murid and the murshid apparently differs from that of the counselee-counsellor because of its authority-based nature. In this paper, religious counselling, emerged as a new religious service or even a religious leader model, is discussed by its roots in the Sunnah and the Islamic traditions. Projecting into the how traditional religious service titles work and how one-by-one counselling needs meet in the Muslim societies from past to the present, the intersection and divergence points between religious counselling and traditional religious service and behavioural sciences are studied.

Keywords: Religion, Counselling, Sunnah, Spiritual Guidance, Religious Services.

GİRİŞ

“Ben çok kadersiz bir insanım. Gençliğim hep yoklukla geçti. Vakti zamanında kayınvalidemin çok eziyetini gördüm. Yaptıklarını bir türlü unutamıyorum. Artık iyice yaşlandı. Kayınpederimin vefatından sonra tek başına yaşayamaz oldu. Eşim annesinin bizimle yaşamasını istiyor. Ben ise ne onu evimde görmek ne de bakımını üstlenmek istiyorum. Ona bakmazsam vebali var mı?”

Yukarıdaki örnek, namaz çıkışında imamın, ders bitişinde Kur’an kursu öğreticisinin, vaaz sonrasında vaizin, telefon başındaki alo fetva ya da aile ve dinî rehberlik görevlisinin en sık karşılaştığı suallerden birisi olsa gerektir. Sual sahibi ‘vebali var mı’ ifadesiyle işin hem dinî hem de ahlaki boyutunu öğrenmek istemektedir. Bu durumda din görevlisi kayınvalideye bakma zorunluluğunun fıkhi hükmü ile birlikte (fetva) bakıma muhtaç bir yaşlıyı terk etme, yanlışla karşılık verme vb. hususlarda İslam ahlakına göre tavsiye ve nasihatlerde bulunacaktır (irşat). Ancak sunulan bilgi ve tavsiye muhatabın anlam ve değerler dünyasının kodlarıyla uyum arz etmiyorsa, ne kadar doğru olursa olsun tam karşılığını bulamayacaktır. Nitekim örnekteki soru sahibinin bilgi edinmekten öte talep ve ihtiyaçları olduğunu görürüz. Soruda ifade edilen birikmiş kırgınlık ve öfke duyguları aslında anlaşılma ve onaylanma ihtiyacını dile getirmektedir. Bu durumda din görevlisi, ifade ve üslubuyla muhatabını anladığını belirtmelidir. Soru sahibinin eskiden yaşadığı olayların etkisini bugüne taşıması, geçmişin

travmalarıyla yüzleşme gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Psikoterapinin alanına giren bu husus din görevlisinin yetki ve sorumluluğunu aşmaktadır. Öte yandan sorunun kişisel boyutu anlaşılma ihtiyacından ibaret değildir. ‘Vebali var mıdır’ ifadesi, bilgilendirilme kadar günaha girme korkusu ve vicdan rahatlatma ihtiyacını, ‘ben çok kader-sizim’ ifadesi ise hayatındaki olumsuzlukları dinî kavram ve değerlere yüklediğini dile getirmektedir. Bu durumda din görevlisinin muhatabın anlam ve değerler dünyasını çözümlemesi, olumsuz dinî atıfların yerine olumlu olanlara yönlendirmesi, fetva ve irşat bilgisini muhatabın kendisi ve diğer insanlarla barışık bir ruh hâletine kavuşmasına yardımcı olacak şekilde sunması beklenir. Böylesi bir yaklaşımdan amaç, dinin rahmet elinin soru sahibinin hayatına dokunmasını sağlamak, içinde bulunduğu durumu açıklama ve hayatı doğru anlamlandırmayı sağlayan sahih bir dinî çerçeve sunmak ve çözüm alternatifleri göstermektir. Şüphesiz ki her din görevlisinin böyle bir yeterliliğe sahip olması beklenmez. Dinî danışmanlık dediğimiz alanın fetva ve irşaddan ayrılan yönü bu olsa gerektir.

Örnekteki sorunun çok katmanlı yapısı ve sual sahibinin iç içe geçmiş beklentileri, sorunun muhatabının yeterliliklerini, üstlendiği rolleri ve bu rollerin nerede başlayıp bittiğini gözden geçirmeyi gerektirmektedir. Şüphesiz ki sahada halkla muhatap her din görevlisi ilmihâl, siyer, ahlak ve temel dinî konularla ilgili ayet ve hadis bilgisinin yanı sıra iletişim becerilerine sahip olmalıdır. Ancak uygulamada çok daha çetrefil meseleler dinî soru olarak gündeme gelebilir. Nikâh-talâk ve ticarî hayatla ilgili soruların fetvası fıkhnın belli alanlarında uzmanlık gerektirdiği gibi, travmatik yaşantılar sonucu ortaya çıkan Allah veya kader ile ilgili olumsuz kanaatler, dinî takıntılar veya günah tafisi duygusu gibi durumlarla ilgilenmek özel yeterlilikler gerektirmektedir. Günümüzde sıkça karşılaşılan bu gibi soru(n)lar klasik dinî eserlerde konu edilmediği gibi psikolojik danışmanlık dinî referanstan bağımsız seküler meslek etiği ile kişisel meselelerin dinî boyutu konusunda söz söyleme yetkisine sahip değildir.¹ Din ile davranış bilimlerinin bireyin ihtiyacı özelinde kesiştiği bu alan, geleneksel din hizmetleri ve psikoterapiyle temas hâlinde fakat onların dışında bir hizmet sahası olarak her geçen gün daha da önem kazanmaktadır.

1 Seküler psikoloji ve psikoterapi kader, ilahi adalet, vebal, günah vb. dini soruları araştırma konusu edinmediği gibi, (Ömer Faruk Söylev, *Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik - Alanları, İmkânları Ve Yöntemleri - (Diyabet İşleri Başkanlığı Örneği)* (Bursa, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 36.), psikolojik danışmanın kendi değer yargılarını ve dünya görüşünü danışana aktarması meslek etiği açısından sakıncalı görülmektedir (Rahşan Çetinkaya, *Psikolojik Danışmanlıkta Meslek Etiği ve Yasal Konular* (Bursa: Alfa Aktüel, 2016), 115-119).

Günümüz Müslüman toplumlarında dinî danışmanlık, hayatın ve hayatta karşılaştığı soru(n)ların anlamını sorgulayan Müslüman bireyin dinden cevap arayışı zemininde vücut bulmaktadır. Şüphesiz ki İslam toplumlarındaki dinî danışmanlık uygulamaları dinin ahkâmını da içerecek, *hudûdullah* dediğimiz ilahi sınırları gözetecektir.² Yine Müslüman toplumlara özgü bir şekilde, bireye sunulan alternatifler Hz. Peygamber'in güzel ahlakî ve örnekliği üzerinden gösterilecek, dinî danışmanın görevini icra etme biçimi geleneksel dinî unvanlarla irtibatlı olacaktır. Ancak bir ucu hayatın anlamı meselesine uzanan soru(n)lara din penceresinden cevap vermek, modern psikolojiden ilahiyat alan bilgisine, iletişim ve gözlem becerilerinden din hizmetleri uygulamalarına kadar geniş bir yelpazede sistemli bilgi ve beceri gerektirmektedir. Bu noktada geleneksel din hizmeti alanları ve dinî unvanlarda dinî danışmanlıkla örtüşen noktalardan söz etmek mümkünse de bu alanı bire bir karşılayan bir yapıdan söz etmek mümkün değildir.

KADİM SORULAR, SÜNNETTEKİ UYGULAMALAR

İşin aslına bakıldığında, Müslüman bireyin kişisel ve insan ilişkilerini ilgilendiren meseleleri dinî otoriteye danışması, Hz. Peygamber'den bu yana kesintisiz bir biçimde devam eden bir uygulamadır. Konunun çarpıcı bir örneği, sahâbi Amr b. el-Âs'ın, ibadete düşkünlüğü sebebiyle ailesini ihmal eden oğlu Abdullah'ı Hz. Peygamber'e şikâyetidir.³ Hz. Peygamber'in bütün tarafları dinlemesi, ibadetle ilgili görünen meseleyi

- 2 "Danışmanın kendi inanç ve değerlerini danışana empoze etmemesi" ilkesi, günümüzde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde uygulanan dini danışmanlık meslek etiğinde de benimsenmiştir. (Association of Professional Chaplains (APC), "Common Code of Ethics for Chaplains, Pastoral Counselors, Pastoral Educators and Students" (Erişim 12 Ekim 2022). Seküler toplumlardaki Protestan din anlayışıyla uyumlu olan bu ilke, dini danışmanın helal-haram kuralları olan, şeriat sahibi bir dinin mensubu olması durumunda uygulanabilirliğini yitirmektedir. Nitekim Batı toplumlarında görev yapan Yahudi dinî danışmanlar Hristiyan meslektaşlarından farklı olarak, meslek etiğine "*Yahudi değerleri, hukuk ve ahlak kaidelerini benimseyip yüceltmek, yaşadığımız toplumda hâkim olan seküler kanun ve yasal düzenlemelere saygı göstermek*" maddesini ilave etmişlerdir. (Academy for Jewish Religion California Clergy and Alumni Association (AJRCAA), "Code of Ethics for Clergy and Chaplains" (Erişim 12 Ekim 2022). Müslümanlara yönelik dini danışmanlığın İslam ahkâm ve ahlakıyla mukayyet oluşuna dair bk. Bilal Ansari, *The Foundations of Pastoral Care in Islam: Reviving the Pastoral Voice in Islamic Prison Chaplaincy* (Hartford: Hartford Seminary, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 27-31; Fatma Yüksel Çamur, "Dini Danışmanlıkta Danışan Danışman İlişkisi: Hadisler Çerçevesinde Teolojik Bir Bakış", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2020), 666.
- 3 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned* (Kahire: Müessesetü

arka planındaki aile ilişkileri boyutuyla birlikte ele alması, hüküm beyan etmek veya nasihat vermekle yetinmeyip sohbet ortamında ikili müzakere ile muhatabını ikna etmesi, kişi ve süreç odaklı bir danışmanlık örneğidir aynı zamanda.⁴

Hız. Peygamber'in teşrîî otoritesi dışında danışana fikir verme çerçevesinde gerçekleşen bu görüşmenin bir benzeri sahâbenin kendi arasında da yaşanmıştır. Selmân-ı Fârisî, evini ziyaret ettiği Ebû'd-Derdâ'nın ibadet düşkünlüğü yüzünden beden sağlığını ve eşini ihmal ettiğine şahit olunca iki sahâbi arasında benzer bir diyalog yaşanmıştır. Olan biteni ve Selmân'ın kardeşine “*Rabbinin senin üzerinde hakkı var. Nefsinin senin üzerinde hakkı var. Ailenin senin üzerinde hakkı var. Her hak sahibine hakkını ver!*” tavsiyelerini öğrenen Hız. Peygamber'in bu makul süreci tasvip etmesi,⁵ bize birkaç şeyi birden hatırlatır:

Birincisi, din ile dünya arasında denge sağlamak, dünyevi yaşantıların dinî anlamını bulmak insanoğlunun kadim bir meselesidir.

İkincisi, insan ilişkilerindeki dengede ve yaşanan sıkıntıların anlamını bulmada sorun çıktığı zaman bir bilene müracaat etme ihtiyacı da o kadar kadim bir uygulamadır.

Üçüncüsü, Hız. Peygamber'in bizzat yaptığı kişi kişiye rehberliği ashâbının da birbirine yapmasını onaylaması, bunu doğrudan nübüvvet görevinin bir parçası değil, bir kardeşlik ve yardımlaşma faaliyeti olarak gördüğünü göstermektedir.

DİNÎ DANIŞMANLIK BAĞLAYICI BİR SÜNNET MİDİR?

Hız. Peygamber'in kişiye özel tavsiye ve nasihatlerinin dinî bağlayıcılığı, onun fiillerinin tasnifi üzerinden ele alınmıştır. Furûk ilmine yeni bir metot ve bakış açısı getiren Şehâbeddin el-Karâfî (ö. 684/1285), Hız. Peygamber'in fiillerini *tebliğ*, *fetva*, *imamet*, *kaza* olarak dörtlü taksime tabi tutmuştur.⁶ Bu taksim Resûlullah'ın tartışmalı fıkhi meselelerde verdiği hükmün kapsamını belirlemede tayin edici olduğu gibi, İslam tarihinde ortaya çıkan dinî müesseseler ve unvanlar ile de paralellik arz eder. Ancak Abdullah b. Amr ve Ebû'd-Derdâ örneklerinde görüldüğü üzere, Allah Resûlü'nün fikhî ahkâm dışında kalan kişiye özel muamele ve yaklaşımları da vardır. Fıkıh usulüne makâsîd açısından yaklaşan 20. yüzyıl İslam alimi Muhammed Tâhir b. Âşûr (ö. 1973), Hız. Peygamber'in

Kurtuba, t.y.), 2/158 (No. 6477).

4 Ahmet Ürkmez, “Nebevî Sünnette Mânevî Danışma ve Rehberlik: Abdullah b. Amr'ın “İbadet Hayatı” Görüşmesi”, *Diyanet İlmî Dergi* 12/3 (Temmuz 2017), 14-20.

5 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Şavm”, 50 (No. 1968).

6 Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Karâfî, *el-Furûk*, thk. Ömer Hasen el-Kıyyâm (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003), 1/426-432.

fiilleri ile ilgili taksimi detaylandırarak, *danişana fikir verme, nasihat, gönülleri en güzel duruma yönlendirme* gibi kişiye yönelik tasarruflarını da dahil etmiştir.⁷

Tâhir b. Âşûr'un tasnifinde yer alan Hz. Peygamber'in kişiye özel tasarruflarıyla ortaya koyduğu emir, yasak ve tavsiyeler hüküm yönünden ümmetin her ferdi için bağlayıcı olmayabilir. Ancak Resûlullah'ın *danişana fikir verme, nasihat, gönülleri en güzel duruma yönlendirme* kabilinden fiilleri bir kardeşlik ve yardımlaşma görevi olarak İslam ümmetine tevdi edilen bağlayıcı bir sünnettir. Aşağıda ele alınacağı üzere bu görevler kurumsal bir hüviyet kazanmamakla birlikte tarihin her döneminde farklı şekillerde icra edilmiştir.

İSLAM GELENEĞİNDE DİNÎ DANIŞMANLIK MÜESSESESİ NEDEN YOK?

Hz. Peygamber'in sünnetinde dinî danışmanlığın örnekleri görülmesine rağmen dinî danışman benzeri bir dinî otoritenin geleneksel İslam toplumlarında vücut bulmaması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Kanaatimizce bunun teolojik ve toplumsal/tarihsel olmak üzere iki yönü vardır. Teolojik açıdan Hristiyanlıktaki ruhbanlığa benzer bir manevi arınma müessesesi İslam'da vücut bulmamıştır. Hristiyan din adamlarının *pastör* unvanı, İncil'de Hz. İsa'nın kurtarıcılığını ifade eden *çoban* metaforuna atfen ortaya çıkmıştır. Hristiyan geleneğinde pastör, ifa ettiği *pastoral care* vazifesi ile bireyin uhrevi kurtuluşunu sağlamaktadır.⁸ İslam teolojisinde böyle bir müessese olmadığı gibi, dinî kaynaklarımızda *çoban* metaforu "*Hepiniz çobansınız ve hepiniz raiyyetinizden mesulsünüz*"⁹ hadisinde olduğu gibi İslam ümmetine ve Müslüman bireylere yüklenen karşılıklı emanet ve sorumluluktan ibarettir.¹⁰ Modern dönemlere kadar Müslüman bireyin kişisel sorunlarında dinî şahsiyetlere müracaat

7 Muhammed Tâhir b. Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi Gaye Problemi – Mekâsidü's-Şerîati'l-İslâmiyye*, çev. Vecdi Akyüz – Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 48-61. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Ömer Faruk Söylev, *Manevi Bakım ve Danişma Psikolojisi – Kavram, Kuram ve Uygulamalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 100.

8 "Ben iyi çobanım. (...) Ben koyunlarımın uğruna canımı veririm. Bu ağıldan olmayan başka koyunlarım var. Onları da getirmeliyim. Benim sesimi işitecekler ve tek sürü, tek çoban olacak." (*Kitâb-ı Mukaddes* (Erişim 14 Ekim 2022), Yuh.10:14-17). İncil'de yer alan bu pasaj, Hz. İsa'nın şahsında Kilise'nin kurtarıcılığına delalet edecek şekilde yorumlanmıştır. Francis A. Sullivan, *Salvation Outside the Church?: Tracing the History of the Catholic Response* (Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2002), 64.

9 Buhârî, "İstikrâz", 20 (No. 2409).

10 Yüksel Çamur, "Dini Danışmanlıkta Danişan Danişman İlişkisi", 663-665.

etme çabasının gayrı resmi ikili ilişkilerle sınırlı kalmasının teolojik arka planı, ruhbanlık müessesesinin yokluğu ile açıklanabilir.

“İslam geleneğinde dinî danışmanlık müessesesi neden yok?” sorusunun bir boyutu da tarihsel ve toplumsaldır. Sanayileşme sonrası toplumsal hayatta ikincil insan ilişkilerinin hâkim olması ve geleneksel otoritenin yerini eş düzey ilişki biçimlerine bırakması, danışmanlığın profesyonel bir meslek olarak ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.¹¹ Geleneksel toplumların hiyerarşik ve organik yapısı, modern toplumlardaki profesyonel danışmanlık müessesesinin ortaya çıkışına engeldir. Toplumsal hiyerarşi, İslam geleneğinde ortaya çıkan dinî otorite biçimlerine de yansımıştır. Bulunduğu beldedeki dinî ve ilmi yapının başı olarak müftü, tarihin her döneminde yüksek dinî otoritedir.¹² Klasik fetvalardaki tek kelimelik cevaplar, müftünün kişi değil mesele odaklı yaklaşımının ve otoriter konumunun bir göstergesi olarak görülebilir.¹³ Vaaz ve irşat da hiyerarşik yapılanmadan nasibini almıştır. Kürsüdeki hocanın görevi yol gösterici ve eğitici konuşmalarla dinin emir ve yasaklarını cemaate bildirmek, gönülleri iyi ve güzele yönlendirmektir.¹⁴ Cami mimarisinde kürsünün cemaate yukarıdan bakan pozisyonu, vaizin otoriter konumuna işaret etmektedir. İmamlık da önceliği cemaate liderlik etmek olan bir vazifedir. Geleneksel toplumda imam, görev yaptığı bölgenin doğum, ölüm, nikah kayıtlarını tutar, yardım faaliyetlerini organize eder.¹⁵ Tasavvufta müridin maneviyatını onun ihtiyaç ve kapasitesini göz önünde bulundurarak terbiye etmeyi hedefleyen şeyh-mürîd ilişkisi kişi kişiye din hizmeti modeline en yakın dinî otorite biçimi gibi görünse de¹⁶ intisap yoluyla özel bir bağlılık gerektirmesi yönüyle

-
- 11 Judith Baron, “The emergence of counselling as a profession”, *New Directions in Counseling*, ed. Rowan Bayne vd. (London & New York: Routledge, 2003), 17-18; Fatma Yüksel Çamur, “Küreselleşen Dünyada İrşat Hizmetlerinde Yeni Bir Alan: Dini Danışmanlık – Türkiye ve İngiltere Örneği”, *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu 17-18 Aralık 2011* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/55.
 - 12 İslam tarihinde iftâ müessesesi ile ilgili genel bilgiler için bk. Fahrettin Atar, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/488-490.
 - 13 Fetva adabı literatüründe, avama verilen fetvada kısa ve net cevaplar öngörülmüş, hükümün delilleri ile metodunun izah edilmesi uygun görülmemiştir. Bk. Kâşif Hamdi Okur, *Fetvada Dil ve Üslup*, (Ankara: Büyüyen Ay Yayınları, 2018), 26-27.
 - 14 Hasan Cirit, “Vaaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/406.
 - 15 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü* (Tarih ve Tabiat Vakfı: İstanbul 2001), 6-12.
 - 16 Tasavvuf geleneği ve dini danışmanlık ilişkisi ile ilgili genel değerlendirmeler için bk. Turgay Şirin, *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi Yaklaşımıyla Bütünleştirilmiş Dini Danışmanlık*

hiyerarşik bir yapıda seyretmekte ve eş düzey danışma ilişkisine tam olarak uymamaktadır. Kanaatimizce tasavvuf geleneğinin dinî danışmanlıkla irtibatı şeyh-mürîd ilişkisinden ziyade toplumun her kesiminden fertlere sunulan karşılıksız manevi yardım ilişkisinde aranmalıdır.¹⁷

Bütün bu ayırımlarla birlikte, geleneksel toplumların organik yapısında kişiye özel dinî soruların makes bulduğu bir zemin elbette ki vardır. İletişimin birincil insan ilişkileri üzerinden yürütüldüğü ve “biz” duygusunun hâkim olduğu bir sosyal ortamda derdi olan kişi yakın çevresinde güvenilir bulduğu kimselere hâlini arz edecektir. Kişisel problemleriyle ilgili fetva almak ya da vicdan rahatlatmak isteyenler de unvanı ister imam ister vaiz ister müftü isterse şeyh ya da mürşid olsun, en yetkin gördüğü dinî şahsiyete müracaat edecektir. Halk arasındaki “derin hoca” tabirinin dinî şahsiyetin ilmi yetkinliğinin yanı sıra insanların manevi dertleriyle ilgilenme, hâlden anlama ve çözüm üretme yönüne işaret ettiğinin de altı çizilmelidir.

BUGÜNÜN DÜNYASINDA DİNÎ DANIŞMAN NEYE TEKABÜL EDER?

İslam toplumlarında unvanı ne olursa olsun güvenilir dinî şahsiyetlere kişisel sorunları danışma uygulaması, modern dönemde de devam etmektedir. Birincil ilişkiler zemininde gayri resmi uygulamalar hâlâ devam etse de günümüzde ikincil insan ilişkilerinin ve resmiyetin ön plana çıkması kurumsallaşmayı beraberinde getirmektedir. Öte yandan teknolojik imkanların artışıyla sanal kanaat önderlerinden dijital akıl hocalarına, din dışı spiritüel gruplardan sahte şeyhlere kadar dinî figürlerin çoğalması, soru(n) sahibi için bir yandan alternatifleri çoğaltırken diğer yandan kafa karışıklığını artırmaktadır. Sosyo-kültürel değişim, soru sahibinin talep ve ihtiyaçlarını da değiştirmiştir. “Kayıinvalideme bakmak istemiyorum, vebali var mıdır?” sorusunda görüldüğü gibi muhatabın anlaşılma ve anlam bulma ihtiyacı daha ön plana çıkmaktadır. Soru

Modeli, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 142-147.

- 17 Tasavvuf tarihinde tekkeler, bire bir insan ilişkileri üzerinden ahlaki olgunluğun kazanıldığı mekanlar olarak ön plana çıkar. Nitekim Meclis-i Meşayih talimatnamesinde tekke şöyle tarif edilmektedir: “*Bir şeyhin zâhiren ve bâtinen idaresi altında olup derûnunda dervîşân ve muhibbanın ikamet ve mülazemetleriyle seyr ü sülûkun ve tehzîb-i ahlâk ve iktisab-ı feyz ve kemâlât eyledikleri müessesât-ı hayriyedir.*” (Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekke ve Zaviyeler*, (Dergâh Yayınları: İstanbul, 1980), 50). Geleneksel toplumlarda tasavvufi müesseselerin dezavantajlı kimselere sunduğu hizmetler ve bunun sosyal hizmetler açısından değerlendirilmesi için bk. Kara, *Tekke ve Zaviyeler*, 176-188; Ali Seyyar, *Tasavvufî Sosyal Hizmet*, (Rağbet Yayınları: İstanbul, 2015), 31-42, 60-67.

sahipleri danıştıkları hocadan anlattıkları hikâyeyi adeta çözümlemesini ve kendi durumlarına göre bir cevap vermesini beklemektedir. Nitekim müftülöklere yapılan pek çok müracaatta “psikolog hoca ile görüşmek istiyorum” benzeri ifadelerin kullanılması, -tabir yanlış olsa bile- yeni bir rol-model beklentisine işaret etmektedir.

Modern toplumda Müslüman bireyin ihtiyaçlarının derinleşmesi ve çeşitlenmesi, din hizmetlerinde de yeni bir yapılanmayı gerektirmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde yürütülen cami dışı pek çok faaliyette, temel İslam bilimleri ile davranış bilimlerinin yaklaşımlarını bünyesinde mezcetmeyi hedefleyen dinî/manevi danışmanlık alanından istifade etme gayreti görülmektedir. Ancak hâlihazırda unvanı dinî/manevi danışman olan bir kadro ihdas edilmediği gibi, sahadaki görevlinin muhatabı çözümleme, içinde bulunduğu durumu açıklama ve hayatı anlamlandırmayı sağlayan sahil bir dinî çerçeve sunma noktasında uzun bir mesafe kat etmesi gerektiği aşikardır. Esasen bu eksiklikler din görevlisinin şahsi yeterliliğinden ziyade

İslam teolojisine uygun,
din hizmeti geleneğimizle bağdaşık,
günümüz ihtiyaçlarını karşılayan
kurumsal yapı bünyesinde sahada uygulanabilir
dinî danışmanlık model(ler)i ortaya koymada henüz istenen mesafenin kat edilmemiş olmasıyla ilgilidir.

HAYATİ SORULAR...

Bütün bu mülahazalar çerçevesinde, günümüzde Müslümanlara yönelik dini danışmanlığın kapsamı ve mahiyetini belirlerken şu soruların tartışılması elzemdir:

Sünnet-i seniyyede ve İslam geleneğinde uygulamalarını gördüğümüz ve fakat bugüne kadar profesyonel bir din hizmeti modeli olarak ihdas edilmeyen dinî danışmanlık, günümüzde de aynı amatör ruhla devam ettirilebilir mi?

Modern dönemde danışmanlığın olmazsa olmazı görülen eş düzey ilişki dinî danışmanlıkta hangi zeminde uygulanacaktır?

Dinî danışmanlık seküler danışmanlık biçimlerinden ya da geleneksel dinî otorite modellerinden hangi noktalarda ayrışacak, bunlarla hangi noktalarda birleşecektir?

Dinî danışmanlık din motifli bir danışmanlık hizmeti mi, yoksa davranış bilimlerinden beslenen bir din hizmeti midir?

Sonuç

Müslümanlara yönelik dini danışmanlık, henüz kurumsallaşma aşamasına gelmemiş ancak her geçen gün sahada daha farklı uygulamaları görülen ve akademik

çalışmalara daha sıklıkla konu olan bir alandır. Günümüzde Müslüman bireyin ilgi ve ihtiyaçlarının farklılaşmasıyla dini sorular içerik değiştirdiği gibi müracaat edilen din görevlisinden beklentiler de değişmiştir. Kur'an ve Sünnet'te müminlerin karşılıklı sorumluluk ve yardımlaşma görevi çerçevesinde temellendirebileceğimiz kişi kişiye dini danışmanlığın geleneğimizde de izdüşümleri vardır. Vazifesi muhatap bireyin müracaatıyla başlayan, onun ilgi ve ihtiyaçları doğrultusunda eş düzey zeminde iletişim kuran, hüküm tesis etme değil tavsiye ve yönlendirme esasıyla hareket eden, süreç odaklı ve bütün faaliyetlerinde dinin esaslarına bağlı kalmakla mükellef bir din görevlisi olarak dini danışman modelinin,

hem danışanı hem de danışmanı bağlayan helal-haram sınırları ile mukayyet olduğu ve gerektiğinde danışılan meselenin fıkhi hükmünü de bildireceği için *fetva* ile,

danışanı dinin onayladığı en doğru duruma yönlendireceği için *irşat* ile,

doğum, ölüm vb. hayatın kritik anlarında Müslüman bireyle hemhâl olduğu için *imamet* ile,

dezavantajlı kesimler başta olmak üzere sunduğu karşılıksız manevi yardım ile *tasavvuf* müessesesi ile

köken birliği ve ortak noktaları vardır.

Bütün bunlarla birlikte dini danışmanlık psikoloji ve psikoterapi başta olmak üzere davranış bilimleri ile de kesişmektedir. Modern toplumun kompleks yapısı ve modern bireyin çok katmanlı ihtiyaçları, geleneksel tavsiye-nasihah kültürünün ötesinde yetkinlikler gerektirmektedir. Dini danışmanlıkta bireyi anlama ve çözümleme yaklaşımlarında ve iletişim becerilerinde davranış bilimlerinden istifade edildiği gibi, kurumsallaşmaya zemin teşkil edecek teorik temellendirme yine bu alan üzerinden gerçekleşecektir. Dini danışmanlık, temellerini Sünnet-i seniyyeden alan eş düzey ve süreç odaklı bir din hizmeti modeli olarak müstakil bir disiplin olma yolundadır.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. 6 cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, t.y.

AJRCAA, Academy for Jewish Religion California Clergy and Alumni Association. "Code of Ethics for Clergy and Chaplains". Erişim 12 Ekim 2022. <http://ajrcaa.org/wp-content/uploads/2017/02/AJR-CAA-Code-of-Ethics-for-CC2016.pdf>

Ansari, Bilal. *The Foundations of Pastoral Care in Islam: Reviving the Pastoral Voice in Islamic Prison Chaplaincy*. Hartford: Hartford Seminary, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

APC, Association of Professional Chaplains. "Common Code of Ethics for Chaplains, Pastoral Counselors, Pastoral Educators and Students". Erişim 12 Ekim 2022. <https://www.>

- professionalchaplains.org/files/professional_standards/common_standards/common_code_ethics.pdf
- Atar, Fahrettin. “Fetva”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. Tarih ve Tabiat Vakfı: İstanbul 2001.
- Baron, Judith. “The emergence of counselling as a profession”, *New Directions in Counselling*, ed. Rowan Bayne vd. 16-24. London & New York: Routledge, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi’u’ş-şâhîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001.
- Cirit, Hasan. “Vaaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/404-407. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çetinkaya, Rahşan. *Psikolojik Danışmanlıkta Meslek Etiği ve Yasal Konular*. Bursa: Alfa Aktüel, 2016.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *İslâm Hukuk Felsefesi Gaye Problemi – Mekâsîdu’ş-Şer’iati’l-İslâmîyye*. çev. Vecdi Akyüz – Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Kara, Mustafa. *Din Hayat Sanat Açısından Tekke ve Zaviyeler*. Dergâh Yayınları: İstanbul, 1980.
- Karâfî, Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn. *el-Furûk*. thk. Ömer Hasen el-Kıyyâm. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2003.
- Kitâb-ı Mukaddes. Erişim 14 Ekim 2022. <https://www.kitabimukaddes.com>
- Okur, Kâşif Hamdi. *Fetvada Dil ve Üslup*. Ankara: Büyüyen Ay Yayınları, 2018.
- Seyyar, Ali. *Tasavvufî Sosyal Hizmet*. Rağbet Yayınları: İstanbul, 2015.
- Söylev, Ömer Faruk. *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi – Kavram, Kuram ve Uygulamalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Söylev, Ömer Faruk. *Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik - Alanları, İmkânları Ve Yöntemleri - (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Sullivan, Francis A. *Salvation Outside the Church?: Tracing the History of the Catholic Response*. Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2. Basım, 2002.
- Şirin, Turgay. *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi Yaklaşımıyla Bütünleştirilmiş Dini Danışmanlık Modeli*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Ürkmaz, Ahmet. “Nebevi Sünnette Mânevî Danışma ve Rehberlik: Abdullah b. Amr’ın “İbadet Hayatı” Görüşmesi”. *Diyanet İlmî Dergi*. 12/3 (Temmuz 2017), 11-23.
- Yüksel Çamur, Fatma. “Dini Danışmanlıkta Danışan Danışman İlişkisi: Hadisler Çerçevesinde Teolojik Bir Bakış”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2020), 648-678.

Yüksel Çamur, Fatma. “Küreselleşen Dünyada İrşat Hizmetlerinde Yeni Bir Alan: Dini Danışmanlık – Türkiye ve İngiltere Örneği”. *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*. 2/54-73. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

Oturum Başkanı

Sayın hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Özellikle son bölümde sormuş olduğu sorular belki de başlı başına bir sempozyumun konularını oluşturabilecek önemde sorulardır. Böylelikle oturumumuzun sonuna gelmiş olduk. Şahsım ve Kurumumuz adına katılımcılara ve siz değerli dinleyicilerimize teşekkür ediyorum. Mevlid-i Nebi Haftasının bu seneki temasının “Peygamberimiz, Cami ve İrşat” olarak belirlenmesi çok anlamlı... Çünkü biz bu konuda kurumsallaşmayı önemsiyoruz. Arap ülkelerinde davet fakültesi olarak isimlendirilen fakülteler, üniversiteler var ama Türkiye'deki ilahiyat akademi camiasında bu bağlamda bir yapılanmanın henüz olmadığını görüyoruz. Müstakil fakültelere bu anlamda ihtiyacımız var. Dünyada bu şekilde bir beklenti var. İkinci bir husus olarak, farklı dillerde yayın yapan İslam daveti temalı TV kanallarımız yok. Dolayısıyla sempozyumumuzun temasının bu şekilde seçilmesi ve değerlendirilmesi son derece önemli... Sözü tesirli İslam davetçisi yetiştirmemiz gerekiyor. Ben bu sempozyumun bu yönde atılmış çok doğru bir adım olduğunu düşünüyorum. Bu açıdan din hizmetlerinden sorumlu Başkan Yardımcımız Sayın Dr. Burhan İŞLİYEN Hocamıza ve Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Sayın Dr. Şaban KONDİ Hocamıza ve tüm ekibine teşekkür ediyorum. Arap şiirinden bir beyitle oturumumuza son veriyorum. Şair, “Efendimiz’e (sas) salat ve selam getirmeye devam et. Çünkü O’na salat ve selam getirilerek edilen duanın kabul edilmesi mutlak. Zira bütün ameller kabul ve ret arasında gidip gelirken, yalnızca Efendimiz’e (sas) edilen salat ve selamlar kesin olarak kabul edilecektir.” diyor; dedikten sonra hepinize saygılar sevgiler sunuyor ve bizi dinlediğiniz için teşekkür ediyoruz.

V. OTURUM
DAVET VE İRŞATTA İLKE VE
İMKÂNLAR

Sunucu

Saygıdeğer katılımcılar ve değerli izleyiciler, hepinize katılımlarınızdan dolayı teşekkür ediyor, Allah'ın selamı ile selamlıyorum. Tebliğlerini sunmak üzere değerli hocalarımızı sahneye arz ediyorum. Oturumu yönetmek üzere Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Prof. Dr. Huriye MARTI Hocamızı arz ediyorum. Buyurun sayın hocam.

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Huriye MARTI (*Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı*)

Değerli katılımcılar, hepiniz hoş geldiniz sefalar getirdiniz. Malumunuz olduğu üzere, sempozyumumuz uluslararası bir hüviyet taşımaktadır. İrşat kadar önemli bir mevzuu hem tarihi izleriyle Peygamberimizin örneğiğinde hem de günümüze caminin irşattaki vazgeçilmez konumunu değerlendiriyor. Böylelikle hem Mevlid-i Nebi Haftamızın hem de Camiler ve Din Görevlileri Haftamızın bu vesileyle kutlanmasını sağlamaktadır. Sizlerle sempozyumumuzun beşinci oturumunda bir aradayız. Bu oturumumuzda, “Davet ve İrşatta İlke ve İmkânlar” başlığını konuşacağız. Öncelikle rahatsızlığından dolayı sempozyumumuza katılamayan ve çevrim içi olarak tebliğini sunacak olan Prof. Dr. Yusuf BATAR hocamızı dinleyeceğiz. Hocamıza geçmiş olsun dileklerimizi iletiyoruz. Sayın hocam, sempozyumumuza hoş geldiniz. Kendisi, “Din Hizmetlerinde Estetik Boyut” başlıklı tebliğlerini sunacaklardır. Buyurun sayın hocam.

DİN HİZMETLERİNDE ESTETİK BOYUT

PROF. DR. YUSUF BATAR*

ÖZET

Bu çalışmada din ve estetik ilişkisiyle ilgili kavramsal çerçeve ana hatlarıyla işlendikten sonra din hizmetlerinde gözetilmesi gereken estetik duyarlılık ve buna bağlı temel ilkeler üzerinde durulmaktadır. Din dilinin estetik boyutu, din hizmetlerini yürüten kişilerde olması gereken estetik duyarlılık ve buna bağlı yetkinlikler, din hizmetinin içeriğinde, yöntemlerinde ve araçlarında bulunması gereken estetik özellikler bu çalışmanın temel konularını oluşturmaktadır. Bu kapsamda estetik kavramı ve ilkeleri, dinî yaşantı ve estetik ilişkisi, din hizmetlerinde estetik boyutu oluşturan temel ilkeler üzerinde durulmaktadır.

Konuyla ilgili literatürün analizine dayalı olarak yürütülen bu çalışmada, dinin aşkınlığı, dinî yaşantının literal anlatımı aşan yapısına uygun bir hizmet anlayışı oluşturmak açısından estetik boyutun oluşturduğu imkanlar üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda estetik kavramının çerçevesini oluşturan maksada uygunluk, iç uyumu, orantı, güzellik ve sanatsallık ilkelerinin din hizmetleri bağlamında ifade ettiği mana tartışılmaktadır. Söz konusu ilkeler ışığında din hizmetlerinde estetik duyarlılığın, dinin ve insanın özelliklerine uygun yaklaşımlar geliştirmede, maksada uygun hareket etmede, kendi içinde uyumlu bir din hizmeti yaklaşımı sergilemede ve din duygusuna tercüman olacak sanatsal etkinlikler geliştirmede nasıl bir zemin oluşturabileceği sorularının cevabı aranmaktadır. Din hizmetlerinde estetik boyutla ilgili olarak oluşturulmaya çalışılan teorik çerçeve, Hz. Peygamber'in (sas); "güzel muamele" ile ilgili önerileri ve uygulamaları ışığında somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Estetik, Din, Dinî tecrübe, Din Hizmeti, Sanat.

AESTHETIC DIMENSION IN RELIGIOUS SERVICES

SUMMARY

In this study, after the conceptual framework of the relationship between religion and aesthetics is outlined, aesthetic sensitivity and related basic principles that

* İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Eğitimi Ana Bilim Dalı.

should be observed in religious services are emphasized. The aesthetic dimension of the religious language, the aesthetic sensitivity and related competencies required by the people who perform religious services, the aesthetic features that should be found in the content, methods and tools of the religious service are the main subjects of this study. In this context, the concept and principles of aesthetics, the relationship between religious life and aesthetics, and the basic principles that constitute the aesthetic dimension in religious services are emphasized.

In this study, which is based on the analysis of the literature on the subject, the transcendence of religion and the possibilities created by the aesthetic dimension in terms of creating a service understanding that is suitable for the structure of religious life that exceeds the literal expression are emphasized. In this context, the meaning of the principles of conformity for purpose, inner harmony, proportion, beauty and artistry, which form the framework of the concept of aesthetics, in the context of religious services is discussed. In the light of these principles, the answers to the questions of how aesthetic sensitivity in religious services can form a basis for developing approaches suitable for the characteristics of religion and people, acting in accordance with the purpose, exhibiting a harmonious religious service approach within itself and developing artistic activities that will translate the sense of religion are sought. The theoretical framework that is tried to be created regarding the aesthetic dimension in religious services, Hz. It has been tried to be embodied in the light of the Prophet's (pbuh) suggestions and practices regarding the "good treatment".

Keywords: Aesthetics, Religion, Religious experience, Religious Service, Art.

GİRİŞ

Özü itibarıyla “dinî” olan ile “insani” olanın buluştuğu bir faaliyet alanı olan din hizmeti, dinin yanı sıra insana hizmet etmeyi de içermektedir. Din ve insan arasındaki kopmaz ilişki bu sahada bütün etkinliklerde “dine uygunluk” ve “insana uygunluk” ilkelerini gözetmeyi gerektirmektedir. Aslında bu ölçütleri birbirinin alternatifi değil, bütünleyicisi olarak kabul etmeliyiz. Çünkü din ve insan birlikte anlam kazanan iki yapıdır. Bu açıdan bakınca din hizmetinin esas gayesi dini ve insanı buluşturacak zemini oluşturmak ve bu zemin üzerinde yürüyerek oluşan birlikteliği sürdürmektir. İslam dini açısından bu özlü birliktelik *fitrat* kavramıyla temellendirilmektedir. Fitratın yegâne yaratıcısı ise Yüce Allah’tır. Dolayısıyla dine veya insanî olana uygun olmayan her davranış aslında fitrî olanın dışına çıkmaktır. Bu zemin kaybedildiği takdirde dinî söylemin ideolojik bir yapıya bürünmesi, dinî tutumlarda radikalleşme ve kitlelerin dinî manipülasyonlara müsait hâle gelmesi gibi tehlikeli durumlar ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla

din hizmeti sahasında yapılacak olan her türlü faaliyette dinin ve insanın fıtratından beslenen beklentilerin ve hassasiyetlerin gözetilmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Din hizmetinde kullanılacak olan usul ve üslup insan ve din buluşmasında oldukça belirleyicidir. Bütün aşkınlığına rağmen dinî içeriği, insanının sınırlı havsalasının algılayabileceği düzeye indirgeyebilmek, dinin mehabetine ve yüceliğine uygun bir din dili oluşturabilmek ve insanın ilgisine sunabilmek bu hizmetin vazgeçilmez hedefi olmalıdır. Bu konudaki temel problem, öncelikle dinin mahiyetinin ve dinî tecrübenin, literal/lafzi dile sığmayan özelliğidir. Felsefede ve Kelam geleneğinde çok geniş tartışmalara konu olan bu özellik, din hizmetinde de kullanacağımız dil ve çeşitli dinî yaşantılarla ilgili düzenlemeler açısından önemlidir. Sembolleştirme, analogi, çok anlamlılık, mecazi anlatım gibi kavramlar aslında dinin kelimelere sığmayan mesajını anlamlandırmak için geliştirilen beşerî çabanın birer yansımasıdır. Benzer şekilde yaşadığımız dinî tecrübeyi ve hissiyatı yansıtan dinî davranışlarımız da kelimelerin ifade etmede aciz kaldığı metafizik durumlardır. Zihin ve gönül dünyasını kuşatan bu özel tecrübe sürecinde insanların iç âleminde yaşananları olduğu gibi tanımlamak nerdeyse imkânsızdır. Dolayısıyla dinin mesajını sunmayı ve her türlü dinî yaşantının gerektirdiği organizasyonu yapmayı içeren din hizmetlerinde bu aşkınlığa ve derinliğe tekabül edecek bir yaklaşım ve usule ihtiyaç vardır.

Bu ulvi vazifeyi üstlenen kişilerin tavrı, bu hizmetin dili, mekânı, zamanı ve bütün araçlarında söz konusu uygunluk ilkesini gözetmek gerekir. Din hizmetlerinde estetik boyut, yukarıda ifade edildiği üzere dinin aşkınlığı, dinî yaşantının literal anlatımı aşan yapısına uygun bir hizmet anlayışı oluşturmak açısından üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Zira estetik kavramı, yapılacak olan bir işin maksada uygunluğunu, kendi içerisindeki uyumunu, orantıyı, güzelliği ve sanatsallığı barındırmaktadır. Dolayısıyla din hizmetlerinde estetik duyarlılık, dinin ve insanın özelliklerine uygun yaklaşımlar geliştirmede, maksada uygun hareket etmede, kendi içinde uyumlu bir din hizmeti yaklaşımı sergilemede ve din duygusuna tercüman olacak sanatsal etkinlikler geliştirmede bir zemin oluşturabilir. Bunun için Ahmet İnam'ın ifadesiyle, "ahlakı yaşarken de kültürümüzde yeterince üzerinde düşünülmemiş "güzellik" kavramını gündeme getirmemiz lazım; "Mevla neylerse güzel eyler". Oradaki güzel hem ahlak açısından güzeldir hem de estetik açıdan güzeldir. Dolayısıyla bizlerin o temel ilkelerle münasebetinde yüzü asık olmayan, duygularını, yüreğini unutmamış, diğer insanlarla münasebete geçebilen, ahlaklı ama güzellik yoksunu olmayan insanlar olabilmemiz için estetik boyutu sürekli olarak hatırlamak gerekiyor."¹

1 Ahmet İnam, *Ahlak ve Estetik Açısından İslam ve Modernleşme*, II. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 54.

Bu çalışmada din ve estetik ilişkisiyle ilgili kavramsal çerçeve ana hatlarıyla işlendikten sonra din hizmetlerinde gözetilmesi gereken estetik duyarlılık ve buna bağlı temel ilkeler üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda din dilinin estetik boyutu, din hizmetlerini yürüten kişilerde olması gereken estetik duyarlılık ve buna bağlı yetkinlikler, din hizmetinin içeriğinde, yöntemlerinde ve araçlarında bulunması gereken estetik özellikler bu çalışmanın temel konularını oluşturmaktadır.

ESTETİK KAVRAMI

Estetik kelimesi, temelde güzelliğin incelenmesi, güzellik duygusunu ortaya çıkarmaya yönelik bir etkinlik olarak tanımlanmıştır. Nitekim bu kavramın etimolojik kaynağına inen çalışmalara göre estetik, Yunanca ‘aesthetikos’ (duyumla nitelenen) ve ‘aesthesis’ (duyularla algılanabilen) anlamından hareketle duyularla algılanabilen güzelliğin incelenmesi, güzellik duygusunu ortaya çıkarmaya has olan şeklinde tanımlanmıştır.² Diyanet İslam Ansiklopedisi’nde estetik kavramı, İlmü’l-cemâl (güzellik ilmi) şeklinde ifade edilmiş ve bunun yanında el-cemâliyyât, felsefetü’l-cemâl, felsefetü’l-fen gibi tabirlerin de bu anlamda kullanıldığı belirtilmektedir.³ Kısacası estetik kavramı, güzel üzerinde düşünmeyi ve onun ne olduğunu araştırmayı içeren bir tür “güzel üzerinde düşünme sanatı” olarak tanımlanmaktadır.⁴

Estetik kavramının oluşumunda öncü isim olarak kabul edilen Platon (MÖ 427-347), estetiğin özünü oluşturan “güzellik” kavramını “iyilik” kavramıyla eş anlamlı olarak ele almaktadır. Ona göre “doğayı izlemekle” ortaya çıkan erdem, evrende açıkça görülen uyum ve orantının küçük bireysel bir evrende yeniden yaratılmasıdır. Erdem, güzeli sevmeye onu sevebilmeye bağlıdır. Yani erdem, güzele duyulan istekle onu elde etme gücüdür.”⁵ Platon’a atfedilen bu değerlendirmede bir yandan estetiğin temel unsurlarına, diğer yandan insanın bu yöndeki arayışına işaret edildiğini görüyoruz. Nedir bunlar? Güzellik, iyilik ve erdem estetiğin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Güzellik ve iyilik sevgisi ise insanın bu yöndeki arayışını ifade etmektedir.

Zaman içerisinde bu kavrama farklı açılımlar getiren filozofların izini sürdüğümüzde hepsinin estetiği “güzellik” kavramı temelinde ele aldığını söyleyebiliriz. Ancak burada güzelliği sadece görsellikle sınırlı bir kavram olarak düşünmemek gerekir.

2 Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Kitap, Ankara, 2013, s.118.

3 Beşir Ayvazoğlu, "İlmü'l-Cemâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilmul-cemal> (24.08.2022).

4 İsmail Tunalı, *Estetik Beğeni*, Say Kitap Pazarlama, 1983, s. 73; Aydın Işık, *Din ve Estetik Felsefi Bir İnceleme*, Ötüken Neşriyat, 2011, s. 30.

5 Aydın Işık, *Din Ve Estetik*, s. 190.

Çünkü güzellik, Gazali (ö.505/1111)'nin ifadesiyle dış görünüşten ibaret değildir. Eğer öyle olsaydı kulak güzel nağmelerden zevk alamazdı. Dolayısıyla idrak edilen her şey ya güzel veya çirkindir.⁶ Gazali'nin işaret ettiği bu idrak süreci nesnel olabileceği gibi soyut da olabilir. Aslında bu yaklaşımın aynısını Grek felsefesinde de görebiliyoruz. Örneğin estetik kavramına derinlik kazandıran Plotinos (MS 204-264)'un felsefesinde, güzelliğin, görme ve işitme duyu alanından başlayarak en yukarı ruhi-manevi alanlara doğru yükseldiğini görüyoruz.⁷ Buna göre güzellik beden güzelliğinden başlayarak, ruh, nous ve Tanrı güzelliği katına doğru yükselen bir seyir gösterir. Fakat her bir katın güzelliği, daima bir arınma ile ötekinden ayrılır. Nous'un güzelliği, ruhun güzelliğinden daha çok arınmış olması ile gerçekleşirken, ruhun güzelliği beden güzelliğinden yine daha çok arınmış olmasıyla ayrılır. Böylece arınma (katharsis), güzelliğin en temel ilkesine dönüşür.⁸

Grek felsefesinde güzel kavramı üzerine ilk ciddi düşünme faaliyeti yürüten filozof olarak bilinen Xenophon'a göre "güzel, maksada uygun olma, elverişli olmadır. Ama öte yandan maksada uygun olma, elverişli olma aynı zamanda iyi kavramının da tanımını değil midir? Buna göre, güzel ve iyi aynı tanım ile belirlendiğine göre, güzel ve iyi de aynı şey olacaktır."⁹ Tunalı'ya göre güzel ve iyinin bu ontik bağıllığı, Platon'dan itibaren bütün Grek felsefesinde etkili olacak Kalokagathia (kalos: güzel, agatos: iyi) şeklinde bir düşünceye dönüşmüştür.¹⁰ Bu yaklaşım orta çağ ve sonrasında da genel kabul görmüştür. Buna göre güzel olan şeyler aynı zamanda iyi; iyi olan şeyler de aynı zamanda güzel olan şeylerdir. Güzelliğin ve iyiliğin temel ölçütü ise "maksada uygun" olmaktır. Maksada uygun olmayan ise çirkindir. Bunun dışında güzellik kavramıyla ilgili felsefi tartışmalarda, "uygunluk", "kullanışlı olmak" ve "faydalı olmak" "orantı" ve simetri gibi hususların güzellikle ilişkilendirildiklerini, nihai anlamdaki güzellik algısının ise ancak ruhsal bir arınma ile gerçekleşebileceğini okuyoruz.¹¹

Estetik kavramını psikolojik açıdan ele alan çalışmalarda da felsefi yaklaşımlarda olduğu gibi güzellik kavramı ekseninde bir tanımlamanın yapıldığı görülmektedir. Bu konunun öncü isimlerinden sayılan Thomas Lipps'e göre: "Estetik, güzelin bilimidir. Bir objeye, bende özel bir duygu, yani 'güzellik duygusu' denen bir duygu uyandırdığı ya da uyandırabildiği için güzel denir. Buna göre 'güzellik' bir objenin bende belli bir

6 Naim Şahin, "Gazali'de Etik ve Estetik İlişkisi", Diyanet İlmi Dergi, Cilt 47, sayı 3., s. 93.

7 İsmail Tunalı, *Grek Estetik'i*, Remzi Kitabevi, 1983, s.39-40.

8 İsmail Tunalı, *Grek Estetik'i*, s.55.

9 İsmail Tunalı, *Grek Estetik'i*, s.24.

10 İsmail Tunalı, *Grek Estetik'i*, s. 24.

11 Geniş bilgi için bkz; İsmail Tunalı, *Grek Estetik'i*.

etki uyandırma yetisidir.”¹² Bu tanımlamadan da anlaşılacağı gibi estetik obje yalnızca duyumsal değil, aynı zamanda duygusal ve düşünseldir.¹³ Estetik tecrübenin duyumu aşan özelliği, bu kavramın aşkın alanla ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Zira güzelle yüz yüze gelişimiz, güzeli özleyişimiz tam anlamıyla bir aşkınlık deneyidir. Güzelin bizde yarattığı aşkınlık bizim kendi dışımıza çıkmamıza ve kendimizi aşmamıza yol açar.¹⁴

Güzellik kavramıyla ilgili değerlendirmelerden anlıyoruz ki, insanın fitri bir arayışı olan güzellikte bir harmoni, denge, maksada uygunluk ve faydalılık hâli söz konusudur. Matematiksel ve sanatsal yansımalarını birçok alanda gördüğümüz bu ilkeleri, bütün davranışlarımızda gözeterek “güzel davranış” sahibi olmak pekâlâ mümkün olabilir. İfrat ve tefritten kaçınmak, maksadımıza uygun olan davranışı ve aracı seçmek, faydalı olanı tercih etmek ve dengeli hareket etmek bu konuda gözetilmesi gereken temel ilkelerdir. Estetik kavramı, sıralanan bu ilkeleri belirlemede ve çerçevesini oluşturmada yolumuzu aydınlatacak yaklaşımın genel adıdır.

Estetik bakış açısının oluşmasında kültürel durumun, eğitimin ve psikolojik eğilimlerin belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵ Psikolojik eğilimlere ve kültürel durumlara doğrudan müdahale etmek pek mümkün olmasa da eğitim yoluyla insanların estetik bakış açılarını geliştirmek ve bu konuda bazı ortak bakış açıları oluşturmak mümkündür. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, eğitim yoluyla insana güzel düşünmeyi, güzel bakmayı, güzel konuşmayı, güzel temsil etmeyi vb. güzel davranışları öğretebiliriz.

ESTETİKLE İLGİLİ DİĞER KAVRAMLAR

Estetiğin kavramsal çerçevesini oluşturmak için genellikle güzellik (hüsn ve cemâl), sun’ ve sanat, ölçü ve denge (vasat, itidal, takdir), sağlamlık (itkan) ve fayda gibi kavramlar sayılmaktadır. Bu kavramların yanı sıra kusursuzluk, kalite, tenasüp, denge, sadelik, doğallık, basitlik ve vakar gibi tamamlayıcı kavramlara da özel bir yer verilmektedir.¹⁶

Güzellik: Estetiğin esasını oluşturan güzellik kavramı TDK Sözlüğünde, “estetik bir zevk, coşku, hoşlanma duygusu uyandıran nitelik; okşayıcı söz veya davranış, iyilik,

12 İsmail Tunalı, *Estetik Beğeni*, s. 172.

13 Afşar Timuçin, *Estetik*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 45; Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 43.

14 Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 81.

15 İsmail Tunalı, *Estetik Beğeni*, 102-108.

16 Murat Sülün, *Din, Sanat ve Estetik*, (Bütün Boyutlarıyla Din), Kur’an Çalışmaları Vakfı, 2016, s. 310.

yumuşaklık; ahlak ve fikrî nitelikleriyle hayranlık uyandıran şey” anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁷ Bu özellikleriyle güzellik, insanın temel bir arayışıdır. Zira ruhen ve fikren sağlıklı her insanda sanatsal güzellikten önce gelen bağımsız bir güzellik duygusu vardır.¹⁸ Aristo Teles, güzelliği sağlayan nitelikleri, düzenlilik, simetri/uyumlu olmak ve sarahat şeklinde sıralamaktadır.¹⁹ Güzellik kavramını sistematik bir yaklaşımla ele alan Baumgarten’in ifadesiyle, bir nesnenin güzelliğini, "kendini meydana getiren kısımlarla beraber göstermiş olduğu ahenkte" ararız.²⁰ Bu nitelikleri sadece gözümüze ve kulağımıza hitap eden objelerde değil, zihnimize ve gönlümüze hitap eden her şeyde ararız aslında. Okuduğumuz bir metinde, dinlediğimiz bir şarkıda, giydiğimiz bir kıyafette, kullandığımız bir mekânda, muhatap olduğumuz bir kişinin davranışlarında vs. her yerde ve her koşulda uyum ve netlik ararız.

San 'at: Arapça (صنع) fiilinden türetilen san'at kavramı, belli bir işin özene bezene, dikkat ve alaka ile en güzel biçimde yapılışını ifade etmek için kullanılmaktadır. Nitekim sözlüklerde, “bir duygu, tasarı, güzellik vb.nin anlatımında kullanılan yöntemlerin tamamı veya bu anlatım sonucunda ortaya çıkan üstün yaratıcılık; belli bir uygarlığın veya topluluğun anlayış ve zevk ölçülerine uygun olarak yaratılmış anlatım; bir şey yapmada gösterilen ustalık; bir meslekte uyulması gereken kuralların tümü” şeklinde tanımlar yapılmaktadır.²¹ “Yine Arapça *fen* kelimesi “bir işte maharet kazanmak, süslemek” mânasında masdar; “bir meslek veya sanatla ilgili özel kuralların bütünü, ilmî nazariyeleri el yatkınlığı ve öğrenimle elde edilen vasıtalarla uygulama, akla ve kalbe en yüksek güzellik tadını verecek şekilde bir duygu ve düşüncüyü ifade çabası” anlamlarında isim olarak kullanılmıştır.”²²

Ölçü ve Denge: Duygu, düşünce, ahlâk ve davranışlardaki dengeli olmakla ilgili bu kavram çeşitli kelimelerle ifade edilmektedir. Dinî terminolojide itidal, vasat ve takdir gibi kelimeler bu anlamda kullanılmaktadır. Felsefe kültürünün İslam dünyasında gelişmesiyle birlikte itidal kelimesi “mizaç, karakter ve ahlâkta aşırılıklardan uzaklık, ılımlılık, denge” manasında ahlâk ve psikoloji terimi olarak kullanılmaya başlanmıştır.²³

17 <https://sozluk.gov.tr>. Güzellik Kelimesi, (26.08.2022).

18 Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*, Pınar Yay, İstanbul 2002, s. 12-13.

19 Cemil Sena, *Estetik- Sanat ve Güzelliğin Felsefesi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1972, s. 23.

20 Cemil Sena, *Estetik- Sanat ve Güzelliğin Felsefesi*, s. 28.

21 <https://sozluk.gov.tr>. Sanat Kelimesi, (26.08.2022).

22 Turan Koç, "Sanat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sanat> (26.08.2022).

23 Mustafa Çağrırcı, "İtidal", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/itidal> (07.09.2022).

Kindî'den itibaren İslam filozofları ahlâk ve davranışlarda aşırılıktan uzak durmayı, ılımlı ve dengeli olmayı öğütleyen ayet ve hadislerden de ilham alarak itidal kavramını “insan davranışlarının ifrat ve tefrit denilen iki aşırı uç arasında orta bir hâlde olması” şeklinde açıklamışlardır.²⁴

İnsanın kazanması gereken bir erdem olarak değerlendirilen ölçü ve denge hâli kâinatı ayakta tutan ve Yüce Allah'ın kudretinin bir estetik bir delili olarak görülmüş-tür. Öyle ki, Platon'a göre güzelliğin en temel ölçütü orantıdır: “Şimdi, iyi olan her şey güzeldir, güzel de hiçbir zaman orantsız değildir. O hâlde, ilke olarak şunu düşünmek gerekir. Bir canlı, güzel olabilmek için orantı hâlinde bulunmalıdır.”²⁵ Platon'da gerçeklik âleminin birer hatırlatıcısı olarak değerlendirilen bu orantı ve ölçü Antik dönem-den Müslüman filozoflara varıncaya kadar birçok düşünür tarafından Allah'ın varlığının bir işareti ve delili olarak kabul edilmiştir.²⁶ Müslüman filozoflar güzeli ve estetik ilgiyi sadece ahlaki/moral değerlerle ilişkilendirmekle kalmamış, güzel kavramını Tanrı'nın güzelliği ile de ilişkilendirmişlerdir.²⁷ Benzer şekilde günümüzün önemli fizikçilerinden biri olan Stephan Hawking de evrenin düzenliliğini ve büyüleyici güzelliğini Tanrı'nın varlığının en büyük kanıtı olduğuna işaret etmektedir.²⁸ Dolayısıyla din hizmetlerinde, metafizik boyutu da bulunan bu estetik delili yansıtacak bir yaklaşım sergilemek gerekmektedir. Yapılması gereken estetik tecrübe yoluyla güzel bakmayı, güzel görmeyi ve güzel(i) düşünmeyi sağlayacak dinî tecrübeye geçişin yollarını açmaktır.

DİNÎ YAŞANTI VE ESTETİK

Din ve estetik ilişkisiyle ilgili çalışmalarda, estetik tecrübenin insanı yücelten ve aşkın âleme yükselten bir merdiven işlevi gördüğüne dikkatlerimiz çekilmektedir: “Estetik tecrübe ya da temaşa sırasında insan bir yönüyle duyuma dayanmasına rağmen; gördüğü ya da hissettiği objeyi aşarak özgür bir öznellikle ona ya da kendisine değer atfedebilmektedir. Bu ise estetik tecrübenin bizzat kendisinin aşkın bir tecrübeyle veya aşkınla ilişkilendirilmesine sebep olmaktadır.”²⁹ Dinî deneyim, özü itibarıyla mutlak gerçekliğe yönelik estetik bir tecrübedir. Estetik konusunun öncü ismi olarak kabul edilen Platon'un şu sözleri estetik tecrübenin metafizik boyutunu ortaya koymaktadır:

24 Çağrı, age.

25 Platon, Timaeus, Çev. Benjamin Jowett, Ed. Edith Hamilton Huntington Cairns, Pantheon Books, 4. Baskı, New York, 1966, s. 87c, d,e. Akt. Aydın Işık, *Din Ve Estetik*, s. 131.

26 Aydın Işık, *Din Ve Estetik*, s. 135-140.

27 Ayşe Taşkent, “Estetik ve Etik Değerler Bütünlüğü”, VI. Dinî Yayınlar Kongresi -İslam-Sanat ve Estetik- Diyanet İşleri Başkanlığı, (29-30 Kasım 01 Aralık 2013/ İstanbul), s.114.

28 Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 153.

29 Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 70.

“Şimdi can kulağıyla dinle beni. Sevginin şimdi vardığımız yerine kadar götürülen adam güzel şeyleri birbiri ardı sıra ve gerekli düzen içinde gördükten sonra, girdiği yolun sonuna ulaşarak, birdenbire eşsiz güzellikle, güzelliğin özü ile karşı karşıya gelecektir. İşte onun bütün amacı ve uğraşı ona ulaşmak içindir.”³⁰

Bu konuyla ilgili kaynaklarda söz konusu “estetik ölümsüzlük” fikriyle ilgili yaklaşımların Platon’la başlayıp Hegel’de zirveye ulaştığı belirtilmektedir.³¹ Nitekim Hegel’e göre güzele neresinden bakarsak bakalım, sonunda tanrısallık katına ulaşırız; doğada kendini ifşa eden her güzel, Güzel İdea’sının bir yansımasıdır.³² İslam düşünce geleneğinde belirleyici bir yere sahip olan Gazali’nin de estetiği, Allah’ın varlığıyla ilgili sistematik bir delil olarak kullandığı; estetik ve etik’in nihai amacının, insanın ruhunu güzelleştirip Allah’a götürmek olduğunu savunduğu vurgulanmaktadır.³³ Bütün mistik geleneklerde benzerlerini gördüğümüz bu ifadeler din ve estetiğin ilişkisini yansıtan açıklamalardır. Buna göre güzel tecrübesinde ve estetik temaşa sırasında arındığımızı hissederiz. Aslında estetik obje bize kendiliğimizi hatırlatır.³⁴ Konuyu İslami anlayış açısından değerlendiren Turan Koç bu ilişkiyi şu şekilde dile getirmektedir:

“İslami anlayışta güzel, iyi, bilgi ve hakikat arasında çok sıkı bir bağ vardır. Başka bir ifade ile güzellik değerini, vakıya uygun düşmek anlamında hak ve hakikat olmaktan ve bütün var olanların özünde yatan hayırla buluşmaktan alır. Hak ve hayır varlığın özünü oluşturur ve başlı başına bir değer ifade eder. İslam’ın güzellik anlayışında bu değerler birbirinden ayrı ve bağımsız alanlar oluşturmaz.”³⁵

Bu hususta din ile sanatın benzeştikleri en önemli noktanın, her ikisinin de estetik olan boyuta vurgu yapmaları olduğunu söyleyebiliriz.³⁶ Burada sanatın işlevlerinden birinin onun salt akılla kavranamayan ve ulaşılamayan hususları anlaşılabilir ve ulaşılabılır kılmaya çalışmak olduğunu hatırlatmak gerekir.³⁷ İslam, sanat ve estetiği fizik ötesiyle bağlantılı özelliğinin bir gereği olarak, duyu algısını aşan hakikatin

30 Platon, Symposium, Çev. Micheal Joyce, Ed. Edith Hamilton-Hungtington Cairns, Pantheon Books, 4. Baskı, New York, 1966, s. 211a, akt. Aydın Işık, *Din Ve Estetik*, s. 82.

31 Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 174.

32 George Wilhelm F. Hegel, *Estetik I*, Çev. Taylan Altuğ-Hakkı Hünler, Payel Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 30.

33 Naim Şahin, “Gazali’de Etik-Estetik İlişkisi”, *Diyanet İlmi Dergi*, cilt.47, sa.3, 2011, s. 96,113.

34 Aydın Işık, *Din Ve Estetik*, s. 250.

35 Turan Koç, *İslam Estetiği*, İSAM Yayınları, 2010, s. 79-80.

36 Hüsnü Aydeniz, “Din-Sanat İlişkisi ve Bunun Somut Bir Yansıması Olarak Mevlevi Semâ Âyini”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:32, Erzurum 2009, s. 40-42.

37 Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 293.

hissettirilmesinde sembolizmi (temsili anlatımı) etkili bir şekilde kullanmıştır. Zira temsil, bir üst hakikatin ifade edilmesi veya aydınlatılmasında en etkili araçlardan biridir.³⁸ Örneğin Kur'an'da estetik yanı gözden uzak tutulabilen hemen hemen hiçbir konu yok gibidir. "Tanrı anlayışından tabiat tasvirine, canlılardan kronolojik anlatıma kadar hemen her şeyde bir güzelliğin ve estetik unsurun dikkat çekecek bir biçimde sergilendiği görülür. Cennet tasvirlerinden gökyüzünün enginliğine, denizlerin coşkunluğundan suların şırıltısına, sıcak çöl ikliminin ortasından gözü doyuran yeşilliklere ve insanı rahatlatan koyu gölgeliklere kadar hemen hemen her anlatımda bir estetik olguyla karşılaşırız."³⁹ Kur'an'daki bu sembolik anlatımın yanı sıra, Farabi'ye göre Peygamber de adeta bir sanatçı gibi hakikati sembollerle insanlara anlatmıştır.⁴⁰

Elbette dini sanatla özdeş göremeyiz. Ancak düşünerek ve zevk alarak yaşamak bir sanattır. Bu bağlamda İslam açısından estetiği, metafizikle ilgisi kesmeyen bir estetik olarak görmek durumundayız.⁴¹ İhsan Turgut bu ilişkiyi şu şekilde temellendirmektedir:

*"O hâlde ne din ne de sanat yalnız bir biçim işi değildir. Ama biçimi, üslubu olmayan ne bir din ne de sanat düşünülebilir. Coşkusuz bir ibadet, ritimsiz bir sanat gibidir. Her şiir şeklinde yazılmış şeye, şiir diyebilir miyiz? Roman ayrı bir türdür, ama bu türde yazılan her şeye roman diyemeyiz. Belirli bir zaman diliminde aç, susuz kalma, oruç olabilir mi? Belirli hareketleri yapma, yani bir biçimi, ya da formu yerine getirme namaz olur mu?"*⁴²

Dini tecrübeyi ve sanatsal deneyimi özgün kılan bu estetik değerdir. Dolayısıyla herhangi bir sanat eserinin başka bir formdaki aktarımı, tercümesi veya kopyası o eserin sahip olduğu değeri asla taşımaz. Turgut'un ifadesiyle, Shakespeare'ın çevirileri Shakespeare olmadığı gibi, Kur'an'ın çevirileri de Kur'an değildir. Çünkü çevirilerde eserin özgünlüğünü oluşturan estetik yapı, ritim, üslup, metafor ve semboller dışarıda kalmaktadır; yani çeviriye aktarılamamaktadır. Bu bakımdan İncil, çok el değiştirdiği için bu estetik özelliğini kaybetmiştir. O yüzden İncil müzik eşliğinde okunmadığı zaman çok kuru gelir insana... Bu nedenle kiliselerde İncil okumaları daima müzikle desteklenmektedir.⁴³

38 Turan Koç, *İslam Estetiği*, s. 24.

39 Ali Haydar Haksal, Kur'an-ı Kerim'de Güzel Kavramı, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994, s. 87.

40 Farabi, *Mutluluğun Kazanılması*, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara 1999, s. 91.

41 Turan Koç, *İslam Estetiği*, s. 15.

42 İhsan Turgut, *Sanat Felsefesi*, Bilgehan Matbaası, İzmir, 1991, s.204.

43 İhsan Turgut, *Sanat Felsefesi*, s. 204

Din ve sanat arasındaki kopmaz ilişkiyi Turgut'un ifadeleriyle şu şekilde toparlayabiliriz: "Sanatsız din, hayattan kopuk, kuru birtakım ahlaki manzumeler yığını olur; doğmatizmin kendisi olur. Batı Ortaçağı, Skolastik düşünce işte böyledir... Sanattan dini, dini sanattan ayrı düşünemeyiz. Dinin gerektirdiği ibadet yerleri bile büyük sanat eserleridir. Süleymaniyesiz, Selimiyesiz, İtri'siz, Dede Efendi'siz, Yunus'suz, Mevlana'sız, Yayha Kemal'siz, Tanpınar'sız bir din düşünülemez."⁴⁴ Din hizmetlerinde istenen nihai hedeflere ulaşabilmek açısından estetik söylemin bütün imkânlarını kullanmak gerekir.

Din ve estetiği buluşturan nihai gayenin "güzel ahlak" olduğunu da bu vesileyle söylemek gerekir. DOLayısıyla "sanat için sanat anlayışı" burada kabul edilebilir bir yaklaşım değildir. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi her estetik deneyim, sahibini erdemli kılmaya aday bir tecrübedir. Aynı şekilde dinin de nihai gayesi hadis-i şerifte ifade edildiği üzere ahlaki erdemleri gerçekleştirmektir. Din ve estetik ilişkisini işleyen çalışmalarda her iki alanı buluşturan bu hedef birlikteliği "arınma" kavramıyla anlatılmaktadır. Felsefe literatürüne yerleşmiş olan ve aynı zamanda dinî bir karakter taşıyan "katharsis" kelimesi, özellikle müzik aracılığıyla etki altına alınan ruhun arınması şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁵ Bu açıdan sanat, sadece estetik haz meydana getirmeye değil, ahlaki anlamda ruhumuzun olumsuz duygu ve tutkulardan arınmasına, ruhumuzun temizlenmesine de vesile olmalıdır.⁴⁶ Dinî literatürde de arınma kavramıyla doğrudan ilişkili "ihlas" ve "tezkiye" gibi kavramların yanı sıra, dolaylı olarak arınmayla ve doğrudan kötülüklerden korunmayla ilgili "takva", "ihsan", "vera", "zühd" gibi oldukça zengin bir kavramsal çerçevenin var olduğunu da ifade edelim.

Nitekim sözlükte "arınmak, saflaşmak, kurtulmak, "bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak" anlamına gelen *ihlâs* kelimesi, terim olarak "ibadet ve iyilikleri riya'dan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak" şeklinde tanımlanmaktadır."⁴⁷ Söz konusu kavramların geçtiği ayetlere baktığımızda, arınma yoluyla ahlâkî gelişimin sağlanması, ibadetlerin arındırıcı etkisi, bozulan yapının aslına uygun hâle getirilmesi gibi hedeflere işaret edildiğini görebiliyoruz.⁴⁸ Züht geleneği içerisinde gelişen kavramları, kurumları ve bazı ritüelleri bu bakış açısıyla değerlendirmek gerekir.

44 İhsan Turgut, *Sanat Felsefesi*, s. 207.

45 Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 247.

46 Aydın Işık, *Din Ve Estetik*, s. 254.

47 Süleyman Ateş, "İhlâs", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihlas> (06.09.2022).

48 Bkz. Yusuf Batar, *Kur'an'da Eğitim Kavramları*, İlahiyat yayınları, Ankara, 2014, s. 83-93.

İslami terminolojide güzel davranışın en özel ifadesi güzellik anlamına gelen ihsan kavramıdır. Nitekim meşhur Cibril hadisinde, İman ve İslam kavramlarından sonra bu temeller üzerine inşa edilecek olan kulluk süreci ihsan kavramıyla açıklanmaktadır: “Allah’ı görüyormuşçasına O’na kulluk etmek.” Dikkat edilirse burada ihsan kavramı tanımlanırken, “Allah seni görüyormuşçasına” denmiyor; “sen Allah’ı görüyormuşçasına O’na kulluk etmek” şeklinde bir açıklama yapılmaktadır. İnsanı merkeze alan ve onu diri tutan bir bilinçlilik hâli vurgulanmaktadır. Bu ifadede iki yönlü bir güzellik görüyoruz. Bir yandan ideal kulluk bilinci, güzellik anlamına gelen bir kelimeyle tanımlanarak bu kavrama yüksek bir değer yüklenmekte, diğer yandan bu ideal durum için insanı bütün hücrelerine kadar kuşatan bir ölçüt belirlenmektedir. Dolayısıyla bu özlü ifade bize güzel bir davranışın en güzel şekilde nasıl anlatılabileceğini de göstermektedir. Turan Koç’un ifadesiyle Müslümanın iç güzelliği ve manevi zenginliğinin göstergesi olan ihsan bir anlamda insanî mükemmelliği ifade eder. Bu bakımdan ihsan, bütün etkinliklerimizi güzel kılmanın ve bütün hayatı âdeti bir sanat faaliyetine dönüştürmenin adıdır.⁴⁹

Yukarıda geçen tartışmalardan da anlaşılacağı gibi dinî açıdan varılmak istenen hedeflere varmada estetik deneyimler doğal ve fitri vesileler olarak değerlendirilmelidir. İnsanların bu konulardaki hazırbulunuşlukları birer fırsata çevrilmelidir. Din hizmetleri kapsamında düzenlenecek etkinliklere estetik boyut kazandıracak olan sanatsal faaliyetler, bu açıdan oldukça önemlidir. Din hizmetlerinin sunulduğu mekânın mimari yapısı ve çevresel güzelliği, kullanılacak materyallerin estetik değeri, dinî mesajın sunumunda ve işlenmesinde görsel ve işitsel sanatların kullanılması vb. faktörler arzulanan sonuçlara kavuşmayı kolaylaştıracaktır.

Estetik duyarlılıkla gerçekleştirilecek olan din hizmetlerinde dinî davranışların duyuşsal boyutuyla ilgili en ideal seviye sayılan *içselleştirme* ve *kişilik hâline getirme* düzeyinin gerçekleşmesini umabiliriz. İnanç, ibadet ve ahlakla ilgili bütün kazanımlarda estetik özelliği olan etkinliklerin kolaylaştırıcı rolünü görebiliriz. Zira bilişsel etkinlikler tek başına dinî davranışın özünü oluşturan duygusallığı ve içtenliği oluşturmada yeterli olmaz. Örneğin İslam inanç esaslarını bilmek, içten gelen bir istek olmadan imana dönüşmez; ibadetlerin şartlarını bilmek, kulluk sevgisi oluşmadan düzenli bir ibadet hayatını garanti etmez. Kaldı ki bünyesinde aşkınlığı, iman etmeyi, sevmeyi, bağlanmayı, arınmayı, aidiyeti, fedakârlığı, diğerkâmlığı vs. birçok metafizik ve duyuşsal özelliği barındıran dinî yaşantıyı nesnel bir dille tanımlamak ve anlamlandırmak imkânsız görünmektedir. Akif’in deyiimiyle, kuru bir dille ne dinî hissiyatımızı söyleyebiliriz ne de

49 Turan Koç, *İslam Estetiği*, s. 54.

kalbimizin sesini duyurabiliriz. Zira kalbin dili yoktur. Ama içinde sanatı, beden dilini ve gönül dilini barındıran estetik söylem dinî hissiyatımızın tercümanı olabilir.

DİN HİZMETLERİNDE ESTETİK BOYUT

Estetik yönü baskın olan bir içeriğin insanları etkileme oranı daha yüksektir. Nitekim felsefi ve teolojik delillere dayalı bir söylemle insanların karşısına çıktığınızda söylediklerinizi anlayabilecek kişi sayısı sınırlıdır. Ancak âlemdeki düzene ve güzelliklerine dayalı bir söylem geliştirdiğinizde bu delilleri anlamak birçok insana daha kolay gelecektir. Kutsal kitapların içeriğine bakıldığında genellikle âlemin uyumu, ahengi ve gökyüzündeki güzelliklerden bahsedildiği görülmektedir. Mesela Kur'an-ı Kerim'de yerin, göklerin, insanın ve diğer birçok varlığın yaratılışındaki uyuma, düzene ve güzelliğe işaret edildiğini görüyoruz. Bu vesileyle bütün bu güzelliklerin işaret ettiği yüce yaratıcının kudretine ve hikmetine doğru bir yükseliş yönlendirmesinin yapıldığını ilgili ayetlerden okuyabiliyoruz. Kur'an'da sıkça kullanılan "hüsün", "cemal", "ziynet", "Tayyib", "ibda", "musavvir", "ihsan" vb. kavramlar estetikle ilgili kavramlardır.⁵⁰ Bu kavramların geçtiği ayetlerde genellikle Allah Teala'nın kusursuz yaratmasına göndermeler yapıldığını söyleyebiliriz. Turan Koç'un da ifade ettiği gibi bu kusursuz güzellikler nihai anlamda Allah'ın yaratmasına delalet eden dolaysız kanıtlardır.⁵¹ Din hizmeti yapanlara düşen insanlarla bu kusursuz güzellikleri buluşturacak ortamlar oluşturmaktır.

Estetik değeri yüksek olan bütün içerikler ve araçlar din hizmetinin ulvi gayelerine ermeyi kolaylaştıracaktır. Çünkü bu konuda insanın fitratından gelen bir hazırbulunuşluk durumu vardır. Platon'un ifadesiyle çocukluk çağından itibaren güzellik sevgisinin uyarılmasıyla insanda bir duyarlılık oluşacak ve bu hassasiyet onu iyiyi seçmeye, bayağı olanı reddetmeye yöneltecek ve zamanla bu duyarlılık bilinçli bir duruşa dönüşecektir.⁵² Bu tespit bize din hizmetinin işleviyle ilgili önemli bir mesaj vermektedir. Din hizmeti kapsamında yapılan faaliyetlerin insanın fitratında var olan "güzellik" duygusunu hatırlatıcı mahiyette olması gerekir.

Din hizmetlerinde kullanılan dilin dinî mesajın sahip olduğu manayı ve estetik değeri taşıyabilecek yeterlikte olması gerekir. Dildeki sanatsal özellikler bu açıdan oldukça önemlidir. Çünkü sanatsal ifade karşındaki ile konuşmadır, bu konuşma ne kadar güçlü verilirse o kadar etkin ve kalıcı olur. Kur'an'ın "Ey iman edenler", ya da "De ki" diye başlayan diyaloga dayalı üslubu bunun en güzel örneğidir. Dinî gelenek içerisinde

50 Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 129.

51 Koç, *İslam Estetiği*, s. 100.

52 Platon, *Republic*, Çev. Paul Shorey, Ed. Edith Hamilton Huntington Cairns, Pantheon Books, 4. Baskı, New York, 1966, s. 278. Akt. Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 273.

klasikleşen metinlere baktığımızda da bu inceliği rahatlıkla görürüz. Örneğin Süleyman Çelebi'den önce ve sonra belki yüzlerce "mevlid" yazıldı. Ama asırlardır adeta kutsal bir metin gibi tutulan metin, Süleyman Çelebi'nin yazdığı mevlidi oldu. Çünkü onun kullandığı dil çok güçlüydü, ritim, üslup, organik bütünlük açısından doruk noktasındaydı.⁵³ İlkesel olarak "güzel davranış"ın emredildiği Kur'an-ı Kerim'de, dinî mesajın açıklanmasında ve insanlara iletilmesinde de güzel söz ve yumuşak üslup kullanımını emreden birçok ayet yer almaktadır. Örnek olarak birkaç ayet-i kerimeyi sunalım:

"Size bir selam verildiği zaman, ondan daha güzeli ile veya aynı selâm ile karşılık verin. Şüphesiz Allah, her şeyin hesabını gereği gibi yapandır." (en-Nisa 4/86).

"İyi sayılan bir söz ve bir bağışlama, arkasından eziyet gelen bir sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, halîmdir." (Bakara 2/263).

"Allah'ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü, kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti. O ağaç, rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara böyle misaller getirmektedir." (İbrahim 14/24).

"Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler; yoksa şeytan aralarına girer. Kuşkusuz şeytan insanların apaçık düşmanıdır." (İsra 17/53).

"İkiniz beraber Firavun'a gidin, çünkü o sınırı çok aştı. Yine de ona söyleyeceklerinizi yumuşak bir üslupla söyleyin, ola ki aklını başına toplar veya içine bir korku düşer." (Taha 20/44).

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü gibi güzel söz, çok esaslı bir davranış biçimi olarak taltif edilmektedir. Öyle ki, azgınlığıyla ve zalimliğiyle bilinen Firavun'a bile yumuşak bir üslupla hitap edilmesi peygamberlerden istenmektedir. Güzelliği bir değer olarak öven ve güzel davranmayı teşvik eden birçok hadis-i şerif de vardır:

"Şunu kesin olarak bilin ki, Allah güzeldir ve güzelliği sever." (Müslim, İman, 39, hadis no:147; İbn Mâce, Dua, 10, hadis no: 3860).

"Muhakkak ki Allah, her şeyde güzelliği (ihsanı) emreder. Öldürseniz bile, bunu asil bir şekilde yapınız. Bir hayvanı kestiğiniz zaman, en güzel bir şekilde kesiniz. Herhangi biriniz hayvanı keseceği zaman, bıçağını bilesin ve keseceği hayvanı dinlendirsin." (Müslim, Sayd, 57, hadis no: 1955).

"Sizler, kardeşlerinizin huzuruna varıyorsunuz. Yolculuğunuzu güzel yapın. Üstünüzü ve başınızı düzgün ve temiz tutmada insanlar arasında örnek olun. Çünkü Allah, çirkinliği ve bilerek çirkin görünmeyi sevmez." (Ebû Dâvûd, Libâs, 25, hadis no: 4089).

53 İhsan Turgut, *Sanat Felsefesi*, s. 205.

Örnek olarak birkaç tanesini aktardığımız hadis-i şeriflerde rahatlıkla görüleceği gibi sadece insanlarla değil bütün çevremizle ilişkilerde güzel davranmak esastır. Bu ilkeyi din hizmeti açısından düşündüğümüzde ise dinî mesajın en güzel şekilde muhataplarına ulaşmasını hedeflemek bu konuda esas ilkedir. Sözün güzelliğini besleyecek birçok estetik formdan bahsedebiliriz. Musikiden söz sanatına, tiyatrodan şiire varınca-ya kadar bu amaçla kullanılabilecek birçok güzel söz imkânı olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim kuru ve mekanik dil yerine ruhları okşayan estetik dil her seviyeden insanın ihtiyaç duyduğu bir güzelliştir. Zira her şeyin mekanik bir bağlantıyla tanımlandığı bir dünya bir süre sonra insanlara sıkıcı gelebilir. Metafiziğe mesafeli duruşuyla bilinen Darwin'in bu konuyla ilgili ilginç bir değerlendirmesi şu şekildedir:

*"Zihnim adeta bir makineye benzedi. Eğer hayatımı yeniden yaşama fırsatı bulabilseydim, hiç değilse haftada bir defa şiir okumayı, müzik dinlemeyi alışkanlık hâline getirdim; bu zevklerden mahrum olmak, mutluluğun yitirilmesine sebep olacağı gibi zihne de zarar vermektedir. Hatta ahlaki dokuyu zayıflatmak suretiyle orada bir hasar yapmaktadır."*⁵⁴

Darwin'in eksikliğini hissettiği şeyler, estetiğin konusunu oluşturan etkinliklerdir. Sadece şiir ve müziği değil; diğer bütün sanatsal faaliyetleri bu kapsamda sayabiliriz. Bu tür uğraşlar, duygu ve düşüncelerimizi yansıtmada, kendisini gerçekleştirmede ve sosyal etkileşimde insana büyük imkânlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla estetik bir formda sunulan içeriklerin insanlar tarafından olumlu karşılanma ihtimali daha yüksektir. Çünkü böyle bir içerik taşıdığı mesajla birlikte insanda var olan *estetik bir ihtiyacı* da karşılamaktadır.

Şiirin, güzel sesin ve görsel unsurların arındırıcı ve manen yüceltici etkisi, farklı düşünce geleneklerinden gelen birçok düşünürün adeta üzerinde ittifak ettiği bir konudur. Nitekim bu konularda oldukça derinlikli analizleri olan Gazalî'ye göre güzel ses kalbi tahrik eder, kulağa ve kalbe estetik bir deneyim yaşatır. Müzik dinlerken insanda bir sükûn ve açılma hâli meydana gelir. Diğer taraftan göklerin maviliğini seyretmek üzüntüyü giderdiği gibi Allah'ı anmaya vesile olur.⁵⁵ Benzer şekilde Farabi ve İbn Rüşd, çocukların ve gençlerin eğitiminde şiirin ve musikinin eğlendirici özelliğinden istifade etmeyi önerirken, İbn Sina da insanda fıtrî bir güzellik arayışının mevcut olduğunu ve bu arayışın nihai hedefinin de Tanrı'nın gerçek güzelliği olduğunu savunmaktadır.⁵⁶

54 Darwin, *Life and Letters of Charles Darwin*, Cilt 1, Ed. Francis Darwin, Adamanta Media Cop. New York, 2005, s. 81-82 akt. Aydın Işık, *Din Ve Estetik*, s. 154.

55 Gazâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu, c. II, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975, s. 688; Bkz. Aydın Işık, *Din Ve Estetik*, s. 264.

56 Bkz. Ahmet Bozyiğit, "İslâm Düşüncesinde Estetik". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2 / 2, Aralık 2020, s.74-75.

Musiki, dinî duyguların yansıtılmasında ve dinî mesajların ifadesine merkezi bir yer işgal etmektedir. Toplumsal yaşamın bütünleştirici bir ögesi olarak özellikle ritüeller bağlamında oynadığı duygusal yoğunlaşmayı sağlayıcı niteliğiyle dinî hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır.⁵⁷ Dinî hayat içerisinde musikiyle oluşturulan duygusal yoğunluk, verilmek istenen mesajın algılanmasını ve benimsenmesini kolaylaştırdığı gibi söz konusu mesajın bireysel ve toplumsal etkisini de güçlendirmektedir. Güzel bir Kur'an tilavetinin ruhlarımız üzerindeki etkisi, minarelerden yükselen ezan seslerinin oluşturduğu manevi etki veya yüksek duygulara hitap eden bir musiki eserinin ruhlarımızı incelten etkisi musikinin gücünün en belirgin örnekleridir.

Estetik boyutu sadece söylem düzeyinde ele almamak gerekir. Dinin duyuşsal yönünü oluşturan bütün unsurlar aynı zamanda estetik boyutu ilgilendirmektedir. İnanc, ibadet ve ahlakla ilgili bütün konuların duyuşsal ve dolayısıyla estetik boyutunun olduğunu unutmamamız gerekir. Bu konuda genel bir duyarlılık oluşturmak için estetik davranışı oluşturan temel ilkeleri ön plana çıkarmak gerekir.

DİN HİZMETİNDE UYULMASI GEREKEN ESTETİK İLKELER

Estetiğin özünü oluşturan güzellik kavramını işlerken güzelliği oluşturan temel unsurları, maksada uygunluk, denge ve uyum şeklinde sıralamıştık. Şimdi bu özellikleri din hizmetini güzel kılacak estetik ilkeler olarak işleyebiliriz.

Maksada Uygunluk: Bir objeyi anlamlı ve değerli kılan en önemli özellik kullanıldığı maksada uygun olmasıdır. Örneğin Sokrates'e göre bir şeye elverişli olan her şey güzeldir; bir şeye elverişli olmayan her şey de kötü ve çirkindir.⁵⁸ Günlük yaşamda kullandığımız eşyalardan tutun çevremizdeki her türlü şeyi bu ölçüye göre değerlendiririz. Örneğin giyilen bir kıyafeti, söylenen bir sözü ve tercih edilen bir rengi maksadına uygun bulduğumuzda "güzel olmuş" deriz. Aksi hâlde çirkin buluruz. Bu ilke her türlü hizmette de geçerlidir. Dolayısıyla bir hizmeti sunarken öncelikle onun temel maksadını belirlemeliyiz ve bu kapsamda yapacağımız bütün faaliyetleri "maksada uygunluk" ilkesine göre düzenlemeliyiz. Belirli bir sistem ve program dahilinde icra edilmesi gereken din hizmetlerinin kendisine özgü nihai hedefleri ve yakın hedeflerinin olması gerekir. Yapılacak olan her faaliyetin de bu hedeflere göre tanzim edilmesi icap eder. Söz konusu hedeflerin belirlenmesi ise başlı başına bir uzmanlık işidir. Dolayısıyla bütün din hizmetlerinin genel çerçevesini ve uygulama esaslarını belirleyen bir program geliştirme uzmanları heyetine ihtiyaç vardır. Sahada çalışan görevliler de söz konusu

57 Aydın Işık, *Din Ve Estetik*, s. 300.

58 Aydın Işık, *Din ve Estetik*, s. 189.

heyetin geliştirdiği programları dikkate alarak hizmetlerini yürüttükleri taktirde maksada uygun faaliyetlerde bulunma ihtimalleri daha yüksek olacaktır.

Denge ve Ölçü: Yukarıda güzellik kavramını tarif ederken de ifade edildiği gibi denge ve ölçü bir şeyi güzel kılan en temel ölçütlerden biridir. Her türlü aşırılıktan uzak, kendi içerisinde dengeli bir yapı arz eden, ifrat ve tefritten uzak olan eylemlere, kurumlara, sistemlere, programlara vs. güzel deriz. Hizmette denge ve ölçüyü en fazla hak eden din, her türlü aşırılığı ilkesel olarak reddeden İslam dinidir. Zira İslam’a göre hiç kimseye gücünü aşan bir yükümlülük teklif edilmemiş (Bakara, 2/286), Yüce Allah dinde hiçbir zorluğu emretmemiş (Hac, 22/78), aksine kulları için kolaylık dilemiştir (Bakara, 2/185). Bu ilkelerin en güzel uygulayıcısı olan Hz. Peygamber’in hadislerinde ve uygulamalarında oldukça çarpıcı mesajlar olduğunu biliyoruz. Nitekim ilgili hadislerde, dinde aşırı gitmek helâk sebebi olarak değerlendirilmiş (Müslim, “İlim”, 4), ibadetlerde gücümüzü aşacak şekilde davranışlar men edilmiş (Buhârî, “İman”, 29), temel ihtiyaçlarını ihmal edecek düzeyde ibadet etmek isteyenlere asla izin verilmemiştir (Müslim, “Sıyam”, 35). Aslında Hz. Peygamber’in bu konudaki uyarıları ve uygulamaları din hizmetlerinde denge ve ölçü için bizlere örnek olacak çok güzel mesajlar içermektedir.

Uyum ve Ahenk: Güzelliğin önemli ölçütlerinden biri de uyumdur. Yukarıda işaret edildiği üzere Baumgarten’in ifadesiyle, bir nesnenin güzelliğini, "kendini meydana getiren kısımlarla beraber göstermiş olduğu ahenkte" ararız. Din hizmetlerini bir bütün olarak düşündüğümüzde bu kapsamda yapılan her bir faaliyetin dinin varlık sebebine ve bütünlüğüne uygun genel yapıyı yansıtan bir özellik arz etmesi gerekir. Din hizmeti adı altında yapılan bütün faaliyetleri bir araya getirdiğimizde ortaya uyumlu ve ahenkli bir resim çıkıyorsa yapılan hizmetler güzel demektir. Hizmet alanlarının ve çeşitlerinin oldukça geniş bir yelpazeye yayıldığı günümüz koşullarında bu ilkenin önemi bir kat daha artmıştır. Zaman zaman sözde din hizmeti(!) adına genel tabloyu bozan çıkışlar, din adına değişik kulvarlarda ortaya atılan çelişkili söylem ve eylemlerin yol açtığı karmaşa bu ilkenin önemini göstermektedir. Dolayısıyla din hizmeti sahasında çalışan her kesin kendisini bu güzel bütünün bir parçası olarak görmesi ve günün sonunda oluşacak olan tabloda ayrıksı bir görüntüye yol açmayacak şekilde hareket etmesi gerekir.

DİN GÖREVLİSİNİN ESTETİK SORUMLULUKLARI

Din hizmetlerinde estetik boyutun işlevsel olmasında birinci derecede sorumlu olan din görevlileridir. Teorik olarak geliştirdiğimiz bütün kavramlar ve ilkeler ancak ve ancak uygulayıcıların eliyle amacına hizmet edebilir. Aslında din hizmetlerinin kendisine has özelliklerinden dolayı bu alanın gerektirdiği yeterlilikler arasına “estetik yeterlilik” adında bir yetkinlik alanı konmalıdır. Her bir din görevlisinin, estetik yeterliliğin gerektirdiği bilişsel, duyuşsal ve psikomotor kazanımları elde etmiş olması oldukça

önemlidir. Bu kapsamda din ve estetik ilişkisini kavrayacak zihinsel bir altyapının ve yüksek düzeyde bir estetik duyarlılığın oluşturulmasının yanı sıra davranışlara yansımalarını da sağlamamız gerekir. Özellikle hizmet öncesi dönemdeki eğitim programlarına bu konuyu belirgin bir şekilde yerleştirmemiz gerekir. Din hizmeti sahasına eleman alırken de bu sahadaki yeterliliği temel kabul şartı olarak belirlemeliyiz.

Teorik olarak din ve estetik ilişkisi, estetik tecrübenin dinî tecrübeye dönüşümüyle ilgili felsefi, teolojik ve psikolojik analizleri işleyen ders içerikleriyle bu konuda güçlü bir zihinsel alt yapı oluşturulabilir. Zihinsel yönün yanı sıra güzellik duygusunu ve estetik duyarlılığı güçlendirecek etkinliklerle bu alanın duyuşsal yönü güçlendirilmelidir. Resim, musiki, hat ve ebru gibi alanlardaki etkinlikler estetik duyarlılığın ve söylemlerin gelişmesinde oldukça önemli katkılar sunabilir. Bu derslerin dışında din hizmeti adaylarının güzel konuşma, güzel giyinme, kriz yönetimi, etkili iletişim, empati gibi estetik davranış özelliklerini benimsemiş olmaları gerekir. Mesleğe hazırlık süreçlerinde bu yeterlikleri bütün elemanlarımıza kazandırmamız gerekir.

Sonuç ve Bazı Öneriler

Din hizmetlerinde insana ve dine uygunluk ilkesinin işlevsel olmasında estetik boyutun önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunun öncelikli sebebi estetiğin esasını oluşturan güzellik kavramının aslında felsefi ve teolojik anlamda ilahi kudretin bir delili olarak kabul edilmesi ve insanın yaşayacağı estetik tecrübenin nihai anlamda dinî bir tecrübeye dönüşme imkânıdır. Bilinen ilk filozoflardan itibaren kâinattaki uyum ve ölçünün bir ifadesi olan güzellik, bu güzelliği var eden yüce bir kudretin delili olarak değerlendirilmiştir. Benzer şekilde İslam düşünce geleneğinde de kâinattaki güzellik Yüce Allah'ın yaratıcılığının bir delili olarak kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak insanın fıtraten, çevresindeki güzelliğin arkasındaki esas güzelliği ve yüce kudreti aramaya eğilimli olduğu ve dolayısıyla görünen güzelliğin perdesi aralandığında esas kaynağın görüleceği ve böylece metafizik âlemle ilişkiye giren insanda bir arınma hâlinin meydana geleceği kabul edilmiştir.

Güzellik kavramı üzerinde sistematik düşünmeyi ve bu temel duyguyu felsefi olarak temellendirmeyi kendisine iş edinen estetik, artık günümüzde başlı başına bir bilim hâline gelmiştir. Güzellik duygusunun oluşum sürecini, güzel gören süje ile güzel görünen obje arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışan düşünürlerin tespitlerinden anladığımız kadarıyla insan güzeli arayan ve güzel olana meftun bir doğaya sahiptir. Söz konusu çalışmalarda insanın metafizikle ve dinle olan ilişkisinde de güzellik arayışının güçlü bir motivasyon kaynağı olduğu genel bir kabul görmektedir. Estetik ve etik bütünlüğünü sağlayan bu arayışa mukabil dinî söylemde de insanı hep güzellik üzerinden yakalamaya çalışan bir temanın olduğunu görüyoruz. Örneğin Kur'an-ı

Kerim’de kâinatla ilgili serdedilen ayetlerde hep bir güzel yaratılış vurgusunun yapıldığını görüyoruz. Buna bağlı olarak insanlardan çevrelerinde müşahade ettikleri güzelliklerin yaratıcısını düşünmeleri ve varlığın anlamını tefekkür etmeleri istenmektedir. Peygamberlerin dine davet kapsamındaki söylemlerinde de kâinatın güzelliği ve bu güzelliğin yaratıcısına kulluk temasının güçlü bir şekilde işlendiğini görebiliyoruz. Ayrıca dine davette güzel söz, hüsn-ü muamele, hoş görü vb. estetik davranış biçimleri esas alınmıştır.

Estetik deneyimin dinî tecrübeye dönüşmeye aday bu özelliği din hizmetlerinde gözetilmesi gereken güçlü bir imkân olarak değerlendirilmelidir. İnsan ve din ilişkisinin temel bir köprüsü olan bu estetik bağ üzerinden hareket etmek hem dinin hem de insanın doğasına uygun olacaktır. Din hizmetlerinde estetik boyutun gözetilmesi bu anlamda oldukça önemlidir. Bu doğrultuda aşağıdaki öneriler sıralanabilir:

Din hizmetleri sahasında görev alacak olan kişilerde güçlü bir “estetik duyarlılık” yaklaşımı oluşturacak bir eğitim süreci olmalıdır.

Din hizmetleri sahasındaki atamalarda bütün adaylarda “estetik yeterlik” aranmalıdır. Bu amaçla her hizmetin gerektirdiği yeterlilik alanları ayrı ayrı belirlenmelidir.

Din hizmetleri için kullanılacak olan içerikler ve materyallerin estetik açıdan uygun olmasına dikkat edilmelidir.

Din hizmetlerinin gerçekleştirildiği mekânların imarında ve diğer fiziki yapılanmasında estetik uygunluk ilkeleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Özellikle cami merkezli din hizmetlerinde estetik boyutu oluşturan temel ilkeler belirlenmeli ve görevlilerin bu ilkelere uygun hareket etmesi sağlanmalıdır.

Dinî içeriklerin ifadesinde ve toplumla paylaşımında görsel ve işitsel sanatlardan istifade edilmelidir. Çalışanlara bu konularda destekleyici eğitimler verilmelidir.

Yazılı ve sözlü mecralarda, medyada ve diğer iletişim araçlarında kullanılacak olan bütün metinlerin ve görsellerin estetik açıdan uygunluğuna özen gösterilmelidir.

Özellikle din hizmetleri sahasında üretilen bütün ürünlerin ve hizmetlerin “estetik uygunluk” yönüne karar vermede belirleyici olacak bir estetik uygunluk kılavuzuna ve bu konuda görüşlerine başvurulacak bir uzmanlar kuruluna ihtiyaç vardır.

Edebiyat, tiyatro, sinema, resim, musiki gibi alanlardaki uzman kişilerden ve bu sektörlerin imkânlarından “güzel içerikler” ve “estetik sunumlar” oluşturmak için yardım alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Altıntaş, Ramazan. *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.

- Ateş, Süleyman. "İhlâs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihlas> (06.09.2022).
- Aydeniz, Hüsnü. "Din-Sanat İlişkisi ve Bunun Somut Bir Yansıması Olarak Mevlevî Semâ Âyini", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:32, Erzurum, 2009.
- Ayvazoğlu, Beşir. "İlmü'l-Cemâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/il-mul-cemal> (24.08.2022).
- Batar, Yusuf. *Kur'an'da Eğitim Kavramları*, İlahiyat yayınları, Ankara, 2014.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri sözlüğü*, Nobel Kitap, Ankara, 2013.
- Bozyiğit, Ahmet. "İslâm Düşüncesinde Estetik". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2 / 2, Aralık 2020.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-Sahîh*, Şirketu Dari'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut tsz.
- Çağrı, Mustafa. "İtidal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/itidal> (07.09.2022).
- Darwin. *Life and Letters of Charles Darwin*, Cilt 1, Ed. Francis Darwin, Adamanta Media Cop. New York, 2005.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî el-Ezdî. Sünenü Ebî Dâvud, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamî. (thk.), (2 cilt), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul tsz.
- Farabi. *Mutluluğun Kazanılması*, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara, 1999.
- Gazâlî. *İhyâu ulûmî'd-dîn*, Çev. Ahmed Serdaroğlu, c. II, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975.
- Haksal, Ali Haydar. *Kur'an-ı Kerim'de Güzel Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- Hegel, George Wilhelm F. *Estetik I*, Çev. Taylan Altuğ-Hakkı Hünler, Payel Yayınevi, İstanbul, 1994. <https://sozluk.gov.tr>.
- Işık, Aydın. *Din ve Estetik Felsefi Bir İnceleme*, Ötüken Neşriyat, 2011.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *Sünen*, thk. Beşşâr, Awvâd Ma'rû. (thk.), (4 cilt), Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1998.
- İnam, Ahmet. *Ahlak ve Estetik Açısından İslam ve Modernleşme*, II. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997.
- Koç, Turan. *İslam Estetiği*, İSAM Yayınları, 2010.
- Koç, Turan. "Sanat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sanat> (26.08.2022).
- Platon. *Republic*, Çev. Paul Shorey, Ed. Edith Hamilton Huntington Cairns, Pantheon Books, 4. Baskı, New York, 1966.
- Platon. *Symposium*, Çev. Micheal Joyce, Ed. Edith Hamilton-Hungtington Cairns, Pantheon Books, 4. Baskı, New York, 1966.
- Platon. *Timaeus*, Çev. Benjamin Jowett, Ed. Edith Hamilton Huntington Cairns, Pantheon Books, 4. Baskı, New York, 1966.

- Sena, Cemil. *Estetik- Sanat ve Güzelliğin Felsefesi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1972.
- Sülün, Murat. *Din, Sanat ve Estetik*, (Bütün Boyutlarıyla Din), Kur'an Çalışmaları Vakfı, 2016.
- Şahin, Naim. "Gazali'de Etik-Estetik ilişkisi", *Diyanet İlmi Dergi* 47/3, 2011.
- Taşkent, Ayşe. "Estetik ve Etik Değerler Bütünlüğü", VI. Dinî Yayınlar Kongresi -İslam-Sanat ve Estetik- Diyanet İşleri Başkanlığı, (29-30 Kasım 01 Aralık 2013/ İstanbul.
- Timuçin, Afşar. *Estetik*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.
- Tunalı, İsmail. *Estetik Beğeni*, Say Kitap Pazarlama, 1983.
- Tunalı, İsmail. *Grek Estetik'i*, Remzi Kitabevi, 1983.
- Turgut, İhsan. *Sanat Felsefesi*, Bilgehan Matbaası, İzmir, 1991.

Oturum Başkanı:

Sayın hocamıza çok teşekkür ediyoruz. İnsan fıtratında elbette ki estetiğe yatkınlık vardır. İnsan, güzel olanı aramaktadır. Cenab-ı Allah Cemîl ism-i şerifi ile Cemâl olanı, yani güzel olanı takdir buyuruyor. "Allah güzeldir, güzel olanı sever." buyuran Peygamberimiz de hayatı boyunca estetik bir duruş sergilemiştir. Peygamber Efendimizin hem fiziki anlamda bedensel özellikleri son derece zarif ve birbirine uyumlu idi; O'nu gören herkesi kendisine hayran bırakarak O'nu dikkatle dinlemelerini sağlayacak kadar güzel bir insandı. Diğer taraftan Peygamber Efendimizin giyimi-kuşamı her zaman çok zarif ve nezih ve hassasiyetle temizliğe önem veren bir durumdaydı. Yine Peygamberimizin üslubu son derece estetik, öfkelenildiğinde dahi duruşunda ve tavırlarında hiçbir şekilde kabalık yok. Daima nezaketi ve dengeyi koruyor. Ve tabii ki Peygamber Efendimizin irşat yöntemi tebliğ metodu son derece estetik ve nezaket kuralları dâhilinde. Çünkü Cenab-ı Allah, insanın yaratılış gayesine uygun olarak bir tebliğ ve irşat metodunu Efendimize tahmil etmiştir. Efendimizin (sas) irşat metodunda insanın güzellik arayışına yönelik bir cevap bulunmaktadır. Söylediği her söz fıtratımızda bulunan güzellik arayışına uygun düşmektedir. Bizim de Peygamber mesleğini seçmiş insanlar olarak, tebliğ ve irşatta yöntem açısından estetik bir kaygıyı mutlaka gütmemiz gerekiyor. Hocamıza bu açıdan çok teşekkür ediyoruz. İkinci konuşmacımız, Ürdün Yermük Üniversitesinden Muhammed Ahmed Hasan Rababeah, bizlere "Mescitlerin Mesajını İletme Yolları İle İlgili Nebevi Uygulama ve Günümüz Medyasındaki Karşılığı" başlıklı tebliğlerini sunacaklardır. Buyurun sayın hocam.

التوظيف النبويّ لوسائل الاتصال في خدمة رسالة المسجد وتطبيقاتها في ظلّ الإعلام الجديد

محمد أحمد حسن رابعة*

بسم الله الرحمن الرحيم

توطئة

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وأصحابه أجمعين، وبعد؛ فهذه الدراسة حول التوظيف النبويّ لوسائل الاتصال في خدمة رسالة المسجد وتبليغ دعوته الكريمة، ومحاولة استقراء واسترداد ذلك التوظيف النبوي في عصره المبارك، ثم استلهامه وتوجيهه وتوظيفه في واقعنا المعاصر على وسائل الاتصال والإعلام الجديد.

فتتجه هذه الدراسة إلى استقراء واقع التوظيف النبويّ الكريم لوسائل الاتصال وطرائقه المتاحة في عصر النبوة المبارك في خدمة الخطاب الدعوي عامة وفي خدمة المسجد خاصّة، من خلال استقراء أنموذجات من استخدام النبي I لطرائق الاتصال ووسائله المتاحة في حياته الدعوية، وفي خطابه المسجدي، وما نماذج التوظيف النبوي للمسجد في عصره I خدمة مشروعه الدعوية وتبليغ رسالة الإسلام.

كما تتجه الدراسة إلى محاولة استقراء واسترداد تلك النماذج الشاهدة على توظيف النبي I للمسجد، واستلهام آلية التوظيف المعاصرة لها تطبيقاً على واقع المساجد المعاصرة اليوم والتطور في ميدان الاتصال والإعلام الجديد.

ففي ظل التطور التقني في مجال الوسائل والوسائط الاتصالية والإعلامية، وما أفرزه الإعلام الجديد اليوم من ثورة في مجال الاتصال ووسائله وتقنياته الجديدة والمستجدة، فإنّه لا بدّ من تسليط الضوء على كَيْفِيَّة "توظيف الإعلام الجديد بوسائله ووسائطه المتنوعة في خدمة المساجد وإيصال رسالتها للمصلين، وللمجتمعين المحلي والإنساني"، وبيان الرؤى والمقترحات الإبداعية لهذا التوظيف وتوجه هذه الإمكانيات المتاحة والمتطورة من التقنيات والتكنولوجيا الاتصالية في وسائل الإعلام

* أستاذ مشارك في الإعلام - الدعوة والإعلام الإسلامي جامعة اليرموك

الجديد.

ثمّ تستعرض الدراسة الأحكام الشرعية والفقهية وموقف التشريع الإسلامي من توظيف وسائل الإعلام الجديد واستخدامها في جوانب مختلفة ترتقي بالمسجد ورسالته.

وتستعرض الدراسة مركزاً على آلية توظيف الإعلام الجديد بوسائله ووسائطه ومنصاته في خدمة المسجد ورسالته الدينية والدعوية، ببيان مدى الاستفادة من هذا التطور التقني في خدمة المساجد بما يرتقي بدورها المجتمعي في تحقيق أهداف "البلاغ المبين" المتضمن في قوله تعالى: (يا أيها الرسول بلغ ما أنزل إليك من ربك وإن لم تفعل فما بلغت رسالته). (المائدة: ٦٧) ومن مقتضيات التبليغ استخدام المتاح من الوسائل والأساليب والطرائق المباحة في تبليغ رسالة الله وإيصالها للناس واضحة بيّنة، تبلغ أفهامهم وتعيها عقولهم وتؤمن بها قلوبهم.

وتقدم الدراسة رؤية إستراتيجية تتضمن مقترحات تطبيقية لوسائل الإعلام الجديد والتقنيات الحديثة في خدمة المسجد والارتقاء برسالته في ضوء التصور الإسلامي والضوابط الشرعية، ومن ذلك على سبيل المثال لا الحصر: استخدام الداتاشو في عرض مضامين داعمة للخطبة أو للدروس والمواظع المسجدية، مكبرات الصوت ومضخماتها وتقنياتها الفنية وإضافاتها كصدى الصوت وتضخيمه للتلاوة في الصلوات والخطب وغيرها، وكذا البث الداخلي والخارجي وغيرها. تركيب كاميرات وشاشات المراقبة، استخدام كاميرات التصوير والتسجيل لأنشطة المسجد من خطابة وإمامة ودروس وعظية، إنشاء قنوات للبث عبر منصات الإعلام الجديد ووسائله كاليوتيوب، والتيك توك، والفيس، والتويت، وغيرها. فنيات المعالجة الفنيّة لمضامين رسائل المسجد ونشاطاته كالمنتاج والمكساج، اطلاق المنصات الالكترونية الداعمة لرسالة المسجد؛ كمنصة مقراء القرآن وتحفيظه، ومنصة السنة النبوية والسيرة النبوية، وشرح المتون العلمية، وغيرها مما يذكي التعلم عن بعد في ظل ضغوطات الحياة وانشغالات الناس وحرصاً على توفير منصات تزامنية ولا تزامنية متاحة للناس لمتابعة رسالة المسجد والاستفادة منها.

المشكلة البحثية وتساؤلاتها:

تتجه المشكلة البحثية نحو استقراء معالم التوظيف النبويّ لأساليب ووسائل الاتصال في خدمة رسالة المسجد وتبليغ دعوته الكريمة، ومحاولة استقراء واسترداد ذلك التوظيف النبوي في عصره المبارك، ثم استلهامه وتوجيهه وتوظيفه في واقعنا المعاصر على وسائل الاتصال والإعلام الجديد، وبيان الأحكام الشرعية والفقهية وموقف التشريع الإسلامي من توظيف وسائل الإعلام الجديد واستخدامها في جوانب مختلفة ترتقي بالمسجد ورسالته. ثم تقديم رؤية إستراتيجية ومقترحات تطبيقية في كيفية التوظيف الأمثل لوسائل الإعلام الجديد في خدمة المساجد ورسالتها والارتقاء بها وإيصالها

للمصلين، وللمجتمعين المحلي والإنساني.

وتتمحور المشكلة البحثية في التساؤلات الرئيسة التالية:

ما واقع التوظيف النبوي الكريم لوسائل الاتصال وطرائقه المتاحة في عصر النبوة المبارك في خدمة الخطاب الدعوي عامّة وفي خدمة المسجد خاصّة؟
ما الأحكام الشرعية والفقهية الموضحة لحكم توظيف وسائل الإعلام الجديد واستخدامها في خدمة المسجد ورسالته الدينية؟
ما الرؤية المقترحة لآلية توظيف الإعلام الجديد بوسائله ووسائطه ومنصاته في خدمة المسجد ورسالته الدينية والدعوية؟

منهجية البحث:

ستوظف الدراسة المنهج الاستقرائي التاريخي بشقيّة الاستردادي والاستلهامي؛ من خلال استقراء واقع التوظيف النبوي الكريم لوسائل الاتصال وطرائقه المتاحة في عصر النبوة المبارك في خدمة الخطاب الدعوي عامّة وفي خدمة المسجد خاصّة، باسترداد أمودجات شاهدة لهذا الاستخدام واستلهامها في العصر الحاضر.

وأخيراً.. فأرجو الله أن ييسر لنا خدمة بيوت الله تعالى ورسالتها، وأن ينفع بنا وبمن كان سبباً لهذا المؤتمر العلمي الهادف

وصلّى الله وسلم وبارك على نبيّنا محمد وعلى آله وأصحابه أجمعين

المبحث الأول:

التوظيف النبوي لوسائل الاتصال وأساليبه في الخطاب الدعوي

اقتضت مشيئة الله تعالى أن تكون رسالة النبي صلى الله عليه وسلم خاتمة الرسالات الإلهية، وأن يكون نبيّنا صلى الله عليه وسلم خاتم الأنبياء والمرسلين جميعاً، قال الله تعالى: {مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ} (الأحزاب، الآية: ٤٠) وتأكد ذلك بصريح قول النبي صلى الله عليه وسلم وإخباره بذاته عن ذلك، فقال صلى الله عليه وسلم: {أَنَا خَاتَمُ الْأَنْبِيَاءِ}. (متفق عليه؛ البخاري في كتاب المناقب، باب خاتم النبيين t برقم ٣٥٣٥، ومسلم في كتاب الفضائل، باب ذكر كونه t خاتم النبيين برقم ٢٢٨٦)

ولذا فإنّ رسالته صلى الله عليه وسلم جاءت عالمية خالدة تخاطب الناس كافة على اختلاف أجناسهم وألوانهم وأماكن انتشارهم وأزمنة وجودهم، قال الله تعالى: {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ} (سبأ، الآية: ٢٨) وقال سبحانه وتعالى: {إِنْ هُوَ

إِلَّا ذِكْرِي لِلْعَالَمِينَ} (الأنعام، الآية: ٩٠ ، يوسف، الآية: ١٠٤ ، ص، الآية : ٨٧ ، التكويد، الآية: ٢٧) {وما هو إلا ذكر للعالمين} (القلم، الآية: ٥٢) وغيرها من الآيات الكريمة التي تشير إلى ذلك وتؤكدده.

وبما أن هذه الرسالة الإلهية جاءت علمية كان لا بد من إيصالها للعالمين وتبليغها للناس أجمعين؛ لهدايتهم وإنقاذهم وإقامة الحجة عليهم وتحقيق الغاية من أصل الرسالة وهي هداية الخلق إلى الخالق ودلالة العباد على رب العباد، ولتحقيق ذلك كان لا بد من وجود الوسائل التي تكفل تبليغها للناس وتضمن وصولها إليهم على الرغم من الفروقات والتباينات بينهم في الزمان والمكان واللسان ..

وقد حرص النبي صلى الله عليه وسلم منذ تلقى الوحي بالقرآن من السماء، ثم أمر بالصدع به، وطلب إليه تبليغه وإيصاله للناس، حرص صلى الله عليه وسلم على حمل رسالة الله إلى خلق الله، واستخدم في سبيل تحقيق ذلك استراتيجيات الإقناع المتنوعة والأساليب المختلفة والوسائل المتاحة آنذاك، وفيما يلي إلماحة موجزة عن ذلك:

المطلب الأول: الأساليب والوسائل الاتصالية التي استخدمها النبي صلى الله عليه وسلم في دعوته

أولاً: مستويات الاتصال

من حيث أطراف العملية الاتصالية؛ المرسل والمستقبل

أمثلة وشواهد	١ لأ ساليب الاتصالية
الشواهد على الاتصال الذاتي في حياة النبي صلى الله عليه وسلم كثيرة منها: تحنثه في غار حراء الليالي ذوات العدد، وقصة سيره هائما على وجهه بعد خروجه من الطائف ..	الاتصال الذاتي (اتصال الشخص مع نفسه)
الشواهد على الاتصال الثنائي في حياة النبي صلى الله عليه وسلم كثيرة منها: اتصال النبي صلى الله عليه وسلم مع ربه سواء في مناجاته ودعائه أو في حديثه مع ربه في رحلة المعراج، وكذا اتصال النبي صلى الله عليه وسلم مع آحاد الصحابة رضوان الله عليهم، منها دعوته لأبي بكر الصديق رضي الله عنه وحواره معه في الغار وغيرها، ..	١ لا اتصال الثنائي (الشخصي)

مخاطبة النبي صلى الله عليه وسلم لأهل مكة يوم صعد الصفا وناداهم يا بني كعب .. يا بني هاشم .. وكذا في لقاءات النبي صلى الله عليه وسلم بجموع المدعوين، مثل : بيعتي العقبة الأولى والثانية، وخطبه ومواعظه صلى الله عليه وسلم في المسجد ..	ا لا تصال الجمعي (الوسطي) وهو ما يكون وسطا بين الثنائي والجماهيري ويكون فيه المتلقون جمعا لا يبلغون حد الجمهور
وأصدق مثال على ذلك خطبة حجة الوداع التي ذكر المؤرخون وأهل السير أنه شارك مع النبي صلى الله عليه وسلم فيها أكثر من مائة ألف حاج.	ا لا تصال الجماهيري (ما يكون العدد غير معلوم والحضور متباينين في حضورهم وصفاتهم وخصائصهم ..)

ثانيًا: أنماط الاتصال وطرائقه

أمثلة وشواهد	ا لأنماط الاتصالية
الشواهد على الاتصال السري في حياة النبي صلى الله عليه وسلم وصحابته الكرام كثيرة منها: الاتصال مع آحاد الصحابة سرا، لقاءات النبي صلى الله عليه وسلم من أسلموا في بداية الدعوة في مكة في دار الأرقم بن أبي الأرقم، قصة مدرسة أخت عمر بن الخطاب رضي الله عنه قبل إسلامه ..	ا لا تصال السري

الشواهد على الاتصال الجهرى في حياة النبي صلى الله عليه وسلم وصحابته الكرام كثيرة منها: صدع النبي صلى الله عليه وسلم بالدعوة في قصة الصفا التي نادى يومها بأهل مكة وبلغهم رسالة الله تعالى، وقصة جهر عبد الله بن مسعود رضي الله عنه بالقرآن الكريم حول الكعبة في بداية الدعوة .	ا ل ا ت ص ل الجهرى

ثالثاً: وسائل الاتصال ووسائطه

وسائل ووسائطه	الاتصال	أمثلة وشواهد
الاتصال (الوجهي)	المباشر	الشواهد على الاتصال المباشر (المواجهي) في حياة النبي صلى الله عليه وسلم وصحابته الكرام كثيرة منها: مدارس جبريل عليه السلام النبي القرآن الكريم، وحياة النبي صلى الله عليه وسلم الدعوية مع أصحابه وغيرهم من المدعوين والمخاورين والوفود كلها ذات طابع اتصالي مباشر (مواجهي)؛ من خطب ومواعظ وتوجيهات ونصائح وتبليغات وحوارات وإجابات عن تساؤلاتهم ، وغيرها

الاتصال غير المباشر (الوسائطي)	الوسائل الاتصالية الناقلة : ويقصد بها كل وسيلة يعتمد عليها في مباشرة نقل الرسالة الاتصالية؛ كالوسائل المكتوبة، أو الوسائل المسجلة، أو الوسائل المرئية المشاهدة. وقد وظف النبي صلى الله عليه وسلم كل الوسائل المتاحة في عصره على الرغم من قلتها وندرتها وبدائيتها، ومن ذلك: الوسائل المكتوبة: ومثال ذلك كتابة القرآن الكريم في السطور وحفظه في الرقاع، يؤخذ هذا من توجيه النبي صلى الله عليه وسلم : " اكتبوا ومن كتب عني غير القرآن فليمحه"، ورسائله المكتوبة والمختومة للملوك والأمراء. الوسائل المسجلة: على الرغم من عدم وجود تقنيات ووسائل لتسجيل الرسائل ونقلها مسجلة، إلا أن مما يشير إلى ذلك ما كان يحفظه ويحملة رسل رسول الله صلى الله عليه وسلم ليبلغوها عنه إلى من يرسلهم إليه، وكذلك ما يستفاد من توجيه النبي صلى الله عليه وسلم من قوله: " نصّر الله امرأ سمع مقالتي فوعاها فبلغها كما سمعها فرب مبلغ أوعى من سامع". ففيه إشارة واضحة إلى أن يحفظ السامع من النبي صلى الله عليه وسلم ما تحدث به ونقله دون زيادة أو نقصان ولا تحوير ولا تبديل. الوسائل المرئية: على الرغم من عدم وجود تقنيات ووسائل مرئية لنقل الرسائل آنذاك، إلا أن مما يشير إلى ذلك ما كان يعرضه النبي صلى الله عليه وسلم أمام أصحابه من وسائل توضيحية شارحة منها: رفع حريرة على المنبر وقال لمناديل سعد في الجنة ... المنصات الاتصالية: ويقصد بالمنصات الاتصالية هي الوسائل الخادمة للعملية الاتصالية والمساندة لإتمام العملية الاتصالية والمسهلة لإيصال الرسالة الاتصالية دون مشوشات أو معيقات، مما يتيح للمستقبل رؤية المرسل و وصول رسالته الصوتية إليه بوضوح. ومن الأمثلة والشواهد على ذلك في حياة صلى الله عليه وسلم ، ما يلي: ارتقاء النبي صلى الله عليه وسلم الصفا وصدعه بأمر ربه، استخدام النبي صلى الله عليه وسلم منصة المنبر ليتسنى للمسلمين لا سيما النساء في آخر المسجد أن يرين النبي صلى الله عليه وسلم ويسمعن رسالته، وارتقاء النبي صلى الله عليه وسلم باب الكعبة يوم فتح مكة ومخاطبته أهل مكة : ما تظنون أي فاعل بكم؟، وارتقاؤه صلى الله عليه وسلم ظهر الناقة ليخطب الناس يوم حجة الوداع ويبلغ الناس في عرفة وقد زاد عددهم على مائة ألف .

المطلب الثاني: استراتيجيات الإقناع الاتصالي التي استخدمها النبي صلى الله عليه وسلم

في دعوته (أمثلة وشواهد)

أمثلة وشواهد	استراتيجيات الإقناع الاتصالي
أ رأيتم لو أيّ أخبرتكم أنّ جيشا خلف هذا الوادي .. أ كنتم مصدقيّ؟ قالوا: ما عهدنا عليك من كذب. .. وغيرها من معالم شخصيته وأخلاقه صلى الله عليه وسلم كالصدق والأمانة مما يعزز مصداقية المصدر لدى المدعوين ..	بناء الثقة بالمصدر (المرسّل)
(.. يا بني هاشم أنقذوا أنفسكم من النار يا بني عبد المطلب أنقذوا أنفسكم من النار يا فاطمة أنقذي نفسك من النار فإني لا أملك لكم من الله شيئا ..) . (صحيح مسلم، كتاب الإيمان، باب قوله تعالى: "وأذّر عشيرتك الأقربين"، حديث ٢٠٤). وغيرها من الشواهد على الترغيب والترهيب والتشجيع والتجيب ..	الاستمالة العاطفية (ترغيب ، ترهيب)
حواره مع أبي الوليد عتبة بن المغيرة : (فإن أعرضوا فقل أنذرتكم صاعقة مثل صاعقة عاد وثمود) (فصلت، الآية: ١٧) وغيرها مما كان يذكره النبي صلى الله عليه وسلم لأصحابه من قصص الأمم السابقة ..	الاستدعاء القصصية (استدعاء قصص وشواهد تاريخية)

إجابته صلى الله عليه وسلم للعاص بن وائل حين جاء إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بعظم حائل، ففته بيده، فقال يا محمد، أيجبي الله هذا بعد ما أرى؟ قال: نعم، يبعث الله هذا، ثم يميتك، ثم يحييك، ثم يدخلك نار جهنم، فنزلت الآيات من آخر يس، (أَوَلَمْ يَرِ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ. (يس، الآية: ٧٧) إلى آخر السورة. (السيوطي، الدر المنثور، ورواه الحاكم وصححه، والألباني، صحيح السيرة النبوية، ٢٠١)	الاستدلالات العقلية والمنطقية
انشقاق القمر، وإخباره بوصف معالم المسجد الأقصى لكفار مكة عندما كذبوه بخبر الإسراء والمعراج، وكذا إخباره عن قافلتهم على طريق العودة من الشام .. وغيره مما ثبت من معجزاته الحسية صلى الله عليه وسلم.	الشواهد الحسية (مشاهدة بالحواس)

مما سبق إيراده من الأمثلة والشواهد على أساليب التواصل واستراتيجيات الإقناع التي استخدمها النبي صلى الله عليه وسلم، ووسائل الاتصال ووسائطه مما كان متاحا آنذاك في بيئته وعصره، ووظفه النبي صلى الله عليه وسلم في إيصال رسالة ربه وتبليغ وحيه ليدلنا صراحة وضمنا على أنّ النبي صلى الله عليه وسلم كان حريصا كلّ الحرص على تطوير وسائل الدعوة ووسائط نقل رسالته؛ إذ أنه تدرج من ارتقاء الصفا إلى صنع المنبر إلى كتابة الرسائل المختومة بخاتمه، وتدرج في المحاضن من اللقاء الفردي في البيوت وشعاب جبال مكة إلى تخصيص المسجد ليكون مكانا ومنطلقا لرسائله وتبليغاته ومنارة للمسلمين، فهو أشبه بالمؤسسة الإعلامية الكبرى وإن كان المسجد غاياته أسمى ووظائفه أوسع.

ومن اللطائف المستوحاة والمستفادة أيضا أنّه ينبغي على الداعية وحامل الرسالة أن يستشرف لرسالته ما يتاح من الوسائل والأساليب والوسائط التي تحقق له إيصال رسالته للمستهدفين وأن يستلهم من مواقف النبي صلى الله عليه وسلم وصحابته الكرام في هذا المجال العبر والتوجيهات في الحرص على استغلال المتاحات ومواكبة المستجدات من الوسائل والأساليب التي تسهل وتيسر سبل حمل الرسالة الإلهية وتبليغها وإيصالها وبيانها وتقريبها للمخاطبين، ويأتي القرآن الكريم في مقدمة المحتوى الإعلامي وفي أولويات مضامين الرسائل الاتصالية التي ينبغي أن يلتفت إليه وتسخير الوسائل

والأساليب والوسائط والاستراتيجيات لخدمته وخدمة علومه.

المبحث الثاني:

توظيف وسائل الاتصال الجديد وتقنياته في خدمة رسالة المسجد

المطلب الأول: توظيف التقنيات الصوتية والمرئية في خدمة رسالة المسجد

أولاً: توظيف التقنيات الصوتية في تفعيل رسالة المسجد

الأصل في مستوى الخطاب أن يراعي حال المستمعين من حيث مستواه ووضوحه؛ فلا يكون عاليًا مرتفعًا عن مستوى الحاضرين، ولا منخفضًا خافتًا لا يبلغ المستمعين.

ولكن يُستحسن ويشعر رفع الصوت في مواطن تستوجب ذلك؛ لإيصال الخطاب للمخاطبين، ومن ذلك: الأذان وإقامة الصلاة، والإمامة بالمصلين، والخطبة، والجهاد، وغيرها مما يكون فيه رفع الصوت ضرورة لتحقيق الإيلاج وإيصال الرسالة.

فالأذان شعيرة من شعائر الإسلام التي ندب الإسلام إلى تجويدها ورفع الصوت بالنداء بكلماتها المشروعة؛ وجعل لذلك قدرًا وفضلاً وأجرًا؛ فالمؤذنون أطول الناس أعناقاً يوم القيامة كما ثبت في الحديث عن طلحة بن يحيى، عَنْ عَمِّهِ، قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ مُعَاوِيَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ، فَجَاءَهُ الْمُؤَذِّنُ يَدْعُوهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَقَالَ مُعَاوِيَةُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «الْمُؤَذِّنُونَ أَطُولُ النَّاسِ أَعْنَاقًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ»، (مسلم، حديث رقم: ٣٨٧)، وقد ورد في شرح الحديث حول طول أعناق المؤذنين يوم القيامة حمله على المعنى الحقيقي؛ ذلك حين يلجم العرقُ الناسَ فتطول أعناقهم جزاء لهم على رفعهم أصواتهم في الدنيا يذكرون الناس بالله ويدعونهم إلى بيوته. ومن ثوابهم أن يشهد لهم يوم القيامة كل من سمع أذانهم، ففي الحديث عن أبي هريرة رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "الْمُؤَذِّنُ يُعَقِّرُ لَهُ مَدَى صَوْتِهِ، وَيَشْهَدُ لَهُ كُلُّ رَطْبٍ وَيَابِسٍ" (ابن ماجه، حديث رقم: ٧٢٤) وصححه الألباني في صحيح الجامع برقم (٦٦٤٤)

وفي توجيه النبي صلى الله عليه وسلم لعبد الله بن صعصعة رضي الله عنه إلى رفع صوته في الأذان وبين فضل ذلك، قال: "إني أراك تحب الغنم والبادية، فإذا كنت في غنمك أو في باديتك فارفع صوتك بالنداء، فإنه لا يسمع مدى صوت المؤذن جن ولا إنس ولا شيء إلا يشهد له يوم القيامة"، وقال المحدث أبو سعيد الخدري سمعت ذلك من النبي صلى الله عليه وسلم. (البخاري، حديث ٩٠٦)

وقد روى جابر في الحديث المتفق عليه أن النبي صلى الله عليه وسلم صلى بنا وأبو بكر خلفه، فإذا كبر النبي صلى الله عليه وسلم كبر أبو بكر؛ لئيسمعنا. (مسلم، حديث ٨٥).

ومن المواطن التي يشرع فيها رفع الصوت الخطبة؛ لإيصال مضمونها للمصلين وغيرهم، وهذا من هديه صلى الله عليه وسلم في خطابته؛ فعن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما، قال: "كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا خطب احمرت عيناه وعلا صوته واشتد غضبه حتى كأنه منذر جيش يقول: صَبَحَكُمْ ومساكم. ويقول: بُعِثْتُ أنا والساعة كهاتين، ويقرن بين إصبعيه السبابة والوسطى ويقول: أما بعد فإن خير الحديث كتاب الله وخير الهدي هدي محمد وشر الأمور محدثاتها وكل بدعة ضلالة" (صحيح مسلم، حديث رقم ٨٦٧).

وقد علق الإمام النووي في شرحه على هذه الحديث بقوله: " تدل على أنه يستحب للخطيب أن يُفخّم أمر الخطبة، ويرفع صوته، ويجزل كلامه، ويكون مطابقاً للفصل الذي يتكلم فيه من ترغيب أو ترهيب. ولعل اشتداد غضبه كان عند إنذاره أمراً عظيماً وتحديده خطباً جسيماً. " (النووي، ٦، ١٥٦)

والمقصد من رفع الصوت في هذه المواطن المشروعة وغيرها إعلام المخاطبين بمضمون الخطاب؛ ففي الأذان إيذانهم بدخول وقت الصلاة وموعده أداء فريضة عظيمة يتشرف فيها العبد بالوقوف بين يدي الله ومناجاته، وتحقيق الفلاح والنجاح في الدنيا والآخرة، فضلاً عما لها من حكم تشريعية أخرى من اجتماع المسلمين وعمارة بيت الله بالعبادة والذكر.

وفي الخطبة يرفع الخطيب صوته ليوصل رسالته للمخاطبين واضحة بيّنة من غير تشويش أو قصور. ولا يتحقق هذا الإبلاغ وهذا الإيصال إلا برفع الصوت عن المستوى المعتاد سيما أن الخطاب موجه لجموع أو لجماهير واسعة.

ولكي تتحقق الغاية المرجوة من إيصال رسالة المسجد، وإبلاغها للمصلين ورواد المسجد خاصة أو للمسلمين ممن يجاور المسجد ويبلغه صوته، على نطاق ضيق أم واسع، سواء كانت رسالة المسجد متمثلة بالأذان أم إقامة الصلوات، أم الصلوات والتلاوات، أم الخطب والمواظع والدروس والمحاضرات وغيرها، فإنّ تقنيات مكبرات الصوت باتت ضرورة ملحة ولها دور كبير في تحقيق هذه الأهداف السامية.

نعم لم تكن هذه المكبرات موجودة في زمن النبي صلى الله عليه وسلم ولا في زمن سلف الأمة بتقنياتها الحديثة وبصورتها الموجودة اليوم، ولكنّ جواز استخدامها وتوظيفها يمكن استنباطه من عموم الأحاديث الشريفة التي تدعو إلى رفع الصوت بالشعائر الدينية كالآذان والتلبية والتكبير والجهر بتلاوة القرآن في الإمامة والتسميع خلف الإمام ورفع الصوت بالخطبة وغيرها. بالإضافة إلى أنّ هذه التقنيات من الوسائل التي تأخذ حكمها من حكم استخدامها؛ فإن استخدمت في مباح فهي مباحة، وإن استخدمت في حرام فهي حرام. استناداً إلى القاعدة الشرعية "الأصل بالأشياء الإباحة

ما لم يرد صارف يصرفه عن الإباحة"، ويضاف إلى ذلك أنّ هذه التقنيات كغيرها من أثاث المسجد ومظاهر العمران المادي التي طرأت على المساجد، وليس هناك مانع شرعي يحظر تطوير المساجد وإضافة التقنيات والأجهزة المستجدة مما يدخل ضمن العمارة المادية للمساجد والتي تُسهم في تهيئة أجواء العبادة والعمارة المعنوية لها، ويحافظ على حرمتها وقديسيّتها ومكانتها، ومن ذلك: الفرش والسجاد، والإنارة والكهرباء، والتكييف والتبريد، والمصاعد والسلام الكهربائية وغيرها. ولم يمكن أن يقال لمثل هذه الوسائل أنها ممنوعة أو محظورة.

فضلا عن كون استخدام مكبرات الصوت هو وسيلة وليس هو غاية لذاته، بل هو وسيلة لتحقيق غاية مشروعة، ولها أصلها الذي تستند إليه، ولا يعدّ استخدامها نوعا من التعبد ولا من الشعائر التعبدية.

ثانياً: توظيف التقنيات المرئية في تفعيل رسالة المسجد

يُقصد بالتقنيات المرئية، الأجهزة التي تستخدم لالتقاط الصورة أو تسجيل الصورة والصوت معاً (الفيديو) لما يدور في المسجد من شعائر أو عبادات أو فعاليات أو غيرها. ثم تصبح هذه المادة المصورة والمسجلة متاحة للنشر أو العرض والبث سواء داخل المسجد أو في الفضاء الخارجي.

ومثل هذه التقنيات لها دور كبير في نقل الرسالة المسجدية من إطارها الجمعي الضيق إلى إطارها الجماهيري الواسع، ورصد ونشر ما يدور في المسجد من عبادات أو خطب ومواعظ أو أنشطة مسجدية مختلفة وإطلاع الجماهير خارج المسجد عليها، وفي ذلك تحقيق لغاية من غايات الإسلام وهو تعميم الخطاب الدعوي ونشره لتصل رسالة المسجد إلى أكبر عدد من الناس.

"وقد انتشر استخدام الكاميرات في المساجد وأصبحت جزءاً رئيساً في تفعيل رسالة المسجد، ويمكن ربط الكاميرات بشاشات تلفزيونية أو أجهزة عرض بروجكتر لمشاهدة اللقطات المصورة والمسجلة عبرها". (أبو البقطان، ٢٠٢٠، ٣٠٩).

وأما حكم توظيف التقنيات المرئية في خدمة رسالة المسجد، من خلال تصوير أو تسجيل ورصد فعاليات المسجد من الخطب والدروس والمحاضرات والندوات، فإنّ العلماء قد فصلوا في ذلك، وعرضوا لحكم التصوير في الإسلام، وضوابطه وشروطه، وفيما يلي بيان ذلك بإيجاز:

فمن العلماء من ذهب إلى تحريم التصوير مستندين إلى ما ورد في صحيح الإمام البخاري في قوله صلى الله عليه وسلم: "إِنَّ مِنْ أَشَدِّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ الَّذِينَ يُصَوِّرُونَ هَذِهِ الصُّوَرِ" وقد عبر ابن العربي في شرحه لهذا الحديث قوله: "والذي أوجب النهي عن التصوير في شرعنا -والله تعالى أعلم- ما كانت العرب عليه من عبادة الأوثان والأصنام، فكانوا يصورون ويعبدون، فقطع الله الذريعة وحمى الباب". (إسلام ويب، ٢٠٠١).

وقد أفقَى ابن باز رحمه الله بحُرمة التصوير إلا للحاجة والضرورة، وفي حالة التصوير يقتصر التصوير بالدروس والمواظع بالفيديو فقط، وقد علل ذلك - رحمه الله تعالى أن تصوير المحاضرات بالفيديو من أجل الاستفادة منها في مواطن تعم فيها الفائدة. ويبيّن ابن عثيمين رحمه الله أن التصوير الفوتوغرافي وتصوير الفيديو سواءً للمحاضرات أو المواظع والندوات فلا بأس في ذلك، وأن ما ورد من حرمة في التصوير كان في تجسيد الأرواح في مجسمات.

وقد وردت تفصيل للعلماء حول التصوير وما يتعلق به من حرمة وحلّ، أن التصوير لا يخرج عن ثلاث صور، تصوير ذوات الأرواح المجسمة: وهو محظور شرعاً، وتصوير ذوات الأرواح باليد تصويراً غير مجسم: وجهور أهل العلم على منعه، وتصوير الكاميرا أو الفيديو ويكون بحبس ظلال مخلوق المقصود تصويره، وراجح أهل العلم جواز التصوير ما لم يعرض فيه ما يحرمه، إذ ليس فيه مضاهاة لخلق الله، بل هو تصوير عين ما خلق الله، خصوصاً إذا تعلقت بذلك مصلحة شرعية كاستخراج بطاقة أو إظهار حق وكتصوير مجالس العلم ونحو ذلك. (الشبكة الإسلامية، ٢٠٠٩).

وبناء على ما تقدّم فإن استخدام آلات التصوير والتقنيات المرئية في خدمة رسالة المسجد من تصوير للخطب والدروس والمحاضرات وغيرها لا بأس بها، ويدخل أيضاً ضمن دائرة الوسائل التي تحقق غايات مشروعة، شريطة أن يبقى ضمن الأهداف المشروعة والحدود المنضبطة في إطار خدمة رسالة المسجد، ولا تخرج عن ضوابطها الشرعية، فلا يكون الهدف منها المباهاة والاستعراض مما تفسد به النوايا ويخرجها عن دائرة الإخلاص إلى الرياء، وكذلك أن لا يكون التصوير ولا التسجيل للحرمان كتصوير النساء ممن يردن المسجد أو يصلين فيه أو يشهدن حلقات العلم، وأن لا تستخدم تقنيات التصوير وزوايا الكاميرات وحركاتها ولقطاتها في التركيز أو التسليط على أشخاص أو حركات قد تظهر عيباً أو تكشف سترًا لأحد من رواد المسجد.

ثالثاً: توظيف تقنيات العرض في تفعيل رسالة المسجد

توظيف البروجيكتور (الداتا شو) في تفعيل رسالة المسجد

يُعدّ جهاز البروجيكتور أحد أهم التقنيات التكنولوجية الاتصالية، ويُطلق عليه اسم "السبورة الالكترونية" لكثافة استخدامه في مجال التعليم. (الدريدي وآخرون، ٢٠١٤، ٤٧). وهو أحد وسائط الإعلام الجديد، ويعمل البروجيكتور من خلال تسليط الضوء على لوحة بيضاء اللون معدة لعكس الضوء المبرمج القادم من عدسات شفافة في الجهاز تعرضها على الشاشة، سواء أكانت صوراً أم كتابات أم فيديوهات". (التائب، ٢٠١٧، ١٩٧).

ويُعدّ البروجيكتور بمميزاته التقنية الاتصالية من وسائط الاتصال الجديد التي خدمت العملية الاتصالية وأسهمت في إيضاحها للجماهير، وذلك أنّ البروجيكتور يقوم على مبدأ تكبير الرسالة

الاتصالية من صور أو فيديو هات أو كتابات إلى قياسات واسعة يتسنى من خلالها للجماهير المستهدف الاطلاع عليها بوضوح ولو كان على مسافات بعيدة، كما يتميز بقدرته على إيضاح الرسالة المعروضة بوضوح تام وعالي الجودة من خلال عدساته بالغة الدقة والقدرة؛ مما يحقق التواصل البصري والتفاعل الإيجابي بين مقدم الرسالة الدعوية في المسجد وجمهوره.

وأما عن استخدام البروجوكتر أو شاشات العرض في خدمة رسالة المسجد، فيحضرني في التأصيل لهذه المسألة ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم من استعراضه لبعض المحسوسات كالثياب والذهب أثناء مخاطبته لأصحابه وبيانه ما يتعلق بها من تحليل أو تحريم، ففيما رواه علي بن أبي طالب رضي الله عنه قال: "إِنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخَذَ حَرِيرًا جَعَلَهُ فِي يَمِينِهِ، وَأَخَذَ ذَهَبًا فَجَعَلَهُ فِي شِمَالِهِ، ثُمَّ قَالَ: إِنَّ هَذَيْنِ حَرَامٌ عَلَى ذِكْوَرِ أُمَّتِي، حَلٌّ لِنَانَاهُم". (سنن أبي ابن ماجه، ٣٥٩٥، وصححه الألباني).

فاستعراض النبي صلى الله عليه وسلم للحرير والذهب ورفعها بيديه الشريفتين أمام المخاطبين من الصحابة الكرام، (أخذ حريرا فجعله في يمينه وأخذ ذهباً فجعله في شماله)، تنويه إلى أن من أساليب الإيضاح استعراض ما يتحدث عنه المخاطب للمخاطبين وعرضه أمامهم. ولعل أدوات العرض والإيضاح تقوم بهذه المهمة وتؤدي هذه الغاية وإن اختلفت تقنياتها وتنوعت أشكالها وقدراتها.

وورد أيضاً حديث عند الشيخين عن البراء رضي الله عنه قال: "أُهِدِيَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَوْبٌ حَرِيرٍ، فَجَعَلْنَا نَلْمُسُهُ وَنَتَعَجَّبُ مِنْهُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَتَعْجَبُونَ مِنْ هَذَا» قُلْنَا: نَعَمْ، قَالَ: «مَنَادِيْلُ سَعْدِ بْنِ مُعَاذٍ فِي الْجَنَّةِ خَيْرٌ مِنْ هَذَا». (متفق عليه: البخاري (٢٦١٥)، ومسلم (٢٤٦٨)) ،

فقول النبي صلى الله عليه وسلم "أتعجبون من هذا! .." و "خير من هذا" ففي قوله (هذا) وهو اسم إشارة للقريب يفهم منه أنّ الثوب المهدي له من الحرير كان قريباً ومستعرضاً أمامهم ، ولكن هذه الأحاديث التي تضمنت استعراض النبي صلى الله عليه وسلم لمحسوسات أمام المخاطبين لم أجد في نص الروايات ولا في أسباب ورود هذه الأحاديث ولا في تعليق شراح الأحاديث عليها ما يشير إلى أنّ هذا الفعل من النبي صلى الله عليه وسلم كان على المنبر وأثناء خطبه الراجية. وقد ورد للعلماء تفصيل حول حكم استخدام تقنيات العرض كالبروجيكتور والداتاشو في عرض الخطب والمواظ ونشاطات المسجد الدعوية، وهذا الحكم يختلف بحسب استخدامهما؛ أنستخدم لعرض الخطب المنبرية أم لعرض النشاطات الدعوية الأخرى كالدروس والمواظ والمحاضرات وغيرها. فاستخدامها في عرض نشاطات المسجد وفعالياته المختلفة من دروس ومواظ ومحاضرات

وندوات وغيرها لا تخرج عن كونها توظيف وسيلة مشروعة لغاية مشروعة، فهي جائزة ضمن الضوابط الشرعية المعتبرة.

وأما استخدام البروجوكتور من قبل الخطيب في عرضه لمضامين مساندة لخطبة الجمعة أثناء أدائه للخطبة وتزامناً مع إلقاءه لها، كأن يتحدث عن موضوع ما في خطبته فيستخدم البروجوكتور أو الداتاشو لعرض بعض الصور أو الفيديوها ذات العلاقة بمضمون خطبته، فإنّ هذا الذي اختلف فيه العلماء والمجتهدون، ومداره هل يجوز استخدام أدوات العرض كالبروجوكتور أو الداتاشو في خطبة الجمعة ؟

فتمتة آراء فقهاء لبعض المجتهدين، أباحوا استخدام البروجوكتور أثناء خطبة الجمعة، فضلاً عن الدروس والمحاضرات وغيرها مما تحتويه رسالة المسجد، ومنهم: الدكتور محمد المختار المهدي عضو مجمع البحوث الإسلامية، والدكتور عبد الله سميح رئيس قسم الأديان بكلية الدعوة جامعة الأزهر، والدكتور محمد فؤاد البرازي رئيس الرابطة الإسلامية في الدنمارك، وحجتهم في ذلك أنّ استخدام أية وسيلة توضيحية من شأنها جذب الانتباه وترك التأثير هو من مقاصد الخطبة ومبتغاها، واستندوا في ذلك لعدم وجود نصوص شرعية تمنع استخدام تلك الوسائل، وأن الغاية من خطبة الجمعة استماله المصلين والتأثير فيهم وحملهم على ما يراود منهم من العلم والمعرفة، وفي استخدامه لوسائل يراها تحقق أهداف الخطبة منفعة شرعية، وبخاصة أنه لا يوجد ما يدل على النهي عن استخدام تلك الوسائل، وأن الأصل في الأمور الإباحة ما لم يرد نص بالتحريم، وأن استعمال تلك الوسائل يدعم خطبة الجمعة، وقد قرر الفقهاء أن الوسائل تأخذ حكم المقاصد، وأنها لسا محصورين في وسائل بعينها كما أن هناك من المجتمعات ما يتناسب معها تلك الوسائل الحديثة، وأنها تؤثر أكثر مما يؤثر فيها الكلام المعتاد، وكل هذا مع الالتزام بأداب المسجد. (أبو عبد الرحمن، ٢٠٠٩).

وفي المقابل فقد فصل جماعة من أهل العلم المجتهدين في الحكم بحسب الاستخدام ووقته؛ فذهبوا إلى عدم جواز استخدام البروجوكتور في عرض مادة توضيحية أثناء خطبة الجمعة لما ورد في ذلك من نصوص شرعية تبين عدم جوازها؛ لأنه على الرغم مما قد يكون له من فوائد، إلا أنه قد يصرف المصلين عن متابعة الاستماع إلى نص الخطبة وما فيه من مواعظ، وهذه المتابعة مطلوبة شرعاً، وكل ما يصرف عن ذلك ممنوع؛ لحديث النبي صلى الله عليه وسلم: "إذا قلت لصاحبك يوم الجمعة: أنصت والإمام يخطب؛ فقد لغوت" (متفق عليه: البخاري (٩٣٤)، ومسلم (٨٥١)) ، وأجازوا استخدام البروجوكتور في عرض المواعظ والمحاضرات والندوات وحلقات التعليم؛ فليس ثمة مانع شرعي في ذلك، خاصة إذا تعلق الأمر بجذب انتباه المصلين وترك الآثار المبتغاة من العملية الاتصالية. (موسوعة الفتاوى، ٢٠١٧).

وأكد الشيخ الدكتور محمد المنجد المشرف العام على موقع سؤال وجواب عدم جواز استخدام الوسائل التوضيحية في خطبة الجمعة على وجه الخصوص، وبين أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يصور في الخطابة للمتلقي ما يوضح له به المحتوى المطروح بشكل مشوق ومؤثر؛ من التغيير في صوته، ومن خفض الرفع، واستفهاماته، واستفساراته، واستخدام الصور البيانية المؤثرة؛ بل إنه كان يصحب معه عصاه يتكئ عليها ويمسك بها، وربما أشار بها، وكان في صلاة الاستسقاء يحول ثيابه يمينا ويسارا حتى تبدو الكلمة كأنها إنسان يتحرك أمام الناس، ولم يستخدم وسائل الرسم التي كانت تحتاج منه أدوات ووسائل توضيحية. (الإسلام سؤال وجواب، ٢٠٠٨)

وأقبل هذا الرأي وأرجحه وأراه الأقرب إلى الصواب والحكم الذي يطمئن إليه القلب - والله أعلم - ؛ لأنه يحفظ للخطبة هيئتها ويحافظ على هيئتها التي أثرت عن النبي صلى الله عليه وسلم وخلفه من خبر القرون ثم سلف الأمة إلى يومنا هذا، ولأن الخطب الراتبة كخطبة الجمعة والخطب المشرعة لسبب كخطبة الاستسقاء والخسوف والكسوف، ينبغي المحافظة على نهج النبي صلى الله عليه وسلم وهديه في تقديمها للمسلمين، وذلك لأنها عبادة توقيفية لها أركانها وشروطها وآدابها وأحكامها، فلا نخرج بها عن هيئتها التي تناقلتها الأمة على مر العصور من عهد النبي صلى الله عليه وسلم وحتى يومنا هذا، فيمكن أن نوظف من الوسائل التي تساعد على إيصال رسالة الخطيب وتبليغها وإيضاحها للناس؛ كاستخدام مكبرات الصوت، والشاشات التي يمكن للمصلين ممن لا يرى الخطاب مواجهة أن يشاهده من خلال الوسائط الناقلة، ووسائل البث والنقل على المستوى الداخلي أو الخارجي، وغيرها من وسائل خادمة لا تخرج الخطبة عن شكلها المشروع منذ زمن النبي صلى الله عليه وسلم، ولكن لا نستخدم من الأساليب والوسائل التي تدخل على مضمون الخطبة ما ليس منها، ويصرف الناس عن الانتباه للخطيب الذي هو محور الخطاب الدعوي فيها؛ إذ المشروع للمصلين أن يستقبلوا الخطيب بوجوههم ولا يلتفتوا عنه. وأما الرسائل المسجدية الأخرى من مواعظ ودروس ومحاضرات وغيرها، فيمكن فيها توظيف الوسائل المتنوعة في خدمة الرسالة كاستخدام وسائل العرض (الداتا شو) وغيرها من الوسائل الحديثة. والله تعالى أعلم وأحكم

توظيف الفضائيات والشاشات التلفزيونية في تفعيل رسالة المسجد

الفضائيات من الوسائل الإعلامية الجماهيرية التي تتميز بعالميتها وسعة انتشارها، وكثافة مشاهديها، وتنوع جماهيرها؛ فيشاهدها الصغير والكبير والمتعلم والأُمِّي. مما جعلها من أفضل وسائل الاتصال وأيسرها وصولاً وأقدرها على إيصال الرسائل وحمل المضامين من خلل برامجها وعروضها المتنوعة.

ونظراً لما تتميز به هذه الوسيلة من مزايا، وكونها الأوسع انتشاراً فإنَّ من الضرورة توظيفها في

إيصال رسالة المسجد ونشرها للعالمين، حرصًا على تبليغ رسالة الإسلام ونشرها وتعميمها والخروج بها من دائرة الخطاب الجمعي المقصور على أروقة المسجد ليكون خطابًا جماهيريًا عامًا وعالميًا.

ولذا فإن توظيف هذه الفضائيات لبث خطب الجمعة والأذان وصلوات الجماعة وأنشطة المسجد وفعالياته الدعوية والدينية وغيرها من الأنشطة الهادفة يحقق معاني الصدع بالدعوة وتبليغ الرسالة وعالمية الإسلام، ويستلهم رؤيته من منهج النبي صلى الله عليه وسلم في تبليغ رسالة الإسلام للعالمين كما أرسله الله تعالى، (وما أرسلناك إلا رحمة للعالمين) (الأنبياء، آية ١٠٧)

ويجدر التنبيه حول حكم استفادة الجماهير مما يُبث عبر الفضائيات من صلوات وخطب، وهل يجوز للمكلف شرعًا أن يقتدي بالإمام في صلاته وهو في بيته؛ بحيث يصلي في بيته وهو يقتدي بالإمام الذي يظهر له في شاشة الفضائيات؟ وهل يجزئ المكلف أن يستمع لخطبة الجمعة من خلال الفضائيات ويتابعها وهو في بيته من غير أن يحضر إلى المسجد ويستمعها من الخطيب مباشرة؟

فالجواب عن هذا أنّ الفضائيات توظّف لبث شعائر المسجد ونشاطاته لئُتفَع بذلك في غير ما وجب على المكلف حضوره أو أدائه في المسجد أو ما لم يخالف به هدي الإسلام وتشريعاته.

فالحضور إلى المسجد لحضور خطبة الجمعة وصلاتها من الواجبات الشرعية التي لا يُعذر منها إلا أهل الأعذار المعتبرة شرعًا، والوقوف في صفوف المصلين خلف الإمام ومتابعته من شروط صحة صلاة المأموم، ولذا فإن استماع المكلف للخطبة من خلال الفضائيات وهو في بيته أو سوقه بعيدًا عن المسجد الذي بُث منه الخطبة لا يجزئه ولا تسقط عنه فرضية الجمعة، ومتابعة الإمام في صلاة تبث من خلال الفضائيات أو غيرها من غير تحقيق شروط صلاة المأموم من الاجتماع مع الإمام في مكان واحد، واتصال الصفوف خلفه فهذه الصلاة لا تعد صلاة جماعة ولا يكون مأمومًا بإمام بعيد عنه يراه من خلف الشاشات وهو في بيته.

وقد ذكر العلماء تفسيرًا لعدم جواز صلاة المرء مأمومًا خلف إمام من خلال الفضائيات أو غيرها من وسائل الإعلام، منها: "أن صلاة الجماعة شعيرة من شعائر المسلمين يشرع لها رفع الأذان، والسعي إليها، والاجتماع، والتبكير، وكل ذلك غير متحقق في الصلاة خلف التلفاز أو المذياع. وأن ما ورد في صفة صلاة الجماعة وشروطها وأركانها التي ذكرها الفقهاء - لا يمكن أن تنطبق على الصلاة خلف التلفاز؛ ومنها: عدم الاجتماع في مكان واحد، وعدم تحقق الاقتداء والمتابعة، ومراعاة انتقال الإمام فقد يكون النقل متأخرًا، وعدم اتصال الصفوف، وتعذر مشاهدة المصلين الذين في الصف المقدم، وكذلك عدم مراعاة وقت الصلاة؛ إذ كيف يصلي من هو في المغرب العربي مع إمام الحرم مع اختلاف الوقت بينهما، فهذه الشروط التي دلت عليها النصوص

الشرعية كلها متعذرة في الصلاة خلف التلفاز. وأن صلاة الجماعة شُرعت لأجل حُكم عظيمة ومصالح راجحة؛ ومنها: معرفة الفقير ومواساته، ومعرفة المريض وعبادته، ومعرفة المقصر ومناصحته، وزرع الألفة والمحبة بين أفراد المجتمع، وإغاظة أعداء الدين حين يرون المسلمين مجتمعين خلف إمام واحد، وهذه المصالح والمقاصد والحُكم متعذرة عند الصلاة خلف التلفاز". (الفيفي، ٢٠٢٠م، موقع الألوكة)

وأما توظيف الشاشات التلفزيونية كوسائط عرض وبث لما يدور في المسجد من شعائر وفعاليات كالخطب والإمامة والمحاضرات والدروس وغيرها؛ بحيث تثبت في أروقة المسجد أو طواقبه التي لا يتسنى لمن يكون في هذه الأماكن مشاهدة الإمام أو الخطيب أو المدرس في المسجد. فإنه لا بأس من استخدامها ليتمكن رواد المسجد من مشاهدة الإمام أو الخطيب أو المتحدث، ويتحقق بذلك التواصل البصري والمتابعة لحركات الإمام والخطيب ولغة جسده مما يقوي التأثير والتأثير بين المتابع والمتابع.

"فشاشات العرض التلفزيونية تعمل كوسائط إعلامية تسهل العمليات التفاعلية التي تجري في المسجد بما فيها خطب الجمعة، فتوصل كاميرا التصوير بشاشة العرض التلفزيوني؛ لعرض ما تم تصويره عبر الشاشات التلفزيونية، ويمكن استخدام شاشات كبيرة الحجم في المساجد؛ ليتم عرض الأحداث المصورة على أعداد كبيرة من المصلين وبأماكن مختلفة. (الفورية، ٢٠٢٢، ٤٠).

المطلب الثاني: توظيف تطبيقات الإعلام الجديد في تفعيل رسالة المسجد

يشغل الإعلام الجديد بوسائله ووسائطه وتطبيقاته المتنوعة والمتجددة مساحة واسعة في الفضاء الاتصالي، وتتنامى القراءات الرقمية في عدد مستخدمي هذا النوع من الوسائل والتطبيقات يوماً بعد يوم.

ووسائل الإعلام الجديد من النعم العظيمة التي أتاحتها الله لنا لو أحسنا استخدامها وتوظيفها، لا سيما في المشروع الدعوي وفي تبليغ رسالة الإسلام ونشرها للعالمين. ولعلّ في بشارة النبي صلى الله عليه وسلم حول انتشار الإسلام وبلوغه الآفاق في آخر الزمان ما يشير إلى وسائل الاتصال وما أتاحتها من الوصول إلى آفاق العالم اليوم، فعن تميم الداري رضي الله عنه قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: { ليلغن هذا الأمر مبلغ الليل والنهار ولا يترك الله بيت مدر ولا وبر إلا أدخله هذا الدين بعز عزيز أو بذل ذليل يعز بعز الله في الإسلام و يذل به في الكفر } . (الحاكم في مستدركه، حديث رقم ٨٣٢٦. صحيح: صحيحه الحاكم، وصححه الألباني في السلسلة الصحيحة: ج ١، ص ٣٢، برقم ٣)

ولذا فإنّ توظيف وسائل الإعلام الجديد ووسائطه المختلفة في خدمة رسالة المسجد يُعدّ من

حسن استخدام النعم ومن صور شكرها؛ فهي توظيف لها في أشرف غاية ألا وهي تبليغ رسالة الإسلام ونشر رسالة المسجد. وهو من تطوير للاتصال الإسلامي والخطاب الديني والانتقال به من الاتصال الثنائي أو الجمعي إلى الاتصال الجماهيري العالمي. فيمكن بث نشاطات المسجد الدعوية والعلمية المختلفة من خلال وسائل الإعلام الجديد وتطبيقاته ومنصاته؛ فيمكن أن تبث من خلال قناة تلفزيونية أو محطة إذاعية، ويمكن إنشاء صفحة خاصة على شبكة الانترنت تنشر من خلالها نشاطات المسجد؛ فيكون فيها ركن للخطب المسموعة والمرئية والمقرّغة المكتوبة وبصيغها المختلفة، وركن للمحاضرات العلمية كالتفسير والشروحات...، وركن للفتوى والأسئلة المتداولة والشائعة، وركن للتلاوات والإمامة الجهرية، وغيرها

ويمكن توظيف وسائل التواصل الاجتماعي وقنواته في نشر الخطاب المسجدي؛ كالفيديو والتويتز وما شابهها كالواتس والتلجرام، في عمل مجموعات تضم رواد المسجد والمجتمع المحلي وغيرهم لتزويدهم بنشاطات المسجد، ومواعيد فعالياته ودروسه وغيرها. وكذلك إنشاء قناة على اليوتيوب ترفع من خلالها نشاطات المسجد الدعوية من خطب وإمامة، ودروس ومحاضرات وغيرها

ولتحقيق الاتصال التفاعلي بين القائمين على المسجد وعامة المسلمين؛ يمكن تخصيص ركن للإجابة عن فتاوى المستفتين، ويمكن تخصيص مقرّات خاصة يلي التدريس فيها عن بعد حفظة متقنون للقرآن الكريم، فيمكن أن يتواصل معهم من يرغب بالانتظام لتصحيح تلاوته، أو تعلم أحكام التلاوة والتجويد، أو الحصول على إجازات في التلاوة، أو سند في القرآن الكريم. وكذلك بالنسبة للعلوم الأخرى كاللغة والحدث والتفسير والفقه وغيرها.

"وقد كشفت دراسات أن المواعظ الإلكترونية الصادرة عن المسجد هي في أولويات الموضوعات المتداولة بين أفراد المجتمع، وأن المواعظ الإلكترونية تحتاج إلى إعداد فني، كما الإعداد العلمي (دراسة عدوي وعتيلي ٢٠٢١) كما أوضحت دراسة دراحي (دراحي: ٢٠٢٢) أن جميع الأئمة والوعاظ الذين تمت عليهم الدراسة لهم حسابات على مواقع التواصل الاجتماعي وأنهم يستثمرونها في نشر المواعظ والأحاديث والتثقيف الديني، في حين يرى المبحوثون أن لمواقع التواصل الاجتماعي أهمية كبرى في الاتصال الدعوي، الذي من شأنه التوعية والتثقيف بالأحكام الإسلامية ونشر الأخلاق والقيم الدينية. ووجهت دراسة رزقي (رزقي: ٢٠١٦) أئمة المساجد والوعاظ إلى الإحاطة الكافية باستخدام وسائل التي من شأنها التزود بالمعرفة ونشرها بأساليب تنسجم مع المحتوى المطروح ومع الوسيلة الإعلامية.

المبحث الثالث: رؤى مقترحة لآلية توظيف الإعلام الجديد في خدمة المسجد ورسالته الدعوية

فيما يلي بيان لأهم الرؤى والمقترحات التي يترتبها الباحث لآلية توظيف الإعلام الجديد بوسائله

ووسائله ومنصاته في خدمة المسجد ورسالته الدينيّة والدعوية:

يعدّ المسجد المنارة الإعلامية الأسبق في نشر الرسالة الدعوية وتبليغها؛ ولذا فللمسجد محوريتُه الباقية والخالدة في خدمة رسالة الإسلام، وينبغي تفعيل الوظيفة الاتصالية والإعلامية للمسجد ومواكبة التطورات المستجدة في عالم الاتصال والإعلام.

وظّف النبي صلى الله عليه وسلم كافة الأساليب الاتصالية المتاحة في عصره في خدمة الرسالة الدعوية وفي سبيل إيصال رسالة ربه للعالمين؛ فاستخدم الاتصال المباشر وغير المباشر، والذاتي والثنائي والجمعي والجاهيري،

وظف النبي صلى الله عليه وسلم الوسائل المتاحة في عصره في خدمة الرسالة الدعوية، من ذلك ارتقاؤه على الصفا ليخاطب الناس، وعلى المنبر ليزر ويوصل رسالته للمصلين، واعتلى الناقّة ليزر ويظهر ويوصل صوته ورسالته للمسلمين، واتخذ كُتّابًا للوحي يكتبون عنه ما نزل من القرآن الكريم حفظاً له وتبليغاً لمن بعده، وأرسل الرسائل لمخاطبة من حوله من الملوك .. وكل ذلك خروجاً برسالته عن النطاق الداخلي إلى العالمية.

تنوعت الأساليب والوسائل التي وظفها النبي صلى الله عليه وسلم وسلفه الصالح من بعده في تقديم الرسالة الدعوية في المسجد، ومن ذلك: الخطب الراتبية، والخطب المشرّعة لسبب، الخطب العارضة، المواعظ، والفتاوى والإجابة عن أسئلة السائلين، والإمامة، وحلقات تدريس القرآن الكريم، والتوجيه القولي والفعلّي من النبي صلى الله عليه وسلم، ثم حلقات العلم من بعده صلى الله عليه وسلم؛ وتحقيقاً للغاية الأسمى والهدف الأعلى وهو تبليغ رسالة الإسلام بشتى الوسائل والأساليب المتاحة، فإنه ينبغي أن ينظر إلى الهدف والغاية وتوظف له الوسائل والأساليب المعاصرة والمستجدة وبما يناسب كلّ نوع من أنواع الرسائل الدعوية في المسجد.

الخطب الراتبية كخطبة الجمعة والخطب المشرّعة لسبب كخطبة الاستسقاء والخسوف والكسوف، ينبغي المحافظة على نهج النبي صلى الله عليه وسلم وهديه في تقديمها للمسلمين، وذلك لأنّها عبادة توقيفية لها أركانها وشروطها وآدابها وأحكامها، فلا تخرج بها عن هيئتها التي تناقلتها الأمة على مر العصور من عهد النبي صلى الله عليه وسلم وحتى يومنا هذا، فيمكن أن نوظف من الوسائل التي تساعد على إيصال رسالة الخطيب وتبليغها وإيضاحها للناس؛ كاستخدام مكبرات الصوت، والشاشات التي يمكن للمصلين ممن لا يرى الخطيب مواجهة أن يشاهده من خلال الوسائل الناقلة، ووسائل البث والنقل على المستوى الداخلي أو الخارجي، وغيرها من وسائل خادمة لا تخرج الخطبة عن شكلها المشروع منذ زمن النبي صلى الله عليه وسلم، ولكن لا نستخدم من الأساليب والوسائل التي تدخل على مضمون الخطبة ما ليس منها، ويصرف الناس عن الانتباه للخطيب الذي هو محور

الخطاب الدعوي فيها؛ إذ المشروع للمصلين أن يستقبلوا الخطيب بوجوههم ولا يلتفتوا عنه. الرسائل المسجدية الأخرى من مواظ ودروس ومحاضرات، وغيرها، يمكن فيها توظيف الوسائل المتنوعة في خدمة الرسالة كاستخدام وسائل العرض (الداتاشو) وغيرها من الوسائل الحديثة.

من المهم جدا أن نرتقي بالخطاب المسجدي من النمط الجمعي إلى الجماهيري، فيمكن بث نشاطات المسجد الدعوية والعلمية المختلفة من خلال وسائل الإعلام الجديد وتطبيقاته ومنصاته؛ فيمكن أن تبث من خلال قناة تلفزيونية أو محطة إذاعية، ويمكن إنشاء صفحة خاصة على شبكة الانترنت تنشر من خلالها نشاطات المسجد؛ فيكون فيها ركن للخطب المسموعة والمرئية والمفردة المكتوبة وبصيغها المختلفة، وركن للمحاضرات العلمية كالتفسير والشروحات ...، وركن للفتوى والأسئلة المتداولة والشائعة، وركن للتلاوات والإمامة الجهرية، وغيرها

توظيف وسائل التواصل الاجتماعي وقنواته في نشر الخطاب المسجدي؛ كالفيس والتويتير وما شابهها كالتواتس والتلجرام، من خلال عمل مجموعات تضم رواد المسجد والمجتمع المحلي وغيرهم لتزويدهم بنشاطات المسجد، ومواعيد فعالياته ودروسه وغيرها.

إنشاء قناة على اليوتيوب وغيرها من وسائل الإعلام الجديد ووسائله؛ ترفع من خلالها نشاطات المسجد الدعوية من خطب وإمامة، ودروس ومحاضرات وغيرها

تفعيل الاتصال التفاعلي بين القائمين على المسجد وعامة المسلمين؛ من خلال تخصيص ركن للإجابة عن فتاوى المستفتين، ويمكن تخصيص مقراً خاصة يلي التدريس فيها عن بعد حفظة متقنون للقرآن الكريم، فيمكن أن يتواصل معهم من يرغب بالانتظام لتصحيح تلاوته، أو تعلم أحكام التلاوة والتجويد، أو الحصول على إجازات في التلاوة، أو سند في القرآن الكريم. وكذلك بالنسبة للعلوم الأخرى كاللغة والحدث والتفسير والفقه وغيرها.

تفعيل الترجمة للغات الأخرى، فيمكن أن تبث خطبة الجمعة مع ترجمة للغات أخرى، بحيث تظهر الترجمة تزامناً مع الخطبة، وكذلك بالنسبة لباقي الدروس والمحاضرات ما تيسر ذلك. ويمكن تفعيل الترجمة في شاشات المسجد الداخلية خدمة لرواد المسجد الأجانب، وكذلك أثناء البث الخارجي إذا كانت تبث عبر الفضائيات، ويمكن أيضاً تفعيل الترجمة عند إعادة نشرها على صفحة المسجد ومنصاته وقنواته، بحيث يتم رفع الخطب أو الدروس مترجمة عبر هذه الوسائل.

خدمة لغة الإشارة؛ فيخصص لفائدي السمع من ينقل لهم رسالة الخطبة والدروس من خلال لغة الإشارة؛ وذلك حرصاً على إيصال الرسالة الدينية والدعوية للجميع. فيمكن أن يتزامن تصوير وبث من يتقن لغة الإشارة تزامناً مع الخطبة، ويمكن أن تقدم هذه الخدمة عند إعادة بث الخطبة أو الدروس عبر صفحة المسجد ومنصاته وقنواته.

أستوديو المسجد؛ ومن باب الحرص على توظيف الاتصال والإعلام في خدمة المسجد فينبغي التفكير بجدية بإنشاء أستوديو إعلامي في المساجد الجامعة (الجوامع الكبيرة) بحيث يتولى الاستوديو مهام التسجيل والتصوير والإنتاج والمونتاج والدوبلاج والبت والنشر والتعميم الخارجي والعالمي، ويمكن أن يخصص في الاستوديو ركن خاص لتسجيل البرامج بحرفية عالية، ليصار إلى نشرها ونشرها، ويمكن أن تكون مركزا لإنتاج البرامج الدينية والدعوية التي تسوق برامجها من خلال الفضائيات والإذاعات المحلية والعالمية.

فعلى سبيل المثال يمكن أن يسجل المختصون سلسلة حلقات في تفسير القرآن الكريم ويتم تزويد الفضائيات بهذه الحلقات المسجلة ليتم بثها وتعميمها من خلالها؛ وهذا يمكن أن يقدم لها مجانا لتملأ مساحة البث الديني على خريطتها البرمجية، ويمكن أن تباع وتحقق دخلا يعود ريعه للمسجد. وهكذا بالنسبة لتسجيلات القراءة والحفظ، ودروس التلاوة والتجويد، وسلسلة دروس في الحديث والسيرة والفقه والأخلاق والشمال والأداب وغيرها ..

وثمة أفكار أخرى لا يتسع المقام لبسطها وبيانها؛ يمكن من خلالها أن نحول الخطاب المسجدي من خطاب جمعي محلي داخلي إلى خطاب عالمي؛ بالالتفات إلى وسائل الاتصال ومنصات الإعلام وقنواتها ووسائطها وتوظيفها في ذلك.

المصادر والمراجع

- ابراهيمى، خديجة. (٢٠١٩). الأبعاد التداولية للخطاب المسجدي: خطب الجمعة نموذجًا. مجلة إشكالات في اللغة والأدب. مجلد ٨. عدد ٥. جامعة محمد خضير بسكرة. الجزائر.
- أبو اليقظان، بن الحاج الشيخ أحمد. (٢٠٢٠). الاتصال المسجدي الإلكتروني في الجزائر. مجلة المعيار. المجلد ٢٤. العدد ٥٢. جامعة الأمير عبد القادر للعلوم الإسلامية قسنطينة. الجزائر.
- أبو عبد الرحمن. (٢٠٠٩). استعمال الوسائل الحديثة في خطبة الجمعة. ملتقى الخطباء. تاريخ الدخول ٩ / ٩ / ٢٠٢٢ / الساعة ٥:٠٠ <https://cutt.us/bHRNd>
- الألباني، محمد ناصر الدين الألباني (المتوفى: ١٤٢٠هـ)، صحيح السيرة النبوية، المكتبة الإسلامية - عمان - الأردن، الطبعة: الأولى
- الإسلام سؤال وجواب. (٢٠٠٨). هل يجوز للخطيب استعمال " البروجكتر " في خطبة الجمعة. تاريخ الدخول ١٣ / ٩ / ٢٠٢٢ / الساعة ٧:٠٠ <https://cutt.us/js8Q9>
- إسلام ويب. (٢٠٠١). علة تحريم التصوير، وحكم التصوير الفوتوغرافي. تاريخ الدخول ٨ / ٩ / ٢٠٢٢ <https://cutt.us/8pP3e>

بوترعة، عبد الرزاق. (٢٠١٩). الاعلام الدعوي الاسلامي عبر الفضائيات العربية واشكالية صناعة وتوجيه الرأي العام: دراسة وصفية تحليلية وميدانية لعينة من البرامج الدعوية وتأثيرها في توجيه الرأي العام لدى النخبة في الجزائر.

بوعمامة، العربي. (٢٠١٦). وسائط الإعلام كفاعلات استراتيجية ضامنة لكسب رهانات التنمية الثقافية: سؤال الراهن والأفق. المؤتمر الدولي للإعلام ورهان التنمية. كلية الآداب والعلوم الإنسانية ظهر المهرز بفاس. مختبر التواصل وتقنيات التعبير. المغرب.

التائب مسعود. (٢٠١٧). واقع استخدام تكنولوجيا الاتصال والمعلومات في المدارس الثانوية بمدينة الزاوية بليبيا. مجلة جامعة صبراتة العلمية. مجلد ١. عدد ٢. ليبيا.

الجزيرة. (٢٠٢٠). هل تجوز صلاة الجمعة عبر التلفاز؟ اتحاد علماء المسلمين. تاريخ الدخول ١٣ / ٩ / ٢٠٢٢ / الساعة ٦:٠٠ صباحًا. <https://cutt.us/aGN4t>

حسيبة، حسين. (٢٠١٩). قراءة تأويلية في فجوات النصوص الموظفة في المؤسسات الدينية: مؤسسة المسجد أمودجًا. مجلة دراسات وأبحاث. مجلد ١١. عدد ٢. المجلة العربية في العلوم الإنسانية والاجتماعية. الجزائر.

دراحي، السعيد. (٢٠٢٢). واقع التربية الإعلامية في المؤسسات المسجدية الجزائرية: دراسة ميدانية بولاية قسنطينة. مجلة الدراسات والبحوث الاجتماعية. مجلد ١٠. عدد ١. جامعة قسنطينة. الجزائر.

الدرديري، ريان محمد على، إسماعيل، مثابة، عفيفي، ولاء عاطف. (٢٠١٤). تطبيق التحكم عن بعد لعراض الفصول الدراسية. رسالة دكتوراة غير منشورة. جامعة السودان للعلوم والتكنولوجيا. دغمان، هالة. (٢٠١٦). وسائط الاتصال الجديدة: دراسة نقدية للأطر المرجعية والمنهجية. مجلة بحوث العلاقات العامة الشرق الأوسط. (٢١). الجمعية المصرية للعلاقات العامة. مصر.

الرابعة، محمد، وعدنان الخطاطبة. (٢٠١٩). المدخل إلى الدعوة والإعلام الإسلامي. جامعة اليرموك. ط ١. الأردن.

رزقي، أمين. (٢٠١٦). مصادر وقنوات الخطاب المسجدي. مجلة الحوار الثقافي. مجلد ٦. عدد ١. جامعة عبد الحميد باديس. الجزائر.

الرقاص، محمد لواح. (٢٠٢١). الأحكام الفقهية المتعلقة بمكبرات الصوت في المسجد. مجلة البحوث العلمية والدراسات الإسلامية. المجلد ٣١. العدد ٤. جامعة شقراء. السعودية. (ص ص ١٦٩ - ١٩٤).

سراج، هدى. (٢٠٢٠). توازن الخطاب الإعلامي الدعوي وتحديد ثقافة الحوار. مجلة كلية اللغة العربية. عدد ٥.

الشبكة الإسلامية. (٢٠٠٩). فتاوي الشبكة الإسلامية. تاريخ الدخول: ٨ / ٩ / ٢٠٢٢ م الساعة ٦:٠٠ <https://cutt.us/Ovnmu>

الشرنوبي، أحمد محمد. (٢٠١٢). الدعوة إلى الله من خلال الشبكة الدولية الإنترنت. مجلة قطاع أصول الدين ٣٠ مجلد ٧. عدد ٧. السعودية.

شريطي، فوزي. (٢٠٢٢). كفاءة الاتصال في خطبة الجمعة: دراسة ميدانية. مجلة المعيار. مجلد ٢٤. عدد ٣. جامعة غرداية. الجزائر.

عبد الرزاق، عماد. (٢٠٢١). المسجد الإلكتروني: تجربة حديثة في ظل أزمة كورونا. مجلة وحدة البحث في التنمية البشرية. مجلد ١٦. عدد ٣. ج ٢. مخبر الدراسات في رقمنة صناعة المعلومات الإلكترونية. تبسة. الجزائر.

عبد اللاوي، عمر. (٢٠١٤). دور المسجد في تشكيل الوعي الاجتماعي لدى فئة الشباب. معهد علوم وتقنيات النشاطات البدنية والرياضية. عدد ٣. جامعة زيان عاشور الجلفة. الجزائر. ٩٤ - ١٠٢.

عدوي، عبد الله ومعاذ عتيلى. (٢٠٢١). المواعظ الدينية الإلكترونية في فضاء شبكات الإعلام الاجتماعي في ظل أزمة فايروس كورونا: دراسة للفروق مع المواعظ المباشرة. مجلة الرسالة للدراسات الإعلامية. مجلد ٥. عدد ١. جامعة العربي التبسي بتبسة. الجزائر. ٠. عناد، هاشم. (٢٠١٣). خصائص الإعلام الإسلامي. مجلة كلية الفقه. عدد ١٨. جامعة الكوفة. العراق.

العنزي، عيسى علي دخيل. (٢٠٢٠). التدابير في العمل المسجدي. مجلة كلية الشريعة والقانون بتفهن الأشراف-دقهلية، ٢٢(١)، ٢٤٥-٢٧٤.

فركوس، محمد علي. (٢٠١٥). في حكم وضع أجهزة تصوير في المسجد. مجلة الإصلاح. مجلد ٩. عدد ٤٦. دار الفضيلة للنشر والتوزيع. الجزائر.

الفورية سامية عبد الحميد، & سعاد منصور المنتصر. (٢٠٢٢). خطورة الشاشات الإلكترونية على الأطفال وتأثيرها على مهاراتهم العقلية. المجلة الإفريقية للدراسات المتقدمة في العلوم الإنسانية والاجتماعية. مجلد ١٤. عدد ٩. ليبيا.

الفيفي، حسين، محمد، (١٤٤١هـ)، حكم الصلاة خلف التلفاز والمذياع، موقع الألوكة،

<https://www.alukah.net/sharia/0/139932>

مخدوم، مصطفى بن كرامة الله. (٢٠١٠). رسالة المسجد الإيمانية. مجلة صوت الأمة. ٤٢ (٣). الجامعة السلفية - دار التأليف والترجمة. السعودية.

مدني، يوسف إسماعيل. (٢٠١٩). الإعلام الإسلامي الإلكتروني وضوابطه. مجلة معالم الدعوة الإسلامية. عدد ١١. جامعة أم درمان الإسلامية. السودان.

مرواني، محمد. (٢٠٢٠). الإعلام التقليدي في ظل وسائل الميديا الجديدة " مقارنة معرفية". مجلة الحوار المتوسطي. مجلد ١١. عدد ٣. جامعة مستغانم. الجزائر.

مسعودي، احمد وطه با حسام الدين شعلان. (٢٠٢٢). الفضاء الديني وتأثيره على الفرد: مقارنة سوسيولوجية للبعد العمراني للمسجد في الجزائر. مجلة آفاق فكرية. مجلد ١٠. عدد ١. جامعة أبو بكر بلقايد تلمسان. الجزائر.

مسلم، مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري (المتوفى: ٢٦١هـ)، المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، المحقق: محمد فؤاد عبد الباقي، الناشر: دار إحياء التراث العربي - بيروت

مهنديس، عدنان. (٢٠١٩). مفهوم المسجد في القرآن الكريم: دراسة سياقية. مجلة أبعاد. المجلد ٥. العدد ٢. جامعة وهران. الجزائر.

مهنديس، عدنان. (٢٠٢٠). مفهوم المسجد في السنة النبوية: دراسة سياقية. مجلة العلوم الإسلامية والحضارة. المجلد ٥. العدد ١. جامعة عمار ثليجي الاغواط. الجزائر.

موسوعة الفتاوى. (٢٠١٧). استخدام الوسائل التوضيحية في خطبة الجمعة. <https://cutt.us/L34QI>

موقع إمام المسجد، رفع الصوت بالأذان والإقامة، <https://alimam.ws/ref/1208>

النخلاي، مياسة. (٢٠١٧). الإعلام الإسلامي: خطوات حثيثة في المسار الصحيح. مجلة الوعي الإسلامي. س ٥٥. عدد ٦٥٩. وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية. الكويت.

النووي، أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي (المتوفى: ٦٧٦هـ)، المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، دار إحياء التراث العربي - بيروت، الطبعة: الثانية، ١٣٩٢

Arusy, S., & Uyuni, B. (2020, September). EFFECTIVE CONCEPTS AND METHODS OF DAKWAH IN THE GLOBAL WORLD. In *Proceeding International Da'wah Conference* (Vol. 1, No. 1, pp. 232-254).

Oturum Başkanı

Sayın hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Hocamız, hem üniversitede ders verdiği tefsir alanındaki birikimiyle hem de hatip kimliği ile camide pratikte uyguladığı irşat ve tebliğ metoduyla bizlere konuşmalarını sundular. Peygamber Efendimizin tebliğ ve irşat yöntemi olarak bütün imkanları kullandığını anlattıktan sonra, bizim de bugün iletişim imkanlarını kullanarak aynı heyecan ve gayretle irşat ve tebliğ odaklı çalışmamız gerektiğini ifade ettiler. Sıradaki konuşmacımız, “Dini Tebliğ Dilinde Öteki Vurgusunun Sorunları” başlıklı tebliğiyle, Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden sayın Dr. Samet KARAHÜSEYİN Hocamız tebliğlerini sunacaklar. Buyurun sayın hocam.

DİNÎ TEBLİĞ DİLİNDE “ÖTEKİ” VURGUSUNUN SORUNLARI

DR. ÖĞR. ÜYESİ SAMET KARAHÜSEYİN*

ÖZET

İslam düşüncesine bakıldığında karşıt fikirler veya inançlar genellikle “öteki” olarak algılanan bir kavrama biçiminin neticesinde çürütülmekte ve tenkite tabi tutulmaktadır. Bu doğal sürecin baş aktörü ise insandır. İnsan doğası gereği farklı düşünür, inanır ve inandığını sorgulayıp tahkik etmek ister. Nihayetinde Kur’an-ı Kerim de tahkikî iman övmekte ve salık vermektedir. Bir kavram olarak öne çıkarılan “öteki” ise daha ziyade karşıt görüşleri ve inançları kapsamaya gerekirken eleştirilen görüşlerin sahibi olan kişiler hedef alınmaktadır. Kelâm ve Mezhepler Tarihine baktığımızda mezhep âlimleri “öteki” olarak algıladıkları kimseleri kendisinin veya mezhebinin görüşlerine yakınlık ve uzaklıklarıyla değerlendirmeyi kendilerine bir tutum olarak benimsemişlerdir. Şüphesiz ki bu durumun birçok sorunu da beraberinde getirdiği tarihsel ve siyasi tecrübelerle bilinmektedir. Günümüze gelindiğinde ise İslami düşüncenin gelişimi, İslam akidesinin ve öğretilerinin tebliği ve İslami yaşayış açısından “öteki” kavramının yine fikirler yerine fikir sahipleri hedef gösterilerek işletildiği gözlemlenmektedir. Böylesi bir din dilinin, dinî irşadın veya tebliğin başarılı olabilmesi için, “öteki” hukukunun bile Kur’an-ı Kerim ile korunduğu, Hz. Peygamber’in tatbikatında çok defa iyi bir şekilde örneklendiği gibi hususlar hatırdan çıkarılmamalıdır. Bilhassa günümüz gençlerinin dinî anlayışlarının ve yaşayışlarının bir “öteki” vurgusu üzerinden şekilleneceğini ve olumlu bir yönde ilerleyeceğini düşünerek tebliğ faaliyetlerinde bulunmanın yarardan ziyade muhtelif zararlar getireceği bilinmelidir. Gençlere ulaşabilmenin ana aracı tebliğ ve irşat olmasına rağmen artık bu aracın da çok defa güncellenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Gençlerin dinî tebliğ esnasında tebliğ edenin değil tebliğin sesini duymaya ihtiyacı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Son yıllarda yapılan bazı saha çalışmalarından elde edilen güncel veriler de gençlerin beklenti ve istekleri doğrultusunda yeni ve başarılı bir dinî tebliğin nasıl olabileceği noktasında önemsenmesi gereken ikazlarda bulunmaktadır. Bu çalışmada günümüzde dinî tebliğ ve irşat söz konusu olduğunda

* Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı.

“öteki” kavramının dışlayıcı-kaba-sınıflandırıcı özelliklerini de dikkate almadan yapılan tebliğ faaliyetlerinin sorunları tartışılmaktadır. Buna göre “öteki” kavramının tebliğ açısından analizi yapılmakta ve akabinde dinî tebliğ esnasında ortaya çıkardığı sorunlar ve çözüm önerileri tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi, Dinî Temsil, Tebliğ, Tebliğ Dili, Öteki.

THE PROBLEMS OF THE EMPHASIS ON THE “OTHER” IN THE LANGUAGE OF RELIGIOUS COMMUNIQUE

ABSTRACT

When we look at Islamic thought, opposing ideas or beliefs are generally refuted and criticized as a result of a way of understanding perceived as the “other”. The main actor is human of this natural process. By nature, human beings think differently, believe and want to question and verify what they believe. Finally, in the Qur’an, he praises and recommends the verification of faith. While the “other”, which is highlighted as a concept, should include opposing views and beliefs, people who hold the criticized views are targeted. When we look at the History of Sects and Kalam, sects and scholars have adopted as an attitude to evaluate people they perceive as “other” in terms of their closeness or distance from their own or their sect’s views. Undoubtedly, this situation is known with historical and political experiences that brought many problems with it. When it comes to today, it is observed that the concept of “other” is used by targeting ideas rather than ideas in terms of the development of Islamic thought, the communication of Islamic creed and teachings, and Islamic life. In order for such a language of religion, religious guidance or communication to be successful, even the “other” law is protected by the Qur’an. It should be kept in mind, as it is well exemplified many times in the practice of the Prophet. Considering that the religious understanding and life of today’s youth will be shaped by an emphasis on the “other” and will move in a positive direction, it should be known that engaging in preaching activities will bring various harms rather than benefits. Although the main means of reaching young people is notification and guidance, it is now understood that this tool also needs to be updated many times. It should not be overlooked that young people need to hear the voice of the preacher, not the one who conveys the message. The current data obtained from some field studies carried out in recent years also contains warnings that should be taken into consideration at the point of how a new and successful religious communiqué can be in line with the expectations and wishes of the youth. In this study, when it comes to religious teaching and guidance, the problems of the teaching activities carried out without considering the exclusionary-vulgar-classifying

features of the concept of “other” are discussed. Accordingly, the concept of the “other” is analyzed in terms of communiqué, and then the problems and solution proposals that arise during religious preaching are discussed.

Keywords: Islamic Thought, Religious Representation, Communiqué, The Language of Communiqué, The Other.

GİRİŞ

İslam düşüncesinin gelişimi; fikirler, fikir sahiplerinin eserleri ve bunların toplumsal tabanda karşılık bulmasıyla gerçekleşmektedir. Bu süreçte tarihsel ve toplumsal tecrübenin yanında kültürel birtakım veriler de düşüncenin yapısına eklenmektedir ve artık din ile dinden süzülen düşünce yapısı birikim olarak aynı potada yer almaktadır. Bu esnada doğru fikirler yaşatılmakta yanlış fikirler ise eleştirilip ayıklanmakta veya elenmektedir. Genel olarak düşünce tarihinin özelde ise İslam düşüncesinin geçirmiş olduğu bu devingen serüvenin başat aktörü fikir üreten ve fikirleri eleştiren insandır. İnsan ve düşünce arasındaki bu diyalektik olgunun yadsınmaması gereken bir gerçeklik olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Elinizdeki çalışmada hem tarihsel tecrübeden örneklerini bulabileceğimiz hem de günümüz dünyasında sonuçlarıyla yüzleştığımız bir meseleyi masaya yatırmaya çalıştık. Buna göre dinî düşüncenin temeli sayılan inanç, ibadet ve ahlâka dair öne çıkan hassasiyetlerin ve sonradan neş’et etmiş olan din kültürünün gerek dinî inanç ve düşünce gerekse yaşayış bakımından günümüz insanına sunulmuş yöntemlerinde hangi sorunların oluştuğu meselesinin gündeme alınıp giderilmesi gerektiği öncelenmekte ve önemsenmektedir. Günümüz İslam düşüncesinde ve dinî yaşayışta pek çok sorun baş göstermektedir. Bu hakikatten yola çıkarak çalışmamızın sınırlılıklarını dinî tebliğ esnasında devamlı surette vurgulanıp altı kalın harflerle çizilen bir meseleyle örneklendirmeyi uygun gördük. “Öteki” vurgusunun dinî tebliğ esnasında ne gibi sorunlar ortaya çıkardığı ve bu sorunların İslami düşünce ve yaşayış noktasında günümüz insanı ve bilhassa gençler üzerinde nasıl etkiler bırakabileceği üzerine kafa yorulmaya çalışıldı. Bu minvalde çalışmamızda irdelenen ve merkezî konumda yer alan “öteki” kavramıyla bunun neticesinde oluşturulan “ötekileştirme” eyleminin dinî tebliğ esnasında ve sonrasında diğer bir deyişle kısa ve orta vadede ne gibi olumsuz neticeler verebileceği üzerinde durulmaya çalışıldı.

“ÖTEKİ” NE DEMEKTİR?

“Öteki” kavramı; bir nesneyi veya kişiyi işaret etmek için kullanıldığında “diğeri, öteki” anlamında zamir, diğeri ve ötekini nitelemek için kullanıldığında ise sıfat görevi görmektedir. “Öteki” kavramının esas vurgulanmak istenen anlamı bir kültürün veya bir toplumun dışlanmış olduğu ve çeşitli sebeplerden dolayı “ötekileştirilmiş insan”

şeklinde dir.¹ Dikkat edilirse kavramın temerküz ettiği gerçeklik insan gerçekliğidir. Üzerine konuşulan ve netice olarak kavramın bir parçası hâline gelmiş olan gerçeklik de yine insandır. Bir başka deyişle “öteki” kavramının ele aldığımız hâliyle öznesi de nesnesi de insandır. Bir eyleme olarak görülebilecek “ötekileştirme” faaliyetinin de fâili yine insandır.

Psikolojik alt yapısıyla kavrama bakıldığında “ben ve diğeri”, “ben ve sen”, “ben ve ötekisi”, “öteki ve beriki” şeklinde bazı tasnifler altında yaklaşıldığı görülmektedir. Bu ikilemelerin her biri ayrı analizlere ihtiyaç duymakla birlikte kök kavram olarak “öteki”, bir öz’den bağımsız olan şeyi, nesnel ve dış dünyaya ait olan bir şeyi, hadiseyi veya olguyu ve yine merkezinde insan faktörünü işleyerek bir kişinin denetimi dışında olan şeyi işaret etmektedir.²

“Öteki” kavramına sosyolojik perspektifle baktığımızda “başka insanlar nezdinde onaylanma ve kabul edilme ihtiyacı hisseden bir kişilik türünü izah eden bir terim” olduğu anlaşılmaktadır.³ Kavramın gerek psikolojik gerekse sosyolojik alt yapısında insan merkezli oluşunun öne çıktığı anlaşılmaktadır. Tek başına öteki olan veya toplumsal bir yapının parçası şeklinde öteki olan insanın söz konusu kavramın hem fâili hem de nesnesi konumunda yer aldığı psiko-sosyal açıdan da irdelenebilmektedir. “Öteki” kavramının farklı anlamlarda muhtelif disiplinler eliyle incelenmesine değindikten sonra felsefî açıdan kavrama nasıl yaklaşıldığı da önem arz etmektedir.

ÖTEKİ BENİM KİMİM OLUYOR?

“Öteki” felsefî bir kavram olarak düşünüldüğünde “ben”den hareketle ele alınmakta ve genellikle “öteki”nin belirleniminde “ben”in tahakkümü söz konusu olmaktadır. “Ben” ve “öteki” üzerinden yaklaşıldığında hem bir ontolojik farklılıktan hem de bir diyalektik ilişkiden söz edilebilir. Zira buradaki ontolojik farklılık, kavramlar arasındaki ayrımın ve söz gelimi “ben” ile “öteki”nin işlevsel olarak başka konumlarda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber bu iki kavram arasında var olageldiği düşünülen bir diyalektikten söz etmek mümkündür. Buna göre “ben”in varlığı “öteki”yle billurlaşırken “öteki”nin belirlenimi için de “ben”in varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. “Ben”in karşısında “öteki”nin durumu neyse “öteki”nin karşısında “ben”in durumu da

1 “Öteki”, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 1862; Ahmet Cevizci, “Öteki”, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 795; Şahin Efil, “Kendini ‘Öteki’nde Farketmek: Ben-Öteki İlişkisinin Felsefî Uzantıları”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2016), 54.

2 Prof. Dr. Sibel Karakaş Psikoloji Sözlüğü, “Other-Öteki” (09.09.2022).

3 Gordon Marshall, “Öteki”, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 568-569.

diyalektik olarak birbirlerine biçmiş olduğu rol kadardır. Böylesi bir durumda “öteki” kavramına ne türden bir anlamın giydirildiği ve bu kavramla tam olarak neyin kastedildiği açığa kavuşturulmalıdır.⁴

“Ben” ile “öteki” arasındaki diyalektik ilişkinin düşünce ve fikir sahibi arasında da kurulabileceğini söyleyebiliriz. Buna göre x fikrinin sahibi y fikrinin sahibini belli bir kalıp ve ideoloji içerisinde değerlendirmek isteyebilir. İlgili fikre ve fikir sahibine tamamen kendi ön yargılarından oluşan mahkûmiyetler biçebilir. Bu mahkûmiyetler sayesinde ilgili fikir sahibini yine koşullarını kendisinin belirleyeceği bir şekilde belli başlı bazı sınırlar çizerek kontrol etmeye çalışabilir. Bu tür örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Buradaki x fikrinin sahibi olan kişi kendini “ben” olarak görürken karşısındakı aldığı ve kendi konumunu da sağlamlaştırabileceği y fikrine sahip bir kişiye ihtiyaç duymaktadır. Bu y fikrinin sahibi ise artık “ben”e göre ve “ben”in karşısındaki “öteki” konumunu elde etmiş olmaktadır. Burada x fikrinin sahibine yani “ben”e cevabını her zaman için çok net bir şekilde veremedikleri bazı sorular sormak mümkündür. Kendinizi neye göre “ben” olarak gördünüz? Karşınızdakine hangi nesnel, sorgulanabilir ve eleştirilebilir kıstaslar belirleyerek “öteki” rolü biçtiniz? “Ben” ve “öteki” diyalektiğine yönelik karşınızdakini yeterince anlayıp irdeleyebildiğinizi düşünüyor musunuz? Sizi karşınızdakine yönelik “öteki” belirleyemeye teşvik ve tahrik eden ne gibi sebep ve motivasyonlarınız mevcut? Hâli hazırda meşru gördüğünüz sebep ve idealler karşınızdakinin özgürlük alanlarına müdahale ediyorsa hâlâ “ben” olarak “öteki”ni tahkim etmeye devam edecek misiniz?

Çalışmamızın da konusunu göstermesi bakımından bu ve benzeri soruları din ile ilişkilendirerek sormak da mümkündür. Örneğin kendinizi “ben” olarak görüp karşınızdakini “öteki” olarak belirlemenizi gerektiren dinî bir argümanınız var mıdır? Söz gelimi kendinize meşru bir sebep olarak gördüğünüz ve temel motivasyon kaynağınız olarak kabul ettiğiniz dinî birtakım fikir ve emirleri doğru bir şekilde ve bağlamına uygun olarak anladığınızı iddia edebilir misiniz? Dinî referansların en güçlüsü Kur’an-ı Kerim’dir. Buna göre Kur’an’dan yola çıkarak kendinizi “ben” olarak görmeyenizin yine Kur’an’da eleştirilen müstağni olmak durumuyla çeliştiğini düşünmüyor musunuz? Hz. Peygamber’in tatbikatında karşısındaki farklı inanç ve düşünceye sahip kimselere karşı genel uygulamalarını nasıl değerlendiriyorsunuz? İslami düşünce geleneğinde yer alan önemli âlimler ve düşünürlerin dinî kavrayış ve yaşayış için ortaya koydukları yöntemlerin mukayeseli biçimde analizlerini yeterince yaptığınızı düşünüyor musunuz? Dahası kendinizi “ben” olarak görürken karşınızdakine karşı nasıl bir duygu ve

4 Burhanettin Tatar, “Gerçek ile Kurgu Arasında “Öteki”, *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 2/1 (2005), 5-18.

düşünce aşılayacağınızı yeterince hesap ettiniz mi? Bununla birlikte insanın farklı inanmaya, düşünmeye ve eleştirmeye açık ve yatkın olduğunu fitrat deliliyle birlikte düşünerek bulunmuş olduğunuz yargılarınızda kendinize yanılma payı bıraktınız mı? Aynı şekilde “öteki” için de geçerli olan bu durumun yeterince empatisini yapabiliyor musunuz? Bu soruların sayısı ve temel hareket noktaları çeşitlendirilebilir. Fakat dikkat çekilmek istenen “ben” ile “öteki” arasında muhkem ve aşılamayan duvarlar bulunmadığıdır. Her iki tarafın da insan olduğu, yine beşerî bir izlenim ile birlikte bu kavramsal diyalektiğin başladığı ve beşerî düzlemde yer aldığı için iki tarafın da her an olası hatalardan kurtulamayacağıdır.

Klasik dönem mezhepler tarihi incelendiğinde “öteki” olarak gösterilen grupların genelde karakter özellikleri üzerinden yola çıkıldığı ve yapılan ötekileştirme eylemine meşru bir zemin arandığı anlaşılmaktadır.⁵ Bununla beraber Batı Düşünce tarihine baktığımızda bilhassa Oryantalizm ile birlikte Batı kültür ve düşüncesinde “ben” ve “öteki” diyalektiği tahkîr ve tezyif edici bir olgusal düzleme çekilmiş ve sadece fikir sahipleri değil uluslararası bir ilişki seviyesi belirlenmeye başlamıştır. Edward Said’e göre Oryantalizm hem akademik hem siyasî hem de psiko-sosyal yönler barındırmaktadır. Oryantalizme dair yapmış olduğu birden fazla tanımdan da anlaşılacağı şekilde “ben” ve “öteki” diyalektiğinin devletler ve kültürler arası seviyede işletildiğini ifade etmektedir. Ona göre Oryantalizmin en ilginç tanımı, Batı’nın Doğu’yu tahkim etmesi, doğu hakkında hükümlerde bulunması, doğuya ait olanları onaylama mercii olarak bulunması doğuyu betimlemesi, eğitmesi, yeniden şekillendirmesi ve idare etmesidir.⁶ Bu tanıma göre Batı Doğu’nun amiri ve hâkimi konumundadır. Dikkat edilirse klasik Oryantalist bakışa göre Batı kendini “ben” olarak addetmekte ve karşısına bir “öteki” olarak Doğu’yu seçmektedir. İlaveten Said, Batı’nın Oryantalizmle birlikte Doğu’yu dışlama ve ötekileştirme çabası içinde olduğunu ve bütün sistemi buna göre düzenlediğini ifade etmektedir. Bundan sonrasına yönelik bütün gerçek veya kurgusal imgelemeler, betimlemeler ve yorumlar “ben”in inşa faaliyeti kapsamında yer almaktadır. Daha evvel işaret ettiğimiz ve sorgulanması gereken hususlar olarak öne çıkardığımız soruları Oryantalist işleyişe de uyarlayıp sormak mümkündür. “Ben” ile “öteki” arasındaki diyalektiği sert ve onulmaz ayrımlar üzerinden geliştirmek ve canlı tutmanın farklı alanlarda kendine has sorunlar çıkardığı anlaşılabilmektedir. Felsefî açıdan “öteki” kavramını daha başka yönlerden de sorgulamak mümkündür. Ancak konunun özünde kalmak

5 Mehmet Sever, “‘Abdülkâhir Bağdâdî’nin el-Fark’ında ‘Öteki’nin Karakter Özellikleri”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 12/1 (2019), 149.

6 Edward Said, *Şarkiyatçılık-Batı’nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), 13.

açısından öne çıkarmak istediğimiz soru şudur; “Öteki”, “ben”in ortadan kaldırılmasını gerekli gördüğü bir düşmanı mıdır?

“ÖTEKİ”YE KARŞI EYLEME GEÇME: ÖTEKİLEŞTİRME

Sosyolojik bir kavram olması yönüyle ötekileştirme “öteki”ye yönelik algı ve yar-
gıların eyleme geçme safhasını işaret etmektedir. Buna göre ötekileştirme; “bireyin
sahip olduğu her türlü farklılıklara olumsuz anlamlar yüklenerek, günlük yaşamda bu
farklılıkların bir tehdit unsuru olarak algılanması sonucunda ortaya çıkaran süreç”⁷
olarak değerlendirilmektedir. Ötekileştirme sürecini besleyen en önemli etmenlerin
başında insanın doğasının göz ardı edilmesi ve bu kapsamda bireyin farklılıkları ve
diğerlerine yakınlaşmasını sağlayan benzerlikleri gelmektedir. Buna göre bir birey
hem diğer bireylerden farklılıkları ile hem de benzerlikleri ayrışmakta veya ortak bir
zeminde buluşabilmektedir. Bu sayede bireyin kimlik belirlenimi oluşmakta ve kar-
şılaştırma yapmak suretiyle diğerleriyle toplumsal bir ilişkiye adım atmış olmaktadır.
Diğer bir deyişle bir bireyin farklılıklarını ifade etmesi diğer bir bireyin gözünden de tam
tersi veya bambaşka bir şekilde anlaşılabilmeye müsaittir.⁸ Buradaki ötekileştirmeye
konu olan farklılıklar arasında yaş, cinsiyet, ırk, inanç, ideolojiler, eğitim durumu, yaşam
tarzı vb. özellikler gösterilmektedir. Çalışmamızın odak noktasını teşkil etmesi bakı-
mından din ve inancın bireyde karşılık bulması şeklindeki dinin sistematik yorumları
olan mezhepler ve tarikatlar ile cemaatler de bu bireysel farklılıklar kapsamına dahil
edilebilir. Bu sayede din, mezhep veya cemaat mensubiyeti doğrudan veya dolaylı
olarak değişik şiddetlerde de olsa birer ötekileştirme aracı olarak algılanabilmektedir.
Araştırmamızın sorunsalı açısından bireysel farklılıkların her birinin kendi içinde bir
ilişkisi olduğu gerçeğini kabul etmiş olsak da odak noktamızı daha dar bir açığa yö-
neltmiş bulunmaktayız.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ DİNİ TEBLİĞDEN BEKLENTİLERİ

Dinî tebliğ ve irşat faaliyetleri İslam’ın daha ilk nazıl olduğu dönemden itibaren
bizatihi Hz. Peygamber’le birlikte başlamış olup en güzel örneklerini yine kendisinin
sergilediği, Kur’an’da da ideallerinin ve yöntemlerinin belirlendiği güçlü bir tarihî ge-
lenekten beslenmektedir. Bu açıdan yaklaşıldığında İslam düşüncesinde ve fıkında
dinî tebliğ ve irşat denilince temel kıtas Kur’an’daki idealleştirme ve üslup iken bunun

7 Ertan Özensel, “Farklılıkların Birarada Yaşamasında Bir Sorun Alanı Olarak Ötekinin Öteki-
leştirilmesi”, *SEFAD* 43 (2020), 370.

8 Ahmet Faruk Yıldırım, *Günlük Yaşamda Farklılıkları Ötekileştirme Üzerine Sosyolojik Bir
Araştırma* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 14-15.

hayata tatbik edilmiş hâli de yani sahadaki rol modeli de Hz. Peygamber ve sünneti olmaktadır. Böylelikle dinî tebliğ etme gayesiyle yapılan her icraât ve icraât sahibi hem bir bakıma dinin ideallerini temsil ettiğini hem de Hz. Peygamber'in örnek alındığını düşündürmektedir. İster klasik ister modern dönemde olsun dinî tebliğ yoluyla dinî temsil iddiası burada altını özellikle çizmek istediğimiz iki kriterden beslenmek durumunda ve bu ameliye esnasında temel çıkış noktası olmalığı yönünden bu iki kıstası gizil gündem olarak belirlemelidir. Dinî tebliğ ve irşadın öznesi de nesnesi de insan olduğu için bu ontolojik hakikat olarak gündemden düşürülmemelidir.

Cumhuriyet döneminden itibaren ülkemizde dinî düşünce ve yaşayışla birlikte din hizmetlerinin etkin ve yetkin bir biçimde sürdürülebilmesi adına Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş ve anayasal bir düzlemde görev ve sorumluluk alanları belirlenmiştir. Başkanlığın özellikle dinî tebliğ ve irşat faaliyetleri noktasında ülkemizde resmî düzlemdeki en yetke ve etkili kuruluş olduğu göz önünde bulundurulursa kurumdan beklentilerin ve kurumun da kendi işleyişinden beklentilerinin önemi daha da artmaktadır. Buna binaen Başkanlık sahada yaygın din hizmetleri ağı geliştirmekte ve bu sayede dinî bilginin öğretimi ve yayılması noktasında hizmetler vermektedir. Burada zikredilen din hizmetleri arasında bilhassa vaazlar ve hutbeler diğer birçok irşat faaliyetinden öne çıkarak ayrılmakta ve öneminden kaynaklı olsa gerek insanların dikkatini celbetmektedir. Başkanlık yayımlamış olduğu Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi ile birlikte dinî tebliğ, irşat, vaaz ve hutbeler gibi faaliyet alanlarına dair dikkat edilmesi gereken genel kriterleri belirledikten sonra sahadaki uygulamalardan beklentilerini de ifade etmektedir.⁹ Başkanlık dinî tebliğ ve irşat faaliyetlerini de kapsadığı için din hizmetlerinden genel ilke ve hedefler doğrultusunda verim almayı amaçlamaktadır. Buna göre; Anayasa'nın 136. maddesi uyarınca din hizmetleri esnasında Laiklik ilkesi doğrultusunda hareket edileceğini, siyasî görüş ve düşüncelerden arınmış bir din hizmeti verileceğini, millî bütünlük ve dayanışmayı pekiştirmenin önemsendiği özellikle belirtilmektedir. Bunun yanında dinî tebliğin mutlaka sahih dinî bilgi kaynaklarından beslenerek sunulması gerektiğini ve halkı herhangi bir şekilde mezhep, anlayış ve uygulama farkı gözetmeksizin irşat edeceğini ilke olarak benimsemektedir. İlkesel bazda ortaya koyulan bu dinî tebliğ ve hizmetlerin sahadaki görevliler eliyle gerçekleştirileceğini ve bu görevlilerden de "İslam'ın itikadi ve amelî ilkelerini özümsemiş, eğitim ve kültür seviyeleri yüksek, kendisiyle ve toplumla barışık, beşerî ilişkilerde topluma öncü, muhatabını anlayan ve dinî sorunlarına pratik çözümler üretebilen, dinî ve ilmî verileri birlikte kullanabilen, söz ve davranışlarıyla örnek bir hayat sergileyebilen"

9 Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi, Diyanet İşleri Başkanlığı (15.12.2020), md. 1/1-1/3.

bir profil beklemektedir.¹⁰ Başkanlığın bununla birlikte dinî tebliğin en etkili ve yoğun icrâ edilen alanlarından olan vaazlar noktasında da hem içerik hem de vâizler üzerinden birtakım beklentileri ve kriterleri de mevcuttur. Buna göre Başkanlık vaaz ve hutbelerde dil ve üslup olarak; “ölçülü, yapıcı, uyarıcı, teşvik edici, müjdeleyici, birleştirici ve kuşatıcı bir tarzı benimserken aşırı, kırıcı, itham edici, ayrıştırıcı ve ötekileştirici ifadelerden, sahîh dinî bilgilere uymayan mesaj ve görüşlerden kaçınmayı önemsemektedir. Bununla beraber “bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalınmayı ve tartışma konusu olabilecek söylemlerden uzak durulmasını” hedeflemektedir.¹¹

Başkanlığın mevzuatından net bir şekilde anlaşılmaktadır ki, dinî tebliğin nasıl olması ve tebliğ esnasında nelere dikkat edilmesi gerektiği gibi hususlar ile dinî tebliğ ve irşadın önemli karakterleri olan vâizlerin tutumuna yönelik beklentiler açıktır. Bu doğrultuda ortaya koyulan ana ilkeler ve hedefler ile beklentiler arasında bir uyum olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle bilhassa dinî tebliğ ve irşat faaliyetinin sahadaki uygulayıcıları dinî tebliğin başarısı ve başarısızlığı noktasında önemli bir sorumluluğu üstlenmektedir. Çalışmamızda odak noktası olarak beliren dinî tebliğ esnasında kullanan tebliğ dilinde ve sunumda “öteki” vurgusunun olumsuz ve rahatsız edici boyutlarda işlenmesinden kaynaklanan ve tartışılması gereken sorunlar sahadaki yanlış görüntünün düzeltilmesi ve iyileştirilmesiyle ortadan kaldırılabilir.

DİNÎ TEBLİĞDE “ÖTEKİ” VURGUSUNUN SORUNLARI, TARTIŞMALAR VE ÖNERİLER

Çalışmamızın merkezinde yer alan kavramlardan biri olan dinî tebliğin cami odaklı faaliyet alanlarından vaazlar özelinde irdelendiğini belirtmemiz gerekmektedir. Zira dinî tebliğ açısından camilerin toplumsal etki gücü son derecede önemlidir. Bu bağlamda artık vaazların sadece camilerde değil de televizyon ekranlarında, sosyal medya mecralarında ve video paylaşım sitelerinde yayınlandığını göz önünde bulundurursak üzerine daha da fazla ihtimam gösterilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda vaazlar dinî tebliğ ve temsil açısından aralarında önem sıralamasına girmeksizin iki önemli unsurla ele alınmalıdır. Bunlardan ilki muhteva analizidir. Kavramsal tartışmaların odak konularından biri olan “öteki” bu kapsamda ele alınmaktadır. Diğer unsur ise sunumun, muhtevanın muhataba takdîm edilmesi meselesidir. Bu alan da oldukça karmaşık sorunlarla karşılaşmamıza sebebiyet veren ve vaaz, hutbe gibi tebliğ ve irşadın en canlı alanlarında hemen dikkat çeken bir niteliği hâizdir. Böylelikle cami odaklı

10 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü (İlkeler ve Hedefler)” (Erişim 10 Eylül 2022).

11 DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi.

tebliğ faaliyetlerinin merkezî rolüne vaazlardaki “öteki” vurgusunun ve sunumun yol açtığı bazı sorunların insanları bilhassa da gençleri ne türden etkilediği üzerine düşünmek gerekecektir.

Dinî tebliğe mahal olma açısından vaazlardaki “öteki” vurgusunun muhteva açısından kritiği yapıldığında karşımıza çıkan sorunlardan ilki, vaaz konusunun muhatap kitle üzerinde ayrıştırıcı ve farklılıkları dikkate almayan bazı meselelerle bezenmiş olmasıdır. Örneğin ülkemizde inanç alanında farklı mezheplere müntesip insanlar bulunmaktadır. Vaazların bir şekilde bu kitleye ulaşırken konuları arasında ülkemizin inanç gerçeği olan Sünnîlik, Alevîlik, fikhî açıdan Şâfiîlik, Hanefîlik az sayıda da olsa Câferîlik ve Mâlikîlik gibi mezhep tercihlerini mutlaka göz önünde bulundurması gerekmektedir. Söz gelimi sunumu yapan bir vâizin bu hassasiyetleri kendi inanç alanıyla mukayese ederek ve muhatap kitlenin sosyo-ekonomik, kültürel ve eğitim seviyelerini doğru analiz etmeden sözler sarf etmesi, farklılıkları bir “öteki” mantığıyla “bizden değilsin! Dolayısıyla aslında İslam’dan da değilsin!” dercesine aktarması ve karşıdaki kitlenin inanç temâyüllerine saygı göstermemesi muhatapın ikna olmasını engelleyecek ve akabinde kendisini tebliğe kapatmasını getirecektir. Üstelik İslam dairesi içinde yapılmış olan tarihî yorumlar ve farklı mezhep sistematiklerinin süreç içinde yaşana geldiğini unutarak İslam’ın belli başlı itikâdî ve fikhî yorumu kabul ettiğini ve diğer yorumları ise bu çerçeveye kıyaslayıp kendi yapısından görmediğini iddia edip bir bakıma dinin de tek yorumla temsil edildiğini beyân etmek onarılması güç yaralar açabilmektedir. Özellikle gençlerin böylesi itikâdî kimliklere karşı pervasızca tavırlar sergilendiğini fark ettiklerinde vaaz eden kişiden başlamak kaydıyla camiye, din görevlisine, dinî değerlere ve dinin bizâtihi kendisine karşı doğrudan veya dolaylı bir şekilde protest bir tavırla mesafe aldığı ve bu olumsuz imajın düzeltilmemesi durumunda da zamanla soğuduğu bir çoğumuzun doğal gözlemiyle sabittir. Böylesi bir durumun en önemli ilacı ise muhataba saygıyla birlikte ve insanların din ve inanç alanındaki özgürlüklerini kabul etmek ve İslam’ın Kur’an’da da öğütlediği üzere kardeşliği ve karşılıklı anlayışı öncelemek olsa gerektir. Muhatabın insan olduğu gerçeği, psikolojik etkenlerin hesap edilerek muhteva oluşturulması gerektiği gibi hususlar dinî tebliğin başarısı açısından mühimdir.

Benzer bir duruma yine “ben” ve “öteki” diyalektiği üzerinden hissettirilmeye ve muhataba aşılarmaya çalışılan bir başka sorun da örnek verilebilir. Buna göre tebliğ esnasında vâizin muhatapın devamlı surette yapmış olduğu veya yapmadığı amelleleriyle ilgilenen muhteva belirlemesi ve muhtevanın karşı kitleye adeta ceza verircesine cümlelerle vaazını bezemesi gelmektedir. Vaazlarda İslam’ın amel boyutu mutlaka işlenmelidir haklı olarak. Fakat burada Allah Teâlâ’nın kulun amellerinden neyi kastettiği, beklentisi, amellerin insanlara ne gibi faydaları olduğu gibi belli başlı meselelerin

öne çıkarılması gerekmektedir. Bununla beraber amellerin sosyolojik ve psikolojik boyutlarının daha fazla işlenmesi ve söz konusu kötü amellerin de inançlar üzerinde ne gibi olumsuz etkileri olabileceği Kur'an ve Hz. Peygamber üzerinden örneklendirilerek anlatılmalıdır. Örneğin bir gencin kılamadığı namazlar yüzünden neler kaybettiğini abartılı bir mizansenle birlikte korkutma yöntemiyle aşılamanın ve bunun böyle olduğu noktasında dinin en küçük bir kurtuluş reçetesi olmadığını söylercesine cümleler kurmanın yine muhatap kitlede ve bilhassa da gençler üzerinden olumlu etkiler bırakmayacağını tahmin etmek güç değildir. Günümüzde gençlerin çeşitli vesilelerle dövmeli, farklı renklere boyanmış saçları, falanca tarzda kesilmiş sakalları ve hatta giydikleri pantolon ve çorapların markalarının bile vaaz muhtevasına çekilip azarlar-casına cümlelerle kınanması muhatap kitleden verim alınamayacağı gibi "öteki" olduğunun hissettirilmesi gibi derin sorunları gittikçe işin içinden çıkılmaz hâle getirecektir. Böylesi bir durumun hanesine eksi puan yazılanları ise dinî tebliğin mahallinden, mübelliğden ve tebliğ edilen iddiaların atfedildiği bütün mercilerin sorgulanmasına ve kendisinden uzak durulmasına kadar çok sayıda başka olumsuzluklara sebebiyet verebilecektir. Hemen burada tekraren sorgulamak gerekirse dinî tebliğin en önemli mekanlarından olan camiler başta olmak üzere hazırlanan ve îrâd edilen vaazlardan beklenti ve hedefler bunlar mıydı?

İnsanların din anlayışları ve ameller noktasındaki duruşları her zaman aynı ve eşit derecede olamaz. Bu durum özellikle dinî tebliğe konu edilen vaazlarda muhatap kitlenin bu duruma dâir olası farklı yaklaşımlarının göz ardı edilerek yorumlarda bulunulması ve kişinin bazı olumsuz tavırları nedeniyle din dışına itilmiş bir hâlde anlatılmalarına sebebiyet vermektedir.¹² Böylesi bir durumu besleyen bir başka olumsuz yaklaşım da muhatap kitleden birilerinin tebliğ eden kişi tarafından tanınmasından kaynaklanarak tebliğ esnasında psikolojik baskıya maruz kalmasıdır. Böylesi durumlarda genellikle tebliğe muhatap kişinin geçmiş hayatı ve bazı günah sayılacak hâl ve fiilleri mübelliğ tarafından önceden bilindiği için sürekli bir şekilde cehennem sıkıntılarıyla karşılaşılacağı yönünde telkinlerde bulunulduğu görülmektedir. Takdir edilir ki böylesi tebliğ anlatıları gençler ve çocuklar üzerinde derin izler bırakmaktadır. İslam'ın en temel niteliklerinden biri insanı hayatın merkezine koyması ve bu nispetle insanın hayatını güzelleştirmesini istemesidir. Bu esnada kişinin hataları, yanlış tercihleri ve şaşırma payı her zaman için mevcuttur. Asıl gözden kaçırılmaması gereken kişinin Allah Teâlâ ile arasına ne inanç ne de ibadet noktasında girilmemesi gerektiği

12 Namık Kemal Okumuş, "Gençliğin Ateizm, Deizm ve Seküler Eğilimlerinin Olası Nedenleri Üzerine Bazı Tespitler", 2. *Uluslararası Güneysu Sempozyumu Ahlaki Sorunlar Gençlik ve Değerler Eğitimi Bildiri Kitabı* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2018), 83.

gerçeğidir. Bu alan mahrem bir alan olup kişinin olası hata ve yanlışlarında Allah Teâlâ'nın Kur'an'da zikrettiği çok sayıdaki bağışlanma, affedilme ve merhamet edilme gibi müjdeleri muhtevî durumların devreye girmesi beklenmektedir. Dahası dinî tebliğin buradaki rolü muhatap kitlenin durumuna, hâllerine ve fiillerine bakarak hüküm koyup âhirete yönelik konum belirlemek değildir. Burada olması beklenen ise tebliğe konu faaliyetin muhtevasında Allah Teâlâ'nın engin rahmetinden, bağışlanmasından ve daha birçok müjdesinden bezenmiş bir sunum hazırlanmasıdır. Böylelikle dinin sadece Allah'a ait olduğu gerçeği hatırlatılmakta ve dinin var oluş gayesinin de insanların kurtuluşunu ve yararını istediği mesajını gündemde sıcak tutmaktadır.

Dikkat çeken hususlardan bir tanesi de son zamanlarda vaazlarda konu olarak siyasî meselelere yer verilmesi ve oldukça nazik bir konu olmasına rağmen dinleyicilere net ve keskin cümleler kurulmasıdır. Kaldı ki burada zikredilen hususlarda bir birlik-telik de söz konusu değildir. Ülkemizin bir şehrinde denk gelinen bir vaaz esnasında tamamen bölgenin yerel siyasî temâyülüne yönelik kanaatler belirtilirken diğer bir başka bölgede bambaşka söylemlerle karşılaşmak mümkündür. Bu vaazlardaki konu ve dil oldukça ayrıştırıcı, kolayca ötekileştirici ve kampaşmaya müsait dışlayıcı¹³ bir dildir. Her şeyden önce vaazlarda tarafsızlık ve muhatap kitlenin her fikirden her ideolojiden olabileceği gerçeğinden hareketle adil bir tavır takınılması gerekmektedir. Böylesi bir durum en çok da vaazı îrâd eden kişinin, dinî değerlerin ve dolaylı olarak dinin siyasî konuların yanında ikincil plana itilmesine sebebiyet vermektedir. Bu tarz söyleme sahip bir vâizin tebliğ ve irşat gücü neredeyse kaybolmaya yüz tutmuş demektir. Kaldı ki muhteva bakımından din dilinde siyaset kurumunun ve felsefesinin işleyişine yönelik Kur'ani ilkeler ve nebevi uygulamalardan örnekler verilebilir. Fakat burada sorunsal olarak karşılaşılan durumların iyi hesap edilmeden ve sıcak gündemle birlikte tebliğe taşındığı anlaşılmaktadır.

İslam'ın en temel kaynaklarından beslenerek verilmeye çalışılan vaazların bazılarında hâlâ birçok sebepten kaynaklansa gerek hurafelerle dolu anlatılara denk gelinmektedir. Bazı vaazlar artık günümüzde radyo-tv imkânlarında sunulmaktadır. Buralarda yapılan tebliğ faaliyetlerinin etki gücü yüksek olmakla beraber eğer yeterince dikkatli olunmazsa zarar verebilme gücü de o denli yüksektir. Bundan dolayı bil-hassa gençlerin rahatça ulaşabildikleri sosyal medya mecralarında ve video paylaşım

13 Temel Yeşilyurt, "Ben'in 'Öteki'leşmesi ya da Söylemin Ayrılığa Dönüşümü: Çatışma Teolojisinden Uzlaş Teolojisine", *İslâmiyât* 7/3 (2004), 150. Yeşilyurt; dışlayıcı söylemin dinî hassasiyet, birliktelik ve bir arada yaşayabilmenin imkânını zayıflattığı ve toplumun dine bakışında olumsuz tutumların gelişmesine neden olduğu üzerine önemli tespitlerde bulunmaktadır.

sitelerindeki vaazlarda dinî argümanlar olabildiğine sahîh kaynaklardan beslenen ve aklî izâhâtının da yeterince yapıldığı sunumlar olmalıdır.

Dinî tebliğın en önemli sorunlarından bir tanesi de tebliğ yapan veya vaaz eden kimse ile kendisine dinî tebliğ aktarılan muhatap kesimin farklı nesillerden oluşudur.¹⁴ Yaygın din eğitimin en önemli kurumları sayılan camilerde özellikle gençlerin de bulunduğu bir ortamda yapılan vaazların o neslin dünyasında bir karşılığının olmadığı bir biçimde sunulması dikkat çekmektedir. Vaazlarda işlenen konular, beklentiler ve tarz da bu durumu destekler nitelikte tebliğ edenle edilenler arasındaki ilgi makasının açılmasını ve kopukluğun artmasını beslemektedir. Bu durumda dikkat edilmesi gereken hususların başında muhatap kitlenin ortalamasına uygun bir konu ve işleyişin sunulmasına dikkat etmek gelir. Örneğin üniversitelerin kampüslerinde yer alan binlerce öğrencinin ve akademisyenin aynı anda maruz kaldığı dinî tebliğ dilinde hem muhteva hem de sunuş oldukça seçkin olmalıdır. Bilhassa kampüs camileri gençlere ulaşabilme adına son derece önemli mekanlar olarak öne çıkmaktadır. Buralarda yapılabilecek her doğru faaliyetin etki gücü oldukça yüksek olacaktır. Gençlerin ilgisini çeken, sorun ettikleri ve gündemlerine aldıkları bazı meseleler bu kürsülerde ustalıkla işlenmelidir. Yine kampüs camileri potansiyelleri itibarıyla İlahiyatçı akademisyenler tarafından da desteklenmeye uygun olduğundan dinî tebliğın hem kalite hem de işleniş bakımından en güzel örneklerinin sergilendiği camiler olarak dikkat çekebilir.

Dinî tebliğ esnasında muhatap kitlenin önemseydiği fakat sorunlu alanlardan birine dönüşen hususlardan biri de gündemdeki veya geçmişteki bazı tartışmalı dinî ve tarihî meselelerin kürsülere taşınmasıdır. Zaten muhatap kitlenin eğitim-kültür seviyesi, demografik durumu, yaş farklılıkları gibi değişkenleri göz önünde bulundurduğumuzda böylesi muhteva seçimlerinin ciddi bir boşluk doğuracağı hemen düşünülebilir. Tartışmalı konuların tebliğın can alıcı yerlerinde kullanılmasına ihtiyaç olmadığı kanaati hakimken bunun yerine ana meseleler ve bunların tali meselelerle olan bağlarının ustalıkla işlenmesi daha sağlıklı olacaktır. Camiler birliğin ve beraberliğin pekiştirilmesi umulan ve toplumda sosyolojik düzelmeye de ciddi katkı sunan mekanlar iken farklılıkları öne çıkaran ve çabucak ayrıışılan meseleleri sıcak tutarak birlik-beraberlik ruhuna gölge düşürmemelidir.

Son olarak içinde bulunduğumuz hayatın ciddi bir hızla her geçen gün farklı gelişmelerle bizleri karşı karşıya bıraktığı ve yeniliklerin hayatımızı birçok yönden kuşattığı düşünülürse dinî tebliğın en önemli unsurlarından olan vaazların da bu değişim ve yeniliklerden payını alması gerekmektedir. Zira genç kuşağın en çok ilgisini çeken

14 Namık Kemal Okumuş, “Gençliğin Ateizm, Deizm ve Seküler Eğilimlerinin Olası Nedenleri Üzerine Bazı Tespitler”, 86.

camide bile olsa yenilikler ve ilgi çeken değişikliklerdir. Bu özel ihtiyacın da yine camiler eliyle karşılanabilmesine imkân sağlamak kanaatimizce önemlidir.

Dinî tebliğin vaazlar özelindeki muhteva analizleri kadar sunuş tarzları üzerine de kritiklerde bulunmak gerekmektedir. Muhteva eleştirilerinde yer yer değinilen hususlar doğrudan muhatap kitleye sunuşu da etkilemektedir. Bu doğrultuda sunum yapan kişinin bilgi seviyesi, kültür seviyesi, becerisi, tecrübesi, adil ve objektif oluşu, güzel bir ses tonuna sahip oluşu ve güzel bir görünümle muhatabın karşısına çıkması gibi birçok unsur dikkat edilmesi gereken meseleler olarak öne çıkmaktadır. Bunlara ilaveten tebliği yapan kişiden kaynaklanan tercihler ve bunların sebebiyet verdiği sorunlar da yine sunum yapan kişi düzleminde ele alınarak düzeltilmelidir.

Kur'an-ı Kerim güzel sözle konuşmayı ve hikmetle öğüt vermeyi salık vermektedir. Dinî konular özelinde ele aldığımız için buraya da uyarlamak mümkündür ki karşı tarafta bir şey anlatırken veya bir sav ortaya koyarken delillere başvurarak konuşmayı işaret etmektedir. Yine inanan kimselerin sözlerin hepsini dinleyip en güzeline uyacaklarını belirttiği için sözün güzel söylenmesine yönelik çok sayıda söz söyleme ve anlatma tekniği yine Kur'an'da zikredilmektedir. "Öteki" kavramına uygun olarak bahsedilen Yahudiler, Hristiyanlar ve Müşrikler bir Müslüman için "öteki" konumunda olabilir. Fakat buradaki örnekler ötekileştirmeden ziyade bir arada yaşama tecrübesi üzerinden okunursa kastımız olan "öteki"ye sağlıklı bakış kazanılmış olacaktır. Meselenin daha anlaşılır kılınabilmesi için Hz. Peygamber'in sağlığında yapmış olduğu toplumsal uygulamalara bakmak yeterli olacaktır. Örneğin Kur'an'da da zikredildiği üzere şartlar oluşmuşsa ve kaçınılması mümkün değilse artık müşriklerle savaşılmıştır. Fakat bir başka zamanda yine müşriklerle oturup Hz. Peygamber'in antlaşma yaptığı ve birlikte yaşamanın kuralları üzerine kafa yorduğu da vâkidir. Bununla birlikte "öteki" olarak Ehl-i Kitâb'ın haklarına yönelik çok sayıda hukukî koruma sayılabilecek düzenlemeler de Kur'an'da mevcuttur. Öte yandan Hz. Peygamber'in sosyal yaşantısına bakıldığında da insanları farklı görüş ve inançlarından dolayı hakir görmediği, onlara hakaretlerde bulunmadığı, insanları azarlayıp yüksek sesle rencide etmediği ve karşısındakileri küçük düşürücü tavırlarda bulunmadığı da bilinmektedir. Bütün bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Ancak Hz. Peygamber'in örnek yaşamında "öteki" kavramı üzerinden ötekileştirici ve dışlayıcı bir ruhun ümmete miras bırakıldığını düşünmek ve böyle davranmak da oldukça eleştiriye açık bir durum olsa gerektir. Çalışmamızda daha önce zikrettiğimiz üzere bir soruyu tekrarlamak istiyoruz. "Öteki" dinî tebliğ yapan bir vâizin veya mübelliğin kimi oluyor? Örneğin muhatap kitleden birisi/birileri kendi kimlikleri ve farklılıklarıyla birlikte "öteki" olarak bir tebliğ sahibinin veya bir vâizin "kötü kalpli düşmanı" değildir, olmamalıdır. Dine zorla sokulması gereken ve icbâr edilen bir "yolunu kaybetmiş zavallı" olarak da değerlendirilmemelidir. Bu tarz

bir değerlendirme söz konusu olmasa dahi akıllara böylesi bir kanaati getirecek bir uygulamaya da layık görülmemelidir. Dinî tebliğ konu olan bazı sorunlu görüşler ve anlayışlar olabilir ve bu fikirler sakın bir biçimde sağlam dinî bilgi ve karşı tarafı incitmeden yapıcı bir üslupla eleştirilmelidir. Fakat eleştirilmesi gereken fikri bir kenara bırakıp fikir sahibini doğrudan dinin karşısında konumlandıran adeta fethedilmesi gereken bir kale gibi yaklaşılmasına sebep olan bir motivasyonla hareket etmenin kimseye faydası olmayacağını tahmin etmek de güç değildir. Dinî tebliğ esnasında “öteki”ye ancak vahyin aklî izâhât ile gür çıkan sesi ulaştırılmalıdır. Bilhassa günümüzde gençler artık tebliğ edenin değil tebliğin sesini duymak istiyor.¹⁵ Tebliğin sesinde yer alanları merak ediyor. Burada tebliğin önüne geçecek her türlü olumsuzluğa karşı son derece dikkatli olmak gerekmektedir. Son olarak dinî tebliğin sevgi dili içinde, karşı tarafa “öteki” kavramının ürkütücü, soğuk ve ayrıştırıcı soğuşunu hissettirmeden hikmet dolu cümlelerle ve kaba sabalığa yer vermeyen bir güven ortamında başarıya ulaşabileceğini unutmamak gerekmektedir.

SONUÇ

Dinî tebliğin en önemli unsurlarından birisi de cami içinde veya dışında yapılan vaazlardır. Bu vaazlarda oldukça dikkat çeken bazı sorunlar göze çarpmaktadır. Bu sorunların üzerine gidilmesinin gereği ise artık dinî tebliğ faaliyetlerinin sadece camilerde yapılmıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Çeşitli sosyal medya mecralarında ve video paylaşım sitelerinde yapılan her türlü tebliğ faaliyeti yayınlanmakta ve çok daha fazla kişiye ulaşılabilir. Elbette doğru bilgiler ve yöntemlerle sunulan tebliğin etki gücü bu sayede artmıştır. Lakin tebliğin yeterince iyi bir muhteva analizi yapılmadan üstelik istenmeyen birtakım sunuşlarla aktarıldığı düşünülürse bu kadar büyük bir kitleye ulaşması demek sorunların da giderek artmasına ve kronikleşmesine sebebiyet vermek demektir. Kritik edilen sorunsallardan biri “öteki” kavramına pejoratif bir anlam yüklenerek tebliğin muhtevasının bozulması ve yine bu negatif anlamı desteklercesine ve zaman zaman da hasmane bir tavırla tebliğin sunulmasının neticeleri örnek olarak verilmektedir. Dinî tebliğ esnasında devamlı surette vurgulanan ve altı kalınca çizilen “öteki” kavramının sosyolojik ve psikolojik bir alt yapısı bulunmakta ve felsefî bir bakış açısıyla ele alındığında bu kavramın “ben” üzerinden konumlandırma amacıyla billurlaştığı anlaşılmaktadır. Tebliğ esnasında muhatabın ise karşıt ve ben-den/bizden olmayan bir yaklaşımla ele alınmasının başta gençler olmak üzere hedef kitle üzerinde faydadan ziyade zararlar doğuracağı işaret edilmektedir. Üstelik Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hayatındaki uygulamalarında “öteki” kavramına

15 Namık Kemal Okumuş, “Gençliğin Ateizm, Deizm ve Seküler Eğilimlerinin Olası Nedenleri Üzerine Bazı Tespitler”, 93.

yüklenen anlamlar ile bugün doğal gözlem yoluyla farkına vardığımız uygulamaların aynı olmadığı da göze çarpmaktadır. Tebliğe muhatap olan kitle tebliğ eden kişinin rakibi, kötü kalpli komşusu veya asla anlaşılamayacakları bir muarızı değildir. Yahut fet-hedilmesi gereken bir düşman kalesi de değildir. Özellikle gençlerin böylesi muhteva ve söylemlere karşı oldukça protest bir tavır içinde olduklarını müşahade ettiğimiz bir ortamda Kur'an ve sünnetle destekleyemeyeceğimiz ve en önemlisi de samimi ve in-sanî olmayan ötekileştirici, ayrıştırıcı ve şevk kırıcı düşünce ve yaklaşım tarzlarından mutlaka sakınılması gerekmektedir. Bunun yerine tebliğin güçlü sesi sevgi diliyle, mütebessim bir çehreyle ve hikmetli sözcüklerle verilebilirse ne kadar da iyi olacağını tahmin etmek zor değildir.

KAYNAKÇA

- Cevizci, Ahmet. "Öteki". *Felsefe Sözlüğü*. 795-796. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü (İlkeler ve Hedefler)". Erişim 10 Eylül 2022.
- <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/51/ilkeler-ve-hedefler>
- Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, (15.12.2020), Erişim 10.09.2022.
- <https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/DinHizmetleriUygulamaGenelgesi.pdf>
- Efil, Şahin. "Kendini 'Öteki'nde Farketmek: Ben-Öteki İlişisinin Felsefî Uzantıları". *İnönü Üniver-sitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2016), 51-66.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sa-nat Yayınları, 1999.
- Okumuş, Namık Kemal. "Gençliğin Ateizm, Deizm ve Seküler Eğilimlerinin Olası Nedenleri Üzeri-ne Bazı Tespitler". 2. *Uluslararası Güneysu Sempozyumu Ahlaki Sorunlar Gençlik ve Değerler Eğitimi Bildiri Kitabı*. 41-96. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2018.
- "Öteki". *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Özensel, Ertan. "Farklılıkların Birarada Yaşamasında Bir Sorun Alanı Olarak Ötekinin Ötekileştiril-mesi". *SEFAD* 43 (2020), 369-378.
- Prof. Dr. Sibel Karakaş Psikoloji Sözlüğü*. Erişim 9 Eylül 2022.
- <https://www.psikolojisozlugu.com/other-oteki>
- Said, Edward. *Şarkiyatçılık-Batı'nın Şark Anlayışları*. çev. Berna Ülner. İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Sever, Mehmet. "'Abdülkâhir Bağdâdî'nin el-Fark'ında 'Öteki'nin Karakter Özellikleri". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 12/1 (2019), 147-179.
- Tatar, Burhanettin. "Gerçek ile Kurgu Arasında 'Öteki'. *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 2/1 (2005), 5-18.

Yeşilyurt, Temel. “Ben’in ’Öteki’leşmesi ya da Söylemin Ayrılığa Dönüşümü: Çatışma Teolojisi-nden Uzlaş Teolojisine” *İslâmiyât* 7/3 (2004), 149-162.

Yıldırım, Ahmet Faruk. *Günlük Yaşamda Farklılıkları Ötekileştirme Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Oturum Başkanı:

Sayın hocamıza katkılarından dolayı teşekkür ediyoruz. Farklı din mensuplarının ötekileştirilmesi irşat ve tebliğ açısından bir problem. Bu meselenin bir yönü. Ama diğer bir yönü de bir Müminin, Mümin kardeşini ötekileştirmesi. Belki bugün başımızdaki en büyük belalardan birisi de budur. Mümin kardeşini karşı cepheye yerleştiren ve alabildiğine ötekileştiren bir üslup kullanmak. Bu şekilde bir üslup, birlik ve beraberliğimize çok ciddi zararlar veriyor. Bu bağlamda ötekileştirme deyince sadece farklı dindeki bir insanı ötekileştirmek olarak anlamamak lazım. Hiçbir şekilde tebliğ ve irşat yönteminde ötekileştirme gibi bir tutum ve davranış olmamalı. Oturumumuzun dördüncü misafiri ise, Sayın Dr. Weal Sheab Beyefendi, “Müslüman Azınlıklar İçin Davet Konuşmasının Özellikleri” başlıklı tebliğini sunacaklar. Buyurun sayın hocam.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
**FEATURES OF THE DA`WAH DISCOURSE
FOR MUSLIM MINORITIES
A CONTEMPORARY APPROACH**

ضوابط الخطاب الدعوي للأقليات المسلمة

رؤية معاصرة

DR. WAEL SHEHAB*

INTRODUCTION

Da`wah (inviting) to the Way of Allah, the Almighty, is the best virtuous act a Muslim can do. The Qur'an clearly states,

{And whose words are better than someone who calls 'others' to Allah, does good, and says, "I am truly one of those who submit [to the Will of Allah]."} (Qur'an: Fussilat 41: 33)

Today, there is a significant need for objective, scientific studies for the *da`wah* discourse in order to direct and guide the *da`wah* efforts to the balanced, right way as promoted by the Qur'an and the *Sunnah* of Prophet Muhammad (peace be on him). The Qur'an unequivocally affirms the prerequisite of sound understanding and knowledge for *da`wah*, saying,

{Say, 'O Prophet,' "This is my way. I invite to Allah with insight [sound understanding and knowledge]—I and those who follow me. Glory be to Allah, and I am not one of the polytheists."} (Qur'an: Yusuf 12: 108)

Moreover, successful and fruitful *da`wah* requires wisdom and good discourse. The Qur'an says,

{Invite 'all' to the Way of your Lord with wisdom and kind advice, and only debate with them in the best manner. Surely, your Lord

* Ph.D. in Islamic Studies Al-Azhar University Imam Masjid Toronto-Toronto/Canada.

‘alone’ knows best who has strayed from His Way and who is ‘rightly’ guided.} (Qur’an: An-Nahl 16: 125)

It is noteworthy that the need for scientific studies and researches for the *da`wah* discourse is more urgent for the Muslim minorities, particularly in the western societies, due to the lack of specialized, scientific institutions and research centers to meet this need. Muslim minorities are therefore in bad need of such scientific studies of *da`wah* to help them preserve their Islamic identity and be successful, faithful citizens of the countries they live in.

Muslim minorities in North America and elsewhere face serious challenges that Muslims living in majority-Muslim countries do not experience. These challenges could affect the Muslims’ identity and even existence in the western societies. *Da`wah* guided by the sound understanding of the Qur’an and *Sunnah* is the only way to help Muslims preserve their identity and to correctly introduce Islam and its universal values to other communities.

Given the above, this paper will thoroughly analyze and critically study the basic features and principles of the *da`wah* discourse for Muslim minorities with focus on the Muslim communities in North America. It will present a contemporary approach to the *da`wah* discourse that will consider the contemporary serious challenges that Muslim communities in the West are facing. Also, it will discuss the prospects of the *da`wah* in the western societies.

Moreover, the paper will critically study the diverse *da`wah* schools in the West. It will suggest practical recommendations for the balanced, moderate *da`wah* schools to fulfill the objectives of *da`wah* as enshrined in the Qur’an and the *Sunnah* of Prophet Muhammad (peace be on him).

This paper consists of an introduction, three chapters, and conclusion as follows:

The Introduction sheds light on the significance, scope, methodology, and content of the study.

Chapter One: Basic Definitions

This chapter will scientifically define the basic concepts of the study.

Chapter Two: Features of the *Da`wah* Discourse for Muslim Minorities

This chapter will analyze and critically study the features and principles of the *da`wah* discourse for Muslim minorities to fulfill the objectives of *da`wah* as promoted by the Qur’an and the *Sunnah* of Prophet Muhammad (peace be on him).

Chapter Three: Schools of *Da`wah* in North America

This chapter will study diverse schools of *da`wah* in western communities and propose practical recommendations for the balanced, moderate schools to achieve the *da`wah* goals.

The Conclusion will present the ideas and suggestions that may come out of this paper.

CHAPTER ONE

BASIC DEFINITIONS

A well-established legal maxim reads “*one cannot pass a judgment on something until one has a clear conception of it*”;¹⁶ the unknown and the undefined cannot be judged.

This chapter will therefore define the basic concepts of study. It is important here to study and explore the concepts of “*da`wah*”, “discourse”, and “Muslim minorities” from the linguistic and technical perspectives.

First: *Da`wah*

Linguistically, the word *da`wah*, which is derived from the root word *da`a* (to call or invite), may mean making an invitation or issuing a summons. *Da`i*, pl. *du`ah*, is a person who calls and invites others for something.¹⁷

The word *da`wah* and its different derivations are stated in the Qur’an to convey different connotations that can be understood from the context. For example, we read in *surat Nuh*:

{He (prophet Nuh) cried, “My Lord! I have surely called [invited] (da`awt) my people day and night, but my calls [invitation] (du`a’i) only made them run farther away. And whenever I invite (da`awt) them to be forgiven by You, they press their fingers into their ears, cover themselves with their clothes, persist ‘in denial’, and act very arrogantly. Then I certainly called [invited] (da`awt) them openly...} (Qur’an: Nuh 71: 5-8)

Also, the Qur’an says,

{[For Him, the Almighty, is da`wat al-haqq] calling upon Him ‘alo-

16 See Muhammad ibn Ahmad ibn `abdel-`Aziz `Ali al-Fotuhi, *Sharh Al-Kawkab Al-Muneer*, 4. vols., ed. Dr. Muhammad az-Zuhayli and Dr. Nazeeh Hammad (Riyadh: Maktabat al-`Ubaykan, 1413 AH – 1993 AC), 1: p. 50.

17 See Jamal ad-Din Muhammad ibn Manzur, *Lisan al-`Arab*, 6 vols. (np: 1401 AH – 1981 AC), 2: pp. 1385-1389.

ne¹ is the truth. But those 'idols' the pagans invoke (yad`un) besides Him 'can' never respond to them in any way. 'It is' just like someone who stretches out their hands to water, 'asking it' to reach their mouths, but it can never do so. The calls (du`a') of the disbelievers are only in vain.} (Qur'an: Ara`d 13: 14)

The Qur'an refers to Prophet Muhammad (peace be on him) as *da`i* (caller) of Allah, saying,

{O our fellow jinn! Respond to the caller (da`i) of Allah and believe in him, He will forgive your sins and protect you from a painful punishment.} (Qur'an: Al-Ahqaf 46: 31)

The term *da`wah* technically means to introduce and invite to the way of Allah, the morals and manners of Islam, and the Islamic message as enshrined in the Qur'an and the *Sunnah* of the Prophet Muhammad (peace be on him).

The term *da`wah* can also mean Islam or the Islamic message itself.¹⁸

It is noteworthy that *da`wah* can take various forms and apply different means. Ways of *da`wah* include, among others, *khutbas*, speeches, dialogues, articles, and books. Moreover, *da`wah*, *per se*, may be offered by translating the Islamic teachings into practice, which is a basic duty of every Muslim.

Second: Discourse (Khitab)

As for the term "discourse", *khitab* in Arabic, it is a speech or talk communicated, verbally or in writing, from one person/group to another or a message.¹⁹

According to *Merriam Webster* dictionary, "discourse" means verbal interchange of ideas especially 'conversation', formal and orderly and usually extended expression of thought on a subject, connected speech or writing, a linguistic unit (such as a conversation or a story) larger than a sentence, a mode of organizing knowledge, ideas, or experience that is rooted in language and its concrete contexts (such as history or institutions).²⁰

18 See Muhammad ibn `abdur-Rahman ibn `Abdullah al-Marhum, *Ta`reef ad-Da`wah Lughatan wa Istilahan*, << <https://www.alukah.net>>>, accessed on September 5, 2022.

19 See ibn Manzur, *Lisan al-`Arab*, 6 vols., 1: p. 360; Majma` al-Lughah al-`Arabiyyah, *al-Mu`jam al-Wasit*, 4th ed. (Cairo: Maktabat ash-Shuruq ad-Dawliyyah, 1425 AH – 2004 AC), p. 243.

20 Meriam Webster dictionary, << <https://www.merriam-webster.com/dictionary/discourse>>>, accessed on September 5, 2022.

Some Muslim scholars define the term *khitab* (discourse) as a speech or talk that is meant to be communicated to whom who can understand it. Other scholars define it as a speech or talk that is meant to be understood.²¹

Third: Muslim Minorities

The term “minorities” has become common in the modern time owing many reasons, among which are the increasing immigrations between countries. The concept “minority” applies to any human group in a country that is distinct from the majority of its population in religion, sect, race, language, etc., from the basics that differentiate human groups from each other.²²

As for the concept of “Muslim Minorities”, it applies to-

Minorities in number of people such as the Muslim minorities in Europe, America, India, China and others, and these may be natives of the country or of Muslim immigrants.

Minorities in the legal rights, because of persecution and discrimination, where Muslims live conditions far worse than Muslims living as minorities in the West.²³

Fourth: Muslim Minorities Vs. Majorities

Some people may raise some significant questions such as: are there particular *da`wah* principles and discourse for Muslim minorities? Does the *da`wah* discourse change from time to time or from place to another?

It is very important to make it clear that Muslim minorities face particular problems, challenges, and hardships that majorities may not encounter. Some Muslim minorities, in the West or the East, face considerable difficulties in performing the daily prayers on time, fasting in the month of Ramadan, raising their children on the ethics and morals of Islam, etc.

Early Muslim scholars have agreed on the fact that *fatwas* may change according to changes in times, places, customs, and conditions. Sheikh Al-Qaradawi has added

21 Badr ad-Din Muhammad ibn Bahadir ibn `abd Allah Az-Zarkashi, *al-Bahar al-Muhit fi Usul al-Fiqh*, 6 vols., ed. sheikh `abd al-Qadir `abd Allah al-`Ani, rev. Dr. `Umar Sulayman al-Ashqar, 2nd ed. (Kuwait: Dar as-Safwah li at-Tiba`ah wa an-Nashr wa at-Tawzi`, 1413 AH – 1992 AC), 1: p. 126.

22 See Yusuf al-Qaradawi, *Fi Fiqh al-Qaliyyat al-Muslimah* (Cairo: Dar ash-Shuruq, 2001), p. 15.

23 See Ibid, *Fiqh al-Qaliyyât*, pp. 16-20; Salah Sultan, *Ad-Dwabit al-Manhajyyah li Fiqh al-Qaliyyat*, <<<http://www.salahsoltan.com/future-scientists/865--1.html>>>, accessed on July 10, 2011.

six factors to these four, among which are change in people's needs, social conditions, economic situations, etc.²⁴

Therefore, it is valid to argue that Muslim minorities are in need of particular *da`wah* discourse that best suits their conditions, legal situations, social affairs, economic challenges, etc.

CHAPTER TWO

FEATURES OF THE **DA`WAH** DISCOURSE FOR MUSLIM MINORITIES

As scholars agree on the well-established maxim that “*fatwas* may change with the change of time, conditions, customs, and places”, the *da`wah* discourse may change owing to these and other changes, such as the economic and social challenges, too.

In this chapter, the study will focus on the basic principles of the *da`wah* discourse for Muslim minorities in North America. The objectives of studying and analyzing these principles of *da`wah* include guiding the *da`wah* efforts to the right way as promoted by Islamic sources, helping Muslim minorities preserve their Islamic identity and lead successful lives in countries they live in, and correctly introducing Islamic universals and message to all.

Following are the main features of the *da`wah* discourse for Muslim minorities:

First: Balance and Moderation

Islam promotes balance and moderation in all aspects of life. The Muslim community is described in the Qur'an as a balanced, moderate community (*ummatan wasata*). The Qur'an says,

{And so We have made you 'believers' an upright[/balanced] community (ummatan wasata...) (Qur'an: Al-Baqarah 2: 143)}

The well-known scholar of *tafsir* (Exegesis of the Qur'an), imam Al-Qurtubi (d. 671 AH), comments on the above Qur'anic verse saying, “As the balanced and moderate

24 See ibn al-Qayyim al-Jawziyyah, *I`lam al-Muwaq`in `an Rabb al-`Alamin*, 4 vols., ed. Taha `abder-Ra'uf Sa`ad (Cairo: Maktabat al-Kuliyyat al-Azhariyyah, 1388 AH – 1968 AC), 3: pp. 3ff; Yusuf al-Qaradawi, *Mujibat Taghur al-Fatwa fi `Asrina* (Doha: International Union for Muslim Scholars, 2007), pp. 10-11.

course (*al-wasat*) keeps away from extremism and negligence, it is praiseworthy. This [balanced] community therefore steers clear of both extremism and negligence...”²⁵

The *da`wah* discourse for Muslim minorities, and majorities, should adopt and promote balance and moderation. *Khateeb*s, imams, and scholars should be considerate to always follow and guide their congregations and students to balanced, moderate interpretations and practice of Islam.

Moreover, the balanced *da`wah* discourse considers both the fixed principles of Islam and the contemporary needs and challenges. It strikes a balance between the fixed Islamic values and the changing circumstances, customs, and needs of the Muslim community.

One of the questions that the *du`ah* and scholars have addressed recently is how the community members can perform prayers and stay spiritually connected during the COVID-19 lockdown and restrictions such as physical distancing. As saving lives is highly considered in Islam, *du`ah* and scholars, who adopt balanced *da`wah* discourse, have guided the people to follow public health instructions. Moreover, they have thought outside the box and provided their congregations with online programs to keep them spiritually connected. People have been instructed to perform the prayers within the allowed capacity while observing physical distancing and other health regulations.²⁶

Muslims in North America, like other Muslim communities all over the world, have to strike a balance between their duties as members of the Muslim community and as faithful citizens living in the West. They should be proud Muslims and proud, committed citizens of the countries they reside in. *Khutbas*, lectures, and programs at mosques and Islamic centers and institutions should therefore advocate and promote such a balanced, moderate understanding.

It is noteworthy that religious rights and freedoms are generally secured and protected by the constitutional values in North America. Therefore, *du`ah* should raise awareness among their congregations and students about their religious and civic rights and obligations. Balance and moderation are key factors for success that members of the Muslim community should adopt and promote.

25 Abu`abd Allah Muhammad ibn Ahmad ibn abi Bakr al-Qurtbi, *al-Jami` li Ahkam al-Qur'an wa al-Mubayyin lima Tadammahu mina as-Sunnah wa Ay al-Furqan*, 24 vols., ed. Dr. `abd Allah ibn `abd al-Muhsin at-Turki (Beirut: Mu'assasat ar-Risalah, 1427 AH – 2006 CE), 2: p. 434.

26 See Wael Shehab, “Imam Offers Islamic Tips for COVID-19”, <<www.aboutislam.net>>, accessed on September 18, 2022.

Second: Leniency and Positivity

Imams and scholars should empower and support members of the community to uphold Islamic manners and correctly practice their faith. Leniency and positivity are basic features of the *da`wah* discourse, particularly for Muslim minorities. Muslim communities draw power and encouragement from the leniency and positivity of their *du`ah*.

The Qur'an instructs prophet Muhammad (peace be on him), saying,

{Invite 'all' to the Way of your Lord with wisdom and kind advice, and only debate with them in the best manner. Surely your Lord 'alone' knows best who has strayed from His Way and who is 'rightly' guided.} (Qur'an: An-Nahl16:125)

Al-Qurtubi comments on the above Qur'anic verse, saying, "Allah commands His Messenger (peace be on him) to invite to the religion and message of Islam through leniency and kindness and to avoid harshness and reproachfulness. Likewise, Muslims should adopt these values [of *da`wah*] when preaching until the day of Judgment."²⁷

On the other hand, the Qur'an warns against harshness in *da`wah*, saying,

{It is out of Allah's mercy that you 'O Prophet' have been lenient with them. Had you been cruel or hard-hearted, they would have certainly abandoned you. So pardon them, ask Allah's forgiveness for them, and consult with them in 'conducting' matters. Once you make a decision, put your trust in Allah. Surely Allah loves those who trust in Him.} (Qur'an: Aali Imran 3: 159)

Du`ah (imams and scholars) should always be lenient and compassionate and spread positivity among their audience. *Khutbas* and diverse programs at Masjids and Islamic centers in western societies should kindly and wisely motivate members of the community and get them attached to the Masjid. Special programs should be arranged for Kids, youth, women and seniors.

Prophet Muhammad (peace be on him) has recommended such important values, saying,

"Call for and follow ease, not hardships! Give glad tidings, and don't frighten the people!" (Al-Bukhari, 3038, and Muslim, 1733)

Even with opponents, *du`ah* should adopt lenient approaches. Prophet Musa (peace be on him) and his brother Harun were instructed to leniently invite Pharaoh to the truth so that he might accept the reminder. The Qur'an says,

27 Al-Qurtubi, *al-Jami` li Ahkam al-Qur'an*, 10: p. 200.

{Go, both of you, to Pharaoh, for he has truly transgressed 'all bounds'. Speak to him gently[leniently], so perhaps he may be mindful 'of Me' or fearful 'of My punishment'.} (Qur'an: TaHa 20: 44)

Third: Flexibility and Gradualism

Da`wah* and reform is a long way that *du`ah and scholars go through; change needs time and efforts. Gradualism and flexibility are basic requirements for the success of *da`wah* efforts, particularly for Muslim minorities.

It is noteworthy that Islamic law (*al-fiqh al-Islami*) manifests gradualism and flexibility in so many practical rulings of *fiqh*. A person, for example, who cannot perform *wudu'* (ablution) for some valid reasons can do *taymmum* (dry ablution) to be eligible for the prayers. In this context, the Qur'an instructs,

{O believers! When you rise up for prayer, wash your faces and your hands up to the elbows, wipe your heads, and wash your feet to the ankles. And if you are in a state of 'full' impurity,¹ then take a full bath. But if you are ill, on a journey, or have relieved yourselves, or have been intimate with your wives and cannot find water, then purify yourselves with clean earth by wiping your faces and hands. It is not Allah's Will to burden you, but to purify you and complete His favour upon you, so perhaps you will be grateful.} (Qur'an: Al-Ma'idah 5: 6)

Likewise, in the area of *da`wah* flexibility signifies, among others, to properly choose the ways and means that best suit the diverse audience. Means of *da`wah* may include *khutbas*, workshops, open houses at Masjids and Islamic centers, social activities, etc. Imams and community leaders may therefore choose from a variety of means what would accomplish the goals of *da`wah*.

Flexibility in the *da`wah* discourse means also to select from the goals and topics of *da`wah* what best suits the audience and the event itself. For example, in youth camps and trips that many Masjids in North America organize topics such as time management and civic engagement may be discussed.

In Canada, the month of October has been nationally recognized as the Islamic History Month since 2007.²⁸ During this month, Masjids and Islamic centers in Canada

28 See Government of Canada, "Statement on Canadian Islamic History Month", << <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/news/2021/09/statement-on-canadian-islamic-history-month.html>>>, accessed on September 16, 2022.

may organize open houses and public events to introduce the Muslims' diverse and rich cultures, traditions, and contributions to the Canadian and world civilizations.

Gradualism, which is also manifested in the Islamic *fiqh*²⁹, means to prioritize the *da`wah* goals according to the needs and circumstances of the community and the individuals. *Du`ah* should therefore focus on and give priority to the basics (*fara'id*) over the *nawafil* (optional acts of worship). A new Muslim, for example, should get the help to gradually learn the basics—such as the *salah* (prayers)—before details and secondary topics of *fiqh*. Even in the *salah* itself, a priority should be to educate the community about the pillars (*fara'id*) and basics of the *salah* before the other details.

Moreover, gradualism in the *da`wah* discourse may signify that public and permanent topics and affairs that affect the public interest of the community may be addressed before the personal and temporal questions when resources are limited.

Fourth: Ease and Removal of Undue Hardship

One of the beautiful features of Islamic law is ease and removal of undue hardship. The *da`wah* discourse, particularly for Muslim minorities, should therefore be characterized by the same values. Prophet Muhammad (peace be on him) said,

“Surely, this religion is founded on ease, and no one will ever overburden himself/herself in religion, except that it will overcome him/her...” (Al-Bukhari, 29)

In many *ayat* (Qur’anic verses), the Qur’an affirms that ease and removal of undue hardship are basic features of the Islamic message. Allah, the Almighty, says,

{He (Allah) did not place any constraint on you in the religion.}
(Qur’an: Al-Hajj 22: 78)

{Allah desires ease for you; He does not desire difficulty for you.}
(Qur’an: Al-Baqarah 2: 185)

Moreover, Prophet Muhammad (peace be on him), the leader of the *du`ah*, used to opt for easy choices as long as they were not sinful. We read in the authentic *Sunnah*,

“Whenever the Prophet had to choose between two options, he always opted for the easier choice as long as it was not a sin.”
(Muslim, 6047)

29 One of the examples of *fiqh* in this regard is the prohibition of drinking alcohol through three gradual stages that have been recorded in the Qur’an.

As ease and removal of undue hardship are to be generally applied and sought by Islamic discourse, they are more required in case of Muslim minorities who live tough conditions and face serious challenges that threaten their identity and even existence in the western societies.

In case of differences among the authentic *fiqh* schools, imams and scholars should be considerate to adopt easy approaches and tolerate different views and opinions. They should not insist on difficult options for the community members who are facing huge challenges to practice their religion in western societies.

For example, there are different opinions among the Muslim scholars on the time for the *jumu`ah* prayer. The majority of Muslim jurists agree that the time of Friday prayer is the same time of *zuhr* prayer—that is, after the sun has passed its zenith (i.e., passes the highest part of the sky, and starts to descend towards the west)—and ends when the shadow of everything is equal in length to the object itself plus the length of the shadow of the object at the time of the zenith. According to this opinion, Friday prayer cannot be performed either before or after that specific period.

However, the Hanbali scholars maintain that it is permissible to perform Friday prayer before *zawal*, that is, before the sun has reached its zenith. This opinion is also supported by authentic proofs from the sources of the Islamic law.

Given the above, imams may follow the opinion of imam Ahmad ibn Hanbal and not insist on following only the other view in order to accommodate for the community's needs. Many of the schools' students and professionals go for *jumu`ah* at their lunch time, which is mostly before the *zawal*. *Du`ah* may encourage the youth and professionals to attend the *jumu`ah* at the convenient time that will not be in conflict with their studies or work duties.

For more details, I would quote the following *fatwa* issued by Sheikh Ahmad Kutty, a senior lecturer and Islamic scholar at the Islamic Institute of Toronto, Ontario, Canada:

"The question of whether *jumu`ah* can be performed before *zawal* or not has been a contentious issue among scholars in the past, the reason for this being the divergent reports we have received from the Companions regarding the precise manner in which the Prophet (peace be him) performed *jumu`ah*. While the majority of scholars are of the opinion that the time of *jumu`ah* begins only after *zawal* (that is, the time of *zuhr*), we find no explicit statement to that effect from the Prophet (peace be on him), while we do have such statements concerning the timings of other prescribed prayers; hence the differences of opinion among the Companions and later scholars in regards to the permissibility of praying *jumu`ah* before *zawal*.

We read in a *hadith* reported on the authority of Salamah ibn Al-Akwa` (may Allah be pleased with him) that he said, "We used to pray *jumu`ah* (during the Prophet's time), and then while walking home we could hardly see any shade from the walls protecting us from the sun's heat" (Al-Bukhari and Muslim). Based on this and similar reports in the sources, imam Ahmad and Ishaq ibn Rahawayhi are of the opinion that *jumu`ah* can be performed before *zawal*. Some of the followers of imam Ahmad have gone as far as saying that the time of *jumu`ah* is the time of `Eid prayer.

Imam Malik, however, mediates between the above two views and states that while the *khutbah* (sermon) can be given before the time of *zawal*, *salah* itself should take place only after *zawal*. Upon further inquiry into the sources, we find *hadiths* that seem to indicate that there had been some latitude in the time of *jumu`ah* in the early years and that praying *jumu`ah* after *zawal* was not always considered the accepted norm. For instance, `Abdullah ibn Shayban reports, "I prayed *jumu`ah* behind abu Bakr; his entire *khutbah* and *salah* finished before midday. Then I attended the same under `Umar, and his *khutbah* and *salah* lasted until I could say that it was almost midday. Then, again, I attended *jumu`ah* under `Uthman and his *khutbah* and *salah* lasted until I could say that the sun had actually declined, and yet no one had ever found fault with the action of anyone of them!" The above report seems to support the view that *jumu`ah* can be performed before *zawal*. This is further strengthened by reports about the Prophet's Companions such as ibn Mas`ud, Jabir, Sa`id, as well as Mu`awiyah, stating that they all prayed *jumu`ah* before *zawal*. In light of the above, we can safely conclude that there is nothing wrong in praying *jumu`ah* before *zuhr* time, especially in cases where people are under pressure to do so because of circumstances they have no control over.

If, however, they have a choice, then it would be much preferable for them to accept the ruling of imam Malik that allows for delivering the *khutbah* before *zawal*, and ensuring that the prayer occurs after *zawal*. It seems that imam Malik offered this ruling with a view to reconcile the divergent reports on this issue. May Allah help us to see the truth as truth and follow it, and may He help us see error as error and help us to shun it. *Ameen*."³⁰

30 Ahmed Kutty, *Performing Jumuah Prayer before Sun Reaches Zenith: Valid?*, <www.aboutislam.net>, accessed on September 17, 2022.

It is noteworthy that adopting easy, flexible discourse of *da`wah* would help en-dearing the *`ibaddah* and practicing of Islam to the hearts of community members, especially the youth.³¹

Fifth: Promoting Unity of the Community

Du`ah* and community leaders should be keen to bring members of the community together and unite the community. It is very important to unite the community especially on major occasions like *`Eids and Ramadan. Unity of the members of Muslim communities, particularly those live as minorities, should be given due consideration by scholars and imams in their *da`wah* discourse.

Moreover, achieving the Muslims' unity is a religious obligation and life necessity. Though Islam accepts *ikhtilaf* (juristic differences) in the *far`i* (secondary) issues of *fiqh*, it makes the unity of the Muslim community a must, which should be observed. This fact is evident in the Qur'an and the *Sunnah* of the Prophet (peace be upon him). In the Qur'an, Allah, Most High, addresses the believers, saying:

{O you who believe fear Allah, as He should be feared, and die not except in a state of Islam. And hold fast, all together, by the rope which Allah (stretches out for you), and be not divided among yourselves.} (Qur'an: Aali Imran 3: 102-103)

Also, in the *Sunnah* we read the following *hadith*:

"Whoever forsakes the jama`ah (Muslim community) ... and dies (in that state), will die in the way of jahiliyyah (pre-Islam era)." (Muslim, 4786)

Given the above, the *da`wah* discourse should aim at unifying members of the Muslim community as much as possible. In issues such as the start and end of fasting and *`Eids*' celebrations, members of the community should be united. As Muslim minorities in the western society do not have a single religious authority, local imams, imams' councils, *fiqh* councils, and community leaders should try to unite the community as much as possible.

Sixth: Awareness of the Community's Conditions and Cultural Diversity

Muslims in North America are of diverse cultures and backgrounds. In Canada, the Muslim community is very diverse and multi-cultural and speaks various languages. Some statistics indicate that 37% of the Muslim community in Canada is of South

31 See Abu Ishaq Ibrahim ash-Shatibi, *al-Muwafaqat fi Usul ash-Shari`ah*, 4 vols., ed. sheikh `abd Allah Diraz (Cairo: al-Maktabah at-Tawfiqiyyah, 2003 AC), 2: p. 136.

Asian decent, 21% of Arab decent, 14% is of West Indian decent, and the remaining 28% is made up of many other ethnicities such as African, Chinese, etc.³²

The *du`ah* and scholars should be well-aware of the community's cultural diversity and sensitivity. Some topics and words may not be acceptable and so they should be totally avoided. Orientation sessions and workshops may be conducted to raise awareness about how to be considerate to the cultural diversity and sensitivity of the community and wider society. Imams should get proper professional training on these important topics.

Likewise, the community's needs, challenges, and changing conditions should be considered. The *da`wah* discourse should be relevant to the people's needs and consider their realities and changing circumstances.

In his *I`lâm al-Muwaq`in `an Rabb al-`Alamin*, ibn al-Qayyim al-Jawziyyah (d. 751 AH) makes it clear that a scholar cannot issue a *fatwa* (religious verdict) regarding an issue without understanding the surrounding circumstances of the questioner, saying:

A mufti (religious authority) or a ruler cannot issue a fatwa or give a right verdict without two types of understanding:

First, understanding the surrounding conditions and circumstances...

Second, understanding what is applicable on such conditions and circumstance from Allah's commands in His Book or in His Prophet's sayings...³³

The above guidelines apply to the *da`wah* discourse. Imams or scholars who fail to consider the community's cultural diversity or sensitivity may commit grave mistakes.

Seventh: Consideration of Prevailing Laws

Members of the Muslim community are faithful and law-abiding citizens. Laws of the countries are to be respected. *Du`ah* and scholars should be aware of and consider the prevailing laws that are applicable on Muslim minorities. Members of the

32 Abdul Malik Mujahid, "Profiles of Muslims in Canada", <<www.soundvision.com>>, accessed on September 17, 2022.

33 Ibn al-Qayyim al-Jawziyyah, *I`lam al-Muwaq`in `an Rabb al-`Alamin*, 7 vols., ed. abu `Ubaydah Mash-hur ibn Hasan Al Salman and abu `Umar Ahmad `abd Allah Ahmad (Ad-Damamm: Dar ibn al-Jawzi, 1423 AH), 1: pp. 95-96.

Muslim community should respect the laws and legal regulations of the countries they are living in.

In this regard, the European Council for Fatwa and Research has issued the following resolution:

The Council encourages the Muslim community in Europe to exercise every possible effort to secure recognition for Islam...

Laws and regulations of the hosting countries should be abided by since these countries have been in fact providing shelter, protection and sustenance to all those who live on their lands. Allah (SWT) says: {Is there any Reward for good other than good} (Qur'an: Ar-Rahman 55: 60)".³⁴

Given the above, the *du`ah* should instruct their congregations to follow the rules and regulations of the countries they reside in.

Eighth: Concern about the Public Interest of the Community

The *da`wah* discourse should be extremely considerate to the community's public benefits. Public interest of the community takes precedence over individuals' or private interests. *Da`wah* discourse for Muslim minorities, in particular, should be keen to secure the public benefit of the community in the light of *fiqh* (understanding) of priorities and consideration of harms and benefits.

When facing a public problem, imams or community scholars should spare no efforts to reach solutions that are compatible with Islamic values and secure the public and greater benefits of the community. Imams, therefore, should be well-aware of the principles and maxims of *fiqh* of priorities. Among the well-established values of *fiqh* of priorities are "*the interest of the community takes precedence over the interests of the individuals*" and "*the permanent benefit takes priority over the temporal one*". Imam al-Ghazali (d. 505 AH) unequivocally affirms the principle that *shari`ah* gives priority to the public general interests over the partial or private ones, saying,

We certainly know that *shari`ah* does give precedence for protecting and securing the *kulli* (public [interests]) over the *juz'i* (partial [benefits]).³⁵

34 European Council for Fatwa and Research, *Fatwas of the European Council for Fatwa and Research*, translated by Anas Osama Altikriti and Shakir Nasif Al-Ubaydi (Cairo, Islamic Inc. Publishing and Distribution, 2002), pp. 11-12.

35 Abu Hamid al-Ghazali, *al-Mustasfa min `Im al-Usul*, 2 vols. (n.p., Dar al-Fikr li at-Tiba`ah wa an-Nashr wa at-Tawzi`, n.d.), 1: p. 303.

CHAPTER THREE

SCHOOLS OF *da`wah* IN NORTH AMERICA

There are diverse schools of *da`wah* in North America. These schools may adopt different approaches too. The common schools of *da`wah* in North America are:

First: The Balanced, Moderate School

This school of *da`wah* represents the mainstream Muslims in North America. It adopts balanced, moderate discourse of *da`wah*. This *da`wah* school is generally promoted by the vast majority of Masjids, Islamic centers, and imams' councils in North America.

Moreover, this school of *da`wah* generally adopts the aforementioned principles of *daw`ah* discourse discussed in chapter two. It aims at helping the community members to be proud Muslims and proud citizens of the countries they live in. It helps Muslims preserve their Islamic identity and be committed citizens of their countries. It promotes peaceful coexistence, integration, and cooperation with all for the betterment and wellbeing of the whole society. It encourages participation in the public life and service and civic engagement.

Second: School of Full Cultural Assimilation

There is a school of *da`wah*, that may represent a few individuals or centers, that calls for full and complete cultural assimilation of the minority into the cultures of the majority or dominant group, which is different from the healthy integration and peaceful coexistence promoted by the balanced, moderate school. This school promotes full absorption of the prevalent cultures of the society's majority group at the expense of the traditions and cultural values of the minority group.

This school misses the significance and merits of multi-cultural societies. Diversity and multi-culturalism contribute, in fact, to the richness and development of the society.

It is noteworthy that countries like Canada, which is founded mainly on immigrations, celebrate diversity and accommodate multi-culturalism. For example, in Canadian publicly-funded schools students get the opportunity to learn international languages, such as Arabic, in addition to the official languages—English and French. Cultural minorities, therefore, get opportunities to preserve their cultures and languages.

Third: School of Isolation

There is a school, which may also represent a few individuals or centers, that calls for and prefers isolation from the public life. This discourse gives more weight to superficial traditions, such as wearing cultural dresses, over the basics and universals of faith.

This school, however, is not appealing to second or third generations of Muslims in North America. Young members of the community, who are raised in the multi-cultural, open environment, do not accept the isolation discourse adopted by this school.

MEANS OF SUPPORTING THE BALANCED, MODERATE DA`WAH SCHOOL

The balanced and moderate school of *da`wah* needs collective efforts and support of the community to accomplish its goals of helping Muslim minorities preserve their identity and be committed, successful, and proud citizens in the countries they live in. Following are some means of support to the balanced school of *da`wah*:

Well-reputed and recognized imams' councils should hold regular training sessions and workshops for imams and *du`ah*.

Holding conferences and seminars on *da`wah* and Islamic universals to educate the youth and *du`ah* about the tenets of the balanced vision of Islam as a way of life.

Empowering imams and scholars of the community to carry out their noble duties of guiding the community members, especially the youth, to the balanced vision of practicing their faith and upholding the sound cultural and traditional values of the community.

Establishment of accredited Islamic schools, colleges, and Islamic studies departments at universities to professionally teach Islamic sciences and studies.

Issuing a code of ethics for *du`ah* and scholars through well-recognized, accredited imams' councils to guide the *da`wah* discourse to the balanced and moderate vision of *da`wah*.

Joining hands with all fabrics of the society to maintain the legal rights of religious freedoms of the minorities to peacefully practice their faith and promote their sound cultures.

CONCLUSION

This paper is a serious, scientific attempt to thoroughly and critically study and analyze the features of *da`wah* for Muslim minorities, with focus on the Muslim communities in North America.

In the first chapter, the paper has defined the main concepts of “*da`wah*”, “discourse/*khitab*”, and “Muslim minorities”.

The second chapter, which is the main chapter of the paper, has thoroughly studied the features of the *da`wah* discourse for Muslim minorities from a contemporary perspective.

The third chapter has discussed the common schools of *da`wah* in North America and the means of support to the balanced school.

After this overview, the paper may conclude the following:

First: There is a real need for more scholarly studies and researches for the *da`wah* discourse and methodology for Muslim minorities.

Second: The balanced, moderate *da`wah* discourse is characterized by:

Balance and moderation,

Leniency and positivity,

Flexibility and gradualism,

Ease and removal of undue hardship,

Promoting unity of the community,

Awareness of the community's conditions and cultural diversity,

Consideration of prevailing laws, and

Concern about the public interest of the community.

Third: The balanced, moderate school of *da`wah* in North America needs the collective support of the community. Means of support include:

Holding training sessions and workshops for imams and *du`ah*,

Holding seminars and conferences on *da`wah* and Muslim minorities topics,

Establishment of accredited Islamic schools and colleges for professional Islamic education,

Issuing a code of ethics for *du`ah* and scholars of Muslim minorities,

Empowerment of imams to carry out their noble duties, and

Joining hands with all fabrics of the society to ensure legal rights of religious freedoms.

REFERENCES

The Holy Qur'an

Al-Bukhari, Muhammad ibn Isma`il ibn Ibrahim ibn al-Mughirah.

- Al-Fotuhi, Muhammad ibn Ahmad ibn `abdel-`Aziz `Ali. *Sharh al-Kawkab Al-Muneer*. 4 vols. ed. Dr. Muhammed az-Zuhayli and Dr. Nazeeh Hammad. Riyadh: Maktabat al-`Ubaykan, 1413 AH – 1993 AC.
- Al-Ghazali, Abu Hamid. *al-Mustasfa min `Im al-Usul*. 2 vols. .n.p., Dar al-Fikr li at-Tiba`ah wa an-Nashr wa at-Tawzi`, n.d.
- al-Jami` as-Sahih*. 4 vols. 9 parts. Beirut: Dar Tawq an-Najah, 1422 AH.
- Al-Jawziyyah, ibn al-Qayyim. *I`lam al-Muwaq`in `an Rabb al-`Alamin*. 4 vols. ed. Ta-Ha `abder-Ra`uf Sa`ad. Cairo: Maktabat al-Kuliyat al-Azhariyyah, 1388 AH – 1968 AC.
- Al-Jawziyyah, Ibn al-Qayyim. *I`lam al-Muwaq`in `an Rabb al-`Alamin*. 7 vols. ed. abu `Ubaydah Mash-hur ibn Hasan Al Salman and abu `Umar Ahmad `abd Allah Ahmad. Ad-Damamm: Dar ibn al-Jawzi, 1423 AH.
- Al-Marhum, Muhammad ibn `abdur-Rahman ibn `Abdullah. *Ta`reef ad-Da`wah Lughatan wa Istilahan*. << <https://www.alukah.net>>>. accessed on September 5, 2022.
- Al-Qaradawi, Yusuf. *Fi Fiqh al-Qaliyyat al-Muslimah*. Cairo: Dar ash-Shuruq, 2001.
- Al-Qaradawi, Yusuf. *Mujibat Taghur al-Fatwa fi `Asrina*. Doha: International Union for Muslim Scholars, 200.
- Al-Qurtbi, abu `abd Allah Muhammad ibn Ahmad ibn abi Bakr. *al-Jami` li Ahkam al-Qur'an wa al-Mubayiyn lima Tadammahu mina as-Sunnah wa Ay al-Furqan*. 24 vols. ed. Dr. `abd Allah ibn `abd al-Muhsin at-Turki. Beirut: Mu`assasat ar-Risalah, 1427 AH – 2006 AC.
- An-Naysaburi, abu al-Husayn Muslim. *Sahih Muslim*, 5 vols. ed. Muhammad Fu'ad `abd al-Baqi. Beirut: Dar Ihya' at-Turath al-`Arabi, n.d.
- Ash-Shatibi, abu Ishaq Ibrahim. *al-Muwafaqat fi Usul ash-Shari`ah*. 4 vols. ed. sheikh `abd Allah Diraz. Cairo: al-Maktabah at-Tawfiqiyyah, 2003 CE.
- Az-Zarkashi, Badr ad-Din Muhammad ibn Bahadir ibn `abd Allah. *al-Bahar al-Muhit fi Usul al-Fiqh*. 6 vols. ed. sheikh `abd al-Qadir `abd Allah al-`Ani. rev. Dr. `Umar Sulayman al-As-hqar. 2nd ed. Kuwait: Dar as-Safwah li at-Tiba`ah wa an-Nashr wa at-Tawzi`, 1413 AH – 1992 AC.
- European Council for Fatwa and Research. *Fatwas of the European Council for Fatwa and Research*. translated by Anas Osama Altikriti and Shakir Nasif Al-Ubaydi. Cairo, Islamic Inc. Publishing and Distribution, 2002.
- Government of Canada. "Statement on Canadian Islamic History Month". << <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/news/2021/09/statement-on-canadian-islamic-history-month.html>>>. accessed on September 16, 2022.
- Ibn Manzur, Jamal ad-Din Muhammad. *Lisan al-`Arab*. 6 vols. np: 1401 AH – 1981 AC.
- Khatab, Dr. Mustafa. *The Clear Quran*. Canada: Siraj Publications, 2015.
- Kutty, Ahmed. "Performing Jumuah Prayer before Sun Reaches Zenith: Valid?". <<www.aboutislam.net>>. accessed on September 17, 2022.

Majma` al-Lughah al-`Arabiyyah. *al-Mu`jam al-Wasit*. 4th ed. Cairo: Maktabat ash-Shuruq ad-Dawliyyah, 1425 AH – 2004 AC.

Merriam Webster dictionary. << <https://www.merriam-webster.com/dictionary/discourse>>>. accessed on September 5, 2022.

Mujahid, Abdul Malik. “Profiles of Muslims in Canada”. <<www.soundvision.com>>. accessed on September 17, 2022.

Shehab, Wael. “Imam Offers Islamic Tips for COVID-19”. <<www.aboutislam.net>>. accessed on September 18, 2022.

Sultan, Salah. *Ad-Dwabit al-Manhajiyah li Fiqh al-Qaliyyat*. <<<http://www.salahsoltan.com/future-scientists/865--1.html>>>. accessed on July 10, 2011.

Oturum Başkanı

Hocamızın tebliği vesilesiyle Kanada'daki Müslüman kardeşlerimize selamlarımızı iletiyoruz. Sunumlarından dolayı hocamıza teşekkür ediyoruz. Son konuşmacımız Diyanet İşleri Başkanlığımız bünyesinde, Afyon müftü yardımcısı olarak görev yapmakta olan Sevdegül ÇEKİÇ Hocamız, “Dijital Çağda İrşat, Neyi? Ne zaman? Nasıl?” başlıklı tebliğlerini sunacaklar. Buyurun sayın hocam.

DİJİTAL ÇAĞDA İRŞAT: NEYİ? NE ZAMAN? NASIL?

SEVDEGÜL ÇEKİÇ*

ÖZET

Bu tebliğde insanlığa kurtuluş ve hidayet rehberi olarak gönderilen son din İslam'ın getirdiği ilke ve prensiplerle güzel ahlak kurallarının her çağda kitlelere nasıl, hangi usul ve esaslarla ulaştırılması gerektiğine dair hususlar ele alınacaktır.

İnsanlara “doğru yolu göstermek” anlamına gelen irşat insana, imtihan için gönderildiği dünya hayatında doğru yoldan ayrılmaması, mutlu ve huzurlu bir yaşam sürebilmesi konusunda rehberlik etmektir. Kur'an-ı Kerim'de “(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!...” (Nahl, 16/125) hitabıyla Allah Teâla, Hz. Peygamber'e (sas) irşat için takip edilecek yöntemleri öğretmiştir. Rahmani terbiye ile yetişen Allah Resûlü'nün söylem ve eylemlerinin tutarlı olması ile birlikte takip ettiği irşat ve tebliğ metodu, İslam'ın doğuşundan itibaren insanların gönlünde yer etmesi ve evrensel bir din hâline gelmesinde en önemli etkenlerdendir. Bu sebeple muhatap olduğu cahiliyye dönemi insanlarına saadet asrını yaşama imkanı sunan Sevgili Peygamberimizin bunu nasıl başardığı hayatına baktığımız zaman görülecektir.

İlk davetini önce ailesine, sonra dostlarına ve güvendiği kişilere yapan Hz. Muhammed (sas), sonrasında Dârülerkam'da, Safa tepesinde, hac mevsiminde Mina'da, burada kurulan Ukâz panayırlarında peyderpey insanları İslam'a çağırmıştır. Bununla beraber Onun, hayatının hiçbir döneminde hiçbir kimseyi İslam'ı kabule zorladığı görülmemiştir. Çünkü prensibi, “Müjdeleyin, nefret ettirmeyin; kolaylaştırın, zorlaştırmayın!” (Müslim, Cihâd, 6) olmuştur.

Öyleyse günümüz dünyasında baş döndüren iletişimin kanallarının çeşitliliği ve teknolojik gelişmelere rağmen manevi ve psikolojik anlamda sürekli arayış hâlinde olan dijital çağın insanına İslam'ın yaşanabilir bir din olduğunun geleneksel ve günlük irşat metotlarını birlikte değerlendirerek ulaştırılması özellikle ilahiyat alanında çalışan akademisyenlerin ve Diyanet İşleri Başkanlığının öncelikli sorumlulukları

* Diyanet İşleri Başkanlığı Afyonkarahisar İl Müftü Yardımcısı

arasındadır. Bu çerçevede tüm medya platformlarında, dijital iletişim ve etkileşim mecralarında çocuk/gençler başta olmak üzere kadın-erkek tüm hedef kitlenin beklentileri göz önünde tutularak dini içerikler üretilmelidir. Mevcut dini kaynakların bu mecralarda anlaşılır bir dille kısa ve özlü bir biçimde erişime açılması ve bunun gerek tanıtımının yapılması gerekse hedef kitleye ulaştırılması için özel irşat ekiplerinin kurulması gerekmektedir. Bu ekip içerisinde ilahiyat formasyonuna sahip kişilerin yanı sıra dijital dünyayı yakından takip eden, bu alanda yetkin isimlere yer verilmelidir. Böylece insanların gündelik hayatın akışı içerisinde dini içeriklere rahatlıkla ulaşabilmesi, beğeniyle ve istekle takip edebilmesi, soru ve sorunlarına cevaplar bulabileceği programlara erişebilmesi sağlanacaktır. Yirminci yüzyıl şairi Akif'in "Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâmı - Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı" sözlerinden hareketle nebevi usul ve yöntemlerden alınan ilham ile esenlik ve barış dini İslâm'ın dijital çağın tüm mecralarında anlatılması mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Çağ, İrşat Dili, Metot, Peygamber.

INSIGHT IN THE DIGITAL AGE: WHAT? WHEN? HOW?

SUMMARY

In this communique, the basics and principles brought by the last religion, Islam, which was sent as a guide to salvation and guidance to humanity, and how the rules of good morality should be conveyed to the masses in all ages will be discussed.

Guidance which means "leading to the right way" to people, is to guide people to stay on the right path in the worldly life to which they are sent to be tested, and to lead a happy and peaceful life. In the Qur'an, Allah Ta'ala, with the address "Invite 'all' to the Way of your Lord with wisdom and kind advice, and only debate with them in the best manner. Surely your Lord 'alone' knows best who has strayed from His Way and who is 'rightly' guided." (Nahl, 16/125). He taught the Prophet (pbuh) the methods to be followed for guidance. The word-and-action consistency of the Messenger of Allah, who was brought up with the most merciful upbringing, and the method of guidance and conveyance he followed are among the most important factors in the establishment of Islam in people's hearts since its birth and its becoming a universal religion. For this reason, when we look at his life, it will be seen how our beloved Prophet, who gave the opportunity to live the century of bliss to the people of the the age of jahiliyyah, to whom he was dealing. He made his first invitation to his family, then to his friends and trusted people. Afterwards, the Prophet Muhammed (pbuh) gradually called people to Islam in Daru'l-erkam, on Safa Hill, in Mina during the pilgrimage season, and at the Ukaz fairs established here. However, it has never been seen that he forced anyone to

accept Islam in any period of his life. Because his principle is, "Give them glad tidings and do not make them run away (from Islam); Treat people with ease and do not be hard on them." (Muslim, Jihad, 6)

Therefore, it is among the primary responsibilities of academics working in the field of theology and the Presidency of Religious Affairs to convey that Islam is a livable religion to the people of the digital age, who are constantly in search of spiritual and psychological meaning despite the dizzying variety of communication channels in today's world and technological developments. In this context, religious content should be produced in all media platforms, digital communication and interaction channels, taking into account the expectations of all target groups, men and women, especially children/young people. It is necessary to establish special guidance teams in order to make available religious resources accessible in these media in a short and concise manner in an understandable language and to promote this and deliver it to the target audience. In addition to people with theology formation, this team should include people who are competent in this field and closely follow the digital world. Thus, it will be ensured that people can easily access religious content in the flow of daily life, follow them with admiration and desire, and access programs where they can find answers to their questions and problems. Based on the words of the twentieth century poet Akif, "We must take the inspiration directly from the Qur'an / We must make the Qur'an speak to the perception of the century", it will be possible to explain Islam, the religion of well-being and peace, in all channels of the digital age with the inspiration taken from the prophetic procedures and methods.

Keywords: Digital Age, Language of Guidance, Method, Prophet.

İRŞAT

Çağlar üstü etkinliği olan İslam'ın mesaj ve prensipleri, her geçen gün gelişen ve değişen dünyaya bir umut olarak güncelliğini korumaktadır. İslam'ın temel kaynağı Kur'an-ı Kerim, vahyin ilk muhataplarına indiği günkü gibi hâlâ canlılığını muhafaza etmektedir. Söz ve davranışları ile Kur'an'ın yaşanabilir hayat rehberi olduğunu tüm dünyaya en güzel şekilde gösteren Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (sas) sünneti seniyyesi, sadece o devrin Müslümanlarının değil modern insanın sorunlarına da çözümler sunmaktadır. Bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderilen Hz. Muhammed (sas), kendisine verilen görevi en güzel şekilde ifa etmiş ve İslam'ın kıyamete kadar ümit kaynağı olmasını sağlamıştır. Öyleyse bugün bize düşen modern insanın İslam'ın temel ilke ve prensipleri ile yeniden tanışması, huzur ve mutluluğa erişmesi için tebliğ ve irşatta nebevî metodu esas alarak dijital çağın gereksinimlerini karşılayacak yeni irşat modellerini ortaya koymaktır.

İrşat, Arapça'da "doğru yolu bulup kararlılıkla benimsemek"¹ anlamına gelen rüşd kelimesinden türetilmiştir. İrşat, bu kök manasından hareketle "doğru yolu göstermek, hidayeti göstermek"² anlamına gelmektedir. Bu yönüyle irşat faaliyeti mümin kâfir herkese yönelik gerçekleştirilebilir. Tebliğ ve irşat görevini üstlenen Hz. Peygamber, Allah Teala'dan gelen emirle (Hicr, 15/94) insanları İslam dinini benimsemeye, İslam'a girmeye davet etmeye başlamıştır. "(Önce) en yakın akrabaları uyar. Müminlerden sana uyanlara kanatlarını indir." (Şuarâ, 26/214-215) ilahi buyruğu ile irşada nerden başlanacağı belirlenmiştir. Böylece yakınlardan başlamak üzere tüm Müslümanları din görevlerini yerine getirmeye çağırma, temel prensiplerini anlatma, iyiyi, doğruyu, güzel ve çirkinini öğretme ve benzeri manaları taşıyan tebliğ, da'vet, tebşîr, inzâr ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker kavramlarının irşat ile anlam yakınlığı bulunduğu görülmektedir.³

İrşat kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de doğrudan yer almamaktadır. Ancak rüşd kökünden türeyen kelimeler on dokuz ayette geçmektedir. "Hidayet, doğruluk, isabet, hayır, fayda, reşid olma" anlamlarına gelen bu kelimeler mutlak olarak veya insana nisbet edilerek kullanılmışken, bir ayette (el-Kehf 18/17) mürşid ismi dolaylı biçimde Allah'a izâfe edilerek yer almıştır. Rüşd kavramı hadislerde sözlük manasına yakın olarak "maddi ve manevi alandaki doğru yolu bulmak, bu yolu göstermek" anlamında kullanılmıştır.⁴

İmtihan için gönderildiği dünya hayatında (Mülk, 67/2) insan, daha güzel işler yapabilmesi için gerekli donanıma sahip olarak yaratılmıştır. Yaşam sürdüğü bu dünyada iyilerden olabilmesi, doğru yoldan ayrılmaması, gerçek mutluluğa erişebilmesi için birçok imkânlar kendisine verilmiştir. Bununla birlikte insanın bu ulvi hedeflere ulaşmasını olumsuz etkileyecek birtakım engellerle karşılaşması muhtemeldir. İnsanların doğuştan sahip olduğu imkânlar arasında temiz fıtratı⁵, akl-ı selim, kalb-i selim ve toplumsal hayatta elde ettiği tecrübeler zikredilebilir. İnsanın iyilik yolculuğunda başta nefsinin etkisi olmak üzere sahip olduğu imkânları yeterince kullanamaması ve karşısına doğru yoldan uzaklaştırıcı, yanıltıcı, saptırıcı birtakım etkenlerin çıkması engel

1 İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sader Beyrut, ts, 3/175; Râğib el-İşfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Mektebetü Nezzar Mustafa Elbaz, 1/259-260.

2 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/175-176; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-Vasîf*, (yy., ty.), 1/346.

3 Bekir Topaloğlu, "İrşad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları 2000), 22:454.

4 Topaloğlu, "İrşad", 22:454.

5 Buhârî, "Cenaiz", 93; "Kader" 3; İmam Malik, el-Muvatta', "Cenâiz", 241; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 233, 275. Ayrıca fıtrat kavramı ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Yrd. Doç. Dr. A. Kadir Evgin, "Hadislerde Fıtrat Kavramı ve İslam Fıtratı Söyleminin Tenkidi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2003) s. 93-110.

olarak gözükmektedir. Bu sebeple “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sınıksız tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.” (Rûm, 30/30) ayetinde,⁶ insanın iyiyi kötüden ayırt edebilme kabiliyeti gibi birtakım imkanları olmasına rağmen bunları kullanamaması sebebiyle dalaletle düşme riski ile her daim karşı karşıya kalabileceğine işaret edilmektedir. Bunun yanında “...Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez...” (Ra'd, 13/11) ilahi garantisi, insana içinde bulunduğu sosyal hayatta önemli bir güç vermektedir. Ne var ki sahip olunan birçok imkanların kullanılamaması, gerekli tedbirlerin alınmaması durumunda ise yer yüzünde ortaya çıkabilecek yozlaşmalar, bozulmalar ve beraberinde çıkacak fitneler toplumun tüm fertlerini olumsuz etkileyecektir. Kur'an-ı Kerim'de insanın başıboş bırakılmadığı (Kıyâmet, 75/36), onun peygamber ve kitaplarla desteklendiği (A'râf, 7/158; Bakara, 2/87, 253; Nisâ, 4/165) müteaddit kereler zikredilmektedir. Toplumun yozlaşmasına, hidayetden uzaklaşmasına sebep olacak faktörlerin olumsuz etkilerinden korunabilmesinde gerek peygamberler gerekse onların getirmiş olduğu kutsal kitaplar insana rehberlik etmiştir. Söz konusu ilahi destek insana temiz fıtratını, sahip olduğu özelliklerini hatırlatarak vahiy ve onun yaşanabilir versiyonu olan peygamberlerin örnek hayatları ile hidayet yollarını göstermektedir.

“İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.” (Âl-i İmrân 3/104) ayeti ile birlikte diğer ayetlerde (Bakara 2/143; Âl-i İmrân 3/110) peygamberlerden sonra Müslümanlara da irşat görevinin yüklendiği görülmektedir. Buradan hareketle yüce Allah'ın Müslümanlara, sahip oldukları özellikleri sebebiyle bütün insanlara şahit olma yetkisi (Bakara 2/143) verdiği anlaşılmaktadır. Sevgili Peygamberimizin bireysel ve toplumsal sınırlılık ve sorumluluğu belirlediği bir hadisinde beliğ bir üslupla dünyayı bir gemiye, insanları da bu gemideki yolculara benzetmektedir.⁷ Müslümanlar adeta bu gemideki Allah'ın koymuş olduğu sınırları gözetken akıl, ilim, irfan ve güzel ahlak sahibi insanlara benzetilerek, dünya gemisinin selametinden sorumlu tutulmuşlardır. Bu sorumluluk saadet asrından

6 Fıtrat kelimesi Kur'an'da sadece bu ayette geçer. Sözlükte “ilk yaratılış hâli, temiz ve aslî tabiat” anlamına gelen fıtrat, beşerî varlığın Allah'ın yaratma fiili sonucunda ortaya çıkan başlangıçtaki saf ve asli hâlini ifade eden ahlâk ve psikoloji ile ilgili bir terimdir. Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hadislerinde fıtrat kelimesinin, insan kişiliğinin çevre etkilerinden bağımsız olarak var olan özünü ve bütün insanlar için ortak ve genel olan oluşum ve gelişim kapasitesini belirtmek üzere kullanıldığı görülür. Bakınız: Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2014), 4:312-313.

7 Buhârî, “Şirket”, 6; “Şehâdât”, 30.

itibaren günümüzde insanlığın eriştiği dijital çağ da dahil olmak üzere kıyamete kadar tüm çağları kapsamaktadır.

HZ. PEYGAMBER'İN (SAS) TEBLİĞ VE İRŞAT METODU

“Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağıran bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik.” (Ahzâb, 33/45-46) meâlindeki ayet, Allah Resûlü'ne (sas) tebliğ ve irşat vazifesini yüklemekle birlikte O'nun şahsında bir davetçide bulunması gereken temel özellikleri zikretmektedir. Ayette sıralanan beş niteliğin ilki ilâhî gerçeklerin yanında sosyal realiteye vâkıf olmayı içermekte, ikinci ve üçüncü nitelikler, özendirme ve uyarma yöntemlerini yerine göre kullanmaya işaret etmektedir.⁸ Hz. Peygamber (sas) insanları Allah'a iman, ibadet ve itaat etmeye davet etmektedir. Burada dikkat çeken bir husus, Hz. Peygamber'in bunu Allah'ın izniyle yapmakta olduğudur. Allah bir kuluna insanları kendine çağırma izni, yani bilgisi ve yetkisi vermedikçe kimse bu peygamberlik vazifesini üstlenemez. Bu konuda ümmete düşen görev ise Hz. Peygamber'den öğrendiği şekilde insanları Allah'a çağırmaktır.⁹

Kur'an'ın irşat metodunun özlü bir şekilde; “(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir.” (Nahl, 16/125) ayetinde yer aldığı görülmektedir. Bu ayetteki, “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır” ifadesi kesin ve çok açık bir emirdir. Ancak kimlerin bu şekilde Allah'ın yoluna çağırılacağı muğlak bırakılmış ve net olarak açıklanmamıştır. Muhatabın belirtilmeyip ifadenin muğlak bırakılması, genel olarak davet ve tartışma konusunda bir yöntem bilgisinin verildiğini açıkça göstermektedir. Başka bir ifadeyle ayet, farklı seviyelerdeki insanlara yönelik olarak özelde İslam davetinin, genelde ilmî ve fikrî tartışmaların, eğitim ve öğretimin başlıca yöntemlerini özetlemektedir. Başta İbn Rüşd olmak üzere genellikle müteahhir dönem İslam âlimleri, düşünürleri ve müfessirlerine göre bu ayetteki hikmet, klasik mantıktaki burhana, “öğüt” (mev'iza) hitabete, “tartışma” (mücadele) ise cedele tekabül eder.¹⁰

Tebliğ ve irşat faaliyetlerinde Allah Resûlü'nün (sas) muhataplarını cahiliye asrından saadet asrına taşıyarak başarılı olmasında hangi niteliklerinin etkili olduğunu ortaya koymak önem arz etmektedir. Bu itibarla ilk vahye muhatap olduğunda en-dışelenip içine bir ürperti düştüğünde sevgili eşi Hz. Hatice'nin “Allah seni kesinlikle

8 Topaloğlu, “İrşad”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22:454-455.

9 Hayreddin Karaman vd. *Kur'an Yolu*, 4:393-394.

10 Karaman vd. *Kur'an Yolu*, 3/453-454.

utandırmaz. Çünkü sen, akrabalık bağlarını sıkı tutar, doğru söz söyler, bakıma muhtaç olan kimselere yardım eder, elinde avucunda olmayana verir, misafiri ağırlar ve haksızlığa uğrayanlara destek olursun.”¹¹ sözleri bu niteliklerin neler olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber’e nübüvvet görevi tevdi edilmeden önce beraber yaşadığı toplumda bu özellikleri sebebiyle “Muhammedü’l-Emin” vasfı verilmiştir. O (sas), “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?” (Saff, 61/2) ayetinin farkındalığıyla söylediği sözün yaşantısına ve davranışlarına uymasına özellikle dikkat etmiştir. Daha birçok ahlaki özellikleri¹² O’nun (sas) çevresinde cahiliye çağının haksızlıklarından bunalmış olan toplumun hemen her kesiminden insanların toplanmasına zemin hazırlamıştır.

İlk davetini önce ailesine, sonra dostlarına ve güvendiği kişilere yapan Hz. Muhammed (sas), sonrasında Dârülerkam’da, Safa tepesinde, hac mevsiminde Mina’da, burada kurulan Ukâz panayırlarında peyderpey insanları İslam’a çağırmıştır. Bununla beraber O’nun (sas), hayatının hiçbir döneminde hiçbir kimseyi İslam’ı kabule zorladığı görülmemiştir. Çünkü prensibi, “Müjdeleyin, nefret ettirmeyin; kolaylaştırın, zorlaştırmayın!”¹³ olmuştur.

Muhataplarına karşı hoşgörülü olması Hz. Peygamber’in en dikkat çeken özelliklerinden biridir. Özellikle Mekke’nin fethi esnasında Mekkelilere karşı takındığı tavır, onların kısa süre sonra İslam olmalarına vesile olmuştur. Kendisine on yıl hizmet eden Hz. Enes’e güzel muamelesi¹⁴ ile Mescid-i Nebi’ye bevl eden bedeviye bağırıp çağıranlara “onu rahat bırakın”¹⁵ uyarısı, bireysel ilişkilerinde de ne kadar hoşgörülü olduğunu göstergesidir.

Âlemlere rahmet olarak gönderilmiş olan (Enbiyâ 21/107) ve yüce bir ahlâka sahip olduğu bildirilen (Kalem, 68/4) bir Peygamber’in katı kalpli, kaba saba biri olması elbette düşünülemez. “Allah’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi.” (Âl-i İmrân, 3/159)

11 Müslim, “İmân”, 252.

12 Kur’an Hz. Peygamber’i (sas) “Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.” (Kalem, 68/4) şeklinde tanıtmaktadır. Hz. Aişe ise Peygamberimizin (sas) ahlakını soran kişiye O’nun ahlâkının Kur’an ahlâkı olduğunu belirterek cevap vermiştir (Müslim, “Müsâfirîn”, 139). Hz. Peygamber (sas) “Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim.” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 381) buyurarak gagesinin ne olduğunu ifade etmiştir.

13 Müslim, “Cihâd”, 6.

14 Tirmizî, “Birr”, 69.

15 Buhârî, “Vudû’”, 61.

buyuran Rabbimiz, Sevgili Peygamberimiz örneğinde bizlere bazı hakikatleri öğretmiştir.

H. Peygamber'in sözleri, fiilleri, takrirleri, onun eğitim ve öğretim metotları dijital çağın Müslümanlarına mühim mesajlar ve ipuçları sunmaktadır. Buradan hareketle H. Peygamber'in takip ettiği ilkeleri ise şöyle sıralamak mümkündür: İnsan merkezlik, eğitimde fırsat eşitliği, özgünlük, parçacı yaklaşım, içe dönüklük, bireysellik, kültürel unsur, evrensellik, göstererek öğretmek, hazır bulunuşluk, iyiliğe teşvik, kötülükten sakındırma, beden dilini kullanma, hoşgörülü olma.¹⁶ H. Peygamber'in kullandığı metotları, tebliğ (anlatım), tebyin (soru-cevaplarla), temsil (benzetme/örnek gösterme), tekrar, tebşir ve inzar, tahkiye metodu olarak sıralayabiliriz.¹⁷

Buraya kadar öz bir şekilde sunduğumuz hususlar bize Allah Resûlü'nün tebliğ ve irşat vazifesini icra ederken bireysel olgunluğunun yanı sıra çağının gereklerini de çok iyi kullanmış olduğunu göstermektedir. Öyleyse O'nun evrensel mesajının ve içerdiği değerlerin günümüzde özellikle genç nesillerin hayatında yer edinebilmesi için H. Peygamber'i dijital çağa ve ötesine taşıma görevi biz Müslümanlara düşmektedir. Bu ulvî görev ise O'nun benimsediği tebliğ ilkelerini özümsemek suretiyle hayata geçirmekle ifa edilebilecektir. Yukarıda zikrettiğimiz temel kaynaklardan anlaşılacağı gibi İslam dininde davet ve irşat vazifesi, Sevgili Peygamberimizden (sas) sonra ümmet-i Muhammed'in tamamına verilmiştir. Şüphe yok ki ümmetin her bir ferdi, bu yüce ve sorumluluğu yüksek görevi din-i Mübin-i İslam'a layık olduğu şekliyle hizmet etmenin şuuruyla yerine getirmenin gayreti içinde olmalıdır. Dijital çağın yaşandığı günümüzde İslam'ı, nebevi metotlardan esinlenerek güncellenecek davet ve irşat diliyle, etkin ve verimli yöntemlerle hakikate susamış insanlığa ulaştırmanın yolları aranmalıdır. Allah Resûlü'nün tebliğ ve irşat stratejisinde kullandığı vasıtalar, gözettiği ilkeler ve şartlara göre ortaya koyduğu farklı metotlar, gerek sahabe için gerekse bütün ümmet için davet yönteminin en ideal uygulamasıdır. Çok yönlü olarak ortaya koyduğu bu nebevi davet metodu, günümüz davetçilerinin de önünü aydınlatacak pek çok işaret barındırmaktadır.¹⁸

16 Emine Demil, "Hadisler Çerçevesinde H. Peygamber'in Eğitim Metodu", *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi Journal of International Social Sciences Education*, 5/2, (Kış 2019):218-226.

17 Demil, "Hadisler Çerçevesinde H. Peygamber'in Eğitim Metodu", ss. 226-230.

18 Mehmet Görmez vd., (Akademik Heyet), *Hadislerle İslam*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 6:557.

DİJİTAL DEYİNCE

Yaygın anlayışa göre dijital; elektronik cihazlar olarak nitelendirilirken, aslında dijital, bilginin sayısal yollarla işlenmesidir. Matematik ve elektroniğin birleştiği tüm iş alanlarında yaygın olarak kullanılarak bilginin analogdan (yazılı) dijital (sayısal, görsel) forma dönüşmesini ifade etmektedir.¹⁹ Dijital çağı, 1970'lerde başlayıp daha sonra ilerleyen teknolojik gelişmelerle devam eden, kişisel bilgisayarın tanıtılmasıyla bilginin serbestçe ve hızlı bir şekilde aktarılabilmesini sağlayan zaman dilimi olarak tanımlamak mümkündür.²⁰

Dijital çağ diye adlandırılan bu çağın tarihi serüvenine bakıldığında aslında her şey Müslüman ilim adamlarından Muhammed b. Mûsâ Hârizmî'nin²¹ dünyayı 0 (sıfır) ile tanıştırmasıyla başlamıştır. Bilgisayarın icadı ve çalışma şeklinin temelinde 1 ve 0'lerden oluşan ikili sayı sistemi²² olduğu düşünüldüğünde trajikomik gerçeklerden, sanal gerçeklik (VR), artırılmış gerçeklikle (AR) karşı karşıya kaldığımız dijital çağda Batı uygarlığının insanlığa sunduğu yeni bir kavramın anlamlandırılmaya çalışıldığı gözlemlenmektedir: Metaverse, meta (ötesinde) ve universe (evren) kelimelerinden türetilen, ticaret ve eğlencenin ötesinde sanal topluluklar oluşturmaya imkan tanıyan bir konsept olarak sunulan Metaverse kullanıcıların avaturları aracılığı ile etkileşime geçebildiği üç boyutlu sanal alanı kapsayan yeni nesil bir internet olduğu ve siber uzaydaki "dijital büyük patlama" olarak nitelendirildiği görülmektedir.²³ 2022 Ocak ayı itibarıyla 7,91 milyar olan dünya nüfusunun yarısından fazlasının (yüzde 57,0) artık kentsel alanlarda yaşadığı, üçte ikisinden fazlasının (yüzde 67,1) cep telefonu kullandığı bir çağı, dijital çağ olarak isimlendirmek elbette mümkündür. Aşağıda yer verilen grafiklerden de anlaşılacağı üzere küresel internet kullanıcı sayısının, 2022 yılının başında 4,95 milyara yükselmesiyle internetin dünya nüfusunun yüzde 62,5'ine nüfuz ettiği bilinmektedir.²⁴

19 Hilmi Sözen, "Dijital Çağda E-Katılım Aktivitelerinin Siyasi Boyutlarına Genel Bir Bakış", *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi-AUAD*, 8/2, (2022):153.

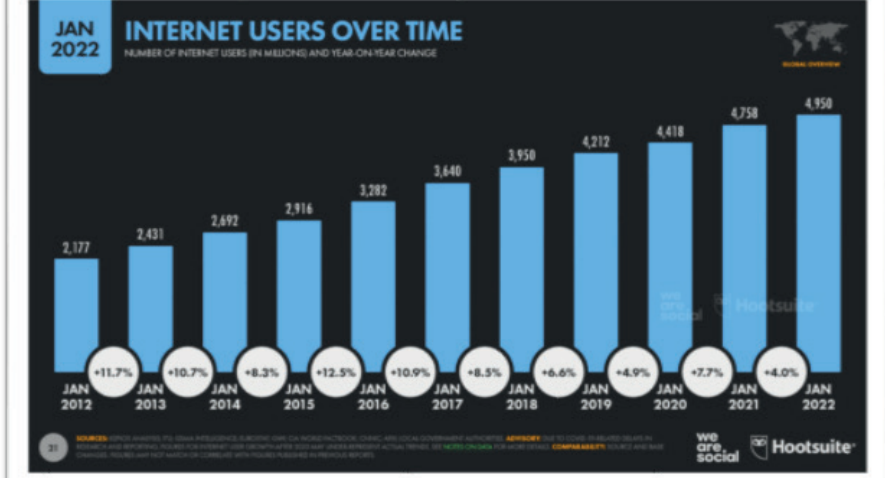
20 Hilmi Sözen, "Dijital Çağda E-Katılım", s.153-154.

21 İhsan Fazlıoğlu, "Hârizmî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1997), 16:224.

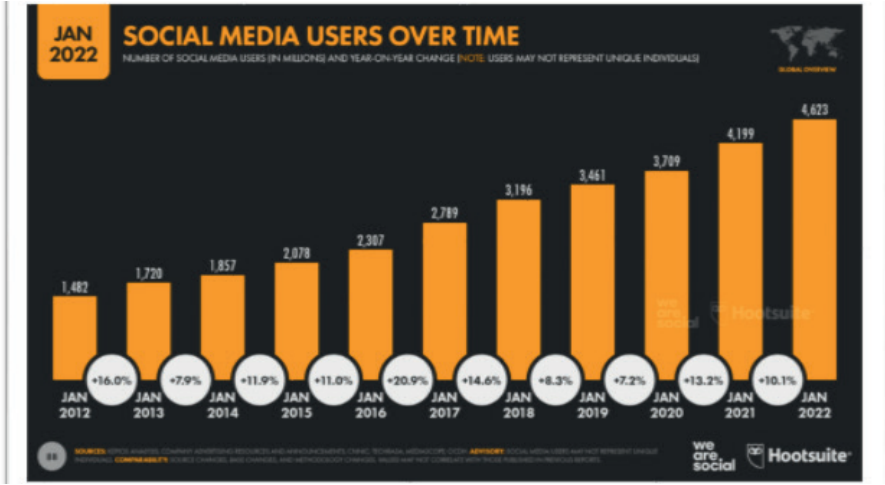
22 Sibel Avcı Tuğal, "0 ve 1'le Şekillenen Dünya", *Art-Sanat Dergisi (İstanbul Üniversitesi)*, 8, (2017):571-584.

23 Oğuz Kuş, "Metaverse: 'Dijital Büyük Patlamada' Fırsatlar ve Endişelere Yönelik Algılar", *Intermedia International e-Journal*, 8/15, (December 2021):247. Kuş, Metaverse'ü "yeni bir gerçeklik, anlam dünyası ve iş birliği fırsatları sunan; kültürel, entelektüel ve ekonomik üretim için alt yapı ve etkileşim olanakları tanıyan; farklı gelişmiş teknolojilerin eş zamanlı ve entegre bir biçimde kullanıldığı; siber toplumsal bir düzlem" şeklinde tanımlamaktadır.

24 <https://recrodigital.com/dunyada-ve-turkiyede-internet-sosyal-medya-kullanimi-2022/> (Erişim: 20.09.2022).

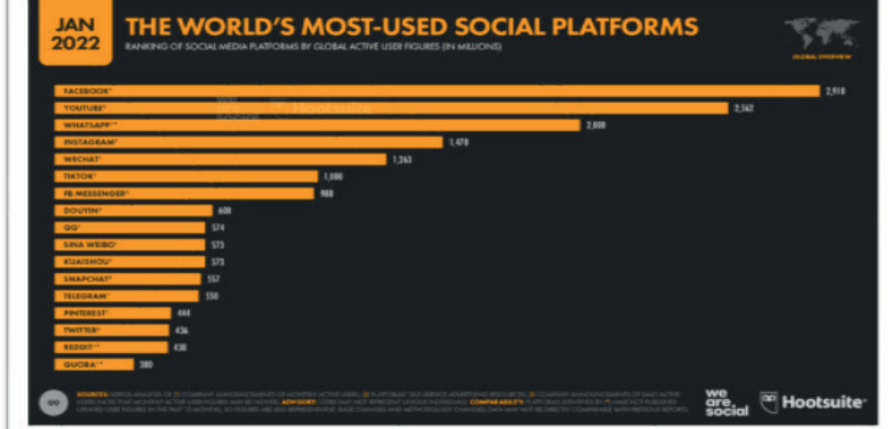
Grafik 1: İnternet Kullanıcı Verileri²⁵: İnternet kullanıcı sayısının 2012'nin başında 2,18 milyar iken 2022'nin başında 4,95 milyara çıkarak son 10 yılda iki katından fazla arttığı görülmektedir.

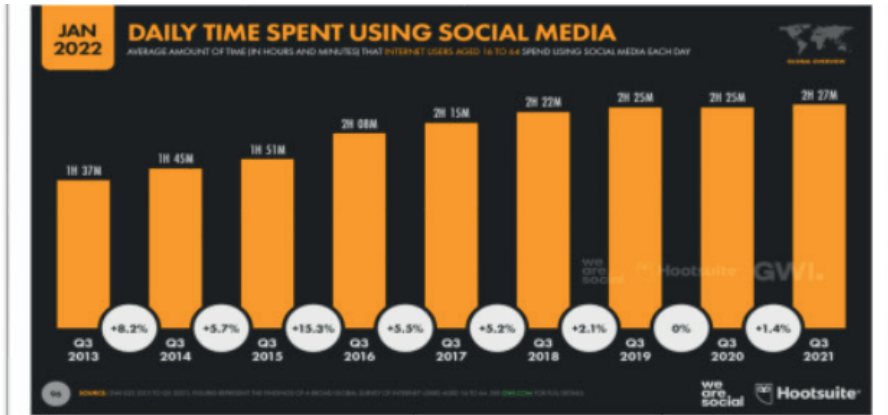
Grafik 2: Sosyal Medya Verileri: Bugünkü toplam 4,62 milyar sosyal medya kullanıcısı sayısı, 2012'de belirlenen 1,48 milyar rakamdan 3,1 kat daha fazla olduğu görülmektedir. En son veriler, geçen yıl 424 milyon kullanıcının daha sosyal medya saflarına katıldığını göstermektedir. Bu istatistik, sosyal medya platformlarında günde ortalama

25 1-5 arası grafikler bu adresten alınmıştır: <https://wearesocial.com/uk/blog/2022/01/digital-2022-another-year-of-bumper-growth-2/> (Erişim:20.09.2022).

1 milyondan fazla yeni kullanıcı ya da bir başka hesaplama ile her saniyede yaklaşık 14 yeni kullanıcı anlamına gelmektedir.

Grafik-3: Sosyal Medya Platformlarının Takipçi Sayıları: Dünyanın “favori” sosyal medya platformlarının başında hâlâ Facebook olsa da YouTube’nin yakın zamanda onu geçmesi kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Bu ikiliyi WhatsApp ile Instagram takip etmektedir.

Grafik-4: Sosyal Medyada Geçirilen Süre: Dünya ortalamasına göre insanların günde 2 saat 27 dakikalarını sosyal medyada geçirdikleri görülmektedir.

Grafik-5: En Çok Zaman Harcanan Sosyal Medya Uygulamaları: Kullanıcılarının en çok vakit geçirdikleri sosyal medya uygulamaları sıralamasında 23.7 saat ile YouTube ilk sırada yer alırken onu 19,6 saat ile Facebook ve 18,6 saat ile WhatsApp takip etmektedir.

We Are Social Turkey 2022 Raporu'na göre Türkiye'de dikkat çeken sosyal medya kullanımı alışkanlıkları verilerinden öne çıkanları şu şekilde sıralamak mümkündür:

İnternet kullanıcılarının internette günlük olarak harcadığı ortalama zaman; mobil cihazlarda 4 saat 16 dakika, bilgisayarlarda 3 saat 44 dakika olmak üzere toplam 8 saattir.

İnternet üzerinden TV izleyenlerin oranı yüzde 96,4'tür.

Sosyal medya kullananların toplam nüfusa oranı yüzde 80'dir.

Bir günde kişi başı sosyal medyada geçirilen ortalama süre 2 saat 27 dakika olarak gözlemlenmiştir. (Bu süre Grafik-4'te verilen dünya ortalaması ile aynıdır.)

Ortalama 100 kişiden 13'ü sosyal medyada bir Influencer'ı²⁶ takip etmektedir.

Ülke nüfusunun yarısından fazlası Facebook'a erişim imkanına sahiptir.

YouTube erişim oranının %73'e yakın olduğu görülmektedir.

26 Kelime anlamı "etkileyen kişi" demek olan Influencer, sosyal medyayı aktif bir şekilde kullanan ve paylaşımlarıyla binlerce hatta milyonlarca kişiye ulaşanlara denilmektedir. <https://www.ntv.com.tr/yasam/influencer-nedir-ne-demek-influencer-ne-is-yapar,wLK4-R-66yEe0BvCTsODqww> (Erişim: 21.09.2022).

%76,5'lik Instagram erişim oranı ise ülkemizi küresel anlamda Instagram erişim sıralamasında en üst sıraya taşımaktadır.²⁷

We Are Social ve Hootsuite ortaklığında yayınlanan yeni Dijital 2022 Küresel Genel Bakış Raporu'ndan²⁸ istifade edilerek sunulan yukarıdaki veriler, insanlığın dijital çağda ulaştığı seviyeyi gözler önüne sermektedir. Buradan hareketle sanal kelimesinin, son zamanlarda insanların yaşadığı, ilişki kurduğu, buluştuğu ve iş yaptığı bir ortam bağlamında kullanımının yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Özellikle 2020 yılında başlayan Pandemi ile birlikte yüz yüze etkinliklerin kısıtlandığı bir süreçte uzaktan eğitim, ev/home ofis olanakları daha da yaygınlaşmıştır. Sanal organizasyonlar, sanal kütüphaneler, sanal sınıflar, online dersler, telekonferans, online pazarlama gibi birçok kavram hayatımızın ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Bilgi teknolojilerinin bu kerte de hızlı gelişmesi ve bireylerin, organizasyonların ve toplumların bu teknolojiyi onayarak kabul etmesiyle beraber kavram dünyamıza “sanal toplum” ibaresi de zuhur etmiştir. Sanal toplum, şehirleri, devletleri, ülkeleri ve kıtaları aşmış bir kavramdır. Sanal toplum her ne kadar bilgi teknolojisinin bir sonucu gibi gözükse de, ekonomik, politik, kültürel ve sosyal birçok faktör sanal toplumun oluşmasında etkendir.²⁹

DİJİTAL ÇAĞDA DİN

Modern çağın yeni bilgilerinin dijital ortamlar olduğunun sık sık dillendirildiği günümüzde genel bir yaklaşımla bakıldığında dijital mecraların arka planında seküler bir algı olduğu söylenebilir. Ne var ki bugün gelinen noktada seküler mecranın içinde kutsal olana hizmet eden bir çalışmanın yapılabileceği de konuşulmaktadır. Zira din artık sadece sosyal ortamda bir hocaya soru sorarak veya onun vaazını dinleyerek yaşanan bir olgu olmaktan çoktan çıkmıştır. Geleneksel formların dışına çıkarak teknolojik gelişmelerle dijital ortamlarda yaşanması mümkün bir din şekli oluşmuş ve buna dijital din denilmiştir. Dijital din sunumunun iki temel şekli vardır: “Religion On-line” ve “On-line Religion”.³⁰ Religion Online, din adamlarının web siteleri ya da

27 <https://recrodigital.com/dunyada-ve-turkiyede-internet-sosyal-medya-kullanimi-2022/> (Erişim: 21.09.2022).

28 We Are Social 2022: <https://recrodigital.com/dunyada-ve-turkiyede-internet-sosyal-medya-kullanimi-2022/> (Erişim: 20.09.2022).

29 Kemal Sayar, “Dijital Toplum”, *TRT Akademi*, 1/2, (2016):762.

30 İbrahim Gürses, Esra İrk, “İnternet Kullanımı ve Ergenlerin Dini Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2018/1):111. Bu makaleye göre Religion on-line geleneksel dini hiyerarşik yapıya dayanır. Bu şekilde kullanım geleneksel iletişim biçimlerini kullanmak için düzenli bir girişi temsil eder. On-line religion web yoluyla hayatın dini boyutlarından bahsederek katılımcıları ziyarete davet eder; ayin, dua,

bloglar aracılığıyla dini düşüncelerini aktarmaları şeklinde gerçekleşmektedir. Online Religion ise daha interaktif bir sanal ortam kullanımı demektir.³¹ Günümüzde sanal ortamlar birçok insan için belki de gerçek hayatındakine göre daha gerçek bir algıyla yaşanan bir olgudur. Bu nedenle insanların birçoğu için, sanal ortamlar dini bilginin ulaşımı noktasında artık kabul edilebilir bir ortam hüviyetine kavuşmuştur. Bu duruma paralel olarak “dijital din” kavramının yanı sıra “sanal din” kavramının ortaya çıktığı görülmektedir. Dijital ortamlarda bilginin dini bilgi şeklinde sunulması sanal din kavramını ortaya atarken sözgelimi dijital bilgi sunumunun hedef kitlesi olarak aileye de “dijital aile” denilmektedir. Çekirdek aile olarak bilinen kavram yerini dijital aileye bırakmaktadır. Yoğun iş temposundan sonra evine dönen ebeveynin kendine kalma çabası, çocukların sosyal medyada ya da internette video ve oyunlarla meşgul olmasını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla anne babasıyla geçirdiği vakitten daha çok dijital dünyada iletişim içerisinde olduğu bir ortam elde eden çocuk ya da gençlerin ebeveynlerini içine alan yeni bir kavram olarak da “dijital ebeveynlik” kavramının ortaya çıktığı görülmektedir.

İnternet ve internetin sunduğu dijital ortamlarda Pandemi döneminde (2020-2021 yılları) daha yoğun bir şekilde vakit geçirilmesi, yukarıdaki kavramların yaygın bir şekilde tartışmaya açılmasını gerekli kılmıştır. Pandemi dönemiyle birlikte ivme kazanan dijitalleşme; çocukları ve ebeveynleri yalnızlık, sevgi yoksunluğu ve kendini bir yere ait hissetmeme gibi duygularla baş başa bırakmış dolayısıyla psikolojik rahatsızlıkların artmasına sebep olmuştur.

Tüm bunlardan hareketle çocukların kendisine dijitalde daha fazla yer edinmesiyle ailelerinden uzaklaşması güvenlik sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Küçük yaşta suça karışan çocuklar yeni nesil ailelerinin en büyük problemlerinden biri olarak karşımıza çıkabilmektedir. Aile fertlerinden her birinin dijital ortamda kurduğu dünya, eşler arasında birtakım sorunlar çıkmasına ve boşanmaların hızla artmasına sebep olabilmektedir. Böylece parçalanmış aile sayısı artmakta, özellikle sosyal medyadaki paylaşımlarını ailesine açmayan çocuk ve gençlerin sayısı hiç azımsanmayacak rakamlara ulaşabilmektedir. ABD’de çocukların yüzde yetmişinin dijital davranışlarını ve paylaştıkları içerikleri ebeveynlerinden sakladıkları ifade edilmektedir.³²

ritüel, meditasyon ve vaazları bir araya toplar ve interneti bir kilise, cami, sinagog gibi değerlendirir.

31 Zeynep Kayseri, *Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 43.

32 <https://digitalage.com.tr/dijital-ebeveynlik/> (Erişim: 17.9.2022)

DİJİTAL ÇAĞDA İRŞAT: “NEYİ, NE ZAMAN, NASIL?”

Dijitalde özellikle sosyal medyada geçirdiği vakit artan ve ailesi başta olmak üzere sosyal çevresinden koparak orada kendisine yeni bir sanal sosyal çevre edinen insanlara dijital ortamlarda sahih dini bilgi sunumu gerekmektedir. Bu noktada gündeme taşınan dijital irşatta neyi, ne zaman ve nasıl sunacağımız konusu büyük bir öneme haizdir. Bir dönem yer yer yoğun eleştirilere maruz kalan medya/sosyal medya vaizliği bu dönem belki de en çok dijitalde gündeme taşınmıştır. Peki, medyada, dijitalin bulunduğu ortamları düşünürsek en çok da sosyal medyada vaaz ve irşat vazifesini üstlenen sorumlu kurum ve kuruluşlar nasıl bir tavır belirlemelidir? Böyle bir sorunun nesnesi din ve dinin sunumunda ise öncelikli olarak gereken şey sahih dini kaynaklardan üretilen ilim ve bu sahih dini bilgilerin nebevi metotlar çerçevesinde ele alınmasıdır. Öncelikle İslam’ın temel inanç esaslarının kısa ve öz delilleriyle birlikte sunulması “Neyi sunmalıyız?” sorusunun cevabı niteliğindedir. Günlük yaşam tarzımızı ve yaşarken belirleyeceğimiz tavrımızı bu İslami esaslara uygun nasıl tanzim edeceğimiz hususu üzerinde çalışılmaya değerdir. Zira Müslüman için İslami hakikatler hem gerçek hem sanal ortamlarda hakikat olmalıdır. Modern zamanlarda bireyin ruh sağlığını olumsuz etkileyen faktörler sebebiyle kendisini iyi hissetmesine yardımcı olacağını düşündüğü uzak doğu menşeli meditasyona rağbet ettiği bilinmektedir. Buradan hareketle bireyin ibadet bilincini destekleyecek konuların “Niçin ibadet etmeliyim, niçin namaz kılmalıyım, niçin oruç tutmalıyım” vb. şeklinde sunulması, hayatı dinin hakikatlerine uygun tanzim etmede etkili olacaktır.

Hedef kitlenin hazır bulunuşluğunu hesaba katarak Allah Resûlü’nün Mekke ve Medine’de takip ettiği usulleri kendine rehber edinmek “Ne zaman ve nasıl?” sorularına cevap olacaktır. İslam’ın kısa sürede Arap yarımadasının dışına taşınmasında etkili olan evrensel ahlaki prensiplerin tahkiye ve temsil metoduyla kısa ve öz şekilde sunulması, dijital çağda da elbette etkili olacaktır. Bunu yaparken çağın hızından geri kalmadan hareket etmek elzemdir.

Elbette sunulan bilginin ilmî, sunan kişinin de ilim sahibi olması beklenecektir. İlim sahibi kişi, kurum ya da kuruluşun bu hususta yetkili olması da gerekir. Ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığı bu husustaki emaneti yüklenen yetkili ve sorumlu kurumdur. Sorumluluğunun farkında olduğu için bu görevi çağın gerekleri ve sahih dini bilgi doğrultusunda gerçekleştirme gayreti içerisinde. Bu kapsamda 15/08/1965 tarihinde yürürlüğe giren 633 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun”da Başkanlığın görevi, “İslam dininin inanç, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri

yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” şeklinde ifade edilmiştir.³³

Başkanlığın merkez ve taşra teşkilatının, özellikle Pandemi dönemi ve sonrasında dijital platformları etkin bir şekilde kullandığı gözlemlenmiştir. Din hizmetleri, eğitim hizmetleri ve yayıncılıkta dijitali etkin ve verimli bir şekilde kullanmış, topluma rehber olmaya devam etmiştir. Bu hizmetlerin hiç aksatılmadığı gibi daha ileriye gidebilmesi için ise yeni yol haritalarına ihtiyaç olduğu mülhaza edilmektedir. Zira infobezite kavramıyla ifade edilen dijitaldeki kontrolsüz bilgi havuzunun genişliği ve dini bilginin otantikliği de hesaba katılarak hareket edilmesinin gerekliliği izahtan varestedir.³⁴

Bu sebeple dijitalde yürütülen irşat faaliyetleri daha interaktif, güler yüzlü, sosyal zekası yüksek ayrıca donanımlı kişiler marifetiyle sunulmalı/sunulmaya devam edilmelidir. Sunum esnasında asla ayrıştırıcı bir dil kullanılmamalıdır. Sosyal medya başta olmak üzere dijital dünyada mahremiyetten mahrum bir topluluğun yaygınlaştığını göz önünde bulundurarak bilgi, beden, mesken dokunulmazlığı gibi tüm boyutlarıyla mahremiyetten ödün verilmemelidir.³⁵ Ayrıca hedef kitlenin ihtiyaçlarına cevap verecek ve muhatabı geliştirecek nitelikte ve süreklilikte olmalıdır.

Dijital ortamlarda gerçekleştirilmesi düşünülen vaaz/irşat programlarına dair yeni formatlar oluşturmak gerekmektedir. Elbette cami merkezli gerçekleştirilen irşat faaliyetleri ile dijital platformlarda gerçekleştirilen irşat programları aynı olmayacaktır. Peygamberî metotla gençlerin zihinlerini ve duygu dünyalarını doyuma ulaştıracak sahih, kısa ve net dini bilgi üretilmesinin önemini bir kez daha vurgulamak yerinde olacaktır. Ayrıca dijital mecralarda etkin olması beklenen irşat görevlisinin, temsil ettiği ve sunduğu İslam dininin temizlik, kılık kıyafet ve öz bakım konusundaki beklentilerini ihsan boyutunda karşılaması gerekmektedir.

Bu manada manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri kapsamında çokça yolumuzun keşiştiği bir çok gencin görüşlerini dikkate almamızın uygun olacağı görüşü hasıl olmuştur. Bu gençlerden biri olan M.Ç.³⁶ şöyle demektedir.

“Biz size dini değiştirin demiyoruz, din dilinizi güncelleyin diyoruz. Ayrıca bizlere dini hakikatleri anlatırken bilimsel gerçeklerle destekleyin. Ve lütfen hızımıza yetişin ki planlanan projeler gerçekleştirilinceye kadar güncelliğini yitirmesin! Yapılan

33 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1> (Erişim: 18.09.2022).

34 İhsan Çapçioğlu, Hilal Anık, “Sanayi Devrimi’nden Endüstri 4.0’a: Dijitalleşme ve Dijital Dünyada Dinin Statüsü”, *Tevilat*, (1/2):12.

35 Sevdegül Çekiç, *İslam Hukukunda Mahremiyet ve Sosyal Medya*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 94-95.

36 Afyonkarahisar’da üniversitede okuyan bir genç.

çalışmalar arkamızdan yetişmeye çalışmak yerine önümüzden gitmeli. Samimi ve sade bir üslup istiyoruz. Kurumların kurumsal hassasiyetlerini anlıyorum ama sadece kurumsal logoları öne çıkararak dijital dünyada ilgi çekici olunamayacağını düşünüyorum. Tamamen resmi görünen, interaktif olmayan programlara/projelere özellikle gençlerin aktif katılımını beklemek zor.”

Gencimizin bu görüşü üzerine tam burada Televanjelizm³⁷ yani medya vaizliği olarak ifade edilen kavramı da kısaca değerlendirmek gerekmektedir. Medyada özellikle konumuz olan dijital ortamlarda sunulan bilginin sahilliği kadar önemli olan bir başka husus bilgiyi sunanın samimi, içten, kişisel menfaatlerden uzak olması ve anlattıklarını kendi hayatına da yansıtarak uygulanabilir bir akış sunmasıdır. Buradan hareketle dijitalde irşat faaliyetini gerçekleştiren vaizin “medyatik olma” telaşından uzak, orada var olup insanları aydınlatma, merak ettiklerine cevap bulma, bilgiyi sağlam bir temele oturarak irşat etmenin yollarını araması ve geliştirmesi gerekmektedir.

20’li yaşlardaki bir başka gencimizin ifadeleri ise şu şekildedir:

“Şu anda benim yaş aralığım olarak bakarsak çoğumuzun en aktif olduğu mecra instagram. Bu mecrada farkına vardığım şey ise insanlar İslam’ı tanıma arayışı içerisindedir. Daha doğrusu İslam’ı nasıl daha iyi yaşarım arayışı bu. Bazı kişisel ya da medrese tarzı sayfaların takipçi kitlesinin epey yüksek olduğunu görüyorum. Bu sayfalarda benim de en çok ilgimi çeken şey İslam’ı çok güzel yaşayan insanların bunu sıkmadan ve ilgi çekici bir şekilde sayfamızın akışına sunmaları. Öncelikle yaşamımızı, giyim tarzımızı, nerelere gittiğimizi kısa videolar hâlinde belli ölçülerde insanlarla paylaşmamız lazım. Dindar bir insanın münzevi bir hayattan ziyade hayatın her yerinde olabileceğini göstermemiz gerekiyor bence. En çok vakit geçirilen ikinci ortam ise küçükten büyüğe herkesin ilgisini çeken Youtube. Küçükten büyüğe herkes gününün en az 4 ila 5 saatini burada geçirmekte. Öyleyse Youtube’da her yaşa hitap edecek şekilde daha fazla içerik üretilmesi için çalışmalar yapılmalı. Mesela bir hanım bulaşık yıkarken dinlediği videodan bir mesaj almalı. Bir çocuk, slime videosu izlemek yerine, Müslüman bir çocuk evde nasıl vakit geçirir onu görmesi lazım. Şunu da belirtmek isterim ki ufkumu açan birçok meseleyi ve birçok konuda fikir değişikliklerimi takip ettiğim hesaplara borçluyum. Dijital çağa ayak uydurup İslam’ı en doğru şekilde anlatmak benim de hedeflerimden biri.”

37 Televanjelizm sözcüğü herhangi bir dini inanışı ya da mezhebi yayma amacıyla kitle iletişim araçlarını kullanılmasına verilen bir isimdir. Detaylı bilgi için bakınız: Ali Kıvrak, “*Ulusal Yayın Yapan Türk Televizyonlarında Televanjelizm*”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 44.

Aynı yaşlarda bir başka üniversite öğrencisi H.A.³⁸ görüşlerini şu cümlelerle aktarmaktadır:

“İlk önce Müslümanlığı dijitalde de yaşamayı aşlamak gerekiyor. Sosyal medyanın bir nimet olduğunu, bu nimetin de bir şükrü ve hayra kullanım amacı olduğunu; zinanın, dedikodunun, uzuvların harama bulaşmasının dijitalde de mümkün olabileceğini biz gençlerin anlaması gerekiyor. Nasıl ki gerçek hayatta insanın haramlarla karşı karşıya kalması mümkünse dijital dünyadan bir anda çekilmeyi istemek yerine orada da haramlardan kendimizi muhafaza etmeyi öğretmek gerekiyor. Bunun bilincinde olan gençler/ebeveynler vs. kendilerini çoğu çirkin ‘*dijiharamdan*’ geri çekecek, daha dikkatli olacak ki lütuf ile sonuç versin. Bu mecrada irşat ancak bu temel ile mümkün olabilir kanaatimce. Ellerin de giybet edebildiği bu ‘*dijimecra*’nın da İslam’ı kapsayan bir alem olduğunun kavratılması gerekiyor. Şerri temsil eden güçler bu alanı kendi amaçlarına uygun youtuberlar veya influencerlar aracılığıyla fevkalade kullanabilirken, hayrı temsil eden güçler neden bunu yapmasın ki? İslam’ı güncellemek değil de sürekli yenilenmek adına, -çünkü İslam evrensel dindir-, ‘*dijimedya*’da bir ayeti ya da bir hadisi iyi irdeleyip sunabilirsek; hesap açmadan takipçi almaya kadar, herkese bu temelde hitap edeceğini düşünüyorum. Sosyal medya uzmanı olarak girdiğim iş yerinde, bir zaman sonra bu işin bana uygun olmadığını fark ettim. Şöyle izah edebilirim: Mesela takipçi kasma denilen bir olay var. Benim ticaretini yaptığım şeyler çok satılıyormuş imajı vermek için takipçi satın alınıyor ve sayfanın çokça takipçisi varmış gibi gösteriliyor malum. ‘Bizi aldatan bizden değildir.’ hadisi³⁹ karşısında ben burada nasıl çalışırım dedim ve işi bıraktım. Ama o zamana kadar gerçek hayattaki birçok dini, ahlaki kuralın sosyal medyada da geçerli olacağını fark etmemiştim açıkçası. Bir de benim de takip ettiğim birçok influencer var. Tesettürlü, Müslüman kimliğiyle var olduğunu söylüyor. Fakat bakıyorum özel alanına dair adabı muaşeret kurallarına, dini kurallara uygun olmayan birçok eylemi kendi sayfasından yayınlamakta bir sakınca görmüyor. O zaman nerede kaldı gerçek hayattaki hassasiyetler? İşte bu gibi sebeplerle dijital mecrada yapılan yanlışları net ve somut örneklerle ifade eden irşat faaliyetlerinin de yürütülmesi gerektiğini söyleyebilirim.”

Öyleyse dijital dünyada sahih dini bilgi çerçevesinde nebevî bir metotla oluşturulacak yeni irşat stratejilerine ihtiyaç olduğu görülmektedir. Söz konusu irşat stratejilerini belirlerken ve bu husustaki çalışmaları yürütürken kısa ve orta vadede gerçekleştirilmesi imkan dahilinde olan bazı tekliflerimiz olacaktır.

38 Afyonkarahisar’da üniversite okuyan bir genç.

39 Müslim, “İman”, 164; Darimî, “Büyû”, 10.

Yukarıda da belirtildiği üzere toplumu din konusunda aydınlatma görevi kanunen Diyanet İşleri Başkanlığının uhdesine verilmiştir. Dolayısıyla her yaştan vatandaşa irşat hizmetini etkin bir şekilde yürütme gayreti içerisinde olan Başkanlık gerek merkez gerekse taşra teşkilatı ile bu hizmetleri yürütmektedir. Pandemi dönemiyle birlikte ise yüz yüze gerçekleştirdiği vaaz irşat görevlerinin neredeyse tümünü çevrimiçi platformlara taşımıştır.

Bu süreçte sahada elde edilen tecrübeler, dijitalin sağladığı sanal ortamları dini hakikatleri tebliğ etmek için kullanmanın önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Bunun yanında bu noktadaki hazırbululuğa sahip ekip, ekipman ve sistemin bazı durumlarda yeterli olmadığı görülmüştür. Her il/ilçenin maddi imkanlarının ve personel ağının yeterli olup olmadığından da hareketle bazı adımların atılması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır.

Bu itibarla;

1. Başkanlık merkez teşkilatında, aralarında alan uzmanlarının da bulunduğu “Dijital İrşat Danışma Kurulu”nun oluşturulması, Kurul’un hem merkezde hem de taşra teşkilatında gerçekleştirilen çalışmalara rehberlik etmesi gerekmektedir. Burada hem akademi dünyasından istifade edilmeli hem de alanla ilgili sosyal medya uzmanı gibi diğer kişilerle işbirliği yapılmalıdır. Söz konusu Kurul’un koordinesinde Başkanlığımızda “Dijital İçerik Üretme ve Geliştirme Komisyonları”nın oluşturulması ve bu komisyonlar tarafından da her yaşa uygun yeni ve günümüz dijital çağının hızına yetişir içeriklerin üretilmesi gerekmektedir.

2. Malum olduğu üzere taşra teşkilatında il/ilçe müftülüklerinde vaaz irşat kurulları bulunmaktadır. Hâli hazırdaki bu kurul dışında il müftülüklerinde pandemi döneminde oluşturulan kurul “Dijital İrşat Kurulu” adıyla kurum içi ve kurum dışı uzmanların katılımıyla güncellenmeli ve bu Kurul rehberliğinde dijital meraklı aynı zamanda yetenekli personelden “Dijital İrşat Ekipleri” oluşturulmalıdır. Oluşturulan ekiplerde görev alacak personel bu konuda hizmet içi eğitime alınmalıdır.

Yukarıda zikrettiğimiz öneriler, kurumun işlevindeki dijital irşat çalışmaları hususunda kısa vadedeki teklifler kapsamındadır. Orta vadede gerçekleştirilmesi gerektiğine inandığımız tekliflerimizi ise şu şekilde ifade etmek mümkündür:

YARI-ÖZERK DİJİTAL İRŞAT BAŞKANLIĞI (DİJİB)

Söz konusu Dijital İrşat Başkanlığı (DİJİB) Başkan Yardımcısına bağlı bir yapı olarak kurulmalıdır.

Başkan Yardımcısının koordinesinde Başkanlık yetkilileri, alan uzmanları, ilgili üniversitelerle birlikte periyodik aralıklarla istişare toplantısı yapılarak orta vadede

kurulması planlanan Dijital İrşat Başkanlığı (DİJİB)'nin yarı-özerk yapısının mevzuat çalışması, işleyişi, personel nitelikleri ve özlük hakları gibi konular karara bağlanmalıdır.

Dijital İrşat Başkanlığının (DİJİB) amacı, “*Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâmı/Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslam'ı*” gerçeğinden hareketle yeni irşat stratejisi belirleyerek özellikle çocuk ve gençlere yönelik özgün çalışmalar yapmak olmalıdır.

Bu kapsamda söz konusu yarı özerk yapının kuracağı komisyon marifetiyle hâlihazırda ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde (3. ve 4. sınıflarda) eğitim gören mümkünse hafız, dijitali iyi derecede kullanan ya da ilgisi olan, hitabet kabiliyeti iyi, zeki ve çalışkan öğrenciler seçilerek dijital irşat ekibinin temeli atılmalıdır. Seçilecek gençler belirli dönemlerde Diyanet Akademisinde hazırlanacak ve uygulanacak eğitim programlarına katılmalıdır. Böylece mezun olduklarında dijital irşat ekiplerinde bulunmaları sağlanmalı ve gerekli mevzuat çalışmaları yapılmalıdır.

Mezun olduklarında henüz bu husustaki eğitimlerini tamamlamadıkları göz önünde bulundurularak, Diyanet Akademisinde bu alan için bir bölüm oluşturulmalı ve eğitim almaları sağlanmalıdır. Diyanet Akademisinde 6 ayı teorik eğitim, 6 ayı da hâlihazırda Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde sahih dini bilgiyle bazı irşat yöntemlerini kendilerine aktarabilecek tecrübeli personelin yanında staj olmak üzere 1 yıl süreli program hazırlanarak söz konusu ekibin yetiştirilmesi sağlanmalıdır.

Söz konusu öğrencilerin seçilmesi sürecinden itibaren TDV tarafından barınma ve burs desteğiyle dijital irşat ekibine aday öğrenciler için maddi imkanlar hususunda da yardımcı olunmalıdır.

Yeni kurulacak yarı-özerk⁴⁰ yapının birtakım riskler barındırması muhtemel olmakla birlikte risklerin yanında gelecek dönemlerde için çocuklara ve gençlere dijital ortamda daha etkin ve verimli bir şekilde ulaşabilmek için çok büyük faydaları gözden kaçırılmamalıdır. DİJİB'de görevli ekipler hem yetkili hem sorumlu olacaklar ancak sorumluluk bilinciyle hareket etmekten asla taviz vermeyeceklerdir. Kendi menfaatlerini ön planda tutmamalarını sağlamak adına özlük haklarının açıkça belirlenmesi gerekmektedir. Böylelikle fenomen olduklarında bireysel değil kurumsal hareket etmeleri sağlanan, özlük hakları iyi personel istihdam edilmesi sağlanacaktır.

40 Burada sözü edilen yarı-özerk yapı; Başkan Yardımcısının başkanlığında oluşturulan ekibin yürüttüğü faaliyet/projelerin dijital çağın hızına uyum sağlaması açısından bürokratik işlemlerin en aza indirilmesi teklifidir. Detayları yapılacak mevzuat çalışması ile netleştirilecektir.

SONUÇ

Dijital çağın gereklerini yerine getirirken vazgeçmememiz gereken şey milli-manevi ve dini değerlerimizdir. Gerçek hayatta toplumda kabul görmüş sevgi, saygı, adalet, merhamet ve mahremiyet gibi değerler ve adab-ı muaşeret dediğimiz kurallar dijital dünyada özellikle sosyal medyada da önemsenmelidir. Bu sebeple değer odaklı içeriklerle zenginleştirilmiş, zemini sahih dini bilgiyle sağlamlaştırılmış çalışmalar elzemdir. Mesela Twitch.tv olarak adlandırılan bir uygulamada çocuk ve gençlerin maruz kaldığı içerikler, sadece söz konusu bu değerlerden uzak olmakla kalmamış, bu gibi değerlerin aşınmasını hatta yok olmasını normalleştirmiştir. Bu sebeple dijitalin getirdiklerini konuşurken dijital dönüşümü yok saymamız imkânsızdır. Bilakis dijital dönüşümün gerisinde kalmadan ama sahih dini bilgiden de kopmadan neler yapılabilir bunu düşünmek gerekmektedir. Toplumun tüm kesimine özellikle çocuk ve gençlere yönelik, tevhit hakikatinden ve bilimsel gelişmelerden istifade ederek çağın gereklerine uygun içerikler üretilmelidir. Yeni nesle sunulacak irşat hizmetinin stratejisi belirlenirken bu hususlar unutulmamalıdır.

Aslında bu tebliğin en temel konularından biri; dijitalde kontrolsüzce önümüze gelebilen her türlü yanlış bilginin karşısında sahih dini bilginin nasıl yer alacağı ve bunun kuşatıcı, etkileyici bir üslupla nasıl verileceği meselesidir. Bunun için öncelikle irşadın, yaşı, konumu, sosyal ve kültürel yapısı dikkate alınarak aile fertlerinin tamamına ulaşmasını sağlamak gerekmektedir. Mesela animasyon tarzında çalışmalar çocuklar için dikkat çekici olabilirken, yaşanmış hayat hikâyelerinden oluşan kısa ve net mesajlar içeren içerikler daha çok gençlere hitap edebilecektir. İslam'ın sabitelerinden kopmadan, toplumsal ayrıştırmaya sebep olmadan, dini-ahlaki değerlerin hedef kitleye aktarılabilmesi için sosyal medyanın dilini iyi bilen profesyonel uzman desteğinin gerekliliği artık kabul edilmesi gereken bir gerçektir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Ekim 2011'de Facebook, Kasım 2011'de Twitter, Ocak 2012'de Youtube hesabının açıldığı ve Başkanlığın sosyal medya aktif yer almaya başladığı bilinmektedir. Başkanlığın 10.02.2020 tarihinde Dijital Yayınlar Daire Başkanlığını ihdas etmesi bu husustaki çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Buna karşın her geçen gün değişen ve gelişen dijital çağda, çağın şartlarına uygun irşat stratejileri geliştirilip, bu alanda disiplinler arası donanıma sahip personel istihdamı ivedilikle önemsenmelidir. Ayrıca akademik camia da bu konuda üzerine düşeni yapmalı, özellikle İlahiyat/İslami ilimler fakültelerinde yeni programlar geliştirilerek dijital irşada hazır öğrencilerin yetişmesi sağlanmalıdır.

Dini, milli-manevi değerlere sahip çıkan içerik üreticilerinin dijital mecralarda yer alması için ivedilikle çalışma yapılması gerekmektedir. Günümüzde milli-manevi değerlerimizden uzak, ahlaki esasları ve dini sabiteleri hafife alan bazı youtuber'ların bir

videosunun izlenme oranının ülke nüfusundan daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Çocuk ve gençlerin daha çok rağbet ettiği bu videolar aracılığıyla nesillerin kimlik ve kişilik kargaşası yaşamasına sebep olunmakta, toplumsal düzeni ilgilendiren birçok ahlaki kural yok sayılmaktadır. Sözelimi başından geçen günlük bir olayı anlatan bir youtuber, bu olayı anlatırken dinin haram dediği birçok fiili işlemeyi normal saymakta, toplumsal vicdanı zedeleyen ahlaki çöküşleri normalleştirmektedir. Kimseyi ilgilendirmeyecek kadar mahrem bilgileri de ifşa edebilmekte ve mahremiyet duygularımızda onulmaz yaralar açabilmektedir. Aslında burada kısaca zikretmeye çalıştığımızdan çok daha fazla bir tahribat söz konusu iken dijitalde çocuk ve gençler üzerinde etkili hâline gelen youtuber ve influencer'ı yok saymamalı, sahih dini bilgiyi dijitalin diline uygun aktarabilecek insanlar yetiştirilmesi için stratejiler geliştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Avcı Tuğal, Sibel. "0 ve 1'le Şekillenen Dünya", *Art-Sanat Dergisi İstanbul Üniversitesi*, 8 (2017):571-584.
- Çapçioğlu, İhsan ve Anık, Hilal. "Sanayi Devrimi'nden Endüstri 4.0'a: Dijitalleşme ve Dijital Dünyada Dinin Statüsü", *Tevilat* 1/2, (2021):12.
- Çekiç, Sevedgül. *İslam Hukukunda Mahremiyet ve Sosyal Medya*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Demil, Emine. "Hadisler Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Eğitim Metodu", *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi Journal of International Social Sciences Education*, 5/2, (Kış 2019):218-226.
- Evgin, A. Kadir. "Hadislerde Fitrat Kavramı ve İslam Fitratı Söyleminin Tenkidi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2003): 93-110.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Hârizmî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16:224, İstanbul: TDV Yayınları 1997.
- Görmez, Mehmet-Mehmet Emin Özafşar-İsmail Hakkı Ünal-Yavuz Ünal-Bünyamin Erul-vd., (Akademik Heyet), *Hadislerle İslam*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Gürses, İbrahim ve İrk, Esra. "İnternet Kullanımı ve Ergenlerin Dini Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2018/1):111.
- <https://digitalage.com.tr/dijital-ebeveynlik/> (Erişim: 17.09.2022).
- <https://recrodigital.com/dunyada-ve-turkiyede-internet-sosyal-medya-kullanimi-2022/> (Erişim: 20.09.2022).
- <https://recrodigital.com/dunyada-ve-turkiyede-internet-sosyal-medya-kullanimi-2022/> (Erişim: 21.09.2022).
- <https://wearesocial.com/uk/blog/2022/01/digital-2022-another-year-of-bumper-growth-2/> (Erişim:20.09.2022).
- <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1> (Erişim: 18.09.2022).

- <https://www.ntv.com.tr/yasam/influencer-nedir-ne-demek-influencer-ne-is-yapar,wLK4-R-66yEe0BvCTsODqww> (Erişim: 21.09.2022).
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut: Dâru Sader, ty.
- İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vasîf*, yy., ty., 1/346.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.
- Kayseri, Zeynep. *Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Kıvrak, Ali. "Ulusal Yayın Yapan Türk Televizyonlarında Televanjelizm", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul:2019.
- Kuş, Oğuz. "Metaverse: 'Dijital Büyük Patlamada' Fırsatlar ve Endişelere Yönelik Algılar", *Intermedia International e-Journal*, 8/15, (December, 2021):247.
- Râğîb el-İşfahânî, *el-Müfredât fi'ğarîbi'l-Kur'ân*, Mektebetü Nezzar Mustafa Elbaz, 1/259-260.
- Sayar, Kemal. "Dijital Toplum", *TRT Akademi*, 1/2, (2016):762.
- Sözen, Hilmi. "Dijital Çağda E-Katılım Aktivitelerinin Siyasi Boyutlarına Genel Bir Bakış", *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi-AUAD* 8/2, (2022): 151-170.
- Topaloğlu, Bekir. "İrşad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22:454-455, Ankara: TDV Yayınları 2000.
- We Are Social 2022. <https://recrodigital.com/dunyada-ve-turkiyede-internet-sosyal-medya-kullanimi-2022/> (Erişim: 20.09.2022).

Oturum Başkanı

Sunumundan dolayı Sevdegül ÇEKİÇ Hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Kıymetli dinleyenler, Uluslararası Mevlid-i Nebi sempozyumumuzun beşinci oturumu burada sona ermiştir. Katılımlarınızdan dolayı her birinize çok teşekkür ediyorum. Bu sempozyumumuzun düzenlenmesinde emeği geçen bütün arkadaşlarımıza, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüze ve İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığımıza teşekkürü bir borç biliyor, hepinize hayırlı akşamlar diliyorum.

VI. OTURUM
DİYANET İŞLERİ
BAŞKANLIĞININ CAMİ
VE İRŞAT HİZMETLERİ
BAĞLAMINDAKİ
ÇALIŞMALARI

Sunucu:

Uzaktan ve yakından salonumuzu teşrif eden kıymetli dinleyiciler, hanımefendiler, beyefendiler, Uluslararası Mevlid-i Nebi sempozyumunun altıncı oturumuna hepiniz hoş geldiniz sefalar getirdiniz. Kıymetli hocalarım, Üç gün süreyle düzenlemiş olduğumuz sempozyumumuzun son gününde ve altıncı oturumunda Diyanet İşleri Başkanlığımızın cami ve irşat hizmetleri bağlamında çalışmaları etrafında hocalarımızın tebliğlerini dinleme imkanımız olacaktır. Ben sözü fazla uzatmadan, oturumumuza başkanlık edecek olan Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi Sayın Prof. Dr. Hacı Mehmet Günay Hocamızı arz ediyorum. Buyurun sayın hocam.

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Hacı Mehmet GÜNAY *(Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi)*

Besmele, hamdele ve salveleden sonra, kıymetli hocalarım, değerli katılımcılar, Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumumuza hepiniz hoş geldiniz. Öncelikle hepinizi içten muhabbet ve selamlarımla selamlıyorum. Bu sene çok güzel bir tevafuk, Mevlid-i Nebi haftası ile Camiler ve Din Görevlileri Haftası birleşmiş bulunuyor. Her iki haftanızı da tebrik ediyorum, hayırlara vesile olmasını diliyorum. Bu vesile ile Diyanet İşleri Başkanlığımızın çok değerli hizmetlerini daha yakından görme ve tanıma fırsatı yakalıyoruz hem yapmış olduklarımızı hem de eksikliklerimizi görme fırsatı elde etmiş oluyoruz. İrşat temasının seçilmiş olması da fevkalade önemli. Peygamber Efendimizin (sas) örnekliğini bir kez daha anarak, anlayarak ve hayatımıza yansıtarak, bir kez daha tefekkür etmek bizim için çok değerli bir kazanım olacaktır. Ben öncelikle bu sempozyumu tertip eden Diyanet İşleri Başkanlığımızı tebrik ediyor, bu son oturumumuzun verimli, bereketli geçmesini Cenab-ı Allah'tan niyaz ediyorum. Tebliğleri ile bizleri aydınlatacak olan çok değerli hocalarımızı sahneye arz ediyorum. Sözü ilk olarak, Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Sayın Dr. Şaban KONDİ Hocamıza bırakıyorum. Buyurun sayın hocam.

İRŞAT VE TEBLİĞ BAĞLAMINDA DİN HİZMETLERİ -DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÖRNEĞİ

DR. ŞABAN KONDİ*

ÖZ

Bu bildiride Diyanet İşleri Başkanlığınca yürütülen irşat ve tebliğ bağlamında din hizmetlerinin geçmişten günümüze geldiği durum ele alınacaktır. İslam tarihinde din hizmetleri sağlam bir kaynağa, kökleri derin ve zengin bir geçmişe ve güçlü bir geleceğe dayanır. Mekke’de Erkam’ın evi, Medine’de Suffa İslamî eğitim, öğretimin ve dinî faaliyetlerin ilk nüvesi olarak görülebilir. Din hizmetleri sadece din eğitimi değil, insanın ruhsal sıkıntı ve huzursuzluklardan kurtulması; bireysel mutluluğun, toplumsal bütünleşmenin ve evrensel barışın sağlanması, dinin doğru anlatılması ve anlaşılması gibi ulvi amaçları taşır. Ülkemizde bu görevi Diyanet İşleri Başkanlığımız, yaygın ve sürdürülebilir şekilde yürütmeye çalışmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığının yürüttüğü din hizmetleri; cami içi ve cami dışı diye iki ayrı alanda gerçekleştirilmektedir. Kuşatıcı bir vizyonla, yurt içi ve yurt dışında sürdürülen faaliyetler insanların dinî konularda ihtiyaç duydukları hizmeti sunmaktadır. Bu bildiride Diyanet İşleri Başkanlığınca yürütülen cami içi din hizmetlerinde, irşat, vaaz ve hutbelerde üslup ve yöntemi ele alıp bazı tespit ve değerlendirmelerimizi paylaşacağız. Genişleyen cami dışı din hizmetlerinde ortaya çıkan sorunları irdeleyip, irşat ve tebliğ bağlamında Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüzün yürüttüğü cami dışı hizmetlerden bazı örnekler paylaşacağız.

Anahtar Kelimeler: Din Hizmeti, İrşat, Tebliğ, Vaaz, Hutbe, Cami, Yöntem.

RELIGIOUS SERVICES IN THE CONTEXT OF GUIDANCE AND PREACHING ISLAM: EXAMPLE OF THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS OF TÜRKİYE

ABSTRACT

This paper deals with the situation of religious services from the past to the present in the context of guidance and preaching activities carried out by the Presidency of Religious Affairs of Turkey. In the history of Islam, religious services are based on

* Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürü.

a solid source, a deep-rooted and rich history, and a strong tradition. The house of Arqam in Mecca and the Suffah in Madinah can be seen as the very essence of the Islamic education and religious activities. Religious services do not only aim religious education; it also has such lofty goals as helping people to be relieved from mental distress and uneasiness, providing social integrity and universal peace, and ensuring the correct explanation and understanding of the religion. The Presidency of Religious Affairs endeavors to carry out this duty in Turkey in a widespread and sustainable manner. Religious services are carried out by the Presidency of Religious Affairs in two separate areas: inside the mosque and outside the mosque. Activities carried out both in Türkiye and abroad with an encompassing vision provides the services people need on religious matters. This paper deals with the style and method of the preaches, sermons and khutbah performed within the scope of the religious services inside the mosque by the Presidency of Religious Affairs, and reveals some findings and evaluations. It also examines the problems that occur in the expanding religious services outside the mosque, and explains some examples of such services carried out by the General Directorate of Religious Services in the context of guidance and preaching.

Keywords: Religious Service, Guidance, Preaching, Sermon, Khutbah, Mosque, Method.

GİRİŞ

İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'den günümüze, ilâ nihâye kıyamete kadar insanoğlu, yaratıcısını tanımayı, O'nun isteklerini gönülden kabullenmeyi, kişisel ve toplumsal sorumluluklarının neler olduğunu bilmeyi kendisine sunulan irşat ve tebliğ faaliyetleri sayesinde öğrenmiştir. Bu sebeptir ki Cenâb-ı Hak, insanlık tarihinin atası Hz. Âdem'den beri Peygamber gönderilmeyen ve din hizmeti sunulmayan hiçbir toplum bırakmamıştır.¹ Bu sebeple toplumda din hizmeti sunma, tebliğ, davet ve irşat faaliyetleri, muhatabın inanılması gereken esasları kabul etmesiyle, ya da bir defa anlatmakla sona eren bir eylem değildir². İmanın hayata aktarılması, kişinin Rabbiyle, kendisiyle, toplumla ve tüm mahluklarla barışık bir hayat sürmesi, din hizmetinin ana unsurudur. Bu sebeptir ki yüce Allah din hizmeti görevini, hak ve hakikatin temsilcileri olarak kullarının arasından seçtiği rahmet elçileriyle³ beraber, topluma önderlik edecek kişilere de yüklemiştir.⁴

1 İsrâ, 17/15.

2 Bkz. Yunus, 10/10. 50 Es Saff, 61/7; Hadîd, 57/8; Nahl, 16/125; Âl-i İmrân, 3/23. ; Âl-i İmrân, 3/104.; Mümin, 40/41; Muhammed, 47/35.

3 Müddessir, 74/1-2. 24, Mâide, 5/67.

4 Âl-i İmrân, 3/104.

Özellikle teknolojinin hâkim olduğu günümüz toplumunda insanların bilgi ve kültür seviyesi sürekli artmaktadır. Bilim ve teknoloji alanındaki hızlı gelişmeler, gündelik hayatı süratle değiştirmekte ve geleceği biçimlendirmektedir. Bu karmaşık yapı içerisinde toplumun tercihleri çeşitlenmekte, beklentileri artmakta ve talepleri farklılaşmaktadır. Özellikle büyük kentlerde çok hızlı bir değişim görülmektedir. Yükseköğrenim görmüş, dünyadaki gelişmeleri yakından izleyen, farklı kültür ve hayat tarzları arasında karşılaştırmalar yapabilen, sorgulayıcı, araştırmacı ve akli yaklaşımlarla olaylara bakan bir muhatap kitlesi oluşmuştur.⁵ Bu denli heterojen ve değişken bir toplumu Din hizmeti ile aydınlatırken hedef kitlenin değişen durumları, dönemin hâkim şartları ve beklentileri dikkate alınarak irşat ve tebliğ yöntemlerinde, Kur'an'ın temel ilkelerine ve nebevi ölçülere uygun yöntemlerin geliştirilmesinde zaruret vardır.

İslâm, bütün insanlığı huzura, barışa, iyiliğe, hak ve adalete davet etmek üzere Rabbimiz tarafından gönderilen hak dindir ve ismini bizzat yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de kendisi belirlemiştir.⁶ İslam, sadece iman ile ilgili hükümleri ihtiva etmemektedir. Aynı zamanda Müslüman'ın Allah'a, çevresine, içinde bulunduğu topluma, bütün insanlığa karşı olan görev ve sorumluluklarını da hatırlatan bir dindir. Bütün peygamberlerin gönderiliş amacı ve inananların da ortak vasfı olan irşat, tebliğ ve davet toplumun iman ve ahlak düzeyinde kemale ermesini sağlayan bir arınma ve eğitim sürecidir. Toplumun ifsadını önleyecek, kötülüklerden koruyacak ve ıslahını gerçekleştirecek en önemli araçtır. Zira Hz. Peygamber (sas) *“Günah işleyenlerin bulunduğu bir toplumda bunu önlemeye gücü yeten bir toplum olduğu hâlde, onlar bunu engellemezlerse ölmeden önce Allah onların hepsini bir azaba uğrattır.”*⁷ Ya da *“Şunu yeminle söylüyorum ki siz ya iyiliği emreder kötülükten sakındırırsınız; Ya da Allah yakında size kendi nezdinizden bir azap gönderir. Sonra dua edersiniz de Allah'ta sizin dualarınızı kabul etmez.”*⁸ Şeklinde ki hadisler topluma din hizmeti sunmanın, tebliğ ve irşat faaliyetlerinin ihmal edilmesi sonucunda meydana gelebilecek toplumsal felaketleri bizlere hatırlatmaktadır.

Ahlaki yozlaşmayı, toplumsal çöküşü ve bozulmayı engellemenin en önemli yolu toplumun her ferdine sahih ve doğru din hizmetini nebevi metotlarla ulaştırmaktan geçer. Hz. Peygamber'in (sas) insanların tamamını bir gemiye binmiş olan yolculara benzettiği bir hadisi şerifinde şöyle buyurmaktadır. *“Gemide yolculuk yapan insanlar, yerlerini kura ile tayin etmişler, Alt katmanlarda olanlar su ihtiyacını karşılamak için üst*

5 Hökelekli, Hayati, *İslam Psikolojisi Yazıları*, Dem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 263.

6 Âl-i İmrân, 3/ 19; Mâide, 5/ 3.

7 Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, Melâhim, 17, İbn Mâce, Fiten, 20.

8 Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, Fiten, 9.

kata çıkmaktadır. Alt kattakiler üst kattakileri rahatsız etmemek için bulundukları kattan su ihtiyaçlarını karşılamak için gemiye bir delik açsalar, üst kattakilerde bunlara engel olmazlarsa hep beraber boğulup helak olacaklardır. Eğer gemiyi delmek isteyenlere müdahale eder, onları ikaz eder bu yanlışlarına engel olurlarsa hep birlikte kurtulacaklardır.”⁹ Bu hadisler, irşat ve tebliğ faaliyetleriyle toplumun her kesimine yönelik sahih Din hizmetini sunmanın zaruretini ve toplumsal hayattaki rolünü hayatın içinden çok güzel bir örneklerle bizlere anlatmaktadır. “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.”¹⁰ Ayeti sahih dini bilgiyi insanlara anlatmakla sorumlu olduğumuzu bizlere anlatmaktadır. “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz...”¹¹ Ayette insanları iyiliğe çağırma ve kötülüklerden sakındırma görevinin irşat ve tebliğin alanı olduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca “En hayırlı ümmet olma” şartının da irşat ve tebliğ faaliyetine bağlandığını bildirmektedir.

Tüm gayesi, insanlığa dünya ve ahiret saadetini temin etmek olan İslam Dininin, insanlara anlatılması ve öğretilmesi görevini, ülkemizde üstlenmiş bir kurumsal yapı olan Diyanet İşleri Başkanlığı; bu tebliğin merkezinde yer almaktadır. Bu nedenle bildirimizde Başkanlığın din hizmetleri mercek altına alınacaktır. Çalışmamızda Başkanlık bünyesinde Din Hizmetleri Genel Müdürlüğünce yürütülen din hizmetleri iki ana kısımda, cami içi ve cami dışı ayırımı üzerinden ele alınacaktır. Din hizmetlerinin kısaca tarihi süreci, nebevî irşat ve tebliğ metodu, din hizmetlerinin günümüzdeki hizmet alanları, başlıca sorunları, din hizmeti sunarken, irşat ve tebliğde üslup ve yöntem, din görevlilerinden beklenenler bu tebliğin konuları arasındadır. Başkanlığımızın diğer hizmet birimleri ve alanları ile ülkemizde sivil kuruluşlarca yürütülen dini faaliyetler bu tebliğin sınırları dâhilinde değildir.

İSLAM TARİHİNDE DİN HİZMETLERİ GELENEĞİ

Peygamberliğin en özel sıfatı tebliğ olduğuna göre; İslam geleneğinde din hizmetlerinin başlangıcını Hz. Muhammed (sas) ile başlatmak mümkündür. Nitekim insanlara dini anlatmak, öğretmek, iyiyi emredip kötülükten nehyetmek, ibadetler için mabet yapmak, dini merasimler icra etmek, dini görevleri yürütecek insanlar tayin etmek gibi din hizmetlerine dâhil olan tüm unsurlar ilk örneğini peygamberimizden alır. Din hizmetleri İslam geleneğinde bireysel faaliyetler hâlinde başlamış, ilerleyen dönemlerde ise kurumsallaşmıştır. Peygamberler din hizmetini sunmada ilk örnekler ve en önemli

9 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, Şirket, 6.

10 Âl-i İmrân, 3/104.

11 Âl-i İmrân, 3/110.

şahsiyetlerdir. Her peygamber, kendi döneminde Allah'tan aldığı vahyi, dönemin şartlarını da göz önünde bulundurarak farklı yöntem ve metotlarla insanlara iletmıştır. İnsanlarda, yaşadıkları dönemin, sosyal, kültürel ve bilgi seviyelerine göre verilen din hizmetinden istifade etmeye çalışmışlardır.

İslam'ın Arap Yarımadasında yayılmaya başladığı ilk dönemde de, tebliğ, davet, irşat, fetva ve din hizmetleri Hz. Peygamber (sas) tarafından Mekke'de ve Medine'de özellikle de Mescid-i Nebevi'de yürütülmüştür. Hz. Peygamber, İslam'a çağırının gizli yapıldığı dönemde ashabıyla özellikle Erkam b. Ebi'l- Erkam'ın (ö. 55/675) evinde bir araya gelerek dini anlatıyordu.¹² Hicret sonrası Mescid-i Nebevi'nin bir köşesine oluşturulan gölgelik (suffe) bir nevi İslam Tarihi'nin ilk yatılı öğretmen okulu durumundaydı. Onların dershanesi "mescid", yatakhane "suffe", öğretmenleri ise Hz. Peygamber (sas) idi.¹³

İslam'ın kısa sürede fetihlerle geniş alanlara yayılması ile İslam coğrafyasında İslam dinini insanlara öğretecek, topluma rehberlik edecek sahih dini bilgi ile donanımlı insanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç o dönemde sahabe tarafından karşılanmıştır. Hz. Peygamber (sas), ilk Akabe biatından sonra ashaptan Mus'ab b. Emeyr'i (ö. 3/625) Medine halkına din hizmeti sunmak üzere gönderdi.¹⁴ Cami içi din hizmetinde Peygamberimiz (sas) Medine'de olduğu ve sağlıklı olduğu dönemlerde namazları kendisi kıldırmasıdır. İlk müezzin, ezan ve kameti Resûl-i Ekrem'den öğrenen ve Neccâr-ı Gullâr'ından bir kadına ait evin damına çıkarak sabah ezanını okuyan Bilâl-i Habeşî' (ö. 20/641) dir. Ayrıca Hz. Peygamber (sas), tayin ettiği valilerden ve İslam'a giren kabilelerden topluma din hizmeti sunmaları için imam ve müezzin istihdam etmelerini isterdi. Asr-ı Saadet'ten itibaren cami içi din hizmetlerinde müezzinler sesi güzel ve gür, Kur'an-ı Kerim'i iyi okuyan, musikiye vâkıf, ilim ve hikmet sahibi kimseler arasından seçilirdi.¹⁵ Cami dışı din hizmetlerinde ise herkes Hz. Peygamber'den (sas) görüp öğrendiklerini bizzat insanlarla paylaşırlardı. Hz. Peygamber, Medine dışına irşat vazifesiyle göndereceği kimseleri suffe ashabı arasından bilgi ve temsil kabiliyeti olanlardan seçerdi.¹⁶

Dört halife döneminde, cami içi din hizmetleri ve irşat faaliyetleri öncelikle halife-ye aitti.¹⁷ Bulunduğu yerde vakit ya da Cuma namazını halife kıldırır, hutbe irad ederdi.

12 Avcı, Casim, "İslâm'ın Mekke Dönemi", *İlk Dönem İslam Tarihi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2010, s. 56.

13 Yücel, İrfan, *Peygamberimizin Hayatı*, DİB, Ankara, 2011, s. 106.

14 Sarıçam, İbrahim, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2002, s. 89.

15 Paçacı, İbrahim, "Müezzin", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB, Ankara, 2006, s. 489-490.

16 Sarıçam, İbrahim, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 102.

17 Karaman, Fikret, "Dini Hizmetlerin Dünü ve Bugünü", *Diyanet Avrupa Aylık Dergi*, Ankara, 2000, s.26

Halifenin bulunmadığı yerlerde ise namazları vekil olarak tayin ettiği kimse ya da vali kıldırırdı.¹⁸

Emevîler döneminde ise, dört halife döneminde olduğu gibi cami içi din hizmetlerinde halifeler bizzat imamlık yapmışlardır. Cuma ve bayram namazlarına beyaz elbise ve çeşitli mücevherlerle süslenmiş beyaz sarık giyerek katılan halifeler, minbere çıkarken de ellerinde halifelik alameti sayılan mühür ve asa bulundururdu.¹⁹ Emevîler devrinden itibaren devlet başkanlarının yanı sıra emir, vali, kumandan gibi üst düzey yöneticiler de özel cami içi din hizmetinde müezzin istihdam etmiştir.²⁰ Bu dönemde, Hz. Peygamber'le (sas) birlikte başlamış olan camilerdeki ders halkaları artmış, mualimler çoğalmış, din hizmetleri, irşat ve tebliğ faaliyetleri de buradan yetişen insanlarla yürütülmüştür.

Abbasiler döneminde ise cami içi ve cami dışı alanlarda din hizmetlerinin, irşat ve tebliğ faaliyetlerinin çok aktif ve yaygın olduğunu görüyoruz. Fıkhi alanda, mezheplerin ve müctehid imamların ortaya çıkışı, ilk tasavvufi hareketler ve eserler bu dönemdeki önemli gelişmelerdir. Bu dönemde namaz kıldırıcılara maaş tahsisi yapılmış, din hizmeti devlet güdümünde devam etmiştir.²¹

Selçuklularda din ve devlet işleri halifeye bağlı olarak verilmeye devam etmiş, özellikle din hizmetlerini sunacak kişiler medreselerde yetiştirilmeye başlamıştır. Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu Nizamiye Medresesinde yetişen ilim ve bilim adamları din hizmetlerini cami içi ve cami dışında çok farklı alanlara taşımışlardır.²² Selçuklularda bir şehir fethedildiği zaman oradaki en büyük ibadet merkezi camiye çevrilir ya da yeni bir cami yaptırılır, buraya bir imam tayin edilir, maaşları da hazineden karşılanırdı.

Osmanlı Döneminde din hizmetlerinin başlıca merkezleri cami ve medreselerde oluşturulan ilim meclisleri ve ders halkaları olmuştur.²³ Bu dönemde cami içi ve cami dışı din hizmetleri cami ve medreselerde eğitim alan kişiler tarafından yürütülmüştür.

18 Yıldız, Hakkı Dursun (Redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt:2, s. 281.

19 Avcı, Casim, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011, s. 147; AVCİ, Casim, "İslâm'ın Mekke Dönemi", *İlk Dönem İslam Tarihi*, s.101-102.

20 Paçacı, İbrahim, "Müezzin", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 489-490.

21 Yıldız, Hakkı Dursun (Redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt: 2, s. 432.

22 Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1995, Cilt: 1, s. 40.

23 Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 200, s. 23.

XI. asırdan itibaren kurulmaya ve gelişmeye başlayan medreselerin kurulmasının pek çok nedeni²⁴ olmakla birlikte kuruluşundan itibaren medrese eğitiminin en önemli amaçlarından birisi, insanları dini konularda aydınlatacak ve rehberlik yapacak imam, vaiz ve müftü gibi din görevlisi yetiştirmektir.²⁵ Uygulanan program ve okutulan konular itibarıyla Selçuklu medreselerinin devamı niteliğinde olan Osmanlı medreselerinden mezun olanlar hukuk alanında kadı, eğitim alanında medresede müderris ve sıbyan mektebinde muallim, cami içi ve dışı din hizmetlerinde de müftü, vaiz, hatip ve imam gibi din görevlisi olarak görev yapmışlardır.²⁶

1914 yılında genel medreseler, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi adını alarak öğretim programlarında meslekî eğitim ve genel kültür derslerine yer verilmiştir. Ayrıca vaiz, imam-Hatip ve müezzin gibi doğrudan din hizmetleri ile ilgili din görevlilerinin (hademe-i hayratın) yetiştirilmesi ya da kalifiye edilmesi amacı ile meslek derslerine diğerlerinden daha fazla yer verilen ve sadece din görevlileri için müstakil olarak 1912 yılında Medresetü'l-Vâizîn, 1913 yılında da Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ adını taşıyan medreseler kurulmuştur²⁷. Bu iki medresenin birleşmesiyle meydana gelen Medresetü'l-İrşâd (1919) namıyla kurulan meslekî medresenin müfredatlarına bakıldığında hadem-i hayrat yani din görevlisi yetiştirmeye yönelik derslerin ve genel medreselerde de din hizmeti kapsamına giren din eğitimi etkinliklerini destekleyen pedagojik formasyona dair “ilm-i Terbiye” adı altında bir dersin olduğu görülmektedir.²⁸ Bu dönemde de cami içi ve cami dışı din hizmetleri bu medreselerde yetişen kişilerce verilmiştir.

Netice itibarı ile İslam'ın ilk yıllarında din hizmeti, irşat ve tebliğ faaliyetleri için özel maaşlı kişiler tayin edilmemiştir.²⁹ Ancak sınırların genişlemesi ve yayılması ile birlikte önemli merkezler başta olmak üzere neredeyse bütün yerleşim merkezlerinde bir veya birden fazla mescit/cami inşa edilmiş, medreseler kurulmuş ve merkezi idareye bağlı pek çok müessese oluşturulmuştur. Bu kapsamda din hizmetlerinin, irşat ve tebliğ

24 Çebeci, Ahmet, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi* (A. Yardım, Çev.), İstanbul: Damla Yayınevi. 1998, s. 81-84; AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi* (26. bs.). Ankara: Pegem Akademi. 2014, s. 44.

25 Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015, s. 28.

26 Zengin, a.g.m. s. 29

27 Zengin, a.g.m. s. 33.

28 Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri I* (2. bs.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. 2005, s. 97-99.

29 Çebeci, Süleyman, “Türkiye’de Orta Öğretimde Mesleki Din Eğitimi”, *Diyanet Dergisi*, 1990, s. 29-30.

faaliyetlerinin yürütülmesi³⁰ için özellikle Abbasiler döneminden itibaren günümüze kadar başta imamlık ve hatiplik hizmetleri olmak üzere resmi görevlilerin tayin edilmesi gündeme gelmiş, bunun sonucu olarak imamlık ve hatiplik zamanla devlet memurluğu vasfı kazanan bir mesleğe dönüşmüş, din hizmetleri de daha çok bu grup eliyle yürütülmüştür.³¹

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sine gelindiğinde, 3 Mart 1924'de din hizmetlerinin, irşat ve tebliğ faaliyetlerinin düzenli bir şekilde yürütülebilmesi amacıyla Osmanlı Devletinin idari yapısı içerisinde altı yüz yıllık bir geleneği olan Şeyhülislamlık makamının Türkiye Cumhuriyetindeki temsilini ifade eden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasıyla din hizmetlerine yeni bir statü verilmiştir. Bu anlamda Diyanet İşleri Başkanlığının kendisine verilen görev doğrultusunda gerek cami içi, gerek cami dışındaki alanlarda topluma götürdüğü dini içerikli hizmetlerin tamamı "din hizmetleri" kapsamında değerlendirilmektedir.³²

22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki kanunun: "İslam dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" ve Anayasasının 136. Maddesinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, " Bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinecek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir." İfadelerinde yer alan " toplumu aydınlatma" "dayanışma" ve "bütünleşme" kavramları Diyanet İşleri Başkanlığının asıl misyonunu ve vizyonunu belirlemiştir.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, toplumu din konusunda aydınlatırken, topluma din hizmetini vatandaşlık esasına göre bir kamu hizmeti anlayışı ile yürütmektedir. Pergelin sabit ayağını dinin iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnetin merkezine yerleştirerek, sağlam bilgiyi esas alıp, pergelin seyyar ayağı ile Müslümanların 14 asırlık dinî tecrübesinden, modern hayatın ve insanlığın ortak birikiminden de istifade ederek hizmet sunma gayreti içindedir. Toplumu aydınlatırken, doğru bilgi üretmenin yanında, bu bilginin topluma sunumunda da muhatap kitlenin eğitim, kültür ve eğitimlerini de göz önünde bulundurarak modern çağın beşeri, ekonomik ve teknolojik değişimlerini hesaba katarak farklı yöntem ve metotlarla hareket etmektedir. Diyanet

30 Buyrukçu, Ramazan, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü* (4. bs.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s. 29– 30

31 Küçükkaşçı, Mustafa Sabri "İmam" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22/ 178–179. İstanbul: 2000, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

32 Karaman, Fikret, "Din Görevlileri ve Hizmette Verimlilik", *Diyanet Aylık Dergi*, Sayı, 37, 1994, s. 15-17.

İşleri Başkanlığı, din hizmeti adı altında yapılanan ve insanların manevi duygularını istismar eden zararlı akım ve gruplarla kararlılıkla mücadele ederek tarihi misyonunu yerine getirme gayretindedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı bu doğrultuda insanlar arasında ayırım gözetmeksizin hizmet etmeyi kendisine şiar edinmiştir. Nitekim Türkiye'nin en ücra köşesine dahi ulaşabilen etkili bir hizmet ağına sahip olması ve görevlilerinin toplumda saygın bir yeri olması, Diyanet İşleri Başkanlığının Stratejik Planlarında belirtilen güçlü yönlerindendir.

İRŞAT VE TEBLİĞDE NEBEVİ METOT

Diyanet İşleri Başkanlığımız, topluma din hizmeti sunarken, irşat ve tebliğ faaliyetlerinde bulunurken, üslup ve yöntem olarak nebevi metodu esas almıştır. Zira ayet ve hadisler, tarihin her döneminde tebliğ ve irşat faaliyetlerinde yöntem ve üslup noktasında açık ve net ilkeler koymuştur. Bu konuda bizlere en net yol haritası çizen ayet “*sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et*”³³ ayetidir.

Nüzulünden itibaren Kur'an, ilahî hakikatleri tek bir üslupla ve yöntemle değil, zamanı, zemini ve muhataplarının idrak seviyelerini, kültür ve anlayışlarını dikkate alarak farklı üslup ve yöntemlerle açıklamıştır. Bu bağlamda Nahl suresi 125. ayeti irşat ve tebliğ dilinin üç temel özelliğini, üçlü sacayağı şeklinde bizlere anlatarak, Hz. Peygamber'in şahsında İslam ümmetinin bütün fertlerinin irşat, tebliğ ve davet yöntemlerinde uyacakları aşamaları açıkça göstermektedir. Yüce Allah bu durumu da namaz ve zekâtta olduğu gibi emir cümleleriyle ifade etmektedir. Ayette davet yollarının ve yöntemlerinin sarıh olarak zikredilip mef'ûlün zikredilmemesi, davetin bütün insanları kapsadığını göstermektedir.³⁴

Ayette, üç aşamalı olarak ifade edilen tebliğ ve irşat yöntemleri kendi içinde üç farklı cümlede yer almıştır. “*Rabbinin yoluna hikmetle davet, güzel öğütlerle davet ve insanlarla en güzel yöntemle mücadele*” *cidâl* yöntemi son cümlede zikredilerek bir bakıma *cidâlin* en son başvurulacak yöntem olduğuna işaret edilmiştir.³⁵ Şimdi bu üç kavram kısaca açıklayalım.

33 Nahl, 16/125.

34 Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmadî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyê'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Mushaf, ts. 14/327.

35 Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, Beyrut 1413/1997. 7/286-287.

HİKMET

Müfessirler, Nahl suresi 125. ayetteki kavramları zaman içinde farklı yorumlamalara tabi tutmuşlardır. Mukâtil b. Süleyman, (ö. 150/767) hikmet kavramını Kur'an'ın emir ve nehiyleri doğrultusundaki öğütleri, derin anlayış (fehm), ilim, hüküm, nübüvvet, sünnet, Kur'an'ın tefsiri ve bizzat Kur'an olarak açıklarken, ³⁶ Taberî, (ö. 310/923) hikmete, Kur'an'ın etraflı anlaşılması, dinin hükümleri hakkında derin vukûfiyet sahibi olmak, sünnet ve dine uymak gibi farklı anlamların da yüklendiğini ifade etmiştir.³⁷ Bu konuda ki en dikkat çeken yorumlardan birisi de İşârî tefsirin öncülerinden Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) yorumudur. Kuşeyrî hikmeti, söz ile eylem birliği yani Allah'ın dinine davet eden kimsenin sözleriyle davranışlarının uyumlu olması şeklinde açıklamıştır. ³⁸ Fahreddîn er-Razî, (ö. 606/1210) hikmeti “ inancı ifade eden kesin delil ve bütün şüpheleri ortadan kaldıracak sağlam ve tutarlı söz” olarak tanımlamıştır.³⁹

Hülâsa “Hikmet” kelimesi Kur'an, nübüvvet, sünnet, adalet, hilm, ilim, marifet, gizli sırlar, varlıkların mahiyetini kavramak, doğru yola yönlendirmek, doğru olanı göstermek, insanı kötü ve zararlı şeylerden engellemek gibi manalar içermektedir.⁴⁰ Güzel ile güzelliğe davet eden her söz hikmettir. “Hikmet müminin yitik malıdır.”⁴¹ Hadisinden hareketle, Hz. Peygamber, insana nasihat eden, kötülüklerden alıkoyarak güzel olana davet eden her sözün hikmet olduğunu söylemiştir. Hikmet; sahibini zararlı, kötü, çirkin ve kin, nefret gibi faydası olmayan şeylerden engelleyerek iyiye, güzele ve faydalı olana yönlendiren bir kavramdır.

36 Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *el-Vücûh ve'n-nezâir*. nşr. Ali Özek. İstanbul: y.y. 1993, s. 28-29

37 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, (Kahire: Darül-hicr, 2001), 1/557-558; 3: 89-91.

38 Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-işârât*. thk. Saîd Kuteyfe. Kahire: el-Mektebetü't- Tevfîkiyye, ts. 3/337.

39 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/286-287.

40 İbn Manzûr, Ebü'l Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim. *Lisânu'l-Arab*. “h-k-m”, md. Kahire: Dâr-u'l hadîs, 1968. 12/140-144; Zebîdî, Ebü'l -Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs*. Bingazi: Dâru Libya, ts. “h-k-m”, 8/352-353.; İsfahânî, *el-Müfredât elfâz'l-Kur'ân*. Tahkik, Saffân Adnân Dâvûdî, h-k-m”, Beyrut: Dâru'ş- Şâmiyeh, Beyrut, 1433/2011. “s.248-250.

41 Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, “ilim” 19. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, 1975..

MEV'İZE-İ HASENE

Allah Teâlâ'nın dine, tevhide ve hakikate davet görevini ifa edenlerden istediği yöntemlerden biri de güzel öğüt manasına gelen “mev'ize-i hasene”dir. Kuşeyri, mev'ize-i haseneyi, kaba ve sert davranmadan ilmî gerçeklere ve doğru verilere dayanarak yapılan va'z ve nasihat olarak tanımlamıştır.⁴² Bu davet yöntemine Hz. İbrahim'in babası Azer ve Nemrûd ile mücadelesi örnek gösterilmektedir.

Mukâtil b. Süleyman, “ mev'ize-i hasene” yi Kur'an'ın ihtiva ettiği emirler ve yasaklar olarak yorumlamıştır.⁴³ Mev'ize kavramı, zarif ve nazik sözlerle yapılmasına ve muhataplar nezdinde makbul olmasına tembih için güzel sıfatıyla kayıtlanmıştır. Mev'izeden maksat genellikle kendisine nasihat edilen kimsenin istenmeyen kötü söz ve davranışlarını terk ettirmek olduğundan v'az ve nasihat eden kimsenin bazen sert ifadeler kullanma ihtimali olabilir. İşte istenmeyen bu tutumu ortadan kaldırmak için mev'ize “güzel” sıfatıyla nitelendirilmiştir.⁴⁴ Allah Teâlâ, Hz. Hûd'un kavmine, Hz. Lokmân'ın oğluna nasihatlerini v'az kavramıyla ifade etmiştir.⁴⁵ Bazen de Kur'an'ın kendisinin mev'ize olduğunu bize haber vermiştir.⁴⁶ İbn Manzûr ise, (ö. 711/1311) “mev'ize-i hasene”yi şöyle tanımlamıştır: “Nasihat ederek, öğüt vererek, uyararak, muhatabın kalbini yumuşatacak, iyi ve güzele, sevaba ve hayırlı olana yönlendirecek, günahlardan, kötü ve şer olan şeylerden uzaklaştıracak yumuşak ve güzel söz söylemek.”⁴⁷

CİDÂL

Kur'an, ilahî hakikatleri, getirdiği hidayeti inkâr eden, ya da inandığı hâlde inancının gereğini yerine getiremeyen muhatapları kendi hâlinde bırakmamış, onların kalplerine yerleşen şüphe ve inkâr bulutlarını kaldırıp iman ve tevhit nuruyla aydınlatmak için değişik davet metotları önermiştir. Bu davet metotlarından biri de cehaletleri ya da inatları sebebiyle ilahî hakikatlere sırtını dönen, kalbini ve gönlünü tevhit nuruna kapatan insanlarla en güzel şekilde mücadele yöntemidir. Kuşeyrî, en güzel mücadeleyi en kuvvetli deliller ve en anlaşılır yöntemlerle mücadele olarak tefsir etmiştir.⁴⁸

42 Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-işârât*. thk. Saîd Kuteyfe. Kahire: el-Mektebetü't- Tenvîkiyye, ts. 3/337.

43 Mukatil b. Süleyman Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2002. 2/244.

44 İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1984. 14/331-333.

45 Hûd, 11/46; Şuarâ, 26/124-136; Lokmân, 31/13.

46 Âl-i İmrân, 3/138; Yûnus, 10/57

47 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* “v-‘a-z”, md. 9/249.

48 Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-işârât*.

Cidâl kelimesi, çekişme ve galip gelme yoluyla karşılıklı görüşme ve müzakere yapmak, ipi sağlamca bükme, üstün gelmek, şiddetli olmak, muhkem ve sağlam yapmak anlamlarına gelir. Bu lügavî manalar değerlendirildiğinde cidâlin, karşılıklı tartışma yapmak, ipi bükme gibi karşısındaki muhatabı güçlü kanıtlarla, sahih ve sağlam delillerle doğru olana çevirmek ve yanlış görüşünden vaz geçirmek gibi anlamlar taşımaktadır.⁴⁹ Cidâl ve mücadelenin de mev'ize gibi "güzel" sıfatıyla kayıtlanması Kur'an'ın sadece en güzel şekilde yapılan mücadeleye izin verdiğini bildirmektedir.⁵⁰ Bu anlamda cedel, bir iddianın doğruluk veya yanlışlığını ispatlamak maksadıyla mübeyyen delillerle muhatabın kafasında ki şüpheleri gidermek için kullanılan Kur'an'ın temel davet metotlarından birisi olarak değerlendirilebilir.

Rabbimiz, din hizmetlerinin en önemli unsurlarında biri olan irşat ve tebliğ metodunu, insanlara hikmetli ve güzel sözler sunma şartına bağlamıştır. Ayrıca bu ayet başta Hz. Peygamber (sas) olmak üzere bütün Müslümanların din hizmeti ve irşat faaliyetlerinde uymaları gereken metotları göstermesi bakımından önemlidir. Ayetin mesajları bütün insanlığı içermektedir.

Kur'an'da ki irşat ve din hizmeti metodolojisinin temelini oluşturan bu ayet; irşat ve tebliğ faaliyetlerinde, insanları sahih dini bilgi ile buluşturmada üç özelliğe dikkat çekmektedir. Asıl olan, hikmet, güzel öğüt ve en güzel yöntemle mücadele etmek. Önce ilim, sonra güzel öğüt daha sonrada ilim ve güzel öğütü insanlara sunacak güzel bir yöntem. Ayette zikredilen bu üç özellik, irşat ve tebliğde dil ve üslubun ne denli önemli olduğuna vurgulamak içindir.

Kur'an'ın irşat ve tebliğ yöntemi bununla da sınırlı değildir. *"Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile."*⁵¹ *"Allah'a çağıran, salih amel işleyen ve "Kuşkusuz ben Müslümanlarımdır", diyenden daha güzel sözlü kimdir?"*⁵² Buyurmuş ve en güzel çağırının Allah'a yapılan çağrı olduğuna vurgu yapılmıştır. Din hizmeti yürüten personelimiz, insanları en güzele çağırmanın mutluluğu içerisinde görevini yürütmektedir. Bu iki ayetten anlaşıldığı üzere şefkat, merhamet, affedicilik ve Allah'a çağırın güzel söz, irşat ve tebliğde temel kavramlar arasındadır.

thk. Saîd Kuteyfe. Kahire: el-Mektebetü't- Tevfikiyye, ts. 3/337.

49 Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* "c-d-l" s. 189; İbn Manzûr *Lisânu'l- Arab* "c-d-l", II/60-61.

50 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1984. 14/331-333.

51 Âl-i İmran, 3/159.

52 Fussilet, 41/33.

Elbette Hz. Peygamber (sas) başta olmak üzere bütün peygamberler, tebliğ ve irşat hizmetini yalnızca, Allah'ın emri olarak yapmış ve bunun için asla bir karşılık beklememişlerdir.⁵³ Hz. Peygamber'in (sas) tebliğ yönteminde, zorlaştırmadan kolaylaştırmayı, nefret ettirmeden müjdelemeyi,⁵⁴ ötekileştiren bir dil kullanmamayı, tebessümü ve güler yüzlü olmayı ve bütün bunları yakın akrabalarından başlayarak yapmayı, bunları yaparken tedricilik prensibini ihmal etmemeyi, muhababın statü ve durumunu göz önünde bulundurmayı topluma din hizmeti sunmada irşat ve davetin temel prensipleri olarak görmüştür.⁵⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı olarak, cami içi ve cami dışı faaliyetlerde yürüttüğümüz din hizmetlerinde personelimizin bilgi ve temsil gücünü yükseltmeye yönelik birçok faaliyet yürütmekteyiz.

DİN HİZMETLERİNİN ANA MERKEZİ OLARAK CAMİLER

Cami ve mescidler, İslam Dininin şiarı niteliğinde mabetlerdir. Geçmiş Asr-ı saadete dayanır. İslam'ın ilk dönemlerinde, secde edilen sadece vakit namazlarının kılındığı yerlere "mescid"⁵⁶, Cuma namazı kılınan ve minberi bulunan büyük mescitlere de "cami" denilmiştir.⁵⁷ Kur'an-ı Kerim ayetlerinde⁵⁸ ve Hz. Peygamber'in (sas) hadislerinde bu kelimelerin söz konusu anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz.⁵⁹ İslam'da ibadet yerleri için ilk kullanılan kelime mescittir ve bu kelime Allah'a tahsis edilen bütün ibadet yerleri için kullanılmaktadır.⁶⁰

Cami ve mescit olgusu, ilk zamanlarda basit bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonraki zamanlarda toplumun ve buna bağlı olarak medeniyetin gelişmesiyle birlikte şekil ve işlevinde de büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Yeryüzündeki ilk mabet olan Kâbe'nin⁶¹ birer şubesi olarak imar edilen mescit ve camiler; dua ve ibadetlerin, samimi duyguların Allah'a (cc) arz edildiği kutsal yerler olmalarının yanında maddi ve manevi anlamda şehirlerin ve insanların hayatlarına yön veren ve din hizmetlerinin en aktif yürütüldüğü mekânlar hâline gelmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (sas)

53 Furkan, 25/57.

54 Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Kahire 1374-75/1955-56. Cihad, 8.

55 Tirmizî, Birr, 36.

56 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *"İkâmetü's-şalât"*, 198.

57 Önkâl, Ahmet - Bozkurt, Nebi, "Cami", *DİA*, VII/46; Baltacı, Cahid, "İslam Medeniyetinde Cami", *MÜİFD*, sayı, III. (İstanbul 1985), s. 225

58 Bakara, 2/114; 144; 150; 191-92, 217; İsrâ, 17/7; Hac, 22/40; 80; Cin, 72/18.

59 Buhârî, Salat, 48, 65; Müslim, Mesâcid 24-25.

60 Cin, 72/18.

61 Âl-i İmrân, 3/96.

risaletiyle birlikte Mekke’de davetin ilk yıllarında Erkam b. Ebi’l Erkam’ın evi davetin ve cemaat hâlinde ibadetin yapıldığı bir mabet olma vasfını taşımıştır. Ardından Medine’ye davet için görevlendirilen Mus’ab b. Umeyr ve Es’ad b. Zürene’ nin (ö.1/ 623) gayretleriyle İslam’la şereflenen Medineliler için bir mescid inşa edilmiştir.

Hicretten sonra Kubâ Mescidi’nin ardından inşa edilen ve bizzat Hz. Peygamber’in (sas) inşasında bizzat çalıştığı Mescid-i Nebevi ise önemli bir mabet olmanın yanı sıra eşsiz bir ilim ve hikmet merkezi olma vasfıyla, kendinden sonraki bütün mescitlere de örnek teşkil etmiştir. Bizzat Hz. Peygamber (sas) tarafından “Şehirlerin Allah’a en sevimli mekânları”⁶² ve “Allah’ın evleri”⁶³ olarak anılan camiler, böylece din hizmetlerinin yürütüldüğü önemli merkezler olmuştur.

Tarihi süreç içerisinde din hizmeti, tebliğ ve irşat faaliyetleri, buluş çağına ermiş kadın-erkek her Müslüman için bir sorumluluk ve görev olarak kabul edilmiştir. Bu sorumluluk sadece erkeklere de hasredilmemiş, Hz. Peygamber’in (sas) uygulamasında görüldüğü üzere kadınlar için de Mescid-i Nebevi’de ayrı bir gün ve ayrı bir yer tahsis edilmiştir: “Allah’ın kadın kullarının Allah’ın mescitlerine gelmelerine engel olmayın.”⁶⁴ Allah Resûlü mescide gelmek isteyen kadınlara mâni olunmamasını istemiş, mescidin bir kapısını onlara tahsis etmiştir.⁶⁵ Adet hâline getirdiği namazdan önce ve sonra irşat hizmetleriyle insanları burada bilgilendirmiş, Sahabesini burada yetiştirmiş, onları ruhi ve aklî bir terbiye ile burada terbiye etmiştir. Namazın tatbikatını onlara burada göstermiştir.

Mescid-i Nebevi zamanla öylesine büyük bir irşat ve eğitim yuvasına dönüşmüştür ki burada yetişenler dünyanın dört bir köşesine ilim ve hikmeti, hak ve adaleti taşımıştır. Abdullah b. Ömer, (ö.73/693)⁶⁶ Abdullah b. Mes’ûd,⁶⁷(ö. 32/652-653) Ebû Hureyre,⁶⁸ (ö.58/678) Selman-ı Farisî,⁶⁹ (ö. 36/656) Ammâr b. Yasir⁷⁰ (ö. 37/657) gibi birçok sahâbi; Mescid-i Nebevide, *Suffe’de yetişmiş, irşat faaliyetlerindeki nebevî usûl ve metotları burada öğrenmiştir.* Hz. Aişe (ö.58/678) validemiz, Ümmü Habibe (ö. 44/664) validemiz, Fatıma validemiz (ö.11/632), Ümmü Şerik (ö. 24/645?), Ümmü’d-Derdâ el Kübrâ, (ö.30/650)

62 Müslim, Mesâcid, 288.

63 Müslim, Mesâcid, 282.

64 Müslim, Salât, 135.

65 Ebû Dâvûd, *Sünen*, I-V, 2. bs. İstanbul 1992, Salât,17.

66 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Ta-bakâtü’l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, IV, 187.

67 İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 313.

68 İbn Sa’d, *Tabakât*, III, 160.

69 İbn Sa’d, *Tabakât*, IV, 75.

70 İbn Sa’d, *Tabakât*, III, 247.

Ümmü Seleme validemizin kızı Zeyneb (ö. 62/681) , Ümmü Eymen (24/645 ?) , Hz. Ebû Bekir'in (ra) kızı Esmâ (ö.73/692) validemiz de yine mescitte yetişmişlerdir.⁷¹ Hatta Hz. Peygamber'in eşlerinden Ümmü Seleme ve Aîşe binti Ebubekir'in kadınlara imamlık yaptıkları da kaynaklarda mevcuttur.⁷²

Bu sünnetin devamı olarak İslam tarihine yön vermiş ilim ve bilim adamları, müçtehit imamlar, irşat ve tebliğle görevli âlimler de camilerde ders halkalarında yetişmiştir. İmam-ı Azam Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şâfiî, İmam Ahmed b. Hanbel ve İbn Rüşd gibi birçok âlim de camilerde hem ilim öğrenmiş/öğretmiş hem de irşat faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

CAMİ İÇİ DİN HİZMETLERİ

Başkanlığın camilerde yürüttüğü din hizmetlerine cami içi din hizmetleri denilir. Bunlar vaaz, hutbe ve camilerde yürütülen diğer dini ritüellerdir. Bu hizmetlerde örnek şahsiyet Hz. Peygamberdir. İnsanlık ve insanlar için rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamber (sas), Mescid-i Nebevi'yi dini ve sosyal hayatın merkezi olarak gördüğü kadar ilim ve irfanın, eğitim ve öğretimin, sosyal ve kültürel alanda bilgilenenmenin ve din hizmeti yürütmenin merkezi olarak da görmüştür. Bu sebeptendir ki Hz. Peygamber (sas), kutlu mektep Mescid-i Nebevi'yi inşa ederken kadın-erkek, küçük-büyük her kesime yönelik sahih dini bilgiyi sunabilmek için tedbirler almıştır. Hz. Peygamber'in (sas), bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer bir kısmını ilimle meşgul hâlde görüp, "Ben muallim olarak gönderildim"⁷³ diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması, camilerin asli fonksiyonu olan ibadetin yanında eğitim ve irşat hizmeti açısından da önemli merkezler olduğunu göstermektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı; herhangi bir ayırım yapmadan toplumun bütün kesimlerine yönelik geliştirdiği projeler ve icra ettiği programlarla cami merkezli bir hayatı inşa noktasında önemli görevler ifa etmektedir. Cami içi din hizmetleri kapsamında, bir irşat faaliyeti olarak ülke genelinde yapılması planlanan cami dersleri yaygınlık kazanmaktadır. Cami cemaatinin eğitilmesi ve bilinçlendirilmesini hedefleyen bu programın, geçen yıl itibarıyla; cami görevlilerinin yarıdan fazlası tarafından uygulandığı müşahade edilmiştir. Söz konusu dersler camilerde en çok öğle namazında verilmekte, uygulanma sıklığı açısından hemen akabinde yatsı ve sabah namazları gelmekte, en az ise akşam namazında verilmektedir. Cami cemaatinin çoğunluğunun erkek olması ve erkeklerin de gün içerisinde iş meşguliyetlerinin olması hasebiyle akşam ve

71 Topaloğlu, Bekir, *İslam'da Kadın*, s. 220; Rıza Savaş, *Raşid Halifeler Devrinde Kadın*, s. 101.

72 Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "İmam", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2000, Cilt: 22, ss. 178-179.

73 İbn Mâce, *Mukaddime*, 17.

ikinci namazlarında derslerin uygulanma oranı düşüktür; zira ikinci vakti tam iş zamanına rast gelmekte, akşam da eve dönüş anını kapsamaktadır. Öğle namazı oranının en yüksek olması, sadece cemaatle kılınabilen ve vaaz programının mutlaka gerçekleştirildiği cuma namazı ile açıklanabilir.⁷⁴

İl/ilçe müftülüklerimiz; bünyelerinde oluşturulan Aile Dini Rehberlik büroları, Gençlik koordinatörlükleri aracılığıyla İslam'ın hayat veren ilkelerini ve sahih dini bilgiyi özellikle genç dimağlara aktarabilmek için; camilerimizin müstemilatında yer alan sosyal, kültürel ve sportif alanlarda “Aile ve Gençlik Buluşmaları, Yaz ve Kış Kampları. İzcilik ve gençlik kulüpleriyle gençlerimize İslam'ın eşsiz ahlak ilkelerini aktarmaya gayret etmektedir. Ayrıca Aile Dini Rehberlik bürolarında ve Gençlik merkezlerinde yürütülen farklı projelerle camilerimizin huzur veren ikliminden gençlerimizin istifade etmeleri sağlanmaktadır. Böylelikle camilerimizin; etkin bir ilim, irşat ve kültür merkezi, ailelerin ve gençlerin birlikte vakit geçirdiği önemli bir iletişim yeri olması hedeflenmektedir.

Yetim, öksüz ve kimsesizlerin toplumsal hayatla bağlarının kuvvetlenmesi için de cami merkezli hizmetler yürütülmektedir. Birçok ilimizde merkezi camilerimizin müstemilatında kurulan “İylilik Çarşısı” “Hayır Çarşısı” ve “Sosyal Marketleri” ile giyim, gıda ve kırtasiye alanında ihtiyaç sahibi kardeşlerimizin umudu olmaktadır. Bu ve benzeri birçok sosyal ve kültürel içerikli faaliyetlerle camilerimiz, toplumsal hayatımıza yön vermektedir.

Öte yandan Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüz, merkezi konumdaki camileri, ilim ve hikmet merkezi hâline getirmek, camilerdeki nitelikli ders halkaları ile ilmi bir gelenek oluşturmak amacıyla akademisyen ve eğitim görevlilerinin katılımıyla “İlim ve Hikmet Dersleri” projesini hayata geçirmiştir. Bu kapsamda tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, siyer, tashih-i hurûf, dinî musiki, din eğitimi, din sosyolojisi ve din psikolojisi dersleri, sosyal ve sanatsal faaliyetlerde yapılmaktadır.

Çocuklarımızı geleceğe hazırlamak, maddi ihtiyaçlarını olduğu kadar manevi ihtiyaçlarını da karşılamak amacıyla yarıyıl tatillerinde “Cami Görevlileri Çocuklarla Buluşuyor”, cami görevlilerimize yönelik “Kitap Oku-Yorum” başlığıyla bir proje hayata geçirilmiştir. Proje kapsamında; cami görevlilerimiz, her ay bir kitap ve bir dergi okuyarak gruplar hâlinde müzakerelerde ve fikir alışverişinde bulunmaktadır.

Cami Hizmetlerinde Verimliliğin Artırılması Genelgesi kapsamında uygulanan cami dersleri cami görevlileri tarafından üçer aylık periyotlar hâlinde girilmekte ve namaz vakitlerine bağlı bir şekilde icra edilmektedir. Cami ders başlıkları incelendiğinde

74 Arabacı, İsmail, *Camii Hizmetlerinin Sunumunda Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri*, Ankara 2023, 53.

temel İslam ilimlerine ait genel başlıkların yanında özel olarak kitap isimlerinin olduğu da fark edilecektir. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğüne; Ailemin Sohbet Günlüğü kitabı haftalık, Asr-ı Saadet'ten 365 Güne ve Din Görevlisi ile 365 Gün kitapları ise günlük olarak cami derslerinde uygulanmak üzere hazırlandığından DHYS'nde özel olarak tanımlanmıştır.⁷⁵

Camilerimizde uygulanan haftalık "Cami Dersleri" kapsamında her gün için bir ayet, bir hadis, bir kıssa ve birkaç hisse ihtiva eden "Asr-ı Saadet'ten 365 Güne" adlı bir kitap hazırlanmış tüm görevlilerimizin hizmetine sunulmuştur. Ayrıca camilerimizde Ailemin Sohbet Günlüğü, Din Görevlisi ile 365 Gün isimli özel hazırlanan kitaplarla da cemaat farklı zaman dilimlerinde bilgilendirilmektedir.

HUTBE HİZMETLERİ

Sözlükte "bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma" anlamına gelen *hutbe*, dinî literatürde başta cuma ve bayram namazları olmak üzere belirli ibadetlerin icrası esnasında irat edilen, genelde vaaz ve nasihati içeren konuşmayı ifade eder.⁷⁶ Diyanet İşleri Başkanlığının toplumu din konusunda aydınlatma görevi kapsamında şüphesiz hutbe hizmetleri önemli bir yere sahiptir. Cami içi irşat hizmetlerinin en önemli başlıklarından birisi hutbe hizmetleridir.⁷⁷ Bu özelliğiyle hutbeler, tarih boyunca toplumun eğitilmesi, aydınlatılması ve toplumun bilinçlendirilmesine önemli bir etkene sahiptir.

Hutbeler, bir dini iletişim süreci olarak ilk defa Hz. Peygamber (sas) tarafından başlatılmıştır. O dönemde Cuma ve Bayram namazlarının tamamlayıcı unsuru ve şartlarından biri hâline gelmiştir. Hz. Peygamber'in (sas) vefatından sonra ise hutbeler siyasi bir işlev üstlenerek egemenlik sembolü olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Ebubekir (ra), halife seçildiğinde izleyeceği siyasetin esaslarını açıklayan bir hutbe vermiş; diğer üç halife de bu geleneği sürdürmüştür. Hz. Ali (ra) döneminde ise ilk kez Basra valisi Abdullah b. Abbas tarafından Hz. Ali adına hutbe okunmuş, böylece

75 Arabacı, İsmail, *Cami Hizmetlerinin Sunumunda Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri*, Ankara 2023, 64.

76 Baktır, Mustafa, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul; 1998, 425.

77 Çetin, Abdurrahman, *Hitabet ve İrşad, Din Hizmetlerinde İletişim ve Güzel Konuşma*, Emin Yayınları, Bursa, 2011, 111.; Mustafa Baktır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul; 1998, s. 425.

halifenin adının hutbede okunması onun hilafetinin alameti sayılmıştır. Bu durum Abbasiler dönemi ve sonrasında⁷⁸ ve Osmanlı devletinde de devam etmiştir.⁷⁹

Cumhuriyet döneminde ise; hutbelerin işlevi, şekli ve muhtevası ile ilgili nihai düzenlemeler, Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılmıştır.⁸⁰ Nitekim Cumhuriyetin ilanının ardından yaşanan siyasal gelişmeler ve dönüşümün izlerini hutbeler üzerinde de görmek mümkündür. Cumhuriyet ilan edilmiş ancak halifelik hâlâ devam etmektedir. Hâliyle de hutbelerde halifenin ismi zikredilmektedir. 3 Mart 1924'te Halifeliğin kaldırılmasının ardından ise hutbeler de yeni duruma göre şekillendirilmiş hatta bu konuya hasredilmiştir. Halifeliğin kaldırılmasından iki gün sonra hutbelerde halifenin ismi yerine "millet" ve "Cumhuriyet"i ikame eden 5 Mart 1924 tarihli Bakanlar Kurulu kararı şu şekildedir: **"Badema hutbelerde isim zikir eylemeksizin millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine dua edilmesi takdir edilmiş ve bu kararın bilcümle vilayete tebliği dâhiliye vekâletine havale edilmiştir."**⁸¹ Dâhiliye Vekâletinin tamimi ise Cuma gününe denk gelen 7 Mart 1924'te yani ilk Cuma günü hayata geçirilmiş ve bunun sıkı bir şekilde kontrol edilmesi de ayrı bir tamimle müftülüklerle tebliğ edilmiştir.⁸² Ayrıca bu dönemlerde hutbelerin, toplumsal dönüşümde etkin bir araç olarak halkın yapılan inkılaplara bakış açısını şekillendirmede kullanıldığının örneklerini görmek mümkündür.⁸³

78 Baktır, Mustafa, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18, s.425-426.; Keyifli, Şükrü, "Cami İçi Din Eğitimi Ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler", *Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 17 Sayı: 55 (Bahar 2013).s.78- 80.

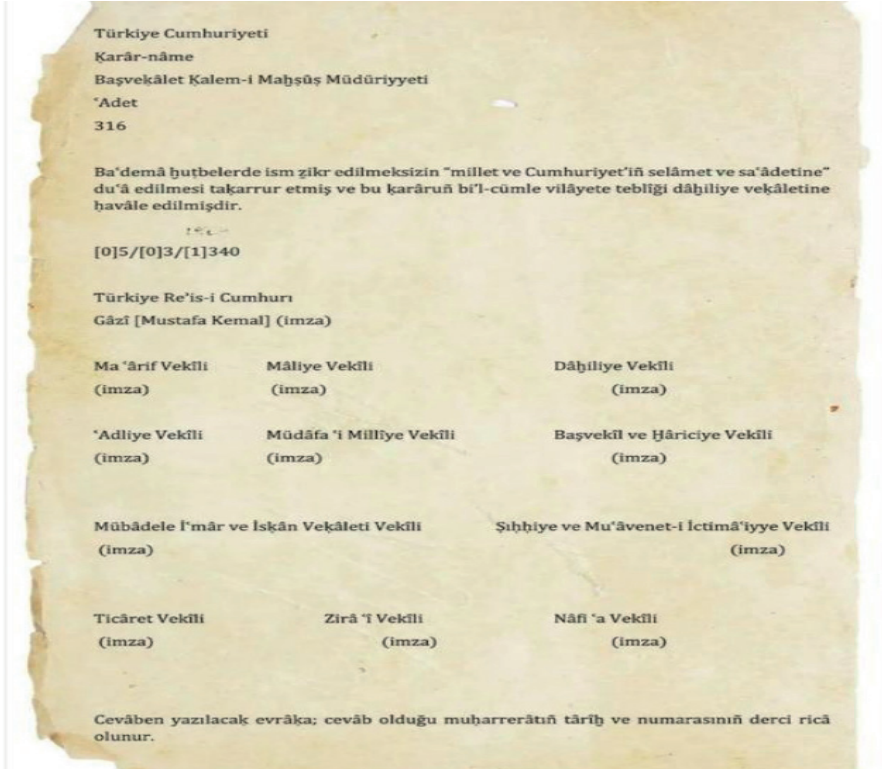
79 *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt, 4, s.4.; ayrıca geniş bilgi için bkz. DOĞAN, Recai, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.39, S.1, s.499.

80 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 18, ss.8-9.

81 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),30.18.1.1.9.15.13.

82 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),51.0.0.0.2.1.30.

83 Fuad Arun, *Muallim Refik Kırış-Hayatı ve Eserleri: 1868-1945*, Başnur Matbaası, 1968, 150.

Bu dönemde hutbelerde ön plana çıkan hususlardan biri de, ülkenin kalkınması için yapılan bütün çalışmalara destek vermenin dini ve vatani bir görev olduğuna vurgu yapılmasıdır. Mesela; Düşmana karşı kuvvet hazırlanması amacıyla kurulan Tayyare Cemiyetinin kuruluşunun hemen akabinde, Nisan 1926'da Müftülüklere gönderilen bir tamim ile "Müslümanların zekât, sadaka ve kurban derilerini Tayyare Cemiyetine vermelerinin caiz olduğu" yönünde vaazlar verilmesi, hutbeler okunması istenmiştir.⁸⁴ Tayyare Cemiyetinin desteklenmesi yönündeki bu tavır, 1927 ve 1936'da basılan hutbe kitaplarında da kendini göstermiş ve "Tayyarenin Ehemmiyeti" başlıklı hutbelere yer verilmiştir. Söz konusu hutbelerde diğer silahlar karşısında uçağın önemi ve üstünlüğünden bahsedildikten sonra vatandaşların yine cemiyete destekleri istenmiştir.⁸⁵

2011 yılından günümüze Başkanlığımızca hutbe metinleri hazırlanmakta ve okunmak üzere müftülüklerimize gönderilmektedir. Hutbe hazırlama süreci, gerçekten ciddi bir emek ve gayretin ürünüdür. Bu bağlamda ilk olarak toplumun ve bölgelerin

84 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 58. 051.0.0.0.3.19.4.

85 Akseki, Ahmet Hamdi, *Yeni Hutbelerim*, 1/37-39.

ihtiyaçları göz önünde bulundurularak, İl mftlklerinden, Din İşleri Yüksek Kurulundan, merkez birimlerinden hutbe konuları talep edilmektedir. Hutbe konularının belirlenmesinde inanç, ibadet, ahlak konularının yanı sıra sosyal ve güncel konular da göz önünde bulundurulmaktadır. Belirlenen konularla ilgili uzman bir ekip tarafından hutbe metinleri hazırlanmaktadır. Hazırlanan hutbe metinleri, tekrar tekrar müzakere ve mütalaa edilmektedir. Nihayetinde büyük bir emekle hazırlanan hutbeler, okunmak üzere il mftlklerimize gönderilmekte ve Genel Müdürlüğümüz web sitesinde yayımlanmaktadır. Vizyonunu tüm insanlık olarak belirleyen Başkanlığımızın hizmetlerine hutbeler yoluyla katkı sağlamak amacıyla ülkemiz genelinde okunan hutbelerin farklı dillerdeki tercümeleri web sitemizde yayınlanmaktadır. Bugün itibariyle hutbelerimiz Arapça, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça ve İspanyolca dillerine çevrilmekte, Türkçe seslendirilmesi yapılmakta ve dinhizmetleri.diyaret.gov.tr web sayfasında yayınlanmaktadır. Önümüzdeki süreçte bunlara farklı dillerin eklenmesiyle ilgili çalışmalarımız devam etmektedir. Ayrıca merkezi olarak hazırlanan hutbelerimiz, kitap hline getirilmek suretiyle yayın dünyasına kazandırılmıştır.

Hutbelerin etkili bir şekilde takdimi konusunu çok önemli bir husustur. Bu noktada insanımıza daha güzel bir hutbe dinletebilmek, onların gönül dünyalarına hitap edebilmek için en güzel, sade ve anlaşılır bir hutbe hazırlamaya gayret edilmekte, hutbenin takdimi sırasında görevlilerimizin hitabet ve iletişim becerilerini artırmaya yönelik çalışmalar yürütülmektedir.

Etkili hutbe sunumu konusunda hutbelerin seslendirilmesinin yanı sıra eğitim faaliyetlerine de önem verilmektedir. Bu kapsamda A ve B grubu camilerde görev yapan imam-hatiplere yönelik “Etkili Hutbe Sunumu Hizmet İçi Eğitim Semineri” “Etkili Hutbe Sunumu Eğitici Semineri” düzenlenmiştir.

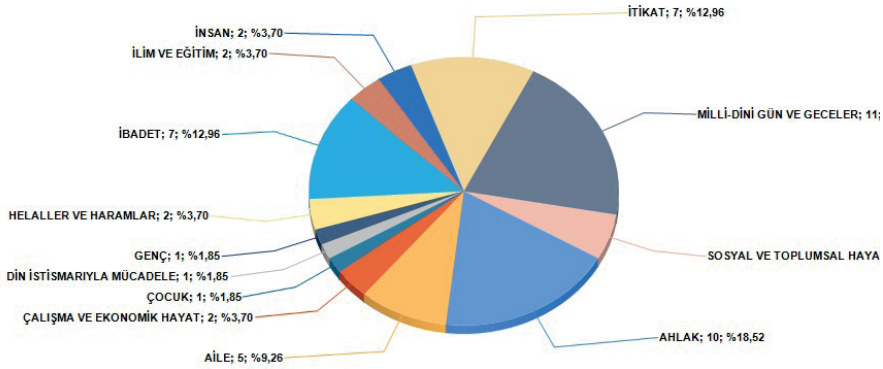
Hutbenin hazırlanması ne kadar önemliyse sunumu da bir o kadar önemlidir. Bu bağlamda Diyanet Akademisi ile koordineli bir şekilde il/ilçe mftlklerinin personellerine yönelik eğitim ve rehberlik-faaliyetlerine ağırlık vermesi konusunda çalışmalar yürütülmektedir.

Etkili bir hutbe sunumunda, hutbenin metin ve içeriğİ kadar hatibin etkisi de önemlidir. Başarılı bir hatipte her şeyden önce sağlam ve sahih bir bilgi, samimiyet, aşk ve heyecan bulunması önem arz etmektedir. Hatibin hutbe okurken, ses özelliklerini, jest ve mimiklerini konuşmanın akışı içinde uygun bir biçimde kullanabilmesi; güler yüzlü yumuşak ifadeli olması, itici ve sert ifadeler kullanmaması, giyim kuşamına dikkat etmesi, günceli takip ederek bilgi ve birikimini geliştirmesi, güzel konuşması ve cemaatle iletişim kurabilecek bir olgunluğa sahip bulunması, temsil gücünün yüksek olması, okuyacağı hutbeye mutlaka önceden hazırlanması iletişim teknikleri açısından

etkili bir hutbe sunumunun gereklerindendir. Hatibin, yüksek bir şuur ve ideal sahibi olması, sorumluluğunun bilincinde ve ihsan kıvamında görevini yapması, samimi ve içten olması hutbenin cemaat üzerindeki etkisinde ve hutbenin hayat bulmasında en önemli unsurlardandır.

Başkanlığımızın periyodik olarak en geniş kitlelere hitap ettiği cami hizmetlerinin başında şüphesiz hutbe hizmetleri gelmektedir. Başkanlığımız verilerine göre ülke genelinde bayram namazları ve cuma namazlarına milyonlarca vatandaşımız iştirak etmekte ve hutbe hizmetlerinden istifade etmektedirler. Hutbe hizmetleri bu kadar geniş bir kitleye sunulduğu için büyük bir öneme haizdir. Dolayısıyla haftada bir olmak üzere yılda 52 defa sunulan cuma hutbesi hizmetinin layıkıyla ifa edilebilmesi, vatandaşlarımızın verimli bir şekilde sahih dinî bilgiyle buluşabilmeleri için hatiplerin hutbe metnine önceden hazırlanmaları ayet ve hadisleri ezberlemeleri büyük önem arz etmektedir.⁸⁶

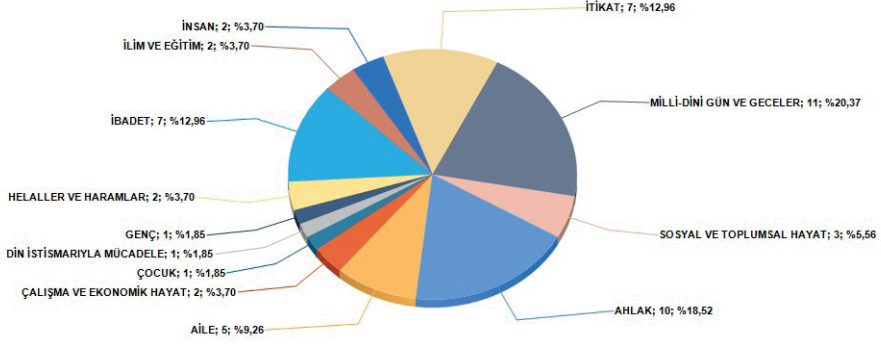
Hazırlanan hutbelerin ana konuları, “Milli-Dini Özel Gün ve Geceler, Ahlak, İtikat, ibadet, Sosyal ve Toplumsal Hayat, Aile, Helaller ve Haramlar, Çalışma Hayatı ve Ekonomik Hayat, Din İstismarı ile Mücadele, İnsan, Sağlık ve Temizlik, Mahremiyet, İlim ve Eğitim” olmak üzere on üç başlık altında toplanmıştır. Bir yıllık hutbelerin ana konularına göre dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Yıllara göre oranlar küçük çaplı değişiklik gösterebilir.⁸⁷

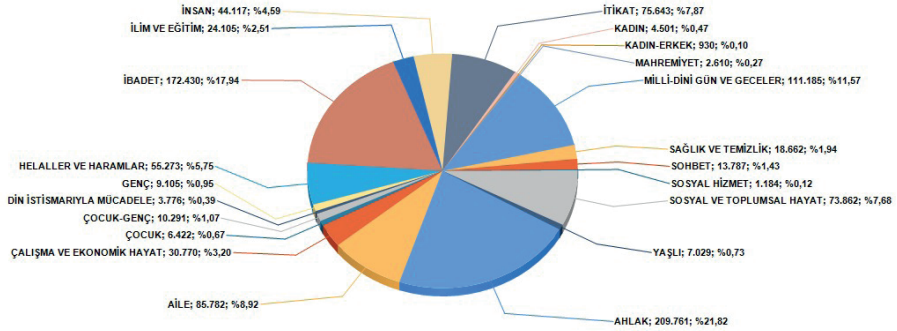
86 Arabacı, İsmail, Camii Hizmetlerinin Sunumunda Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri, Ankara 2023, 78.

87 Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yıllık Raporu. Ankara, 2020, 20.

Hutbelerin Ana Konularına Göre Dağılımı

Vaazların Ana Konularına Göre Yüzdelik Oranları

Grafiklerde sırasıyla, 2020, 2021, 2022 yıllarına ait hutbelerin konularına göre dağılımı görülmektedir.⁸⁸ Din Hizmetleri Raporlarında, hazırlanan hutbelerin konuları, Başkanlığımızın stratejik amaç ve hedefleri, vizyon ve misyonu göz önünde bulundurularak belirlenmiş; “İtikat, İbadet, Ahlak, Aile, İnsan, İlim ve Eğitim, Sosyal ve Toplumsal Hayat” vb. ana başlıklar altında toplumumuza sahih dini bilgi sunulmuştur. Ayrıca hutbe konularının belirlenmesinde, milli-dini gün ve geceler de dikkate alınmıştır.

88 Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yıllık Raporu. Ankara, 2020, 2021,2022, s. 20. <https://din-hizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/384>.

Genel Müdürlüğümüzce hazırlanan hutbelerde, yüce dinimizin çağları aşan ilke ve mesajları merkeze alınmaktadır. Ölçülü, yapıcı, uyarıcı, teşvik edici, müjdeleyici, birleştirici ve kuşatıcı bir dil ve üslup kullanılmakta; kırıcı, itham edici, ayrıştırıcı, ötekileştirici ve aşırı ifadelerden, sahih dini bilgilere uymayan görüş ve düşüncelerden kaçınılmaktadır. Milli birlik ve beraberliğin güçlenmesine ve toplumsal sorunların çözümüne, hutbeler yoluyla katkı sağlanmaya çalışılmaktadır.⁸⁹

Mevzuat açısından hutbelerin hazırlanması, sunumu vb. diğer hususlar, 15/12/2020 tarihli ve E.847444 sayılı Başkanlık onayı ile yürürlüğe giren Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi ile güncellenerek, vaaz ve irşat hizmetlerinin etkin ve verimli bir şekilde planlanmasını ve yürütülmesini sağlamak üzere il ve ilçe irşat kurulları oluşturulmuş, hutbe konuları, il irşat kurulu tarafından belirlenmesi, irşat kurulu üyeleri, din görevlileri veya konunun uzmanları tarafından yazılmasına imkân sağlanmıştır.⁹⁰

VAAZ HİZMETLERİ

İrşat hizmetlerimizin bir diğer önemli alanı ise vaazlardır. İnsanları güzel sözlerle iyiliğe yöneltmek üzere öğüt vermek anlamında özel bir hitabet türü olan vaaz din hizmetleri bağlamında Kur'an ve hadislerde teşvik edilmektedir.⁹¹

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en temel görevi, toplumu din konusunda aydınlatmaktır. Vaizlerimizin yanı sıra müftü, şube müdürü, din hizmetleri ve eğitim uzmanı, imam-hatip gibi hemen hemen her kademedeki personelimiz de vaaz hizmetlerine katkı sunmaktadır.

"Her türlü vasıttan yararlanarak toplumu dini konularda bilgilendirmek, irşat ve rehberlik hizmeti sunmak." misyonunun gereği olarak; ceza infaz kurumları ve tutukevleri, çocuk eğitim evleri, huzurevleri, sevgi evleri, sağlık kuruluşları, öğrenci yurdu, fabrika ve benzeri pek çok yerde vaaz ve irşat hizmetinde bulunma sorumluluğu vaizlerimizin görevidir.

Cami içi din hizmetlerinin en önemli unsuru olan vaazların, etkin bir şekilde sunulmaya devam edilmesinin, vaaz sayılarının nitelikli ve kademeli bir şekilde artırılması bir gerekliliktir. Ayrıca taşra teşkilatında irşat hizmetleri büyük oranda vaizler eliyle yürütülmektedir. Nitelikli kadın ve erkek vaiz sayılarının daha da artırılmasının

89 Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yıllık Raporu. Ankara, 2020, s.20.

90 <https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/DinHizmetleriUygulamaGenelgesi.pdf>.

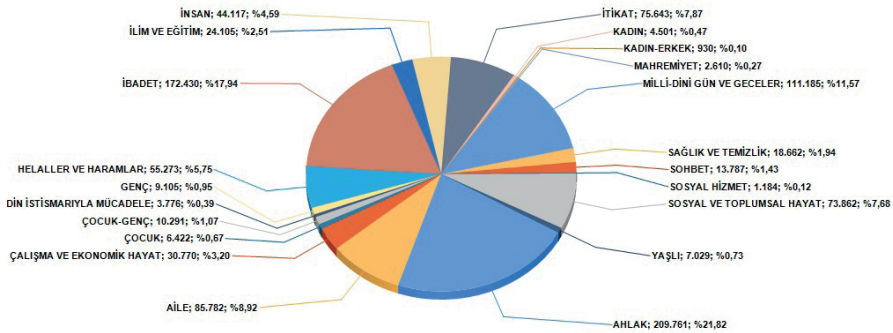
91 Al-i İmran, 3/138; Nisa, 4/58; A'raf, 7/164; Nahl, 16/125; Lokman, 31/13; Sebe, 34/46; Zâriyat, 51/55; Müslim, İman, 95.

irşat hizmetlerinin etkinlik ve verimliliğini artıracak da bir gerçektir. Personeli daha iyi yetiştirmeye yönelik, Akdeniz Bölgesi'ne ve dördüncüsü Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik "İrşat Stratejisi Çalıştayı" gerçekleştirilmiştir. İrşat Stratejisi çalıştaylarının en önemli faydası, mahalli şartların irşat hizmetlerine etkisini net bir şekilde tespit etmemize imkân vermesi ve irşat hizmetini bizzat yürüten görevlilerimizin tecrübelerini kayıt altına alma imkânını bizlere sunmasıdır.

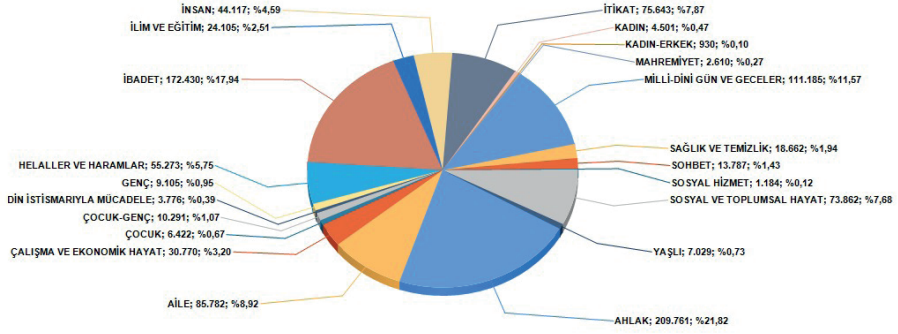
15 Aralık 2020 tarihinde yayınlanan Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Uygulama Genelgesi ile bu konuda da birtakım düzenlemeler ve yenilikler getirilmiştir. Söz konusu genelge ile getirilen düzenlemeler, irşat hizmetlerinin hem daha planlı ve programlı hem de daha verimli bir şekilde yürütülmesine katkı sağlayacaktır.

İrşat yönteminin ve din dilinin güncellenmesi, günümüz insanına hitap eden bir irşat stratejisinin oluşturulması, günümüz insanına özellikle gençlerimize sunacağımız din hizmetinin insan kaynağı, bilgi, üslup ve yöntem açısından geliştirilmesi özellikle Diyanet akademi kurulduktan sonra çok daha faydalı çalışmalar olacaktır.

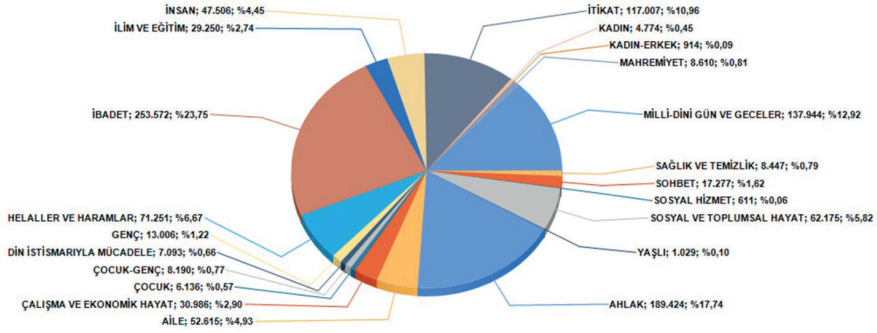
Vaazların Ana Konularına Göre Yüzdelik Oranları

Vaazların Ana Konularına Göre Yüzdelik Oranları

Vaazların Ana Konularına Göre Yüzdelik Oranları

Grafiklerde sırasıyla, 2020, 2021, 2022 yıllarına ait vaazların ana konularına göre dağılımı görülmektedir.⁹² İl irşat kurulları tarafından detaylandırılan vaaz konuları, belli periyodlarla DHYS programındaki "Ana Konular" ve bunlara bağlı "Alt Konular" sekmesine kaydedilmektedir. Gerek görülmesi hâlinde, konu başlıklarında değişiklikler yapılabilmektedir. Ana konular; "Ahlak, İbadet, Milli-Dini Gün ve Geceler, Aile, İtikat, Sosyal ve Toplumsal Hayat, Helaller ve Haramlar, İnsan, Çalışma ve Ekonomik Hayat, İlim ve Eğitim, Sohbet, Çocuk-Genç, Genç, Yaşlı, Çocuk, Kadın, Din İstismarıyla Mücadele,

92 Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yıllık Raporu. Ankara, 2020, 2021,2022, s,22-23. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/384>.

Mahremiyet, Sosyal Hizmet ve Kadın-Erkek” olmak üzere yirmi bir başlık altında toplanmıştır.

Yıllık toplam vaaz sayısı ülke genelinde bir milyonun üzerindedir. (Son 2022 yılı itibarıyla:1.067.817’dir) Yukarıdaki grafik incelendiğinde; vaazlarda; “İbadet, Ahlak, Milli-Dini Gün ve Geceler, İtikat, Helaller ve Haramlar, Sosyal ve Toplumsal Hayat, Aile,” başlıkları altında yer alan konuların ağırlıklı olarak işlendiği görülmektedir. Söz konusu vaazlar içerisinde “İbadet” konusunun ilk sırada, “Ahlak” konusunun ikinci sırada yer aldığı; üçüncü sırada ise “Milli-Dini Gün ve Geceler” konularının işlendiği görülmektedir. Grafikte yer alan “Sosyal Hizmet” ana konusu altında yapılan vaaz ise genel dağılımda son sırada yer almaktadır.⁹³

CAMİ DIŞI DİN HİZMETLERİ

Cami Dışı Din Hizmetleri, Başkanlığın cami dışında yürüttüğü irşat ve rehberlik faaliyetleri başta olmak üzere çeşitli dinî hizmetlerdir. Cami Dışı Din Hizmetleri de en az Cami İçi Din Hizmetleri kadar önemli faaliyetlerdir. Geniş halk kitlelerine ulaşması ve din görevlisiyle halkın iletişimini güçlü bir şekilde sağlama imkânı sunmasıyla, din hizmetlerinde işlevsel bir görev alanıdır.

Cami dışı din hizmetleri son derece yaygın bir alanı kapsamaktadır. Örneğin mevsimlik işçilerin bulunduğu çadırlardan, hastanelere, dezavantajlı grupların bulunduğu merkezlere, üniversite gençlerinin bulunduğu yurtlara kadar Başkanlığımızın merkez birimleri ve taşra teşkilatımızın öncülüğünde din hizmetleri cami dışında da uygulanmaktadır. Bu bağlamda Başkanlığımız Adalet Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile protokoller imzalamış, bu doğrultuda cezaevleri, hastaneler, belediyeler ve bakanlıklar uhdesinde bulunan, kadın sığınma evleri, yaşlı, engelli ve çocuk bakım merkezlerinde ehil ve liyakatli görevlilerimiz tarafından faaliyetler yürütmektedir. Özellikle Aile İrşat ve Dini Rehberlik büroları ve gençlik koordinasyon merkezi gibi birimlerle cami dışı din hizmetlerinde kurumsallaşmanın olduğunu söyleyebiliriz.

AİLE DİNİ REHBERLİK BÜROLARI

Aile ve Dinî Rehberlik Büro/Merkezleri, toplumu aileyle ilgili konularda Kur’an ve sünnet ışığında aydınlatan, aileyi ve fertlerini tehdit eden sorunların çözümüne katkı sunan, güven, sevgi ve samimiyetle toplumun her kesimine ulaşan birimlerdir.

Ailenin sahil dinî bilgi ve ahlaki temeller üzerine kurulması, korunması ve ailenin güçlendirilmesine yönelik hizmetler sunan Aile ve Dinî Rehberlik Büro/Merkezleri, dinî

93 Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yıllık Raporu. Ankara, 2020, 2021,2022, s. 22-23. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/384>.

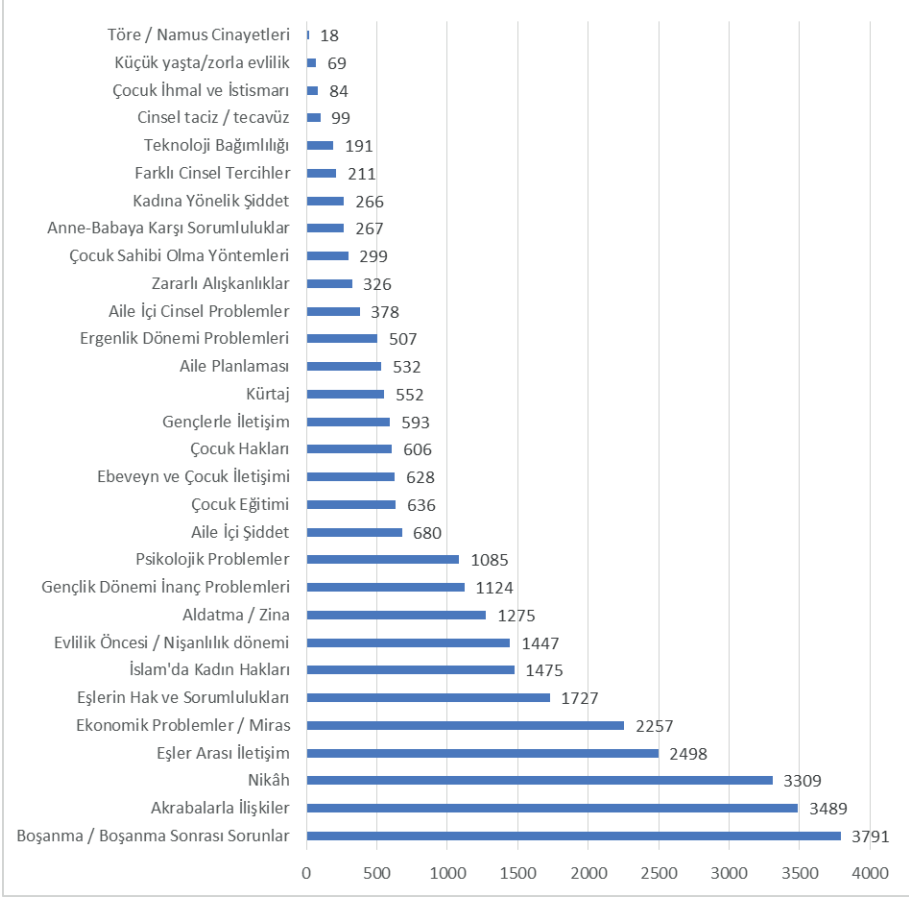
ve manevi rehberliğin yanında toplumda aile olmanın öneminin farkında olan bireylerin oluşturduğu, sağlıklı aile yapısının meydana gelmesine ve modern zamanın getirdiği aile ve aile fertlerine yönelik sorunların çözümüne katkı sağlamayı amaç edinmiştir.

Aile ve Dinî Rehberlik Büro/Merkezleri, kurulduğu 2003 yılından bu yana her geçen gün büyük bir ivmeyle artan etkinliğe sahiptir. Aile ve Dini Rehberlik Büro/Merkezleri, vaiz, din hizmetleri uzmanı, Kur'an kursu öğreticisi, imam-hatip ve müezzin kayyım unvanlarındaki personelin katkı ve destekleriyle, yaşlı, genç, engelli ve dezavantajlı toplumun her kesimine yönelik gönüllülük esasına dayalı olarak hasbi gayretlerle hizmet sunmaktadır.

Bu bağlamda toplumun farklı kesimlerinin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak farklı hedef kitlelere yönelik, Evliliğe İlk Adım Seminerleri, Aile Okulu Seminerleri, Baba Okulu Seminerleri, Çocuklara ve Gençlere Değerler Eğitimi, Aile İçi Şiddetle Mücadele'de Din İstismarı ve Dini Referanslar gibi eğitici seminerler yapılmaktadır. Ailenin kurulması, korunması ve güçlendirilmesine yönelik çalışmalar yapmak Aile ve Dini Rehberlik Büro/Merkezlerimizin en temel görevidir. Bu çerçevede; Aile bilincinin yükseltilmesine yönelik alanında uzman kişileri halkımızla buluşturarak; Her kesime ve herkese yönelik şiddetin her çeşidi ile ihmal ve istismarla, bağımlılıkla, aile kurumuna zarar veren, fitrata aykırı her türlü zararlı akımlarla, çocuk yaşta evlilikle mücadele çalışmaları yapılmaktadır. Tüm faaliyetleriyle ailenin korunması ve güçlendirilmesi adına özgün, düzeyli ve tutarlı bir yol izlemektedir. Gerekğinde diğer kurum ve kuruluşlarla iş birliği yaparak faaliyet ağını genişletmek ve danışanlarıyla ilgili kurumlar arasında iletişim kurmak asıl faaliyet alanları içerisinde yer almaktadır.

Bürolara yapılan başvurularda, ilk iki sırada; "Aile" ve "Evlilik-Nikâh, Boşanma" konularının yer aldığı görülmektedir. Tüm ana konularda başvuru yapanların %82'sini kadınlar oluşturmaktadır. Kişilerin evlendiklerinde üstlenecekleri sorumluluklara ehil bireyler olmalarına katkı sağlayıp farkındalık ve bilinç oluşturmak, böylece aile birliğinin sağlıklı bir şekilde kurulması için "Evliliğe İlk Adım Seminerleri" ile "Baba Okulu Seminerlerinin yaygınlaştırılması önem arz etmektedir. Bununla birlikte evlilik ve boşanma sürecinde sünnete uygun ahlaki davranışların benimsenmesi açısından, ilgili konularda yapılan özel çalışma ve dini rehberlik faaliyetlerinin yoğunlaştırılması⁹⁴ çalışmaları devam etmektedir.

94 Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yıllık Raporu. Ankara, 2020, 2021,2022, s. 22-23. <https://dinhizmetleri.diyenet.gov.tr/sayfa/384>.

Başvuruların dağılımı incelendiğinde, en çok başvuru alan alt konular: “Boşanma/Boşanma Sonrası Sorunlar”, “Akrabalarla İlişkiler”, “Nikâh”, “Eşler Arası İletişim”, “Ekonomik Problemler/Miras”, “Eşlerin Hak ve Sorumlulukları”, “İslam’da Kadın Hakları”, “Evlilik Öncesi ve Nişanlılık Dönemi Sorunları”, “Aldatma/Zina”, “Gençlik Dönemi İnanç Problemleri” ve “Psikolojik Problemler” ilk sıralarda yer almaktadır. Bu konu(n)ların her birine yönelik hem ülke genelinde hem de bölgesel projeler geliştirilerek çözümüne yönelik çalışmalar yapılmaktadır.⁹⁵

95 Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yıllık Raporu. Ankara, 2020, 2021,2022, s. 22-23. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/384>.

GENÇLERE YÖNELİK DİN HİZMETLERİ

Geleceğimizin teminatı olan gençlerimizin milli ve manevi değerlerine bağlı, medeniyet perspektifine sahip bir şekilde yetişmelerine katkı sağlamak, gençlik çalışmalarına ivme kazandırmak başkanlığımızın en önemli hizmet alanlarından birisini oluşturmaktadır. Bu amaçla ülke genelinde sistemli, planlı ve programlı bir şekilde pek çok faaliyet hayata geçirilmektedir. Genel Müdürlüğümüz, gençlik çalışmalarında; gençlerin, bilgi, ahlak, erdem, estetik, ruh güzelliği, adalet ve merhamet duygularıyla yetişmelerine, milletimizi bir araya getiren milli ve manevi değerlere, insani haslet ve faziletlerle bağlı bireyler olarak yetişmelerine katkı sağlamak; toplumumuzun geleceğe umutla bakabilmesi yolunda insani erdemlerle donatılmış, her yönden iyi yetişmiş, ruhen ve bedenlen dinamik bir gençlik hedefi doğrultusunda hareket etmektedir. Bu bağlamda; gençlik koordinatörlüğü, manevi danışmanlık hizmetleri, üniversite gençlik çalışmaları, öğrenci evleri, gençlik sohbetleri, gençlik çalıştayları, bilgi yarışmaları, gençlik merkezleri, kamp programları, izcilik ve kamp faaliyetleri, Kur'an Kursları, cami ve sabah namazı buluşmaları, sportif etkinlikler, okuma gurupları, aktif olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, "Gençliğe Değer", "Çevreme Duyarlıyım Değerlerime Sahip Çıkıyorum", "Hem Çalışıyorum Hem Öğreniyorum", "Sizi Unutmadık", "Yazımda Kardeşlik Var" projeleri, eğitim faaliyetleri, söyleşi programları; "Değerleriyle Yetişen Gençlik", "Din İstismarıyla Mücadelede Sahih Dini Bilginin Önemi", konulu seminer ve konferanslar; ortaokul, lise ve üniversite öğrencilerine yönelik ödüllü yarışmalar sayesinde gençlerle bir ilişki kurulması hedeflenmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Gençlik ve Spor Bakanlığına bağlı Gençlik Merkezlerinde, GSB yurtları, TDV yurtları, Diyanet gençlik merkezleri olmak üzere kadın ve erkek personelimizle gençlere yönelik manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunulmaktadır.

GÖÇMENLERE YÖNELİK DİN HİZMETLERİ

Başkanlığımız, özellikle göçmenlerin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamakta, kadınların, çocuk ve gençlerin yeterli sahih bir din hizmeti alabilmeleri ve doğru bir din eğitiminden geçmeleri için gereken hassasiyeti göstermekte şiddet ve terörden beslenen, zararlı ve istismarcı yapılardan göçmenleri koruma temelli, kendisine, Rabbine, çevresine ve kâinata karşı sorumluluklarının bilincinde olan, çağı ve olayları doğru okuyan, ahlaklı ve insanlığa faydalı nesiller yetiştirmek için çaba sarf etmektedir.⁹⁶ Göçmenlerin bulunduğu il ve ilçelerde, göç koordinatörlerimizin rehberliğinde,

96 <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/ResimKitapligi/2019%20Din%20Hizmetleri%20Raporu14102020.pdf> (s.214)

uyum sorununun aşılması noktasında, göçmen ailelere yönelik maddi, manevi, eğitim programları gerçekleştirilmekte, sosyal ve kültürel alanda farklı etkinlikler ve projeler uygulamakta, özellikle bu kesime yönelik sahil ve doru bilginin anlatılması konusunda çalışmalar yürütölmektedir.

Hâlihazırda Genel Müdürlüğümüz sağık tesislerinden ceza infaz kurumlarına, geçici barınma merkezlerinden rehabilitasyon merkezlerine, aileden gençliğe, çocuktan yaşlıya varıncaya dek çok geniş bir alanda, farklı kesimlere hizmet sunmaktadır. Ceza infaz kurumlarında hükümlü ve tutuklulara sunulan manevi rehberlik/danışmanlık ve din hizmetleri, cami dışı din hizmetleri diye ifade edebileceğimiz alana yönelik özel eğitim almış personel eliyle yürütölen hizmetler içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

SONUÇ

Genâb-ı Hak, insanlık tarihinin atası Hz. Âdem'den beri peygamber gönderilmeyen, irşat ve tebliğde bulunulmayan ve din hizmeti sunulmayan hiçbir toplum bırakmamıştır.⁹⁷ Din hizmetleri, irşat ve tebliğ faaliyetleri, İslam geleneğinde bireysel faaliyetler hâlinde başlamış, ilerleyen dönemlerde ise kurumsallaşmıştır. Peygamberler din hizmetini sunmada ilk örnekler ve en önemli şahsiyetlerdir. Her peygamber, kendi döneminde Allah'tan aldığı vahyi, dönemin şartlarını da göz önünde bulundurarak farklı yöntem ve metotlarla insanlara iletmiştir. İnsanlarda, yaşadıkları dönemin, sosyal, kültürel ve bilgi seviyelerine göre verilen din hizmetinden, yapılan irşat ve tebliğ faaliyetlerinden istifade etmeye çalışmışlardır.

Nüzulünden itibaren Kur'an, ilahî hakikatleri tek bir üslupla ve yöntemle değil, zamanı, zemini ve muhataplarının idrak seviyelerini, kültür ve anlayışlarını dikkate alarak farklı üslup ve yöntemlerle açıklamıştır. Bu bağlamda Nahl suresi 125. ayeti irşat ve tebliğ dilinin üç temel özelliğini, *"Rabbini yoluna hikmet, güzel öğüt, bilgi ve hikmetle ikna edici bir yöntem"* üçlü sacayağı şeklinde bizlere anlatarak, Hz. Peygamber'in şahsında İslam ümmetinin bütün fertlerinin irşat, tebliğ ve davet yöntemlerinde uyacakları aşamaları açıkça göstermektedir.

İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'le başlayan dinin, insanlara anlatılmasında zaman, mekân ve şartlara göre farklı vasıtalar ve farklı yöntemler kullanılmıştır. Camiler bir ilim, eğitim ve kültür merkezleri olmanın yanında, uyarı, bilgilendirme, hatırlatma, ahlak ve davranış kazandırma gibi pek çok önemli işleve sahip olmuştur. Hutbeler, vaazlar bireyin tüm hayatı boyunca süren dini sosyalleşme sürecinde önemli bir yer tutmuştur.

97 İsrâ, 17/15.

Din hizmetleri genel müdürlüğü olarak temel hedefimiz, bütün personelimize bir perspektif kazandırmaktır. Camilerimizde aynı anda, çocuk, genç, yaşlı, kadın ve engelli kardeşlerimizi engelsiz bir rahatlıkla bir arada toplayabilmektir. Bu doğrultuda; din hizmeti sunan her bir görevlimizin öncelikle, ilim ehli olmasına, beşerî münasebetleri yürütebilecek iyi bir eğitim ve ahlâka sahibi olmasına,⁹⁸ zaman ve mekân şartlarını göz önünde bulundurarak muhatabın durumunu dikkate almasına, nasihat dilini ölçülü kullanmasına, sürekli konuşan ve yargılayan değil, daha ziyade dinleyen ve ilgilenen bir kişi olmasına yönelik, eğitim seminerleri, hizmet içi kursları ve mahallinde yapılan çalışmalarla yardımcı olmaktayız. Her din görevlisi, umut bahşeden bir üslup takınmak, ne söylemek gerektiğiyle beraber nasıl söylemek gerektiği noktasında hassas davranmak, söylemin eyleme, eylemin de söyleme yansıması kabilinden temsil konusunu önemsemek, iletişim problemlerini gidermek gibi temel ölçü ve kâideler, din hizmeti sunan meslektaşlarımızın özellikleri arasındadır.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüz, günümüz şartlarını da göz önünde bulundurarak, hutbe metinlerinden daha etkili sonuçlar alınması noktasında, özellikle genç kuşak ve dezavantajlı yaşlı kuşakla ilintili durumlar göz önüne alınarak hutbeler hazırlama gayretinde olmuştur. Hutbelerde kısa ve özlü ifadeler kullanılmasına, uzun cümlelerden kaçınılmasına, farklı, güncel ve hayatın içinden referanslara yer verilmesine, muhatap kitlenin özelliklerinin dikkate alınmasına, dezavantajlı gruplara dikkat edilmesine, tekrardan kaçınılmasına dikkat ederek din hizmeti sunmaya çalışmaktadır.

Genel Müdürlüğün hizmet içi eğitimleri ise tamamen din görevlilerinin formasyonunu geliştirmeye ve günün gerektirdiği donanımları sağlamaya yöneliktir. Bu bağlamda personele kazandırılmak istenilen vizyon; rahmet dini olan İslam'ın insanlara ulaştırılmasında nefret ettiren değil müjdeleyen, günahkarla değil günahla mücadele eden, cevher gibi olan insanları işleyerek mücevher hâline getiren, insanların inanç yapılarına, saygı duyduğu değerlere hakaret etmeyen, empatiyi önceleyen, hitap, üslup ve yöntemlerle muhatabın kin ve nefret duygularını kabartmayan, ilim, hikmet, hilm ve tevazu sahibi olan, değişen şartlara göre kendisini her daim geliştirip yenileyen, bütün hizmetlerinde Allah rızasını gözetken çalışanlar grubu oluşturmaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığının her kademedeki personelinin; günün şartlarına uygun olarak mesleklerinin gerektirdiği bilgi, beceri ve yeterliliklere sahip olmaları için, Diyanet Akademi Başkanlığı çok önemli bir ihtiyacı giderecektir. Zira, göreve yeni başlayacak olan personelimizden hâlen görevde olan her kademedeki personelimize varıncaya kadar, mesleki yeterliklerinin geliştirilmesi amacıyla; mesleğe hazırlık, eğitim, öğretim, kurs, seminer, konferans, panel, sempozyum, staj, sosyal etkinlikler ve

98 Kur'an Yolu Tefsiri, c. 1, s.649.

benzeri faaliyetler düzenleyecek olması kurumumuz ve personelimiz açısından da çok önemli bir kazanım olacaktır.

Her daim samimiyetle çalışma ve gayret bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

KAYNAKÇA

- Akseki, Ahmet Hamdi. *Yeni Hutbelerim*, c.1, İstanbul, 1936a.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Yeni Hutbelerim*, c.2. 1936a.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Yeni Hutbelerim*, c.1, İstanbul, 1936.
- Arabacı, İsmail. Camii Hizmetlerinin Sunumunda Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri, (Basılmamış uzmanlık tezi) Ankara; 2023.
- Arşiv Kaynakları *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (BCA)
- Arun, Fuad. *Muallim Refik Kırış-Hayatı ve Eserleri 1868-1945*, Başnur Matbaası, 1968.
- Avcı, Casim. “İslâm'ın Mekke Dönemi”, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2010.
- Avcı, Casim. *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011.
- Baktır, Mustafa. Hutbe”, *İslam Ansiklopedisi*, c.18, TDV Yayınları, 1998.
- Baktır, Mustafa. “Hutbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul; 1998,
- Baltacı, Cahid. *“İslam Medeniyetinde Cami”*, MÜİFD III. İstanbul 1985.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 58. 051.0.0.0.3.19.4.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 51.0.0.0.2.18.8; BCA,51.0.0.0.2.4.7.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),30.18.1.1.9.15.13.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),51.0.0.0.2.1.30.
- Buyrukçu, Ramazan. *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü (4. bs.)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Cebeci, Süleyman. *Türkiye’de orta öğretimde mesleki din eğitimi*, Diyanet Dergisi, 1990,
- Çetin, Abdurrahman. Hitabet ve İrşad, *Din Hizmetlerinde İletişim ve Güzel Konuşma*, Emin Yayınları, Bursa, 201.
- Çetin, Abdurrahman. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yıllık Raporu. Ankara, 2020.
- Doğan, Recai. (1999) “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 39, sayı:1.
- Doğan, Recai. “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.39, sayı:1.
- Ebû Cafer Muhammed b. Ceîr et-Taberî. *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire: Dârül-Hicr, 2001.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, I-V, bs. İstanbul 1992

- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmadî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Mushaf, ts.
- Hökelekli, Hayati. “Din Hizmetlerinde Yöntemle İlgili Sorunlar”, *Diyanet İlmi Dergi*, c.41, Ankara, 2005.
- Hökelekli, Hayati. *İslam Psikolojisi Yazıları*, Dem Yayınları, İstanbul, 2009.
- <https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/DinHizmetleriUygulamaGenelgesi.pdf>.
- <https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/DinHizmetleriUygulamaGenelgesi.pdf>.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrir ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Manzûr, Ebü'l Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim. *Lisânu'l- Arab*.. Beyrut: Dâr-u Sadır, 1968.
- Muhammed b. Sa'd b. Meni' el-Kâtib ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968.
- Karaman, Fikret. “Dini Hizmetlerin Dünü ve Bugünü”, *Diyanet Avrupa Aylık Dergi*, S.11, Ankara, 2000.
- Karaman, Fikret. “Dini Hizmetlerin Dünü ve Bugünü”, *Diyanet Avrupa Aylık Dergi*, S.11, Ankara, 2000
- Karaman, Fikret. “Din Görevlileri ve Hizmette Verimlilik”, *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik* (Der.)
- Keyifli, Şükrü. “Cami İçi Din Eğitimi Ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler”, *Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 17 Sayı: - 55 (Bahar 2013).
- Kılıç, Murat. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet İle Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *Journal Of Modern Turkish History Studies*, XVII/35, 2017- 2018.
- Kılıç, Murat. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet İle Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *Journal Of Modern Turkish History Studies*, XVII/35 (2017-Güz/Autumn), 2018.
- Köken, Hayrullah. *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 2006.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-işârât*. thk. Saîd Kuteyfe. Kahire: el-Mektebetü't- Tevfîkiyye, ts. 3/337.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. İmam. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 2000.
- Mukatil b. Süleyman Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2002.
- Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Kahire 1374-75/1955-56.
- Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII/46.
- Paçacı, İbrahim. “Müezzin”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB, Ankara, 2006.

- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, Beyrut, 1413/1997.
- Salman, Yüksel. “Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Kadın”, *Türkiye V. Dini Yayınlar Kongresi-Kadın Konulu Dini Yayınlar -Tebliğler-Müzakereler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012).
- Sarıçam, İbrahim. *İlk Dönem İslam Tarihi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2002.
- Sarıçam, İbrahim. *İlk Dönem İslam Tarihi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2002..
- TBMM Zabıt Ceridesi (1922), Devre 1, Cilt 18.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ . Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, 1975.
- Yıldız, Hakkı Dursun (Redaktör). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.
- Yücel, İrfan. *Peygamberimizin Hayatı*, DİB, Ankara, 2011.
- Zebîdî, Ebû'l -Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs*. Bingazi: Dâru Libya, ts.
- Zengin, Halise Kader. “Son Dönem Cumhuriyet Husbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)”, *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 2013.

Oturum Başkanı:

Sayın hocamıza gerek içerik gerekse konu olarak önemli tebliğinden dolayı teşekkür ediyoruz. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığımızın hizmet alanı olarak en ağırlıklı sahasını oluşturmaktadır. Bu açıdan, hocamızın tebliğinde biraz da tarihi derinlik bulunmaktadır. Dolayısıyla bu kadar kısa sürede özetlemiş olmasından dolayı hocamızı tebrik ediyorum. Sözü diğer bir tebliğcimiz olan, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ömer YILMAZ Hocamıza bırakıyorum. Buyurun sayın hocam.

YURTDIŞI CAMİLERİNİN DÜNÜ-BUGÜNÜ-GELECEĞİ (ALMANCA KAYNAKLARA GÖRE)

PROF. DR. ÖMER YILMAZ*

ÖZET

Diyanet İşleri Başkanlığının cami ve diğer din hizmetlerinin ağırlıklı bir kısmı başta Avrupa/ Almanya olmak üzere pek çok yurtdışı ülkelerinde ifa edilmektedir. Dolayısıyla dünyanın hemen hemen her bölgesinde bazıları Türkler, bazıları yerel İslam toplumu tarafından yapılmış, satın alınmış camiler bulunmakta ve bu camilerde sayıları binleri aşan din görevlileri çalıştırılmaktadır. Hiç şüphesiz buralara işçi olarak giden ve geçmiş yetmiş yıla yaklaşmış Türkler en fazla Almanya'da yaşamaktadır. Yarım asra yakın Diyanet hizmetleri ise hem nicelik hem nitelik açısından geçmişe oranla daha fazla artarak devam etmektedir. Bu çalışmada Avrupa/Almanya'daki Müslümanların hem tarihsel hem mevcut varlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı, yerel DİTİB, ATİB gibi iş birliği içinde olunan dini çatı kuruluşlara dair sayısal bilgiler verilmiş, bu kuruluş ve Diyanet'e o ülkelerde yaşayan Türklerin/Müslümanların ilgisi ve prestiji üzerinde durulmuştur. Makalenin ağırlıklı bir kısmını da Alman kamuoyunda camilere ve hizmet sunan din görevlilerine yönelik siyaset, akademi, Kilise, STK, yazar ve çizerlerin sergilediği olumlu/olumsuz yaklaşımlar teşkil etmektedir. Bu bağlamda genelde Avrupa, özelde Almanya olmak üzere yeni cami yapımı, camilere verilen isimler, minare yapımı, ezanın hariçten okunması, burada çalışan din adamlarının uyum/uyumsuzluğu, yabancı dil bilip bilmediklerine dair görüşler, nihayetinde İslamofobik söylem ve tavırlar ele alınmıştır. Bütün bunlar kendi zaviyemizden değil öncelikle Alman kaynaklar taranarak onların bakış açıları ve endişeleri dile getirilmek suretiyle vücut bulmuştur. Çalışmanın sonuna uzun yıllar Almanya'da hem aktif din görevlisi hem diplomatik görev yapmanın getirdiği tecrübe birikimini de dikkate alarak, din görevlileri ve Başkanlık Makamı'na yönelik bazı teklif ve önerilerde bulunulmuş, bahsi geçen konularla ilgili geçmiş, mevcut durum ve gelecek perspektifinden genel bir değerlendirmeye gidilmiştir.

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tasavvuf Ana Bilim Dalı.

Anahtar Kelimeler: Diyanet İşleri Başkanlığı, Avrupa/Almanya, Cami, Din Görevlileri, Almanca Kaynaklar.

PAST-PRESENT-FUTURE OF MOSQUES ABROAD (ACCORDING TO GERMAN SOURCES)

ABSTRACT

The majority of the mosques and other religious services of the Presidency of Religious Affairs are carried out in many foreign countries, especially in Europe/Germany. Therefore, there are mosques in almost every region of the world, some of which have been built or purchased by Turks and some by the local Islamic community, and these mosques employ thousands of religious officials. Undoubtedly, Turks, who went there as labourers and have been living in Germany for nearly seventy years, live there the most. For nearly half a century, Religious Affairs services continue to increase in terms of both quantity and quality compared to the past. In this study, both the historical and current presence of Muslims in Europe/Germany, numerical information on the Presidency of Religious Affairs, local religious umbrella organisations such as DiTİB and ATİB, and the interest and prestige of Turks/Muslims living in those countries in these organisations and the Diyanet are emphasised. A major part of the article is devoted to the positive/negative approaches of politics, academia, churches, NGOs, writers and illustrators towards mosques and religious officials in German public opinion. In this context, the construction of new mosques in Europe in general and Germany in particular, the names given to mosques, the construction of minarets, the recitation of the call to prayer from outside, the incompatibility / incompatibility of the clergy working here, opinions on whether they know foreign languages or not, and finally Islamophobic discourses and attitudes are discussed. All these have not been analysed from our own point of view, but primarily from German sources and their perspectives and concerns have been expressed. At the end of the study, taking into account the accumulated experience of working as both an active religious official and a diplomatic officer in Germany for many years, some proposals and suggestions have been made for religious officials and the Presidency, and a general evaluation has been made from the perspective of the past, current situation and future regarding the aforementioned issues.

Keywords: Presidency of Religious Affairs, Europe/Germany, Mosque, Religious Officials, German Resources

GİRİŞ: AVRUPA'DA İSLAM GERÇEĞİ

Avrupa'nın İslam veya Müslümanlarla karşılaşması genelde üç safhada ele alınmaktadır: Bunlardan ilki Müslümanlarla çatışma, münazara, münakaşa üzerine kurulu bir iletişim süreci, ikincisi İslam'ın tanınması ve Batılıların oryantalistik bir faaliyetle epistemolojik zeminde İslam'ı "çözümleme" aşaması, üçüncüsü ontolojik bir yaklaşımla Müslümanları kültürel, antropolojik, sosyolojik zeminde araştırma ve onları daha yakından tanınmasıdır. Biz burada Avrupa'da Müslüman-Hristiyan buluşmasının tarihsel sürecine çok fazla girmeden Osmanlılar/Türklerin 1529 ve 1683 tarihlerinde Viyana kuşatmasının bu toplum üzerinde derin olumsuz tesirler ve önyargı oluşturduğunu belirtmek istiyoruz.¹ Bu bapta Luther'in (öl. 1546) İslam/Türkler hakkındaki olumsuz betimlemeleri herkesçe bilinmektedir. Yine koyu mutaassıp bir Protestan Alman yazar Hans Derschswam'ın (öl.1568) 1553 yılında Macaristan'dan başlayıp Amasya'ya kadar uzanan çizgide kaleme aldığı seyahatnamede Türkler'e karşı pek çok olumsuz ve önyargılı örnekler görmek mümkündür.² Bu noktada Viyana kuşatmasıyla ilgili Avusturya okul kitaplarında, masallarda, efsanelerde, yerleşim yerlerinin adlarında, yemeklerde, şarkı ve şiirlerde nesilden nesle aktarılan olumsuz tavırdan söz edilmektedir.³ 28 Kasım 2006 yılında Diyanet İşleri Başkanlığını da ziyaret eden Alman asıllı müstafi Papa XVI. Benedikt'in 12 Eylül 2006 yılında Regensburg'ta yaptığı konuşma Müslümanlara karşı pek çok önyargı içermektedir.⁴

Bu tespiti yaptıktan sonra tarihsel süreçten ayrılıp günümüze doğru yaklaştığımızda yerküre gelinen aşamada global bir köy görünümü arz etmekte, neredeyse bütün toplumlar homojenlikten uzaklaşıp heterojen bir yapıya gitmektedir. Verilere göre dünyada dört bin etnik grup ve yedi bin dilin konuşulduğu, hâlihazırda yaklaşık iki yüz devletten çok kültürlü olmayan toplum sayısının iki elin parmaklarını geçmeyecek

- 1 Jürgen Mikcsch, "Können wir das Islambild veraendern": *Die Rolle der Religion im Integrationsprozesse*, ed. B. Uçar, (Frankfurt: Peter Lang, 2010), 212.
- 2 Bu dönemde bütün Balkan ülkeleri Türklerin kuşatması ve idaresi altında, ordu Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun kapisına dayanmış, Viyana'yı kuşatmıştır. Yazar bu gerçeklerden bahisle Türklere dikkat çekerek toplumda bir Türk/İslam korkusu (Türkenfrucht) bulunduğu değinmektedir. Papaya ve diğer ayrılıkçı Hristiyanlara da kızan Schwamm, "Tanrı'nın yardımıyla Türklere karşı koymak ve onları yenmek istiyorsak biz Hristiyanlar kendi aramızda birleşmek zorundayız" der. (Geniş bilgi için bkz. Hans Derschswam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Y. Önen (Ankara: KB Yayınları), 1987, 3, 114.
- 3 Susanne Heine, *İslam in Europa: Vorurteile zu Verbergen und Gegenseitige Verstaendigungsbasis Bilden aus der Perspektive, eines Christen* (Ankara: DİB Yayınları, 2002), 2/302.
- 4 Joseph Ratzinger (Benedikt XVI), *Glaube und Vernunft: Die Regensburger Vorlesung* (Freiburg: Verlag Herder, 2006), 11-32.

kadar az olduğu, bu bapta iki yüz milyon insanın doğduğu yerin dışında göçmen olarak yaşadığı ifade edilmektedir.⁵ Hatta pek çok toplumda farklı kültürlerle mensup insanlar arasındaki evlilikler gözle görülür oranda artmaktadır.⁶ Artık bundan böyle genelde Avrupa özelde Almanya çok kültürlülük, çok dinlilik, göçmen, entegrasyon, asimilasyon, kimlik vb. kavramlarla daha yakından yüzleşmekte, Almanya bir göçmen ülkesi (Einwanderungsland) hâline gelmektedir. Bu gerçeğe dikkat çekenlerden biri 2009-2010 yılları arasında EKD Başkanlığı yapan Margaret Kaessmann'dır. Başkan, yabancılara yönelik hazırladığı İncil'den iktibasla (İbranilere Mektup: 13/2) "*Vergesst die Gastfreundschaft Nicht!*" (Yabancılara Misafirperverlik Göstermeyi Unutmayın) adlı kitapçıkta "Artık Almanya'nın bir 'Göçmen ülkesi' olduğu gerçeği unutulmamalıdır" ⁷ der.

Avrupa göçmenler nedeniyle son on yıllarda "çok dinli" (multireligiös) bir ülke olurken,⁸ dönemin AB Türkiye temsilcisi Başkatibi Neill Leonard bunu şöyle tasvir eder: "Türkiye'de AB için 'Hristiyan Kulübü' tanımı yapılmaktadır. Bu tanım yanlıştır. AB'ye üye ülkelerin vatandaşlarının çoğunluğu Hristiyan'dır ama geriye kalan vatandaşlar Müslüman, Yahudi, Budist veya hiçbir dine inanmayandır."⁹

Her ne kadar nüfus sayımlarında dini aidiyet sorulmadığından kesin rakamları tespit etmek zor olsa da tahminlere göre Fransa'da 5, Almanya'da 4, İngiltere'de 1 milyon 600 bin, Hollanda'da bir milyon, İtalya'da 800.000, Belçika'da 400.000, Avusturya'da 350.000, Danimarka'da 180.000 ve İsveç'te 100.000 Müslüman yaşamaktadır. Bu rakamlara göre, İslam din itibarıyla bu kıtada Hristiyanlıktan sonra ikinci konumdadır.¹⁰ 1950'li yıllarda Avrupa'da 800 bin Müslüman mevcutken, bugün 25-30 milyonu aşkın bir kitle bulunmakta, bu da yaklaşık Avrupa nüfusunun %5'lik kesimine tekabül

5 Christoph Antweiler, *Heimat Mensch, Was Uns Alle Verbindet* (Hamburg: Murman Verlag, 2009), 13, 50.

6 Almanya'daki farklı ulus evliliklerinin oranı 1950 yılında %3,6 iken, 1997 yılı itibarıyla %12,7'ye yükselmiştir. (Geniş bilgi için Bkz. Komisyon, *Başvuru Kitabı (Arbeitshilfen 172): Almanya'da Hristiyanlar ve Müslümanlar* (Bonn: Almanya Katolik Ruhani Meclisi Sekreterliği, 2003), 162.

7 Margot Kaessmann, *Vergesst die Gastfreundschaft Nicht* (Berlin: Ullstein, 2011), 28.

8 Thomas Lemmen, *Der Islam in Deutschland: Islam Staat und Moderne Gesellschaft in der Türkei und in Europa* (Ankara: Kondrad Adenauer Stiftung, 2005), 87.

9 Neill Leonard, *Internationaler Europäischer Gemeinschaftsrat Bekanntmachung und Besprechungen* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 1/25.

10 Komisyon, *Was Jede Vom Islam Wissen Muss* (München: Gütersloher Verlagshaus, 2011), 134; Peter Heine, *Halbmond Über Deutschen Daecher* (München: List Verlag, 1997), 303-343.

etmektedir. Her yıl bir milyon kadar Müslüman'ın Avrupa'ya göç etmesi hesaba katıldığında 2050 yılında Müslümanların kıtadaki nüfus oranı %20 den fazla olacaktır.

Almanya'da büyük oranda Türklerin, İngiltere'de Pakistan, Fransa'da Kuzey Afrika vatandaşlarının temsil ettiği bir Müslümanlık profili dikkat çekmekte, dolayısıyla mezkûr ülkeler İslam algı ve anlayışlarını buralarda yaşayan Müslümanlara bakarak şekillendirmektedir.

Almanca kaynaklarda Avrupa'daki camilerin yakın geçmişine dair bazı bilgilere yer verilmektedir: Buna göre, 1992 yılında S. Arabistan kralı tarafından 17 milyon dolar harcanarak 30 bin Müslüman'ın yaşadığı Madrid'de 36 m uzunluğa sahip minareyle, 8000 metre kare alanı kapsayan görkemli bir cami inşa edilmiştir.¹¹ 1994 yılında 25 metre uzunluktaki minaresiyle, 1200 metre kare alana sahip aynı anda 1100 kişinin namaz kılabilceği modern cami Lyon'da yapılmıştır. Hristiyan-İslam mimarisine uygun görkemli bir diğer cami bu defa Roma'da inşa edilmiştir. Almanya'nın eski başkenti Bonn/Bad-Godesberg'te yapılan cami de oldukça etkileyicidir. Bu dört caminin hepsi Suudi Kralı Fahd b. Abülaziz (ö. 2005) ve körfez sermayesiyle yapılmıştır. 1996 yılında Londra'da, 1997 yılında Moskova'da, Brüksel'de camiler inşa edilmiş, Berlin, Köln, Hamburg, Frankfurt, Düsseldorf, Münih gibi metropol şehirlerde kubbeli, minareli mabetler yapılmıştır.¹² Şu an Millî Görüş tarafından Strazburg'ta bölgenin en büyük cami inşaatı devam etmektedir.

Bütün bunlar şu anlama gelmektedir: Geçmişte yeknesak bir toplum olan kıta Avrupası çeşitli nedenlerle artık farklı din ve kültürlerle yüzleşmiştir. Ne var ki bu ülkeler geçmişte ciddi anlamda birlikte yaşama kültürü ve tecrübesine sahip değildir. Örneğin Çin ve Hindistan'da 1300 yıllık çoğulculuk geleneği, Anadolu coğrafyası/ Kapadokya Bölgesi'nde Hristiyanlığın iki bin yıllık tarihi geçmişi varken, buna mukabil Avrupa'da İslam'ın aktif geçmişi sadece yetmiş yıldır. Nitekim bu durumu İsveç'li bir bilim adamı: "İsveç'te Müslümanlık yeni bir olgudur. Müslümanlar yasal olarak eşit ama uygulamada farklılıklara maruz kalmaktadır. Bu, bilgi eksikliğinden mi, dili iyi bilememekten mi, ya da işsizlikten mi kaynaklanmaktadır, buna kolay cevap vermek zordur. Bütün bunların Müslüman olmaktan kaynaklandığı da söylenebilir ama tek sebebe indirgemek doğru değildir."¹³ sözünü betimlemektedir. Hâlbuki Müslüman göçmenler Avrupa'ya gelmezden önce bu ülkelerin siyasi ve bilim insanları Avrupa'nın hâkim kültürel ve ruh dokusunu Antik Roma-Yunan, Hristiyanlık ve Yahudilik mirası olarak ifade etmişlerdir.

11 Ursula Spuler-Stegemann, *Muslimen in Deutschland* (Friburg: Herder, 1998), 148.

12 Stegemann, *Muslimen in Deutschland*, 150-153.

13 Fiedner L., *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din- Devlet İlişkisi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 220.

Daha yeni denilebilecek bir zamanda buna İslam mirasının payı da eklenmiştir.¹⁴ İsveçli bilim insanı Karlsson: “Avrupalı Müslümanlar şimdi sadece Kuzey Afrika, Pakistan ya da Türk değil, Avrupa İslam kültürüyle yetişmiş kişilerdir. Bu nedenle artık İslam ‘yerli bir din’ olarak algılanmak ve anlaşılacak zorundadır” demiş devamla, “Bir zamanlar doğudaki Hristiyanlar dünyasından söz ettiğimiz gibi, yakında Batı’daki İslam’dan söz etmeye başlayacağız.”¹⁵ tespitinde bulunmuştur. Belki bu gerçekten hareketle Suriye asıllı Alman vatandaşı Bassam Tibi bize göre “Avrupalı Müslümanlar” yerine “Euro-İslam” ya da “Alman İslam’ı” kavramını kullanmaktadır.¹⁶

Bu babda Müslümanlarla ilgili çok sık gündemde tutulan konu bu insanların içinde yaşadığı Batı toplumuna entegre olup olmayacaklarıdır. Doğrusu Müslümanlar/Türkler bulunduğu ülkede uyum noktasında çok büyük sıkıntı çekmeyeceklerdir.¹⁷ İngiliz vatandaşı Mısır asıllı Tark Ramazan’ın söylediği cümleler¹⁸ aşağı-yukarı bütün

14 Sigrund Hunke, *Allahs Sonne Über dem Abendland, Unser Arabischen Erbe* (Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag, 2001), 21.

15 Igmar Karlsson, *Konferenzberichte İslam, Staat und Moderne Gesellschaft in der Türkei und in Europa* (Ankara: Kondrad Adaneuer Stiftung, 2005), 159.

16 Ömer Yılmaz, “Eine “tolerante” Annaeherung an das Thema Europa/İslam/Integration”, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess*, (Frankfurt am Main: Peter Lang), 2010, 489.

17 Alman Bestelsmann Vakfı’nın yapmış olduğu bir kamuoyu araştırmasına göre Almanya’da yaşayan her üç Türk kökenli vatandaştan biri ülkeyi evi olarak hissediyor. Araştırmaya göre Almanya’da doğup büyüyen Türk kökenlilerin yarısı ise burayı vatanları olarak gördüklerini belirttiler. “Welt am Sonntag” gazetesine konu olan araştırma sonucunda Türklerin yüzde 97’sinin Almanca öğrenmeyi önemsediklerini vurgulamalarına karşılık, araştırmaya katılanların sadece üçte biri Alman vatandaşlığını önemli bulduklarını ifade ettiler. Allensbach Araştırma Enstitüsü’ne göre ise ülkede yaşayan göçmenlerin yüzde 69’u bu ülkede yaşamaktan memnun olduklarını dile getirdiler. Göçmenlerin yüzde 58’i kendilerini Alman toplumunun bir parçası olarak gördüklerini belirtirken, sadece yüzde 5’i aksi yönde görüş beyan ettiler. Türk kökenli vatandaşlar arasında ise kendilerinin Alman toplumu tarafından kabul görmediklerini beyan edenlerin oranı yüzde 61 olarak belirlendi. Ekonomik krize rağmen ülkede yaşayan göçmenlerin yüzde 80’i çalışma ve yaşam şartlarından memnun olduklarını söylediler. Göçmenlerin yüzde 80’i yasalara güvendiklerini, Alman toplum düzenini takdir ettiklerini dile getirirken bu oran Alman vatandaşlarında yüzde 58’de kalmaktadır. Almanya Katolik Ruhani Meclisi bu örneklerin Türk göçmenlerin Alman toplumuna entegrasyon düzeyine bağlı olduğuna dikkat çekerek, memleketleriyle sıkı bağlarına rağmen yaklaşık yarısının Almanya’yı vatan olarak gördüğü, Alman toplum düzenini takdir ettikleri, benzer anketlerle kıyaslandığında Alman toplumunun ortalamasından daha yüksek çıktığı belirtilir.

18 Karlsson, *Konferenzberichte İslam*, 166.

Müslümanların hissiyatına tercümandır: “Müslüman herhangi bir yerde günlük dini sorumluluklarını yerine getirme hürriyeti bulabiliyor, iç huzuru bir hukuk devleti tarafından korunuyorsa, kendisini evinde hissedecek ve bulunduğu ülkeye sadık bir vatandaş olarak uyum gösterecektir.” Bunu teyit eden bir başka ifade Kaesmann’a aittir: “Ülkede yaşayan her etnik gruba mensup Müslüman gençlerin %21,3’ü, Alman gençliğinin %12,6 kriminal hadiselerle başvurmaktadır. Kendi ailesi içinde şiddeti reddeden, fanatik olmayan bir eğitimle yetişen gençler ötekine karşı daha hoşgörülü ve daha saygılıdır. Hatta kendi din ve ahlak dersine devam edenler daha az yabancı düşmanı, çok din ve kültürlü yaşama daha fazla saygılıdır.”¹⁹

Müslümanların Avrupa’daki varlığından ayrılıp çalışmamızın merkezi noktasını teşkil eden Almanya örneğinden hareketle bu ülkede yaşayan Müslümanların tarihsel süreci, sayısı, cami adedi, din görevlisi gibi bazı hususlara değinmekte yarar görüyoruz.

2. Müslümanların Almanya’daki Varlığı

Almanya açısından bu ülkenin ilk defa Müslümanlarla yüzleşmesi Haçlı Seferleri esnasında esir düşen Müslümanlarla başlamıştır.²⁰ Ancak somut anlamdaki tarihi süreç ve serüven, 1731 yılında Prusya İmparatoru I. Friedrich Wilhelm’in yirmi Türk askerini kendi garnizonuna getirterek onlar için Potsdam’da bir mescit inşa ettirmesiyledir. Bunu daha sonra halefi II. Wilhelm Tatar, Boşnak ve Arnavut bin kadar Müslüman askerle sürdürmüş ve onlara bir imam görevlendirmiştir.²¹ I. Dünya savaşı esnasında bu defa Rusya, Kuzey Afrika ve Senegal asıllı on beş bin civarında Müslüman esir Berlin’e getirilmiş onlar için de Berlin yakınlarında Wunsdorf denilen bir yerde minareli bir cami ve mezarlık inşa edilmiştir. Ancak dini amaçlı kubbeli ve minareli, üstelik askeri bütçeden 45.000 mark harcanarak Almanya’da inşa edilen ilk cami II. Wilhelm (1859-1941) tarafından 1915 yılında hizmete sunulmuştur.²²

Eski veri olmakla birlikte genel bir fikir vermesi açısından 1997 yılı Alman İstatistik Enstitüsü’nün paylaştığı bilgilere göre İslam, Almanya’da Hristiyanlık (%28 Katolik, %28 Protestanlık)’tan sonra %4 ile ikinci büyük din konumundadır.²³ Yine bir fikir vermesi noktasında Almanya’da yaşayanların 1/5’i yabancı kökenli olup bu da toplumun yaklaşık %18,4 üne tekabül etmektedir. Almanya’da İslamlaşma trendi bu hızla devam

19 Kaessmann, *Vergesst*, 25-26.

20 Almanya’da Müslümanların tarihi geçmişi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Heine, *Halbmond Über Deutschen Daecher*, 61-107.

21 Muhammed S. Abdullah, *Geschichte des İslam in Deutschland*, (Nürnberg: 1981), 27.

22 Bauknecht, “Zur Geschichte”, in: *Die Rolle der Religion im Integrationsprozesse*, 62.

23 Statistisches Bundesamt, *Datenreport 1997* (Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997), 176-179.

ederse XXI. Yüzyıl sonlarında yaklaşık altı milyon Alman'ın Müslüman olacağı, bunun halkın 1/10'una denk düşeceği, bu nedenle Alman halkının İslamlaşma korkusu çektiği dile getirilmektedir.²⁴

Etnik yapı itibarıyla bu ülkede yaşayan üç milyondan fazla Müslüman'dan yaklaşık 2,5 milyon Türk asıllıdır. Bu sayıya Alman vatandaşlığına geçen 700.000 kadar Türk kökenliler, 20. 000'den fazla bu ülkede doğmuş kişiler dahil değildir. Üstelik mevcut Türklerin %35 kadarı bu ülkede doğmuş, %70 kadarı ise yirmi beş yıldan daha fazla burada ikamet etmektedir. *Alman İslâm Konferansı* (Deutsche Islam Konferenz-DIK) tarafından 2009 yılında yayımlanmış bir rapora göre de Almanya'da 3,8-4,3 milyon Müslüman'ın yaşamakta, bu durum genel nüfusun % 4,6-5,2'sine denk düşmektedir.²⁵ Yine bu rapora göre Almanya'da on üç bin ila yüz bin arasında, Evanjelik Kilisesi tarafından yayımlanan kitaba göre yüz bin,²⁶ Wunna ve Hans-Jürgen'e göre ise seksen bin civarında Alman asıllı ihtida etmiş Müslüman bulunmaktadır.²⁷ Bu sayıların 2022 yılı itibarıyla arttığı söylenebilir. Türkleri sırasıyla eski Yugoslavya ardılı ülkeler takip etmekte, akabinde İran, Fas ve Afganistan kökenli Müslümanlar izlemektedir. Bir başka ifadeyle Almanya'da kırk bir farklı devlete mensup Müslüman yaşamaktadır.²⁸ 82,3 milyon nüfuslu Almanya'da 14 milyon insan göçmen kökenlidir. Ülke çapında 16 yaş altı Müslüman öğrencilerin sayısı 750.000 kadar olup²⁹ Berlin, Köln, Hamburg, Münih, Stuttgart, Frankfurt gibi yerlerde ilköğretime giden yabancı uyruklu çocukların oranı %40 civarındadır. Üstelik bu ülkelerde doğan ikinci, üçüncü hatta dördüncü kuşak Müslüman neslin yerleşik hâle gelmesiyle İslam bu kıtada artık "yabancı" (ausländisch) değil "yerli" (heimisch) bir dindir.³⁰

Ülkede Müslüman sayıları bu minval üzere seyrederken mabetleri noktasında farklı rakamlar mevcuttur. Bu durumda değişik dini organizasyonlara ait 2200 ila 2500

24 Stegemann, *Muslimen in Deutschland*, 45.

25 Deutsche Islam Konferenz (DIK), *Muslimisches Leben in Deutschland* (Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge-Forschungsbericht, 2009); I. Auflage; 321. DIK (Deutsche Islam Konferenz) marifetiyle devletin resmi kurumu Azınlık ve Mülteciler Dairesi (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge) tarafından yayımlanan *Muslimisches Leben in Deutschland* adlı eserde toplu istatistiki bilgiler vardır.

26 Elsas, *Was jeder*, 125.

27 Hans-Jürgen Greschat, *Mündliche Religionsforschung, Erfahrungen und Einsichten* (Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1994); DIK, *Muslimisches Leben in Deutschland*, 58.

28 Bkz. Komisyon, *Evangelische Kirche in Deutschland* (Almanya Evanjelik Kilisesi); *İslam in der BRD* (Federal Almanya).

29 Stegemann, *Muslimen in Deutschland*, 234.

30 Elsas, *Was jeder*, 126-127.

arasında cami derneği bulunmaktadır.³¹ İran camisinin geçmişi çok daha uzun bir dönemle rastlarken, ilk teşkilatlı İslam cemaatinin temeli 1920 yılında Berlin’de atılmıştır. Yakın doğu ülke vatandaşları ağırlıklı olmak üzere içlerinde öğrenci ve başka meslek erbabının bulunduğu Müslümanlar 1922 yılında ülkenin başkentinde teşkilatlanmışlardır. Kırk ülke vatandaşının içinde yer aldığı bu cemiyetten sonra, ikinci cemiyet bu defa Türk asıllı bir tıp doktoru Zeki Kirman tarafından gerçekleştirilmiştir. 1925 yılında ise Berlin/Wilmersdorf’ta geçmişi daha önceye dayanan *Müslimische Revue* (1925-1940) dergisinin de yer aldığı Ahmediyye mensubu Mevlâna Sadreddin başkanlığında bir cami hizmete sokulmuştur. Ancak bu hareket Hitler döneminde akamete uğramış ve kapatılmıştır.

İşçi olarak bu ülkeye gelen Türklerin Almanya’da kendileri için ilk defa cami açmaları 1967 yılında Hannover/Braunschweig’da gerçekleşmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı ise 1976-77 yıllarında maaşı devletçe karşılanan “sosyal yardımcı” ünvanıyla cami açılışına rehberlik etmek maksadıyla bu ülkelere görevli göndermeye başlamış, 1979 yılında ilk defa maaşı dernekçe ödenmek şartıyla altı ay süreyle Almanya’ya din görevlisi göndermiştir. Devlet kanalıyla 1960’lı yıllarda bu ülkeye gelen işçilerin uzun süre dini ihtiyaçları düşünülmemiş ve kendini gurbette yalnız hisseden vatandaşlar sığınma noktasında camiler açmaya teşebbüs etmişlerdir. Nitekim Hayrullah Şenay isimli bir cami kurucusu şunları söylemiştir: “1960 yılında buraya geldik. On yıl sonra Hamburg’ta 70.000 Türk vardı. Bu insanların ibadet edecekleri tek bir camisi bile yoktu. Görevli imamlar olmadığı için cemaat içinden birisi bu işi ancak bilebildiği kadar yapabiliirdi. Hamburg Hansaplatz denilen fuhuş ve uyuşturucu ticaretinin kol gezdiği bir yerde kâğıt üzerinde bir cami derneği kurduk. 1960 ila 1983 yılları arasında devletimiz Almanya’da yaşayan Türklerin ne tür sorunları olduğu hakkında hiç fikir yürütmemiştir.”³²

Camilerin hem başlangıç hem şu anki durumu göz önüne alındığında, buraların büyük bir ihtiyaçtan doğduğunu, sadece bir ibadet mahalli değil aynı zamanda farklı işlevler üstlenen mekanlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda bir Türk bayan camiye düzenli gittiğini ancak ibadet etmek için değil bazı sosyal etkinlikleri gerçekleştirmek için orada bulunduğunu ifade etmektedir.³³

31 Komisyon-Almanya Protestan Kiliseler Birliği (EKD), *Zusammenleben mit Muslimen in Deutschland* (München: Gütersloher Verlagshaus, 2000), 111; Lemmen, *Der İslam in Deutschland*, 89.

32 Michael Richter, *Geldiler ve Kaldılar Almanya Türklerinin Yaşam Öyküleri* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 203.

33 Miriam Neubert-U. Rudnick, *Begegnungen mit Muslimischen Frauen* (Hannover: Hora Verlag, 2003), 28-45.

Almanya’da mevcut camiler Türk, Boşnak, İran, Afganistan, Alman ve diğer milletlere ait olmak üzere farklı etnik ve dillere göre organize olmuşlardır. Zira Almanya’da Müslümanlar mensup oldukları mezhepsel dağılım ve dindarlıkları hakkında kendilerini %74’ü Sünni, %12’si Alevi,³⁴ %7,1’i Şii, %1,7’si Ahmedi, %0,3’ü İbadi, %0,1’i Sufi ve %4’ü diğer olarak tanımlamaktadır.³⁵ Bertelsmann Vakfı tarafından 2007 yılında yapılan bir ankette Almanya’daki Müslümanların %92’si kendini “dindar”, bunların %47’si “daha dindar” olduklarını söylerken, ancak %16 kadarı politik görüş sahibi olduğunu, deneklerin %86’sı her dine karşı şeffaf duruş sergilediklerini beyan etmişlerdir.³⁶

Almanya’da Müslümanlar hukuki haklar ve resmi tanınma açısından henüz arzu edilen noktada değildir. Müslümanların bu ülkelerde sosyal bir gerçeklik olarak görülmesi ve sorunlarıyla ilgilenilmesi ancak 80 ve 90’lı yıllarda başlamış, örgütlenmeler de bu yıllarda ağırlık kazanmıştır.³⁷ Nitekim yerel yönetim ve kamuoyunun bu ilgisizliğine dair özeleştirici Alman yazarlarca da dile getirilmektedir.³⁸ Örneğin Alman Müslümanlar Toplumu 1957 yılında ilk kez devlete müracaat ederek hukuken tanınma (Körperschaft) statüsü taleplerini iletmelerine rağmen-son yıllarda bazı eyaletler bu konuda olumlu adım atmalarına karşın- federal düzlemde henüz sonuç alınamamıştır. Bunun pek çok nedeni olabilir. Heine, bunda Alman devlet idaresinin sadece Müslümanların dinlerini ve pratiklerini öğrenme derdinde olmadığını, kendi dinleri Hristiyanlığa karşı da mesafeli duruşlarını sebep olarak göstermektedir.³⁹

İslam’ın Almanya’nın bir parçası olduğuna dair düşünceler/kabullenmeler ise oldukça yenidir. Nitekim dönemin İçişleri Bakanı Schauble Alman Meclisi’nin 28.11.2006 tarihli 54. Oturumunda Alman İslam Konferansı (DIK) açılış konuşmasında ilk kez resmi bir yetkili olarak, İslam’ın Almanya ve Avrupa’nın hem şu an hem de gelecekte bir parçası olduğunu söylemiştir.⁴⁰ Bunu daha sonra Alman Cumhurbaşkanı Wulf, 3 Ekim 2010 tarihinde Bremen Dom Kilisesinde yaptığı bir konuşmayla teyit etmiştir. Wulf bu konuşmasında, “Hristiyan ve Yahudilik Almanya’ya aittir. Artık İslamiyet’te Almanya’nın

34 2003 yılı itibarıyla Almanya’da 600.000 Alevi, 96 Alevi derneği vardır. Bu sayı günümüzde daha fazladır. Bkz Komisyon, *Başvuru Kitabı*, 23–25.

35 DIK, *Muslimisches Leben in Deutschland*, 97.

36 Murad Wilfried Hofmann, “Die Verwurzelung des Islam in Deutschland,” ed. B. Uçar, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozesse*, (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010), 331.

37 Elsas, *Was jeder*, 127.

38 Hans-Ulrich Klose, *Religion-Ein Deutsch-Türkisches Tabu?* (Hamburg: Körber Stiftung, 1996), 12.

39 Heine, *Halbmond über deutschen Dächer*, 113-114.

40 Amazon, “Islam in Deutschland” (Erişim 22 Temmuz 2013).

bir parçasıdır.”⁴¹ Demiştir. Dönemin Almanya Başbakanı Merkel aynı gerçeği dile getirmiştir. Bu noktada konu akademik olmanın çok ötesine geçmiş, sosyal ve siyasal bir gerçeklik olarak, ontolojik bir bakış açısıyla Müslümanlar kültürel ve sosyolojik düzlemde daha yakından araştırılmış ve izlenmiştir. Günümüzde bu gerçekliğin farkında olan kurumsal Kiliseler de meseleye yabancı kalmamış ve yayımladıkları Almanca ve Türkçe broşürlerle hem kendi müntesiplerini hem de Müslümanları bilgilendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Katolik Kilisesi Türkçe bir başvuru kitabı,⁴² Evanjelik Kilisesi⁴³ de Almanca iki adet el kitabı vesilesiyle Türk/Müslümanları sosyal, dini, ailevi, kültürel açıdan tanıtmışlardır.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI VE DİTİB

Almanya’daki cami ve buralarda görev yapan din görevlilerinin sayısı sürekli değişmektedir. Bu ülkede 80’li yıllarda DİTİB’e bağlı 600, Millî Görüş, ATİB, VIKZ gibi derneklere bağlı 300 civarında cami bulunmaktadır. Zaman geçtikçe ihtiyaca paralel ülke çapında camiler hem yatay hem dikey gelişmesini sürdürmüş, günümüzde bu sayı iki yüz altısı klasik tarzda olmak üzere iki bin altı yüz civarına balığ olmuştur. Almanya’da yaşayan Müslümanların herhangi bir çatı kuruluşuna üye olma yüzdesi ve camilerle olan irtibatları ise istenilen seviyede değildir. Bir veriye göre 733.246 kişi bir kuruluşa üyedir. 284.000 kişi günlük ibadete, 539.000 kişi Cuma namazlarına, 1.025.000 kişi de bayramlar vesilesiyle camilere uğramaktadır.⁴⁴ Alman kaynaklarına göre Müslümanların %51’i,⁴⁵ DİTİB’in kendi beyanına göre %70’i üst çatı kuruluş olarak bu organizasyon altında faaliyet göstermektedir. Nitekim DİTİB’in resmi sayfasında şu bilgiler yer almaktadır:

“DİTİB, ülke çapında bir şemsiye olarak bünyesinde teşkilatlanmış derneklerin dini, sosyal ve kültürel faaliyetlerinin koordinasyonunu sağlamak amacıyla 5 Temmuz 1984 tarihinde Köln’de medeni kanuna göre genel kurul toplantısında kurulmuştur. Kuruluş yılında 135 dernek, şimdi ise 960’ın üzerinde dernek mevcuttur. Bağlı yerel topluluklar, DİTİB ile aynı ilkeleri ve yasal amaçları takip eden ve DİTİB’i bir şemsiye kuruluş olarak tanıyan yasal ve ekonomik olarak bağımsız kayıtlı derneklerdir. DİTİB bugün Almanya

41 Spiegel, “Politik Deutschland” (Erişim 4 Eylül, 2010).

42 Komisyon, *Başvuru Kitabı*, 240.

43 Komisyon-Almanya Protestan Kiliseler Birliği (EKD), *Zusammenleben mit Muslimen in Deutschland. Gestaltung der Christlichen Begegnung mit Muslimen* (Hannover: Eine Handreichung, 2006), 127.

44 İslamarchiv, “Almanya’da Camii Cemaati” (Erişim 10 Aralık 2015)

45 Dirk Halm, “Das öffentliche Bild des Islam in Deutschland”, ed. B. Uçar, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010), 310.

Federal Cumhuriyeti'nde en fazla üyeye sahip göçmen örgütüdür. Anketlere göre DİTİB, Almanya'da yaşayan Müslümanların %70'inden fazlasını temsil etmektedir.”⁴⁶

Alman idari kesim ve halkın DİTİB'e karşı tutumları ise bazen olumlu bazen olumsuzdur. DİTİB ile bağlantılı olumsuzluk noktasında temayüz eden başat düşünce bu teşkilatın Türkiye ile olan organik bağı iddiasıdır. Buna göre; DİTİB Alman yasalarına göre kurulmuş olsa da yapısal ve organik bağ ile Diyanet'e dolayısıyla Türkiye'ye bağlıdır. Bu ise Alman idari yapı geleneği ve siyasi anlayışa ters ve anlaşılamazdır.⁴⁷ Kimileri bunun en büyük nedenini din ile irtibatlandırıp İslam'da din-devlet ayrımı olmadığını (laiklik) ileri sürerek karşılarlar.⁴⁸ Nitekim bu anlaşılabilir denilen tutuma cevap dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu tarafından verilmiştir. Başkan, her devletin din ile olan ilişkisinin nevi şahsına münhasır tarihi, kültürel ve sosyolojik boyutlarına değinmiştir.⁴⁹ Çünkü 1982 Anayasasının 136. maddesi Diyanet İşleri Başkanlığını genel idari yapı içinde anayasal bir kuruluş olarak tarif etmekte ve onu, *İslam dininin itikat, ibadet ve ahlak ile ilgili konularında vatandaşları aydınlatma* göreviyle memur kılmaktadır. Başkanlığın bu anayasal görevi yurtdışında yaşayan vatandaşları da kapsamaktadır. Bu anayasal yetkiye dayanan Başkanlık, 1984 yılında 8610 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yurtdışı teşkilatını kurmuş, (6002 sayılı yeni teşkilat yasasının 18. Maddesi) Peyderpey yüksek tahsilli ilahiyat eğitimi almış ve belli sınavlardan geçmiş görevlilerini yurtdışında istihdam etmiş bu sayı günümüzde uzun/kısa süreli, bay/bayan olmak üzere bin civarına yaklaşmıştır.

Avrupa'da İslam varlığı, Almanya'da Müslümanlar, çatı kuruluş DİTİB hakkında verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra Almanların cami ve onunla ilintili ezan ve imamlar hakkındaki düşüncelerine bakmak gerekecektir.

4. ALMAN KAMUOYUNUN CAMİ VE DİN GÖREVLİLERİ HAKKINDAKİ GENEL YAKLAŞIMLARI

Müslümanların göçmen olarak 60'lı yıllarda Almanya'ya ayak bastıklarında bu ülkedeki cami sayısı sadece dörttü (Aachen, Hamburg, Münih, Berlin). Bu camiler o zaman tüccarlar, akademisyenler ve uzun yıllar Almanya'da ikamet edenler tarafından kurulmuştu. Cami dernek üyeleri ilk zamanlar genelde işçi kökenli kişiler iken

46 DİTİB, “Default1.php” (Erişim 17 Ağustos 2022).

47 Lemmen, *Der İslam in Deutschland*, 89-95.

48 Adel Theodor Khoury, *Der İslam und die westliche Welt* (Darmstadt: Primus Verlag, 2001), 112.

49 Ali Bardakoğlu, *Religion und Gesellschaft neue Perspektiven aus der Türkei* (Köln: DİTİB ZSU, 2008), 63-66, 123-128.

günümüzde bunlar daha çok üniversite öğrencisi ve akademisyenlerinden oluşmaktadır. Ancak burada bir çelişkiye dikkat çeken Almanca kaynaklar, derneklerde dış temsili sağlayan akademisyen ve eğitimli kimselerin Alman makamlarında müspet rol üstlendiklerini, ancak yeterli dini bilgiye sahip olmadıklarını, buna karşın dini bilen imamların da belirli bir süre kalacaklarından bahisle dil bilmedikleri, dolayısıyla Alman kamuoyunda önemli rol üstlenemediklerine vurgu yapmaktadır. Neticede nitelikli din uzmanları dil bilemedikleri için g. Müslimlerle muhatap olamamakta, bu ise derneklerin toplumsal görüntü açısından verimliliğini azaltmaktadır.⁵⁰

Vakia, başlangıçta da ifade ettiğimiz gibi Alman halkının İslam, cami ve din görevlileri konusunda geçmiş asırlara sari zihinsel kodlarını yok saymak mümkün değildir. Müslümanların Haçlı Seferleri neticesinde Batıya duyduğu antipatik durumlar, Batının İstanbul'un fethi, Viyana kuşatması ve Endülüs tecrübesi, 11 Eylül 2001 hadiseleri dikkate alındığında Müslümanlara karşı besledikleri korku, endişe ve önyargının kısa vadede yok olmasını beklemek de olanaklı değildir. Bu korku sadece sıradan bir vatandaş tarafından değil Katolik dünyasının en büyük dini lideri Papa 16. Benedikt tarafından da dile getirilmiştir.⁵¹ Yine 1930 Lübnan doğumlu Katolik rahip, Münster Katolik İlahiyat Fakültesi emekli öğretim üyesi Adel Theodor Khoury (Adil Hûrî) de uzlaşmaz bir İslam algı ve anlayışının pek çok Batı vatandaşında ciddi korkuya neden olduğunu ileri sürmekte, her iki tarafın eksik ve yanlışlarını dile getirerek ılımlı bir çizgi izlenmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁵² Keza bazıları kasıtlı ve kışkırtmaca bir dille kaleme alınan kitap ve makalelerin de halkta bu korkunun artmasında müessir olduğu düşünülebilir.⁵³ Ancak tarihte vuku bulmuş bu hadiseleri sürekli sıcak tutmak suretiyle bir yere varmanın mümkün olmadığını söyleyen sağduyu sahibi Alman entelektüel çevreleri önümüze bakmamızı önerirler. Bu genel tespitten sonra cami merkezli iki-üç hususa

50 Lemmen, *Der Islam in Deutschland*, 92.

51 Joseph Ratzinger (Papa XVI. Benedikt), *Avrupa'nın Dayandığı Düşüncelerin Dünü ve Bugünü*, çev. Nilüfer Uğur Dalay (İstanbul: Gendaş Yayınları, 2005), 13.

52 Khoury, *Der Islam und die westliche Welt*, 9.

53 Annemarie Schimmel (öl. 2003), bizim de ihtida ettikten sonra yakinen tanıdığımız Alman Kominist Partisi üst düzey temsilcisi Peter Schütt'ün "*Allahs Sonne lacht über Alster*" isimli kitabına yazdığı önsözde isim belirtmeden yıllar önce Avrupa ile uyumlu bazı İslam kültüründen hareketle "Batı Üzerinde Doğan İslam Güneşi" adlı bir provakatif kitap yayımlandığına dikkat çekmiştir. Kanaatimizce bu isim 1913 Kiel doğumlu felsefe doktoru Sigrid Hunke olmalıdır. 1999 yılında ölen bu şahsın tasavvufatın etkilenip Müslüman olduğu ve Cemile Bacı ismini aldığı belirtilmektedir. Bahse konu kitap 1967 ve 1972 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (Bkz. Peter Schütt, *Allahs Sonne lacht über der Alster*, (Leipzig: Mut Verlag 2002), 8.

dikkat çekmek, “olumlu” ve “olumsuz” fikir ileri sürenleri kendi argümanlarıyla birlikte ele almak istiyoruz:

a-Cami

Batı ülkelerinde camilerin inşa ve imarına olumsuz yaklaşanların gerekçeleri birbirinden farklıdır. Bu bağlamda Alman kaynaklarının bir kısmı ülkede cami yapımı, minare, hariçten ezan okunmasına “görünürlük” açısından karşı çıkmaktadır. Bunlar daha çok ideolojik, hiçbir dinle ilgisi olmayan ve mutaassıp davrananlardır. Bu düşüncede olanlara göre minareli ve görkemli camiler, İslam’ın Avrupa ve Alman toplumunun hayatının gerçeği ve kalıcılığı olarak sembolik değere haiz görülmekte ve hâkim kültür (leitkultur) Hristiyanlığa bir meydan okuma olarak telakki edilmektedir. Nitekim bir yazar Alman toplumundaki İslamofobik tavrın artmasına klasik camilerin sebebiyet verdiğini dile getirip şöyle demektedir: “Bunlardan biri Batı (Köln)’de Köln DiTİB Merkez Camii, diğeri Doğu’da (Berlin) Şehitlik Camii’dir.”⁵⁴

Cami odaklı tartışmalarda ileri sürülen bir diğer argüman cami-terör ilişkisidir. Bilindiği gibi Batıda İslam’ın sık sık terör kelimesiyle yan yana kullanılması aşına olunan bir husustur. Bu başlık altında yayımlanmış pek çok eser görülmektedir. Bunlardan biri Yakındoğu terör ve istihbarat uzmanı, *Frankfurter Allgemeinen Zeitung* yazarı Udo Ulfkotte’dır. Bu kişi *Das Bundesamt für Verfassungsschutz* (Alman Anayasa Koruma Teşkilatı-BfV)’ye dayandırarak verdiği bilgilerle ülkedeki cami odaklı terörist faaliyetlere dair bazı bilgiler sunmakta gerek Marksist eğilimli gerek dini-siyasi cihadist/radikal farklı İslam ülkelerine mensup grupların çalışmalarına değinmektedir. Yazar, Türk kökenliler arasında bazı grupları ve camileri sayarken DiTİB teşkilatına ait hiçbir olumsuz vakıya yer vermemiştir.⁵⁵

Benzer tarzda bir başka eser bu defa Berlin Üniversitesi öğretim üyesi Peter Heine tarafından ABD’de vuku bulan 11 Eylül saldırıları akabinde kaleme alınmıştır. Bu şahıs, “şehitlik ve cihat” kavramını ele alarak kendine göre bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. Heine, 11 Eylül 2001 sonrası 3 Ekim 2001 “Açık Kapı Günleri” çerçevesinde ülkede mevcut camilere Alman kamuoyunun büyük bir katılım gösterdiğini, bunun farklılıklar adına önemli sayılmasını, ilgi uyandırmasını, zaten az sempatik bulunan İslam’ın farklı yüzünün böylece tanınması açısından faydalı gördüğünü ifade etmiştir.⁵⁶

54 Mehmet Öcal, “Eine Art Islamophobie Von Moscheen und Konflikten”, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess*, B. Uçar (ed.), (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010), 187.

55 Udo Ulfkotte, *Propheten des Terrors, Das geheime Netzwerk der Islamisten*, Goldmann Verlag, (München: 2001), 134-145.

56 Peter Heine, *Terror Extremische Kräfte in Allahs Namen im Islam*, Herder, (Freiburg: 2001), 157.

Bir diğer provakatif bilgilerin yer aldığı çalışma Cemaleddin Kaplan (öl.1995) merkezlidir. Burada bir tür genelleme ile bütün Müslümanların bu tip davranışlar sergilediğine gönderme yapılmıştır. “Almanya’da Türk İslamcılar” şeklinde tercüme edebileceğimiz bir kitapta yazar, 60’lı yıllarda Almanya’ya gelen genç Türklerin başlangıçta biraz para kazanıp ülkelerine dönmeyi düşündüklerini, dolayısıyla çoğunluğun dini kaygılar taşımadığını ve dine karşı bir ilgi göstermediğini, ancak kırklı yaşlarına geldiklerinde bu kişilerin dine ihtiyaç duyduklarını belirtmektedir. Yazar, bu bağlamda işçilerin genelde bekar yurtları içinde (Heim) bazı ibadethaneler açtıklarını, 70’li yılların başına gelindiğinde Türkiye’ye dönüşü düşünmediklerini, ailelerini de buraya getirdiklerini, bu açıdan yabancı bir çevrede çocukların Müslümanca eğitimi ve dini ihtiyacın Almanya’da gerekli olduğu kanaatine vardıklarını söyleyip arka sokaklarda, fabrika köşelerinde, büro ve tamirhane gibi yerlerde üstelik başka bir yerden maddi destek almaksızın kendi olanaklarıyla ibadethaneler inşa ettiklerine değinmektedir. Aynı yazar devamla, 70 ve 80’li yıllara gelindiğinde büyük şehirlerde İslam’ın boy gösterdiğine, bunların daha çok politik ve belli dini gruplarca organize edildiğine dikkat çekmektedir. Başlangıçta radikalliği reddedip sadece dini ritüellerini yerine getirmeyi amaçlayan bu gruplara Devlet ve Diyanetin sahip çıkıp imam gönderdiğine vurgu yapmaktadır. Bu açıdan Almanya’da Türk İslam tezahürünün iki safhada ele alınması gerektiğini söyleyen müellif, bunlardan birini 60’lı yılların başından 80’li yılların ortasına kadar devam eden cami merkezli, bu camileri kimlerin yöneteceği, böylece aralarında kavga ve parçalanmaların yaşandığı tartışmalar; diğeri 80’li yılların ortasından sonra aralarında bir sükûnet ve uzlaşmanın vuku bulduğu dönem olarak tasnif etmektedir. Artık bu şahsa göre cami inşası alttan/halktan değil, üstten/teşkilatlarca yönlendirilmektedir.⁵⁷

Rohe de, halkın cami düşmanlığını buralardan gelecekte terörist yetiştirilme ihtimaline dair korkuların varlığına hasreder. Ancak hakikatte işin böyle olmadığını söyleyen yazar, cami yapmak isteyenlerin samimi ve inançlı bir cemaat mi? yoksa terör merkezi mi bu sorunun netlik kazanması için Alman komşularla işin başında irtibat kurmalarını, onlara kendilerinin kim olduklarını ve amaçlarını söylemelerini tavsiye eder.⁵⁸

Almanya’da cami muhalefetine dile getirilen bir diğer husus, imar ve inşanın şehirlerin mimari ve estetik yapısını bozacağı ve Müslümanların ülkede sürekli kalacağını sembolize etmesidir. Bu düşüncede olanlar camilerin siyasi hedef ya da fanatik eylemler için kötüye kullanılacağı, insanların da bundan doğal olarak korkacağıdır. Böylece

57 Werner Schiffauer, *Die Gottesmaenner Türkische Islamisten in Deutschland*, Suhrkamp (Bonn: 2000), 17-19.

58 Rohe, *İslam Sataat und Moderne*, 119- 121.

Alman vatandaşlarında yabancılaşma korkusu temayüz edecek, yine Hristiyanların kamusal alanlarının ve şehirlerinin yüzyıllar boyunca bu din tarafından kazandırılmış görünümü yok olacaktır. Hâlbuki halk bunun muhafazasını talep etmektedir. Almanya'da PEGIDA⁵⁹ adlı örgütün temel argümanı yapılan Merkez Cami'nin Dom Kilisesi'ne alternatif oluşturma ve şehrin silüetini bozacağı iddiasıdır.

Alman kamuoyu cami aleyhtarlığında dikkatlere sunulan bir diğer husus yapılan camilere verilen isimlerle ilgilidir. Almanya'da sıkça görüldüğü gibi İstanbul'u fethe-den Fatih'in adının camiye verilmesinin dindar Hristiyanlarca kabul edilebilir olmadığı, Hristiyan çevrelerde bunun protestolara neden olduğu, dolayısıyla Müslümanların bunu dikkate almalarını salık verilir. Aynı yazar Haçlı seferi gazilerinin isminin bir başka İslam ülkesinde kullanılması hâlinde bunun hoşgörülle karşılanamayacağını, provakatif olaylara sebep olacağını ileri sürmektedir. Bu bapta, her ne kadar bazı Hristiyanlar kardeş dine katkı sağladığını ileri sürüp hoş görse de Ayasofya Cami adının da 1996 yılında Nürnberg'te bir camiye isim olarak verilmesini doğru bulmamışlardır.⁶⁰ Bu düşünce dillendirildiğinde Ayasofya henüz camiye tahvil edilmemişti.

Camiye olumsuz yaklaşanların bir kısmı “mütekabiliyet” esasının dikkate alınıp alınmadığını sorgularlar. Nitekim cami inşası ilgili Almanya'da Kilise ile karşılaştırma yapanların sayısının az olmadığı, bunlara göre Mekke'de kilise inşasına müsaade edilmediği dile getirilip, Almanya'da cami yapımına mütekabiliyetle izin verilmemesi gerektiği ileri sürülmektedir. Bu konuda gösterilen örnek S. Arabistan'dır. Yazar devamla, kendi açısından bunu doğru bulmadığını, demokrasiyle idare edilmeyen ülkede din özgürlüğü yoksa Almanya'da yaşayan kişilerden bu hakkın esirgenemeyeceğini söyler. Aynı yazar henüz az sayıda olan kubbeli ve minareli cami inşasının artması taraftarıdır. Geçmişe bakarak yanlışlar üzerine ilişki bina etmek yerine geleceğe bakılmasının önerir.⁶¹ Evanjelik Kilisesi de (EKD) her ne kadar mütekabiliyet karşılıklı hoşgöründe etkin ve arzulanırsa da bu beklentinin karşıdan gelmemesi hâlinde de din özgürlüğüne halel getirilmemesi taraftarıdır. Bunu İncil'den bir haberle⁶² destekleyen kilise, Alman

59 2014 yılında kurulan Dresden kökenli aşırı sağ Alman siyasi hareketi olarak ortaya çıkan PEGIDA'nın açılımı *Patriotische Europaer gegen İslamisierung des Abendlandes* (Batı'nın İslamlaşmasına Karşı Vatansever Avrupalılar) demektir. İslam aleyhtarlığı ve Köln cami yapımına karşı çıkmakta önemli rol oynamışlardır.

60 Stegemann, *Müslime in Deutschland*, 155; Not: (Kitap yayımlandığında Ayasofya henüz camiye çevrilmemiştir).

61 Mathias Rohe, *İslam Sataat und Moderne Gesellschaft in der Türkei und in Europa*, Konrad Adenauer (Ankara: Körber Ebert Stiftung, 2005), 120.

62 Kutsal Kitap: Matta (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2009), 5/39. “Ama ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür

komşularla önceden istişare edilerek trafik, şehrin estetiği, çevre kirliliği, gürültü, park sorunu, gettolaşma korkusu gibi negatif durumları bertaraf etmek şartıyla telafi edilebileceğini, hatta bu konuda Müslümanlarla kilisenin konuşmaya hazır olduğu deklare eder.⁶³

Cami imar ve inşası hakkında olumlu düşünen ve buna destek verenler de vardır. Örneğin Katolik dünyasının ruhani lideri müteveffa Papa Jean Paul II (öl. 2005) yeri geldikçe İslam'ı yermekle birlikte bir gerçeğe dikkat çekmiş, Müslümanların din ve mabetlerine olan düşkünlüğünü, zaman ve mekân gözetmeden Allah'a yaptıkları itaat ve ibadeti övmüş, bunun özellikle Kilisesinden uzaklaşmış, az ya da hiç ibadet etmeyen Hristiyanlar için örnek alınmasını önermiştir.⁶⁴ Cami desteğinde bulunanlar meseleye daha çok Avrupa'nın vazgeçilmez demokratik ilkeleri çerçevesinde temel insan hak ve hürriyetleri bağlamında yaklaşırlar. "3 Ekim Cami Kabul Günleri (Tag der Öffnen Tür) camiyi tanımak için önemli bir fırsattır" diyen Katolik Kilisesi'ne göre, Alman anayasasının 4. Maddesi temel haklar cümlesinden inanç özgürlüğünü garanti altına almakta, Müslümanlar ruhsat almak, hukuki kurallara uymak ve federal çevre koruma kanunu yönetmeliğine riayet etmek şartıyla mabetlerini inşa edebilmelidir. "Kendi inancının başka ülkelerdeki mensupları için haklı şekilde inanç özgürlüğünü talep eden kişi, aynı hakları kendi ülkesindeki azınlıklara kısıtlamamalıdır" diyen Katolik Kilisesi mütekabilyete gönderme yapıp, "İslam ülkelerindeki Hristiyanlar da Almanya'daki Müslümanlar da özgürce dinsel yaşamlarını yerine getirme hakkına sahip olmalıdır"⁶⁵ görüşündedir. EKD de aynı görüştedir.⁶⁶ Bir başka yazar da açık kapı gününü komşuluk ve ön yargıların yıkılmasında ve cami aleyhtarlığının bertaraf edilmesinde önemli bir fırsat olarak görmektedir.⁶⁷

Almanya'da camiler hakkında kötümserlik ve olumsuzluklar kadar az da olsa iyimserlik ve olumlu şeyler de yaşanmaktadır. *Kölner Stadt-Anzeiger* gazetesinin Haziran 2007 yılında organize ettiği büyük protestolara karşı çıkarak⁶⁸ DİTİB caminin vücut bulmasında katkı ve fedakârlık gösteren dönemin büyükşehir belediye başkanı Fritz

yanağınız da çevirin."

63 Komisyon-EKD, *Zusammenleben mit Muslimen*, 114-115.

64 Johannes Paul II, *Die Schwelle der Hoffnung Überschreiten*, (Hamburg: Hoffmann und Campe, 1994), 121.

65 Komisyon, *Başvuru Kitabı*, 111.

66 Komisyon-EKD, *Zusammenleben mit Muslimen*, 112.

67 Micksch, "Können wir das Islam veraendern?", ed. B. Uçar, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozesse*, 216.

68 Caminin yapımına karşı çıkılan protesto ve sürecin kronolojisi için bkz. Öcal, "Eine Art von Islamophobie," ed. B. Uçar, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess*, 196.

Schramma bu duruma iyi bir örnektir. Yine DW (Deutsche Welle) radyo haberi ve bazı Türk gazetelerine yansıdığı kadarıyla 2020-2021 futbol sezonunda FC Köln futbol takımının giydiği formalara Dom Kilise kulesiyle birlikte cami minaresinin konulması da şehirde uyum adına önemli mesafelere dikkat çekmektedir. Yukarıda oldukça negatif bir yaklaşımda bulunan Peter Heine'nin "Alman Semalarında Hilal" adını verdiği Almanca eserde kısmen iyimserlik emarelerine yer verilmektedir: "İslam bu ülkede henüz "genç bir din" dir. Ancak gün geçtikçe Müslüman üçüncü nesilde yargıç, avukat, doktor ve akademisyenler artacak, dolayısıyla bir taraftan Batı anlayışını gayet iyi bilecek, Almanya'da Müslüman toplumun sorunlarını ve endişelerini izale edecek, Alman üniversitelerinde eğitim alacak bay-bayan ilahiyatçılarla Alman kültür idaresi ve Müslüman teşkilatların birlikte çalışmak suretiyle müspet bir sonuca gidilecektir."⁶⁹ Antweiler de aynı görüşü dile getirip, farklı din ve kültürlerin, birbirine yabancı insanların mevcudiyetinin doğru olduğunu, çok kültürlü ve çoğulcu bir toplum olan Almanya'da haddizatında bu farklılıkların çok keskin olmadığını, azımsanmayacak müşterekliklerin bulunduğunu örneklerle izah etmekte, toplumdaki kültürler arası çatışmayı medyanın körüklediğine dikkat çekmektedir.⁷⁰

b-Ezan

Almanya'da uzun yıllar tartışılan camiyle irtibatlı bir diğer sorun ezanın hariçten okunup okunmamasıyla ilgilidir. Son yıllarda karşılıklı mutabakat ile bazı yörelerde üç vakit belli desibelle ezanlar okunmaktadır. Ancak henüz bu konu lokal olarak çözümlense bile genel bir problem şeklinde kalmaya devam etmektedir. Müslümanlar bunun din özgürlüğü kapsamında ele alınması gerektiğini ileri sürerken, Hristiyan vatandaşlar meseleye daha farklı bir zaviyeden bakmaktadır. Bu bağlamda ezanın kilise çanlarıyla kıyaslanmasının yanlışlığına vurgu yapan Kilise, çanın sadece sestən ibaret olduğuna ve herhangi bir mesaj içermediğine, buna karşın ezanın ibadete ve imana davet ettiğine dikkat çekmekte, ayrıca Hristiyan komşuların yüksek sesle rahatsız edilmelerine rıza göstermemektedir.⁷¹ Ezanın komşuları rahatsız etmemesi gerektiğine dair destek aldıkları şahıs Ezher şeyhidir. Ezher şeyhi Tantavi Almanya/Hessen eyaleti Kilisesi'nde yaptığı konuşmada, ezanla Alman komşuların rahatsız edilmelerini doğru bulmadığını söylemiştir. Bu destek hem Katolik hem EKD tarafından dile getirilmektedir.⁷² Yukarıda

69 Heine, *Halbmond*, 297-298.

70 Antweiler, *Heimat Mensch, Was uns Alle Verbindet*, 12.

71 Komisyon, *Başvuru Kitabı*, 108, 111, 204, 205, 207, 211-212.

72 Komisyon-EKD, *Zusammenleben mit Muslimen*, 113.

kısmen değinildiği gibi açıktan ezan Berlin Şehitlik Cami, Düren, Hamburg, Dortmund vb. pek çok yerde üç vakit ve 60-70 desibeli geçmemek şartıyla okunmaktadır.⁷³

Yaklaşık altı ay kadar önce “Dom Kilisesi yanında DİTİB Merkez Camii’nde ezanın açıktan okunmasının toplumda karşılıklı saygının pekişmesine olanak sağlayacaktır” diyen ve iki dönemdir başkan seçilen, bağımsız Köln Büyükşehir Belediye Başkanı Henriette Reker⁷⁴ ezanla ilgili müspet yaklaşımlarda bulunmaktadır. Nitekim bu temenni gerçekleşmiş ve 14. 10. 2022 tarihi itibarıyla Köln Merkez Camii’nde cuma günleri 12-15 saatleri arası 60 desibeli ve beş dakikayı geçmemek şartıyla ezanın hariçten okunmasına izin verilmiştir. Köln Katolik kenti dekanı Robert Kleine de bu projeye destek verdiğini söylemiştir.⁷⁵ Ezanın hariçten okunması hadisesi Alman gazetelerinde geniş yankı bulmuş, her iki taraf lehte ve aleyhte birtakım görüşler ileri sürmüşlerdir.⁷⁶

c- Din Görevlisi

Almanya’da imamların rolü ve fonksiyonu etkili ve yetkili şahıslar tarafından dile getirilmekte ve bu kişilerin tek değil çok yönlü görev yaptıklarına atıfta bulunulmaktadır. İmamların yalnızca din ile iştigal etmedikleri, aynı zamanda yardımcı, sosyolog ve psikolog görevlerini de üstlenmek zorunda kaldıkları, ancak bu görevlerini tam yerine getiremedikleri belirtilir.⁷⁷ Avrupa ülkelerinde görev yapan imamlar cami ile sınırlı olmayan bir din hizmeti deruhte ederler. Nitekim Alman Federal Hükümetinin 9 Şubat 2000 tarihinde yayımladığı bir rapora göre, Müslümanların %24’ü haftada bir, %8’i ise haftada birden fazla camiye gitmektedir.⁷⁸ Gençlerin camiyle olan ilişkileri de bundan çok farklı değildir. 750.000 çocuk ve gençten sadece %18 kadarı camiye uğramaktadır.⁷⁹

Türk din görevlileriyle ilgili yapılan başat itham ve iddialardan biri onların yeterli dil bilememeleri üzerindedir. Hatta bu durum onlara göre orada yaşayan Müslüman halkın bulunduğu ülkeye uyumunu da zorlaştırmaktadır. EKD Başkanı Margot Kaesmann’a göre, Avrupa/Almanya’da uyumu zorlaştıran engellerden biri bu ülkenin dil ve

73 Stegemann, *Müslime in Deutschland*, 157.

74 Vaticannews, “Reker Verteidigt Projekt zu Muslimischem Köln” (Erişim 20 Ağustos 2022).

75 <https://www.islamiq.de/2022/10/02/stadt-koeln-will-gebetsruf-ab-mitte-oktober-erlauben/> Erişim: 06.10.2022.

76 <https://www.tagesschau.de/inland/muezzin-koeln-101.html> (Erişim: 14. 10. 2022).

77 Sabine Kroissenbrunder, *Internationaler Europäischer Gemeinschaftsrat Bekanntmachung und Besprechungen* (Ankara: DİB Yayınları, 2002), 2/411.

78 Bundestag, *İslam in Deutschland*, 14.

79 Komisyon-EKD, *Wieviel Institution braucht Religion* (Hannover: Haus Kirchlicher Dienste, 2004), 52.

kültürü hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmayan imamlardır.⁸⁰ Bir başka yazar da din görevlilerini uyumun önündeki engellerden biri olarak görmekte, camilerde yürütülen din eğitiminin de bu maksada matuf yapıldığını iddia etmektedir.⁸¹ Başkanın ve yazarın bu görüşlerinin ne kadar isabetli olup olmadığı tartışmalıdır. Zira din görevlisinin uyumu engellediğine dair ellerinde yapılmış bir anket, mevsuk ve müdellel bilgi yoktur. Üstelik uyumda sorunu tek taraflı görmek de mümkün değildir.

Din görevlileriyle irtibatlı olumsuzluk noktasında dile getirilen bir diğer husus, camilerde yapılan din eğitiminin anti demokratik, uyumu engellemeye yönelik, çocuklara aşırı yüklenmeyi esas alan, pedagojik formasyonu içermeyen, üstelik din eğitiminin nasıl yapılacağı konusunda ehil olmayan görevliler tarafından verildiği iddia ve ithamlarıdır.⁸² Bu ve başkaca nedenlerden dolayı Katolik Kilisesi'nin de paylaştığı ancak EKD Kilise Başkanı Huber'in dile getirdiği ve azımsanmayacak sayıda etkili ve yetkili zevatın desteklediği düşünceye göre, camilerde vaaz dilinin Almanca olmasıdır.⁸³

Almanya'da Türk imamları hakkında araştırmalar yapan Türk asıllı bir başka bilim insanı, meseleye farklı bir zaviyeden yaklaşır: "İmamlar buradaki koşulları tam öğrendikten sonra ülkeye dönmekte, geldikleri ülkenin dilini bilemedikleri için gençlere hitap edememekte, dolayısıyla bu boşluk gayri resmi teşkilatlar tarafından doldurulmaktadır."⁸⁴ Bazı yazarlar da hiçbir ayırım yapmaksızın bütün din görevlilerini yabancı bir ülkeden gelen, geldiği ülkenin dilini, gelenek ve göreneklerini, yerel problemlerini, toplumun beklentilerini ve göçmen kökenli Müslümanların spesifik sorunlarını bilmeyen kimseler olarak genellemeci bir tasvire giderler.⁸⁵

Din görevlilerindeki dil eksikliğine vurgu yapanlar imamlara büyük görevler düşüğünü, Almanca öğrenmelerinin elzem olduğunu, böylece Almanya'nın dini, politik gerçeği ve toplumsal yapısı hakkında sahih bilgiyle mücehhez olmalarını tavsiye etmektedir.⁸⁶ DİTİB hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Thomas Lemmen ise yerel makam

80 Kaessmann, *Vergesst* 23-24.

81 Peter Schumuck, *Der İslam und seine Bedeutung für türkischen Familien in der Bundesrepublik Deutschland*, (München: Deutschen Jugeninstitut, 1982), 98.

82 Hans Thomae Venske, *İslam und Integration* (Hamburg: Körber Stiftung, 1981), 4/147.

83 Kath.de, "Nachrichtenüberblick für Sonntag" (Erişim 22 Kasım 2004)

84 Yasemin Karakaş, *Türk Alman ilişkilerinde Din Tabu mu?* (Hamburg: Körber Stiftung, 1997), 337.

85 Karl Biswanger, *Türkisch-İslamische Vereine als deutsch-türkische Koexistenz* (München: Rieb, 1988), 73.

86 Micksch, "Können wir das İslam veraendern?", ed. B. Uçar, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozesse*, 217.

ve kamuoyunun imamlardan beklentilerini sıralarken şunları söyler: “Görev yapılan ülkede konuşulan dil hakkında temel bilgi, batı kültürü ve hayat tarzı hakkında yeterli malumat, görev yapılan bölgedeki sivil ve dini kuruluşlarla iyi bir irtibat, nerede görev yaptıklarının şuuruyla ülkenin anayasa ve sosyal sistemine saygı ve riayet.”⁸⁷ Din görevlisinin dil bilmediğine dair yapılan iddia ve töhmetler eskiye oranla giderilmiş gözükmemektedir. Yeterli olmasa da Goethe Enstitüsü ve diğer Almanca dil kursları ile iş birliğiyle sıkı bir dil kursuna tabi tutulmakta, Almanca A1, A2 belgesi almak kaydıyla Almanya’daki görev yerlerine hareket etmektedirler. Ancak UIP projesi bu ithamları azaltmıştır.⁸⁸ Yurtdışı din hizmetini deruhte eden görevlilerimiz ve onları yetiştiren kurumlar olarak gelecekte daha verimli bir din hizmeti sunmak için birtakım öneriler sıralamak mümkündür.

5. Öneriler

-Yurtdışı din hizmeti “uzmanlık” isteyen bir saha olarak telakki edilmelidir.

-Din görevlisi görev yaptığı ülkedeki Müslüman çocuk ve gençlerin sosyolojik ve kültürel bir değişimle yüzleştiğinin farkına varmalı ve bu insanlar için dini yeni bir üslup ve söylemle anlatmalıdır.

-Batıda yaşayan genelde tüm Müslümanlar, özelde ise din görevlisi İslam’ı anlatırken kültürel ve mahalli olanı değil, dini ve evrensel olanı tefrik edebilmeli, sağlam kaynak, sahih dini bilgiye dayalı “meşrûiyet” ve “makuliyet” esasını göz ardı etmeyen bir din hizmeti sunmalıdır.

-Görevliye, hizmet vereceği ülkenin şart ve değer yargıları ile beşerî ilişkilerde takip etmesi gereken kurallar için hâlihazırda uygulanan bir aylık seminer yetersizdir. Bu artırılmalıdır.

-Avrupa’daki Müslümanları toplumsal, psikolojik, ailevî vb. yönleri ile tanıtan broşürler hazırlanmalıdır. Yine Hristiyan ve Evanjelik Kiliselerinin yaptığı gibi Müslümanlara Hristiyanlık kültürünü müfit ve muhtasar tanıtan başvuru kitapları yayımlanmalıdır.

-Avrupa/Almanya’da uzun yıllar cami sayısı artmadığına göre muhtemel doyum noktasına ulaşılmıştır. İhtiyaç hâlinde yeni mabetler inşa edilmekle birlikte, bundan

87 Thomas Lemmen, *Vortrag Bei der Tagung des Bundesinnenministeriums Berlin mit Imamen Von* (DİTİB: Wiesbaden-Nauroth von, 2003), 16-17.

88 2006 yılında Ankara İlahiyat Fakültesi ile başlayan günümüzde Ankara, Marmara, İstanbul, Konya, Uludağ ve 29 Mayıs Üniversiteleriyle devam eden bu programdan şu ana kadar 14 ülkeden 935 öğrenci mezun olmuştur. Bunların kahir ekseriyetini 490’sı mezun 222 eğitime devam eden öğrenci sayısı ile Almanya oluşturmaktadır. (Geniş bilgi için bkz. DİB, UIP Uluslararası İlahiyat Programı Tanıtım ve Başvuru Kılavuzu 2022).

böyle yetkililerin gelişmeyi yatay değil, dikey sürdürmeleri, nicelden öte niteliğe önem vermeleri sağlanmalıdır.

-İki Almanya'nın birleştiği 3 Ekim günü "Tag der Öffenen Tür" (Cami Açık Kapı Günleri) fırsat bilinip iyi değerlendirilmeli, karşılıklı önyargıyı izale edecek adımlar atılmalıdır. Bu noktada özellikle caminin yakınında bulunan Alman komşular davet edilerek hem cami ve din tanıtılmalı, amaç vurgulanmalı, karşılıklı önyargıların giderilmesine katkı sağlanmalıdır. Böylece şeffaflık (Klarheit) ve güzel komşuluk (Nachbarschaft) tesis edilmelidir.

-Almanya'da camilerin inşaa ve imarında imkanlar ölçüsünde sağduyu sahibi yerel siyasi idareciler ve belediye yönetimiyle iyi münasebetler kurulup onların desteği alınmalıdır.

-Yakın dönemde Avusturya, Belçika ve kısmen Fransa'nın yaptığı gibi ülkeye dışarıdan gelecek din görevlisine vize verilmeyebilir. Bu nedenle ivedilikle bir eylem planı hazırlanmalıdır.

6. Genel Değerlendirme

Çok sayıda Müslüman Avrupa ve Almanya'da kalıcılığı seçmiş, yaşadığı ülkenin vatandaşı olmuş ve birkaç neslin doğmasıyla birlikte buraları yurt edinmiştir. Hâl böyle iken Alman yazarların ifade ettiği gibi artık İslam Avrupa/Almanya'nın bir parçası, Müslümanlar da diğer insanlar gibi bu ülkenin vatandaşıdır. Temel hak ve hürriyetler bağlamında demokrasinin beşiği kabul edilen Batı, gençliğini yerliler gibi bu ülkelerin refah ve gelişmesine harcamış kimseleri "yabancı" değil "yerli" görmek durumundadır. "Su-i emsal misal olmaz" fehvasınca bazı ülkeler örnek gösterilmek suretiyle karşılaş-tırma yapmak doğru değildir. Bütün bu gerçekler ışığında her iki taraf etkili ve yetkili zevatı tarihe bakmaktan öte mevcut hâli ve geleceği düşünerek birlikte yaşama tecrübesi edinmelidir. Şüphesiz eksiklikler kabul edilerek önyargı, itham, iddia ve korkuların giderilip, hassasiyetlerin dikkate alınması gerekir. Anlaşılan o ki hâlâ toplumsal düzlemde karşılıklı tanıma, tanıtırma ve tanışma eksikliği bulunmaktadır. Bu ise ancak bilgilenme (Lernen), anlama (Verstehen) ve kabullenme (Anerkennung) ile mümkündür.

Bundan böyle Batı toplumu tarafından ileri sürülen Müslümanların uyumsuzluğuna dair argümanlar da büyük oranda geçerliliğini yitirmiştir. Nitekim Müslümanlar bu ülkelerde çok sayıda aşağılanma, ötekileştirilme, dışlanma, kabullenilmeme tecrübesi yaşamalarına rağmen kimi zaman bazı ülke vatandaşlarının kendi memleketlerinde bulamadıkları özgürlüğü Avrupa'da bulduklarına inanmaktadır. Her cenahtan sıkça dile getirilen imamların dil bilmediğine dair eleştiriler de alınan tedbirler sayesinde geçerliliğini yitirmişe benzemektedir.

Bu çalışmada araştırdığımız Almanca literatür, lisans ve yüksek lisans eğitimimizi Almanya’da ikmal etmemiz, on yıl kadar bu ülkede hem din görevlisi hem ataşé olarak görev yapmamız vesilesiyle edindiğimiz intiba, karşılıklı iyi niyet ve samimiyet olduğu sürece pek çok sorunun minimize edileceğidir. Özetle, tüm insanlar arasında bir fikir birliğinin oluşması/ uyuşması mümkün gözükmediğine göre yapılacak tek iş, uzlaşmanın ancak demokratik temel hak ve hürriyetler üzerinden yürütülmesidir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Muhammed S. *Geschichte des İslam in Deutschland*. Nürnberg: 1981.
- Almanya Protestan Kiliseler Birliği (EKD). *Zusammenleben mit Muslimen in Deutschland. Gestaltung der Christlichen Begegnung mit Muslimen*. Hannover: 2006.
- Amazon. “İslam in Deutschland”. Erişim 22 Temmuz 2013.
- Antweiler, Christoph. *Heimat Mensch, Was Uns Alle Verbindet*. Hamburg: Murman Verlag, 2009.
- Bardakoğlu, Ali. *Religion und Gesellschaft neue Perspektiven aus der Türkei*. Köln: Ditib ZSU, 2008.
- Bauknecht, Bernd Ridwan. “Zur Geschichte der Muslime in Deutschland vor der Arbeitsmigranten”, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozesse*. ed. B. Uçar, Frankfurt: Peter Lang, 2010, s. 61-82.
- Biswanger, Karl. *Türkisch-İslamische Vereine als deutsch-türkische Koexistenz*. München: Rieb, 1988.
- Deutsche İslam Konferenz (DİK). *Muslimisches Leben in Deutschland*. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge-Forschungsbericht, 2009.
- DiTİB. “Default1.php”. Erişim 17 Ağustos 2022.
- Derschwan, Hans. *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, çev. Y. Önen, Ankara: KB Yayınları, 1987.
- Elsas, Christoph. *Was Jede Vom İslam Wissen Muss*. München: Gütersloher Verlagshaus, 2011.
- Fiedner, L. *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din- Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Greschat, Hans-Jürgen. *Mündliche Religionsforschung, Erfahrungen und Einsichten*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1994.
- Halm, Dirk. “Das öffentliche Bild des İslam in Deutschland”, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess*, ed. B. Uçar, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010, s.293-326.
- Heine, Peter. *Halbmond Über Deutschen Daecher*. München: List Verlag, 1997.
- Heine, Peter. *Terror Extremische Kraefte in Allahs Namen im İslam*, Freiburg: Herder Verlag, 2001.
- Heine, Susanne. *İslam in Europa: Vorurteile zu Verbergen und Gegenseitige Verstaendigungsbasis Bilden aus der Perspektive, eines Christen*. 2. Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2002.
- Hofmann, Murad Wilfried. “Die Verwurzelung des İslam in Deutschland, *Die Rolle der Religion im Integrationsprozesse*. ed. B. Uçar, Frankfurt: Peter Lang, 2010, s. 327-334.

- Hunke, Sigrund. *Allahs Sonne Über dem Abendland, Unser Arabischen Erbe*. Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag, 2001.
- Johannes Paul II, *Die Schwelle der Hoffnung Überschreiten*, Hamburg: Hoffmann und Campe, 1994.
- İslamarchiv. "Almanya'da camii cemaati". Erişim 10 Aralık 2015.
- Kaessmann, Margot. *Vergesst die Gastfreundschaft Nicht*. Berlin: Ullstein, 2011.
- Karakaş, Yasemin. *Türk Alman İlişkilerinde Din Tabu mu?*. Hamburg: Körber Stiftung, 1997.
- Karlsson, Igmar. *Konferenzberichte İslam, Staat und Moderne Gesellschaft in der Türkei und in Europa*. Ankara: Kondrad Adaneuer Stiftung, 2005.
- Kath.de. "İndex". Erişim 22 Kasım 2004.
- Khoury, Adel Theodor. *Der İslam und die westliche Welt*. Darmstadt: Primus Verlag, 2001.
- Klose, Hans-Ulrich. *Religion-Ein Deutsch-Türkisches Tabu?*. Hamburg: Körber Stiftung, 1996.
- Komisyon. Almanya Protestan Kiliseler Birliğı (EKD). *Wieviel Instution braucht Religion*. Hannover: Haus Kirchlicher Dienste, 2004.
- Komisyon. Almanya Protestan Kiliseler Birliğı (EKD). *Zusammenleben mit Muslimen in Deutschland*. München: Gütersloher Verlagshaus, 2000.
- Komisyon. *Başvuru Kitabı (Arbeitshilfen 172): Almanya'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar*. Bonn: Almanya Katolik Ruhani Meclisi Sekreterliğı, 2003.
- Komisyon. *Begegnungen mit Müslimischen Frauen*, ed. Miriam Neubert/Ursula Rudnick, Hannover: Hora Verlag, 2003.
- Komisyon. *Was Jede vom İslam wissen muss?*, EKD, Gütersloh: GTB Verlag, 1990.
- Komisyon. *ÜİP Uluslararası İlahiyat Programı Tanıtım ve Başvuru Kılavuzu*, Ankara: DİB, 2022.
- Kroissenbrunder, Sabine. *Internationaler Europaischer Gemeinschaftsrat Bekanntmachung und Besprechungen*. 2. Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2002.
- Kutsal Kitap: *Matta*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Lemmen, Thomas. *Der İslam in Deutschland, İslam Staat und Moderne Gesellschaft in der Türkei und in Europa*, Ankara: Kondrad Adenauer Stiftung, 2005.
- Lemmen, Thomas. *Vortrag Bei der Tagung des Bundesinnenministeriums Berlin mit İmamen von DİTİB*. Wiesbaden: Nauroth, 2003.
- Leonard, Neiall. *Internationaler Europaischer Gemeinschaftsrat Bekanntmachung und Besprechung*. 1.Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.
- Micksch, Jürgen. "Können wir das İslambild veraendern?", *Die Rolle der Religion im Integrationsprozesse*, ed. B. Uçar, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2010, s. 211-218.
- Neubert, Miriam - Rudnick, Ursula. *Begegnungen mit Müslimischen Frauen*. Hannover: Hora Verlag, 2003.

- Öcal, Mehmet. "Eine Art Islamophobie: Von Moscheen und Konflikten", *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess*, ed. B. Uçar, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010, s. 185-209.
- Ratzinger, Joseph. (Benedikt XVI). *Avrupa'nın Dayandığı Düşüncelerin Dünü ve Bugünü*. çev. Nilüfer Uğur Dalay. İstanbul: Gendaş Yayınları, 2005.
- Ratzinger, Joseph. (Benedikt XVI). *Glaube und Vernunft: Die Regensburger Vorlesung*. Freiburg: Verlag Herder, 2006.
- Richter, Michael. *Geldiler ve Kaldılar Almanya Türklerinin Yaşam Öyküleri*, ed. Körber Stiftung, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Rohe, Mathias. *İslam Sataat und Moderne Gesellschaft in der Türkei und in Europa*. Ankara: Kondrad Adenauer Stiftung, 2005.
- Schiffauer, Werner. *Die Gottesmaenner Türkische Islamisten in Deutschland*, Bonn: Suhrkamp 2000.
- Schumuck, Peter. *Der İslam und seine Bedeutung für türkischen Familien in der Bundesrepublik Deutschland*. München: Deutschen Jugeninstitut, 1982.
- Schütt, Peter. *Allahs Sonne lacht über der Alster*, Leipzig: Mut Verlag 2002.
- Spiegel. "Politik Deutschland". Erişim 4 Eylül 2010.
- Spuler-Stegemann, Ursula. *Muslimen in Deutschland*. Feriburg: Herder, 1998.
- Statisches Bundesamt. *Datenreport 1997*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997.
- Ulfkotte, Udo. *Propheten des Terrors, Das geheime Netzwerk der Islamisten*, München: Goldmann Verlag, 2001.
- Vaticannews. "Reker Verteidight Project zu Muslimischem Köln". Erişim 20 Ağustos 2022.
- Venske, Hans Thomas. *İslam und Integration*. 4. Cilt. Hamburg: Körber Stiftung, 1981.
- Yılmaz, Ömer. "Eine "tolerante" Annaeherung an das Thema Europa/İslam/Integration", *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010, s. 485-499.

Oturum Başkanı:

Çok teşekkür ediyoruz değerli hocam. Hocamız tabii ki Avrupa'da görev yapmış olmanın verdiği birikimle, oradaki sorun ve ihtiyaçları yerinde görme imkânı da bulmuşlardır. Bu bağlamda da bizlere kendi gözlemlerini aktarmış oldular. Şu anda dinleyicilerimiz arasında da yurt dışında görev yapmış olan hocalarımız vardır. Bu açıdan en önemli sahaya sahip olan kurum Diyanet İşleri Başkanlığımızdır. Bu noktada gayrimüslimlerle alakalı bizim fihhi konuda da hususlarımız mevcuttur. Burada bir noktayı dikkatlerinize arz edeyim; klasik fıkımızda gayrimüslim toplumlarda yaşamaya yönelik bir öngörü pek olmamış. Genellikle gayrimüslimlerin İslam toplumundaki statüleri tartışılmış, çalışılmış. Böyle olduğu için Müslümanların gayrimüslim toplumlarda yaşaması olgusu yeni bir olgu... Daha sonra Müslümanlar batıya gidince, ilk zamanlar

oralarda vatandaşlık almanın bile çok büyük günahlardan olduğunu söylemişler. Çünkü ilk zamanlarda gayrimüslim bir otoriteye bağlı olarak yaşamak çok ciddi bir travma oluşturmuş. Fakat zamanla Müslümanlar oralarda kalıcı hâle gelince, bu konular açılmış bu noktada da sorunlar ortaya çıkıyor. Zira orada yeni yetişen nesil, oranın algısına göre bir algı oluşturmak durumunda kalıyor. Bu noktada çatışmalar da ortaya çıkmış oluyor. Bunları şu açıdan söylüyorum; Diyanet İşleri Başkanlığımızın oralarda tecrübesi ve misyonu çok önemli. Çünkü Başkanlığımız, bu noktada birleştirici bir misyona ve vizyona sahip. İnşallah Başkanlığımız oradaki Müslümanların ihtiyaçlarının çözülmesi noktasında da daimi surette bir umut olacaktır.

Üçüncü olarak, “Güvenli Bölgelerde İrşat Faaliyetleri” başlıklı tebliğiyle, Gaziantep Üniversitesi Azez İslami İlimler Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Mahmut ÇINAR Hocamızı dinleyeceğiz. Buyurun sayın hocam.

GÜVENLİ BÖLGELERDE İRŞAT FAALİYETLERİ

PROF. DR. MAHMUT ÇINAR*

ÖZET

Suriye’de meydan gelen iç savaşın, ülkemizin sınırlarına yakın bölgelere sıçraması ve sınırlarımız açısından tehdit oluşturması neticesinde, ülkemiz güvenlik birimleri, Kuzey Suriye’yi terörden arındırmak, insani yardım faaliyetlerinin güven içerisinde yürütülmesini sağlamak ve sınırlarımızı güvenli hâle getirmek amacıyla 24 Ağustos 2016 tarihinde Fırat Kalkanı, 20 Ocak 2018 tarihinde Zeytin Dalı ve 9 Ekim 2019 tarihinde ise bölgeye Barış Pınarı Harekatı’nı başlatmıştır. Böylelikle Kuzey Suriye’de güvenli bölgeler oluşturularak yöre halkının güvenliği sağlanmaya çalışılmış, buna ilave olarak terör çevrelerinin sınırlarımıza yakın bölgelerde güvenlik zaafı oluşturmalarına engel olunmuştur. Bu hareketler neticesinde güvenli bölge hâline gelen yerlerde, ülkemizin ilgili birimleri her türlü hizmetin yayılması için seferber olmuş, bu bölgelerde altyapı ve üstyapı hizmetlerinin ifa edilmesine öncülük etmişlerdir. Kuşkusuz halkın asla göz ardı edilmemesi gereken hizmet alanlarından biri de irşat hizmetleridir. Bölgeye mensup olan resmi ve sivil inisiyatiflerin yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığımızın ilgili birimleri, ilk andan itibaren vaziyet almış, din hizmetlerinin aksatılmadan devam etmesi ve kalitesinin artırılması için azami gayret sarf etmişlerdir. Başta cami merkezli irşat hizmetleri olmak üzere, Kur’an kursları ve din görevlilerinin eğitim faaliyetleri gibi birçok alanda faaliyet gösterilmektedir.

Tebliğimizde Fırat Kalkanı Harekat bölgesinin önemli merkezlerinden biri olan Azez’i merkeze alarak, bu örnek üzerinden güvenli bölgelerdeki irşat faaliyetlerinin niteliği ve bu faaliyetlerin kimler tarafından icra edildiği irdelenecektir. Bunu yaparken, sadece resmi irşat hizmetlerine dikkat çekilmekle yetinilmeyecek; ma’had, medrese, dernek ve bir kısım tarikat ve cemaatlerin yaptıkları faaliyetlere de projeksiyon tutulacaktır. Böylelikle Güvenli Bölgelerde yapılmakta olan irşat hizmetlerinin detaylı bir fotoğrafını çekmek mümkün olduğu gibi, bölgede irşat faaliyetinde bulunan çevrelerin, yaptıkları bu hizmetlerin niyet, uygulama ve neticeleri hakkında fikir edinilmeye çalışılacaktır. Ayrıca irşat hizmeti yapan şahsiyetlerin, yaptıkları bu hizmeti kim adına

* Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü.

ve hangi amaçlarla yaptıklarını tespit etme çabası içine girilecektir. Tebliğde bölgedeki dinî yüksek eğitim ihtiyacını karşılamak üzere 04.10.2019 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle kurulan, kurulduğu andan itibaren eğiti-öğretim faaliyetlerini sürdüren Azez İslami İlimler Fakültesi'nin de bölgedeki irşat hizmetleri açısından yeri tespit edilerek değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Güvenli Bölgeler, İrşat Hizmetleri, Azez, Cami, Diyanet İşleri Başkanlığı.

IRSHAD ACTIVITIES IN SAFE ZONES

ABSTRACT

As the civil war in Syria spread to regions close to the borders of our country and posed a threat to our borders, our country's security units launched the Euphrates Shield on August 24, 2016, in order to rid Northern Syria of terrorism, to ensure the safe conduct of humanitarian aid activities and to make our borders safe. Launched Operation Olive Branch on January 20, 2018, and Operation Peace Spring on October 9, 2019. Thus, by creating safe zones in Northern Syria, the security of the local people was tried to be ensured, in addition to this, terrorist circles were prevented from creating a security weakness in the regions close to our borders. As a result of these operations, the relevant units of our country have mobilized to spread all kinds of services in places that have become safe zones, and they have pioneered the performance of infrastructure and superstructure services in these regions. Undoubtedly, one of the service areas that should never be ignored by the people is guidance services. In addition to the official and civil initiatives belonging to the region, the relevant units of our Presidency of Religious (Diyanet İşleri Başkanlığı) Affairs have taken a position from the very first moment and have made maximum efforts to ensure that religious services continue without interruption and increase their quality. It carries out activities in many areas such as the mosque-centered guidance services, Qur'an courses and training activities of religious officials.

In our paper, by centering Azez, one of the important centers of the Euphrates Shield Operational Region, the nature of the guidance activities in the safe zones and by whom these activities are carried out will be examined through this example. While doing this, it will not be enough to draw attention to official guidance services; Projections will also be made on the activities of ma'had, madrasah, associations and some sects and congregations. In this way, it is possible to take a detailed picture of the guidance services carried out in the Safe Zones, and it will be tried to get an idea about the intention, implementation and results of these services performed by the

circles engaged in guidance activities in the region. In addition, an effort will be made to determine on behalf of whom and for what purposes the personalities providing guidance service are performing this service. In the paper, Azez Islamic Sciences Faculty, which was established with the Presidential decree dated 04.10.2019 to meet the need for religious higher education in the region and has continued its educational activities since its establishment, will be determined and evaluated in terms of guidance services in the region.

Keywords: Safe Zones, Guidance Services, Azaz, Mosque, Presidency of Religious Affairs

GÜVENLİ BÖLGELER

Güvenli Bölgeler tabiri, 2011 yılından itibaren Suriye’de meydana gelen iç savaş ve başkaldırı sonrasında, Türkiye’nin sınırlarına yakın yerlerde güvenliği sağlamak ve terör odaklarını etkisiz kılmak için oluşturduğu ve göreceli olarak güvenli hâle getirilmiş bölgeler için kullanılmaktadır. Bu bölgelere yerel halk tarafından el-Manatiku’l-muharrara (özgürleştirilmiş bölgeler) tabiri, ülkemiz yetkili birimleri tarafından ise daha çok el-Manatiku’l-âmine (güvenli bölgeler) tabiri tercih edilmektedir. Her iki tabir de aynı coğrafyaya işaret etmekle birlikte, siyasi çağrışımları kısmen de olsa farklıdır. Bu nedenle herkes kullandığı tabirin hangi çağrışımı yaptığının farkında olarak kullanmakta ve bununla siyasi mesaj vermektedir.

Güvenli bölgeler tabiri dar anlamda Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı ve Barış Pınarları harekât alanlarını kapsamaktadır. Bununla birlikte İdlib ve çevresi de tam olarak güvenli bölge olmamakla beraber, Türkiye’nin göreceli olarak güvenliğiyle ilgilendiği bir bölge olması açısından geniş anlamda bu kapsama alınmaktadır. Güvenli bölgelerde, İdlib hariç tutulursa iki milyon, İdlib’le birlikte beş milyon civarında nüfus yaşamaktadır. Bu rakam, yaklaşık olarak mevcut Suriye nüfusunun 1/3’üne denk gelmektedir. Zira tahmini istatistiklere göre savaştan sonra Suriye’de ancak 17 milyon civarında nüfus yaşamaktadır.

İdlib, farklı bir konsepte sahip olmakla birlikte, diğer bölgelerde güvenlik sorunu, büyük ölçüde çözülmüştür. Özellikle Fırat Kalkanı ve Zeytin Dalı Harekat bölgesinde, zaman zaman bireysel kimi vakalar yaşanmakla birlikte kitlesel bir güvenlik sorunundan bahsetmek mümkün değildir.¹ Fırat Kalkanı Harekât Bölgesi, batıda Azez, doğuda

1 Bu tebliğ sunulduktan yaklaşık on gün sonra maalesef bölgede kitlesel bazı çatışmaların çıktığını özellikle HTŞ (Hey’etü Tahriri’ş-Şam) ile muhalifler tarafından kurulan Suriye Milli Ordusu arasında çatışmaların başladığını kaydetmek gerekir. Bu çatışmalar neticesinde Rus uçakları güvenli bölgelerin bazı kesimlerini bombaladılar. Tebliğimizin yayına hazırla-

Fırat, güneyde ise el-Bab kent merkezi dahil olmak üzere geniş bir alanı kapsamaktadır. Azez, Çobanbey, el-Bab ve Cerablus başlıca kent merkezleridir. Bölgede nahiyelere karşılık gelebilecek idare merkezleri ve köyler de mevcuttur. Zeytin Dalı harekât bölgesi, Afrin ve Azez'e bağlı Tel Rıfat kentlerinin içinde bulunduğu bölgeyi kapsamaktadır. Bu harekât neticesinde Afrin tamamen terörden arındırılmış ve güvenli bölge hâline getirilmiştir. Hatay Valiliğinin ilgili idari bölgesi olarak ülkemiz birimleri burada yerel unsurlara destek vererek faaliyet göstermektedir. Barış Pınarı Harekât Bölgesi ise Daha çok Şanlıurfa il sınırlarının komşu olduğu Kobani, Telabyad, Resûlayn gibi kent merkezlerini kapsayan coğrafyadan oluşmaktadır. Bu kapsamda Telebyat ve Resûlayn ile civarı güvenli bölge hâline getirilmiştir. Fırat Kalkanı Harekatı ile daha çok DEAŞ, Zeytin Dalı ve Barış Pınarı Harekatları ile SDG ve PYD'nin etkisiz hâle getirilmesi amaçlanmıştır. Sürecin sonunda DEAŞ önemli ölçüde bölgedeki varlığını kaybettiği hâlde, PYD hâlâ önemli bir güç olarak varlığını sürdürmektedir. DEAŞ'ın bölgedeki varlığı sadece uyuyan hücrelerden ibaret alıp, herhangi bir alanda hâkimiyeti söz konusu değildir. Buna karşılık SDG ve onun uzantısı olan PYD, birçok yerleşim biriminde hâkim güç olarak varlığını sürdürmekte, ülkemiz ve ülkemizin kontrolünde güvenli bölge hâline getirilmiş yerler için, ciddi bir tehlike olarak durmaktadır.

AZEZ

Azez, 2011 yılında Arap Baharıyla birlikte başlayan Suriye iç savaşına kadar, Suriye ve Ortadoğu'nun en önemli kentlerinden biri olan Halep İli'ne bağlı bir ilçe idi. Azez; Arapça: أعزاز; Kürtçe: Ezaz olarak anılmaktadır. Kilis-Öncüpinar Hudut Kapısı'na 7 km mesafededir. Halep kentinin Kuzeybatısında 30-40 kilometrelik mesafede bulunan küçük bir kenttir. Öncüpinar Sınır Kapısı'nın Azez tarafındaki adı Siccü olarak da bilinen es-Selame köyüne nispetle, Ma'berü's-selâme'dir. Bu kapıdan giriş yapıldıktan 7 km sonra Azez ilçesine ulaşılır. Bölgede bulunan Burseya Dağı, Azez'in Kuzey batısında yer almakta ve etekleri Azez'e kadar uzanmaktadır. Yakut el-Hamevî, Halep'e bir günlük mesafede bulunan Azez'in havasının güzel, suyunun tatlı olduğundan ve orada akrep bulunmadığından bahseder. Azez isminin, burada bulunan ve Asurlular tarafından bir höyük inşa edilerek yerleşim birimi hâline getirildiğinde, çevrede var olan ve adına "hazaz" denilen bir gülden alındığı kaydedilmektedir. Daha sonra Tel Azaz denilmiştir. Yakut el-Hamevî hem hemzeli olarak A'zaz hem de hemzesiz olarak Azaz olmak üzere iki şekilde de kendisinden bahsetmektedir. Günümüzde bu isim, hemzeli olarak A'zaz şeklinde kullanılmaktadır.

Azez'in Hititler döneminde yerleşim yeri olarak inşa edildiği de kaydedilmektedir. Buna göre Hititlere tarafından ilk defa yerleşim birimi olarak belirlenmekle beraber

namısı dönemine denk geldiği için bu bilgiyi burada zikretme uygun görüldü (M.Ç.).

Asurlular'ın bir höyük inşa etmesi neticesinde bununla anılmıştır. Hatta Hitit Kralı ile Mısır Firavunu arasında varılan Kadeş anlaşmasının o dönemde Kadeş isminde bir köy olan Azez civarında imzalandığı belirtilmektedir. Bu dönemde adı Azer iken, Asurlular ve Babilliler döneminde Hazzaz şeklinde kullanılmıştır.

Azez, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde 15/636 yılında İyaz b. Ğanem tarafından Halep'ten biraz sonra fethedilmiştir. Burada bulunan büyük cami (el-Camiü'l-kebir) aynı zamanda el-Camiü Ömer b. Hattab şeklinde de anılmaktadır. Şehir 548/1152 yılında Haçlılar tarafından işgal edilmiş, daha sonra Salahaddin Eyyubî 572/1176 yılında tekrar Haçlılardan kurtardı. 659/1260 yılında bu kente giren Moğollar, kaleyi yıkarak ahaliyi Kilis'e sürmüşlerdir. Yavuz'un Mercidabık seferinden sonra bölgenin tamamen Osmanlıların kontrolüne girmesiyle birlikte, Azez Osmanlılar döneminde Kilis ilçesine bağlandı. 1921 yılında yapılan Ankara antlaşmasıyla Kilis, Suriye'den ayrılmış ve Azez sınırın öteki tarafında kaldı. Aynı yıllarda Halep'i Türkiye'ye bağlayan yeni bir yol açılarak Azez bu güzergâhta yer aldı. Bu tarihten sonra buraya önemli bir Ermeni göçü de gerçekleşmiş, 1930 yılında 5000 civarındaki nüfusun yaklaşık 1/3'ü Ermenilerden oluşmaktaydı.

Azez'in sahne olduğu ve bu nedenle aynı isimle anılan üç tane önemli savaştan bahsedilmektedir: Birincisi 1030 yılında Halep'i başkent yapan Mirdasîlerle Bizanslılar arasında cerayan etti ve Mirdasîler Bizansı yenerek Azez'i ele geçirdiler. İkincisi ise 1125 yılında Haçlılarla Müslüman Selçuklular arasında meydana geldi. Bu savaşta, Hristiyan egemenliğine giren Azez, Eyyûbîler döneminde tekrar Müslümanların hakim olduğu bir belde hâline geldi. Sonuncusu ise 2012 yılında Arap Baharıyla birlikte Suriye'nin birçok bölgesinde çıkan iç savaştır.

Azez'e ilçe merkeziyle birlikte 5 nahiye bağlanmıştır. Bunlardan Tel Rifat günümüzde PYD'nin hakimiyeti altındadır. Suran, Nebl, Ahterin ve Mare' ise güvenli bölge sınırları içerisinde kalmakta ve idari olarak Azez'e bağlılığını sürdürmektedir. Ayrıca 125 köy ve 42 mezra da idari olarak buraya bağlıdır. Kent merkezinde Araplar yaşamaktadır. Köylerde ise çoğunluğu oluşturan Arapların yanı sıra Kürtler ve Türkmenler yaşamaktadır. Savaş sonrası özellikle İdlib ve Tel Rifar bölgelerinden gelen mültecilerin yerleştiği 90 bin civarında nüfusun yaşadığı Çadır Kampları da Azez'in çevresine konuşlandırılmışlardır. Azez ve civarında yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunu Sünnî-Şafîi Araplar oluşturmaktadır. Türkmenler de Sünnîdirler. Kürtlerin ise bir kısmı Yezidî, çoğunluğu oluşturan diğer kısmı Sünnî-Hanefi mezhebine mensuptur. Savaştan önce kent merkezinin nüfusu elli bin, köylerle birlikte yüz bin civarında iken savaştan sonra sadece merkez yüz elli bini aşmıştır. Köy, nahiye ve kamplarla birlikte dört yüz bini aşan bir nüfus yaşamaktadır. Sınra yakın ve hem Halep hem de Afrin ve İdlib gibi

kentlerin yol güzergâhı üzerinde olması nedeniyle önemli bir ticaret ve transit merkezidir. Ayrıca savaş sonrası kurulan Suriye Geçici Hükümeti'nin de fiili başkentidir.

2011 yılında başlayan Suriye iç savaşıyla birlikte, özellikle 2012'den sonra Azez de sıcak çatışmalara sahne oldu. 2013 yılında DEAŞ tarafından, kendilerine mensup bir militanın tedavi edildiği bir kliniğe saldırılmasıyla birlikte, sıcak çatışma başlamış oldu. Bu dönemde hastane, ÖSO'ya bağlı Kuzey Fırtınası Tugayı tarafından korunmaktaydı. Buradaki doktor, gazeteci ve çalışanlar casus ilan edilerek çatışmalar şiddetlendi ve neticede 18 Eylül 2013 itibarıyla Azez'in kontrolü DEAŞ'a geçti. Ancak DEAŞ yaklaşık altı ay sonra 2014 yılının Şubat ayında kentin geri kalan kısmından çekildi. Bundan sonra Azez'in kontrolü Kuzey Fırtınası Tugayı'nda kaldı. Burada bir şeriat komitesi de kurularak, şerî hukukun uygulanması sağlanmaya çalışıldı. Komite KFT tarafından denetlenmekteydi. Ayrıca sivil bir konsey de kamu hizmetlerini düzenlemekteydi. 24 Ağustos 2016 tarihinde başlayan Fırat Kalkanı Harekâtıyla birlikte, bu durum kısmen sona erdi. Bundan böyle güvenli bölge hâline getirilen Azez'de yerel meclis marifetiyle sivil hizmetler yürütülmekte, daha sonra Milli Ordu (Ceyşü'l-vatani) olarak isimlendirilen askeri kuruluşa bağlı birlikler tarafından da askeri koruma sağlanmaktadır. Türkiye'nin ilgili birimleri, bölgede hem askeri hem de sivil unsurları, eğitim, rehberlik ve yönlendirme gibi hemen hemen her alanda bölgedeki yerel paydaşlarına destek sağlamaktadır.

AZEZ'DE İRŞAT FAALİYETLERİNİN GENEL DURUMU VE İÇERİĞİ

Azez'de irşat faaliyetleri, Türkiye'de olduğu gibi genel anlamda cami merkezlidir. Suriye'de camilerin Türkiye'ye göre daha faal olduklarını, hem kız hem erkek çocuk hem de yetişkinlerin daha çok camiye eğitim ve irşat olmak üzere gittiklerini belirtmek gerekir. Şu var ki yerel unsurlar, camilerin savaştan sonra, okullaşmanın artmasıyla birlikte eski canlılığını korumadıklarını, göreceli olarak öğrenci sayısının azaldığını belirtmektedirler. Camilerde Kur'an öğrenme ve öğretmenin yanı sıra, "Cami dersleri" olarak isimlendirebileceğimiz, caminin görevlileri veya başka ehil şahsiyetler tarafından sürekli devam ettirilen ilmî ve irşadî faaliyetler de önemli yekün tutar. Özellikle savaş sonrasında resmi kurumların dışında bir kısım sivil inisiyatiflerin de irşat faaliyetleri icra ettiklerini kaydetmek gerekir. Bu anlamda camilerin de herkese açık olduğunu, resmi veya sivil ilim insanların her türlü ilmî ve irşadî faaliyeti, buralarda icra etme noktasında herhangi bir kısıtlamanın söz konusu olmadığını kaydetmek gerekir.

Güvenli Bölgelerde, Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı ve Barış Pınarları harekâtlarından sonra, yerelde bulunan bütün kurumlarla ülkemiz ilgili birimleri eşleştirilerek hizmetin hacmi ve kalitesi artırılmaya çalışılmaktadır. Özellikle yerel meclisler üzerinden bölgedeki birimlerle koordineli bir şekilde, bölge halkına altyapı ve üstyapı hizmetleri

götürülmeye çalışılmaktadır. Bölgeyi terörden temizleme amacının yanı sıra ülkemize doğru devam eden muhtemel göçü durdurmak ve insani yardım başta olmak üzere, verilebilecek hizmetleri yerinde icra etmek gibi amaçlar da hedeflenmektedir. Bu süreçte eğitim ve irşat alanlarını ilgilendiren MEB ve DİB gibi kurumlar da atadıkları koordinatörler vasıtasıyla, kendi alanlarında faaliyet göstermektedir. DİB birimlerinin doğrudan veya dolaylı olarak gerçekleştirdikleri ilgili faaliyetlerin, örnek derecesinde başarılı olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Bu faaliyetler kapsamında camilerin tadilatı ve tefrişatı gibi teknik konuların yanı sıra imamların eğitim ve denetimi, kuran kursularının açılması ve eğitimin kesintisiz bir şekilde devam etmesi gibi hususlar başta gelen hizmet alanlarıdır. Kuşkusuz savaş sonrası olumsuz şartlar, her şeyi olduğu gibi irşat faaliyetlerini de negatif etkilemiştir. Ancak çadır kamplar da dâhil olmak üzere, mevcut imkânlar dahilinde bir toparlanma hâlinin olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Güvenli bölgelerin tamamında olduğu gibi, Azez'de de geçmişin bir devamı olarak irşat faaliyetleri daha çok cami merkezli devam etmektedir. Bilindiği gibi savaş öncesi dönemde Suriye'de cami dışı irşat faaliyetleri tamamen yasaktı. Çok nadir olarak ve o günkü şartlarda belirli bir sayıyı geçmemek kaydıyla düzensiz ve illegal faaliyetlerin olduğu bilinmekte ise de bunların kayda değer bir miktarda olmadığı bilinmektedir. Cami dışı faaliyetlerin yasaklanmasının aksine camide her yaştan kitlelere irşat ve talem faaliyetleri rejim tarafından serbest bırakılmıştır. Bunun sebebi olarak, muhaberatın rahat bir şekilde camideki faaliyetlere sızma ve dolayısıyla kontrol etme imkânı bulması olduğu ifade edilmektedir. Sürekli bir murakabe hâlinde bulunan muhaberat, istenmedik bir durumla karşılaştığında, behemehâl ilgili birimlerle iletişime geçmekte ve ilgili şahıslar hakkında gerekli işlemler yapılmaktaymış. Bunun aksine ev ve diğer özel alanlarda yapılan faaliyetler için bu durum söz konusu olmadığından, tamamen yasaklanmıştır. Güvenli bölgelerin tamamında olduğu gibi, Azez'de de savaştan sonra DİB'in yönlendirmesiyle hem camilerde hem Kuran kurslarında hem de çadır kamplarda oluşturulan merkezlerde irşat ve eğitim faaliyetleri, Türkiye'ye benzer şekilde yapılarak hem kalite hem de sayı itibarıyla sürekli artırılmaktadır. Bununla beraber camilerin de eskisi gibi irşat ve eğitim-öğretim merkezi olma durumunu sürdürmeye devam ettiklerini belirtmek gerekir.

Azez, kent merkezi ve yerlileri itibarıyla, genel olarak dindar bir toplum yapısına sahiptir. Aşağıda camilerin sayısı ve camilerde eğitim alan öğrencilerin profili verildiğinde, bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Kent, rejim döneminde, Baas Partisi'ne göreli olarak mesafeli olduğu için, devletin imkânlarından da daha az yararlanabilmiştir. Bu durum, yörenin devletin imkânlarından yararlanmasını kısıtlamış ise de başta din olmak üzere geleneklerine bağlılıklarını sürdürmelerini sağlamıştır. Halkın dindarlığı

söz konusu olduğunda, her beldenin farklı eğilimler arz ettiğini belirtmek gerekir. Söz gelimi Azez’le aralarında yirmi kilometre civarında kısa bir mesafe bulunan Afrin çok daha seküler bir yapı arz etmektedir. Afrin’in Azez’e göre bu kadar belirgin değişim ve dönüşüm geçirmesi daha çok son yıllardadır. Zira buralara hakim olmaya çalışan PKK/PYD, öncelikle yöre insanının dinle ilişkilerini koparmaya çalışmış, bu da yöre halkında daha seküler bir yapının kendisini göstermesine sebep olmuştur. Buna karşılık Azez ve el-Bab gibi kentlerde daha çok DEAŞ gibi radikal ve selefi bir eğilimin daha belirgin bir sempati topladığını belirtmek gerekir. DEAŞ’ın üç yıl gibi kısa sayılmayacak bir süre el-Bab’ta hakimiyet sürdürmesi, Azez’de ise altı ay gibi kısa bir süre sonra hâkimiyetinin burada sona ermesi, el-Bab’ın dini eğilimlerinin Azez’e nispetle daha kuvvetli olduğu konusunda da fikir vermektedir. Kuşkusuz DEAŞ’ın bu süre içerisinde el-Bab’taki icraatları ve din adına yaptığı taşkınlıklar, yöre halkı tarafından gerçek yüzlerinin tanınmasını kolaylaştırmıştır. Bu tabloya göre Azez, Afrin’den daha dindar ve selefi eğilimli, el-Bab’a göre ise daha rahat bir profil çizmektedir. Azez’in göreceli olarak bu rahat zihin dünyasına sahip olmasında, buradaki irşat faaliyetleri ve söz konusu faaliyetleri domine eden şahsiyetlerin zihin dünyasının etkili olduğu düşünülmektedir.

AZEZ’DE DİB İLE İŞ BİRLİĞİ İÇERİSİNDE FAALİYET GÖSTEREN CAMİ VE KURAN KURLARI

Azez ve çevresinde cami ve kuran kursu sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu artış, yeni kurumların inşa edilmesi şeklinde olduğu gibi, daha önce var olup da terk edilen, özellikle bazı camilerin tadilat ve tamiratının yapılarak yeniden hizmete sunulması şeklinde de gerçekleşmektedir. Ayrıca DİB ile iş birliği içerisinde bulunan cami ve kuran kurslarına öğretici atanması da düzenli bir şekilde devam etmekle birlikte, münhal bulunan kurumların bulunduğunu özellikle belirtmek gerekir. Azez’deki cami ve kuran kursu merkezli irşat faaliyetlerine geçmeden önce, Azez’deki cami ve kuran kursu istatistiklerini yakından görmek meseleyi anlamayı kolaylaştırabilir. Ağustos 2022 yılı itibariyle durum aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir:

Tablo 1: Cami, Kur’an Kursu ve Buralarda Kur’an ve Din Eğitimi

Şehir Merkezideki Cami Sayısı	42
Çevre ve Köylerdeki Cami Sayısı	100
Kuran Kursu Sayısı	56
Kuran Halkaları Sayısı (Erkek)	282
Kuran Halkaları Sayısı (Kız)	391
Kuran Öğrenenlerin Sayısı (Erkek)	5721
Kuran Öğrenenlerin Sayısı (Kız)	8115
Yapılmakta Olan Cami Sayısı	6

Münhal Bulunan Cami sayısı	20

Tablo I bir bütün olarak dikkate alındığında, bölgede kırsalda yaşayan nüfus oranının kent merkezlerinde yaşayan nüfus oranına göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Hem kırsalda hem de şehir merkezinde Kur'an öğrenme ve ders halkalarına katılanların sayısı önemli bir yekün tutmaktadır. Kuran halkaları başta olmak üzere dini ilimleri öğrenmeye katılanların çoğunluğunu, tıpkı Türkiye'de olduğu gibi kızlar oluşturmaktadır. Camide talim ve irşat faaliyetlerini sadece cami görevlileri değil, camide görevli olmayan ilim insanları da halkalar oluşturarak bu faaliyetleri icra etmektedir.

Tablo II: Kur'an Kursu ve Buralarda Kur'an ve Din Eğitimi (Çadır Kamplar Dâhil)

Kuran Kursu Sayısı	78
Kuran Halkaları Sayısı (Erkek)	268
Kuran Halkaları Sayısı (Kız)	345
Kuran Öğrenenlerin Sayısı (Erkek)	5627
Kuran Öğrenenlerin Sayısı (Kız)	8014

Tablo II incelendiğinde, şehir ve kırsaldaki Kuran halkalarının yanı sıra çadır kentlerde de önemli ölçüde kuran kurslarının faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca çadır kentlerde de diğer yerleşim merkezlerinde olduğu gibi, kız öğrenci sayısı, erkek öğrenci sayısından çok daha fazladır.

Anılan Kurumlarda görev yapanların sayısı ve vasıfları da aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tablo III: Cami ve Kur'an Kurslarında Görev Yapan Memur Sayısı

Unvan	Kadrolu	Gönüllü (Fahri)
İmam-Hatip	85	40
Müezzin-Kayyum	75	47
Öğretici (Erkek)	134	148
Öğretici (Kadın)	237	154
İdari Görevli	29	
Aile Rehberi	4	
Hizmetli (Erkek)	13	
Hizmetli (Kadın)	8	
Şoför	1	
Toplam	586	389
Genel Toplam	975	

Tablo III incelendiğinde cami ve kuran kurslarında görev yapan kadrolu personelin yanı sıra, önemli bir yekün tutacak şekilde fahri görevlinin bulunduğu görülmektedir.

Hatta öğretici görevini ifa eden fahri erkek öğretici sayısının kadrolu erkek öğretici sayısından daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum cami ve kuran kurslarının, ülkemizdekilere nispetle daha işlevsel ve daha çok kamuya açık hâlde olduğunu göstermektedir.

CAMİ VE KURAN KURSLARINDAKİ EĞİTİMİN MAHİYETİ VE AŞAMALARI

DİB'in bölgedeki karşılığı EVKAF'tır. Müftülöklere de çoğu zaman bu isim verilmektedir. Şu anda Azez'de müftülük vazifesini Azez İİF öğretim üyelerinden Dr. Halid Kinno yürütmektedir. Evkaf'a (Cami, kuran kursu gibi) bağlı kurumlarda yapılan ilmî ve irşadî faaliyetlerin mahiyeti hakkında şunları kaydetmek mümkündür: Bu kurumlarda müftülüklerin gözetiminde yapılan eğitim altı aşamada tamamlanmaktadır.

Aşama: Birinci Temel Seviye: Bu aşamada aday, Arapçayı güzel bir şekilde okumayı öğrenir.

Aşama: İkinci Temel Seviye: Bu aşamada aday, Kurân'ın son üç cüzünü okumayı ve ezberlemeyi öğrenir.

Aşama: Aday, bu aşamada Kur'an'ın ilk altı cüzünü okumayı ve ezberlemeyi öğrenir.

Aşama: Aday, bu aşamada Kur'an'ın yedinci cüzünün başlangıcından on üçüncü cüzün sonuna kadar okumayı ve ezberlemeyi öğrenir.

Aşama: Aday, bu aşamada Kur'an'ın on dördüncü cüzünün başlangıcından yirminci cüzün sonuna kadar okumayı ve ezberlemeyi öğrenir.

Aşama: Aday, bu aşamada Kur'an'ın yirmi birinci cüzünün başından yirmi yedinci cüzün sonuna kadar okumayı ve ezberlemeyi öğrenir.

Bu süreç içerisinde yetenekli öğrenciler tam hafız olarak mezun olur, bir kısmı ise kısmen hafız olur. Takriben altı yıl süren bu süreçte öğrenci tefsir, hadis, fıkıh, siyer, teccid ve ahlak gibi alanlarda da belirli bir seviyeye kadar ilim tahsil eder. Her bir aşamadan diğerine geçerken sınavlar yapılır ve bu sınavlarda başarılı olanlar, bir üst seviyeye geçiş yapar. Bu sistemde her yıl Azez'de yüz civarında hafız (erkek ve kız olmak üzere toplam) hıfzını tamamlayarak icazet almaktadır. Örnek olarak 2020 yılında 105, 2021 yılında 90 hafız icazet almıştır. Azez'de DİB ile iş birliği içerisinde bulunan kurumlarda son yıllarda etkin bir şekilde yürütülen 4-6 yaş grubu kurslarına benzer ve yerelde adına Ravza (Ravdat) dedikleri dört kurs bulunmaktadır. Toplam üç yüz çocuk buralarda eğitim görmektedir. Ravzalarda çocuklara Kur'an okumanın yanı sıra genel ahlak ve davranış ilkeleri, tatbiki olarak öğretilmeye çalışılmaktadır.

GEÇİCİ İLMÎ KURS VE EĞİTİM FAALİYETLERİ

Azez’de güvenli bölgelerin diğer beldelerinde olduğu gibi, Kur’an meclislerinin yanı sıra sahadan gelen talepler dikkate alınarak belirli zamanlarla sınırlı kurslar da düzenlenmektedir. Bunları aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

Yazma Eserleri Tahkik Kursu

Fikrî Özgünlük ve Siyasi Farkındalık Kursu

Bu kursta özellikle Suriye’nin içinde bulunduğu siyasi aktüel durum ve bunun hâl çareleri aranmakta, bu doğrultuda imkânlar ve zorluklar değerlendirilmektedir.

Öğreticilere Yönelik Koruma ve İnşa etme Kursu

Bu kurs kapsamında Azez’de bulunan altı yüz öğretici bir yıllık eğitime alınmış, akaid, fıkıh, fıkıh usulü gibi alanlarda eğitim verilmiştir.

Feraiz Kursu

Bu kurs kapsamında bir sene boyunca feraiz uzmanı tedrisiyle devam etmekte ve başarılı olan kursiyerlere icazet (sertifika) verilmektedir.

Ğarsü’l-Kiyem Kursu

İki buçuk yıl devam eden ve her üç ayda bir sınav yapılan bu kurs kapsamında, imam-hatip ve öğreticilerin Güvenli bölgelerdeki sosyal problemleri tanıma ve çözme yetenekleri geliştirilmektedir. Bu kurs aralarında Azez İİF öğretim üyelerinden Dr. M. Nur Hamdan’ın bulunduğu iki akademisyen tarafından koordine edilmektedir.

Dinî İlimlerin Temelleri

Ümmi kadınların kültür ve birikimini artırma projesidir. Bir buçuk yıllık bir proje olup şu anda 90 kadın devam etmektedir.

Eğitim Formasyon Sertifikası Alma Kursu

Kur’an öğreticilerine yönelik düzenlenen bu kurs, haftada bir gün olmak üzere toplam bir yıl sürmektedir.

Fıkıh ve Tecvid Kursu

Eğitim Liderliği Kursu

Kur’an merkezlerinin idarecilerinin (müdür ve müdür yardımcıları) desteklenmesini hedef almaktadır.

Bu kurslara ilave olarak çeşitli toplantılar, konferanslar, seminerler ve çalıştay benzeri organizasyonlar düzenlenerek bölgede yaşayan farklı sınıflara mensup kitlelerin dinî problemleri çözülmeye çalışılmaktadır. Bunların bir kısmı Ramazan ayı gibi belirli zamanlarda gerekli olan oruç ve bu ayın kazanımlarını konu edinmekte, bazıları ise miras hukuku gibi oldukça teknik ve herkesi kapsayan konuları içermektedir.

Azez'de İmam Şatıbî Medresesi (eş-Şatıbîyye) isimli bir medrese ile Makraatü'z-zükûr (Erkekleri Kıraati Merkezi) ve Makraatü'l-inas (Kızlar Kıraati Merkezi) olmak üzere iki tane de kıraat merkezi bulunmaktadır. Bunlardan Evkaf'a /Diyanet) bağlı olan Şatıbiyye'de, daha çok hazırlık düzeyinde eğitimler verilmekte ve özellikle öğrencinin icazetli hocalar gözetiminde Kur'an-ı Kerim'i hatmetmesi sağlanmaktadır. Buradan mezun olanlara Hz. Peygamber'e ulaşan bir silsileyi içeren icazet verilmektedir. Kıraat merkezlerinde ise kıraat-ı Aşere icazeti sahibi olan hocaların gözetiminde mütevâtir kıraatların tâlimi yapılmaktadır.

MİDAD DERNEĞİ'NİN İRŞAT FAALİYETLERİ

Azez başta olmak üzere Güvenli Bölgelerin tamamında faaliyet gösteren ve DİB ile iş birliği yapan evkaf idaresinden bağımsız olarak irşat faaliyetlerinde de bulunan yapılardan biri de kısaca MİDAD Derneği ismiyle anılan, Sınır Tanımayan Kardeşlik Derneğidir. Suriye Muhalefetine Kurduğu geçici hükümete yakın olan bu dernek, gerek ilmî ve irşadî faaliyetleri desteklemek suretiyle gerek doğrudan kurslar düzenlemek suretiyle icraatlarını gerçekleştirmektedir. Pandemi döneminde online olarak da devam eden bu kurslar, daha çok cami merkezli olup, belirlenen camilere gerekli hazırlıklar yapılarak yürütülmektedir. Bu kurslara örnek olarak Temel Dini İlimler kursunu vermek mümkündür.

Temel Dini İlimler kursu iki kur olup her bir kurda altı kitap okutularak tamamlanmaktadır. Kursta okutulan dersler fıkıh, tefsir, hadis, akaid (tevhid), siyer (Tarih) ve nahivdir. Hedef kitle olarak lise diplomasını alamayan erkek ve kadınlar alınmaktadır. Devam zorunluluğu olan bu kursun her biri kurunun sonunda sınav yapılır ve sınavlarda yüz üzerinden seksen ve üstü alanlar başarılı kabul edilir. Başarılı olan kursiyerlere sertifika (icazet) verilir. MİDAD'ın şu ana kadar 11 kursu başarılı bir şekilde tamamladığı kaydedilmektedir.

MÜNAsAHA PLATFORMU'NUN İRŞAT FAALİYETLERİ

Azez de dahil olmak üzere bölgede irşat faaliyetleri icra eden müesseselerden biri de MÜNAsAHA'dır. Bu platformun koordinatörlüğünü Azez İİF öğretim üyelerinden Dr. M. Nur Hamdan yapmaktadır. 2019 yılı Kasım ayında kurulan ve Türkiye'den izin alarak resmi bir hüviyetle faaliyet göstermektedir. Kuruluş gerekçesini, Suriye'de ortaya çıkan her türlü dinî ve fikrî aşırılıklar mücadele etme ve bu alanda ortaya çıkan problemleri konuşarak çözme olarak belirlemektedir. Amaçlarını maddeler hâlinde şu şekilde sıralamaktadır:

Her türlü aşırılıkla mücadele ve tekfir eğilimini ortadan kaldırma

İslam'ın maksatları ve şerî siyaseti dikkate alarak itidal yöntemini (menhecü'l-vasatî) yöntemini geliştirme ve yayma

Sosyala ilişkileri güçlendirme ve Suriye'deki milli hareket ve topluluklar arasında iş birliğini sağlama ve geliştirme

Suriyelilik bilincini koruma ve Şîî siyaset ve tekfiri gruplarla mücadele etme

MUNASAH, DİB ve TDV başta olmak üzere Suriye İslamî Meclisi gibi kurumlarla iş birliği yaparak faaliyetlerini icra etmektedir. İrşat faaliyetleri icra ederken hem ilmî ve stratejik kaynaklardan beslenmekte hem de sahayı araştırarak, buna göre programlar yapmaktadır. Kitap ve kitapçıkların basım yayımı yapılarak dağıtılmaktadır. Azez'de de bir merkez açarak burada faaliyetlerini sürdürmektedir. Ayrıca zaman zaman online ve yüz yüze konferans, seminer ve toplantılar yapılarak başta din görevlileri olmak üzere hedef kitle aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

SURİYE YÜKSEK İSLAMÎ MECLİSİ'NİN İRŞAT FAALİYETLERİ

Kendisini Suriye hür âlimler ve ilim talebeleri birliği olarak tanımlayan bu kuruluş, en yüksek mertebe olan ilim mertebesinin gereği olarak, her türlü şartlar altında bu mertebeyi muhafaza etmek ve özellikle mücrim ve zalim olan Suriye rejimine karşı mücadele etmeyi asli hedef olarak belirlemiştir. Yapısı gereği daha çok siyasi bir kuruluşu andıran Yüksek Ulema Meclisi, öncelikle bütün katmanlarıyla toplumu siyasi ve itikadî olarak bilinçlendirmek ve en önemlisi mevcut Suriye rejimi ve bu rejimin başında bulunan Beşşar el-Esed'e karşı tavır almayı geliştirmeye yönelik faaliyet göstermektedir. Meclis, bütün ulema ve ilim talebelerini bu amaç doğrultusunda kendileriyle iş birliği yapmaya davet etmekte ve bunu dini bir vecibe olarak sunmaktadır. Kuruluş zaman zaman toplantılar yapmakta ve ihtiyaç anında da bildiriler yayınlayarak toplumu aydınlatmaya çalışmaktadır.

MA'HADÜ MEKKE VE İRŞAT FAALİYETLERİ

Güvenli bölgelerde herhangi bir üniversiteye bağlı olmayan ve kendilerini ma'had olarak tanımlayan kuruluşlar da bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de Azez'de faaliyet göstermektedir. Dinî ilimlerin tedrisi ve kursiyerlerin davet kabiliyetlerinin geliştirilmesini temel hedef olarak benimsemektedir. Ma'had, ülkemizdeki MYO'lara denk gelen kuruluşlar gibidir. Ancak ülkemizdekilerin aksine herhangi bir üniversiteye bağlı olma zorunluluğu bulunmamaktadır. Azez'de bulunan ma'hadlardan biri de "ilmi yaklaşıp mesafeleri kısaltıyoruz" sloganıyla ortaya çıkan ve birçok yerde şubesi bulunan Ma'hadü Mekke'dir. Burası da herhangi bir üniversiteye bağlı olmayan, bir grup ilim insanının oluşturduğu bir kuruluştur. İki yıllık programı bulunmakta ve kursiyerlerin devam zorunluluğu vardır. Müfredatta tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, akaid ve davet

gibi dersler yer almaktadır. Ma 2hadin müfredatı dört yıllık olarak planlanmakta, iki yıl (dört yarıyıl) ilgili merkezlerde, son iki yıl ise talipli olanlar için Mekke’de tamamlanacağı taahhüt edilmektedir.

İMAM-HATİP OKULLARI VE İRŞAT FAALİYETLERİ

Azez’de biri kız diğeri erkekler için olmak üzere iki tane İmam-Hatip Lisesi bulunmaktadır. İmam-hatip Liseleri, ülkemizdekilere benzer bir şekilde, din hizmeti vazifesini ifa edecek kadroları yetiştirmeyi öncelikli hedef olarak belirlemekle birlikte, diğer liselerde okutulan dersler de verilmektedir. İmam-Hatip liselerinin müfredatı, Türkiye’deki benzerlerinin aksine daha çok şerî ilimler yoğunluklu olup, sosyal ve felsefî içerikli dersler daha sınırlı tutulmaktadır.

GAÜN AZEZ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ VE İRŞAT FAALİYETLERİ

Azez’de irşat faaliyetleri denildiğinde, üzerinde durulması gereken kurumlardan birisi de hiç kuşkusuz Gaziantep Üniversitesi’ne bağlı olarak açılan Azez İslamî İlimler Fakültesidir. Fakülte 03.10.2019 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle açılmış ve beş gün sonra 09.10.2019 tarihinde fiilen eğitime başlamıştır. Fakültede uygulanan müfredat, Türkiye’deki ilahiyat fakültelerinin müfredatıyla aynıdır. Öğrenci ve hocaların tamamına yakını Suriyeli ve Arap kökenli olduğundan, doğal olarak eğitim dili Arapçadır. Bu yıl itibarıyla (2022-2023 Öğretim yılı) dördüncü sınıfa geçen öğrencilerimiz öğretim yılı sonunda ilk mezunlar olarak diplomalarını alacaklardır.

İslami İlimler Fakültesinin irşat faaliyetleri hem doğrudan hem de dolaylı olarak devam etmektedir. Fakülte kuruluşunun dördüncü ayında, bölgedeki ilmî ve dinî çevrelerin ileri gelenleriyle “Güvenli Bölgelerde Dinî Hayat” başlıklı iki gün devam eden bir çalıştay gerçekleştirdi. Hiçbir ayırım gözetmeden bölgedeki bütün eğilimleri temsil eden şahsiyetler bir araya getirilerek, öncelikle bir arada bulunmanın ve problemlerimizi birlikte konuşarak çözümler aramanın imkânları aranmaya çalışıldı. Oldukça olumlu dönütler alınan çalıştayın devamı mahiyetindeki faaliyetler, pandemi nedeniyle ara verilse de Önümüzdeki süreçte devam edecektir. Bunlardan ilki önümüzdeki günlerde icrası planlanan “Güvenli Bölgelerde Din Eğitimi” konulu ikinci çalıştay Diyanet İşleri Başkanlığımızın desteğiyle yapılacaktır. Dolayısıyla İslami İlimler Fakültesinin Azez başta olmak üzere bölgede icra ettiği irşat faaliyetlerinin merkezinde, kardeşlik ruhunu merkeze alan programlarla, bölgenin ilmî ve dinî faaliyetlerini pozitif yönde etkileme çabası yer almaktadır. Bu doğrultuda öncelikle bölgeyi tanıyarak durumu tespiti yapma, ihtiyaçları belirleme ve bunları karşılama yolları aranmak suretiyle, faaliyet neticesinde elde edilen çıktıları paydaşlarla paylaşmak hedeflenmektedir.

Öğrencilerimizin bir kısmı imam-hatip, müezzin ve kuran kursu öğreticisi olarak buradan aldıkları birikimi sahalarına yansıtmaktadır. Hocalarımızdan bir tanesi fiilen Azez müftülüğünü icra etmektedir. Bir tanesi MUNASAHA platformunun koordinatörüdür. Fakülte dekanı Azez, Afrin ve el-Baba'ta Arapça ve Kürtçe olarak verdiği Cuma hutbeleriyle irşat faaliyetlerini sürdürmektedir. Ayrıca selefi, sûfî ve Yezidî çevrelerle geliştirilen ikili ilişkilerle İslam dininin insan merkezli ve kuşatıcı merhamet duygusunun toplumun her katmanına yansımalarının çareleri aranmaktadır.

Oturum Başkanı

Çok önemli tebliğinden dolayı hocamıza teşekkür ediyoruz. Tabii ki Suriye'nin içinde bulunmuş olduğu durum hepimizi derinden yaralıyor. Burada bir anekdotla meseleye bir örnek vereyim. Öğrencilik yıllarımızda otobüsle umreye gitmiştik. Bir miktar Suriye'de de kaldık. O zamanlarda da Suriye'nin farklı problemleri mevcuttu. Hocamızın tebliğinde de arz ettiği üzere Başkanlığımızın bu bölgelerdeki çalışmaları gayet önemli ve yeri doldurulamaz hizmetlerdir.

Sıradaki tebliğcimiz, “Uluslararası İlahiyat Projesi Mezunu Öğrencilerin Yurtdışı Din Hizmetlerinde Katkısını Arttırmaya Yönelik Öneriler” başlıklı tebliğiyle, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ Hocamız olacaktır. Buyurun sayın hocam.

ULUSLARARASI İLAHİYAT PROJESİ MEZUNU ÖĞRENCİLERİNİN YURT DIŞI DİN HİZMETLERİNDE KATKISINI ARTIRMAYA DÖNÜK ÖNERİLER

PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ*

ÖZET

Diyanet İşleri Başkanlığının farklı isimlerle başlattığı projenin tarihi oldukça eskidir. 1984'den itibaren bu konuda çalışmalar yürütülmektedir. Yaygın din hizmetlerinin Türkiye'den gönderilen görevlilerle yürütülmesinin zorlukları çok erken dönemlerde fark edilerek çözüm arayışlarına girilmiştir. Tebliğimizin konusu olan Uluslararası İlahiyat Projesi kapsamında Türkiye'de ilahiyat eğitimi programına gurbetçi ailelerinden çocuklar devşirilmiştir. Eğitim sonrası istihdam sözü verilen projeye ilk olarak 2006-2007 eğitim öğretim yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde 25 kişilik bir öğrenci gurubuyla başlanmıştır. Sonraki yıllarda diğer İlahiyat fakültelerinin de dâhil edilmesiyle öğrenci sayısı önce yüzleri sonra toplamda binleri bulmuştur. İlgili öğrencilere dair bazı akademik çalışmalar yapılmışsa da erbabı dışında meçhul kalmıştır. İlahiyat mezuniyeti sonrası ilk görevlendirmeler 2013 yılında başlamıştır. Sonraki yıllarda istihdamda bazı yavaşlamalar görülmüştür. İlgili öğrencilerin ağırlıklı olarak Almanya-Fransa-Hollanda-Belçika ve diğer Avrupa ülkelerde görev almaları ve özlük hakları konusunda sıkıntılar ve zorluklar ortaya çıkmıştır.

İkinci bir zorluk da mezunların Türkçeye ve kültüre olan hâkimiyetlerindeki yetersizlikleri sorun oluşturmuştur. Şöyle ki; Yurtdışındaki cami cemaatinin çoğunlukla orta yaş üstü oluşu ve yaşadıkları ülkenin genel manada kültür ve medeniyetinden uzak oluşlarının yanı sıra geldikleri Ülkeye de zamanla yabancılaşmışlardır. Ayrıca yurtdışı resmi makamlarının ücretlendirme politikaları da bu süreçte olumsuz etkiler yapmıştır.

Özellikle UIP diye isimlendirilen projenin öğrenci-ilahiyat eğitimi ve görevlendirme ayaklarında bazı hususların yeniden ele alınıp rehabilite edilme mecburiyeti bulunmaktadır. Aday öğrencilerin seçimi, ilahiyat eğitimi sırasında uygulanacak programın

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

geliştirilmesi ve sonrasında istihdam önceliği gözden geçirilmelidir. Örn: Öğrencilerin eğitimleri sırasında hem Türkiye’de hem de geldikleri ülkelerde din görevlisi olarak sınırlı da olsa staja tabi tutulmaları yerinde olacaktır. Hiç olmazsa yaygın din hizmetleri kapsamında adaylar Türkiye’de haftada bir gün, yaz ayları ve sömestr tatillerinde yılda 2 hafta veya 3 hafta süre ile pratik yapma imkânı sağlanabilirse faydalı olur.

Yurtdışı hizmetlerinin kalitesini artırıcı tekliflerimiz arasında öğrenci seçimi, kontenjanlar ve yurtiçi ve yurtdışı düzenlenecek seminerlerin içerikleri de buna dâhil edilebilir.

RECOMMENDATIONS FOR RAISING THE LEVEL OF MINISTRY INVOLVEMENT IN THE INTERNATIONAL CONTEXT ON THE PART OF GRADUATES OF THE INTERNATIONAL THEOLOGY INITIATIVE

ABSTRACT

This initiative, begun under various names by the Ministry of Religious Affairs, has a long history. Evaluative studies of the initiative have been carried out since the year 1984, producing observations made early on about the difficulties surrounding the sustainability of the ministries of clerics sent from Türkiye and recommended solutions for these issues. Students from expatriate families were selected for participation in the International Theology Initiative in Türkiye, the subject of this communique. The first group of 25 students, to whom employment was promised upon completion of their education, began their education in the Ankara University Divinity program in the academic year 2006-2007. In the following years, as other divinity programs joined the effort, the number of students grew first to hundreds and then thousands. Although academic studies have been carried out on the relevant students, familiarity with these studies has been limited to few specialists in the field. The first appointments of divinity graduates were in the year 2013, and in the following years the rate of employment slowed. The students, primarily based Germany, France, Holland and Belgium as well as other European countries, faced problems related to employment and personal rights. A second issue arose regarding insufficient knowledge of Turkish language and culture on the part of the graduates. The fact is that many of the mosque congregations in other countries are made up of middle-aged individuals who, in addition to not having a close relationship with their host culture, have over time lost the connection to the culture of their country of origin. In addition, the remuneration policies of the official organizations employing clerics in the various countries have not been adequate. In particular, elements of the program known as UIP regarding

education and ministry appointments are in need of reevaluation and restructuring. Among these issues are the selection of prospective students, development of the programs applied during the theological education period, and the subsequent process of prioritization of appointments. For example, internships for students to serve in both Türkiye and in the countries from which they come would be in order, even if the scope of these internships were limited. At the very least, opportunities for students to gain practical experience in the area of religious ministry while in Türkiye once a week, and 2 to 3 weeks during the summers and semester breaks would be beneficial. Our recommendations regarding raising the quality of clerical ministries abroad may include areas such as the selection of students, quotas, and the content of seminars to be organized at home and abroad.

Uluslararası İlahiyat Projesi; Diyanet İşleri Başkanlığı ve yurtdışı teşkilatı DİTİB (Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği) iş birliğiyle Avrupa'daki din hizmetlerinde istihdam amaçlı Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu'nun Diyanet İşleri başkanlığı yurtdışı teşkilatlarına şifahi talimatıyla başlattığı Türkiye'de ilahiyat eğitimi almış gurbetçi çocuklarının mezuniyet sonrası yaşadıkları ülkelerde din görevlisi olarak istihdamlarını hedefleyen uzun soluklu bir eğitim programıdır. Fakat 2006 yılından itibaren proje geliştirilerek yapıldığı ülke vatandaşlığına sahip gençlerin ilahiyat eğitimlerinin önünün açılmasıyla kapsamlı bir programa dönüşmüştür. Pilot proje olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde oluşturulan 25 kişilik bir sınıfla başlayan projeye sonrasında buna diğer fakültelerin de dâhil edilmesiyle yüzleri hatta binleri bulmuştur.¹

Uluslararası İlahiyat Projesi kapsamında internette online erişime açık olan kitapçık'ta Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu proje dair tanımlama ve beklentisi aşağıdaki şekildedir.

1 Bkz. 2022 yılında hazırlanan UİP kitapçığına göre hâlen okumakta olan bursiyer sayısı 14 farklı ülkeden 449 olup mezun sayısı bine yaklaşmıştır. file:///C:/Users/NURETTIN/Desktop/Uip%20D%C4%B0yanet/UIP-Kitapcik-2022.pdf s. 6. Bu makalemizi hazırlarken "İslamische Religionspädagogik zwischen authentischen selbst Verortung und dialogischer Öffnung (Erwägungen über einige mehrheitlich seitens der DİTİB organisierte Projekte über die Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft der Religionsbildung, edit: Bülent Uçar, Peter Lang Verlag, Frankfurt a. Main, 2011, 379-406, kitap bölümümüzle 2015'de Değerler Eğitim Dergisi'nde yayınladığımız çalışmanın ilgili kısımları yeniden gözden geçirilerek ve geliştirilerek yeniden kompoze edilmiştir. Bkz. Uluslararası İlahiyat Projesi ve Diyanet İşleri Türk- İslam Birliği (DİTİB)'nin Almanya'daki Din Hizmetlerine Katkısı, Değerler Eğitim Dergisi, Cilt 12, No. 30, , Aralık 2015, İstanbul, 181-211.

“Uluslararası İlahiyat Programı yurtdışında yaşayan Türk gençlerine ve Türkiye kökenli ol-mayan diğer adaylara ülkemizde dini yüksek-öğrenim imkânı sağlamak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından başlatılan ve koordine edilen bir burs programıdır.

Bu program; yurtdışında lise öğrenimini tamamlamış öğrencilerin, Türkiye’deki ilahiyat fakültelerinde lisans düzeyinde dini yükseköğrenim görmelerini amaçlamaktadır.

UİP ile;

1. *Avrupa ülkelerinde yaşayan insanımızın dini, kültürel, toplumsal ve psikolojik ihtiyaçlarını yakından bilen, her türlü çevre şartlarını ve faktörlerini tanıyan, İslam ilahiyatı alanındaki bilimsel donanımlarıyla beklentilere cevap verebilecek şekilde din hizmeti veren,*

2. *Avrupa ülkelerinde yetişen yeni nesillerin ihtiyaç duydukları örgün ve yaygın din eğitimini doğru bilgi ve pedagojik yöntemlere göre sunabilen,*

3. *Yurt dışında yaşayan vatandaşlarımıza, içinde yaşadıkları topluma uyum sürecinde kendilerine rehberlik edecek, İslam’ın ahlak eksenli dindarlık anlayışını ve ülkemizin farklı din ve kültürleri birlikte yaşatma tecrübesini aktarabilen,*

4. *Avrupa gündeminde sıkça karşılaşılan İslam ve Müslüman kimliğiyle ilgili tartışmalarda ön yargıları giderici, toplumu teskin edici doğru bilgi ve tutumu sergileyen,*

5. *İslam ilahiyatı başta olmak üzere, din bilimleri ve sosyal alanlarda yüksek standartta çalışma yapabilen; yetenekli, liyakatli ve temsil gücü yüksek insan kaynağı yetiştirmek amaçlanmaktadır.²*

Türkiye’de farklı ilahiyat fakültelerinde eğitim aldırılmış gurbetçi çocuklarının arka arkaya mezuniyetleri sonrası yurtdışı din görevlisi olarak istihdam edilmesi 2013 gibi başlatılmıştır. İlgili öğrencilerin istihdamındaki yavaşlığı azaltmak adına bazı çalışmalar yürütülmektedir. İlgili öğrencilerin ağırlıklı olarak Avrupa ülkeleri (Almanya-Fransa-Hollanda-Belçika, İtalya, Danimarka ve diğerleri) başta olmak üzere diğer kıtalarda yaşayan soydaşlarımıza ve dindaşlarımızın yaşadıkları coğrafyalarda görev almalarında ve özlük hakları konusunda zaman içinde bazı sıkıntı ve zorluklar ortaya çıkmıştır.

İlgili öğrencilerin yaşadıkları ülkenin diline hâkimiyetleri konusunda bir kuşku olmamakla birlikte muhatap oldukları cami cemaatiyle diyaloglarında zaman zaman güçlüklerden söz edilebilir. Özellikle cami cemaatlerinin pek çok yerde orta yaş üstü veya ileri yaşlarda oluşundan dolayı Türkçeye hâkimiyetleri de tartışmalı olsa bile yaşadıkları ülkenin diline tamamen bigâne kalmamışlarsa da istenilen düzeye getirememişlerdir. Bu da yaygın din hizmetlerinin yürütülmesi esnasında eski ve yeni kuşak arasındaki iletişimi zorlaştırmaktadır. Yaşadığı ülkeyi kendi ülkesine çevirmiş bir vaziyette

2 UİP Uluslararası İlahiyat Proje tanıtım ve Başvuru Kılavuz, 2022, s.5.

yaşayan birinci ikinci ve üçüncü kuşakların Türkiye’den gelen din görevlileriyle kolayca anlaşabilmeleri yanı sıra kendilerine verilen vaaz, nasihat ve bu kabil sözleri hemen anlamaları ve kavramaları bir vakiadır. Yine erken dönemde gelen ve bugün bile hâlen vazifede bulunan görevlilerle yaşları 40-50 ve üzerindekiilerin birbirlerini tolere ettikleri, anladıkları ve aralarında fazlaca derin ihtilaflar olmadığı da sabittir. Meselelere yaklaşım biçimleri aynılık arz etmese de pek çok konuda benzerlikler içermektedir. Fakat UIP’liler diyebileceğimiz din görevlileri kadroları daha çok yeni nesle yakın, aynı hassasiyetlere ve mantaliteye sahip olduğu gözlemlenmektedir. Klasik cami cemaatinin bu yeni din görevlileriyle olan irtibatlarında bazı iletişim aksaklıkları görülmesi de tabiidir. İleride daha geniş ele alınacak olan Türkiye’den gelen din görevlileri ve proje sonrası kendi ülkelerinde görevlendirilenlerin aynı işi yapmalarına karşılık ücretlendirmelerindeki farklılıklar meselesi geniş bir biçimde ele alınmalıdır. Bu yapılan işlerdeki hizmet kalitesine doğrudan etkileyecek bir faktör olduğu da unutulmamalıdır.

Yurtdışı yaygın din hizmetlerinin kalitesini artırmaya dönük tekliflerimiz mevcut kadroların ıslahı başta olmak üzere yeni UIP uygulamasıyla göreve getirilen öğrencilerin kalite ve verimliliğini artırmaya dönük önerilerden oluşmaktadır. İlgili öğrencilerin Türkiye’de öğrenim görmeleri öncesi seçimleri ve buna dair kriterler, kontenjan sayısı ve dağılımıyla birlikte kendilerine ilmi, akademik ve pedagojik gelişimlerini yükseltecek yurtiçi ve yurtdışı seminerleri de unutmamak gerekmektedir.³

TEKLİFLER VE DEĞERLENDİRMELER

Uluslararası İlahiyat yetiştirme programına alınacak öğrencilerin seçimi ve belirlemede dikkat edilmesi gereken esaslar:

1. Her şeyden önce yurtdışından Türkiye’ye gönderilecek aday öğrencilerin belirlenmesinde ve seçiminde önceliklerin iyi belirlenmesi gerekmektedir. Zira burada varılması gereken hedef o yıl için belirlenen belli bir sayıya ulaşmak olmamalıdır. Bu eğitime alınacak öğrencilerde aranan nitelikler ve özellikler net belirlenerek kriterler net olmalıdır. Usulen şekil şartları tutuyor denilerek bazı adayların seçiminde şahsi nüfuz kullanılmasına müsaade edilmemelidir. Türkiye’deki öğrenim gördükleri İlahiyat fakültesindeki öğretim üyelerinden her yıl görüş istenilmeli ona göre hareket edilmelidir. Her ülkenin kendi şartlarını da dikkate alınarak yeterli ve gerekli donanımına sahip olmayan ve birikime haiz olmayan kimselerin geçişine izin verilmemelidir. Aralarında yükseköğrenim alamayacak seviyede sahip adaylar elenmelidir. Seçilen öğrenci

3 Gemici, Uluslararası İlahiyat Projesi ve Diyanet İşleri Türk- İslam Birliği (DİTİB)’nin Almanya’daki Din Hizmetlerine Katkısı, Değerler Eğitim Dergisi, Cilt 12, No. 30, , Aralık 2015, İstanbul, 182-184.

adaylarının gerekli hâllerde IQ bilgileri ve toplum içinde sergiledikleri sosyo-kültürel düzeyleri de en az Kuran okuma ve belli başlı dini meselelerde aldıkları seviye ne kadar yüksek olursa o ölçüde başarılı olabilirler ve kendilerinden istenilen verimi almak mümkün olur. Bu sebeple katılımın yüksek sağlanabilmesi adına duyurular internet üzerinden yapılmakla birlikte Konsolosluklarda, camilerde ve Türk derneklerinde ve işyerlerinde yapılmalıdır. Türkiye’de şartlarını taşıyan ortaöğretim öğrencilerinin okudukları Yabancı dilde (İngilizce-Almanca-Fransızca-Felemenkçe ve diğer diller) eğitim veren/açılmış Resmi- Özel ve İmam-Hatip liselerine ulaşılmalıdır. Öğrenci belirleme seçimleri son ana bırakılmayarak aday öğrenci statüsünde seçilen öğrencilerin hızla belirlenmelidir. Aday öğrencilerden kendi yaşadıkları şehirlerde veya oraya yakın merkezlerde öğrenim öncesi hazırlık kursları düzenlenebilir. Hedef kitlenin Türkiye’deki sosyal hayatı tanımaları ve Türkçe hâkimiyetlerini güçlendirmek adına aralıklarla yakın akraba ve yakınlarından aileler yanında yıl içinde Paskalya, Noel gibi resmi tatillerde veya yaz aylarındaki uzun süreli tatillerde altyapılarını güçlendirecek programlar yapılmalıdır. UİP çerçevesinde çoğunluğu 20’li yaşların başında gelen öğrencilerin ileride üstlenecekleri işin sorumluluğuna vakıf ve onu taşımaya ehil birileri olmalarına katkı sunacak karakter eğitimi ve sağlıklı düşüncelerinin kristalize olmasını sağlayacak belli başlı kitap okumaları ve ehil kimselerce verilecek seminerlere ve programlara olan ihtiyaç izahtan varestedir.

2. Öğrencilere hazırlık ve fakültede verilen Arapça derslerine ilaveten Arapça klasik usulde verilen kurslar veya dersler konusu önem arz etmektedir. Ek program olarak hem yıl içinde hem de yaz aylarında süregelmektedir. Bu tarz bir dersin öğrencilere olan katkısı tartışılmamakla beraber klasik usulde düzenlenen ek programlara yaz aylarında verilen derslere katılım düşük kalmakta veya verimsiz geçmektedir. Açıkça söylemek gerekirse bu tarzda bir eğitim 10-15 sene gibi bir zamana ihtiyaç göstermektedir. O bakımdan sarf-Nahiv-Emsile-Bina Avamil-İzhar ve diğerleri şeklinde verilecek bir eğitim yerine dil kabiliyetleri olanlardan hakkaniyetle ve imtihan usulüyle seçilecek öğrenciler modern usulde Arapça eğitimi veren bir Arap ülkesinde kaliteli bir eğitim aldırılmalıdır. Sadece sömestre-yaz tatiliyle yetinilmeyerek 1-2 dönem benzer programları olan bir ülkede Arapça dili üzerinden eğitim fırsatı oluşturulmalıdır. Arapça hazırlık eğitimi dâhil farklı modeller denenmelidir. Arapça eğitiminde yoğunlaşırken öğrencilerin geldikleri ülkelerin dilini veya ana dilleri olan Türkçelerinin olumsuz etkilennemelerine izin vermemek gerekmektedir.

3. Öğrencilerin eğitimleri sadece Türkiye’de öğrenim gördükleri herhangi bir İlahiyat fakültesinde gördükleriyle sınırlandırmamak gerekmektedir. Öğrencilerin 4-5 yıllık eğitimi sırasında başta Endülüs, Umre veya Hac, İran- Kuzey Afrika ve Türk Cumhuriyetleri olmak üzere İslam coğrafyasının farklı mekânlarına yapılacak olan kültürel

geziler olumlu etkisi olacaktır. Her iki dilde yetkin isimlerin davet edildiği online toplantılar düzenlenerek başta Müslüman azınlıklar, şarkiyatçılık, dünyanın gidişatı ve Müslümanların Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da neler yaşadıkları veya genel anlamda dünyada yaşanan belli başlı sorunlar, meselelerin neler olduğunu öğretecek ve neler olup bittiğinin fark ettirecek programlara ve nitelikli aydınlara ihtiyaç bulunmaktadır. Entelektüel boyut kazandırılmadığı müddetçe din görevlilerinin bulundukları şehirde ve ortamlarda özgül ağırlığı olmayacaktır. Burada da nihai hedef olarak yapılanların semeresini görebilmek adına niceliğin niteliğe dönüşmesini sağlamak gerekiyor. Buna dair konuların da bir an önce gündeme alınmasında fayda bulunmaktadır.

4. UİP kapsamında yer alan ö çoğunluğu oluşturan Almanya Fransa ve diğer ülkeler olmak üzere Türkiye'deki yaşayış ve sosyal hayattaki işleyiş hakkında doğru ve yerinde seminerler yapılmalıdır. Toplumdan izole olmuş ve ülke gerçeklerinden bihaber bir profilden sakınılmalıdır. Konuyu açmak gerekirse ne Türkiye ne de Almanya yekpare bir inanç, anlayış ve yaşayışa sahip bir ülke değildir. Bu ülkelerin hassasiyetleri ve ilişkileri geliştirici ipuçları konunun uzmanlarınca aktarılmalıdır. Türkiye bağlamında söyleyecek olursak Türkiye'nin içtimai yapısı ve kültürel yapısı birbirine karıştırılmamalıdır. Bilindiği üzere sosyal yapı; toplumun anlık fotoğrafıysa kültürel yapı toplumun ulaşması gereken bir toplumu hedeflediğinden bunlar sık sık birbirine karıştırmamalıdır. Öğrencilerin siyasi fikirlere sahip olması ne kadar normal ve doğrudurysa siyasallaşmadan uzak kalarak toplayıcı ve bütünleştirici olmaları o kadar yerinde olacaktır. Objektiflik ve doğrudan tarafgirlikten uzak kalma özendirilmelidir. Yurtdışı din hizmetlerinin ve adı ne olursa olsun bu tür projelerin siyasi iktidarlarla kaim ve daim olmaya çağı vurgusu yapılmalıdır. Tabii ki kadirşinaslık göstererek bu konuda emeği geçenlere teşekkür etmeyi unutmamak gerekir. Netice de Uip'in bir devlet projesi olup, amacının yurtdışında yaşayan yurttaşlarımıza, büyük resimde her ırktan renkten dindaşlarımıza götürülecek hizmet kalitesini artırmak olduğunu altı çizilmelidir. Projenin bir ayağının orada hizmet bekleyen halk olduğu diğer ayağının Türk cumhuriyeti devleti olduğu ve bu uğurda yapılanların da sahanın uzmanlarının tavsiye ve görüşleriyle şekillendiğinin unutulmaması gerektir.

5. Yurtdışı hizmetlerine aralıklarla Türkiye'den iyi yetişmiş ilahiyat eğitimi almış, donanımlı imam-hatip-müftü ve teşkilat bünyesinden elemanlar gönderilmelidir. Özellikle Kuran-ı Kerim kıraati ve okuyuşu tebarüz etmiş hafızların yanı sıra vaaz, sohbet ve ders vermekte üstatlar seçilerek gönderilmelidir. İlahiyat camiasından da zaman zaman takviye ve destek alınarak ilgili ülkelerde hizmet içi eğitim seminerleri düzenlenmelidir.

6. Özellikle yurtdışından getirilen öğrencilerin sayıları ve eğitimi meselesinde yeni yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Öğrencilerin hem Türkiye'de hem de geldikleri

ölkelerde din görevlisi olarak sınırlı da olsa staja tabi tutulmaları yerinde olacaktır. Türkiye’de haftada bir gün, yaz ayları ve sömestr tatillerinde yılda 2 hafta veya 3 hafta süre ile pratik yapma imkânı sağlanabilir.

Görev Sonrası Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar:

7. Dünyanın değişik ölkelerinden gelen öğrencilerin eğitimlerini tamamlamalarından sonraki süreç de birtakım bilgilendirmelere ve yönlendirmelere ihtiyaç bulunmaktadır. Yukarıda esaslar çerçevesince 4+1 yıllık eğitimleri sırasında gerekli bilgi, usul, esas ve metotlar konusunda donatılmış aday din görevlilerinin başarılı olmaları esastır. Fakat görev yaptıkları yerlerde zorluk, sıkıntı çekmemeleri de düşünülemez. Fakat her türlü ihtimali hesaba katarak şurasının bir kez daha altını çizmekte yarar var. Yurtdışı yaygın din hizmetlerinde görev alan kişilerin milli ve yerli olmaları gerekmektedir. Görev yaptıkları ölkeleri rencide edecek dil, tutum ve davranışlara azami dikkat ederken geldikleri ve hizmet götördükleri insanların milli ve manevi değerlerini iyi gözetmeleri gerekmektedir.

Kendi öz vatanından binlerce kilometre uzaklardaki bir topluma katılan insanlar önünde çoğunlukla iki seçenek kalıyor. Birincisi o toplumda tamamen asimile olup yok olmak ikincisi de entegrasyon sürecine girip o toplumda haklarını bilen bilinçli ve donanımlı bireyler olmaktır. Bu ikisi dışında bireyin kendisini tüm dış dünyaya kapamak ve onun olumlu olumsuz etkilerine ignore olmak ve kendi kabuğuna çekilerek tamamen izolasyondur. Her ikisi de ekstrem bir durum olup yabancılaşmanın, kutuplaşmanın kısaca marjinalleşmenin önünü açacaktır.

En korkulanı da bu gelgitler sonucunda ortaya çıkacak kültürel değişme ve yabancılaşma, iki dünya arasında sıkışmışlıktır. Neredeyse bugüne kadar devam eden Din dersi eğitim dilinin Türkçe olması yönündeki ısrarın altında yatan düşünce de buydu. İslam din derslerinin dilinin Türkçe olmasında ısrar sonucunda Müslüman Türk çocukları senelerce devlet okullarında din eğitimi alamamışlardır.

8. İçinde yaşanılan ülkenin dili konusundaki dayatmalar doğru değildir. Bugün Almanya başta olmak üzere yaşadıkları ölkelerin dilini çok iyi konuşabilen eğitimli bir kesim mevcuttur. Fakat adı geçen kitlenin bile içinde yaşadığı toplumla uyumlu ve ortak bir payda altında hareket ettikleri ayrı bir inceleme konusudur. Her ne kadar batı ölkeleri sınıfsız ve imtiyazsız bir yapıya sahip olduklarını iddia etseler de diyalog ve karşılıklı münasebetlerin her zaman tarafların istedikleri düzeyde oluşmadığını da belirtmek yerinde olur.

9. Buradan dil öğreniminin gereksizliği anlamı çıkarılmamalıdır. Dil, iletişimde büyük bir rol oynayan köprü olmasına rağmen özellikle Almanya’da yeterli dil birikimine sahip olup da Almanlarla istenilen düzeyde münasebet tesis etmiş insan sayısı

istenilenden uzaktır. Bunun bir uç örneği olarak da Almanya'da hatırı sayılır bir rakamla (yaklaşık tahminen 80-100 bin arasında) ifade edilebilecek mühtedi Alman bulunmaktadır. Bunlarla kurulan ilişkiler ve ortak programlar da sınırlı denilebilecek bir ölçekte sürdürülebilmektedir.

10. Almanya'da veya başka yerlerde yaşayan vatandaşlarımızın kendilerine özgü ve kökleri Türklük ve İslam'a uzanan kültür telakkileri batılı bir anlayışla karşılaştırmayacak kadar farklılık arz eder. Bu zenginliği ve çeşitliliği görmek ve kabul etmek zorundayız. Birisini diğerrinin yerine koyma yanlısına düşmemek lazımdır. Müsamaha tarih boyunca Türk milletinin sahip olduğu hasletlerin başında gelmektedir. Türk Milleti tarih boyunca gerek İslamlaşma öncesi sahip olduğu değerler manzumesini gerekse İslam'ı kabulden sonra bu değerlerine yeni kazandığı hasletleri ekleyerek örnek İslam toplumunun bir nüvesini tarihte fiilen ortaya koymuştur. Türk tarihinde gerek Selçuklular gerek Osmanlılar dönemindeki pek çok uygulama bunun en iyi şahididir. İş ortaklıkları ve evlilikler sonucunda yakınlaşma artmıştır. Yeni geldiği bu toplumda başlangıçta güçlükler karşısında bocalayan ve değer çatışmasına düşen yurtdışı işçileri ve yakınları bu sadmeden kısa bir süre sonra, kökleriyle zayıf da olsa bir bağ kurmayı başarmıştır. Eğer Türk'ün bu yapıcı yönü iyi işletilebilirse toplumsal mutabakat ve birlik beraberlik her nerede olursa olsun içinde yaşadığı ortamı bir huzur adasına dönüştürücü özelliği hemen tebarüz edecektir. Ortak değerlere vurgu yapan ve tarafların insan olmaları hasebiyle maddi ve sosyal konumları ne olursa olsun eşit statü ve konumda olduklarını öne çıkaran bir anlayış esas alınırsa her bağlamda ortak kalıcı ve değerli çalışmalar ortaya konulabilir.

Kurumsal olarak yapılması gerekenlerin başında şunlar gelmektedir.

- Öğrenci seçimi konusunda hassasiyet ve kriterler gözden geçirilmelidir. Az ve öz prensibiyle hareket edilerek sayıdan çok kaliteye ehemmiyet vermek yerinde olacaktır.
- Öğrenci seçimlerinde erken davranılarak lise öğrenimi sırasında bazı öğrencilerin özendirilerek aday öğrenci statüsü seçilme projesi adı altında başlatılmalıdır.
- Seçilecek öğrencilerin eğitimi konusunda gecikme ve bürokrasiye takılmadan yurtdışındaki merkezlerden (mesela: Strazburg'daki eğitim) bazı programlar başlatılabilir. Özellikle öğrencilerin hangi ülkeden geliyorsa o dilde olan hâkimiyetlerini geliştirici dersler veya ödevler verilmelidir. Eşzamanlı olarak Türkçelerini geliştirici derslere giriş yapılmalıdır.
- 5 yıllık her iki dilde okuma programı ve okuma gurupları oluşturmak yerinde olacaktır. Her iki dilde de uzmanlar tarafından ciddi bir şekilde dilbilgisi, gramer ve

kompozisyon dersleri verilmelidir. Program çerçevesinde deneme amaçlı her iki dil-den örnek küçük çeviri ve easy yazımı başlatılmalıdır.

- Ayrıca öğrencilerin kaldıkları yurt ve evlere Türkçe-Almanca günlük gazete alınmasa bile hem Almanya hem Türkiye'deki gündemin doğru takip ettirilmesi de gerekmektedir. Fakat burada ölçüye dikkat etmek gerekmektedir. Magazin bilgilerinden ziyade Almanya'daki din eğitimi ve alana dönük gazete, dergi ve internet haberleri bir süzgeçten geçirilerek sunulmalıdır. Bu konuda bir arşive de ihtiyaç bulunmaktadır. İserlohn'daki Muhammed Salim Abdullah'ın Almanya İslam Arşivi Merkez Enstitüsüyle (Alm. "Zentralinstitut İslam-Archiv-Deutschland") iş birliği yapılarak yeni veriler bağlamında dijital arşiv de oluşturulabilir.

Prosopografi usulüyle Almanya'da son 50 yılda İslam din hizmetleriyle alakalı isimler, eserleri ve etkileri kaleme alınmalıdır. İslam din dersinin gündeme getirildiği 1990'lı yıllardan günümüze önce çıkarılan konular, itirazlar ve cevapları da buna eklenebilir.

SONUÇ

Türkiye dışında farklı 14 farklı ülkede sürdürülen UİP projesi doğru ve yerinde hizmettir. Fakat her işte olduğu gibi bazı değişiklikler ve ıslaha muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki tespitlerin yanına belki bir o kadar daha teklif, öneri ve tavsiye eklenebilir. Özellikle işleyiş sırasında elde edilen veri ve sonuçların kaydı, takibi ve çözümüne dair bir envanter ihtiyaç bulunmaktadır. Farklı ülkelerde İslam Din Eğitiminin yaygın bir şekilde cami ve dışında nasıl daha iyi verilebileceğine dair denenilen, izlenen yol ve metotların uygulanabilirliği konusunda geniş tabanlı bir iş birliği yapılarak ortak bir bilgi havuzu oluşturulması yerinde olacaktır. Böyle bir koordinasyon işlerin işleyişinde ve doğru verim alınmasında yol göstericilik rolünü üstlenecektir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Y., (2011) Almanya'daki Türk Kuruluşları, (Yeni Vatanda Dini ve İdeolojik Yapılanma), Şehir Yayınları, İstanbul.
- Altıntaş, İ. (2008), Dış-Göç ve Din: Almanya'daki Türklerin dini hayatına ilişkin sosyolojik bir çözümleme) Değerler Eğitim Merkezi, İstanbul.
- Aytaç, K., (1981) Federal Almanya'da Türk İşçi Çocuklarının Din Eğitimi Meselesi, Atatürk'ün 100 Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), İlahiyat Vakfı Yayınları: 1, 310-316, Ankara.
- Béraud, C. (2007) "Avrupa Müesseseleri ve Dinî Olguların Öğretimi-Güncel Bir Tartışma", Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi, (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2006, İstanbul), 227-242, İstanbul.
- Bumin, T. (2007), "Müzakere", Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi, (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2006, İstanbul), 205-207, İstanbul.

- Canatan, K. (2005), "Yerellik ve Küresellik İkileminde Hollanda Müslümanlığı", İslâmiyât, 8 (4), 91-107, Ankara.
- Çelik, C. (2008). "Almanya'da Türkler: Sürekli Yabancılık, Kültürel Çatışma ve Din", Milet ve Nihal, cilt: 5, sayı: 3, ss. 105-142.
- Çoştu Y. - Ceyhan M. A., (2015) "DİTİB'in Din Eğitimi Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 8, Sayı:1, 2015, 39-51.
- Cromartie, M.-J. L. (2007), "Modern Kamusal Alanda Din ve Dinî Kurumlar", Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi, (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2006, İstanbul), 49-64, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (t.y.) Ekonomik ve Sosyal İşler Genel Müdürlüğü, Yurtdışı göç hareketleri ve vatandaş sorunları. – Ankara.
- Doğan, R. (2007), "Avrupa Birliği sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi: Almanya Modeli", Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi, (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2006, İstanbul), 255-299, İstanbul.
- Fırat, E., (1981) Belçika'da Vatandaşlarımızın Din Eğitimi, Atatürk'ün 100 Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), İlahiyat Vakfı Yayınları: 1, 302-310, Ankara.
- Gates, B. E. (2007), "Avrupa'da Din Eğitiminde Kuşatıcı Bir Yaklaşım Doğru: Birleşik Krallık İçerisinde İngiltere Örneği", Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi, (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2006, İstanbul), 409-427, İstanbul.
- Gemici, N. (2010) Herausforderungen für eine islamische Religionspädagogik in der Türkei, Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts: Okzidentale Traditionen des Streitens in Literatur, Geschichte und ... Islamstudien der Universität Osnabrück,, , V&R Unipress [u.a.], 261-274. Göttingen.
- Gemici, N. (2011) Erwägungen über einige mehrheitlich seitens der DİTİB organisierte Projekte über die Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft der Religionsbildung: DİTİB tarafından düzenlenmiş İslam Din Eğitimi bağlamındaki bazı projelerin dünü-bugünü ve geleceği hakkındaki fikirler). Islamische Religionspädagogik zwischen authentischer Selbstverortung und dialogischer Öffnung: Perspektiven aus der Wissenschaft und dem Schulalltag ... (ROI - Reihe für Osnabrücker Islamstudien) Gebundene Ausgabe, Peter Lang Verlag, Frankfurt a. Main.
- Günçe, G. (1981), "Yurtdışındaki İşçilerimiz ve Çocuklarının Din Eğitimi", Millî Eğitim ve Din Eğitimi (İlmî Seminer Ankara 9-10 Mayıs 1981- Tebliğler-Müzakereler-Sonuçlar), İstanbul.
- Heine, P.(1997) Halbmond über deutschen Dächern, Müslimisches Leben in Unserem Land, List Verlag, München-Leipzig.
- Hıdır, Ö. (2008), "Avrupa'daki Müslüman Azınlıkların Din Eğitiminin Problemleri Üzerine" DEM Dergi, 1 (3), 64-71, İstanbul.
- Jackson, R. (2007), "Avrupa'da Kurumlar ve Din Öğretimi-Öğreniminin Kamusal Alandaki Genel Eğitime Katkısı", Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi, (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2006, İstanbul), 119-158, İstanbul.

- Karaca, H. (2005), "Entegrasyon Tartışmalarına Derkenar", İslâmiyât, 8 (4), 83-90, Ankara.
- Köylü, M. (2002), "Farklı İnançların Buluşma Zemininde İtici Etkenler", Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu (26-27 Mayıs 2001), Değişim Yayınları, 245-273, İstanbul.
- Köylü, M. (2003), "Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Bir Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği", Dinî Araştırmalar, 6 (17), 241-267, Ankara.
- Lemmen, T. (1998) Türkisch-Islamische Organisationen in Deutschland, broşür, Friedrich-Ebert Stiftung, Altenberge.
- Mert, H., (1978) Yurtdışı İşçi Meseleleri ve çareleri, Diyanet Gazetesi, 1.12.1977- 15.07.1978 arasındaki 178. Sayı -193. Sayılar.
- Meral, S. (2007), "Müzakere", Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi, (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2006, İstanbul), 381-387, İstanbul.
- Özdemir, Ç. (1988), "Yurtdışındaki Türk Çocuklarının Eğitimi ve Türk toplumuna Uyumu", Yeni Bir Yüzyıla Girerken Türk-İslâm Sentezi Görüşünde Meselelerimiz 1-Kültür-Eğitim-Dinî Hayat, 227-231, İstanbul.
- Özdemir, K. (1981), Yurtdışındaki İşçi Çocuklarının ve Ailelerinin Din Eğitimi, Atatürk'ün 100 Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), İlahiyat Vakfı Yayınları: 1, 282-285, Ankara.
- Perşembe, E. (2005). Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon, Ankara: Araştırma Yayınları.
- Rumpf C. (1989) Das Präsidium für religionsangelegenheiten, Zeitschrift für Türkei Studien, 1, s.21-33.
- Subaşı, N. (1999), "Öteki'nin İnsan Hakları", İslâmiyât, 2 (2), 85-96, Ankara.
- Subaşı, N. (2007), Dinselliğin Modern Bileşenleri, Kutlu Doğum 2004, Din-Kültür ve Çağdaşlık, 307-321, Ankara
- Şen, (2007) F. Euro Türkler Avrupa'da Türk Varlığı ve Geleceği, Günizi Yayınları, İstanbul.
- Tosun, C. (1993), Din ve Kimlik, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- DİTİB (1999), Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion e.V.: Wir über uns. Broşür, Köln, 1999.
- Uyanık, M. (2007), "Çağdaşlaşma, Değişme ve Dönüşme Tartışmalarında Sosyal Kimlikler Meselesi", Kutlu Doğum 2004, Din-Kültür ve Çağdaşlık, 63-77, Ankara.
- Unat N. A., (2006) Bitmeyen Göç, Konuk İşçilikten Ulusötesi Yurttaşlığa (2.Baskı), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Uslu, Sami, (1981) Yurt dışında bulunan işçilerimizin Din konularda eğitilmeleri ve bu yöndeki problemleri, Atatürk'ün 100 Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), İlahiyat Vakfı Yayınları: 1, 285-291, Ankara.
- Yaman, F. (2015) Sivil Toplum Bağlamında Avrupa'da İslam ve Müslüman Kimliği: (Almanya örneği), yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul.

Yaman, F. (2019) Göç ve Toplum, Ketebe Yayınları, İstanbul.

Yaşar, A. (2012) Die DITIB zwischen der Türkei und Deutschland, (Untersuchungen zur Türkisch-Islamischen Union der Anstalt für Religion e.V.), Ergon-Verlag, Würzburg.

Yaşar, H. N. (2007), “Avrupa İnsan Hakları Sisteminde Din Eğitim ve Öğretimi”, Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi, (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2006, İstanbul), 178-204, İstanbul.

Zentralinstitut Islam- archiv-Deutschland (2000) Neue Daten und Fakten über die Islamischen Grossverbände in der Bundesrepublik; MR.,2, Gütersloch, s.112-121.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı [Bilgi Yönetim Sistemi]

Ek 1:

2004 Yılında Din Şurasında alınan Karar.

26. Karar: Yurtdışındaki din hizmetleri için yetişmiş elemanlara acil ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir. Yurt içindeki ihtiyaç da dikkate alındığında mevcut İlahiyat Fakültelerimizin imkânları geliştirilmeli, fakültelerde yurt içi ve dışı için din dersi öğretmeni ve din hizmetleri personeli yetiştirmeye yönelik lisans ve yüksek lisans düzeyinde programlar açılmalıdır. Bu çerçevede yurt dışında orta öğrenimini tamamlamış Türk gençleri için İlahiyat Fakültelerinde kontenjanlar ayrılması ve buralardan mezun olanların yurtdışında istihdamı için gerekli girişimlerde bulunulmalıdır.

Ek 2.

Diyanet İşleri başkanlığı Yurtdışı Din Görevlileriyle İlgili Yönetmelikten: MADDE 16

Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü'nün görevleri şunlardır: a) Yurt dışında yaşayan soydaş, dindaş ve vatandaşlarımızın dini ihtiyaçlarını belirlemek, din görevlisi taleplerini değerlendirmek ve onlara din hizmeti sunulmasını sağlamak; Müslüman ülke ve toplulukların din hizmetleri alanındaki taleplerine ortak kararlar veya protokoller doğrultusunda yardımcı olmak. b) Başkanlığın yurt dışındaki kadrolarına sürekli görevle atanacak personel ile sözleşmeli veya geçici süreli görevlendirilecek personelin sınavları, seçimi, planlanması, görevlendirilmesi, gönderilmesi, görev süresinin uzatılması ve geri çekilmesi ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek. c) Yurt dışında Ramazan ayı, Kurban Bayramı, Kutlu Doğum Haftası, Camiler ve Din Görevlileri Haftası ve benzeri zamanlar ve etkinlikler için planlanan görevlilerin belirlenmesi ve görevlendirilmeleri ile ilgili işleri yürütmek. ç) Başkanlık hizmet alanı ile ilgili olarak yurt dışında inceleme ve araştırma yapacak, görüşme ve toplantılara katılacak kişi ve heyetlerin seçimi ve görevlendirilmeleri ile ilgili işlemleri yapmak; bu ülkelerden Başkanlığa gelen kişi ve heyetlerin iş ve işlemlerini yürütmek ve onlara rehberlik etmek. d) Yurt dışında vatandaşlarımız tarafından kurulan ve Başkanlıkla iş birliği içinde olan dernek, birlik, vakıf ve benzeri kuruluşlar ile yurt dışında Müslüman topluluklarca oluşturulan dini kuruluşların

çalışmalarını takip etmek ve değerlendirmek. e) Yurt dışında yaşayan vatandaş, soydaş ve dindaşlarımızın karşılaştığı dini sorunlar ile yurt dışında Başkanlıkça sunulan hizmetlerde karşılaşılan sorunların çözümüne yönelik çalışmalar yapmak. f) Yurt dışına götürülecek hizmetlerde verimliliği artırmak amacıyla ilgili kurum ve kuruluşlarla ortak çalışmalar yapmak, gerektiğinde protokoller hazırlamak ve uygulamak. g) Yurt dışında toplanacak yardımlarla ilgili gerekli koordinasyonu sağlamak. ğ) Avrasya İslam Şurası Teşkilatı, Afrika Dini Liderler Zirvesi ve Balkan Ülkeleri Dini İdare Başkanları toplantılarını düzenlemek, alınan kararların gerçekleşmesi için çalışmalar yapmak. h) Yurt dışında bulunan İslami kurum ve kuruluşların yapıları, faaliyetleri ve hizmet alanlarını incelemek ve değerlendirmek, ilişkileri geliştirmek ve ortak çalışmalar yapmak. ı) Yurt dışındaki vatandaş, soydaş ve dindaşların dini yayın ihtiyaçlarını tespit etmek ve bunların karşılanması için kurum ve birimler arası koordineyi sağlamak ve gerekli çalışmaları yapmak. i) Başkanlık yurt dışı teşkilatının raporlarını ve yıllık eylem planlarını inceleyerek gereğini yapmak ve arşivlemek. j) Türk Kültür Varlığını Koruma Projesi kapsamında Başkanlıkça yapılacak iş ve işlemleri yürütmek. k) Yurt dışındaki Kardeş Şehir Projesi çalışmalarını yürütmek. l) Yurt dışında bulunan ve tarihi miras sayılan arşiv belgeleri, kitap, risale ve yazma eserler hakkında bilgi toplamak ve ilgili kurum ve kuruluşlarla paylaşmak. m) Başkanlık yurt dışı teşkilatında bulunan taşınır mal kayıt ve kontrol işlerini yürütmek. n) Yurt dışına atanan veya görevlendirilen personelin bu görevlere gitmeden önce eğitim ihtiyaçlarını belirlemek, eğitim planlarını hazırlamak, eğitimleri amacıyla ilgili birim, kurum ve kuruluşlarla iş birliği yaparak yabancı dil kursları ile mesleki ve kültürel konularda kurs ve seminerler düzenlemek; bu alanlarda Başkanlıkça hizmet satın alma suretiyle yapılacak işleri koordine etmek ve yürütmek. o) Birimde görevli personelin yurt dışı hizmet alanlarında yetiştirilmesi ve uzmanlaşması için gerekli program ve projeleri hazırlamak. ö) Yurt dışındaki camilerde yürütülen Kur'an-ı Kerim ve dini bilgiler kurslarındaki eğitim-öğretimi yaygınlaştırmak, programlarını ve eğitim-öğretim materyallerini geliştirmek amacıyla gerekli çalışmaları yapmak. p) Vatandaşlarımızın bulunduğu ülkelerin örgün eğitim-öğretim kurumlarındaki İslam din dersleri ile ilgili uygulama ve gelişmeleri takip etmek ve öneriler sunmak. r) İslam diniyle ilgili yurt dışında eğitim veren kurum ve kuruluşlarla ortak çalışmalar yapmak. s) Ülkemizdeki Kur'an-ı Kerim kursları, eğitim merkezleri, imam-hatip liseleri ve ilahiyat fakültelerinde eğitim görmek için yurt dışından gelen öğrencilerle ilgili iş ve işlemleri, Başkanlık adına ilgili kurum ve kuruluşlarla koordine etmek ve bu öğrencilere rehberlik yapmak. ş) Din eğitimi amacıyla yurt dışından ülkemize getirilen öğrencilere uygulanan eğitim programları hususunda ilgili kurum ve kuruluşlarla ortak çalışmalar yapmak. t) Ülkemize gelen soydaş ve dindaş din görevlileri için ilgili kurum ve kuruluşlarla iş birliği yaparak Türk dili ve mesleki bilgiler kursları düzenlemek. u) Yurt

dışındaki vatandaş ve soydaşlarımızın din eğitimi, aile, kadın, gençlik ve benzeri konularda projeler geliştirmek ve yürütülen projeleri desteklemek. ü) İslam ülkeleri ve Müslüman topluluklarla ilişkilerin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi maksadıyla projeler geliştirmek, toplantı ve etkinlikler düzenlemek, alınan kararların gerçekleştirilmesi için gerekli çalışmaları yapmak. v) Vekalet Yoluyla Kurban Organizasyonu’nun yurt dışında yapılacak iş ve işlemlerini yürütmek. y) Yurt dışında bulunan dini eserlerin yapımına ve restorasyonuna katkı sağlanmasına yönelik iş ve işlemleri yürütmek. z) Diğer dinlerin mensupları, kurum, kuruluş ve topluluklarıyla ilişkiler kurmak, bu çerçevede ortaya çıkan yaklaşımları izlemek ve değerlendirmek. aa) Farklı din mensupları arasında barış ve hoşgörü kültürünü yaygınlaştırmayı amaçlayan ulusal ve uluslararası etkinlikler düzenlemek, yurt içinde ve yurt dışında düzenlenen etkinliklere temsilci gönderilmesi ile ilgili işleri yürütmek. bb) İslam dini ve diğer dinlerle ilgili yurt dışındaki gelişmeleri, ilmi çalışmaları ve yayınları takip etmek ve değerlendirmek, gerekli görülen yayınları temin etmek. cc) Yurt dışındaki vatandaş ve soydaşlarımıza yönelik proselitizm, ayrımcılık ve ırkçılıkla ilgili gelişmeleri takip etmek, bu konudaki bilgi, belge ve şikayetleri değerlendirmek. çç) Ülkemizdeki diğer dinlere mensup toplulukların dini, kültürel, sosyal ve kurumsal yapılarını araştırmak ve bunlarla ilişkileri geliştirmeye yönelik çalışmalar yapmak. dd) Avrupa Birliği ile ilişkiler çerçevesinde Başkanlığın görev alanına giren konularda çalışmalar yapmak. ee) Görev alanıyla ilgili verilen diğer görevleri yapmak⁴

Oturum Başkanı

Hocamıza sunumundan dolayı çok teşekkür ediyoruz. Son tebliğimiz, din hizmetleri bağlamında son dönemlerde gerçekten çok önemli bir duruma gelmiş olan, “Diyanet İşleri Başkanlığının Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri” başlıklı tebliğiyle, Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüzün değerli hocalarından Yasemin ÇEKİÇOĞLU Hocamızın sunumu olacaktır. Buyurun sayın hocam.

4 Yurt dışı din hizmetleri yönetmeliği için bkz. <https://www.memurlar.net/haber/473015/diyanet-isleri-baskanligi-gorev-ve-calisma-yonetmeligi.html>.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİ

YASEMİN ÇEKİÇOĞLU*

ÖZ

“Öğrenci yurtları, eğitim kurumları, gençlik merkezleri ve kampları, ceza infaz kurumları, sağlık kuruluşları, sosyal hizmet kurumları ve benzeri yerlerde iş birliği esasına göre manevi danışmanlık ve din hizmeti sunmak”, “Göçmen, engelli, bağımlı gibi desteğe muhtaç kesimlere yönelik manevi danışmanlık hizmetleri yürütmek” ve “Aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dini konularda aydınlatma ve rehberlik yapmak” Diyanet İşleri Başkanlığının görevleri arasındadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, toplumsal ve bireysel sorunların açığa çıktığı hastane, ceza infaz kurumları, huzurevleri, öğrenci yurtları gibi kurumlarda manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunmakta, gerçekleştirdiği faaliyetler ile toplumsal ve manevi bunalımların kesiştiği ortak noktada bireylerin sorunlarla başa çıkma ve anlam krizini çözmelerine yardımcı olmayı hedeflenmekte; ruhsal bunalımların manevi ve dini kaynaklardan faydalınarak bireyin iç motivasyonunu da harekete geçirmek suretiyle aşılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Başkanlığın manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı, Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı ile Sosyal ve Kültürel İçerikli Din Hizmetleri Daire Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Bu tebliğde, Başkanlığın Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığınca sunulan manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin tarihi süreci ve bu alanda gerçekleştirdiği faaliyetleri ele alınmış, söz konusu hizmetlerin kurumsallaşmasına yönelik önerilerimize yer verilmiştir.

* Diyanet İşleri Başkanlığı Diyanet İşleri Uzmanı.

PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS SPIRITUAL COUNSELLING AND GUIDANCE SERVICES

ABSTRACT

"Providing spiritual counseling and religious services on the basis of cooperation in student dormitories, educational institutions, youth centers and camps, prisons, health institutions, social service institutions and similar places", "giving spiritual counseling services for people in need of support such as immigrants, disabled and dependents" and "To enlighten and guide the family, women, youth and other segments of the society on religious matters" are among the duties of the Presidency of Religious Affairs."

The Presidency of Religious Affairs provides spiritual counseling and guidance services at institutions such as hospitals, prisons, nursing homes, and student dormitories in which social and individual problems are arisen. By these services, it is aimed to contribute to the overcoming with mental depressions by making use of spiritual and religious resources and activating the inner motivation of the individual.

Spiritual counseling and guidance services of the Presidency are carried out by the Immigration and Spiritual Support Services Department, the Family and Religious Guidance Department, the Social and Cultural Religious Services Department.

In this paper, the historical process of the spiritual counseling and guidance services offered by the Immigration and Spiritual Support Services Department as well as the activities carried out in this field are discussed. Besides, suggestions for institutionalization of the aforementioned activities

GİRİŞ

Diyanet İşleri Başkanlığınca yürütülen manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri sürecini Diyanet İşleri Başkanlarından Ahmet Hamdi Akseki'nin "Cezaevlerinde Verilecek Vaazlar" çalışması ile başlatmamız mümkündür. Bununla birlikte cami dışı din hizmetlerinin kurumsal açıdan başlangıç tarihi Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığınca 8 Nisan 1996 tarihinde yayınlanan 506 sayılı Genelgede cami dışı din hizmetlerinin müstakil bir alan olarak belirlenmesiyle başlamaktadır. Bu Genelgede yerel basın, radyo ve televizyonlar, hastaneler, ceza infaz kurumları, yaşlı bakım evleri ve huzur evleri, çocuk eğitim evleri, çocuk esirgeme kurumları gibi mekanlar, cami dışı din hizmetleri için uygun mekanlar olarak belirlenmiştir. 2010 yılında 6002 sayılı Kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanunda yapılan değişiklikle cami dışı din hizmetlerinin kurumsal olarak hizmet alanı kesinleşerek Başkanlığın görev alanlarından biri olarak kabul edilmiştir. Cami ve mescit dışındaki

yerlerde panel, konferans, seminer, sempozyum ve benzeri dini programlar ile ilmi toplantılar düzenlemek Başkanlığın görevleri arasında ifade edilmiştir. İlgili Kanunda 2018 yılında yapılan değişiklikle ise “Öğrenci yurtları, eğitim kurumları, gençlik merkezleri ve kampları, ceza infaz kurumları, sağlık kuruluşları, sosyal hizmet kurumları ve benzeri yerlerde iş birliği esasına göre manevi danışmanlık ve din hizmeti sunmak”, “Göçmen, engelli, bağımlı gibi desteğe muhtaç kesimlere yönelik manevi danışmanlık hizmetleri yürütmek” ve “Aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dini konularda aydınlatma ve rehberlik yapmak” Başkanlığın görevleri arasında kabul edilmiştir. Böylelikle Başkanlığın farklı kurum ve kuruluşlarda manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunmasının önü açılmıştır. Süreç içerisinde bu hizmet toplumsal ve bireysel sorunların açığa çıktığı hastane, ceza infaz kurumları, huzurevleri, öğrenci yurtları gibi kurumlarda yaygınlaşmış, bu kapsamda gerçekleştirilen faaliyetler ile toplumsal ve manevi bunalımların kesiştiği ortak noktada bireylerin sorunlarla başa çıkma ve anlam krizini çözmelerine yardımcı olmak hedeflenmiştir. Özellikle bireylerin hayatında dönüm noktası olabilecek hastalık, hükümlülük, yaşlılık veya öğrencilik gibi durumlardaki ruhsal bunalımlarının manevi ve dini kaynaklardan faydalınarak bireyin iç motivasyonunu da harekete geçirmek suretiyle aşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

İnsanın biyolojik, psikolojik ve manevi yönleri olan bir varlık olduğu düşüncesinden hareketle holistik bir bakış açısıyla dini argümanlar kullanarak sunulan hizmetlerde bireylerin bütüncül iyi oluşlarına katkı sağlanması hedeflenmektedir. Ayrıca zaman içerisinde Başkanlık bu alandaki hizmetlerini daha kurumsal bir zemine taşımak gayesiyle Mesleki Yeterlilik Kurumu (MYK) ile iş birliği hâlinde manevi danışmanlık meslek standartlarını belirlemiştir.¹

Başkanlığın manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı, Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı ile Sosyal ve Kültürel İçerikli Din Hizmetleri Daire Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Bu tebliğde, Başkanlığın Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığına sunulan manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin tarihi süreci ve bu alanda gerçekleştirdiği faaliyetler ele alınacak, söz konusu hizmetlerin kurumsallaşmasına yönelik önerilerimize yer verilecektir.

1 25 Ekim 2019 tarih ve 30929 (Mükerrer) Sayılı Resmi Gazete. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/10/20191025M1-2.htm>

CEZA İNFAZ KURUMLARINDA MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİ

Türkiye’de manevi danışmanlık ve rehberlik sürecini Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki’nin “Cezaevlerinde Verilecek Vaazlar” çalışması ile başlatmamız mümkündür. Sonrasında, manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri toplumsal ve bireysel problemlerin açığa çıktığı hastane, hapishane, huzurevleri, öğrenci yurtları gibi kurumlarda yaygınlaşmıştır.²

1950’li yıllara kadar dayandırılabilir tarih arka plana sahip hizmetlerle mahkûmların topluma kazandırılmaları ve ıslahları amaçlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının 07.06.1963 tarih ve 15848 sayılı Genelgesiyle, müftülüklerden cezaevlerinde dini ve ahlaki içerikli konferanslar vermesi istenmiştir.³ Cezaevlerindeki hizmetlere 1982’de ceza infaz kurumlarında din ve ahlak dersi için müfredat programı hazırlanması ve 1983 yılında 7114 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 214 adet cezaevi vaizi kadrosu ihdas edilmesiyle devam edilmiştir.⁴

Bu dönem çalışmaları içerisinde 23.08.1983 tarih ve 6991 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı da önem arz etmektedir. Adalet Bakanlığı ders ve ek ders ücretlerine ilişkin söz konusu bu kararda din kültürü ve ahlak bilgisi dersi okutmakla görevlendirilecek yükseköğretim mezunu Diyanet İşleri Başkanlığı personeline ek ders ücreti ödeneceği hükmü yer almıştır.⁵ Bu kararnamedeki “*Mahkûmların manevi yönden gelişmeleri yönünde çalışmalar yapılır.*”⁶ ifadesi Başkanlığın ceza infaz kurumlarındaki manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin temelini oluşturmaktadır.

30 Mart 2001 tarihinde Adalet Bakanlığı ile imzalanan “Tutuklu ve Yüklümlülerin Dini ve Ahlaki Gelişimlerini Sağlamaya Yönelik İş birliği Protokolü” ceza infaz

-
- 2 Merve Rehhan, Baygeldi, *Türkiye’de Modern Sorunlara Dini Bir Çözüm Olarak Manevi Danışmanlık Uygulaması : Mevcut Durum ve Öneriler*, SETA, (Nisan 2018), 234, 8.
 - 3 Saadettin Özdemir, “Dînî Sosyal Hizmetlerin Temelleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Mayıs 2012), 25, 203-205.
 - 4 TC Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, 74 nolu Genelge, 27.07.1989 Tarih ve Sayı: 12.1/166/857 49 <http://www.cte.adalet.gov.tr/mevzuat/protokol/diyanet.doc>.
 - 5 Mustafa Koç, “Diyanet İşleri Başkanlığının Cezaevlerindeki Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri (1950-2018): Sınırlılıklar ve Bir Eğitim Programı Önerisi”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt :5, Sayı: 1, (Haziran 2019), 16.
 - 6 Mustafa, Koç, *a.g.m.*, 17; 13 Şubat 2011 tarih ve 27845 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla 2007 yılında yürürlüğe konulan ders ve ek ders ücretlerine ilişkin kararın Diyanet İşleri Başkanlığı personeline ilgilendiren maddesinde günde (2), haftada (14)” ifadesi “haftada (24)” şeklinde değiştirilerek maddi olanaklar yeniden düzenlenmiştir.

kurumlarında sunulan hizmetler için önemli bir dönüm noktası olmuştur. 10.02.2011 tarihinde güncellenen protokol ceza infaz kurumlarındaki hizmetleri daha kapsamlı bir şekilde ele almıştır.⁷ 2011 yılında protokolün amacı; ceza infaz kurumları ve eğitimlerinde bulunan hükümlü ve tutuklulara din hizmetleri, ahlaki gelişim ve manevi rehberlikle ilgili faaliyetler sunmak suretiyle dini ve ahlaki duygularını geliştirerek yeniden topluma kazandırılmaları sürecine katkı sağlamak, şeklinde ifade edilmiş; hükümlü ve tutukluların idareye verecekleri dilekçeler aracılığıyla dini konulardaki özel görüşme taleplerinin karşılanması Başkanlığın görevleri arasında yer almıştır.⁸ Bu protokol, 03.12.2019 tarihinde “Adalet Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı İş Birliği Protokolü” adıyla güncellenmiş; protokolde, ceza infaz kurumlarında manevi rehberlik hizmeti sunma maddesine açıkça yer verilmiştir.⁹ Ayrıca ceza infaz kurumlarında “Manevi Rehberlik Servisi” kurularak¹⁰ bu kurumlardaki din hizmeti, din eğitimi faaliyetleri ile bireysel ve toplu görüşmelerden oluşan manevi danışmanlık ve rehberlik

-
- 7 Adalet Bakanlığı İle Diyanet İşleri Başkanlığı Arasında Tutuklu ve Hükümlülerin Dini ve Ahlaki Gelişimlerini Sağlamaya Yönelik Protokol. <https://cte.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/292019135514p17.pdf> (erişim: 14.09.2022). Ayrıca Bkz. Saadettin Özdemir, “Dînî Sosyal Hizmetlerin Temelleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Mayıs 2012), 25, 205.
 - 8 Adalet Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı Arasında Tutuklu ve Hükümlülerin Dini ve Ahlaki Gelişimlerini Sağlamaya Yönelik Protokol’ün 1. Maddesi ve Diyanet İşleri Başkanlığının Görev ve Yükümlülükleri Başlıklı 5. Maddesi. Bkz. <https://cte.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/292019135514p17.pdf> (erişim: 14.09.2022)
 - 9 Adalet Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı İş Birliği Protokolü, 11. Maddenin b) Fıkrası. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/Adalet%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Protokol%C3%BC.pdf> (erişim: 14.09.2022)
 - 10 03.12.2019 Tarihli Adalet Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı İş birliği Protokolünde Manevi Rehberlik Birimi; “Ceza infaz kurumlarında eğitim ve iyileşmeden sorumlu ikinci müdürün, denetimli serbestlik müdürlüğünde ise görevlendireceği bir müdür veya görevlendireceği bir idareci gözetiminde din hizmetleri, din eğitimi, manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetlerini yürütmekten sorumlu olan birimi” ifade eder şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/Adalet%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Protokol%C3%BC.pdf> (erişim: 14.09.2022)

hizmetleri¹¹ manevi rehberlik servisinin altında toplanmıştır.¹² Bununla birlikte Başkanlık personelinin ceza infaz kurumu dışında denetimli serbestlik müdürlüklerinde de aktif olarak hizmet sunmasının önü açılmıştır.¹³ Bu bağlamda manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunan vaizler, “Manevi Rehberlik Programı (MAREP)” adı verilen 10 farklı modülden oluşan program kapsamında hizmet sunmaktadırlar.

2022 yılı Eylül ayı itibarıyla ceza infaz kurumlarında ve denetimli serbestlik müdürlüklerinde toplamda 954 Diyanet İşleri Başkanlığı personeli görev yapmaktadır.

SAĞLIK TESİSLERİNDE MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİ

Sağlık tesislerinde manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri 1994 yılında bütçe görüşmeleri esnasında verilen bir teklifle gündeme gelmiş, “Hastanelerde Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri” adıyla kısa bir deneme şansı bulmuştur. 1994 yılında hastanelerde başlayan uygulama, 12.12.1995 tarihinde Ankara Tabip Odası’nın, uygulamanın iptali ve yürütmeyi durdurma talebiyle açtığı dava sebebiyle Danıştay

- 11 Ceza infaz kurumlarında kalan tutuklu ve hükümlülerin süreç içerisinde inanç boyutuyla dindarlıklarının arttığı ancak ibadet boyutuyla dindarlıklarının artmadığı tespit edilmiştir. Bu durum din hizmeti ve din eğitimi faaliyetlerinin yanı sıra bu kurumda manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetlerine olan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Bkz. Erhan,Tecim, “Cezaevlerinde Dini Yaşantı ve Din Algısı”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, 22, s. 61.
- 12 Ali Ayten; Aysun Özkan, *Hastanelerde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*, (Editör: Sevede Düzgüner, Ali Ayten), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000, Ankara (Takdim); Işık, Harun; Karaman Kasım, *Ceza infaz Kurumlarında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*, (Ed: Sevede Düzgüner), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, (Takdim). Protokol için Bkz. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/Adalet%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Protokol%C3%BC.pdf> (erişim: 26.05.2022)
- 13 Denetimli serbestlik “Mahkemece belirtilen koşullar ve süre içinde, denetim ve denetleme planı doğrultusunda şüpheli, sanık veya hükümlünün toplumla bütünleşmesi açısından ihtiyaç duyduğu her türlü hizmet, program ve kaynakların sağlandığı toplum temelli bir uygulama” şeklinde tarif edilmektedir. Başka bir ifadeyle denetimli serbestlik, “Hükümlülerin suç işlemesine neden olan davranışlarının düzeltilerek, tekrar suç işlemlerinin önlenmesi, ceza infaz kurumundan salıverilen hükümlülerin takip edilmesi, madde bağımlılarının rehabilitasyonu, mağdurların uğradıkları zararın giderilmesi ve bu yolla toplumun korunmasıdır.” Bkz. Din Hizmetleri Raporu-2018, 203. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Icon/SagSlider/2018%20Din%20Hizmetleri%20Raporuu.pdf> (erişim: 14.09.2022)

5. Dairesinin 12.04.1996 tarih ve 1995/3612 sayılı kararıyla durdurulmuş, 07.06.1996 tarihinde resmen yürürlükten kaldırılmıştır.¹⁴

Sağlık tesislerindeki manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri başlangıçta İstanbul, Ankara, Samsun, Ordu, Kayseri ve Erzurum olmak üzere altı (6) ilde pilot uygulama olarak başlatılmıştır. Hastanelerde görev yapması planlanan yirmi Diyanet İşleri Başkanlığı personeline 23 Şubat-27 Mart 2015 arasında otuz üç gün boyunca “Hastanelerde Manevi Destek Eğitimi” verilmiştir. Bu eğitimin akabinde 17 Temmuz-18 Aralık 2015 tarihleri arasında onsekiz Başkanlık personeli bahsi geçen illerde hizmete başlamıştır.

Pandemi döneminde sağlık çalışanları hastalığın bulaşma korkusu, yoğun çalışma ve vefatlar gibi sebeplerle mesleki tükenmişlik yaşamışlardır. Bu süreçte sağlık tesislerindeki manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti yoğun bir şekilde hastane çalışanlarına da sunulmuş ve olumlu geri dönüşler alınmıştır. Tüm bu sebeplerin bir sonucu olarak Sağlık Bakanlığı hâlihazırda 45 ilde 122 personelle sunulan manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetlerinin 81 ilde sunulması yönündeki talebini Başkanlığa iletmıştır.¹⁵ Başkanlık, Bakanlığın söz konusu talebi doğrultusunda personel sayısını artırmış, 74 ilde hizmet sunmaya başlamıştır.¹⁶

2022 yılı Ekim ayı itibarıyla Başkanlığın sağlık tesislerindeki manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri 76 ilde 214 personel aracılığıyla icra edilmektedir.¹⁷ Faaliyetler

14 Sağlık tesislerinde manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin tarihi süreci ve bu hizmetlerle ilgili değerlendirme için Bkz. Serpil Başer, “Diyanet İşleri Başkanlığının Yürüttüğü Cami Dışı Din Hizmetleri Kapsamında Hastanelerde Din Hizmetleri İhtiyacı”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (2008- Kasım), I, 620-645.

15 Bakanlığın 04.06.2020 tarih ve E-86642992-809.99-E.886 sayılı yazısı.

16 2021 yılında 74 ilde 198 personel marifetiyle hizmet sunulmuştur. Bkz. Din Hizmetleri Raporu-2021.

17 1996 yılında hastanelerde dini danışmanlık ve rehberlik uygulamasını yürürlükten kaldırılan uygulama, Avrupa İnsan Hakları Bildirgesi ile Hasta Hakları Yönetmeliği’ne de aykırıdır. Avrupa Hasta Hakları Bildirgesi’nin 5. Maddesinde; “Herkesin kendi ahlaki ve kültürel değerlerine, dinsel ve felsefi inançlarına sahip olma ve bunlara saygı gösterilmesini isteme hakkı vardır.” denilmektedir. Bkz. Tuğçe Oral, “Hasta Hakları”, http://www.Turkhukuksitesi.com./makale_1047.htm. Erişim:6.02.2012; Ayrıca Hasta Hakları Yönetmeliği’nin 7. bölümünde “Diğer Haklar” başlığı altında; dini vecibeleri yerine getirebilme ve din hizmetlerinden faydalanmayla ilgili 38. maddede şöyle denilmektedir: “Sağlık kurum ve kuruluşlarının imkânları ölçüsünde hastalara dini vecibelerini serbestçe yerine getirebilmeleri için gereken tedbirler alınır. Kurum hizmetlerinde aksamalara sebebiyet verilmemek, başkalarını rahatsız etmemek ve personelce düzenlenip yürütülen tıbbî tedaviye hiç bir şekilde

kapsamında 2022 yılı Ekim ayı itibarıyla Din Hizmetleri Yönetim Sistemi'nden (DHYS) alınan verilere göre 99.445 hasta, 77.685 hasta yakını ve 40.224 hastane personeli olmak üzere toplamda 217.354 kişiye manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunulmuştur.

BAĞIMLILIKLA MÜCADELE KAPSAMINDA YÜRÜTÜLEN MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİ

Bireyin ve toplumun uyuşturucu, her tür sigara/tütün, alkol, teknoloji ve diğer davranışsal bağımlılıktan korunması, toplumun bağımlılık konusunda bilinçlendirilmesi ve manevi danışmanlık ve rehberlik sunulması amacıyla Başkanlık ve Türkiye Yeşilay Cemiyeti arasında ilk kez 18.09.2014 tarihinde iş birliği protokolü imzalanmıştır.¹⁸

Bağımlılıkla mücadele hizmetleri koordinatörler vasıtasıyla yürütülmektedir. Bağımlılıkla mücadele koordinatörlerinin görevlerinden bazıları ise şöyledir:

Başkanlıkça toplumun bağımlılık konusunda bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesinde aktif rol oynamak.

Bağımlılıkla mücadele kapsamında il ve ilçelerde eğitim, konferans, çalıştay, panel, toplantı vb. programları koordine etmek.

Bağımlılık tedavisi yapılan yerlerde verilen manevi bakım/ destek hizmetleri ve programlarını düzenleyip takip etmek.¹⁹

Bağımlılıkla mücadele koordinatörleri, bağımlılık konusunda halkı bilinçlendirme, bağımlılık ile tanışanları vazgeçirme, tedaviye yönlendirme, tedavi görerek bağımlılıktan kurtulmuş kişilerin uyum sürecini destekleme görevini yerine getirmektedirler.

müdahalede bulunulmamak şartı ile hastalara dinî telkinde bulunmak ve onları manevi yönden desteklemek üzere talepleri hâlinde, dinî inançlarına uygun olan din görevlisi davet edilir. Bunun için sağlık kurum ve kuruluşlarında uygun zaman ve mekân belirlenir. İfadeye muktedir olmayıp da dinî inancı bilinen ve kimsesiz olan agoni hâlindeki hastalar için de talep şartı aranmaksızın, dinî inançlarına uygun olan din görevlisi çağırılır. Bu hakların nasıl ve ne zaman kullanılacağı ve bu konuda alınacak tedbirler, sağlık kuruluşunun çalışma usûl ve esaslarını gösteren mevzuatta ayrıca düzenlenir.” ifadesi yer almaktadır. Söz konusu hukuki düzenlemeler hastanelerde manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığının mevzuatı dışında kalan hukuki düzenlemeleri oluşturmaktadır. Bkz. Resmi Gazete, 1 Ağustos 1998 sayı: 23420, 74

18 18.09.2014 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı ile Türkiye Yeşilay Cemiyeti Arasında İş birliği Protokolü.

19 Gürsu Orhan; İşbilen, Nihal, *Bağımlılara Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (Editör:Sevde Düzgüner), Ankara, 2020, 23-24.

Bağımlılıkla ilgili valiliklerde yapılan koordinasyon toplantılarına katılarak katkı sağlamaktadırlar. Bağımlılıkla mücadelenin de içinde yer aldığı zararlı alışkanlıklar konusu ile ilgili 2022 yılı içerisinde iki hutbe okunmuş hutbeler vasıtasıyla 25 milyon kişiye ulaşılmıştır. Bağımlılıkla ilgili 6.058 vaaz verilmiştir. Vaazlar vesilesiyle de yaklaşık 25 milyon kişiye ulaşılmıştır. Yine bu kapsamda 2.945 program düzenlenmiş ve bu programlarla da 442.513 kişiye ulaşılmıştır.²⁰

İhtiyaçlar çerçevesinde Türkiye Yeşilay Cemiyeti ile imzalanan iş birliği protokolü 14.10.2021 tarihinde güncellenmiştir.²¹ Bağımlılıkla mücadele kapsamında 162'si İl Bağımlılıkla Mücadele Koordinatörü olmak üzere toplamda 1.175 bağımlılıkla mücadele koordinatörü görev yapmaktadır.²²

Bağımlılıkla mücadele hizmetleri kapsamında bağımlılıktan kurtulmak isteyenler, tedavi merkezlerine yönlendirilmekte, bağımlılık tedavisi sırasında ve sonrasındaki rehabilitasyon sürecinde isteklilere manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri sunulmaktadır. Tedavi esnasında manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti almak isteyenlere Alkol ve Madde Tedavi Merkezleri (AMATEM)'inde ve Sağlık Bakanlığı'nın ilgili servislerinde iş birliği hâlinde hizmet sunulmaktadır.

Cumhurbaşkanlığının Uyuşturucu ile Mücadele Ulusal Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023) kapsamında Başkanlık 14 Şubat 2019 tarihli ve 30686 sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesi 2019/2 çerçevesinde Bağımlılıkla Mücadele Kurulu (BMK) ve Bağımlılıkla Mücadele Teknik Kurulu (BMTK) toplantılarına; illerde ise "Bağımlılıkla Mücadele İl Koordinasyon Kurullarına" il müftülüklerince katılım sağlanmakta,²³ bağımlılıkla mücadele çalışmalarına destek olunmaktadır.

Bağımlılıkla mücadele alanında hizmet sunan personele rehberlik yapması amacıyla "Bağımlılara Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri" kitabı hazırlanmış ve 2020 yılında basımı gerçekleştirilmiştir.

20 Din Hizmetleri Raporu-2017,n92. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Icon/SagSlider/2017%20D%4%B0N%20H%4%B0ZMETLER%4%B0%20RAPORU.pdf> (Erişim: 18.09.2022)

21 <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Ye%C5%9Filay%20Protokol%C3%BC.pdf> (erişim: 26.05.2022).

22 Ceylan, *a.g.m.*, s.108.

23 Bağımlılıkla Mücadele Kurulları hakkında bilgi için Bkz. <https://alo191.saglik.gov.tr/Eklen-ti/38463/0/bagimlilikla-mucadele-kurullarinin-calisma-usul-ve-esaslaripdf.pdf> (erişim: 19.09.2022)

ENGELLİLERE YÖNELİK MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİ

Engelli birey ve ailesi açısından engel durumunu kabul etme, olumlu benlik kavramı oluşturma ve engel durumundan kaynaklanması muhtemel sorunları aşmada olumlu katkıda bulunabilecek kaynaklardan biri de dindir. Çünkü din bireyin kendini ve dış dünyasını tanıma, anlama ve buna bağlı olarak da bir yaşamın anlamını oluşturması/anlamlandırma açısından ona birtakım bilgiler sunmaktadır.²⁴

Engellilere yönelik din hizmetleri, eğitim hizmetleri, ibadet mekanları ile din eğitimi sunulan mekanların engellilerin kullanıma uygun hâle getirilmesi gibi hizmetler Başkanlıkça icra edilmektedir. Örneğin yapılan akademik araştırmada camiye giden engellilerin kendileriyle sağlıklı iletişimi engelleyecek şekilde bazı olumsuz durumlarda karşılaştıklarına yer verilmiştir. Engelliler, caminin avlusundayken kendilerine para verilmesi, caminin avlusundan kovulma ya da gitmelerinin istenmesi, abdest almaya giderken hemen kollarına girilip yardım edilmeye çalışılması gibi durumlarla karşılaştıklarını, ifade etmişlerdir.²⁵ Bu sebeple Başkanlıkça halkın bilhassa cami cemaatinin engellilik hususunda bilgilendirilmesi, engellilerin camilerde rahatça ibadetlerini ifâ edebilmeleri hususunda farkındalık oluşturulmasına yönelik bilgilendirme ve bilinçlendirme çalışmaları yapılmaktadır. Bu kapsamda 2012 yılı Cami ve Din Görevlileri Haftası'nın teması "Engelsiz Cami Engelsiz İbadet" olarak belirlenmiş, toplumda engellilere yönelik bir farkındalık oluşturulmaya çalışılmıştır.

Din görevlileri görev yaptığı mahalledeki engelli birey ve ailelerini tespit ederek, evlerinde ziyaret etmekte, hâl hatırlarını sorarak moral ve destek sağlamaktadırlar. Engellilerin ve ailelerinin toplum içinde yer almalarını sağlamak ve dinî sosyalleşmelerini temin etmek amacıyla her ay cami-engelli buluşmaları tertip edilmektedir.²⁶

10-16 Mayıs Engelliler Haftası vesilesiyle il müftülüklerince il genelinde görev yapan kendisi ya da birinci derecede engelli yakını bulunan Başkanlık personeli ve ailelerinin katılımıyla sosyal ve kültürel içerikli buluşma programları düzenlenmektedir.²⁷

Engelli Kur'an kursu öğrencileri arasında her engel grubunda ayrı olmak üzere kadın ve erkekler arası ayrı ayrı "Dinî Bilgiler Yarışması" düzenlenmekte ve umre-ye gitmek isteyen engelli ve aileleri için özel eğitilmiş personel yardımıyla özel kafiler

24 Naci Kula, "Engellilere Verilecek Tebliğ ve İrşad Hizmetleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:4 Say 1 :4 Ekim/Kasım/Aralık 2004, 20.

25 Kula, *a.g.m.*, s. 23.

26 Din Hizmetleri Raporu-2021,114.

27 2022 Yılı Diyanet İşleri Başkanlığı Stratejik Eylem Planı.

oluşturulmaktadır.²⁸ İşaret dili öğrenmiş din görevlileri vasıtasıyla illerde en az bir camide cuma günleri başta olmak üzere hutbeler işaret diline çevrilmektedir.²⁹

Engellilere yönelik hizmetlerde gözetilecek temel ilkeler ve esasları muhtevi Diyanet İşleri Başkanlığı Engellilere Yönelik Manevi Danışmanlık Hizmetleri Yönergesi 28.06.2019 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yönerge’de;

- Engelliler ile ailelerinin moral ve motivasyonlarının artırılması, desteklenmesi, inanç ve ibadet şuurunun geliştirilmesi için çalışmalar yapılması,
- Manevi danışmanlık, rehberlik, dinî yayın, din eğitimi, hac ve umre ile diğer din hizmetlerinin bütün engel gruplarına ulaştırılması konusunda çalışmaların yapılması,
- Cami, Kur’an kursları ve hizmet binalarının erişilebilir ve ulaşılabilirliğinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması gibi genel esaslara yer verilmiştir.³⁰

2022 yılı Ekim ayı itibariyle ülke genelinde 161’i il, 214’ü ilçe olmak üzere toplam 1.173 engelli koordinatörü rehberliğinde engellilere ve ailelerine yönelik manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerine devam edilmiş, 23.286 engelli ve yakınına manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunulmuş, 20.850 seminer, 25.542 ziyaret ve 126.973 sohbet gerçekleştirilmiştir.

Başkanlık camileri engellilerin erişimine ve kullanımına uygun hâle getirmek amacıyla çalışmalar yapmaktadır. Daha önce inşa edilmiş çok ve yüksek merdivenli camiler için dışardan asansör ya da uygun rampalar ilave edilmektedir. Bu bağlamda Başkanlığın engellilerin kullanıma uygun cami sayısı 19.816’dır.³¹

28 Yarışmada, her ilden dereceye giren işitme ve görme engelliler ile refakatçilerinden oluşan toplam 180 kişiye, 14-26 Aralık ve 19-30 Aralık 2019 tarihleri arasında 10-12 günlük ücretsiz umre programı düzenlenmiştir. Program, Türk Hava Yolları ve Türkiye Diyanet Vakfı sponsorluğunda, Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü iş birliğiyle gerçekleştirilmiştir. Bkz. Din Hizmetleri Raporu-2019, 206. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/ResimKitapligi/2019%20Din%20Hizmetleri%20Raporu14102020.pdf>

29 Erdoğan, *a.g.m.*, 258-261. İşaret diliyle hutbe örneği için Bkz. <https://www.diyaret.tv/cuma-hutbesi-canli-cuma-sevinci/video/isaret-diliyle-cuma-hutbesi--9-temmuz-2021> (erişim: 18.09.2022)

30 Diyanet İşleri Başkanlığı Engellilere Yönelik Manevi Danışmanlık Hizmetleri Yönergesi’nin 4. Maddesinin 1. Fıkrası. Bkz. <https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/Engellilere%20Y%C3%B6nelik%20Manevi%20Dan%C4%B1%C5%9Fmanl%C4%B1k%20Hizmetleri%20Y%C3%B6nergesi.pdf> (erişim: 19.09.2022)

31 2022 yılı Eylül ayı sonu itibariyle. (Başkanlık elektronik bilgi sisteminden elde edilmiştir.)

Engellilere yönelik Diyanet TV’de engellileri, ailelerini ve toplumu bilgilendirici “İşaret Diliyle Kur’an” gibi³² programlar yapılmaktadır.³³ Başkanlıkça engelli birey ve ailelerine yönelik din hizmetleri açısından onların sorunlarını ele alan ve çözümüne yardımcı nitelikte eğitici, rehberlik sağlayıcı web sayfası hazırlanmıştır.³⁴

GÖÇMENLERE YÖNELİK MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİ

Suriye’deki iç savaşla başlayan süreç, savaş psikolojisinden olumsuz etkilenme, aile bireyleri ve yakınların kaybı, ekonomik olarak varlıkların geride bırakılmış olması, insani ihtiyaçların karşılanmasında yaşanan sıkıntılar, uzuv kayıpları ile ortaya çıkan engellilik hâli, dul ve yetimlerin sayısının fazla olması gibi pek çok sıkıntı ve olumsuzluğu içerisinde barındırmaktadır. Nitekim 2018 yılında Suriyeli göçmen kadınlar üzerinde yapılan kapsamlı bir araştırmada katılımcılar yaşadığı veya tanık olduğu travmatik olayları; uçak saldırısı, zorunlu olarak yerinden edilme, bomba saldırısı, baskın ve saldırılar, kendisi veya bir yakınının hapisanede bulunması, ölüme şahitlik, eziyet/işkence, çeşitli problemlerin olduğu, açlığın ve sefaletin fazlaca yaşandığı, hastalıkların arttığı Suriye’nin içinde bulunan kamp ortamı, intihar girişimi/canlı bomba”, muharebeye katılma, kendisinin veya bir yakınının kaçırılması, tecavüz ve cinsel istismara maruz kalma sebebiyle çeşitli psikolojik sorunların yaşanması şeklinde ifade etmişlerdir. Araştırmada, ayrıca bütün bu olumsuz durumların bir neticesi olarak göçmenler arasında depresyona meyilli olanların sayıca fazla olduğu da ifade edilmektedir.³⁵

Suriyeli sığınmacıların sorunlarına yönelik maneviyat temelli sistematik ve kurumsal bir çalışma; onların problemlerle başa çıkma mücadelelerine, kendi kendilerine yeterlilik yeteneklerine ve ruhsal duygu durumlarına olumlu motivasyon kazandıracaktır.³⁶

Başkanlığın göçmenlere yönelik din hizmetleri, sosyal yardım hizmetleri ve taziye gibi manevi danışmanlık hizmetleri çerçevesinde değerlendirebileceğimiz hizmetleri; uzunca bir süre il müftülükleri koordinesinde gerçekleştirilmiştir. 2011 yılının Nisan ayında 252 kişi olarak ülkemize giriş yapan Suriyeli sığınmacılara yönelik müftülüklerce hizmetler gerçekleştirilmeye başlanmış, 2012 yılında müftülüklerimiz tarafından

32 <https://www.diyaret.tv/isaret-dili-ile-kuran> (erişim: 18.09.2022)

33 Adem Efe, *Engelli Birey ve Ailelerinin Sorunları, Toplumdan Beklentileri ve Dini Manevî Sosyal Hizmetler*, (Ed.: Ali Seyyar), Rağbet Yay., İstanbul, 2008, 228-243.

34 <https://www.youtube.com/watch?v=UCA1--ZXS4c> (erişim: 18.09.2022)

35 Zeynep Sağır, *Kültürel Uyum Ruh Sağlığı ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2018, 121-125.

36 Gelici, *a.g.m.*, s. 396.

Suriyeli mültecilere yönelik cami, eğitim, yayın, yardım ve tercümanlık gibi hizmetler verilmeye başlanmıştır.³⁷

21.10.2014 tarihinde Şanlıurfa'da, ülkelerindeki iç savaş sebebiyle sınır illerimizdeki kamplarda barınan mültecilere yönelik müftülüklerimiz tarafından bugüne kadar yapılan din hizmeti ve diğer faaliyetler konusunda mevcut durumu değerlendirmek ve yaşanan gelişmeler sonrasında yeni stratejiler belirlemek amacıyla "Mülteciler İstişare Toplantısı" gerçekleştirilmiştir. Toplantıda "Kamplarda ve kamp dışındaki mültecilere ziyaretlerde bulunmak ve manevi destek sunmak" yönünde karar alınmıştır.³⁸ Bu toplantıda ayrıca alınan kararlar kapsamında kendi imkânlarıyla ev kiralayan ve il genelinde çeşitli mahallere dağılan mülteci aileler, din görevlileri tarafından ziyaret edilmiş ve manevi desteğe ihtiyacı olanlar için müftü, müftü yardımcısı ve vaizlerden oluşan manevi destek ekipleri oluşturularak manevi destek çalışmaları gerçekleştirilmiştir.³⁹

Süreç içerisinde Türkiye'ye gelen göçmen sayısı 3 milyonu aşmıştır. PKK/YPG/DEAŞ vb. terör örgütlerinin kontrolündeki bölgelere yönelik 2016 yılında Fırat Kalkanı ile güney sınırlarımızın büyük bir kısmı terörden arındırılmış ve huzura kavuşturulmuştur.⁴⁰ Bütün bu gelişmeler, bu tarihe kadar Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesindeki Sosyal ve Kültürel İçerikli Din Hizmetleri Daire Başkanlığı tarafından yürütülmekte olan hizmetlerin sevk ve idaresi için ayrı bir daire başkanlığına olan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Bu çerçevede 25.16.2016 tarihli ve 29899 sayılı resmi Gazete'de yayınlanan 03.10.2016 tarihli ve 2016/9492 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yeni bir daire Başkanlığının kurulması kararlaştırılmıştır.⁴¹ Ayrıca bu yıl göçmenlere yönelik hizmetlerde koordinatörlük uygulamasına geçilmiş, her kampta bir Başkanlık personeli "Koordinatör" olarak görevlendirilmiştir.⁴² Bu tarihten itibaren Diyanet İşleri Başkanlığının yurt içinde ve yurt dışında göçmenlere yönelik sunulan hizmetleri 31.07.2017 tarihli ve 66202

37 Din Hizmetleri Raporu-2012, 130. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2012%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

38 Din Hizmetleri Raporu-2014, 123-124. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2014%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

39 Din Hizmetleri Raporu-2014, 125. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2014%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

40 Din Hizmetleri Raporu-2017, 94-96. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2017%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

41 Din Hizmetleri Raporu-2016, 66. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2016%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

42 Din Hizmetleri Raporu-2016, 66. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2016%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

sayılı Başkanlık onayı ile “Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı” adını alan söz konusu daire tarafından yürütölmeye başlamıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı yurt içinde geçici barınma merkezlerinde ve göçmenlerin yaşadıkları tüm yerleşim merkezlerinde; yurt dışında ise terörden arındırılan bölgelerde din hizmeti, eğitim hizmeti, manevi destek hizmeti sunmakta, insani yardım ve sosyal kültürel içerikli faaliyetler gerçekleştirmektedir. Söz konusu hizmetlerin sunumunda başta Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) olmak üzere ilgili kurum ve kuruluşlarla iş birliği içerisinde hareket etmektedir.⁴³

Başkanlıkça göçmenlere yönelik sunulan din hizmetlerinin usul ve esaslarını belirlemek amacıyla mevzuat çalışmaları başlatılmış, “Diyanet İşleri Başkanlığınca Geçici Koruma Kapsamındaki Yabancılarla Verilen Hizmetlere Dair Yönerge” 03.04.2017 tarihinde yürürlöğe girmiştir.⁴⁴ Başkanlık süreç içerisinde bu alandaki hizmetlerini hukuki bir zemine taşımak amacıyla ilgili mevzuat çalışmalarına devam etmiştir. 02.07.2018 tarihli ve 703 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin 141. maddesi ile 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunda yapılan değışiklikle 7. Madde de Başkanlığa “Göçmen, engelli, bağımlı gibi desteğe muhtaç kesimlere yönelik manevi danışmanlık hizmetleri yürötmek.” görevi verilmiştir.⁴⁵

2018 yılında din hizmetlerinde kullanılmak üzere Başkanlığa tahsis edilen Ankara/Çankaya’da bulunan bina, 24 Haziran 2019 tarihinde “Göç ve Manevi Destek Merkezi” olarak hizmete açılmıştır. Bu merkezde, 2019 yılı içerisinde farklı ölkelerden yaklaşık 500 öğrenciye çeşitli kurslar düzenlenmiş, manevi danışmanlık hizmeti verilmiş, göç ve birlikte yaşama ahlakı temalı periyodik konferans vb. etkinlikler gerçekleştirilmiştir.⁴⁶

Başkanlığın sınır ötesindeki hizmetlerin muhatap kitlesi Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı ve Barış Pınarı Harekatları ile terörden arındırılan bölgelerde yaşayan Suriyeliler’dir. Sınır içinde göç kooordinatörleri vasıtasıyla manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunulurken; sınır ötesindeki bölgelerde farklı kurumlarla iş birliği hâlinde manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunulmaya başlanmıştır. Bu kapsamda örneğın sınır

43 Din Hizmetleri Raporu-2017, 94. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2017%20D%C4%B0N%20H%C4%B0ZMETLER%C4%B0%20RAPORU.pdf> (erişim: 19.09.2022)

44 Din Hizmetleri Raporu-2017, 97. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2017%20D%C4%B0N%20H%C4%B0ZMETLER%C4%B0%20RAPORU.pdf> (erişim: 19.09.2022)

45 Din Hizmetleri Raporu-2018, 219. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2018%20D%C4%B0N%20H%C4%B0ZMETLER%C4%B0%20RAPORU.pdf> (erişim: 19.09.2022)

46 Din Hizmetleri Raporu2019, 224. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/ResimKitapligi/2019%20Din%20Hizmetleri%20Raporu14102020.pdf> (erişim Tarihi: 19.09.2022)

ötesinde Sağlık Bakanlığı koordinesinde hizmet sunan 9 hastanede; hasta, hasta yakını ve sağlık çalışanlarına manevi danışmanlık hizmeti vermek üzere görevlendirilmesi planlanan 35 kişiye 23 Ağustos-20 Eylül 2020 tarihleri arasında çevrim içi “Sağlık Tesislerinde Dinî Danışmanlık Hizmetleri Eğitimi” verilmiştir.⁴⁷

Sınır ötesinde gerçekleştirilen manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetlerinin bir diğeri TDV ile iş birliği hâlinde 15 merkezi yerleşim yerinde Aile ve Dinî Rehberlik Bürosu (ADRB) açılmasıdır. Ailenin kurulması, korunması ve güçlendirilmesi çalışması kapsamında aile bireylerinin karşılaştıkları sorunlara katkı sağlanması amacıyla açılan bu bürolarda görevlendirilmesi planlanan 45 yerel kadın din görevlisine yönelik 22 Kasım-05 Aralık 2021 tarihleri arasında çevrim içi eğitim semineri düzenlenmiştir.⁴⁸

Bir başka manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti ise Azez, Elbab, Cerablus, Afrin Bölgelerinde görev yapan din görevlilerine yönelik 01-03 Mart 2021 tarihleri arasında “Din Görevlilerine Yönelik İntihara Müdahale ve İntiharı Önleme Eğitimi”nin yapılmasıdır.⁴⁹

Başkanlık, 2022 yılı Ekim ayı itibariyle göç hizmetlerini koordine etmek üzere 81 ilde bir kadın bir erkek olmak üzere 162 personel görevlendirmiştir. Sınır ötesinde ise biri genel koordinatör olmak üzere 10 koordinatörün rehberliğinde 3.633 personelle hizmetlerini yürütmektedir.⁵⁰

Başkanlık, Suriyeli sığınmacılar dışında Afgan ve Iraklı mülteciler ile Ahıska Türkleri gibi farklı ırk ve kökendeki göçmenlere yönelik de manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunmaktadır.

47 Din Hizmetleri Raporu-2020, 218. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/2020%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

48 Din Hizmetleri Raporu-2020, 249. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/2020%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

49 Din Hizmetleri Raporu-2020, 253. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/2020%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

50 2022 yılı temmuz ayı itibariyle 3.633 personel görev yapmaktadır. Bunun 1.364’ü “Kur’an Eğitimi Destekleme Projesi” kapsamında görev yapan yerel personeldir. Suriye’de 29.968’i erkek, 47.014’ü kadın olmak üzere toplamda 76.982 öğrenci öğrenim görmektedir. (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hizmete Özel Rapor)

AFETTE MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİ

Başkanlığın manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri bağımlılık, kaza ve doğal afetler gibi kriz durumlarını aşmada manevi ve dinî referanslar inşa etmek amacına yöneliktir.

“Olağanüstü Hâllere Hazırlık ve Toplum Liderlerini Bilinçlendirme Projesi” çerçevesinde 2007 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı ile Türk Kızılay’ı bir iş birliği protokolü imzalanmıştır.⁵¹ Protokol kapsamında Başkanlık personeline yönelik eğitici eğitimlerine⁵² 2016 yılı dâhil⁵³ devam edilmiştir. 2016 yılında “Eğitici Eğitimi” gerçekleştirilen toplam il sayısı 61’e ulaşmış,⁵⁴ ancak söz konusu projeye 2016 yılından sonra devam edilmemiştir.

Ülkemizde meydana gelen afet ve acil durumlara müdahalenin ve buna ilişkin hazırlık faaliyetlerinin etkin bir şekilde gerçekleştirilebilmesine yönelik Diyanet İşleri Başkanlığı Afet ve Acil Durum Yönetim Merkezi’nin teşkilatlanmasını, çalışma usullerini, görev ve sorumluluklarını belirlemek amacıyla “Afet ve Acil Durum Yönergesi” hazırlanmış, bu Yönerge 07.03. 2012 tarih ve 19 sayılı “Başkanlık Onayı ile yürürlüğe girmiştir.”⁵⁵

51 Din Hizmetleri Raporu-2011,86. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2011%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

52 “2012 yılında Antalya, K.Maraş, Eskişehir, Ordu, Sakarya, Giresun, Zonguldak illerinde toplum liderlerini eğitecek “Eğitici Eğitimi Toplantıları” gerçekleştirilmiştir. Ülke genelinde bütün illeri kapsayacak şekilde planlanan uygulamaya devam edilmektedir. Olağanüstü Hâllere Hazırlık ve Toplum Liderlerini Bilinçlendirme Projesi çerçevesinde 2007 yılında Kızılay ile protokol yapılmıştır. Bu protokol kapsamında 2013 yılında Kırıkkale, Çankırı ve Ağrı illerinde toplum liderlerini eğitecek “Eğitici Eğitimi Toplantıları” gerçekleştirilmiştir.” Bkz. Din Hizmetleri Raporu-2013, 103. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2013%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

53 “Olağanüstü Hâllere Hazırlık ve Toplum Liderlerini Bilinçlendirme Projesi çerçevesinde 2007 yılında Kızılay ile imzalanan protokol kapsamında, 2015 yılı 17 Şubat tarihinde Nevşehir ilinde, 24 Şubat tarihinde Edirne ilinde toplum liderlerini eğitecek “Eğitici Eğitimi Toplantıları” gerçekleştirilmiştir. 2015 yılı itibarıyla “Eğitici Eğitimi Toplantıları” gerçekleştirilen toplam il sayısı 63 olmuştur. Ülke genelinde bütün illeri kapsayacak şekilde planlanan uygulamaya devam edilecektir.” Bkz. Din Hizmetleri Raporu-2014, 87. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2014%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

54 Din Hizmetleri Raporu-2016, 70. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2016%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

55 Bkz. <https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Diyanet%20%C4%B0%->

Söz konusu Yönergede, manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetleri kapsamında; Başkanlık Afet ve Acil Durum Yönetim Merkezince, olayın meydana geldiği bölgeye, halkı teskin ederek moral kazandırmak, ekipler arasında koordinasyon ve disiplini sağlamak amacıyla yeteri sayıda ekip ve personelden oluşan “Moral ve motivasyon” ekibi görevlendirileceği ifade edilmiştir.⁵⁶

Başkanlık, 2007 yılındaki halkın afet hususunda bilinçlendirilmesi çalışmalarında personelinin aktif bir şekilde görev almasına yönelik Kızılay ile yapmış olduğu iş birliği çalışmasından sonra ilk kez 2012-2016 Stratejik Planı’nda yer alan toplumun birlik ve beraberliğine katkı sağlayacak faaliyetlerde bulunmak ve toplumsal problemlerin çözümünde etkin rol almak amacı doğrultusunda afet sonrası manevi danışmanlık hizmetlerine hız vermiştir. Bu bağlamda afet sonrası manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin verimliliğini artırmak ve travma yaşayan bireylere yönelik çalışmalarda görev alacak personelin etkin ve verimli hizmet yürütmesini sağlamak amacıyla “Afet Sonrası Ailelere Yönelik Manevi Destek Eğitici Eğitimi” düzenlenmiştir.⁵⁷

Bu tarihten sonra Başkanlık farklı kurum ve kuruluşlarla yapmış olduğu iş birliği çalışmalarına ağırlık vermiş, 23.12. 2016 tarihinde Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) ile “Afet ve Acil Durum Faaliyetleri ile İnsani Yardımlara İlişkin İş birliği Protokolü”nü imzalamıştır.⁵⁸ Bu protokol, ihtiyaçlar çerçevesinde 2019 yılında güncellenmiştir. Protokolde, “*Afet ve acil durum bölgelerinde afetzedelere yönelik manevi danışmanlık ve din hizmeti sunmak*”, “*Afet ve acil durum bölgelerinde afetzedelere yönelik yürütülen din hizmetleri, eğitim hizmetleri ve manevi danışmanlık hizmetlerinin etkinlik ve verimliliğini artırmak ve koordinasyonu sağlamak üzere bir müftü/Başkanlık müşaviri görevlendirmek*” maddelerine yer verilmiştir.⁵⁹

C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Afet%20ve%20Acil%20Durum%20Y%C3%B6netim%20Merkezi%20Y%C3%B6nergesi.pdf (erişim: 14.09.2022)

56 09.03.2012 tarihli ve : B.02.1.DĞB.0.74.01-010-2117 Sayılı Afet ve Acil Durum Yönetim Merkezi Yönergesi’nin 21. Maddesinin 3 Fıkrası. Bkz. <https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/Diyaret%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Afet%20ve%20Acil%20Durum%20Y%C3%B6netim%20Merkezi%20Y%C3%B6nergesi.pdf> (erişim: 19.09.2022)

57 Din Hizmetleri Raporu-2015, 79-80. Bkz. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/2015%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

58 Bkz. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Afad%20Protokol%C3%BC.pdf> (erişim: 19.09.2022)

59 Afet ve Acil Durum Faaliyetleri ile İnsani Yardımlara İlişkin İş birliği Protokolü’nün 6. Maddesinin 1. Fıkrası e) ve f) Bendi.

Başkanlığın, afet sonrası manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerine örnek verecek olursak; 2020 yılında ülkemizde hepimizi hüzne boğan deprem ve sel olayları yaşanmıştır. Başkanlık, bütün bu süreçlerde merkez ve taşra teşkilatıyla afete maruz olanların yardımına koşmuş, onların hizmetinde olmuştur. Yılın ilk günlerinde 24 Ocak 2020 tarihinde Elazığ'da, 30 Ekim 2020 tarihinde İzmir'de⁶⁰ meydana gelen ve çevre illerde de hissedilen deprem dolayısıyla; 13-14 Ağustos 2021 tarihlerinde ise Kastamonu, Bartın ve Sinop illerinde meydana gelen sel felaketinde⁶¹ manevi destek ekipleri oluşturarak bölgede hizmet sunulmuş, mahallinde müftülüklerce sunulan hizmetleri koordine etmiştir.⁶²

Bununla birlikte İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığınca 2021 yılı "Afet Eğitim Yılı" ilan edilmiştir. Bu kapsamda afet ve acil durumlara karşı personel farkındalığının oluşturulması, manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin nicelik ve niteliğinin artırılması, eğitim alan personelin diğer personele rehberlik etmesi amacıyla 81 il müftülüğünden birer personel olmak üzere 24-26 Mayıs ve 27-29 Mayıs 2021 tarihleri arasında Ankara'da "Afet Farkındalık Eğiticiler Eğitimi" yapılmıştır.⁶³ Başkanlık, afetler hususunda ülke genelinde bir farkındalık ve bilinç oluşturmak gayesiyle müftülüklerden 01 Eylül-31 Aralık 2021 tarihleri arasında afet farkındalık eğiticiler eğitimine katılmış personelin rehberliğinde mahallinde en az bir gün süreli "Afet Farkındalık Eğitimleri" düzenlenmesini istemiştir.⁶⁴

SONUÇ VE ÖNERİLER

Diyanet İşleri Başkanlığı, cami dışı din hizmetleri faaliyetleri kapsamında ceza infaz kurumlarında, sağlık tesislerinde, sosyal hizmet kurumlarında ve yurt dışında hizmet sunmaktadır. Başkanlığın cami dışı din hizmetleri camiye bir şekilde gelemeyen kişilere ulaşma onlarında din hizmetlerinden istifade etmesini sağlama noktasında önemli bir adım olmuştur. Başkanlıkça bu bağlamda farklı kurum ve kuruluşlarla gerçekleştirilen iş birliği protokolleri çerçevesinde hizmet sunulmaya başlanmış, gerçekleştirilen hizmet içi eğitimlerle ve rehber kitap çalışmalarıyla alanda görev yapan personelin yeterliliklerinin artırılması hedeflenmiştir. Ayrıca Mesleki Yeterlilik Kurumu

60 Din Hizmetleri Raporu-2020, 257. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/2020%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 18.09.2022)

61 Başkanlığın 13.08.2021 Tarih ve E-46101889-903.07.01-1548389 Sayılı yazısı.

62 Din Hizmetleri Raporu-2020, 256. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/2020%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 18.09.2022)

63 Başkanlığın 27.8.2021 Tarih ve E-46101889-774.09-1569796 Sayılı yazısı.

64 18.05.2021 Tarih ve E73584642-774.99-1286373 Sayılı Başkanlık Oluru ve Başkanlığın 27.08.2021 Tarih ve E-46101889-774.09-1569796 Sayılı yazısı.

ile yapılan iş birliği çerçevesinde manevi danışman meslek standardı resmi gazete de yayınlarak manevi danışmanlığın bir meslek olarak kabul edilmesi sağlanmıştır.

Manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin farklı kurum ve kuruluşlarla gerçekleştirilen iş birliği protokolleri çerçevesinde yürütülüyor olması, Başkanlığın farklı kurum ve kuruluşlarda görev yapan personelin görev alanını ve hizmet şeklini belirlemek amacıyla yönerge ve uygulama esasları gibi mevzuat çalışmalarını süreç içerisinde hızla tamamlamak için çalışmalar yapmasına rağmen, hizmet sunulan bir çok kurumun mevzuatında bu hizmetlere dair esasların detayları ile birlikte yer almıyor olması hizmetlerin kabullenilmesi ve sürekliliği adına sorun teşkil etmektedir.

Bununla birlikte Başkanlığın cami dışı din hizmetlerinin Başkanlık uhdesinde üç farklı daire tarafından yürütülüyor olması bu hizmetlerde uygulama birliğinin ve istenilen düzeyde kurumsallaşmanın sağlanması hususunda bir takım zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu sebeple Başkanlığın manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü adıyla tek bir çatı altında toplanmalı, farklı hizmet alanları bu genel müdürlüğün altında yapılandırılmalıdır.

Manevi danışmanlık ve rehberlik alanında görev yapan personel Adalet Bakanlığı'nda çalışanlar hariç ek ders ücreti alamamakta; bu durumda, görev yapan personelin sürekli değişmesine sebep olmakta ve hizmetin takibini zorlaştırmaktadır. Bu sebeple manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunan personelin ek ders ücreti alabilmesi yönünde çalışmalar yapılmalıdır.

Hizmetlerin aksayan yönlerinin tespit edilmesi ve daha fazla ihtiyaç duyulan alanların belirlenmesi, daha nitelikli hizmet sunulması amacıyla manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri kişisel veri güvenliğini ihlal etmeyecek şekilde elektronik sisteme kayıt edilmeli ve daha çok nerelerde, kime, hangi konularda ve nasıl hizmet götürüldüğü düzenli aralıklarla raporlanmalıdır.

Engelli bireylere yönelik yürütülen manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin, çoğu zaman eğitim faaliyetleri ile iç içe geçmesi bu alanda gerçekleştirilen hizmetlerin neliği, nasıllığı ve takip edilebilirliği noktasında eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Engellilere yönelik sunulacak manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin sınırları belirlenerek personele bu alandaki hizmetleri daha programlı ve takip edilebilir bir biçimde sunabilecekleri bir "Örnek Çalışma Programı" hazırlanmalıdır.

Engelli bireylerin ailelerinin bilhassa annelerin sosyal hayata katılmalarına yardımcı olmak, haftada bir defa bile olsa camiye veya Kur'an kursuna gitmelerine ve din hizmetlerinden yararlanmalarına imkan tanıyacak belirli aralıklarla grupla manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetini de içeren sosyal projeler geliştirilmelidir.

Bağımlılara yönelik manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinde koruyucu, önleyici çalışmalara ağırlık verilmeli, bilgilendirme ve bilinçlendirme çalışmaları Kur'an kursları ve camiler vasıtasıyla icra edilmelidir. Bu kapsamda "En iyi Narkotik Polisi Anne" gibi farklı projeler gerçekleştirilerek toplumsal farkındalık oluşturulmalıdır. Sağlık Bakanlığına bağlı AMATEM'lerde görev yapan az sayıda personel bulunmaktadır. AMATEM'ler de görev yapan personel sayısı ve Yeşilay Danışmanlık Merkezi (YEDAM)'daki personel sayısı artırılmalıdır. Bağımlılıkla mücadelenin bir program çerçevesinde yürütülmesi amacıyla manevi temelli bağımlılıkla mücadele programı geliştirilmelidir.

Manevi danışmanlık ve rehberlik alanında hizmet sunan personelin bireysel iyi olma, yaşam memnuniyeti, motivasyon düzeyi ile belirli aralıklarla psikolojik sağaltımın sağlanmasının gerekliliği literatürde bilinen bir durumdur. Bunun yanı sıra manevi danışman zorluk yaşadığı durumlarda ya da rehberliğe ihtiyaç duyduğu veya mesleki tükenmişlik yaşadığı zamanlarda bir süpervizör desteğine ihtiyaç duyacaktır. Bu sebeple süpervizörlük uygulaması farklı manevi danışmanlık ve rehberlik alanları için ayrı ayrı hayata geçirilmelidir.

Başkanlığın farklı hizmet alanları için belirlediği çeşitli yeterlilikleri, hizmet içi eğitim ve seminer düzenleme yoluyla kazandırma çabası yetersiz görülmekte, bazı özel yeterliliklerin ancak akademik bir öğretimle kazandırılabilceği dile getirilmektedir. Ayrıca manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunan personele yönelik düzenlenen seminerlere katılan bazı görevliler tarafından, seminerlerin yararlı olduğu ancak yeterli olmadığı dile getirilmekte ve danışanların sorunlarından hareketle nasıl bir süreç izlenmesi gerektiği üzerinde durulmasının daha yararlı olacağı belirtilmektedir. Bununla birlikte manevi danışmanlık uygulaması kişilerin dinle veya maneviyatla ilişkili herhangi bir konuda bir din adamı ya da din görevlisine başvurması ile gerçekleşmektedir. Uygulamayı diğer din hizmeti faaliyetlerinden ayıran temel saik danışmanın dinî bilgi ile beraber danışma bilgi ve becerisine sahip olması ve danışmanlık sürecinde bunların her ikisini kullanarak danışanın bilişsel, fiziksel ve ruhsal iyi oluşuna katkı sağlamasıdır. Bu sebeple manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin daha profesyonel bir şekilde icra edilebilmesi için ilahiyat fakültelerinin lisans programlarında manevi danışmanlık ve rehberlik, danışma kuram ve ilkeleri, Başkanlığın farklı kurum ve kuruluşlarında manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri ve uygulama derslerine yer verilmelidir. Ayrıca manevi danışmanlık ve rehberlikle ilgili lisansüstü programların sayısının artırılması için yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) ile iş birliği yapılmalıdır. Diyanet Akademisi'nde de manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunacak personele yönelik psikoloji eğitimini ve mesleki uygulamayı da içeren eğitimler verilmeli, bu alanda çalışmayı isteyen personele hizmet öncesi 1 yıllık eğitim programları hazırlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Dağcı, “Suç İşlemiş Bireylere Yönelik Manevi ve Dini Hizmetlerle İlişkili Araştırmalar Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, Sayı: 1 Haziran 2020.
- Adem Efe, *Engelli Birey ve Ailelerinin Sorunları, Toplurndan Beklentileri ve Dini Manevi Sosyal Hizmetler*, (Edt. Ali Seyyar), Rağbet Yay., İstanbul 2008.
- Aslan Karagül, Manevi Bakım, Anlamı, Önemi, Yöntemi ve Eğitimi “Hollanda Örneği” . Dini Araştırmalar, 15 (40) , Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/da/issue/4477/61713>.
- Ayşe Şallı, “Türkiye’deki Suriyelilerin Sosyokültürel Ve Dinî Özellikleri: Göçmenlere Yönelik Manevi Danışma Ve Rehberlik Hizmetlerinde Çok Kültürlü Yaklaşımın Kullanımına Bir Katkı”, *Olağanüstü Durumlarda Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik: Disiplinlerarası Araştırmalar*, (Editörler: Orhan Gürsu, Ömer Faruk Söylev, Bayram Demirtaş).
- Ayten, Ali, Özkan, Aysun, *Hastanelerde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*, (Editör: Svde Düzgüner, Ali Ayten), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000, Ankara (Takdim); Işık Harun, Karaman Kasım, *Ceza infaz Kurumlarında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*, (Editör: Sevde Düzgüner), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Baygeldi, Merve Rehhan, *Türkiye’de Modern Sorunlara Dini Bir Çözüm Olarak Manevi Danışmanlık Uygulaması : Mevcut Durum ve Öneriler*, Seta, Nisan 2018, Sayı: 234.
- Bedrettin Kesgin, Metin Erdem, “Türkiye’de Manevi Destek Hizmetlerinin Kurumsallaşması”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, <http://busbed.bingol.edu.tr>, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 16.
- Cuma Karan, “Cezaevlerindeki Din Hizmetleri ve Mahkûmlarla İletişim Dili” , (Nevşehir E Tipi Kapalı Cezaevi Örneği), *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 49, Sayı: 1.
- Cüneyd Aydın, “Göçmenlerin Karşılaştıkları ve Neden Oldukları Bazı Psikolojik Sorunlar ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Analiz”, *İstanbul, 2. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi üzerinde Beşeri ve Sosyal Bilimler (İBAD)* 2017, İstanbul, (Editör: Hayrullah Kahya).
- Denetimli Serbestlik Manevi Rehberlik Programı, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, (Editörler: Harun Işık, Bayram Demirtaş), 1. Baskı, Ankara, 2020.
- Elif, Kara, “İnfaz Koruma Memurlarının Manevi Destek İhtiyaç ve Kaynaklarının Belirlenmesi Üzerine Nitel Bir Uygulama”, *Eskişeni* 39 (Eylül 2019).
- Erdoğan, Ahatlı, “Uyuşturucu ve Bağımlılık Yapan Maddelere İslamın Bakışı”, *Diyanet İlmi Dergi*, C:37, Sayı:3, Temmuz-Eylül, 2001; İlhan Yargıç, “Madde Kullanımı ve Bağımlılıkların Şiddetle ilişkisi”, *Din ve Hayat Dergisi*, Sayı: 15, 2012.
- Erhan, Tecim, “Cezaevlerinde Dini Yaşantı ve Din Algısı”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2009, Sayı:22.
- Fatih, Çınar, “Ceza İnfaz Kurumlarında Din Eğitimi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016/1, c. 15, Sayı: 29.
- Fatih, Çınar, “Ceza İnfaz Kurumlarındaki Din Hizmetlerinde Cezaevi Vaizlerinin Karşılaştıkları Sorunlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9.

- Fatih, Çınar, “Gençlik Değerler Ve Bağımlılık Profilleri Üzerine Bir Araştırma”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl:2019/2, Sayı: 43.
- Gürsu Orhan, İşbilen, Nihal, *Bağımlılara Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (Editör:Sevde Düzgüner), Ankara, 2020.
- Halide Nur Özüdoğru Erdoğan, “Engellilere Yönelik Din Eğitimi ve Eğitimi”, *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu II*, 30 Mart - 01 Nisan 2012 , Ankara.
- Harun Işık, “Türkiye Ceza İnfaz Kurumlarında Din Hizmetleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, Volume (Sayı): 3 Issue: 12 , Summer (Yaz) 2010.
- Hüseyin, Certel, “Din Psikolojisi Açısından Engelliler ve Din”, *Tabula Rasa-Telsete&Teoloji*, Yıl:5, Sayı: 13, Ocak-Nisan 2005.
- I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı Tebliğ Kitabı*, Harika Liman Ltd. Şti., Ankara, 2012.
- Işık Harun, Karaman Kasım, *Ceza infaz Kurumlarında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*, (Editör: Sevde Düzgüner), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, I. Baskı, Ankara, 2020.
- İsa Ceylan, “Bağımlılıktan Bağlanmaya: Bağımlılığa Dini ve Manevi Yaklaşımlar”, *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, Sayı:3, Haziran 2021.
- Mualla Yıldız, “Suça Sürüklenen Ergenlerin Ceza İnfaz Kurumlarındaki Din Hizmetlerine Katılımları İle İlişkili Faktörler”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number (Sayı): 29 , p. 201-216, Autumn III 2014.
- Muhammed Esat Altıntaş, “Ceza İnfaz Kurumlarında Gerçekleştirilen Manevi Rehberlik Ve Din Hizmetleri Üzerine Nitel Bir Araştırma (Kayseri Örneği)”, *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı: 55 (2019): 81-119.
- Musa Gelici, “Sosyal Uyum Sürecinde Suriyeli Göçmenlere Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Uyum Sorunları Ve Çözüm Önerileri (İstanbul Örneği)”, *Olağanüstü Durumlarda Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik: Disiplinlerarası Araştırmalar*, (Editörler: Orhan Gürsu, Ömer Faruk Söylev, Bayram Demirtaş.)
- Mustafa, Koç, “Diyanet İşleri Başkanlığının Cezaevlerindeki Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik Hizmetleri (1950-2018): Sınırlılıklar Ve Bir Eğitim Programı Önerisi”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt :5, Sayı: 1 Yıl: 2019 Haziran.
- Müberra Aktürk, “Cami Dışı Din Hizmetlerine Yönelik Uygulama Örnekleri”, *YECDA I. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu*, 2001.
- Naci Kula, “ Engellilere Verilecek Tebliğ ve İrşad Hizmetleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:4 Sayı :4 Ekim/Kasım/Aralık 2004.
- Ömer F. Söylev, Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, Ankara 2020.
- Özdoğan, Öznur, *İsimsiz Hayatlar*, (Editör: Şükran GörürYılmaz), Lotus Yayınevi, Ankara, 2005.

- Saadettin Özdemir, “Dînî Sosyal Hizmetlerin Temelleri”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2012, Sayı:25.
- Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Engellilere Karşı Balaş Açısının Tespiti”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), Sayı: 2.
- Sağır, Zeynep, Kültürel Uyum Ruh Sağlığı ve Din, *Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları*, İstanbul, 2018.
- Serpil, Başer, “Diyanet İşleri Başkanlığının Yürüttüğü Cami Dışı Din Hizmetleri Kapsamında Hastanelerde Din Hizmetleri İhtiyacı”, I. *Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Kasım 2008, Cilt I.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Adalet Bakanlığı İle Diyanet İşleri Başkanlığı Arasında Tutuklu Ve Hükümlülerin Dini ve Ahlakî Gelişimlerini Sağlamaya Yönelik Protokol. <https://cte.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/292019135514p17.pdf> (erişim: 19.09.2022) <https://cte.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/292019135514p17.pdf> (erişim: 19.09.2022)
- Din Hizmetleri Raporu-2011. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2011%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim:19.09.2022)
- Din Hizmetleri Raporu-2013. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2013%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)
- Din Hizmetleri Raporu-2014. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2014%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)
- Din Hizmetleri Raporu-2015. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2015%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf>
- Din Hizmetleri Raporu-2016. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2016%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)
- Din Hizmetleri Raporu-2017. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Icon/SagSlider/2017%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 18.09.2022)
- Din Hizmetleri Raporu-2018. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Icon/SagSlider/2018%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf>
- Din Hizmetleri Raporu-2019. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/ResimKitapligi/2019%20Din%20Hizmetleri%20Raporu14102020.pdf>
- Din Hizmetleri Raporu-2020. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2020%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 18.09.2022)
- <https://alo191.saglik.gov.tr/Eklenti/38463/0/bagimlilikla-mucadele-kurullarinin-calisma-usul-ve-esaslaripdf.pdf> (erişim: 19.09.2022)
- <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2012%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (erişim: 19.09.2022)

<https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Ye%C5%9Filay%20Protokol%C3%BC.pdf> (erişim: 26.05.2022).

<https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Icon/SagSlider/2017%20D%C4%B0N%20H%C4%B0ZMETLER%C4%B0%20RAPORU.pdf> (erişim: 26.05.2022)

<https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Detay/257/ba%C4%9F%C4%B1ml%C4%B1%C4%B1kla-m%C3%BCadele-hizmetlerine-dair-%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fma-usul-ve-esaslar%C4%B1> (erişim: 26.05.2022)

<https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/Diyaret%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Afet%20ve%20Acil%20Durum%20Y%C3%B6netim%20Merkezi%20Y%C3%B6nergesi.pdf> (erişim: 18.09.2022).

<https://www.diyaret.tv/cuma-hutbesi-canli-cuma-sevinci/video/isaret-diliyle-cuma-hutbesi--9-temmuz-2021> (erişim: 18.09.2022). <https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/Engellilere%20Y%C3%B6nelik%20Manevi%20Dan%C4%B1%C5%9Fmanl%C4%B1k%20Hizmetleri%20Y%C3%B6nergesi.pdf> (erişim: 19.09.2022)

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/12/20201229-3.htm> <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/06/20050617-> (Erişim Tarihi: 19.09.2022) [5.htm#:~:text=Madde%2017%20%E2%80%94%20G%C3%B6zlem%20ve%20s%C4%B1n%C4%B1fland%C4%B1rma,h%C3%BCk%C3%BCml%C3%BCk%20s%C3%BCresi%20i%C3%A7erisinde%20davran%C4%B1%C5%9Flar%C4%B1n%C4%B1n%20izlenmesi](https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/06/20050617-5.htm#:~:text=Madde%2017%20%E2%80%94%20G%C3%B6zlem%20ve%20s%C4%B1n%C4%B1fland%C4%B1rma,h%C3%BCk%C3%BCml%C3%BCk%20s%C3%BCresi%20i%C3%A7erisinde%20davran%C4%B1%C5%9Flar%C4%B1n%C4%B1n%20izlenmesi) (erişim: 14.09.2022) <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Adalet%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Protokol%C3%BC.pdf> (erişim: 14.09.2022)

Protokol:<https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Adalet%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Protokol%C3%BC.pdf> (erişim: 26.05.2022)

<http://www.cte.adalet.gov.tr/mevzuat/protokol/diyaret.doc>.

<https://www.youtube.com/watch?v=UCA1--ZXS4c> (erişim: 18.09.2022)

<https://www.diyaret.tv/isaret-dili-ile-kuran> (erişim: 18.09.2022)

Afet ve Acil Durum Yönetim Merkezi Yönergesi: <https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/Diyaret%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Afet%20ve%20Acil%20Durum%20Y%C3%B6netim%20Merkezi%20Y%C3%B6nergesi.pdf> (erişim: 19.09.2022)

Oturum Başkanı

Oldukça geniş bir konuyu çok verimli bir şekilde özetleyen hocamıza teşekkür ediyorum. Hocamızın tebliğinden aldığım notlarda şu şekilde bir nokta dikkat çekiyor; özellikle son dönemde yabancı uyruklu öğrencilere yönelik de çalışmalarımızın yoğunlaşması gerekmektedir. Bu oturumunuzda çok kıymetli tebliğler dinledik. Benim açımdan çok verimli bir oturum oldu. Son olarak hem Diyanet İşleri Başkanlığı-mıza hem de uluslararası Mevlid-i Nebi sempozyumumuzu düzenleyen Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüze teşekkür ediyorum. Tebliğleriyle bizleri aydınlatan, emekleri ve sunumları ile katkıda bulunan bütün hocalarımıza şükranlarımı arz ediyorum. Ve yine özellikle burada bizleri sabırla dinleyen siz değerli hâzirûna teşekkürlerimi sunuyorum. Bu sempozyumun Hz. Peygamber Efendimizi daha derinlemesine anlamaya ve onun öğretisini en güzel şekilde anlayıp, hayatımıza yansıtmaya bir vesile olmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ediyorum. Hepinizi en içten hürmet ve muhabbetlerimle selamlıyorum.

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN (*Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı*)

Çok değerli hocalarım, sempozyumumuzun değerlendirme ve kapanış oturumunu gerçekleştireceğiz. Genel olarak sempozyumunuz çok faydalı, bundan sonra hizmetlerimize yansiyabilecek, önümüzü açacak ve ışık tutacak tebliğlerin, görüş ve önerilerin yapıldığı bir sempozyum oldu. Diyanet İşleri Başkanlığımız artık hayatın her alanında. Aile Sosyal Politikalar Bakanlığı ile protokolümüz var. Sevgi evleri, çocuk evleri, rehabilitasyon merkezleri, huzurevleri gibi kurumların tamamına manevi destek vermeye çalışıyoruz. Yine Sağlık Bakanlığı ile yapılan protokolümüz çerçevesinde, hastanelerin tamamına manevi destek vermeye çalışıyoruz. Gençlik ve Spor Bakanlığı ile protokollerimiz var. Kredi Yurtlar Kurumuna bağlı bütün yurtlarda öğrencilerimize yönelik manevi destek vermeye çalışıyoruz. Adalet Bakanlığı ile yapılan protokolümüz gereğince cezaevlerinde manevi destek veriyoruz. Ülkelerini terk ederek, ülkemize yerleşmek zorunda kalan göçmen kardeşlerimize yönelik hizmetlerimiz var. Kısacası, hayatın her alanına yönelik hizmetlerimiz var. Bir örnekle bunu açıklayacak olursak; önceki sene Konya'da bir icazet töreni gerçekleştirdik. İcazet töreninin yapıldığı mekân bir cezaevi idi. Uyuşturucu bağımlısı bir gencimiz, hafızlığını tamamlayarak icazet almıştı. Bu yalnızca bir örnek ve bu şekilde çok örnekler var... Ancak cami dışında vermiş olduğumuz hizmetlerin verimi cami içinde vermiş olduğumuz hizmetlerin verimi ile doğru orantılıdır. Bizim ihmal etmememiz gereken en önemli mekanımız camilerimizdir. İslam, temelleri takva üzerine atılan bir Mescid'den dünyaya yayılmıştır. Ve bizim de her bir köyde, mahallede bulunan camimizin çevreye güzel Müslümanlığın yayıldığı bir mekan olması gerekmektedir. Sempozyumumuzda özet olarak bu husus gündeme getirilmiş ve değerlendirilmiştir. Şimdi sırasıyla uzaktan gelen hocalarımızdan başlayarak, söz hakkı verilecektir. Sempozyumumuzun başından itibaren bütün oturumlarını dikkatle takip eden Sayın Hocamız, dünyanın pek çok yerinde ihtida hizmeti yürüten ve kendisi de bir mühtedi olan Sayın Doktor Abdullah Hakim Quick Hocamız. Buyurun sayın hocam.

DOKTOR ABDULLAH HAKIM QUICK*

Alhamdulillah. It is a great pleasure and an honor to be here with you today and I congratulate the Presidency of Religious Affairs, Diyanat, for his very important symposium that we are having. And I speak to you today, briefly, in the name of thousands of people who are waiting to embrace Islam. Right now, there are hundreds of thousands of people in Latin America in the United States, in Europe who are coming into Islam. And it is so important that Muslims recognize the strategic position that we are in. We make up over one fifth of the World population. Our countries lie in strategic positions around the World. We have wealth, we have militaries, we have a history but at the same time, we are not getting the results we are looking for. And so, our advice that we give ourselves and to the Muslim World, from the words of Allah (svt) who has told us **إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ** Allah will not change the condition of people until they that which is in themselves. So, *irshâd* is a crucial thing for Muslims now to be able to get away from nationalism, away from pride, away from the **حُبُّ الدُّنْيَا** (*hubb al-dunya*) we need to work on our hearts. We need to defend the name of the Prophet Muhammed (saw). There is an attack on Islam. It is not just here in this part of the World, in the western world. They are attacking the name and the reputation of our beloved Prophet Muhammed (saw). And I want to leave you with a tradition of the Prophet (pbuh). It is not so well known by the Muslims and it is given by Ali ibn Abu Talib (رضي الله عنه وكرم الله وجهه) and Ali reports: When I took possession of the weapon of the Rasulallah (saw), I found in the hilt of the sword, there was a parchment. Something was written. Now, Ali, he was the cousin of the Prophet. And when the Prophet (saw) died, Ali was in charge of Jenazah. And so he got the sword of the Prophet. Inside the hilt of the sword was a written statement, not by the Prophet, he dictated it. And the hadith continues, Ali said, I found on the paper the following **وَصِلْ مَنْ قَطَعَكَ ، وَأَحْسِنْ إِلَى مَنْ أَسَاءَ إِلَيْكَ، قُلْ الْحَقُّ وَلَوْ عَلَى نَفْسِكَ**. The Prophet (saw) left us three great principles.. **وَصِلْ مَنْ قَطَعَكَ** Make relations with those who cut you off. So, even though we are cut off by many of the western nations, the people there are waiting for Islam. The government may be against it but the people are waiting for Islam even in our own countries with the secular people. **وَأَحْسِنْ إِلَى مَنْ قَطَعَكَ** Second, **وَصِلْ مَنْ قَطَعَكَ**

* The Islamic Institute of Toronto

مَنْ أَسَاءَ إِلَيْكَ. Do good to people even if they harm you. No matter what they say, no matter what they do, we will not fight evil with evil. We will fight the evil goodness. And finally, this is conflict resolution that we need to be honest with each other, قُلْ الْحَقُّ وَلَوْ أَنَّنَا نَكْفُرُ بِمَا كُنَّا نَعْمَلُ عَلَىٰ نَفْسِكَ speak the truth even if it is against yourself. And so I leave you with these thoughts and the prayer that are coming from your brothers and sister now for Türkiye for what president Erdogan is doing for the Diyanat. We are making du'a for you that Allah will strengthen you and will increase your numbers and will protect your leaders. And I want to thank the Diyanat especially for the presence of Muslim women. This is the sign. There will be no Da'wah in the future without Muslim women. There will be no progress without Muslim women. In our countries around the World, the majority of people who are accepting Islam are women. We found this in Norway, in Sweden, we found it is South Africa, we found it many parts of the America. Women are coming into Islam and need to be in leadership. And so, I congratulate the Diyanat for the presence of Muslim women and I pray that Allah will help you grow from strength to strength. May Allah would protect you give your leadership the best in this life and in the Hereafter.

Oturum Başkanı:

Hocamız, özellikle konuşmasında sempozyumumuzu takip eden hanımefendilere çok teşekkür ettiler. İslam hizmetlerinin ve özelde ihtida hizmetlerinin hanımların çabasıyla devam ettiğine vurgu yaptılar. Zira malumunuzdur ki evin ve ailenin gerçek eğitimcisi annedir. Türkiye'deki din hizmetleri olumlu bir noktaya doğru ilerliyorsa, bunda hanımların çok değerli gayretleri ve çabalarının etkisi vardır. Yine hocamız, birkaç hadis-i şerife dikkatimizi çektiler. İlk olarak, “İnsanlar sizden uzak dursalar da siz onlara yakın olun. İnsanlarla geçinmeyen ve kendisiyle geçinilmeyen insanda hayır yoktur.” hadisine değindiler. “İnsanlar size kötülük yapsalar bile siz insanlara iyilik yapın.” Bir irşat üslubu olarak bu hususlar gerçekten çok önemli. Bir de “Aleyhinize bile olsa doğruyu konuşun.” hususuna dikkat çekerek, samimi dualarıyla bitirdiler. Hocamıza çok teşekkür ediyoruz.

Yine diğer bir misafirimiz olan Yermük Üniversitesinden Muhammed Ahmed Hasan Rababaeah Hocamıza sözü bırakıyorum.

محمد أحمد حسن رب بعة*

بسم الله الرحمن الرحيم

لحمد لله الذى كرمنا بالإسلام وأتم نعمته علينا ورضيت لكم الإسلام ديناً. والصلاة والسلام على نبينا محمد الذى حمل رسالة الإسلام وبلغها على أكمل وجه واستأمننا عليها، بعده صلى الله عليه وسلم فالعلماء ورثة الأنبياء.

وبعد:

ف لحمد لله الذى أظل هذه البلاد بالإسلام والسلام. والشكر موصول إلى رئاسة الشؤون الدينية ممثلة بالأستاذ الدكتور على أرباش، وأيضاً إلى مساعديه ومعاونيه، وأيضاً الشكر موصول إلى منسوبي هذه المؤسسة المباركة، والشكر أجزله أيضاً إلى الدعاة من إخواننا وأخواتنا الكرام الذين يحملون رسالة الإسلام إلى العالمين. مع دعائى لهم جميعاً بالتوفيق والسداد والبركة وأن تبقى هذه البلاد آمنة مطمئنة شامخة عزيزة بإذن الله سبحانه وتعالى.

أيه الكرام

حين لنبيناً صلى الله عليه وسلم ليس عبارة قال، وإنما هو مواقف، ونترجمه على أرض الواقع بالاتباع والاقتداء والاقتفاء بالنبي صلى الله عليه وسلم والسير على خطاه. ومن ترجمتنا لهذه المظاهر أن نفتق العلم وأن نظهر جوانب مشرقة ومشرقة من حياة نبينا صلى الله عليه وسلم ثم نبثها للعالم كالدرر. جاءت مثل هذه الندوات والمؤتمرات ترجمة علمية عملية واقعية تطبيقية لحبنا لرسول الله صلى الله عليه وسلم. وتُشكر على ذلك رئاسة الشؤون الدينية وكل من يعينه على إقامة مثل هذه الندوات التى جاءت على شكل

* أستاذ مشارك فى الإعلام - الدعوة والإعلام الإسلامى جامعة اليرموك

سلسلة من الندوات المنظّمة التي نحتفل بها بمولد نبينا صلى الله عليه وسلم احتفاء علم واقتداء واقتفاء. فمثل هذه الندوات أذكر أنني شاركت من قبل بندوة نبينا صلى الله عليه وسلم والأسرة. وهناك ندوة أيضا نبينا صلى الله عليه وسلم والشباب، نبينا صلى الله عليه وسلم والطفل، نبينا صلى الله عليه وسلم والمساجد والإرشاد. ونأمل أن تستمر مثل هذه الندوات المباركة التي توقفنا على جوانب مهمة مشرّفة مشرقة من حياة الحبيب محمد صلى الله عليه وسلم.

تخصيص هذه لندوة عن المساجد أظن أنها إشارة موقّعة بأننا إنطلاق العلم من المساجد. بيئة الدعوة انطلقت من المساجد. ولا أدل على ذلك من أن نبينا صلى الله عليه وسلم منذ أن وطئت قدمه صلى الله عليه وسلم يثرب قبل أن تكون المدينة المنورة بنى فيها مسجدا قبل أن يبنى بيتا (بنى مسجدا). وهذا إن دل على شيء فإنما يدل أن البيت تسكن فيه ويأويك لجسدك وأهلك وأسرتك. لكن المسجد يعلّقك بربك فهو بيت الله سبحانه وتعالى. فالعناية بمثل هذا الموضوع وتخصيص ندوة خاصة به إشارة طيّبة وموقّعة لأن نلتفت إلى المساجد من جديد، وأن نسير على هدى حبيب محمد صلى الله عليه وسلم في العناية بالمساجد وأهل المساجد والدعاة والخطباء والأئمة والعلماء. ولعل من توصياتنا في هذه الندوة المباركة أو المؤتمر المبارك مما وقفنا عليه من كلمات درر من العلماء والفضلاء والخبراء الذين قدّموا أوراقا علمية أولا؛ ضرورة العناية بالمساجد والتأكيد على المزيد من العناية بها وتحويل مساجد من بيئة دعوة جمعيّة داخلية إلى دعوة جماهيرية عالمية. وهذا ممكن أن يتحقق إذا حولنا بيوت الله تعالى ومساجدنا إلى مراكز دعوية نستفيد من وسائل التقنيات الحديثة في بث رسالة المسجد للبيئة الداخلية والبيئة الخارجية والعالمية. فحبّ لو كانت المساجد الكبرى الجامعة فيها مراكز إعلامية لبث الرسالة الإعلامية الدعوية للعالم. العالم أيها الكرام كما تفضّل من قبل الدكتور عبد الله (كما تفضّل) بأن العالم متعطّش الآن لرسالة دعوية منا. هم غرقى يحتاجون إلى من يُنقذهم. نحن ننتعم بظلال الإسلام وهم في ظلام وفي تيه. من يُنقذ هؤلاء الضالون المنحرفون الذين يتخبطون الآن في ظلام من ينقذهم إن لم تكن من عندنا رسالة تخرج من مساجدنا ومن منابرنا المباركة. العناية بالدعوة الرّقميّة أو الرّقميّة والدعوة عبر وسائل التواصل الاجتماعي. أيها الدعاة استثمروا حديث النبي صلى الله عليه وسلم الذي قال والذي

أقسم فيه والذي نفس محمد بيده "ليبلغنَّ هذا الدين ما بلغ الليل والنهار وما من بيت مدر ولا وبر إلا وسيلغه الإسلام بعز عزيز أو بذل ذليل". إذن نحن أهلونا الآن ان نستخدم هذه التقنيات لتوصلها عبر الكرة الزرقاء أو عبر الإنترنت إلى العالم. ليكن لكل داع لكل مسلم صفحة يغرد فيها عن حياة النبي صلى الله عليه وسلم، عن شمائل النبي صلى الله عليه وسلم، عن ديننا، وعن تميز. عرفوا الناس بهذا الدين. فإن الهجمة عليه شرسة ومحاولات القولية والتنميط والإسلاموفوبيا عظيمة جدا. أختتم كلمتي أننا نحمل رسالة الإسلام بسفينة هادئة جدا. "ولو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من حولك". (الرفق) ما كان الرفق في شيء إلا زان وما نقص من شيء إلا شان. مقترحات للندوات اللاحقة وأظن أن أهل الخبرة والعلم هنا هم قمينون وقادرون على القيام بذلك، لكن نقدم ما عندنا من باب النصيحة ومن باب التوصية بالخير. لو كانت الندوات القادمة بإذن الله نبينا الكريم والقيم الإنسانية حتى نعرف العالم بأن عندنا من القيم ليس فقط قيم خاصة بنا بمجتمع تركي أو مجتمع عربي أو مجتمع إسلامي، وإنما قيمنا نعلمها للعالم رسالة إنسانية عالمية. المنظمات العالمية اليوم ما تنادى به وما تخرجه لنا من مخرجات ومفرزة هي موجودة في ديننا أصلا. نبينا صلى الله عليه وسلم والوقف حتى نوقف أو حتى نوجه الذي أصحاب الأموال. للوقف فقط ليس على المساجد وعلى فرشها وبنائها، وإنما هناك مجالات أخرى من الوقف؛ الوقف على الإعلام، الوقف على الدعوة الرقمية، الوقف على الدعوة التي تبليغ رسالة الإسلام للعالمين. أيضا نبينا والجمال (etiket بلغة أخرى) الآن العالم يتنادى ب etiket والجمال نبينا صلى الله عليه وسلم هو الرائد في الجمال وفي مراعاة القيم الجمالية. نبينا صلى الله عليه وسلم والآخر خطابه مع الآخر، تعامله مع الآخر، أخلاقه مع الآخر صلى الله عليه وسلم. أخيرا أوصي (بأن) وأعمل أن تكون هناك مشاريع كبرى، من هذه المشاريع؛ مشروع العناية بالمناهج المدرسية والمناهج الجامعية. ففي المناهج المدرسية مثل مخرجات هذه الندوات وغيرها ممكن أن نقدّمها على شكل مخطوطات ومصنفات في الكتب لثقفم لأبنائنا على شكل جرعات ليعرفوا فيها ديننا وأنا كنت منسقا للمناهج في التربية الإسلامية في وزارة التربية والتعليم في الأردن. وقد قدّمنا لهم مثل هذه الجرعات على مستوياتهم المختلفة. أما في الجامعة فإني أنصح أنا إن كان ذلك ممكنا لإصدار كتاب يكون مقررا إلزاميا على كل من تطأ قدمه الجامعة يعرف فيها دين الإسلام في جوانب

حياته المشرقة والمختلفة. أخيرا المشروع الآخر هو التحول إلى الدعوة العالمية من خلال البث الفضائي، من خلال سوشيال ميديا، من خلال المواقع الإلكترونية التي نبّغ فيها رسالة الإسلام ونذبّ فيها عن سمحة الإسلام. أشكر لكم ستماعكم. وجزاكم الله خيرا.

Oturum Başkanı:

Hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Çok kıymetli değerlendirmeler yaptılar. Değerlendirmesinde Efendimizin (sas) Asr-ı Saadet'inden intikal eden sayfaların insanlığa ulaştırılması noktasında, bizlerin görevli olduğuna dikkat çektiler. Müslümanların bu noktada İngilizce konuşmalarının da çok önemli olduğunu bir teklif olarak dile getirdiler. Sempozyum konumumuzun özellikle camiler olarak belirlenmesinin çok önemli olduğunu belirttiler. İlk mescidin Beytullah olduğunu dile getirerek, yeniden mescitlere dönmemizin ve yönelmemizin önemini ifade ettiler. İlmî olarak da camileri ve mescitleri merkez almamız gerektiğini söylediler. Teklif olarak da Peygamberimiz ve insani değerler konusunu işlememizi önerdiler. Hocamızın tekliflerine ve önerilerine katılım ve katkılarına çok teşekkür ediyoruz.

Sıradaki değerlendirmelerini almak üzere Pamukkale Üniversitesi'nden Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA Hocamıza sözü bırakıyorum. Buyurun sayın hocam.

Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA (Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Değerli hocalarım, din görevlisi arkadaşlarım ve değerli katılımcılar, hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum. Öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığına yönelik menfi propagandaların oldukça fazla olduğu bir dönemde, Diyanet İşleri Başkanlığının çalışmalarının, hizmetlerinin bu düşüncedeki insanlar tarafından bilindiği takdirde, bu şekilde düşünmeyecekleri kanaatindeyim. Bu açıdan yapılan çalışmaların değerlendirilmesi noktasında bu sempozyumun çok önemli olduğunu düşünüyorum. İlk oturumda mabet tarihine değinildi. Burada mabetlerin insanlık tarihi kadar kadim kurumlar olduğuna değinildi. İslam'da mabet geleneğinin Kâbe ile birlikte olduğundan söz edildi. Daha sonra Mescid-i Nebevi'nin inşası ile İslam medeniyetinin rengini mabetten ve mescitten aldığı bildirildi. Bu şekilde İslam medeniyetinin mescit merkezli olduğuna dair bilgiler verildi. Özellikle modern veya tırnak içinde postmodern dönemde insanların irşat ve tebliğine yönelik hangi argümanlarla gidileceği, insanlara İslam'ı aktarırken nasıl yaklaşılması gerektiği hakkındaki görüşler gerçekten hayati önem taşıyordu. Çünkü günümüz insanı her şeyi biliyor ve zaman zaman biz bunun gerisinde kalabiliyoruz. Bu yüzden günümüz din görevlileri modern ve teknik bilgi ile donanmak durumundadırlar. Dolayısıyla muhatap kitleyi çok iyi bilmemiz ve tanımamız gerekiyor. Bilgi olarak muhatap kitlenin gerisinde kalmamamız gerekiyor. Bu yöndeki çalışmaların Başkanlığımız tarafından önemle üzerinde durulması gerekmektedir. Yine özellikle Peygamberimiz ve mescit bağlamında, aslında hepimiz bütün mescitlerin Mescid-i Nebevi gibi olması gerektiğinin farkındayız. İnşallah bu türlü çalışmalar bu noktada önemli katkılar sağlayacaktır. Yine özellikle ilk çocukluk döneminde, çocuk eğitimi açısından camilerin önemi ve yeri çok önemli bir sunumdu. Bu anlamda 4-6 yaş kurslarının Diyanet İşleri Başkanlığı uhdesinde olması çok anlamlıdır. Çocuk eğitimi konusunda

ihtisas sahibi hocalarımızın görev yapması önem arz etmektedir. Yine selâtin camile-
rinin tebliğ ve irşat noktasında nasıl kullanılması gerektiği bağlamında önemli bilgiler
paylaşılmıştır. Peygamber Efendimizin irşat ve tebliğ yöntem ve usûllerine değinilmesi
yine çok değerli hususlardı. Yine bu sempozyumda irşat kapsamında estetik duygu-
lardan bahsedilmesi çok önemliydi. Din hizmetlerinin sunduğu bütün alanlarda, hem
fiziki anlamda hem de üslup bakımından estetik değerlere dikkat edilmesi önem taşı-
maktadır. Zira İslam ve estetik çok önemli bir noktadır. Diyanet İşleri Başkanlığımızın
yurt dışında yapmış olduğu din hizmetleri kapsamlı bir şekilde ele alındı. Bu açıdan
da sempozyumun önemli bir farkındalık oluşturduğu kanaatindeyim. Diyanet İşleri
Başkanlığının hizmet sahasındaki zenginlikleri ve katkıları anlatıldığında, Diyanet İşleri
Başkanlığına dair ön yargıların kırılacağı ve izale olacağını düşünüyorum. Üç gün bo-
yunca bize kelimenin tam anlamıyla bir ilim ziyafeti yaşatan hocalarımızın her birine
teşekkür ediyorum. Bu güzel organizasyondan dolayı Başkanlığımıza teşekkür ediyoro-
rum. Saygı ve hürmetlerimi arz ediyorum.

Oturum Başkanı:

Hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Malumunuz, bu programı Din Hizmetleri Genel
Müdürlüğümüz organize ettiler. Bu açıdan Din Hizmetleri Genel Müdürümüz başta ol-
mak üzere, bütün Daire Başkanı arkadaşlarımız çok değerli emeklerini ve gayretlerini
sarf ettiler. Kendilerine teşekkür ediyorum. Bu vesile ile sizleri yarın gerçekleştirilecek
olan Kuzey Ankara Kongre ve Kültür Merkezindeki Mevlid-i Nebi programımıza davet
ediyorum. Bütün arkadaşlarımız çok büyük emek ve dikkat gösterdiler; teşekkür edi-
yoruz. Görevli bulunan arkadaşlarımızın tamamı adına hem bir teşekkür etmek ve
değerlendirmelerini sunmak üzere, sözü Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Sayın Dr.
Şaban KONDİ hocamıza bırakıyorum. Buyurun sayın hocam.

Dr. Şaban KONDİ (Din Hizmetleri Genel Müdürü)

Muhterem Başkanım, çok değerli katılımcılar, yurtiçi ve yurt dışından teşrif ederek
sempozyumunuza zenginlik katan saygıdeğer hocalarım, hepinize kalbi saygı ve sev-
gilerimi sunuyorum. Allah hepinizden razı olsun. Ülkemizden ve ilim meclislerinden
Rabbim rahmetini ve yardımını esirgemesin üç gün boyunca ben de sayın hocaları-
mızın tebliğlerini tek tek ayrıntılı olarak dikkatlice dinlemeye notlar almaya ve ileriki
hizmetlerimize dair katkılarını göz önünde bulundurmaya gayret ettim. Birkaç noktaya
özellikle dikkat çekmek istiyorum.

Bu yıl Mevlid-i Nebi haftamızla birlikte Camiler ve Din Görevlileri haftamızı birlik-
te kutluyoruz. 2018 yılından itibaren de Mevlid-i Nebi sempozyumlarımızı uluslararası
düzeye taşıdık. Bu yılki sempozyumumuzda da yaptıklarımız yol gösterecek yardımcı
olacak bilgiler tespit ettik. Değerli hocalarımızın tebliğlerinde dikkat çeken bir husus

da şudur ki, hocalarımız tarafından tavsiye edilen ve öngörülen hizmetler genel itibarıyla görevlerimiz tarafından yapılmakta ve yürütülmektedir. Ancak bizim kurumsal tanıtım noktasında biraz daha gayret göstermemiz gerektiğini gördüm. İslam'ın tebliğ edilmesi noktasında bütün dünyaya ve bütün insanlığa ulaştırılması gerektiğini bir kez daha gördük. Dolayısıyla yeryüzündeki her bir insana İslam'ın ulaştırılması noktasına dikkat çektiler. Cami rehberliği ve ihtida konusuna dikkat çekildi. Tarihi süreçte Avrupa'daki din hizmetlerine dikkat çekildi. Özellikle Başkanlığımızın çok önemli hizmetlerinden biri olan 4-6 yaş kurslarımıza değinildi. Bu açıdan da Diyanet İşleri Başkanlığımızın ciddi bir boşluğu doldurduğu bildirildi. Özet olarak yapılan tebliğlerden şöyle bir sonuç elde edebiliriz: Zorlaştırmadan kolaylaştırmak, nefret ettirmeden müjdelemeyi, ötekileştiren bir dil kullanmamayı, tebessüm ve güler yüzlü olmayı, bunu yaparken de en yakın çevremizden başlamayı, tebliğ kavramını unutmamayı çok tavsiye eden ve nasihat veren olmaktan ziyade, çok iyi bir dinleyici olmamız gerektiğini ve göz dengesinin çok önemli olduğunu, Peygamber Efendimizin insanlara söz söylerken onlara yüz yüze baktığı, bu açıdan da irşat ve tebliğ noktasında muhataplarımızla göz teması kurmamızın ne kadar önemli olduğu hususuna dikkat çekildi. Dedikten sonra, ben yurt içinden ve yurt dışından sempozyumumuza teşrif ederek değerli katkılarını esirgemeyen hocalarımıza, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüzdeki Daire Başkanlarımıza, mesai arkadaşlarıma ve üç gün boyunca salonumuza ulaşım noktasında gayret gösteren Ankara İl Müftülüğümüze, hocalarımıza, vakıf yönetimimize çok teşekkür ediyor; sempozyumunuzun hayırlar getirmesini, huzur ve hayırlı neticeler getirmesini Cenab-ı Allah'tan niyaz ediyorum.

Bütün bu değerlendirme ve teşekkürlerden sonra dua ediyoruz ki, Cenab-ı Allah bizleri Mevlid-i Nebi'den dünyaya yayılan irşadı hayatlarına kuşanan, anlayan ve anlatan razı olduğu kullarından eylesin. Bu dua ve niyaz ile çok teşekkür ediyoruz. Allah'ın selamı rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.

Oturum Başkanı

Mescid-i Nebevi'den yayılan irşada benzer bir irşatla önce yaşayan, sonra da yaşatan, razı olduğu, sevdiği beğendiği kullarından olmak ümit ve niyazıyla çok teşekkür ediyoruz. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun. Çok sağ olun. Allah'a emanet olun.

